Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Др Јасмина Ахметагић, научни саветник

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татъяна Сенъюшкина, Симферополъ
Проф. др Андрей Мохов, Севастополъ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Проф. др Антониј Васиљевич Миронович, Пољска
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Маријана Дукић Мијатовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Ванда Божић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Миниħ
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Драган Поповић
Проф. др Синиша Достић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Доц. др Жарко Браковић
Др Јасмина Ахметагић
Др Предраг Терзић
Др Драгана Јањић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Иван Бецић
Др Милица Јотов
Др Далибор Велојић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић
Др Ана Мумовић

Лектори
Др Јелена Војиновић Костић
Муниба М. Дреković

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виђета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief
Jasmina Ahmetagić, PhD, Full Research Professor

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Professor Antony Vasilievich Mironovich, PhD, Poland
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Marijana Dukić Mijatović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Vanda Božić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Ljiljana Marković, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Dragan Popović, PhD
Professor Siniša Dostić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Žarko Braković, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Predrag Terzić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Vesna Žarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Ivan Becić, PhD
Milica Jotov, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD
Ana Mumović, PhD

Lectors
Jelena Vojinović Kostić, PhD
Muniba M. Dreković

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 33 • СВЕСКА 60

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2023.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Сузана Р. Бунчић, Нина С. Ћеклић, *Поетика, језик и стил Путописа кроз биографију Мома Капора* 15

Милан Б. Громовић, *Песнички одабир традиције и отпор несећању у поезији Љубомира Симовића и Матије Бећковића* 29

Ахмед А. Бихорац, *Недостатак методичких упутстава за интерпретацију романа* 43

Драгана Р. Рајовић, *Библијски мотиви у народним епским песмама о Немањићима* 57

Марија С. Терзић, *Хамлет и Дервиш и смрт у контексту трагедије освете* 69

Зорана З. Ћупић, *Функција стилске пререгистрације у језичко-стилској анализи романа Змајеви од папира Мире Оташевић* 81

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Данијела Ж. Вукоичић, Саша А. Милосављевић, *Утицај етничких сукоба на квалитет живота и здравље људи: студија случаја српског становништва на Косову и Метохији* 95

Радица Р. Бојичић, Анђелка В. Тришковић, *Имају ли жене Косова и Метохије своје место и могућност независности у пословној будућности?* 113

Ванда Б. Божић, Драган Љ. Танчић, *Политика и театар* 129

Велибор Д. Лалић, Милан В. Липовац, *Улога паравојних формација у савременим оружаним сукобима: статус, дилеме и контроверзе* 141

Милојица М. Шутовић, *Фјодор М. Достојевски: Европа или Азија* 159

Радослав В. Балтезаревић, Ивана Ж. Балтезаревић,
Тероризам у дигиталном окружењу 173

Душан З. Јеротијевић, Бекир М. Дудић, *Положај Енглеске као метрополе у односу на бивше колоније* 183

Ванда Б. Божић, *Кривична дела против безбедности друмског саобраћаја – критички осврт кроз анализу судске праксе* 193

Драган Б. Цветковић, *Управне радње у позитивно-правном законодавству Републике Србије* 207

Оливера В. Милутиновић, Славица С. Анђелић,
Организациони ефекти уласка здравствених установа у систем здравственог туризма 217

Радослав В. Балтезаревић, *Ставрос Папакостантинисис, Спортске личности и њихов утицај на ставове потрошача* 237

Ивана Д. Ђелошевић, Бранка Г. Спасојевић, *Улога комуникације у процесу истраживања тржишта* 247

Милијанка Ц. Ратковић, Дејан Р. Дашић, *Специфичности примене маркетинга у спорту* 265

ИСТОРИЈА

Иван Б. Петровић, Миодраг Л. Гордић, *Беспилотне летелице као револуционарно средство у савременим оружаним сукобима* 281

Урош Б. Бабић, Јована В. Павловић, *Теолошки и политички изазови савремене десекуларизације на Балкану: регрутовање џихадиста* 299

Боривоје М. Милошевић, *Српско школство као бедем идентитетском инжињерингу у Бењамина Калаја у Босни и Херцеговини* 313

Иван М. Бецић, *Кумановска трговачко-индустријска банка 1921–1939.* 329

Зоран Д. Бајин, Мирослав С. Радивојевић,
Мисија Александра Белића и Станоја Станојевића у Русији 1916–1917. године 345

Марко М. Парезановић, *Руско-грузијски петодневни рат* 363

Душан М. Радоњић, *Израелска преемптивна употреба војне силе у шестодневном рату 1967. године* 373

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Теодора Д. Анђелковић, *Хероји бојног поља: култ руских војника током српско-турских ратова (1876–1878) у српској визуелној култури 19. века* 385

Теодора Н. Брадић, *Иконостас цркве Светих Апостола Петра и Павла у Врчину – рад Лазара и Олге Крцалић* 401

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Ена С. Мирковић, *Прилози проучавању влашке културе и обичаја у Источној Србији* 419

Невена Ј. Вујошевић, Ања З. Лазаревић Коцић, *Баштињење сећања на Други светски рат у српској уметничкој музици: композиције Лазара Ђорђевића и реактуелизација теме страдања/холокауста у 21. веку* 435

АРХЕОЛОГИЈА

Игор С. Бјелић, Марија М. Савић, *Архитектонска скулптована декорација са Антинојевог храма и простора форума античког Муниципијума* 451

ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

Јелена Р. Вукићевић, *Националистички дискурси у СФРЈ пред њен распад* 473

ПЕДАГОГИЈА И ПСИХОЛОГИЈА

Весна Љ. Минић, Снежана П. Перишић, *Важност и заступљеност моралног васпитања у програмским садржајима предшколских установа – ставови васпитача* 495

Тамара Р. Ковачевић, Сања Т. Ђоковић, *Развој ликовног израза глуве и наглуве деце предшколског узраста* 507

Анита В. Јанковић, *Облици учења на мрежи – од имитације до иновације* 527

Ивана С. Илић-Савић, Снежана С. Бабац, *Поремећаји гласа настали као последица употребе психоактивних супстанци* 539

Драгана З. Станојевић, Миљана С. Павићевић, *Да ли за све важи „Срећна Нова Година и Божић!“? Како смо расположени током празника* 549

ПРИКАЗИ

Морални сведок: Савремена поетика мемоара Мирјане Бојанић Ћирковић (Универзитетска библиотека „Никола Тесла“ – Народна библиотека „Раде Драинац“, Ниш–Прокупље 2022, стр. 215) 563

Рецензенти овог броја 567

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Suzana R. Bunčić, Nina C. Ćeklić, *Poetic, Language and Style of travel through biography of Momo Kapor* 15

Milan B. Gromović, *Selection of tradition and resistance to cultural oblivion in the poetry of Ljubomir Simović and Matija Bećković* 29

Ahmet A. Bihorac, *The lack of the theory of teaching methods of the interpretation of the novel* 43

Dragana R. Rajović, *Biblical motifs in epic poems about the Dynasty Nemanjić* 57

Marija S. Terzić, *Hamlet and the Dervish and death in the context of the revenge tragedy* 69

Zorana Z. Ćupić, *The function of stylistic re-registration in the linguistic-stylistic analysis of the novel Paper dragons by Mira Otašević* 81

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Danijela Ž. Vukoičić, Saša A. Milosavljević, *The impact of ethnic conflicts on the quality of life and human health: a case study of Serbian people in Kosovo and Metohija* 95

Radica R. Bojičić, Anđelka V. Tripković, *Do women in Kosovo and Metohija have their niche and the capacity for independence in the future of business* 113

Vanda B. Božić, Dragan Lj. Tančić, *Politics and Theater* 129

Velibor D. Lalić, Milan V. Lipovac, *The role of paramilitary formations in modern armed conflicts: status, dilemmas and controversies* 141

Milojica M. Šutović, *Fyodor M. Dostoyevsky: Europe or Asia* 159

Radoslav V. Baltezarević, Ivana Ž. Baltezarević,
Terrorism in the Digital environment 173

Dušan Z. Jerotijević, Bekir M. Dudić, *The position of England*
as a metropolis in relation to former colonies 183

Vanda B. Božić, *Criminal offenses against road traffic safety*
- a critical review through the analysis of court practice 193

Dragan B. Cvetković, *Administrative actions in positive-legal law*
legislation of the Republic of Serbia 207

Olivera V. Milutinović, Slavica S. Anđelić, *Organizational effects*
of healthcare institutions entering the Healthcare tourism system 217

Radoslav V. Baltezarević, Stavros Papakonstantinidis,
Sports celebrities and their impact on consumer attitudes 237

Ivana D. Đelošević, Branka G. Spasojević,
The role of communication in the market research process 247

Milijanka C. Ratković, Dejan R. Dašić,
Specificity of application of marketing in sports 265

HISTORY

Ivan B. Petrović, Miodrag L. Gordić, *Unmanned aerial systems*
as a revolutionary tool in modern armed conflicts 281

Uroš B. Babić, Jovana V. Pavlović, *The theological and political*
challenges of the contemporary desecularization in the Balkan:
Jihdist regrutations 299

Borivoje M. Milošević, *Serbian education as a bulk to Benjamin Kallay's*
identity engineering in Bosnia and Herzegovina 313

Ivan M. Becić, *Kumanovo commercial and industrial bank* 329

Zoran D. Bajin, Miroslav S. Radivojević, *The mission of Aleksandar Belić*
and Stanoje Stanojević in Russia 1916–1917. 345

Marko M. Parezanović, *Russo-Georgian five-day war* 363

Dušan M. Radonjić, *Israeli preemptive use of military force*
in the Six-day War of 1967. 373

HISTORY OF ART

Teodora D. Anđelković, *Heroes of the battlefield: the cult of Russian soldiers during the Serbian-Turkish wars (1876–1878) in Serbian 19th century visual culture* 385

Teodora N. Bradić, *Iconostasis of the Church of Saints Peter and Paul the apostles, in Vrčin - work of Lazar and Olga Krdžalić* 401

HISTORY OF CULTURE

Ena S. Mirković, *Contributions to the study of Vlachi culture and customs in Eastern Serbia* 419

Nevena J. Vujošević, Anja Z. Lazarević Kocić, *The inheritance of memory on the Second World War in Serbian artistic music: the compositions of Lazar Đorđević and the reactualization of the subject of suffering/holocaust in the 21st century* 435

ARCHAEOLOGY

Igor S. Bjelić, Marija M. Savić, *Architectural sculpted decorations from the Temple of Antinous and the forum area of Antique municipium DD* 451

ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

Jelena R. Vukićević, *The nationalist discourses in the SFRY before its disintegration* 473

PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Vesna Lj. Minić, Snežana P. Perišić, *Importance and representation of Moral education in the program contents of Preschool institutions – teachers' attitudes* 495

Tamara R. Kovačević, Sanja T. Đoković, *Development of Artistic expression in deaf and hard-of-hearing Preschool children* 507

Anita V. Janković, *Approaches to Online learning - from imitation to innovation* 527

Ivana S. Ilić Savić, Snežana S. Babac, *Voice disorders occurred as a result of the use of psychoactive substances* 539

Dragana Z. Stanojević, Miljana S. Pavićević, *Is „Happy New Year and Merry Christmas!" for everyone? How we are in the mood during the holidays* 549

VIEWS

Moral witness: Contemporary poetics of the memoirs of Mirjana Bojanić Ćirković (University Library „Nikola Tesla" - National Library „Rade Drainac", Niš-Prokuplje 2022, pp. 215) 563

Reviewers of this issue 567

Језик и књижевност

УДК 821.163.41.09 Капор М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44638

Оригинални научни рад

*Сузана Р. БУНЧИЋ**

*Нина С. ЂЕКЛИЋ***
Универзитет у Источном Сарајеву
Педагошки факултет Бијељина

ПОЕТИКА, ЈЕЗИК И СТИЛ *ПУТОПИСА КРОЗ БИОГРАФИЈУ* МОМА КАПОРА

Апстракт: „Путопис кроз биографију“ дјело је које већ својим насловом представља изазов за читаоце и истраживаче. Синтагма из наслова која у себи садржи двије жанровске одреднице – путопис и биографију (истина, објема је заједничка неодвојивост од личности аутора) отвара проблем формалног кода у коме ће дјело бити тумачено. Због тога смо се одлучили да ово дјело сагледамо са структурно-семиотичког становишта и тако одредимо основне механизме структуре текста од којих је дјело саздано, односно поетичка начела које га чине кохерентном књижевном структуром, имајући у првом реду на уму поступке дескрипције, есејизације, нарације, фрагметизације и монтаже. Са аспекта лингвостилистике Капор се у реализацији тих поступака служи различитим типовима конкектора, а то су, прије свега, лексички (репризни, синонимски, деиктички) и стилистички (анафоре, епиболе, епифоре, итерације), као сигналима контекстуалне укључености реченице у текст. Дијалектика спољњег жанровског принципа, апострофираног жанром путописа, и унутрашњег, представљеног жанром биографије, доводи до закључка да дјело представља интимну идентитетску топографију и топофилију мјеста похрањених у меморији наративног субјекта.

Кључне ријечи: путопис, поетика, аутобиографија, хибридност, језик и стил, идентитет, текст.

Сматрамо да нећемо претјерати ако за *Путопис кроз биографију* кажемо да представља једно од поетички најуспјелијих дјела Мома Капора. У њему је писац готово до перфекције довео основне постулате своје поетике. Аутобиографско писање и хомодијегетичко приповиједање, мозаичка структура, тематизација властитог постојања у одразу друштвено-историјског тренутка, приповијест о сусрету са свијетом, полидискурзивност, фикционализација властитог живота (аутофикција), коментарисање процеса настајања дјела (метатекстуалност и метафикционалност) све је се то овдје складно слило у композиционо успјело дјело. И наслов који је аутор одабрао спајајући два имамнентна жанра, а нарочито приједлог којим су спојени

* Доцент, sulalovic712@gmail.com
** Ванредни професор, ninaceklic@yahoo.com

говори о ауторовим интенцијама и изузетности овог дјела. За приједлог *кроз* налазимо: „Предлог *кроз* имплицира кретање објекта локализације с једне на другу страну локализатора. Тај локализатор може бити садржитељ типа кутије/ посуде или садржитељ-материја; овај први ће омогућавати кретање објекта локализације, док ће га материја чешће спречавати. (...) Предлог *кроз*, дакле, даје сасвим особену перспективу на мрежу САДРЖИТЕЉА." (Кликовац 2006: 237). Слиједимо ли ову формулу произлази да је у случају *Путописа кроз биографију* локализатор биографија, док је путопис објекат локализације, а њихово специфично стање изражено је приједлогом *кроз*. То би, заправо, значило да је мјесто догађања, окосница, субјект, односно тема овог дјела – биографија, а да је путопис (као објекат локализације) – сиже. Специфичан начин „проласка", „преслишавања" путописа и биографије изражен приједлогом *кроз* оправдан је овдје егзистенцијалном позицијом аутора, он више не путује, седамдесет му је година, пред његовим очима се одвија трака сопственог живота, а догађаји се појављују сукцесивно као да се крећући се сјећањем креће кроз вријеме и простор.

Путописања нема без путовања, које обично подразумијева промјену мјеста у простору. Међутим, оно је, како је истакао Леви-Строс у *Тужним тропима,* много више од тога: „Putovanje jednovremeno ostavlja trag u prostoru, u vremenu i u društvenoj hijerarhiji" (Levi-Stros,1960: 82), али и друштвена хијерархија, вријеме и простор, односно „средина, раса и моменат" остављају траг у путниковој биографији. Капор је *Путопису кроз биографију* синтагму „животног пута" искористио како би показао како се у једној тачки која овдје подразумијева људски живот пресијецају времена и простори других људи али и силнице цјелокупног реалног друштвено-историјског тренутка. Овом књигом аутор је дочарао како су се историјски тренуци уливали у простор његове личности и какве биографске „одливе" су правили. Истовремено и путопис и аутобиографија и роман и мемоар, настало укрштањем различитих дискурсних пракси, ово дјело складно оваплоћује пишчево поетичко и идентитетско утемељење, а жанровски би му највише одговарао термин аутофикција, јер се пројављује и као „individualno sećanje, subjektivni iskaz, i kao svedočanstvo o istorijskim događajima, objektivni iskaz" (Mihaljinac 213: 2000). Књига је састављена из седамнаест текстова: *Како се пише путопис, Воз носталгија, Аутостоп, Путопис по забрањеним градовима, Пут којим се иде само једном, Ратна путовања са Драгошем, Записи о отетој земљи, О сиру и војној музици, Путовање кроз ноћ и маглу, On The Road, Освета, Уметност с ногу, Salon d Pari, Путовање кроз једно сликарство, Географија љубави Србија – последња љубав Вронског* и *Задња пошта – Србија*. Готово сви ови текстови су у неком облику постојали и у раније Капоровим дјелима. Вјешто повезани основном идејом путовања кроз живот, уз одређена преиначења и допуне они истичу аутореференцијалност и метафикционалност као поетичка начела на којима почива овај текст. У већ помињаним текстовима *Повратак* и *Путовања* из књиге *Скитам и причам* Капор наглашава да је уморан од путовања, да му се она чине бесмисленим, те да је потребно вратити се неким старим, трошним, прљавим, ни по чему изузетним градовима, осим по љубави и смислу који им дајемо ми сами, зато закључује: „najpametniji ljudi i ne putuju. Sede na trgu gde su se rodili, i čekaju da svet dođe do njih" (Kapor 2001: 203). Управо то је егзистенцијална тачка са које нам се наратор обраћа и почиње књигу *Путопис кроз биографију*:

„Седамдесета ми је.

Сваке вечери, у комшилуку, седим у малом бифеу који се зове 'Коноба', изнад чаше ружице. Моја путовања до те чаше дуга су стотинак метара од куће у којој живим. (...)

Мука ми је од путовања. Нарочито од оних која ме очекују. Сем ове „Конобе", овог стола, погледа на комадић травњака и на чашу црвеног вина, свет ми је више него досадан. Могу мирно да кажем, нагледао сам се и њега и његових чудеса. Како од свега тога направити низ поглавља неког путописа кад ти догађаји немају никакве везе један с другим, мада су, можда, део узбудљиве авантуре путовања ка тачки на којој престаје памћење" (Капор 2006[1]: 11–12).

Субјекат је ван пута, другим ријечима на измаку је живота и налази се у тачки када жели само једно – да од својих путовања (свога живота) начини смислено поглавље једне књиге описујући своје кретање до коначне тачке гдје престаје људски жвот. Из ових ријечи јасно је да је посриједи аутобиографско писање чију покретачку, сижејну окосницу чине кретања која су мијењала живот, дајући облик биографији. Доводећи у везу „истраживање света са истраживањем себе" (Гвозден 2011: 90), те селекцијом најважнијих „биографских топоса" добијено је згуснуто ткање аутофикционалног прозног дјела у коме се дискурси аутобиографије, путописа, фикције и метатекста складно слажу слој на слој. Позивајући се на Унамуново дјело *Како се пише роман,* Капор је заправо потврдио романескну природу и свога дјела, признавши му „измишљање властитог живота", што је један од услова постојања аутофикције (в. о томе у: Душанић, 2012). Композиционо гледано у *Путопису кроз биографију* Капор је искористио одлике биографског времена и путописног мјеста.

У уводном дијелу књиге Капор наводи ријечи Мигела де Унамуна из књиге *Како се прави роман*[2]:

„'Замислио сам, има томе већ неколико месеци – пише Унамуно – да направим роман у који сам хтео да ставим најинтимније искуство свога прогонства, да се створим, овековечим под цртама прогнаника и изопштеника. А сада мислим да је најбољи начин да се направи тај роман ако испричам како га треба направити. То је роман о роману, стварање творевине.

Требало би измислити, најпре, средишњи лик који би био, наравно, ја сам (...)'" (ПКБ 8).

Капор, даље, тврди да угледајући се на Унамуна жели да напише *како би требало да изгледа путопис* (ПКБ 9), односно да се акценат истовремено стави и на писање о стварним догађајима, али и на размишљања о књижевности и писању уопште. Зато наводи идеалан примјер путописа, то су Казановини *Мемоари – путопис од једне*

1 Сви цитати из књиге *Путопис кроз биографију* наведени су према издању: Момо Капор, *Путопис кроз биографију*, Београд: Књига комерц, 2006. и у даљем тексту биће навођено скраћено ПКБ, уз број странице са које је цитат преузет.

2 Ово дјело спада међу најзагонетнија Унамунова дјела, састављено од романескних фрагмената, књижевних референци, историјских евокација, критичких расправа, личих коментара о политици, религији, филозофији.

до друīе жене, од једне до друīе љубави (ПКБ), а првим путописима сматра разгледнице, писма из војске и дневнике. Свим овим облицима је заједничко да представљају писање о себи, о своме доживљају свијета, а дневници и писма су и најинтимнији прозни облици. У Казановиним мемоарима није поента љубав када се освоји, циљ до кога се дође, губи врло брзо драж, поента је у ономе „од–до" у процесу, трансформацији субјекта који полази од жеље и ничега више, путопис је по Капору много више оно „уз пут". Набројавши таксативно нека од мјеста на којима је био и „чуда" која је тамо виђао, Капор наставља у метатекстуалном маниру: „Како се пише путопис? Сигуран сам, не овако како ја то радим. У овом путопису нема неопходне људске топлине, патње и смрности – способности да се не жели ништа, да се буде неприметљив и скроман" (ПКБ, 17).

Пут је живот дат од Бога, а биографија је садржај којим га попуњавамо. Путопис је оно што бирамо да унесемо у текст фикционализујући властито постојање и постварујући фикцију, то је наш коментар на живот и наше стварање које је, такође, дио тог живота. Описи мјеста до којих смо долазили, љепота које смо тамо видјели, да, то може ући у путопис, али у случају Капоровог путописа то не вриједи много, за њега је тај садржај „осећање страшне усамљености и хладноће до сржи костију" (ПКБ 23), то су мучна путовања возом, позајмљивање новца да би се отпутовало, стид због неврађених дугова, то је прави садржај за један путопис по овом аутору. На овај начин се аутобиографски, фикцијски и метафикцијски дискурс уланчавају, слажу слој на слој у нераздвојан спој живота, литературе, писања и путовања. Истовремено исповијест, дијалог и дневник, ово је текст у којем се аутобиографски сегменти мијешају с размишљањима о књижевном стварању и смислу људског постојања.

„У циљу разумевања путописа није довољно само обратити пажњу на које начине је представљен простор (град, регион, држава), већ и како простор друштвености обликује просторност текста" (Гвозден 2011: 90). Капору је веома стало да промовише вриједности државе и народа коме припада, и то је једна од константи његовог стваралаштва. У *Путопису кроз биоīрафију* који је изашао 2006. године, ова одлика бива још снажније, отвореније и чешће присутна. Свијест о незавидном положају свога народа у глобалној расподјели снага, његовим страдањима и неправдама којима је био изложен од деведесетих година до тренутка када књига настаје, учврстили су Капора у одлучности да се недвосмислено идентитетски се опредијеливши, свом снагом бори за свој народ и истину о његовим страдањим и тако постане једини љетописац[3] најновијих ратова и српског страдања на разним странама бивше Југославије Пронашавши властите претке под наслагама западног културног дискурса, који му је био излаз у годинама формирања идентитета у комунистичкој држави, Капор жели да оживи сјећање на њих и пренесе га на шири план и будуће нараштаје. Свјестан да геополитички тренутак у коме се држава нашла налаже да се она брани свим расположивим средствима и на све начине. он пише:

3 Мислимо најприје на књиге *123 недеље блокаде и Блокада Беоīрада* које имају одлике хронике и свједочења. Ови текстови, могу представљати сјајан допринос интерпретацији санкција и бомбардовања Србије поткрај прошлог вијека и допринијети развоју културе сјећања.

> „Потрошили смо дане и ноћи на путовања која нам је Бог дао. Најмање смо се нагледали својих забачених села, бистрих река и дубоких зелених шума, све мислећи да су ту, близу, и да ће се за њих увек наћи времена. А, није се нашло. Заведени светским чудима, заборависмо на себе и своје порекло" (ПКБ 23).

Капор са жаљењем схвата да је био заведен другима, зато је у овом путопису много више акценат стављен на Србију и повратак њој, а разочарање Западом је дато у форми анегдоте о „потонућу" неких држава и градова са старе послијератне школске карте.

Конципирајући своје дјело пратећи биографско вријеме, Капор почиње путопис описом свога првог путовања. *Воз носталгија* би тако одговарао његовом дјетињству. Као деветогодишњи дјечак Капор први пут 1946. путује возом Шарганска осмица са својим оцем из Сарајева у Београд. Причу о првом судбоносном путовању у животу Капор је заодјенуо у форму накнадног сјећања које евоцира туристичко љетње путовање: „У клопарању точковима и хуктању и бректању мале локомотиве, у том успављујућем ритму синкопиране чежње, почех да откривам трагове последњег путовања овим возом, од пре шездесет година. Сарајево– Београд, виа Ужице" (ПКБ 26).

Прича о оцу и сину који, готово потпуни странци, први пут заједно путују возом садржи неке стално топосе Капоровог прозног свијета. Отац Херцеговац приказан је као строг и патријархално хладан, ненаучен на отворене гестове љубави. Посматрајући га у возу, дјечак осјећа како му је терет, а зато што не разликује младо жито од траве добија и шамар. Први сусрет са Београдом, најважнијом тачком пишчеве биографије, приказан је са много појединости и чулних слика које ће често налазити мјесто у Капоровим фикционалним штивима. А у наративном флеш-беку, приповједач је час деветогодишњи дјечак, који ту пред собом види, осјећа, доживљава све то, час је приповједач који се пред крај живота са временске дистанце која обезбјеђује мудрост присјећа: „Не сећам се колико смо путовали тим возом, најспоријим на свету, можда дан, можда два дана, можда недељу или месец, ко зна, а можда из њега нисам изашао ни до дана данашњег" (ПКБ 28).

Вријеме је носталгично, пуно, засићено појавама и предметима првих послијератних година, тако да већ можемо говорити о капоровском времену и његовим симболима – бакалнице са колонијалном робом, мириси зачина, малина са содом, ћевапчићи, мирис покислих коња и балеге око жељезничке станице, сајџиница, излози, мала Лиза, прва љубав а затим су као у паноптикуму искрсавали сви људи, сва времена, ратови, путна средства, тако да писац закључује: *путовао сам у том возу који је прелазио само четрнаест километара, пуних шездесет година.*

Сљедеће поглавље, ако пратимо биографско вријеме одговара младићству, смјештено је у 1957. годину када завршивши прву годину студија у Београду Капор долази у Сарајево на распуст. *Аутостоп* је, заправо, измијењено и сажето поглавље *Лето и дим* из књиге *Скитам и причам* јер већином дијеле исти хронотоп – Херцеговина и југословенско приморје. Прво се тематизује одрастање у Сарајеву, опсједнутост француском шансоном, америчким филмовима и џезом. Одрастања у Сарајеву обиљежила је подвојеност и осјећај неприпадања времену и простору,

тако да амерички филмови и музика са запада који су тада ријеткост представљају замјену за немилу сарајевску стварност. У, како наратор каже, шизофреној измијешаности стварности и фикције, он заједно са пријатељем Бором Драшковићем одлучује да крене на море аутостопом. Приповиједање о доживљајима на путовању испресијецано је различитим типовима есејистичких, метатекстуалних и аутореференицијалних дискурса и коментара. Капор тако у маниру топоса своје прозе говори да бу требало писати о *новчаницима наших очева*, о поштовању за новац које би данас требало повратити, што је увод у читаву расправу о свијету некада и свијету данас, при чему превагу односи минули[4] свијет. Свијет некада одликује невиност, скромност, вријеме споро тече, удаљености су много веће него данас, туризам готово да не постоји, музика је ријеткост, а секс тајна:

> То је време пре свеопште равнодушности и тупе досаде живота; време када се још верује у спасоносну уметност и да она може да мења свет и да од ње може да се живи друкчије од осталих, пуније, садржајније и лепше (ПКБ 49).

При томе се наратор утростручује, час је то двадесетогодишњи мршави младић коме се дешава путовање аутостопом *ūре њеīове ūојаве* (доживљајно ја), који између осталог прича анегдоту о мостарској градској луди Васи Киси, који је возећи се на приколици мртвачких кола, да би се сакрио од кише ушао у сандук, а када се пробудио и провирио испод поклопца да види је ли престала, аутостопери, махом жене из оближњих села су поскакале са приколице поразбијавши и себе и све што су носиле. Час је приповједач седамдесетогодишњак који се сјећа ове авантуре и њему, углавном, припадају дијелови текста у коме се пореде два свијета, онај у коме се креће младић и онај из кога се сјећа старац (приповиједно ја). Оба ова приповједача припадају дијегези, први је интрадијегетички, а други екстрадијегетички. Међутим, постоји и трећи тип гласа који се налази на метадијегетичком нивоу и који тумачи оба свијета. Овај наратор се појављује увијек када је потребно нагласити поетичку и идеолошку компоненту тематизације властитог живота или наклоности прошлом времену итд. Ево неких од примјера очигледних због употребе метанаративних знакова:

> „(...) гледам ту двојицу витких и измршавелих двадесетогодишњака, који би мирно могли да ми буду унуци, како пешаче дуж плажа прашњавим путем у будућност која их чека (ПКБ, 46).

4 „Свет је свеж, чист и прозрачно светао. Неискварен. Недодирнут прљавштином и политиком. Људи још нису стигли на Месец, Берлински зид, који ће, чини се трајати најмање хиљаду година, још није подигнут, а камоли срушен. Кенеди није убијен, нити се Хемингвеј устрелио ловачком пушком свога оца; Битлси још не певају, нити постоји хипи покрет; авиони ДЦ-3 још увек слећу на аеродроме затрављене ледине, и пуне се горивом из лимене бурад поред слетне стазе. Још нисмо нигде летели (...) Протетика још није пронађена (...) Писаће машине су права реткост, па наше прве приче пишемо руком а после их прекуцавају младе дактилографкиње, заљубљене у нас, можда, будуће писце. Са дивљењем гледамо фотографију Ернеста Хемингвеја, који са дебелом цигаром у устима куца са два прста на писаћој машини (...) Мит о Че Гевари још није ни на помолу, о компјутерима се говори само у романима научне фантастике. Не постоји ни мобилни телефон (...) И ратови су још далеко, верује се да ће мир трајати најмање сто година“ (ПКБ 46–47).

> Та два момка који сада пешаче прашњавим друмом уз море, корачају у сусрет свеопштој музици која ће обухватити читаву планету и све наше животе (...) (ПКБ, 48).
>
> Ето, према чему они корачају, ето порекла снаге у њиховим мишићима и вижљастим телима без трунке сала и ичег сувишног (ПКБ, 49).
>
> И гле, мада ми је вид прилично ослабио, видим из даљине како ми се приближавају два момка са похабаним морнарским торбама у рукама. (...) И док тако корачају према мени, они не знају шта их све чека, који успеси и неуспеси, смрти ближњих, пролазне и трајне љубави, лоше и добре године (...) Све су ми ближе и ближе, чујем њихов необуздани смех, а када сасвим стигну до мене, биће то крај" (ПКБ, 71–72).

Чини нам се да баш у преплитању и дијалогу ова три наративна гласа настаје аутофикцијски дискурс *Путописа кроз биографију*, који је мање или више присутан у цјелокупном тексту. Још једна епизода, аутотекстуалног карактера значајна је са становишта ауторефернцијалности. Ради се о топосу Капорове прозе, причи о књижевном јунаку, неименованом наратору или наратору и лику који су хомоними аутору који много пати због свог изгледа (клемпаве уши, рахитичан, мршав стас) који се труди да својим шармом надомјести физичке недостатке. Тај јунак је увијек пратилац неког атлетски грађеног љепотана, који има друкчији идентитет – у случају *Аутостопа* то је пријатељ Бора Драшковић, у случају *Лепоти дана за умирање*, ауторов рођак, а ова епизода карактеристична је и за Ника Херцега из *Провинцијалца* и његовог цимера. Она зато потврђује основну претпоставку аутофикцијског писања – фикција саздата само од чињеница.

Док описује сусрет са морем и *лекцију из медитеранске културе*, приповиједни субјекат схвата да је живот на Медитерану, састављен из хармоније облика и сјенке, права мјера достојанственог бивствовања човјека на земљи:

> „Медитеран нас учи људској мери. Трг је толико велики, колико је потребно да се не замориш док га пређеш. Човеку је довољно (а то је данас привилегија), да из руке угаси жеђ водом из неке фонтане, да поједе рибу ухваћену тог јутра, да слуша глумца у атријуму неког каменог театра, а не да га гледа преко телевизије" (ПКБ, 63).

Капор помиње своје савременике Оскара Давича, Ољу Ивањицки, Стојана Аралицу, Мићу Поповића који су живјели у напуштеним италијанским кућама у Ровињу. У причу до краја овог поглавља уклопљени су још есеј о путницима и опасностима којима су у данашњем засићеном и „просперитетном" времену изложени и аутостоперима, правим, авангардним авантуристима какви су били он и његов пријатељ и нововременим, декоративним, одрпаним из модних разлога, *сунцима маминим и татиним* која своје авантуристичке вечере плаћају кредитним картицама.

Текст се завршава у исповиједном, металептичком и метафикционалном маниру, аутор је *стар и згађен*, са *повременим боловима у ногама и неизвесним стањем срца* (ПКБ 70), пред њим је хрпа папира и он покушава да пише о овом *давном путовању аутостопом*, док му се младићи, јасно то види, приближавају. Није, дакле, јасно да ли је прича пред нама већ исписана или смо присуствовали ауторовом животу,

при том *mise en abym*-ом реферише и на властити живот и личност који су тема писања, али и на сам процес настанка дјела.

Наредна два поглавља *Путопис по забрањеним градовима* и *Пут којим се иде само једном* још више су урођена у метатекстуалност, аутореференцијалност, аутоцитатност и интертекстуалност. Ови поступци су толико доминантни да често односе превагу над нарацијом. *Путопис по забрањеним градовима* тематски је повезан са пишчевим изгнанством из родног града, али и са ратовима на простору Југославије што је довело до Капоровог забрањивања у Загребу и Дубровнику, поред Београда два омиљена Капорова пријератна града. Како је ријеч о трауматском искуству изазваном ратом у случају посљедња два града, а сплеткама и исконском мржњом у случају родног града, приповиједање у чудној мјешавини чињеница, коментара и позивања на властито дјело и живот нагиње аутофикционалном дискурсу. Наратор се у метафикцијском маниру све вријеме иронијски поиграва констатацијом да би требало писати о градовима у које му је улазак забрањен и да би то сигурно био најоригиналнији путопис јер га још нико није написао, и који служи као метафикцијска варка за трауматичну причу о спаљеним књигама у Загребу и Сарајеву

Поглавља *Ратна путовања с Драгошем* и *Путовање кроз једно сликарство* имају све одлике мемоарске прозе. То су прича о животима и стваралаштву Капорових пријатеља са којима аутор дијели неке од биографских сличности[5] и професионалних опредјељења. То најбоље потврђује тезу да је мемоарско писање, односно писање о другоме један од чинова писања о себи, односно аутобиографије. У тексту посвећеном Драгошу Калајићу, Капор са нескривеном симпатијом говори о пријатељу, величајући га, понајприје поредећи са умјетницима који су и писали и сликали истовремено какви су Ђура Јакшић, Зуко Џумхур и Пеђа Милосављевић да би се приповиједање наставило ратним путовањем по Српској Крајини у својству репортера. Нарација представља колаж контрапунктно постављених одломака сјећања на Калајићев живот сликара, полиглоте, бонвивана и телевизијског водитеља у Београду, Риму, Турској и исјечке догађаја са ратишта у Српској Крајини гдје плијени храброшћу, скромношћу и пожртвовањем. Писац не може да докучи која је од ове двије личност прави Драгош Калајић: „Две неспојиве личности; ратник у маскирној униформи који умаче хлеб у уље и денди који има примедбе на „беф строганов у Клубу књижевника“ (ПКБ 147).

Капор, као што се види, читавим својим дјелом заступа тезу да је умјетност неодвојива од живота, да од њега полази и да се умјетникова биографија на овај или онај начин „види” у умјетничком дјелу. Зато почиње причу о богатој кући Ђоровића која због комунистичке чистке пријератних буржоаских породица осиромаши, о Ђоровићу као размаженом (Гроф му је био надимак) човјеку лијепих манира, господственом и са много веза, кога је живот неколико пута нагонио да дотакне дно, што је помогло, Капор сматра, његовом сликарству. Рат, деведесетих у родном Сарајеву од човјека који је био љубимац града и једна од твораца ликовног имиџа сарајевске Олимпијаде, ствара бескућника и избјеглицу који једва спасава живу

5 С обзиром да је текст настао када је Капор већ знао да болује од рака грла, писање о Калајићу који је умро од те болести, између осталог, може се схватити као писање о себи кроз друге.

главу и долази у Београд. На приједлог Мома Капора убрзо се сели у Требиње гдје оснива Академију ликовних умјетност и гдје живи и ради до смрти. Све је то испричано уз доста металептичког поигравања, упада наратора у дијегезу да би допунио причу подацима које само он зна:

> „(...) у овој радњи писац овог путописа кроз сликарство Милорада Ћоровића добио је своје прве акварел боје марке „Фабер" (ПКБ 217); рекидамо начас праћење узбудљивог живота нашег главног јунака да би се вратили начас у оно благословено време сарајевске удобности (ПКБ, 229); Аутор ових редова предлаже граду Требињу провереног човека који је већ једанпут био декан Академије у Сарајеву – Милорада Ћоровића (...)" (ПКБ 230–231),

како би скренуо пажњу на истинитост текста, овјерио га још једанпут. Ћоровићев сликарски знак било је цртање бикова, за које наратор каже да је то *сопствена историја умјетности* која најбоље одсликава нарав и навике нашег јунака, истрајност и упорност.

Запис о отетој земљи и *О сиру и војној музици* тематизују путовања и сусрете на простору некадашње Српске Крајине и у неку руку посвећени су религији. У првом тексту аркадијско мјесто мирнодопских сусрета са пријатељима је манастир Крупа у који код игумана Павла Козлице радо навраћају Јован Рашковић, Марио Фанели, Паја Барбуловић и наратор. Манастир је изгорео током посљедњег рата, а његов управитељ је умро у Жичи седам дана након тога. Капорова прича је помен преминулом пријатељу: „Нека му је лака земља Светог Саве. Овај текст пишем уместо свеће коју нисам стигао да запалим на његовом гробу" (ПКБ 158). *Сир и војна музика* је у суштини алегорична прича која слави предан рад и љубав према ономе што се ради. Тематизује се католички ред траписта који је у Другом свјетском рату на простору села Делибашино много пострадао, тако да се манастир готово затворио, а сир сасвим престао да производи. Комунистичке власти покушавају да надмудре браћу и сами производе сир, али то им не полази за руком.

Путовање кроз ноћ и маглу је културолошка расправа и есеј у част радија као симбола пределевизијске ере. *On The Road* и *Освета* су просторно посвећене Америци, а тематизују сусрете са оним што називамо „америчким човјеком" и оба посједују одлике идеолошког дискурса. Типични Американци Вилијам С. Џексон и Елизабет окарактерисани су, мушкарац, као досадан и штедљив, а дјевојка, као примјер охолости и хладноће, обоје до краја материјалистички оријентисани. Први текст интересантан је јер садржи аутореференцијалне осврте на настанак романа *Зое* и познанство са принцезом Јелисаветом, те на неке од Капорових интервјуа, а други јер је у композицији примијењена техника mise en abyme којом се потцртава циклични карактер приповиједања. *Умјетност с ногу и Салон д Пари* у суштини припада жанру новинске критике и есеја у којима је иронијска компонента снажно заступљена и усмјерена на савремену умјетности и провинцијско идолопоклонство, нарочито други текст. Први текст доноси и низ културолошких и социолошких увида којима се пореди приступ умјетничким дјелима некада и сада, односно омасовљавање које је запрљало умјетност површним погледима и брзином:

> „Уживање у уметности постало је масовно. Захваљујући репродукцијама, монографијама, постерима, филмовима и телевизијским емисијама, а нарочито турама туристичких агенција, ремек дела су постала доступна свима, слична евергрин шлагерима“ (ПКБ 200),

толико да наратор изјављује како је уморан од умјетности.

У *Салону д Пари* дата је оштра критика и разобличење концептуалне умјетности. Наратор поступно гради причу, полазећи од сјећања на послијератне београдске комисионе који су често носили називе Салон д Пари (аутор наслов намјерно оставља на ћирилици) и који су се из петних жила трудили да у свему опонашају париску моду, што је на аутора остављало тужан утисак да се ма како вјешто изгледало ипак ради о фалсификату и подвали. И наставља:

> „Ништа се суштински није променило. Улазите, данас, у неку београдску галерију и угледате такозвану инсталацију направљену од штапа и канапа. (...)
>
> Наши концептуалисти руше, као превазиђено, штафелајско сликарство у земљи у којој оно једва да траје последњих сто година. (...)
>
> Прогласивши мртвим фигуративно сликарство, локални генији концептуализма и перформанса, поновили су, и не знајући, исту заблуду као и некадашњи творци француског Новог таласа. Објавивши смрт романа, Ален Роб-Грије, Натали Сарот и Мишел Битор надживели су своја дела, која одавно више нико не чита. (...)“ (ПКБ 208, 209).

Посљедња три текста *Геоīрафија љубави, Србија – ūоследња љубав Вронскоī* и *Задња ūошūа – Србија* затварају круг Капорових путовања. Србија је за Капора посљедња оаза мира, *блаīословене блискосӣи и доброūе* (ПКБ 259).

> „После много времена спавали сте поново као када сте били дете. Каква разлика од кошмарних ноћи у грмљавини саобраћаја и урлицима сирена по Шератонима и Хилтонима чији је мирис постељине увек исти: безличан и ‘дезинфикован — само за вашу употребу’. Плахте и јастуци у скромној соби у којој сте провели ову ноћ у Србији били су уштиркани, шушкетави и невини: мирисали су на дуње са ормана, босиљак, детињство и младост, на нешто присно ушушкано и свеже“ (ПКБ 260).

Са лингвостилистичког аспекта, кохерентност текста у *Пуūоūису кроз биоīрафију* Капор постиже употребом *лексичких* и *сūилисūичких конекūора* (в. о томе у: Silić 1984: 109–132). Улога лексичких конектора је углавном супституитивна, тако што „zamjenjujući, na ovaj ili onaj način, kakav leksem, skupinu leksema, iskaz, skupinu iskaza ili čak cijeli prethodni tekst povezuju sljedeći iskaz (tekst) s prethodnim iskazom (tekstom)“ (Silić 1984: 115). Супституитивну улогу немају репризни лексички конектори, јер они не замјењују него понављају лексему из претходног исказа, али им је повезивање исказа (текста) заједничка особина. Повезивање може бити и синонимско, наводи Силић, и оно је својствено више белетристичком неголи небелетристичком тексту. У небелетристичком тексту оно има појашњавајућу, а у белетристичком појачавајућу функцију (в. о томе у: Silić 1984: 116). Такође, комбиновање

синонимних израза „омогућује бољу стилистичку организацију текста јер се избјегава понављање једнотипске јединице“ (Ковачевић 2000: 172). Синонимни конектори најчешће се остварују перифразом. Однос неперифрастичког израза (синонима) према перифрастичком (синониму) огледа се у односу значењски општијег и апстрактнијег према семантички индивидуализованијем (конкретнијем), који садржи „више значењских компоненти од основног синонима“, а подударни су у „присуству општих сема што их и сврстава у исто семантичко поље“ (в. о томе у: Ковачевић 2000: 159–163). Из *Путописа кроз биографију* ексцерпирали смо скоро цијело једно поглавље (*Путовање кроз ноћ и маглу*) које репрезентује употребу репризно-синонимских конектора:

> Свет већ лагано заборавља светлуцање *радио-скала* и *дугме, китњасте кутије апарата* које су нас у детињству нагониле на измишљање хиљаду прича о човечуљку скривеном у унутрашњости *овог звучног позоришта*. Многи од наших савременика још се добро сећају времена у коме су завиривали у *ту прашњаву кутију*, одгонетајући где се крије брбљиви патуљак са толико смисла за музику свих инструмената и свих речи.
>
> Љубавници су проводиле своје ноћи на узглављима изнад којих се светлела *мала скала радија*. Ма колико била сиромашна соба у којој се живи, присуством *радио-апарата* она стиче готово несхватљиву раскош. (...) Чак и када би то била и једина предност *радија*, а она то свакако није, била би довољна за његово оправдање и љубав коју му поклањамо.
>
> Ками је у својим *Дневницима* (*Carnet*) писао да би могао провести читав живот у дупљи каквог громом изгореног дрвета, гледајући смењивање годишњих доба, путовање облака и лет птица. Са *радио-апаратом* срећа таквог пустињака била би потпуна. Он никад не био потпуно сам. Помоћу гласова, лако би реконструисао лице света.
>
> У време љубави и сиромаштва, *радио је био једини господар нашег времена*. Тада још свако није имао *радио-апарат*. Пред вече, људи су носили флаше са пићем и корпе са храном према кући човека који је поседовао *ту ретку справу*, седали у најлепшу од свих соба и чекали узбуђено да се *апарат* пробуди. Моји најнесрећнији часови у детињству били су они, када се *радио* кварио, светлећи бесмислено и непотребно својом скалом, која је остајало нема на све позиве што смо му упућивали. Тајанствено замршен, унутра је стајао *сплет неразрешивих жица и чудних ламби*, (...) Осећали смо да свугде око нас, по пустим улицама, преко сивих поља иза града, испод мостова реке, па чак и у соби у којој седимо, плове гласови које је немогуће ухватити и чути све док *апарат* остане нем. (...)
>
> Корачајући улицама, имао сам осећање да идем кроз џунглу звукова које шаљу све радио-станице на свету. (...) Касније, када су измишљени *транзистори*, вијао сам људе у власти исте опсесије, коју су најзад савладали. (...)
>
> Љубав према *радију* било је једно од снажних осећања доба о коме говорим. (...)
>
> Првих дана окупације, новине и излепљени плакати на угловима улица, донеше обавештење да се сви *радио-апарати*, све писаће машине и све ватрено оружје има предати Команди града. (...) Видео сам жене (мушкарци су се тада ретко појављивали на улицама), како умотане у плахте и ћебад, носе *те драгоцене справе* из својих кућа. (...) одлазак непозваних војника, неколико година касније, осетио

се истог часа по обиљу звукова што су излетали кроз отворене прозоре из *ослобођених радио-апарата*, преплићу се на главном тргу у општу какофонију радосно раштимованог оркестра.

Један од најперфиднијих видова насиља је свакако забрана *радија*. (...)" (ПКБ 168)

Стожерна лексема која се понавља или синонимно супституише у цитираном тексту јесте – *радио-апарат*. На самом почетку, приповједач је суптилно мистификује и читаоцу дескриптивно открива. Њено постојање праћено је *свјетлуцањем*, неким заборављеним титрањем. Она је најприје *радио-скала и драга, китњаста кутија апарата*. Атрибутом *драга* наратор читаоцу открива свој лични став према њој, неку сентименталну, дјетињу привржености. У истом исказу линвостилистичким поступком супституције наведена синтагма преображава се у синтагму *ово звучно позориште*, а потом, у сљедећем исказу, и у *ту прашњаву кутију*. Употребом показних замјеница *ово* и *то*, приповједач стреса прашину са ње, актуелизује је, приближава, поново смјешта у домове читалаца, док у језичком смислу упућује на већ познати појам. У другом сегменту поглавља наратор је опет обасјава: Љубавници су проводиле своје ноћи на узглављима изнад којих се свјетлела *мала скала радија*. (ПКБ: 166). Присуство *радио-апарата*, у вријеме његовог појављивања, наводи приповједач, представљало је *готово несхватљиву раскош*. Његово присуство у просторији, додаћемо, имало је скоро магијско, чаробно дејство. Интертекстуалношћу, у наредном сегменту поглавља, Камијеву жељу за пустињаштвом испуњену гледањем годишњих доба, путовањем облака и летом птица, наратор самовољно употпуњује *радио-апаратом*, експлицитније *гласовима радио-апарата*, којима би се лако дало *реконструисати лице свега*. Он је, дакле, и преслика стварности. Четвртим сегментом поглавља, приповједач потврђује важност радио-апарата: (У време љубави и сиромаштва, *радио је био једини господар нашег времена*. (ПКБ 167)).

Радио-апарат у тексту, поступно прераста своју материјалну, предметну појавност, семантички се преобликује, чак и персонификује. Од *китњасте, прашњаве кутије* посредством *гласа*, он постаје жива *радио-станица*, жива и карактерно пребојена: Радио Луксембург – *шашав и весео*, Монте Карло – *ведар и разбрбљан*, Радио Москва – *озбиљна и са мало музике*, Букурешт – *провинцијски распеван попут кафане у Банату у којој се циликање виолина испреплиће са гласовима некога пијано грленог језика*, Радио Ватикан – *акустика хладних богомоља и ванземаљски баритони који опомињу на грех и казну*, Радио Вашингтон – *пакостан глас добро ухрањеног спортисте који се на свету осећа лењо, удобно*, Радио Истанбул – *мириси омамљујућих јела помешаних са лелеком затворених жена које неко тера на блуд, таман и влажан*...(ПКБ, 171).

Лексема *радио-апарат* синонимно је супституисана лексемом *радио, апарат, кутија*; синтагмама *звучно позориште, прашњава кутија, та ретка справа, драгоцена справа, изанђали „телефункен"*; али и исказима (Радио је био једини господар нашег времена.).

Конектори у Капоровом *Путопису кроз биографију* јесу везивна средства у тексту, споне, знакови поред пута, које путописац Капор запажа или који га пак воде кроз биографију, кроз њега самог – све до Србије. Они омогућавају приповједачу

путовање кроз путопис и биографију. А повратак је увијек битан колико и само путовање и све што се на њему збило. „Ко пожели да ме види, зна где ће ме наћи. Задња пошта – Србија" (ПКБ 268).

Капоров *Путопис кроз биографију* у најбољем смислу наставља поетичку линију српског авангардног путописа, али је и допуњавају једном сасвим особеном цртом коју карактерише хибридност изразитија него што је то и за путопис уобичајено. За помињање Капоровог путописа од изузетне важности је неколико чињеница. Прва се тиче пишчевог индивидуалног случаја и његовог емоционално-психолошког и интелектуалног формирања. Одраставши у земљи затвореној комунизмом, Капор је умјетнички и интелектуални азил налазио у умјетности Запада, у првом реду европског сликарства и америчке и француске књижевности, музике и филма. Урођена енергичност и радозналост, ова друга продубљена дугогодишњим бављењем новинарством, нагнале су га касније, када се земља отворила, да путује како би се нашао очи у очи[6] са предјелима, људима и појавама о којима је читао или их је гледао на филмском платну, разгледницама и понекој илустрованој књизи у доба свога стасавања. Има у тим путовањима и нечега од Капору својствене „осветничке" жеље за демистификацијом и демитологизацијом, свјетском расподјелом снага и богатства, аутомитологизованог Запада. Друга чињеница односи се на структуру и композицију овог дјела, његов колажни и мозаички карактер те журналистичко исходиште. *Путопису кроз биографију* представља збирку текстова више или мање повезаних основном тематском нити која се често прекида, а највећи број њих је претходно објављен у дневној или недјељној штампи у виду фељтона. И трећа се тиче Капоровог општег става према наративним прозним дјелима која у случају овог писца настају превредновањем и онеобичавањем раније објављених текстова и њиховим „попуњавањем савременошћу". Дијалектичким дјеловањем двају принципа, спољашњег – оквиром задатог формом путописа, и унутрашњег – представљеног жанром биографије, *Путопис кроз биографију* израста у интимну идентитетску топографију и топофилију мјеста похрањених у меморији наратора.

ИЗВОРИ

Капор 2001: Momo Kapor. *Skitam i pričam.* Podgorica: New public.
Капор 2006: Момо Капор. *Путопис кроз биографију.* Београд: Књига комерц.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Гвозден 2011: Владимир Гвозден. *Српска путописна култура 1914–1940: студија о хронотопичности сусрета.* Београд: Службени гласник.
Душанић 2012: Дуња Душанић. „Аутофикција, шта је то". *Књижевна историја, 44.* Београд: Институт за књижевност и уметност, 797–810.
Кликовац 2006: Duška Klikovac. Semantika predloga: studija iz kognitivne lingvistike. Boeograd: Filološki fakultet.

6 „Zbog čega se lomatam svetom ako ne zbog one prastare žudnje da omirišem, udahnem, oslušnem, i opipam prstima stvari koje sam nekada izdaleka voleo, i tako utvrdim da nisu ništa naročito, da su bile mnogo uzbudljivije dok sam ih samo priželjkivao?" (Kapor 2001: 128).

Ковачевић 2000: Милош Ковачевић. *Стилистика и граматика стилских фигура*. Крагујевац: Кантакузин.
Леви-Строс 1960: Klod Levi-Stros. *Tužni Tropi*, prev. Srećko Đamonja. Zagreb: Zora.
Михаљинац 2013: Nina Mihaljinac. „Časopisi MG i G6: nova kritička misao i njena budućnost". *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, бр. 138. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 459–461.
Силић 1984: J. Silić. *Od rečenice do teksta*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Suzana R. BUNČIĆ
Nina S. ĆEKLIĆ

POETIC, LANGUAGE AND STYLE OF *TRAVEL THROUGH BIOGRAPHY* OF MOMO KAPOR

Summary

„Travel through biography" is a work that, by its very title, represents a challenge for readers and researchers. The phrase from the title, which contains two genre determinants – travel writing and biography (the truth is, both have inseparability from the personality of the author) opens up the problem of the formal code in which the work will be interpreted. That is why we decided to look at this work from a structural-semiotic point of view and thus determine the basic mechanisms of the structure of the text from which the work was created, i.e. the poetic principles that make it a coherent literary structure, bearing in mind first of all the procedures of description, essayization, narration, fragmetization and assembly. From the aspect of linguistic stylistics, Kapor used various forms of connectors in the realization of those procedures, which are, above all, lexical (reprise, synonym, deictic) and stylistic (anaphors, epiboles, epiphores, iterations) as signals of the contextual inclusion of the sentence. The dialectic of the external, apostrophized by the travelogue genre, and the internal, represented by the biography genre, leads to the conclusion that the work represents an intimate identity topography and topophily places stored in the memory of the narrator.

Key words: travelogue, poetics, autobiography, hybridity, language and style, identity, text.

Рад је предат 23. маја 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1 Симовић Љ.
821.163.41.09-1 Бећковић М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45113

Прегледни рад

*Милан Б. ГРОМОВИЋ**
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

ПЕСНИЧКИ ОДАБИР ТРАДИЦИЈЕ И ОТПОР НЕСЕЋАЊУ У ПОЕЗИЈИ ЉУБОМИРА СИМОВИЋА И МАТИЈЕ БЕЋКОВИЋА

Апстракт: Песнички поступак бирања традиције, у погледу есеја Т. С. Елиота „Традиција и индивидуални таленат", поетички је одредио два модерна песника и њихово дело довео у спрегу са поступком стварања алтернативе за губитак памћења или несећање. Реч је о креацији својеврсног песничког сећања као вишестепене алтернативе: реактуализација традиције, рефлекси топоса скромности из старе српске књижевности и неговање поетске молитве у погледу жанра. У огледу дајемо анализу песама „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској" Љ. Симовића и „Богородица Тројеручица" М. Бећковића са становишта песме-молитве чију дефиницију даје В. А. Маслова. Скрушеност као топос старе српске и књижевне традиције у Византији обновљена је и ревитализована у наведеним песмама и има функцију да уоквири задату лирску структуру са молитвеним и молбеним елементима. У огледу указујемо на естетику књижевноуметничког саображења на нивоу сакрално и световно тј. уметничко, што јесте основа песме-молитве савременог српског песништва. Долазимо до закључака да кључно опште место у средњовековном жанру молитве које се рефлектује на савремену лирску песму и обезбеђује јој естетичка разгранавања у уметничком пољу јесте топос скромности (учестало увезан или изједначен са топосом грешности). Докази за нову лирски сврсисходну употребу овог топоса у песништву тражени су у визури семиологије, где се посредством Де Сосирове једначине ознаке и означеног у сржи језика и реторике песничког текста изналазе одрази византијске естетике који у помереном дискурсу епохе добијају синкретичну спрегу теолошког, културног и књижевноуметничког.

Кључне речи: Песничка традиција, алтернатива, Љубомир Симовић, Матија Бећковић, Богородица Тројеручица, поетска молитва, топос скромности, теотоколошка поезија, семиологија, граматички паралелизам.

ОД ТРАДИЦИЈЕ ДО ОТПОРА НЕСЕЋАЊУ

„Стварање принципа јесте највиша радња ума људског" (Кнежевић 2001: 40).

У нашој науци о књижевности не јењава интересовање за византијске и библијске корене средњовековног и савременог српског песништва. Један од доказа

* Научни сарадник, milan.gromovic@ff.uns.ac.rs

за то засигурно је нова пажљиво приређена антологија песама о Богородици Драгише Бојовића под насловом *Радуј се, јер ти српска уста хвале: Антологија српске теотоколошке поезије (од XI до XXI века)*, која укључује богородичне песме Љубомира Симовића и Матије Бећковића.[1] Антологија указује на суштину песничког штовања Богомајке:

> „Традиција поштовања Пресвете Богородице у српском народу је дуга и богата. У средњовековној Србији нарочито је било изражено, и преко задужбинарства, поштовање владара према Пресветој Богородици. [...] У богатом живопису храмова своје посебно место има и Богородица, а њене иконографске типове, преко симбола и богослужбене контекстуализације, налазимо и у српској поезији, од `Богородице шире од небеса` до `Богородице Умиљење`" (Бојовић 2020: 16).

У наведеној антологији заступљен је Бећковићев својеврсни асоцијативни циклус песама о Богородици, где су, поред „Богородице Тројеручице" и песме: „Трорука чудотворка", „Богородица Тројеручица заштитница српских песника" и „Учини ми љубав", чиме се стиче потпунији увид у теотоколошки дискурс песникове поетике. Песма Љубомира Симовића „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској" доведена је у нов контекст у овој књизи, јер је уденута између „Тројеручице" Бране Црнчевића, која указује на тројако страдање породице и кућног огњишта и „Молитве Богородици Тројеручици" Петра Пајића – песме-молитве за заштиту и спас услед немоћи и безизлазности угроженог колектива.

Песнички поступак бирања традиције, у погледу есеја Т. С. Елиота „Традиција и индивидуални таленат", поетички је одредио два модерна песника и њихово дело довео у спрегу са поступком стварања алтернативе за губитак памћења или несећање. Другост несећању није само пуко сећање, већ довођење тог сећања у савремен живи концепт памћења културе и њеног залога трајања. Реч је неговању својеврсног песничког сећања као вишестепене алтернативе: реактуализација традиције, рефлекси топоса скромности из старе српске књижевности и неговање поетске молитве у погледу жанра.

Симовић и Бећковић бирају традицију враћања на баштину српског средњовековља, у којем се обрасци византијске литургијске књижевности држе као предлошци – узорна списатељска усмерења. Сам чин повратка на писање које уз себе перманентно носи сугестивни надражај духовног, библијског карактера, тежак је и вишеслојан задатак савременог песника. У том смислу, савремена поезија заузима „високо место" какво је књижевност заузимала у средњем веку и чин писања није сам себи сврха, већ се предметни свет песме рађа из духовности и уверења колектива. То важно место књижевност има у Византији, као и у књижевностима које настају на подручју њеног културног зрачења, а процес њеног подражавања

1 Термин „Мариологија" (Марија + логија) чешће се користи у римокатоличкој цркви, али суштински означава исто што и „Теотокологија": Теотокос + логија (грч. Θεοτόκος – мајка Божија). У питању је израз којим се у хришћанској теологији означавају промишљања и разматрања о Исусовој мајци Марији тј. о Богородици. „Мариологија (грч.) теолошко учење, грана теологије која се бави улогом Девице Марије у историји спасења" (Цвитковић 2009: 248).

и призивања у прототекст савремене ауторске лирске песме сложен је и подсећа на литерарни поступак „кривог огледала" који дефинише Сирил Манго у својој студији „Византијска књижевност као криво огледало", када говори о односу византијске књижевности према узорима тј. класичној литерарној традицији:

> „[…] књижевност [у Византији] је била нешто друго. Она се налазила на вишем нивоу […] Њен задатак није био да се мења кроз време, већ радије да одржава константан однос са својим узорима. […] Стога је византијска књижевност истовремено замућено огледало и огледало које искривљује. Али, можемо да се запитамо, зар деформација делимично не потиче и од нас? Зар декодирање било које књижевности из прошлости није интеракција текста и читаоца?" (Манго 2009: 39–41).

У огледу дајемо анализу песама „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској" Љ. Симовића и „Богородица Тројеручица" М. Бећковића са становишта песме-молитве чију дефиницију даје В. А. Маслова.[2] Принцип традиције певања о Богородици јесте основа песничког сећања и стожер очувања литерарне баштине у двема наведеним песмама: „Захваљујући теотоколошкој поезији српска књижевност је задржала своју хришћанску нит одолевајући на тај начин ономе што је пролазно и нестално и на егзистенцијалном и на уметничком плану" (Бојовић 2020: 17).

У песмама „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској" Љ. Симовића и „Богородица Тројеручица" М. Бећковића присутна су два кључна поетичка везива са српском средњовековном и, посредно, византијском песничком традицијом: неговање топоса скромности и компоновање поетске молитве.

СЕМИОЛОШКА ПРИЗМА ТОПОСА СКРОМНОСТИ

Скрушеност и категорија скромности као топос старе српске и књижевне традиције у Византији обновљена је и ревитализована у наведеним песмама и има функцију да уоквири задату лирску структуру са молитвеним и молбеним елементима.

Из позиционираности песничког субјекта који се у песми Матије Бећковића одликује бездомношћу и осакаћеношћу, а у Симовићевој је обузет „смрадом грехова"[3] заједнице чије је и сам део, произилази слика односа песника и света тј. представа о динамици збивања на тој релацији.

Комуникација са поетиком општих места[4] из српске и византијске традиције у наведеним двема песмама најрепрезентативнија је из тачке сагледавања топоса

---

2 Види: Громовић, М. „Поетика Милосава Тешића у контексту византијске духовности". *Језик, књижевност, контекст*. Ниш: Филозофски факултет, 617–631, 2020.

3 Епитет „смрадан од грехова" јавља се и у „Молитви Богородици" Димитрија Кантакузина.

4 „Опште место, `топос`, представља једно од стожерних питања средњовековног књижевног и уметничког стварања уопште. Разгранат већ у античкој грчкој књижевности, свод општих места се у византијској књижевности још више шири, у зависности од нових схватања уметничког стварања и пишчевог односа према свету и књижевној материји. Са првим преводима

скромности, самоунизности, снисходљивости самог писара/песника. Избављење из таме настале низањем грехова, о којем пева Андрија Критски; бездан „тамнога огња" у овоземаљским страстима виђен од Јована Лествичника или мучење пре страшног суда опевано код Димитрија Кантакузина јесу примери византијскога богословља које, како је говорио Јован Мајендорф, иницира скромност и свест о суживоту са Богом. У поетикама Симовића и Бећковића проналазимо топос скромности уткан у молитвену структуру и тематско-мотивски круг певања о избављењу из мрака и страдања. Сличан поетички замах срећемо на примеру поезије Новице Тадића, како закључује Јелена Младеновић: „Топос афективне скромности јавља се у спрези са топосом грешности, пореклом из дела Андрије Критског" (Младеновић 2020: 82).

Пре херменеутичког осврта на стихове песама које су предмет наше анализе, неопходно је осврнути се на положај топоса скромости као реторичког елемента у језику и композицији песме. С обзиром на то да су „Двије можда најзначајније особине средњовјековне књижевности `апстракција` и `дедукција`" (Делић 1990: 188) и да је „Опште место инструмент апстраховања, средство да се уреди, систематизује шаренило појава стварности, да се то шаренило учини лако видљивим за разум" (Аверинцев 2019: 173) могуће је песме „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској" Љ. Симовића и „Богородица Тројеручица" М. Бећковића посматрати у симболистичком кључу – управо због тога што је апстраховање посредством општих места јасно уочљиво на нивоу реторике поетског дела.

Симболика Богородице и њено дедуковање из свеукупног хришћанског семиолошког потенцијала, који се црпи из Византије и српског средњовековља, у овим двема песмама функционише спуштањем са универзалног на блиско и конкретно. Мотив Богородице као библијска, хришћанска или византијска општост доведен је у везу са српским средњим веком. Овај процес функционише по чувеној семиотичкој једначини ознаке и означеног коју дефинише Фердинанд де Сосир у свом капиталном делу *Курс опште лингвистике*. Тако Бећковић гради прву визуелну поетску слику у којој за ознаку има Јована Дамаскина, у мотиву одсечене руке, а за означено Светога Саву – измиритеља завађене браће:

> Ја ти не дођох, брза помоћнице,
> Да би ми одсечену шаку замирила,
> Нити да те носим кући, Свемоћнице,
> Да би завађену браћу измирила...
> (Бећковић 1988: 50).

Симовић последњом строфом завршава дедукцијски левак, тако што Дамаскинову трећу руку саображава храсту, који је двојако симболичан – као словенски и хришћански симбол српског народа:

византијске уметничке књижевности Словени присвајају основу општих места, која ће се, касније, особено развијати у старим источним и јужним словенским књижевностима" (Трифуновић 1990: 199–200).

Двема рукама сахрањене, Тројеручице,
у ову земљу, испуњену муком,
Нек нас из ове црне земље у облак
понесе храст, засађен трећом руком
(Симовић, 1991: 268).

У контексту когнитивне лингвистике храст би се могао интерпретирати као знак још дубљег архетипског потенцијала. Последња строфа Симовићеве песме кореспондира и са једном другом песмом Матије Бећковића – „Покајница", у којој се, такође последњим стиховима, евоцира храст као духовна вертикала, Axis Mundi, где је храстоликост једнака христоликости, односно, залог свеопштег човековог суштаства постојања и бивствовања: „Јер Храст је Растко / И бадњак је Христ / А листови су ране Христосове" (Бећковић 2006: 173).

Теотоколошка поезија своје уметничко поље конституише или апстрахује у дискурсу надљудског, божанског, апсолутног света. Мотив треће руке, који је најмањи заједнички садржалац Бећковићеве и Симовићеве песме, преклапа симболистички дискурс хришћанске теологије и митског потенцијала храста и (Х) Растка Немањића. У том смислу, топос скромности потекао је од самоунижења и дијачког повлачења на маргину текста у средњовековној литератури, али је у савременом песништву добио концепирајућег и реконструишућег конституента света. Топос скромности у лирици два велика српска песника је субјект, а не објект иманентне поетике.[5]

Сходно наведеном, важно је рећи да се херменеутички осврт на савремено српско песништво од послератног модернизма до данашњих дана, које призива Византију и српско средњовековље, не мора односити искључиво и једино на његову теолошку компоненту. Реч је о високом песничком задатку који у загрљај сазнања доводи религију и културу, бришући норму наметања граница, при чему се креира универзални естетички образац уметничког обједињавања и синкретичности. Црквено духовно песништво, које се писало и које се и данас пише је изван домашаја овог рада.[6]

Карактер уметности која у себе апсорбује хришћански творачки елемент препознатљивији је по универзалности, него по теолошком задржавању у строгим оквирима хришћанске православне догме:

> „Византија делује кроз хришћанску уметност, уметност која је посебна и чији се настанак и развој налазе под знаком јасних одредница, чак и за оне који немају чисто теолошки карактер: сложено културно наслеђе, трајност и релативна стабилност Византијског царства – одакле проистиче трајност и јединство културе" (Беженару 2019: 101).

5 У прилог овој тези говори есеј Миодрага Павловића: „Теолошка и део митске мисли јесу мисли о духу, божанству и животу, дакле о нечему чији су хоризонт и знање битно већи од човековог. [...] Међутим, кад човек мисли воду, ваздух, ватру и земљу као начела, онда је он тај који мисли свет. [...] Конципирањем битка, бића, битија, људска мисао постаје централна тачка (овог и оног) света" (Павловић 1984: 16–17).

6 Види: Костић, Слободан. (2000). *Православно духовно песништво*. Србиње / Београд / Ваљево / Минхен: Хришћанска мисао.

Теотоколошке песме Љубомира Симовића и Матије Бећковића јесу потрага за оквирима и усидрењима културе или „жудња за [њеном] Целином", како пише Марко Радуловић о поезији Ивана В. Лалића:

> „Жудњом за Целином која се исказивала трагањем за културним континуитетима, митским слојевима колективне свести и архетипским симболима духовног живота, у српску поезију поново се вратила религиозна духовност као нераздвојни пратилац поезије" (Радуловић 2017: 328).

Важно је напоменути да употреба топоса скромности и молитвеног тона у поетским молитвама савремених српских песника није подражавајућ однос према литерарном стилу или задатој форми, већ према обрасцу културе који се мењао и употпуњавао од античке Грчке, преко Византије и средњег века на простору култура наследница, до савременог доба које је оденуто у ренесансна, барокна и просветитељска културна и литерарна тежишта. На теразијама спуштања у дубоку традицију за песника је неизводљиво игнорисање или прећуткивање свих ових аспеката. Када говоримо о византијским песничким обрасцима, немогуће је указати на хомогену језичко-стилску или било какву јединствену естетичку творевину, јер је реч о културном и књижевном развоју дугом хиљаду година, не рачунајући старогрчку философију и комплетно културно наслеђе које претходи формалном конституисању Византије као Источног римског царства.[7] Роберт Браунинг указује на хронологију кретања језика византијске књижевности, од наслеђене античке класике, преко различитих културних уплива, до формирања аутентичних византијских класицистичких образаца.[8]

И Атанасиос Кominис ће указати на велики почетак и настанак поезије у Византији: „Овако створена поезија заиста је била велика, она је одолела времену и може се поредити са осталом великом поезијом светске књижевности. Романова поезија отворила је ново поглавље у историји грчког [ромејског] духа" (Кominис 2019: 87–88).

Прегледни систематизовани приказ топоса скромности прилажемо у табели бр. 1.

---

7 Ханс Георг Бек, када говори о патристичкој књижевности у Византији, о делу црквеног оца александријског епископа Атанасија, указаће на могућност праћења књижевне традиције и дубље у прошлост у предвизантијско тј. у старогрчко време: „[…] може се историја текста пратити, чак и на грчком тлу, много даље унатраг, јер имамо низ грчких сколија уз текст које потичу барем из 6. века" (Георг Бек 1967: 203).

8 „Хришћани су се [у Византији] спорадично служили разним песничким формама наслеђеним из класичног света да би хвалили свог Бога, да би подучили вернике и да би се сећали светаца и мученика. […] Шести век је видео први процват специфично хришћанске грчке поезије, литургијске химне. […] Признати мајстор кондака био је Роман Мелод. […] Период од V до VII века сведок је развоја наслеђених нивоа књижевног језика ка новим `византијским` обрасцима […] Осетљивост на атички језик и стил има утицаја на већи део књижевности позног IX и X века […] [док су] XI и XII век сведоци увођења класицизма од стране Македонске ренесансе и његовог пуног сазревања. Писци као Михаило Псел, Ана Комнина и Никита Хонијат култивисали су језик који имитира, по њиховом виђењу, класичне узоре од Хомера до црквених отаца" (Браунинг 2019: 35–50).

ТОПОС СКРОМНОСТИ			
Љубомир Симовић		Матија Бећковић	
„Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској“		„Богородица Тројеручица“	
ознака	означено	ознака	означено
Док се затварају све капије, сви капци, пред смрадом наших грехова и рана, (грешност субјекта и колектива)	Тројеручице, нек нам се отвори црква на Твојој трећој руци сазидана! (избављење и спас)	Ја ти не дођох, брза помоћнице, Да би ми одсечену шаку замирила, (Јован Дамаскин)	Нити да те носим кући, Свемоћнице, Да би завађену браћу измирила... (Свети Сава)
Тројеручице, луко и утехо, мајко чокоту ког распињу и туку, (хришћанско мученишство)	смилуј нам се, грешним и убогим, и прими душе наше у Твоју трећу руку (грешност субјекта и колектива+молба)	Ишчупане су ми руке из рамена, Кућа раскућена, а браћа поклана, (хришћанско мученишство)	Па сиђох до свог најдоњег камена Да себе тражим, Мајко са три длана. (сопство+избављење и спас)
Двема рукама сахрањене, Тројеручице, у ову земљу, испуњену муком, (хришћанско мученишство)	нек нас из ове црне земље у облак понесе храст, засађен трећом руком! (храст, словенство, српски народ)	Једино овде, Царице Небеса, На мом језику се моли без застанка, (језик и простор+молитва)	И не лаже ништа, и не једе меса, И осам векова пости без престанка. (потврда скрушености и скромности)
		И кад би ми земљу и језик збрисали, Све, сем ове стопе на којој сад стојим, (апокалиптични тон)	Знам: још се из људи нисмо исписали, А док тебе има да и ја постојим. (сопство у исходишној егзистенцији)

ГРАМАТИЧКИ ПАРАЛЕЛИЗАМ У СВОЈСТВУ МЕХАНИЗМА ПОЕТСКЕ МОЛИТВЕ

Након сагледавања топоса скромности, грешности и унизности са аспекта семиолошког вишезначја и реторике текста, важно је указати на елементе поетске молитве или песме-молитве. Поетска молитва је, како вели Валентина Аврамова Маслова, савремена лирска песма која надограђујући средњовековни жанр молитве прелази у уметничко поље и ствара продужене естетичке меандре (Аврамова Маслова 2013: 195–210). Кључни поетички пасаж у којем се срећу и прожимају молитва и поетска молитва на примерима песама Љубомира Симовића и Матије Бећковића јесте

молитвени тон или, како је говорио Слободан Костић, „исходишни шапат“. Тон молбе и мољења настаје низањем поетских слика које уткане у предметни свет песме стварају амбијент најнепосреднијег облика дијалогичности између лирског субјекта и Бога. Један од основних поступака којим се постиже специфична рафинирана музикалност песничког дела јесте граматички паралелизам.

Рефренично понављање вокатива „Тројеручице“ и мотива Дамаскинове „треће руке“ у десет строфа Симовићеве песме отвара амбијент поетске оркестрираности који указује на неопходност исцрпљивања смисла и потраге за њим у свакодневном животу, у времену „сад“. Оно што је, већ на први поглед, симптоматично јесте понављање ова два структурна елемента доследно у пару. Роман Јакобсон, када говори о поезији Мајаковског у свом есеју „Поезија граматике и граматика поезије“, указује на један важан детаљ који се тиче способности песничког језика да понављањем и граматичким паралелизмима осветли свет у његовој свеукупности:

> „У песничкој митологији језичка фикција супстантивизираног и отуда хипостазираног процеса прераста у метонимијску слику живота као таквог […] `Граматичка фигура` која се понавља и која, како је тачно видео Џералд Менли Хопкинс, чини заједно са `звуковном фигуром` конститутивни принцип стиха, нарочита је уочљива у оним песничким облицима, где се суседне метричке јединице путем граматичког паралелизма мање-више доследно комбинују у парове […]“ (Jakobson 1978: 173–174).

По овом принципу вокатив „Тројеручице“ и синтагма „трећа рука“ у песми Љубомира Симовића укомбиноване у метричке парове креирају метонимијску или исходишну слику света или, барем, ситуације, окружја у којем се свет савременог човека обрео. У том погледу, важно је поћи од става Радомана Кордића да је „Поезија [је] интелектуално виђење, разјашњење стања света […]” (Кордић 1982: 171), а свет у којем се Суштина не понавља свакодневно као молитва, засигурно може заборавити на њу и њене благодати. Заправо, без Суштине свет заборавља себе и пориче властиту егзистенцију. Симовићева песма је отпор заборављању и несећању, алтернатива, другост таквом убрзаном принципу живљења модерног човека.

Граматички паралелизам „Тројеручице“ и „трећа рука“ сижејни су костур песме „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској“ који мења хронолошку позицију, некада у првом и последњем, некада у претпоследњем и последњем стиху строфе, а задржава и учвршћује ткиво лирског дела опредмећено у метафоричким асоцијативним низовима садржаних од појединачних лексема (чамци, благе луке, густе олује, пучина, брађа у казану олова, метар, литар, кантар, тег, врећа, риба, врана, бескућници, чокот, храст) или од синтагми (смрад грехова и рана, подножје брда, жетвене сламе, неслана мора и јела). Поетско саображење сижејног костура песме оличеног у граматичком паралелизму и песминог садржинског ткива сазданог од уланчаних метафора ствара аутентични симовићевски механизам поетске молитве.

Бећковићев граматички паралелизам који гради молитвени тон тј. механизам поетске молитве читљив је, првенствено, на плану риме. Оркестрираност стихова постиже се укрштеном римом у катренима, као и комбинацијом асонанце,

алитерације и анафоре. Матија Бећковић у песми „Богородица Тројеручица" у првој строфи, како је указано у контексту ознаке и означеног топоса скромности, призива Светог Јована Дамаскина, којем је Богородица услишила молитве и исцелила руку и Светог Саву, измиритеља браће: проугарског Вукана и провенецијанског Стефана Првовенчаног. На културни и историјски дискурс Бећковић песмотворном креативношћу калеми апокалиптичну немилосрдност света данашњице, макрокосмичног, у којем нема ни руку, ни браће, ни куће, и микрокосмичног – злослутног недостајања, одсуства или потирања сопства: „Ишчупане су ми руке из рамена, / Кућа раскућена, а браћа поклана, / Па сиђох до свог најдоњег камена / Да себе тражим, Мајко са три длана" (Бећковић 1988: 50). Наредна строфа песме „Богородица Тројеручица" има и свој непосредни интертекстуални одраз. У „Химни Богородици" у „Гласу 8." Светог Јована Дамаскина јавиће се готово истоветно поређење Богородице, односно утробе њене, са небеским пространством: „Он који је пре векова Бог наш. / Јер материцу Твоју учини Престолом, / И утробу Твоју – Ширу од Небеса!" (Дамаскин 2015: 48). У Бећковићевом стихотворју родиће се синтагма „Царица Небеса", која се крајње бизарно и гротескно, сходно безмерју и несавршености света таштине, римом уврежава са лексемом „месо": „Једино овде, Царице Небеса, / На мом језику се моли без застанка, / И не лаже ништа, и не једе меса, / И осам векова пости без престанка" (Бећковић 1988: 50). У последњој строфи песник ће створити поетску слику одбљеска „последњег времена" какву срећемо у „Молитви Богородици" Димитрија Кантакузина из Новог Брда. Једини залог постојања људске боголике душе јесте Богородичин демијуршки залог који поручује да докле је Ње до тада је и нас – до краја света: „И кад би ми земљу и језик збрисали, / Све, сем ове стопе на којој сад стојим, / Знам: још се из људи нисмо исписали, / А док тебе има да и ја постојим (Бећковић 1988: 50). Механизам поетске молитве Матије Бећковића огледа се у метричком пару римованих завршетака стихова и дијалогичних наративних целина у њиховом ткиву. Прегледни систематизовани приказ механизма поетске молитве представљен је у табели бр. 2 на крају рада.

*

Три поетичке константе у поезији Љубомира Симовића и Матије Бећковића које су осветљене у одељцима насловљеним „Принцип традиције – алтернатива несећању", „Топос скромности у светлу семиолошке призме", „Граматички паралелизам као механизам поетске молитве" и на репрезентативним примерима двеју песама „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској" и „Богородица Тројеручица" представљају песнички филозофски принцип одабира традиције као алтернативе несећању. Узимање једне песме за одређивање поетике аутора могуће је и немогуће у исти мах. У овом огледу поверење је дато другој интерпретативној могућности, јер, како тврди Александар Јовановић „[…] иза сваке песме стоји целокупна поезија њеног аутора, а тумач (а са њим и читалац) у суочавању са конкретним текстом из почетка креће у његов опис" (Јовановић 2021: 321).

У том погледу, два, у наведеним песничким фазама елиотовски одређена песника, бирају српски средњи век ослоњен на културни улицај Византије као другост

или другачије виђење књижевне баштине у односу на певање постмодерних или неоавангардних, такође уметнички легитимних и за културну разноврсност веома пожељних, песничких традиција. Градећи две велике теотоколошке химне, два песника, попут својих савременика Ивана В. Лалића, Милорада Павића, Миодрага Павловића, Васка Попе, и мало млађих, Слободана Костића, Милосава Тешића, Ивана Негришорца, Рајка Петрова Нога, Селимира Радуловића, формирају сасвим особен елемент иманентне поетике и поетичких струјања свога времена – механизам песме-молитве или поетске молитве. У оквирима предметног света песме оплемењеног молбом, мољењем, молитвеним шапатом и спуштањем у традицију певања, функционишу и општа места старе српске књижевности преузета из византијске химнографије, светоотачке литературе и аскетскога исихастичког подвижништва. Кључно опште место у средњовековном жанру молитве које се рефлектује на савремену лирску песму и обезбеђује јој естетичка разгранавања у уметничком пољу јесте топос скромности (учестало увезан или изједначен са топосом грешности). Докази за нову лирски сврсисходну употребу овог топоса у песништву тражени су у визури семиологије, где се посредством Де Сосирове једначине ознаке и означеног у сржи језика и реторике песничког текста изналазе одрази византијске естетике који у помереном дискурсу епохе добијају синкретичну спрегу теолошког, културног и књижевноуметничког.

<table>
<tr><th colspan="3">МЕХАНИЗАМ ПОЕТСКЕ МОЛИТВЕ</th></tr>
<tr><th colspan="2">Љубомир Симовић</th><th>Матија Бећковић</th></tr>
<tr><th colspan="2">„Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској“</th><th>„Богородица Тројеручица“</th></tr>
<tr><td>граматички паралелизам – сиже песме</td><td>метафорички низ
– ткиво песме</td><td>граматички паралелизам
– укрштена рима
дијалогичне наративне целине – ткиво песме</td></tr>
<tr><td>Мајко Слова и Спаса,
Тројеручице,
[…]
излетеле из Твоје треће руке!</td><td>нека наше чамце у благе луке
из густих олуја с пучине
доведу птице</td><td>Ја ти не дођох, брза
помоћнице,
Да би ми одсечену шаку
замирила,
Нити да те носим кући,
Свемоћнице,
Да би завађену браћу
измирила...</td></tr>
<tr><td>Тројеручице, катанце,
браве и врата,
[…]
нека нам Твоја трећа рука откључа!</td><td>браћу у казану олова које кључа,
све што су безбројне руке закључале,</td><td>Ишчупане су ми руке из
рамена,
Кућа раскућена, а браћа
поклана,
Па сиђох до свог најдоњег
камена
Да себе тражим, Мајко са
три длана</td></tr>
</table>

Тројеручице, док нас лове и мере […] измери нас, и помилуј нас, трећом!	метром, литром, кантаром, тегом и врећом, Ти, двеју руку склопљених пред кантарџијом,	Једино овде, Царице **Небеса**, На мом језику се моли без **застанка**, И не лаже ништа, и не једе **меса**, И осам векова пости без **престанка**.
бескућнима у вејавици, Тројеручице, Твој трећи длан нека нам буде кров!	Док кишу проткива суснежица, и вук, риба и врана крећу на нас, у лов,	И кад би ми земљу и језик **збрисали**, Све, сем ове стопе на којој сад **стојим**, Знам: још се из људи нисмо **исписали**, А док тебе има да и ја **постојим**.
Тројеручице, нек нам се отвори црква на Твојој трећој руци сазидана!	Док се затварају све капије, сви капци, пред смрадом наших грехова и рана,	
трећом нас руком, Тројеручице, исцели!	Голе, млаћене моткама, секирама, оборене под ноге, и дотучене у подножју брда уз које смо се пели,	
И узвиси, трећом руком, Тројеручице,	све оне који су, стотинама руку, стотинама година, из жетвених слама, бацани на дно казана и јама!	
нек засветли, нек нас осоли, Тројеручице, со суза, скупљена у Твојој трећој руци!	У овом свету несланих мора и јела, док нам се броје последњи тренуци,	
Тројеручице, луко и утехо, […] душе наше у Твоју трећу руку!	мајко чокоту ког распињу и туку, смилуј нам се, грешним и убогим, и прими	
Двема рукама сахрањене, Тројеручице, […] понесе храст, засађен трећом руком!	у ову земљу, испуњену муком, нек нас из ове црне земље у облак	

ИЗВОРИ

Бећковић 1988: Матија Бећковић. *Служба Светом Сави*. Шабац: Глас цркве.
Бећковић 2006: Матија Бећковић. *Синство*. Београд: Политика, Народна књига.
Симовић 1991: Љубомир Симовић. *Хлеб и со*. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Дечје новине.

ЛИТЕРАТУРА

Аверинцев 2019: Сергej Сергejевич Аверинцев. *Реторика и извори европске књижевне традиције*. Превеле: М. Грбић, С. Бојић. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Аврамова Маслова 2013: Валентина Аврамова Маслова, „Поетска молитва са становишта синтезе религије, науке и културе", *Теолингвистичка проучавања словенских језика*, књ. 5, ур. Ксенија Кончаревић, Јасмина Грковић-Мејџор. Београд: САНУ, 2013, 195–210. Превод је публикован у: *Летопис Матице српске*, 504, 2019, 1–2, 52–67, превео Милан Громовић.

Беженару 2019: Људмила Беженару. *Утицај Византије на културу средње и источне Европе*. Превела Д. Попов. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Бојовић 2020: Драгиша Бојовић. *Радуј се, јер те српска уста хвале. Антологија српске теотоколошке поезије (од XI до XXI века)*. Ниш: Међународни центар за православне студије.

Браунинг 2019: Роберт Браунинг. *Језик византијске књижевности*. Превео Д. Ацовић. Лозница: Карпос.

Георг Бек 1967: Ханс Георг Бек. *Путеви византијске књижевности*. Превела Ј. Протић-Крсмановић. Београд: СКЗ.

Дамаскин 2015: *Свети Јован Дамаскин и Богородица Тројеручица.* Ур. З. Шаренац, К. Милићевић. Земун: Ризница+.

Делић 1990: Јован Делић. *Традиција и Вук Стефановић Караџић*. Београд: БИГЗ.

Jakobson 1978: Roman Jakobson. *Ogledi iz poetike*. Beograd: Prosveta.

Јовановић 2021: Александар Јовановић. „О једанаест песама Ивана В. Лалића". *Летопис Матице српске,* 197, 508, 3, 319–322.

Кнежевић 2001: Божидар Кнежевић. *Мисли*. Уб: Завичајно коло.

Коминис 2019: Атанасиос Коминис. „Да ли је било поезије у Византији?" Ур. Д. Аничић. *Предавања о византијској књижевности*, 75–102. Лозница: Карпос.

Кордић 1982. Радоман Кордић. *Поезија и увид*. Београд: Просвета.

Манго 2009: Сирил Манго. *Византијска књижевност као криво огледало*. Превела М. Бабић. Лозница: Карпос.

Младеновић 2020: Јелена Младеновић. „Средњовековни топоси у поезији Новице Тадића". Ур. Светлана Томин, Милан Громовић. *Савремено српско песништво и ново средњовековље: Византијске теме и мотиви*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Павловић 1984: Миодраг Павловић. *Природни облик и лик: ликовни огледи*. Београд: Нолит.

Радуловић 2017: Марко Радуловић. *Српсковизантијско наслеђе у српском послератном модернизму*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Трифуновић 1990. Ђорђе Трифуновић. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Нолит.

Цвитковић 2009: Иван Цвитковић. *Речник религијских појмова.* Нови Сад: Прометеј.

Milan B. GROMOVIĆ

SELECTION OF TRADITION AND RESISTANCE TO CULTURAL OBLIVION IN THE POETRY OF LJUBOMIR SIMOVIĆ AND MATIJA BEĆKOVIĆ

Summary

The choice of tradition, in the Eliot sense, determined two contemporary Serbian poets and brought their poetics closer to creating an alternative to cultural oblivion. It is a question of poetic turning to tradition (poetic memory) as a multi-layered alternative - a creative path of poetic memory in three directions: renewal of tradition, re-actualization of the topos of modesty and development of the song-prayer as a genre. The renewal of the dormant / neglected tradition, which implies a cultural vertical from Byzantine aesthetics, through the Serbian Middle Ages to the present day, is a poetic focus on a kind of nurturing, re-actualization of poetic heritage. The paper presents an analysis of the poems „Ten Addresses to the Mother of God Trojeručica Hilandarska" by Ljubomir Simović and „Bogorodica Trojeručica" by Matija Bećković from the aspect of poetic prayer defined by the modern Russian theory of literature, in the first place Valentina Avramova Maslova. Modesty as a general place of the medieval Serbian and Byzantine writing tradition is re-actualized in the mentioned poems in the function of framing the lyrical structure with elements of prayer and supplication. Motives that express modesty correspond to the motives of sinfulness of the individual and the collective, as well as to the motive of redemption, which is still in this form of contemporary Serbian poetry almost the same as in the Middle Ages. The rhetoric of self-humiliation results from the position of a lyrical subject who is homeless and crippled in Bećković's poem, and in Simović's conscious of the „stench of sins" of the collective to which he belongs. Repentance and desire, hope in mercy and forgiveness of sins, which is the basis of the medieval liturgical genre of prayer, are added to modesty. The work further illuminates the process of aesthetic permeation of the sacred and the secular (artistic), which is a key element of poetic prayer, which is an author's lyrical poem based on the prayers and supplications of those from the new Middle Ages.

Keywords: Poetic tradition, alternative, Ljubomir Simović, Matija Bećković, Virgin Mary, poetic prayer, topos of modesty, theotocological poetry, semiology, grammatical parallelism.

Рад је предат 20. децембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 82.0
37.091.3::821-82
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44320

Оригинални научни рад

*Ахмед А. БИХОРАЦ**
Интернационални универзитет у Новом Пазару
Департман филолошких наука

НЕДОСТАТАК МЕТОДИЧКИХ УПУТСТАВА ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЈУ РОМАНА

Апстракт: Овај рад се бави истраживањем комплексног наставног питања читања књижевних текстова. Читање књижевних дела је пут увођења ученика у уметност речи и предуслов упознавања науке о њој. У школи се читају и обрађују књижевни текстови свих жанрова. Пошто је роман велика прозна форма, текст од неколико стотина страна – његово читање и школска обрада/проучавање подразумевају највише часова, рад код куће и у школи, не само обимом, већ свеукупношћу бројних естетичких, филозофских, психолошко-социолошких те лингвистичких потенцијала и идеја – роман мотивише на самостално читање и размишљање, подстиче, више него други жанрови, на активно учешће у обради и анализи у основној и интерпретацији и проучавању у средњој школи. Методичка теорија интерпретације романа у школи настајала је с растућим потребама наставне праксе, а школска интерпретација романа уобличавала се и усаглашавала са токовима методичке теорије наставе романа. У раду су приказана наша истраживања наставних програма српског језика и књижевности, читанки, уџбеника историје књижевности, уџбеника теорије књижевности и методике наставе књижевности, те се на основу добијених података указује на недостатке у наставној пракси и нуде решења за квалитетнију наставну праксу.

Кључне речи: теорија, методика, настава, роман, школа.

УВОД

Имајући на уму читање и проучавање књижевног дела можемо констатовати да они представљају суштину савремене наставе књижевности (Николић 2008:9). О неопходности читања романа и вишеструком васпитно-образовном значају овог дела наставе књижевности постоји више прилога, стручних чланака и есеја а мање је било научних монографија. Организација наставе романа разматрана је кроз радове, пројекте, зборнике интерпретације романа и сл. Зато се, одавно, у методици наставе књижевности и језика намеће питање како решити неке основне проблеме везане за теорију читања и практично-методичке реализације ове, веома значајне области основношколских програма, када се узме у обзир колико значајно место заузима читање у даљем животу човека. Да би човек модерног доба постигао одређени ниво опште културе мора да читањем стиче, проширује и усавршава своја знања, прати научна достигнућа и збивања у друштвеном животу. Веома је важно створити активног

* Ванредни професор, ahmed.bih61@gmail.com

читаоца у основној школи, којима се баш и не можемо похвалити, како каже пракса. „Не заборавимо да само један веома мали проценат људи чита, а и тај део само једним оком и са пола срца“, каже савремени мађарски писац Тибор Дери (1969: 12).

Зато педагогија, као наука о васпитању, а посебно дидактика, сматрају проблем читања најважнијим, бавећи се посебно проблематиком почетног читања.

На темељу књижевних теорија, а из поштовања педагошко-психолошких условности, методика је уобличила своје основе и формулисала теорије о читању и интерпретацији романа у школи. Пратећи захтеве и потребе наставне праксе, методика је у својој развојној динамици најпре успостављала основе читања и обраде романа, као уметничке целине или одломка, разрешавала и теоријски уобличавала врсте приступа и анализа романа у основној и средњој школи. Кроз теоријско уопштавање система рада нудила је инструктивне примере разноликих интерпретација и креативних могућности уз поштовање принципа адекватније усаглашености метода и приступа свету романа.

Ослушкујући потребе наставне праксе методика је пратила развој књижевне методологије и теорије романа, од класичног деветнаестовековног толстојевско-балзаковског, преко Џојса, Пруста, Камија до Андрића, Селимовића, Деснице и Ћосића. Не испуштајући из вида метаморфозе поетике романа од *Дон Кихота* до Кишовог *Пешчаника*, од романа с чврстим сижеом и занимљивом фабулом, до мозаичко – асоцијативног приповедања, наглашене искрености. Поштујући стилске, тематске као и жанровске промене у дугом и трајућем процесу развоја романа од *Горског цара* и *Хајдук Станка*, преко Нушићевих *Хајдука*, Ћопићевих *Орлова*; од лаких и занимљивих штива *Свадбе* или *Далеко је сунце*, романа класичних карактеристика до суптилнијег, мисаонијег чина истих аутора у романима нове поетике *Лелејској гори* (роман личности) или *Деобама* (роман тока свести), до *Прољећа Ивана Галеба* (роман есеј), романа хронике *На Дрини ћуприја*, *Травничка хроника* она је долазила до нових естетских и филозофских домена у њима али и у осталим сложеним романима из друге половине прошлог века. Методика је на основу бројних огледа, зборника и невеликог броја монографских студија – уобличила пристојне теоријске основе за наставу романа у школи.

У датом обиму нашег излагања извесно је да не можемо довољно обухватити и систематично приказати све што је неопходно за представљање ове теме. Поједине теме из ове области уџбенички су уобличене и настава их више - мање користи, нарочито у оном делу који има инструктивни карактер. Поред свега, роман у школи је и недовољно проучена тема, тачније, роман у школи је још увек недовољно истражен и теоријски уобличен. Роман је, дакле, широка и значајна школска тема. А како одувек заузима респектабилан део садржаја наставе књижевности – он је и актуелна методичка тема.

Истраживани су и теоријски уопштавани проблеми школске интерпретације романа. Зависно од узраста разрађивани су модели приступа, анализа и проучавање романескног текста у вишим разредима основне и у средњој школи, али је широка нормативна основа (програм) и проблематика уџбеника (наставних средстава и методичких модела) наставе књижевности и романа као њеног саставног дела – остала научно неистражена и уџбенички скоро недотакнута.

УЛОГА ПЕДАГОГА У ИЗРАДИ МЕТОДИЧКЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Врло је тешко утврдити разлоге зашто је до тога несклада дошло, али поред већ истакнутог мислимо да методичари књижевности, генерално, проблеме програма, читанки, те лектире нису детаљније разрађивали јер су се тим питањима педагози традиционално бавили.

И заиста, након обимних истраживања која смо обавили, уочили смо да педагози/дидактичари имају доста радова, огледа, приказа, есеја, па и књига о тој проблематици, али је све то, иако у доброј намери, недовољно стручно - рађено.[1] Радови педагога обухватају педагошко-дидактичке аспекте програма или уџбеника матерњег језика и књижевности, али им недостаје ужестручни дискурс.

На ранијем ступњу развоја друштва, науке и наставе то се није много примењивало. Данас, када имамо развијене методолошко - методичке основе савременог уџбеника, језика и књижевности, када методологија уже струке (лингвистика – филологија – књижевност) захтева јаче усклађивање методологије науке о књижевности/романа и методологије наставе књижевности, данас када развој науке и наставе подразумева да се, реално, при изради читанке поред опште концепције уџбеника (педагошки део) поседује и концепције читанке, посебно за основну посебно за средњу школу, јасно је да ову другу која решава избор текстова, жанровске сразмере, проблеме методичке апаратуре, међуподручне корелације (језик-књижевност-култура изражавања) и сл. – могу и морају сачињавати ужестручни људи: професори језика и књижевности, одговарајући проучаваоци и научници методичари, као и практичари, наставници у основној и средњој школи. „У српској методици наставе књижевности стогодишњу традицију имају залагања да се књижевност у школи *не предаје и не учи* већ *чита, усваја,* да се о њој *размишља, расправља* и *у њеној лепоти ужива*“ (Андрић 2002: 107). На тај начин настава књижевности остварује своју основну мисију ширења ученичких духовних видика, обучавајући га да развија истраживачке, креативне и стваралачке способности. Тако концирана савремена настава књижевности „на свим својим нивоима подразумева наставников и ученикове истраживачки, проналазачки, стваралачки и сатворачки однос према књижевноуметничком остварењу“ (Андрић 2002: 107). То значи да конкретни правци интерпретације књижевног дела могу бити усклађени са стваралачким поступцима у зависности од онога ко интерпретира књижевно дело, са најсинтетичнијом интерпретацијом. Да би одговорио свим уметничким изазовима у настави неопходан је наставник који одлично познаје теорију и праксу и зна који је најбољи приступ књижевноуметничком тексту који доприноси стварању литерарног укуса ученика, кроз његово оспособљавање за дубље доживљавање, разумевање и критичко промишљање књижевног дела. Местом романа у наставним програмима, његовим методичким приказима и интерпретацијама треба да се баве ускостручни и компетентни стручњаци, професори језика и књижевности. То треба да буду изванредни познаваоци теорије и праксе наставе књижевности и језика као и да познају педагогију, психологију и дидактику, јер настава књижевности

1 Аутор је радио као професор српског језика у новопазарској „Гимназији“, затим библиотекар и директор у ОШ „Стефан Немања“ у Новом Пазару три деценије.

и настава романа у њој чине мултидисциплинарну васпитно-образовну област која при пројектовању (програм) и нормирању (концепције, уџбеници) подразумева интердисциплинарни приступ компетентног тима стручњака.

Један од тих запостављених и непроучених проблема је и жанровско програмирање и уџбенички третман књижевности у школи. Третман романа – такође. Уочивши да је у питању недостајући теоријски беочуг, у сопственој наставној пракси више пута „опоменути" да неистраженост те врсте отежава постизање образовних стандарда у настави књижевности/романа осмелили смо се да покушамо дати свој скроман допринос решавању овог проблема.

С тих полазних основа прихватили смо се студиозног аналитичко-синтетичког разматрања теме „Роман у школи" чије смо програмско-уџбеничке компоненте анализирали у дужем дијахронијском следу, у уверењу да је и са теоријског и са практичног становишта вредно проучити те нормативне основе, како би се након тога, по принципу разграњавања, јавила нова ужестручна истраживања сличних проблема наставе књижевности и како би се опет пракси вратило у виду бољих научно заснованијих и стручније конципираних програма и уџбеника књижевности на чијим би основама и моделима била организована и реализована савременија и ефикаснија настава.

Мултидисциплинарним приступом (филологија – наука о књижевности, дидактика, психологија; методологија књижевности – методика наставе романа; методологија наставних програма – методологија савременог уџбеника ...) наш научни проблем теоријски смо уобличили са жељом да дамо скроман допринос овој научној области.

УЛОГА НАСТАВНИКА ПРАКТИЧАРА У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ РОМАНА

Наставник, дакле онај коме је програм намењен и који га реализује у основношколској или гимназијској настави, рекли бисмо с правом, очекује да у програму, поред списка лектире и романа, добије и стручне методичко-методолошке информације и инструкције о нпр., разлозима зашто се нека дела избацују а друга у нови програм уносе, да добије иницијалне импулсе за обраду романа који су не само хронолошки већ жанровско-поетолошки практичару непознати, о којима у току студија није било речи.

Роман у нашој земљи, а и шире, заузима значајно место у настави књижевности. Наставни програми књижевности истичу важност романа и предвиђају највише времена за његову рецепцију (Панџић 2001: 7). Педесетих и шездесетих година прошлога века, радови истакнутих методичара Илије Мамузића и Тонета Перушка, делимично се почињу бавити проблемима интерпретације романа. Најзначајнију прекретницу у методици наставе романа чини приручник за наставнике уз читанку за I разред гимназије. „Сусрет са сваким новим писцем и дјелом треба доживјети као малу свечаност" (Франгеш, Шицел и др. 1962: 132). Уочљивију методичку трансформацију интерпретације романа изнеће Росандић у књизи *Методички приступ роману*.

> „Цјеловита интерпретација романа претпоставља промјену методичког састава. Садржаје треба разврстати у неколико наставних сати. Одређивање опсега садржаја и његових димензија први је корак у стварању методичке концепције. На основу садржаја и његових посебности израст ће одговарајући састав методичких поступака“ (1972: 50).

Савремена методичка теорија и пракса српског језика полази од становишта да је књижевно дело у средишту проучавања наставе књижевности о чему професор Росандић говори у приручнику за наставнике српско-хрватског језика у основној школи: „Интерпретација је сложен процес у којем се смењују различити аспекти књижевне умјетнине. Сви описани типови анализе слијевају се у јединствен процес осмишљавања умјетничког текста“ (1973: 44). Важно је истаћи примере интерпретације романа код Павла Илића *На Дрини ћуприја* и Милије Николића *Дервиш и смрт*. „Пошто је утврдио методолошку концепцију којом ће приступити овом Андрићевом делу, наставник сачињава скицу према којој ће организовати и изводити наставни рад са ученицима на његовом тумачењу“ (1998: 395). Дајући истраживачке задатке ученицима за интерпретацију романа наставник упућује ученике на интерактиван рад (1988: 339, 341). Истраживања теоретичара наставе књижевности (романа) усмерена су на откривање квалитетних начина рецепције књижевног дела и проналажење путева остваривања васпитних и образовних циљева романа у школи. Ипак, морамо констатовати да се у суседним земљама деценијама водила брига о: „специфичним окружењима наставе романа у појединим животним и школским увјетима: поглавито друштвеним те, неријетко с тим у свези, педагошко-психолошким, па одатле и углавном ограничен утјецај теорије наставе романа из једне земље на теорију наставе романа у другој земљи“ (Панџић 2001: 18). У периоду од 1961-1971 афирмисала се позитивистичко-социолошка настава. Тада се методичари нису бавили системски романом већ су пажњу посвећивали лирској песми и краћим облицима приповедања. Експликацијски приступ роману је био право освежење након изразито позитивистичко-социолошких приступа. Поменућемо „експликацијски приступ у методичким инструментаријима хрватских основношколских читанака Анице Антош и Јурја Букше“ (Панџић 2001: 10).

Узор овој концепцији је била француска метода „образложење текстова“[2]. Ова теорија се темељила на степенованом објашњавању текста од наслова па даље, поглавље по поглавље, реченицу по реченицу. И она је врло брзо била превазиђена. Ученик је био само пасивни објекат који је имао задатак да репродукује професорове тврдње. Седамдесетих година XX века прешло се на проблемску, интерпретацијску наставу коју промовише Росандићева књига *Методичке основе наставе хрватскоī или српскоī језика и књижевности у средњој школи*, где је дат проблемски приступ Толстојевој *Ани Карењини* и Камијевом *Странцу*. Овим приступом су се бавили Расима Кајић и Владо Панџић. Наравно, можемо констатовати да су досадашњи правци теоријске интерпретације романа разговетни, образложиви, темељни, али се мора јасно дати до знања да се настави књижевности

2 Најзначајнији аутори књига о експликацији текста били су: Г. Рудлер и П. Кларак.

нудило врло мало методичких модела приступа репрезентативним и актуелним романима. Ако хронолошки погледамо практичари радо и успешно обрађују, анализирају или на највишем школском нивоу проучавају *класичне романе*, али кад се у лектиру убаци *Хазарски речник*, *Пешчаник*, *Странац*, *Уликс*... кад у наредним програмима своје место нађу, рецимо Ћирићев *Ходо*, Гордане Ћијанић *Оно што одувек желиш*, *Гласови у ветру* – Г. Олујић, Пиштолов *Тесла* или, пре неколико године најчитанији наш роман *Предатор*, те *Бернандијева соба*... (а реч је о романима који су у последњих десет година овенчани Ниновом наградом и проглашени за најбољи роман године), наставник практичар који недовољно прати токове књижевне херменеутике (иако би требало да је боље мотивисан) и литерарне продукције, наставник који ради са гимназијалцима међу којима они бољи прате савремену књижевност... наћи ће се пред великим стручним изазовом: читањем романа стећи ће први неопходни услов за интерпретацију и разговор са ђацима у разреду, али та интерпретација може бити импровизација, ако се не проучи литература, што подразумева додатни и не мали интелектуални напор наставника. Због трошкова које не подмирују локалне самоуправе онемогућено је стручно усавршавање професора српског језика на семинару у Београду са којег би драгоцена сазнања понели након сусрета са професорима практичарима, и упознавања са бројним методичким иновацијама.[3] На семинару се презентују најбољи радови из методике наставе. Нуде се решења како осавременити наставу и мотивисати ученике и наставнике да постигну најбоље разултате при интерпретацији романа. Уникатна интерпретација сваког појединачног књижевноуметничког дела је савремени аспект отворене методике наставе књижевности „која упућује на неприхватање методичких система „прописаних" за поједине жанрове" (Андрић 2004: 327).

Романескни токови су данас убрзани и врло иновативни, некад и збуњујући по бројним новинама/новотаријама постмодерне прозе. Полазећи од чињенице да књижевност није наука, већ уметност/естетика... Уживање, задовољство... Зар ће ученик, спремајући се за час лектире, да чита роман као да учи физику?

Дакле, кад таква дела у програм унесемо – остајемо дужни настави ако хоћемо да буде ефикасна и функционална а не импровизаторски формална, на шта је такав програм подстиче.

Програми, свакако, треба да прате књижевну продукцију романа, што они углавном чине, али они би требало да буду изрази савремених књижевно-херменеутичких токова, да наставнику практичару, стручним текстуалним резимеом, о нпр., постмодерном и европском роману буду импулс за креативну школску интерпретацију те врсте романа.

У већини програма то недостаје.

Уверени да је поменута дидактичко-методичка теза са становишта праксе, перманентно актуелна, поткрепићемо је неколиким примерима.

3 Ово је резултат разговора вођених са наставницима српског језика и књижевности из новопазарских основних и средњих школа вођених у периоду од 17. новембра 2012. до 20. фебруара 2013. о неопходности стручног усавршавања и проблемима са којима се суочавају.

КОМПРАТИВНИ ПРИКАЗ ПРОГРАМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ ЗА ГИМНАЗИЈЕ

Компарирајући прве и последње програме Српског језика и књижевности за гимназије, дакле програме из 1952/53. године[4] и Програм огледне гимназије из 2003. године[5], констатујемо да ни у једном ни у другом, а реч је шездесетогодишњем периоду развоја науке и уметности, па и гимназије као елитне образовне институције, нема ни инструкција ни објашњења за која се залажемо.

У Програму српског језика и књижевности за више разреде гимназије из 1952. године садржаји књижевности су програмирани традиционално монографски у духу времена и социјалистичке еуфорије, и у њима је од укупних садржаја више од 90% књижевних; граматика је у потпуној сенци књижевности, по обиму и дубини. Књижевни садржаји су хронолошки распоређени по епохама/правцима и писцима, а *Лектира* (домаћа) је потпоглавље у сваком разреду. Романескна књижевност је део једног и другог потпоглавља. Романа има у свим вишим (од V до VIII) разредима, али упутстава и објашњења за њихову школску анализу – скоро да нема.

Тако у *Лектири петог* (данашњи први) разреда су романи: *Под слободним сунцем* (Финжгар), *Ајванхо* (В. Скот), *Злато* (Џ. Лондон), али о њима нема ниједне методичко-инструктивне тезе, осим што се напомиње да „Наставници могу проширити или смањити број дела а исто тако и заменити нека од њих делима исте или сличне вредности (*Просветни гласник* 1952: 7).

Ако додамо да поменути писци и романи нису били уџбенички представљени, да ђаци нису сем евентуално, предговора/поговора имали приступа литератури о њима – јасно је да је реч о тешком наставном проблему. Зато се од наставника очекује да предложи допунску литературу и пружи додатна објашњења. То је истовремено задатак и за методичаре и добре наставнике практичаре који су наставили да се усавршавају и након завршеног факултета и сарађују са методичким часописима: *Школски час, Методичка пракса.*

У петом разреду, у коме се ради романтизам, у монографској тези о Шенои каже се: „За анализу одломци из *Сељачке буне*“ и „уз анализу Шеноиних дела обрадити *историјски роман*“. У лектири су и: *Вильам Тел* (Шилер), затим *Чича Горио* (О. Балзак), *Тарас Буљба* (Н. Гоголь), али овде изостаје и малопре цитирана напомена из *Лектире.*

У седмом разреду је реализам који обележава овде предвиђених неколико југословенских романописаца, као: Ј. Игњатовић, С. Матавуљ. С. Сремац, А. Ковачић, Б. Станковић, Б. Нушић. За анализу су предвиђени ови њихови романи: *Васа Решпект* и *Чудан свет* – Ј. Игњатовића, *Бакоња фра Брне* (одломци)

Иако их је више, иако су обимни, иако су жанровско-тематски врло разнолики – у програму седмог разреда нема ниједне речи наставнику упућене о тим романима. Делује као наредба без објашњења.

У лектири завршног гимназијског разреда каже се: „Из стране књижевности *Мати* или које друго дело М. Горког...“ И опет – ниједне речи објашњења и упутстава! А уџбеника књижевности за средње школе тада није било.

---

4 План је објављен у Просветном гласнику, год. II, бр. 8, Београд, 1952, стр. 7 – 11.

5 План је објављен у Просветном гласнику, год. L, бр. 6, Београд, 2003, стр. 18 – 21.

Педесет година касније, у Програму за огледне гимназије из 2003. године налазе се и ови романи: *Дон Кихот* – Сервантес, *Рани јади* – Киш, *Чича Горио* – Балзак, *Ана Карењина* – Толстој, *Вечити младожења* – Ј. Игњатовић, *Нечиста крв* – Станковић, *Сеобе* – Црњански, *Глембајеви* – Крлежа, *Процес* – Кафка, *Старац и море* – Хемингвеј, *Корени* – Д. Ћосић или *Злочин и казна* – Достојевски, *На Дрини ћуприја* – Андрић, *Странац* – Ками, *Проклета авлија* – Андрић, *Дервиш и смрт* – Селимовић, *Време смрти* (прва књига) – Ћосић, *Корени* – Ћосић, *Браћа Карамазови* – Достојевски, *Мајстор и Маргарита* – Булгаков, *Шетња поред реке* – Албахари, *Хазардски речник* – Павић, *Енциклопедија мртвих* – Киш и Пекићева проза *Човек који је јео смрт*.

Програм наставе књижевности као што се лако уочава, је (а) растерећен и (б) осавремењен најцењенијим романима друге половине XX века, и то је добро и било је нужно и са дидактичко-методичког и са књижевно-естетског становишта.

Са становишта нашег рада, који је из корпуса дидактичко-методичких одлика програма, интересовало нас је да ли је иновирана релација: књижевни садржаји/романи (посебно новоунесени) и објашњења како их обрађивати у школама. Након минуциозне анализе констатујемо да минималних помака има. Они су нажалост, парцијални, несистематични и недовољни.

Програм карактеришу неколике пожељне иновације. У Циљевима и задацима наставе српског језика и књижевности за оба типа гимназије сада је десетак сврсисходно формулисаних задатака које ваља остварити у настави књижевности, језика, културе говора.

У тим задацима Програм тражи да наставник при проучавању литерарних дела примењује (1) „естетичке и хуманистичке принципе изучавања књижевности...“, да (2) усавршава литералну рецепцију и књижевни укус, да (3) уз помоћ стручне литературе изграђује истраживачки и критички однос према књижевности. Иако и ове формулације делују уопштено, оне су знатно конкретније од претходних. Очишћене су од идеологизирања и у вршној су вези са наставним садржајима књижевности и романескне прозе (*Просветни гласник* 2003: 18).

Неколика конкретнија објашњења дата су у одељку *Појединачна образложења*, у којима се у тексту на пола ступца у вези са нашом темом каже:

„ – *Ране јаде* Д. Киша треба поново уврстити у програм због експресивности песничког језика, узрасне идентификације, повезивања са облашћу Увод у проучавање књижевног дела“ (први разред);

- „Приповетке И. Андрића радити пре романа На Дрини ћуприја како би се лакше стекао увид у специфичност Андрићевог стила и тематске сродности дела;
- Предлог да се уместо романа М. Шолохова Тихи Дон обради дело из досадашњег програма четвртог разреда (Ћосић Корени, Достојевски Злочин и казна)“ (*Просветни гласник* 2003:24).

И то је све и свакако недовољно. Остаје запитаност зашто текстови програма иду у школе без претходне и неопходне редактуре, стручне и логичке. Која је на пример сврха последњег цитираног става/алинеје: „Предлог да се...“? Пред наставника је требао да дође пречишћен текст, по коме ће он планирати и

организовати наставу. „Предлози“ су иманетни јавној дискусији а не обавезујућим школским документима – текстовима.

Ово је само један од више могућих примера којима бисмо могли утврдити да се програми раде кампањски по задатку за кратко време... да то раде комисије које често и не виде коначну верзију коју сачињава задужени чиновник Министарства.

Свему додајемо да се текст *Објашњења и упутства* из програма у програм не мења, без обзира на садржајне промене лектире и програмског подручја књижевности.

Са разлогом су у програм унесени и, на пример, романи Камија, Бекета, Борхеса, Киша, Булгакова, Албахарија... али пракса је остала ускраћена за бројна очекивана објашњења типа: с којим циљем и којим стручно-научним приступом, колико и како (дела у целини или интензивна анализа одломка), на основу које литературе припремити анализу, до ког степена проучавања ићи, а добро би дошле и сугестије о најадекватнијем књижевно-критичким апарату (књижевно-научне методе) уз новоуведене романе.

Све је утолико актуелније јер нема уџбеника књижевности који прати програм. Основни уџбеник, Деретићева *Историја српске књижевности*, најновије романе не захвата јер је овај уџбеник писан пре више деценија, од смрти писца је већ неколико деценија.

Или, састављачи програма наставнике прећутно упућују на разне више бизнисно научно-стручне приручнике књижевности који су усмерени ка ученику и којих има у ђачким торбама? Мислимо да тако не мисле, али то евидентирамо као слабост програма.

Исту релацију: програмирани романескни садржаји и методичка упутства уз њих, анализирали смо и у основној школи. Компарирали смо програме књижевности из 50-60-тих година XX века и данашње. У Наставном програму Српскохрватског језика из 1959. године књижевни садржаји дати су са више објашњења и упутстава и двослојно (*Просветни гласник* 1959: 123). У сваком разреду у основном тексту програма у тематском подручју *Изражајно читање и обрада текста*, истичу се општа начела избора и начини обраде као на пример у шестом разреду: „Дакле, читањем текста и дела у разреду припремити ученике за самостално читање код куће“ (*Просветни гласник* 1959: 123).

Мишљења смо да избор књижевних текстова треба вршити у складу са узрастом ученика, бирајући дела народне књижевности и уметничке књижевности из периода романтизма, реализма и савремене књижевности. Као у претходном разреду користити радио, грамофон, филм, позоришне представе и др.

Ученике овог разреда треба даље уводити у уочавање главне мисли, тока радње и ликова. Усмеравати их на откривање лепих призора у роману, описа живописних израза (право и пренесено значење речи). Као и даље радити на богаћењу речника и развијању њихове потребе за читањем.

И тако у свим вишим разредима. Не наводе се књижевни текстови већ се оперативни програмски задаци конкретизују књижевним садржинама и објашњењима. Тематско подручје, које је писано наставнику, ближе из разреда у разред објашњава садржај рада.

Књижевни текстови наведени су у посебном програмском подручју, у *Објашњењима* која обухватају вертикални след наставе и у којима има конкретизованих упутстава, па се у истом разреду наводи 20-так текстова и писаца међу којима су и романи Б. Ћопић - *Орлови рано лете*, Ј. Манојловић *На часу историје*, М. Ловрак *Влак у снијегу*, А. Шеноа *Сељачка буна*, Ф. Молнар *Јунаци Павлове улице*, М. Твен *Том Сојер*, Х. Сјенкевич - *Кроз пустињу и прашуму*, М. Горки – *Приче за децу*, В. Катајев – *Син пука*, Ц. Лондон *Зов дивљине*, Ж. Верн – *20. 000 под морем*".

Иначе у овом програму даје се подужи необавезни списак „за обраду на часовима и за лектиру по избору наставника". Уважава се наставникова стручна компетентност и његова психосоцијална процена за обим и дубину обраде и избора, што је регулисано Правилницима о плану и програму за основну и средњу школу који се објављују у Просветном гласнику.

У актуелном програму истог разреда из 2008. године програмска структура је измењена тако што се лектира више не дели на домаћу и школску и она постаје носећи први део подручја *Књижевност*, у коме одмах по књижевно-теоријском редоследу (по жанровима) књижевних дела следи *Тумачење текста* на које се настављају *Књижевнотеоријски појмови* (лирика, епика, драма) са подтезама типа: „Епика, Основна тема и кључни мотиви. Фабула: покретачи фабуле; заустављање фабуле, ретроспективни редослед догађаја, карактеризација: социолошка, психолошка; портрет: спољашњи и унутрашњи. Биографија и аутобиографија. Роман – пустоловни историјски и научно-фантастични. Предање". Ово подручје има још два одељка, оба објашњавајућег типа. То су *Функционални појмови* (као хуманост, објективно, субјективно, посредно – драматично; запажање, аргументовање; анализа – синтеза, упоређивање, детаљ, атмосфера, перспектива...) и *Читање* у коме се наставник усмерава на: „Усклађивање читања са природом неуметничког и уметничког текста. Даље упућивање ученика на проучавање обрађеног и необрађеног текста ради изражајног читања... Казивање напамет... текстова у прози и стиху. Читање и казивање по улогама... " (*Просветни гласник* 2008: 8).

Не улазећи сада у анализу предложених текстова за обраду, којих је 60-так, истичући да су зналачки класификовани на: *Лирику, Епику, Драму, Допунски избор и Научно-популарне и информативне текстове,* констатујемо да се већ у подручју Књижевност – Лектира програм наставнику обраћа сарадднички упућујући га да са ширег наведеног списка допунских или научно-популарних текстова бира најмање три а највише пет текстова за рад, дајући ближа упутства за тумачење текста у разреду, при чему се поштује хоризонтална и вертикална повезаност градива, образлажући фреквентне појмове при школској интерпретацији и апострофирајући читање као *сине ква нон* сваког разговора о делу... Текст програма, дакле, испуњава наше очекивање да савремени наставни програм књижевности/романа све мање буде наредбодаван, а све више саветодаван.

Ту пожељну карактеристику потоњи програм за шести разред основне школе још више истиче у поглављу „Начин остваривања програма" (*Просветни гласник* 2008: 4 – 9).

У његовом одељку *Књижевност* образлажу се дидактичке програмске новине (спајање школске и домаће лектире, уношење научно-популарних текстова... извори и приручници...), апострофира да уметничка и информативна вредност текстова утиче на методичка решења (прилагођавање читања врсти текста, опсег тумачења текста у зависности од сложености његове структуре; повезивање и груписање са одговарајућим садржајима из других предмета, предметних подручја...“) и сл. да би се даље у *Читању и Тумачењу текстова* од трећег до осмог разреда дао сублимирани извод из савремених методичких концепција о настави књижевности у основној школи. Ако свему додамо да су књижевни текстови па и романи зналачки бирани, уз поштовање дидактичко-методичких, психо-социјалних и књижевних критеријума, да се бринуло и о обиму и о литералној вредности, о узрасно-социјалним условима, да се методичким натукницама наставници више него раније, а далеко више него у гимназијским програмима, подсећају на оперативне задатке наставе књижевности у разреду и на приступе, облике и методе рада на књижевном тексту, можемо констатовати да основношколски програм у релацији коју разматрамо бележи видан напредак, да је усклађен са токовима науке и дидактичко-методичким захтевима.

У раду је размотрен методолошко-методички третман наставе романа у садашњим програмима наших школа, а пошто се роман традиционално и у складу са узрастом више упознаје и проучава у гимназијама друштвено-језичког смера, у њима смо проблем размотрили разуђеније – по разредима.

Утврдили смо да је жанровско програмирање књижевности значајан научно-стручни проблем који подразумева одговоран и филигрански стрпљив рад, који бројним програмима мањка. И при овом програмирању ваља поштовати његов друштвено-научни аспект и њих је нужно ускладити, што није увек чињено. Недостатак тога склада резултирао је слабостима наставе романа.

Држава се, с времена на време, више него што треба и наредбодавним маниром уплитала у програмирање наставе романа; Ради остваривања идеолошких задатака у програме су уношени романи који нису из реда антологијских, а који би требало да буду ђачка лектира. Приказали смо да су, нарочито у преломним и кризним временима, програми ове наставе били много „црвени“, чак до захтева да се књижевност третира као одбрамбени чинилац државе (?), да она треба да васпитава у духу самоуправног социјализма и да је треба интерпретирати на основу (непостојеће) марксистичке књижевне теорије.

Антологијски романописци су избацивани из програма, лектире и читанки кад би се разишли са линијом Партије, а у програме књижевности уношени су Титови говори?!

Идеолошки захтеви дуго су били Дамоклов мач програмских садржаја наставе романа, и зато је она некад обимна, некад кампањска, методолошко-методички неусклађена са токовима науке.

Парадоксално и научно неосновано да су програми, обавезујући сегмент наставе романа, доношени и често мењани – без чвршће, постојаније и иоле континуиране методологије, једно и друго – да су они остали по страни озбиљних научних промишљања књижевних научника, методичара наставе књижевности и дидактичара.

Кад би се приступило истраживању програмирања књижевних родова (лирика, епика, драма) и њихових врста/жанрова – вероватно би се дошло до сличних констатација и закључака.

Кад би се то десило – зазвонило би за ширу стручно-научну узбуну. Ценимо да је то институтски посао. Наш рад је нејаког звука, али јаке жеље да подстакнемо мултидисциплинарно промишљање о програмским основама наставе књижевности, односно Српског језика и књижевности у основној и средњој школи.

И да тако, на основу анализе претходних, дођемо до савременијих и функционалнијих програма наставе књижевности и наставе романа.

Програме сачињавају стручне комисије, чији смо рад, мислимо с пуно разлога, критички анализирали, утолико пре и више што је и после демократских промена у Србији било кардиналних грешака у приступу и пројектовању наставе нашег предмета, чему се струка (први и једини пут) енергично и интекатедарски супроставила.

Комисију за сачињавање програма наше струке треба да чине: професори универзитета (језичари- књижевници), практичари, методичари, Комисије не би требало да ad hoc раде нити да буду анонимне. Оне треба да буду брана нестручним, државним или еснафским притисцима. Да је тако рађено бројних пропуста, које смо навели, не би било, а зачуђујуће је да је и последња комисија на пример у програму основне школе, била врло некритична према уношењу у програм живих писаца и њихових дела, што смо показали на примеру списатељице, чије се романескно дело не издваја од десетак других па и бољих, а која се појављује из разреда у разред у ђачкој лектири, или друге вредне постмодернисткиње, ангажованог јавног радника, амбасадора... чије је хибридно дело, иако намењено уском кругу високих интелектуалаца – у програму за V разред основне школе.

И поред свега тога, у анализи врхуни констатација о перманентном развоју и осавремењавању програма наставе романа у програмском праћењу научних и литералних романескних токова. Ритам је неједнак, темпо спор – али постојан. Најновији програми су видан искорак, иако и они нису саврешени. Нотирали смо и њихове недостатке. У питању су, као што смо истакли, нијансе које много значе.

ЗАКЉУЧАК

Можемо закључити да се питањем интерпретације романа, његовим ситуирањем у наставне програме и методичким упутствима морају бавити људи из струке који ће понудити најквалитетнија решења за непосредни рад са ученицима. „Методичку интерпретацију романа поставља пред интерпретатора и сложен задатак да пронађе начине како да у интерпретацији обједини њен доживљајни и естетички ниво, односно да интерпретативни токови обухвате слојевиту уметничку предметност и стваралачке поступке, а да при том не запоставе ни читаочеве емоционалне везе са уметничким светом романа“ (Андрић 2004: 329). Јер у методичкој литератури постоје различита схватања интерпретације романа. „Цјеловита се интерпретација не задовољава само појединачним ликовима у роману.

Њу занима систем односа међу ликовима. Проучавање фабулаторно- композицијске разине обухватиће све саставнице које се очитују у цијелом романескном простору. Цјеловита интерпретација успоставља и књижевно-повијесни контекст" (Росандић 1986: 529). Мишљења смо да књижевна дела могу да читају сви који су писмени, могу да га доживљавају и размишљају о њему, али га може тумачити само онај читалац који уме појмовно да разврста и означи стручним терминима оно што је доживео и запазио у току читања. „Стога се данас, уместо питања, на часовима књижевности све чешће чују тзв. Сараднички императиви, као што су: уочите, ..., утврдите..., одредите … , поткрепите … , прокоментаришите … Сви ти императиви најчешће налажу ученицима да прибегну истраживачком читању текста, као оперативном инструменту којим се трага за решењем проблема о којима се расправља (Илић 1998: 210). Ту долази до изражаја креативни наставник практичар који прати све иновације у савременој настави, консултујући методичке теорије повлачећи се пред својим ђацима дајући им простора да буду активни учесници у настави који ће уз стручну помоћ свога наставника бити у улози читаоца, проучаваоца и тумача романа.

ИЗВОРИ:

Просветни гласник, Год. II, број 8, Београд, 1952. год.
Просветни гласник, Год. IX, бр. 7, 8, 9, Београд, 1959. год.
Просветни гласник, Год. L, бр. 6, Београд, 2003. год.
Просветни гласник, Год. L, број 6, Београд, 10. 10. 2003. год.
Просветни гласник, Год. L, број 8, Београд, 20. 06. 2008. год.

ЛИТЕРАТУРА:

Андрић 2002: Милка Андрић. *Методички прилази књижевноуметничком делу - књига друга*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Андрић 2004: Милка Андрић. „Савремена методика и тумачење романа". *Ка савременој настави српског језика и књижевности*. Зборник радова са семинара Ка савременој настави српског језика и књижевности. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Дери 1969: Тибор Дери. „О писцу у савременом друштву", интервју листа «Цајт». Београд: НИН

Илић 1998: Павле Илић. *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси, Методика наставе*. Нови Сад: ЗМАЈ

Николић 2008: Љиљана Николић. *Читање и проучавање књижевног дела у настави*. Београд: ИПІ „Ваша школа".

Николић 1988: Милија Николић. *Методика српскохрватског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Панџић 2001: Владо Панџић. *Хрватски роман у школи*. Загреб: Методика наставе, Профил.

Росандић 1973: Росандић Драгутин и остали. *Приручник за наставнике српскохрватског-хрватскосрпског језика у основној школи*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Росандић 1972: Драгутин Росандић. *Методички приступ роману*. Сарајево: Завод за истраживање.

Росандић 1986: Драгутин Росандић. *Методика књижевног одгоја и образовања*. Загреб: Школска књига, Загреб.

Франгеш, Шицел, Росандић 1962: Иво Франеш, Мирослав Шицел, Драгутин Росандић. *Приступ књижевном дјелу (приручник за наставнике)*. Загреб: Школска књига.

Ahmed A. BIHORAC

THE LACK OF THE THEORY OF TEACHING METHODS OF THE INTERPRETATION OF THE NOVEL

Summary

This paper deals with the research of a complete teaching question of reading literary text. Reading literary works is a way of introducing into the art of words and a renewal for knowing science about it. The school reads and processes, the literary texts of all genres. Since the novel is a great prose text, the text of Northern hundred pages - its reading and schoolwork/study involve the most hours, work at home and in the school, not only by volume, but by generalization of numerical esthetic, philosophical, psychological and sociological and linguistic potentials and ideas - the novel is motivated by self-reading and thinking, encourages, more than other genres, to actively participate in processing and analysis in basic and interpretation and study in high school.

The methodical theory of the interpretation of novels in the school was created with the growing needs of teaching practice, and the school interpretation of the novel was shaped and harmonized with the flows of the methodical theory of teaching the novels. The paper presents our research of Serbian language and literature, curriculum, textbook history, tekstbook theory and literature teaching methodology, and based on the obtained data points to shortcomings in teaching practice, offering solutions for better teaching practice.

Key words: territory, methodology, teaching, novel, school.

Рад је предат 27. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1:398
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45087

Оригинални научни рад

*Драгана Р. РАЈОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

БИБЛИЈСКИ МОТИВИ У НАРОДНИМ ЕПСКИМ ПЕСМАМА О НЕМАЊИЋИМА**

Апстракт: Тема овог рада су библијски мотиви у народним епским песмама о Немањићима. Светородна династија Немањића, у чије време Србија доживљава културни, економски, територијални и друштвени процват, оставила је неизбрисив траг у српском колективном памћењу. Народне епске песме о Немањићима представљају сведочанство о лепоти, снази и величанствености српских средњовековних владара, али не прећуткују њихове мане и слабости. Међу песмама се посебно истичу оне које чувају сећање на импозантне задужбине и богоугодна дела Немањића. Народне епске песме у које су уткани библијски мотиви уобличиле су народни поглед на свет. Кроз њих су поимане етичке категорије (добро и зло, правда и неправда, савест, стид, кривица, чежња за слободом...), док су се многе генерације упознале са *Библијом* посредством народних епских песама.

Утицај *Библије* на народну епску књижевност је толико снажан, да је без познавања библијских мотива и симбола немогуће разумети и протумачити ову врсту српске културне баштине.

Кључне речи: *Библија*, православље, библијски мотиви, Немањићи, народне епске песме.

УВОД

Библијски оквир српске народне поезије сведочи о потпуном прожимању српског националног идентитета са православном вером. Српско народно стваралаштво баштини мноштво библијских мотива. Бошко Сувајџић у огледу: „Библија и мотиви наше епске народне поезије“, сматра да библијска литература није на непосредан начин утицала на мотиве и формуле српске епске поезије и да би таква тврдња водила ка површном тумачењу наше народне књижевности (Сувајџић 1997: 183). Чињеница је да су народни ствараоци били неписмени и да нису имали додир са *Библијом*. Православна богослужења била су пут којим је библијска тематика долазила до народних стваралаца. Утицај библијских мотива на народно епско стваралаштво најочигледнији је у песмама преткосовског и косовског циклуса.

* Истраживач приправник, draganarajovic71@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

У Србији у доба Немањића дошло је до процвата српске културе и задужбинарства. „У XIII веку најважнија књижевна седишта средњовековне Србије, образовала су се у Хиландару, Студеници, Жичи, Милешеви и Пећи. Ту је извршено формирање рашке ортографије и писмености и створена су значајна дела главних књижевних родова тога доба – житија и службе“ (Благојевић 1989: 78). Томе је допринело установљење православних култова династије Немањића, као и најистакнутијих представника цркве. Улога зачетника у овом случају припада Сави Немањићу, али и његовом брату Стефану. Они су успоставили темеље књижевног стваралаштва у Србији чиме је утабан пут даљем развоју. Образовање и писменост младића и дечака у средњовековној Србији стицало се у школама у којима су предавали учитељи лаици. Међутим, главни образовни центри били су манастири. Бошко Сувајџић у научном раду „Још једном о светородној династији (епске песме о Немањићима)”, каже да је у доба владавине династије Немањића дошло до рађања и успона српске средњовековне државе, што је трајно забележено у усменом предању и народној епској поезији (Сувајџић 2019: 87). „Једна од најважнијих тема наше народне књижевности јесте подизање средњовековних цркава и манастира“, наводи он (Исто).

УТИЦАЈ БИБЛИЈСКОГ ТЕКСТА НА НАРОДНЕ ЕПСКЕ ПЕСМЕ О НЕМАЊИЋИМА

Православно хришћанство није имало непосредан утицај на одабир религијских тема у српском усменом стваралаштву; оно је формирало духовни профил нације који се претакао у епски доживљај света.

> „Чиниоци који се налазе *на међи спољашњег и унутарњег*, а које можемо назвати *асоцијативним*, делују на слушаоце путем естетске истоветности, на којој почива цела народна књижевност. Од њих зависи *радост препознавања*, те се и средњовековни и песник и хагиограф морају ослонити на већ постојеће, наслеђене слике-мотиве, који су слушаоцима блиски које они препознају, и који припадају општем фонду њиховог заједничког усменог знања, будећи у њима читав један свет у коме се, по одређеним правилима, емоционални утисци претварају у симболичке“ (Милошевић-Ђорђевић 2011: 8).

Прва и друга Божија заповест: „Љуби Господа Бога својега свијем срцем својијем, и свом душом својом, и свом мисли својом“ (Мт 22, 37) и „Љуби ближњега својега као самога себе“ (3 Мој 19, 18), у себи садрже све заповести које је Бог открио Мојсију. У епској народној поезији, испуњавање ових заповести огледа се и у подизању задужбина. Задужбинари су цркве и манастире градили прослављајући име Господње, истовремено бринући о потребама ближњих. Задужбинарство у Србији доживљава процват од доба Светога Симеона Немање и Светог Саве, као и осталих Немањића.

Мотив љубави према Богу и ближњима, оличен у задужбинарству, присутан је у песмама „Свети Саво“ и „Опет Свети Саво“. Прву песму Вук је забележио од слепе Степаније, док је другу забележио од Филипа Вишњића, који је знао за многе манастире широм српских земаља, али и за Хиландар. Вишњићева верзија садржи дужи списак манастира. Обе песме сведоче о томе да су српски усмени певачи познавали

поједине текстове српске средњовековне писане књижевности. Још је Иларион Руварац писао о томе да је тема за обе варијанте песме преузета из Савиног *Житија Светог Симеона* (Руварац 1934: 524–529). У овом случају можемо говорити о утицају библијских текстова о подизању храмова на српску средњовековну писану књижевност, која је посредно библијске мотиве пренела у усмено стваралаштво. У песми „Опет Свети Саво", на прекорно питање: „Где се деде немањићко благо?" које поставља господа хришћанска, Свети Сава одговара набрајајући задужбине Стефана Немање, које је оставио српском народу. Стефан Немања је „док је души мјесто уватио", сем цркава и манастира, градио мостове, путеве и помагао сиротињу.

„Не лудујте, господо ришћанска!
Није бабо расковао благо
На нацаке ни на буздоване,
Ни добријем коњма на ратове,
Већ је бабо похарчио благо
Све градећи млоге задужбине
.....
Остало је благо похарчио
Зидајући по калу калдрме
И градећи по водам' ћуприје
Дијелећи кљасту и слијепу,
Док је души мјесто уватио"[1]

Милосрђе Стефана Немање није се односило само на грађење цркава, већ и на бригу о потребитом народу. У *Библији* се милосрђе, као морална обавеза, помиње на многим местима: „Овако говори Господ над војскама: судите право и будите милостиви и жалостиви један другом" (Зах 7, 9). Милосрђе је *наређено*: „Ти дакле обрати се к Богу својему, чувај милост и правду, и уздај се вазда у Бога својега" (Ос 12, 7). Бити милосрдан, заправо значи угледати се на Господа: „Није ли требало да се и ти смилујеш на свог другара, као и ја на те што се смиловах" (Мт 18, 33). *Библија* нас учи да је милосрђе милије Богу од жртвоприношења: „Кад бисте пак знали шта је то: милости хоћу а не прилога, никад не бисте осуђивали правијех" (Мт 12, 7). Дакле, библијски текстови указују на значај чињења милосрдних дела на *овом* свету.

> „У хришћанској религиозној доктрини почињена дела на овом свету имају адекватну перцепцију с ону страну кратковеког човековог трајања. Зато су подигнуте задужбине на овом свету једини могући увир у другу, непропадљиву реалност. Зато су средњовековни манастири у српској усменој традицији света места са реалним топономастичким и географским одредницама хришћанских богомоља, али и 'вечне куће на ономе св'јету'; зато се њиховим оснивачима 'поје летурђија и овога и онога св'јета'" (Сувајџић 2005: 134).

Бесмртност људске душе је, поред вере у Бога, основна догма православне вере. „Бог и душа, као основне религиозне догме, истовремено су и двије највеће

1 СНПП II: бр. 24.

вриједности у колективној религиозној свијести" (Алексић 2016: 131). О бесмртности људске душе говори народни певач у песми „Свети Саво":

„Проста душа твојих родитеља!
Проста душа, а честито тијело!"[2]

У својим поукама о духовном животу и врлинама осећајног дела душе, Свети Нектарије Егински *простоту душе* тумачи као чистоту, која подразумева незлобивост и неокаљаност душе (2000), која је као таква блиска Богу. Бесмртност људске душе потврђена је на многим местима у *Библији*. У *Светом Јеванђељу по Матеју* недвосмислено су записане мисли о бесмртности људске душе: „И не бојте се онијех који убијају тијело а душе не могу убити; него се бојте онога који може и душу и тијело погубити у паклу"(Мт 10, 28), као и „Ја сам Бог Аврамов, и Бог Исаков, и Бог Јаковљев! Није Бог Бог мртвијех, него живијех"(Мт 22, 32). О бесмртности људске душе експлицитно се говори у *Светом Јеванђељу по Луки*: „А који се удостоје добити онај свијет и васкрсеније из мртвих нити ће се женити ни удавати; / Јер више не могу умријети; јер су као анђели; и синови су Божији кад су синови васкрсенија" (Лк 20, 35–36).

Обе варијанте песме о Светом Сави потврђују однос који су имали Свети Сава и његов отац. Сем историјске потврде о изградњи манастира, мостова и путева, ове песме потврђују и постојање *сабора*. „Одобравање сабора, којим се завршавају све варијанте ове песме, прихватање образложења ('У глас викну господа ришћанска') истовремено је и благослов целокупној лози Немањића" (Милошевић-Ђорђевић 2011: 24).

Песма која непосредно говори о Симеону Немањи је „Смрт краља Симеуна". Песма је пронађена у Вуковој заоставштини и говори о Немањином предсмртном завету. Предосећајући сопствену смрт, Немања од верних слуга Раваила и Миаила, тражи да чувају његово тело од крађе, јер он „види" да ће његово тело *мироточити*. Овај податак говори да трговина моштима у средњем веку није била непозната народним певачима. Смрт Божијих угодника испуњена је смирењем: „А ти ћеш отићи к оцима својим у миру, и бићеш погребен у доброј старости (1 Мој 15, 15). У песмама су описани и народни обичаји пред сахрану.

„Л'јепо мене свеца окупајте,
Окупајте, па ме преобуц'те,
Па ме тур'те, моје вјерне слуге,
На тисова тур'те ме носила,
На чело ми златан крст метните,
Код главе ми припалите свјећу,
Капе скин'те, те ме цјеливајте,
Гологлави па ме понесите,
Понесите Светој Гори цркви"[3]

Часни крст као симбол хришћанства појављује се у многим народним епским песмама. *Крст* је један од првих хришћанских симбола, који представља страдање и смрт распињањем на крсту Исуса Христа. „Тада Исус рече ученицима својијем:

2 СНПI II: бр. 23.
3 СНПр II: бр. 13.

ако ко хоће за мном ићи, нека се одрече себе, и узме крст свој и иде за мном“ (Мт 16, 24). У свести православног хришћанина, крст је неодвојив од васкрсења.

Појава хришћанског чуда истицања мира, које сведочи Симеонову светост приписује се Богу, па се њему и благодари на дару: „Хвала Богу на његовом дару“.

„Кад су били кроз земљу шокачку,
Из костију мирис ударио“[4]

Мотив мироточења налази се у *Библији*: „И кад он бијаше у Витанији у кући Симона губавога и сједаше за трпезом, дође жена са судом од алавастра, пуним правог скупоцјеног нардовог мириса, и разбивши суд изли му на главу“ (Мк 14, 4). Светост Симеонову сведочи и чудесно отварање врата на цркви.

„Кад су били на помолац цркви,
Врата им се отворише сама,
А св`јеће се саме запалише,
Крстови се сами преклонише,
Јеванђеље само се прочита,
Из икона сузе покапаше“[5]

Врата у овом контексту, симболизују улазак у *Царство небеско*, у коме почивају праведни. Христос, у *Светом Јеванђељу по Јовану* каже: „Ја сам врата; ко уђе кроза ме спашће се, и ући ће и изаћи ће, и пашу ће наћи“ (10, 9). Само помињање *Јеванђеља* представља очигледан утицај библијских текстова на народно стваралаштво.

Народне епске песме о Светом Сави обилују библијским мотивима, као и мотивима из српске писане књижевности. Песме о чудима Светог Саве нису привлачиле посебну пажњу научника, највероватније због тога што њихово исходиште из писане књижевности није било потребно доказивати (Милошевић-Ђорђевић 2011: 62). У епским песмама су коришћени подаци из хагиографија, прилагођени потребама епског амбијента. Песма о чудима Светог Саве, „Свети Саво и Хасан Паша“ спада у најбоље примере прожимања усмене и писане књижевности. У песми је коришћен библијски мотив пророчког сна цара Навуходоносора из Књиге пророка Данила.

„Већ сам, оче, чудан сан уснио,
Чудан санак, а у чудан данак.
У суботу у очи нељеље:
Ја ће паде горњи канат цркве,
Земљи паде, и потр иконе;
Па се санку осјетит' не могу,
Бог ће дати, да ће добро бити;
С тога цвилим, ниђе се не тјешим“[6]

То што се „пророчки“ сан из песме не остварује, није у контрадикторности са оствареним библијским сном. То је доказ да је у српском народу присутна свест о свемоћи Божијој која делује преко његових угодника. Када Хасан паша нареди

4 Исто
5 Исто
6 СНП III: бр. 14.

да се посеку мошти Светог Саве, Бог светитељским моштима даје натприродне моћи. Тако Свети Сава, као и јунаци хагиографија, добија награду за своју врлину.

„Тад' Дилавер на ноге скочио,
Пак пашину сабљу повадио,
И засука свилене рукаве,
Ману сабљом и десницом руком,
Да сијече светитеља Саву;
Сватко виђе, што светац уради:
Дилаверу увати се рука,
До руке се сабља растопила,
Студен вјетар од истока дуну,
Модар пламен светитељу Сави,
Модар пламен из уста му плану,
И попали по војсци чадоре"[7]

Епски народни певач Хасан паши оставља прилику за покајање, иако је исламске вероисповести, јер *Библија* сведочи о томе да „Дух дише где хоће, и глас Његов чујеш, али не знаш откуда долази и куда иде: тако је сваки који је рођен од Духа" (Јн 3, 8). Од тренутка када је Свети Сава постао епски јунак, почело се подразумевати пројављивање чуда као доказа његове светости. Нада Милошевић-Ђорђевић сматра да светац, као Божји изасланик и пуномоћник, „извршава чуда у функцији потврђивања праведности хришћанске идеје" (МилошевићЂорђевић 2011: 68), чиме се постиже најубедљивија визуелизација његове делотворности и моћи (Исто). Песма „Цар Сулејман и Саво патријар" говори о томе како цар Сулејман жели да потурчи сву српску земљу, на шта му везир Ћуприлић одговара да је то могуће само ако се потурчи и патријарх Сава. Цар Сулејман на те речи везира, шаље писмо патријарху Сави у Јерусалим.

„Старче Саво, влашки патријару!
Ходи доћи у Стамбола града,
Те с' потурчи у Стамболу моме,
Чинићу те мухурли везиром,
Да сву земљу редом потурчимо,
Да немамо међу собом кавге".[8]

Иако неочекивано, патријарх Сава не одбија одмах понуду, већ је „прихвата" у форми нагодбе:

„Господару, царе Сулемане!
Ходи, доћи ка Јерусалиму,
Те ти клањај за нељељу дана,
(Кад) Да ти падне ватра из небеса,
И потече вода из камена;
Тад' ћу ти се, царе потурчити,
И сву ћу ти земљу потурчити"[9]

7 Исто
8 СНПИ III: бр. 11.
9 Исто

Тренутак када читалац препозна будући догађај, Нада Милошевић Ђорђевић назива радошћу препознавања. (2011: 76) Мотив чуда о води из камена преузет је из *Старог завета*, у *Другој књизи Мојсијевој*: „ А ја ћу стајати пред тобом ондје на стијени на Хориву; а ти удари у стијену, и потећи ће из ње вода да пије народ. И учини Мојсије тако пред старјешинама Израиљским“ (17, 6), затим у *Четвртој књизи Мојсијевој*: „И диже Мојсије руку своју и удари у стијену штапом својим два пута, и изиде вода многа, те се напоји народ и стока њихова“ (20, 11), као и у *Псалмима Давидовим*: „Разби камен и потекоше воде, потекоше у безводним (местима) реке“ (105, 41). Долазак огња са неба у *Библији* се помиње у *Старом завету*, у *Другој књизи Мојсијевој*: „И Мојсије пружи штап свој к небу, и Господ пусти громове и град, да огањ скакаше на земљу. И тако Господ учини, те паде град на земљу Мисирску“ (9, 23), у *Првој књизи о царевима*: „Тада паде огањ Господњи и спали жртву паљеницу и дрва и камен и прах, и воду у опкопу попи.“ (18, 38), као и *Псалмима Давидовим*: „Место дажда посла на њих град, живи огањ на земљу њихову“(105, 32). Сем библијских мотива, врло је вероватно да је народни епски пјевач, баштинећи у песми сећање на боравак Светог Саве у Јерусалиму, имао и сазнање о Благодатном огњу, који сваке године на Велику суботу у Јерусалиму силази са неба на земљу.

Најекспицитнији исказ о бесмрности душе у српској народној епској поезији, казује мајка Краљевића Марка, Јевросима, поручујући сину Марку да је боље изгубити главу него душу. У песми „Урош и Мрњавчевићи“ која говори о отимању властеле око власти, после смрти цара Душана, Краљевић Марко је праведно пресудио да престо припадне Нејаком Урошу. Свесна тежине одговорности која се нашла на њеном сину, мајка Јевросима му се обраћа речима које су у складу са основним принципима новозаветне јеванђељске етике.

„Боље ти је изгубити главу,
/ Него своју огрјешити душу“.

„У Вуковим пјесмама најстаријих времена налазимо мноштво тема и мотива који су интерпретирани под несумњивим утицајем библијских текстова. У оквиру ширих тематских цјелина (љубав према Богу и ближњем, тежња правди и сл.), јавља се цио сплет изукрштаних тема, подтема и мотива као што су: добровољно жртвовање, тражење Бога, милосрђе, праштање грехова и сл. Другим ријечима главне тематске цјелине ове поезије, *љубав* и *правда*, уједно су и основне библијске тематске категорије. Њихова интерполација у структуру српске епске пјесме оживљавана је на биполарном луку: односом према врховном бићу – Богу на једној, и према бесмртности душе, на другој страни. У складу са својим религиозним стремљењем, духом православља, српски народ је претакао у десетерац вјечне библијске истине. Однос српског народа према Богу је тако и интониран, дакле хришћански. Јер то је хришћански Бог, а не старозавјетни Јехова – осветник пред којим се стреши и који кажњава. То је, прије и изнад свега, бескрајна, апсолутна љубав. Најчешћи атрибути које Бог у овим пјесмама носи су: *мио, велики, истинит, милостив, вјечни, пресвети* и сл (Алексић 2016: 40).

Љубав и правда, два библијска начела, отеловљена су у Краљевићу Марку, најпознатијем јунаку српске епске поезије. У песми „Урош и Мрњавчевићи“, мајка Јевросима заклиње Марка млеком којим га је задојила да суди „по правди Бога истинога“.

„Марко сине једини у мајке!
Не била ти моја рана клета
Немој, сине, говорити криво
Ни по бабу, ни по стричевима,
Већ по правди Бога истинога;
Немој, сине, изгубити душе;
Боље ти је изгубити главу,
Него своју огрјешити душу“[10]

Ове речи мајке Јевросиме укорењене су у јеванђељској поруци: „Иштите најприје царства Божијега, и правде његове, и ово ће вам се све додати“ (Мт 6, 33). Стихови у којима мајка Јевросима саветује сину Марку да се не обазире на родбинске везе и да не одступа од праведног пута, представљају најизразитије стихове са мотивом правде у народној епској поезији.

У песми се говори и о *Светој тајни евхаристије*. Када „огњени чауши“ које су послали Мрњавчевићи и цар Урош, насилним уласком у цркву ремете ток богослужења, протојереј Недељко их истерује и подсећа на значај светих тајни.

„Али прота дома не бијаше,
Но у цркви бјеше на јутрењи,
На јутрењи и на летурђији.
Кол'ко с' силни огњени чауши,
Колико су силни од силнијех,
Те не кћеше коње одјахати,
Но у цркву коње нагонише.
Одбијте се силни од силнијех,
Док у цркви закон савршимо“[11]

Народни певач је одлично знао значај и улогу *Свете тајне причешћа* у животу православних хришћана. Пред овом Светом тајном, сви су једнаки, цареви и просјаци. Чауши су убеђени да протојереј Недељко зна која је царева жеља о наследнику царства, пошто се цар Душан код њега исповедао, међутим, он их подсећа на суштину ове свете тајне.

„Ђецо моја, четири чауша,
ја сам св´јетла цара причестио,
причестио и исповједио,
ал´ га нисам питао за царство,
већ за грије´ што је сагр´јешио“[12]

У народним епским песмама живо су присутни сви чинови црквене хијерархије: патријарси, владике, свештеници и ђакони. У појединим песмама они су погазили завете дате на рукоположењу или монашењу, као у песми „Душан хоће сестру да узме“, а у појединим су оличење доброте, племенитости и храбрости, као што је то случај у овој песми.

10 СНПІІ, бр. 34.
11 Исто
12 Исто

У песми „Урош и Мрњавчевићи" присутан је и мотив отварања врата пред праведником, којима се потврђује Божије свеприсуство на земљи. Могуће исходиште овог мотива је у *Другој књизи Мојсијевој*, у причи о отварању Црвеног мора пред Израиљцима (14, 21–31; 15, 1–21). Има и других тумачења: „Вјероватније је, међутим, да народни пјесник указује на сотиоролошки проблем, односно проблем човјековог вјечног спасења које се, по хришћанском учењу (изложеном на више мјеста у *Новом завјету*), може остварити једино у Цркви, као небоземној Богочовјечанској установи, тј. тијелу Христовом коме је Христос глава" (Алексић, 2016: 62). Врата, дакле, представљају самог Христа, односно улазак у *Царство небеско* праведних. Христос у *Светом Јеванђељу по Јовану* каже: „Ја сам врата; ко уђе кроза ме спашће се, и ући ће и изаћи ће, и пашу ће наћи" (Јн 10, 9).

„Бјежʻ у цркву Краљевићу Марко!
Видиш ће ћеш данас погинути,
Погинути од свог родитеља,
А за правду Бога истинога!
Црквена се отворише врата,
Марко бјежи у бијелу цркву,
За њиме се врата затворила"[13]

Народни епски певач је несумњиво имао сазнање и свест о сили Духа Светога која је невидљиво присутна у цркви, коју је Господ утврдио на земљи ради спасења људи. Монотеизам, као једна од основних одлика хришћанства, изражен је у песми у тренутку када краљ Вукашин мисли да је убио сина, залелече „до Бога".

„Леле мене до Бога једнога!
Ђе погубих свога сина Марка"[14]

У песми „Урош и Мрњавчевићи" присутно је и коришћење Божијег имена у служби проклињања: „Видите ли, Бог вас не видио", што је у директној супротности са трећом Божијом заповешћу: „Не узимај узалуд имена Господа Бога Својега" (2 Мој 20, 7).

Мотив родоскврнућа често се појављује у песмама преткосовског циклуса. Тема родоскврнућа између брата и сестре основни је мотив у песми „Душан хоће сестру да узме". У жељи да сачува породично благо, Душан, српски цар, планира да се ожени сестром Роксандом. У контексту патријархалног морала Роксанда не противречи брату, али пред њега поставља низ тешко савладивих препрека, чиме је епски народни певач у песму унео и елементе бајке. Када Душан ипак савлада тешко савладиве препреке, Роксанда се нада да ће црквени великодостојници уразумити Душана и спречити га у науму да сагреши. Црквени великодостојници се зарад мита оглушују о хришћанске моралне норме, те благосиљају брак између брата и сестре. Једини који осуђује грех родоскврнућа су ђакон Јован и „његове ђеце триста луде". Роксанда успева да спаси и брата и себе од сагрешења уз помоћ више силе. Када цар нареди да се спале и црквени великодостојници који су благословили

13 Исто
14 Исто

његов наум, као и ђакон Јован који га је осудио, на месту где је ђакон са децом изгорео, на волшебан начин се саградила црква, док се земља провалила на месту на коме су изгорели подмићени црквени великодостојници.

Ватра, вода, земља или дрво о које се осуђеник обеси, може да докаже невиност или кривицу (Милошевић-Ђорђевић 1971: 257). У стиховима песме народни певач користио је хагиографски манир, када је у питању начин на који доказује невиност, односно кривицу.

> „Завршна слика стравичних последица Роксандиног проклињања грешника сажима апокалиптичку визију, као илустрацију тежине гријеха. Као што смо видјели, у пјесми се препознаје: Божије кажњавање, испаштање грехова, реализација клетве, дјеловање више силе, тешки морални преступи, злоупотреба светиње и сл. Све то указује на хагиографско, а, посредно и на библијско исходиште њеног тематско-мотивског свијета“ (Алексић 2016: 72).

Почетни стих песме: „Боже мили, чуда великога“ сведочи о неуобичајеном нарушавању уобичајеног Божијег и поретка и патријархалног морала. У *Библији* се о овом греху говори у *Другој књизи Самуиловој* када је син Давидов Амнон на превару савладао сестру Тамару: „осрамоти је и облежа је“ (2 Сам 13, 14). Поуку песме, народни певач уобличава у речима ђакона Јована и „његове ђеце триста луде“. Поука изречена у облику клетве, значи да ће остати проклетство на свакоме ко се дрзне да наруши хришћанске моралне кодексе.

„А да бог да и Богородица,
Ак’ узела мила брата свога,
Божја од вас не остало трага,
До ван змије и камена станца!“[15]

У песми „Женидба Душанова“, лик Милоша Војиновића одише монашким смирењем. Чобанин Милош, сестрић цара Душана, за кога овај ни не зна, због љубави према ближњем спреман је да жртвује и свој живот. Иако својим врлинама надмашује остале сватове, Милош скромно прикрива своје вештине, прерушен у „црног Бугарина“. Милошева христоликост, која се огледа у у ненаметљивом понашању и суптилној бризи и борби за ујака, најбоље се осликава речима из *Јеванђеља*: „Научите се од мене; јер сам ја кротак и смјеран у срцу и наћи ћете покој душама својијем“ (Мт 11, 29).

Иако Душанови сестрићи нису позвани у ујакове сватове, то нимало не умањује њихову љубав и жељу да му се „нађу у невољи“. У разговору међу браћом народни певач истиче да они не очекују никакву захвалност, њихов мотив је љубав према ближњем.

„Хоћеш, брате, незван за ујаком
У сватове поћи назорице?
Ако њему буде до невоље,
Да се њему у невољи нађеш;
Ако ли му не буде невоље,
Можеш доћи, да се не казујеш“[16]

15 СНПІ II, бр. 27.
16 СНПІ II, бр. 29.

У одсудним тренуцима, Милош својим јунаштвом ујаку спасава живот и омогућава му женидбу. Када схвати ко је „црни Бугарин“, цар Душан се каје, и његово обраћање сестрићу може се тумачити као исповест.

„Та ти ли си, дијете Милошу!
Та ти ли си, мој мили нећаче!
Благо мајци која те родила,
И ујаку који те имаде!
За што ми се од прије не кажеш?
Него сам те путем намучио
И конаком, и глади и жеђу“[17]

Покајање је типичан библијски мотив, а по јеванђељским речима Светог Јована Крститеља: „Покајте се, јер се приближи царство небеско“ (Мк 3, 2).

Као и у песми *Урош и Мрљавчевићи*, и у *Женидби Душановој* присутно је огрешење о Божију заповест: „Не узимај узалуд имена Господа Бога Својега“ (2 Мој 20, 7), када се Божије име користи у служби проклињања: „Бог убио онога терзију / Који ти је толику срезао!“[18]

ЗАКЉУЧАК

Библија је утицала на уметност и духовност читаве Европе, као и на конституисање општеважећих друштвених кодекса. Као и европска, и српска култура је потпуно усклађена са православним хришћанским нормама. Без познавања *Библије* немогуће је разумети и тумачити српску културну баштину. Целокупно морално понашање српског народа било је усклађено са православним хришћанством. С једне стране, формирало се у сагласју са захтевима друштва које се прилагођавало датим околностима, а с друге стране је проистицало из Божијих заповести. Иако је у његовом стварању учествовао цео народ, посебну улогу су одиграли епископи, свештеници и монаси. Примена хришћанских моралних норми била је начин регулисања људског понашања, као и усмеравања људи ка заједничким, националним циљевима. Дух православља осећао се непосредно у животу заједнице и појединаца, као и у народној епској књижевности.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2016: Алексић Будимир, *Библија и српска епика*, Институт за српску културу, Никшић, 2016. Благојевић 1989: Благојевић Милош, *Србија у доба Немањића,* ТРЗ Вајат и ИРО Београд, Београд 1989.

Милошевић-Ђорђевић 1971: Милошевић-Ђорђевић Нада, *Заједничка тематско-сижејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*, Филолошки факултет београдског универзитета, Београд, 1971.

Милошевић-Ђорђевић 2011: Милошевић-Ђорђевић Нада, *Радост препознавања*, Матица српска, Нови Сад, 2011.

Руварац 1934: Руварац Иларион, *Цар-Немање благо*, Приложак испитивању српских народних песама, у: Зборник Илариона Руварца, прир. Н. Радојчић, посебна издања Српске краљевске академије, Друштвени и историјски списи, књига 44, стр. 524–529, Београд, 1934.

17 Исто
18 Исто

Егински 2000: Свети Нектарије Егински, *Земаљски анђео, небески човек*, Библиотека *Образ светачки,* Чигоја штампа, Београд, 2000. https://svetosavlje.org/pouke-3/ [14. 07. 2023.]

Свето писмо старога и новога завјета – Библија, Британско и иностранo библијско друштво, Београд 1987.

СНП II: Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме. Скупио их и насвијет издао Вук Стефановић Караџић. Књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије*, у Бечу, у штампарији јерменскога манастира, 1845. Прир. Радмила Пешић. Сабрана дела Вука Караџића. Књ. 5. Београд: Просвета, 1988.

СНП Пр: Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стефановића Караџића*, II, за штампу приредили Ж. Младеновић и В. Недић, Београд, 1974.

СНП III: Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне пјесме, скупио их и насвијет издао Вук Стефановић Караџић. Књига трећа у којој су пјесме јуначке средњијех времена*. у Бечу, у штампарији јерменскога манастира, 1846. Прир. Радован Самарџић. Сабрана дела Вука Караџића. Књ. 6. Београд: Просвета, 1988.

Сувајџић 2019: Сувајџић Бошко, *Још једном о светородној династији (епске пјесме о Немањићима)*, Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима, 2019. - Књ. 14, стр. 87– 101.

Сувајџић 2005: Сувајџић Бошко, *Јунаци и маске*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2005.

Сувајџић 1997: Сувајџић Бошко, *Библија и мотиви наше епске народне поезије*, у Свето писмо и српска књижевност, Научни састанак слависта у Вукове дане, 26/ 1, стр. 173–184, Београд, 1997.

Dragana R. RAJOVIĆ

BIBLICAL MOTIFS IN EPIC POEMS ABOUT THE DINASTY NEMANJIĆ

Summary

The topic of this paper is biblical motifs in epic poems about Nemanjic dynasty. The holy dynasty of Nemanjic, during which Serbia experienced a cultural, economic, territorial and social flourishing, left an indelible mark in the Serbian collective memory. Folk epic poems about the Nemanjić dynasty bear witness to the beauty, strength, and grandeur of Serbian medieval rulers, while not disregarding their flaws and weaknesses. Among these poems, special emphasis is placed on those that preserve the memory of the impressive endowments and righteous deeds of the Nemanjić. Folk epic poems interwoven with biblical motifs have shaped the popular perspective on the world. Through them, ethical categories such as good and evil, justice and injustice, conscience, shame, guilt, and yearning for freedom are understood. Many generations have become acquainted with the Bible through folk epic poems. The influence of the Bible on folk epic literature is so strong that it is impossible to understand and interpret this type of Serbian cultural heritage without knowing biblical motifs and symbols. The presence of biblical motifs in folk epic poems related to the Nemanjić dynasty signifies the intertwining of spiritual heritage and cultural expression. The convergence of biblical themes and the epic narrative tradition is a testament to the lasting resonance of these literary works in the hearts and minds of the Serbian people.

Key words: Bible, Orthodoxy, biblical motifs, Nemanjici, Folk epic poetry.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.111.09-2 Шекспир В.
821.163.41.09-31 Селимовић М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44693

Прегледни рад

*Марија С. ТЕРЗИЋ**
Институт за књижевност и уметност Београд

ХАМЛЕТ И *ДЕРВИШ И СМРТ* У КОНТЕКСТУ ТРАГЕДИЈЕ ОСВЕТЕ

Апстракт: Овај рад бави се истраживањем особина трагедије освете у *Хамлету и Дервишу и смрти* Меше Селимовића. Циљ му је да покаже зашто протагонисти једног и другог књижевног дела (ни)су јунаци трагедије освете. Он ће се највише фокусирати на два најзначајнија чворишта трагедије освете као што су злочин и освета позивајући се на Сенеку и његов утицај на елизабетанску драму, али и домаћу драмску традицију. Истовремено, он ће истраживати аспекте бруталности који карактеришу трагедију освете, крваве сцене у роману *Дервиш и смрт*, доказујући да се он може интерпретирати и у овом кључу с обзиром на елементе насиља попут убист(а)ва и крвожедних коњаника и коња. Уз то, рад ће се бавити преокретом у Хамлетовом бићу које је разапето између стоицизма и предестинације. Посебан акценат ће бити стављен на мотивацију осветништва двојице протагониста.

Кључне речи: трагедија освете, злочин, освета, насиље, злочинац, *Хамлет*, *Дервиш и смрт*.

Драма „Хамлет“ Виљема Шекспира по својим карактеристикама спада у трагедије освете (Спремић 2011: 43). У трагедији освете у садејство ступају њени и елементи позајмљени из других извора, попут класичне књижевности. „Коначни извор тог типа драме била су дела римског писца из I века н.е. Сенеке“ (Костић 1982 : 64). Утицај Сенеке ширио се захваљујући активностима Оксфорда и Кембрица, као и правних школа Лондона током 16. века. То су, наиме, били центри у којима је цветала академска драма, споредни рукавац елизабетинске драме. У овим центрима, конкретно у Кембрицу, извођене су драме које потписује Сенека. Захваљујући академским центрима као што су школе и универзитети Сенекин утицај бивао је распострањен (Костић 1983: 70).

Штавише, „утицај класичне традиције сводио се на Сенекину трагедију [...]. Од Сенеке су елизабетински драмски писци преузели жанр трагедије освете – којем припадају *Шпанска трагедија* Томаса Кида, као и Шекспиров *Тит Андроник*, али и *Хамлет* [...]“. Из те традиције елизабетинска драмска традиција је узела „[...] натприродне појаве, попут духова умрлих који утичу на радњу, сентенциозну реторику, сцене свакојаког насиља на позорници” (Бечановић Николић 2013: 32–33). Узимајући у обзир значај Сенеке за ренесансну драму, може се извући закључак

* Истраживач-приправник; marijaterzic91@gmail.com

да је трагедија освете „[...] у суштини проистекла из натурализованог Сенекиног обрасца."[1] То је баштина античке традиције.

Када је реч о енглеској драмској традицији, најзначајнији драматичар пре Шекспира вероватно је Томас Кид (1558–1594) који „је, по ономе што знамо о његовом делу, извршио осетни утицај на Шекспира и на своје савременике, драмске писце елизабетинске епохе. [...]. Дело које има значаја за потоње токове енглеске драмске књижевности је Кидова *Шпанска трагедија*, приказивана између 1587. и 1592. године" (Костић 2011: 35). Сматра се да је Томас Кид родоначелник трагедије освете те да је његов лик осветника користио Шекспир као модел за своје ликове Тита Андроника и Хамлета (Костић 1983: 77).

Ово дело обилује крвљу и ужасом (Костић 2011: 36), што постоји како у *Хамлету*, тако и у роману *Дервиш и смрт* у сценама убистава, у којима су присутни лешеви, као када Ахмед Нурудин у роману затиче мртвог кадију. Оне су пандан вешању из *Шпанске трагедије*, као што су напади сејмена на дервиша на коњима у галопу, разговор Хамлета са мртвачком лобањом. По атмосфери грозе не заостаје ни она у којој шејх трага за табутом са телом свог убијеног брата, или у којој се догађа убиство једног од двојице браће пред муселиматом којом доминира контраст црвене боје крви убијеног младића и бледило његовог леша:

> „[...] на калдрми је лежао младић у окрвављеној безној кошуљи. Око њега је стајало неколико људи, у кругу, а неко, коме нисам видио лице, клечао је поред убијеног, покушавајући да му дигне главу. [...] Држао му је главу као дјетету, на лијевој руци, и са страхом гледао у лице бијело као зид [...]" (Селимовић 2004: 345).

Заједничко за Кида, Шекспира и Селимовићево дело *Дервиш и смрт* јесте *тајна убиства* (Бечановић Николић 2013: 46). У *Шпанској трагедији* „судија Херонимо, који треба да освети убијеног сина, идентитет убица открива захваљујући писму које је џелат пронашао у одећи обешеног слуге-саучесника" (Бечановић-Николић 2007: 46). У *Шекспировој трагедији* присутан је мотив сина који треба да освети оца, а у роману *Дервиш и смрт* брат треба да освети брата. Стожерни мотив сва три дела јесте мотив убиства, праћен мотивом освете, који је, такође, заједнички поменутим делима.

Трагедије освете у ренесансној драмској традицији обилују злочинима као што су насилна убиства, самоубиства. Отуда је и мотив леша чест. Такав је Шекспиров Тит Андроник (Костић 2011: 36). У роману *Дервиш и смрт* сцена са коњаницима, која означава напад на дервиша и претњу по његов живот, такође се може анализирати у светлу бруталности, крви и ужаса, мотива који доминирају трагедијом освете:

> „[...] земља је тутњала најстрашнијим тутњем који сам икада чуо, а четвороглава неман, узвитлана и крвожедна, примицала се непојмљивом брзином. [...] стао сам уза зид и и прилијепљен, стањен, а још увијек дохватљив, видио над собом

1 Костић се ослања на књиге: Чарлтон, Хенри Бакли (H.B. Charlton) *The Senecan Tradition in Renaissance Tragedy*, Manchester, 1946; Џон Вилијем Канлиф (J. W. Cunlifffe), *Early English Classical Tragedies*, Oxford, 1912; Френк Лоренс Лукас (F. L. Lucas), *Seneca and Elizabethan Tragedy*, Cambridge, 1922.

> четири разјапљене коњске њушке, огромне, црвене, пуне крви и пјене, и четири пара коњских ногу што су махале око мојеглав, и четири сурова торбешка лица и четвора отворена торбешка уста, црвена и окрвављена као и коњска, и четири канџије од воловске жиле, четири змије што су цоктале на мене, оплићући ме по лицу, по врату, по прсима, нисам осјећао бол, нисамм видио крв, очи су ужаснуто гледале у разапету неман са безброј ногу и безброј глава. Не!– викало је нешто без гласа у мени, страшније од стрха, теже од смрти, ни Бога се нисам сјетио, ни имена његова, постојао је само црвен, крвав, непојмљив ужас" (Селимовић 2004: 189).

Коњаници су продужена рука власти. (Костић 1982: 65). Једна таква рука дервишу доноси упозорење од „пријатеља" да се зна да је исувише касно пријавио бегунца (Селимовић 2004: 144). Тиме се подела на невине и злочинце потцртава.

ОСНОВНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ТРАГЕДИЈЕ ОСВЕТЕ

Трагедије освете преиспитују моралну (не)исправност човека стављајући га у тешке ситуације унутрашње борбе са собом и моралним компасом у себи. „Атмосфера тих трагедија је мрачна и суморна [...]. Нагласак је обично стављен на сукоб снажног појединца са силама судбине, које су равнодушне, неосмишљене, ћудљиве, или чак зле" (Костић 1983: 70). То је случај са Хамлетом и Ахмедом Нурудином. Обојица су припадници вишег друштвеног сталежа, Хамлет краљевског, а дервиш сакралног. према двојици протагониста судбина није милосрдна, већ их тера на одговор на злочин, који мора бити дубоко лични израз сопственог бића. Оба дела повезује „[...] основни проблем односа појединца и власти, слободе и насиља, уверења и веровања" (Јерков 2004: 424) јер су се појединци Хамлет и Ахмед Нурудин побунили против властодржаца доводећи у питања сопствени морални светоназор.

Нуклеус трагедије освете може се сагледати кроз мотиве злочина и освете (Костић 1982: 65). Хамлет, као и Ахмед Нурудин, се „[...] пред изазовом граничне ситуације у којој се нашао прихватајући ризике политичких игара и искушења власти којима није био дорастао" (Делић 2014: 30), опредељује за освету. Преузимање извршавања освете на себе од стране протагониста је оно што дела чини трагедијама освете јер једно од њених битнијих чворишта јесте ко треба да је изврши, да ли њен починилац треба да буде појединац или то треба да буде препуштено вишој сили, онако како налаже хришћанска доктрина (Watson 2003: 309).

Они одлучују да се побуне, Хамлет против Клаудија вребањем прилике за његово убиство након што установи његову кривицу, а дервиш против најмоћнијих политичких фигура у касаби, да се супротставе „[...] систему моћи, неправичном поретку који дави људе као мушице" (Егерић 2000: 56) након периода пасивности кога карактерише самопреиспитивање. Они бирају да на злодело одговоре злоделом, а управо то је суштина трагедије освете.

Она, наиме, имитира контекст у којем је поникла. Тај контекст је друштво елизбетинске Енглеске у којој се питање приватне освете, односно освете појединца коме је учињено зло или неправда препуштало администрацији и правном систему.

Тиме су жртве биле лишаване могућности да освету изврше самостално. То је међу члановима друштва изазивало осећај беспомоћности (Watson 2003: 309).

Други разлог би био широко распрострањен страх од смрти који је некако бивао ублажаван овим трагедијама које су допуштале могућност да се смрт казни или да се неприродност смрти као апсолутне и непорециве исправи на неки начин. Тој публици пријемчивија је била идеја да о смрт(ност)и одлучује зликовац него да је она дело природе. Схватање краја живота као злочин који је неко учинио, а не као природни биолошки завршетак доприноси томе да умине страх од њене неизбежности (Watson 2003: 309).

Будући да је питање правде прешло у руке правног система, појединац се осетио једнако мали и небитан услед тога што му је систем одузео право да одлучује својом вољом. Тај положај неважног чиниоца идентичан је положају пасивног посматрача када је реч о природи (Watson 2003: 310).

Међу мотивима трагедије освете убиство и инцест се издвајају не само као начини нарушавања неповредивости људског тела, вец и друштвеног поретка чија је сврха да их штити. Задовољство које проистиче из гледања таквих сцена је делимично олакшање које се тиче суочавања са оним што је недопустиво и што се може контролисати будући да припада сфери уметности. Публика се поистовећује са јунацима драма не због њихових позитивних или негативних особина, због тога што су они доминантно добри или лоши, већ зато што су их околности натерале да прекрше основне цивилизацијске постулате. А околности могу задесити свакога (2003: 311).

То је плодно тло за идентификацију гледалаца са зликовцима у драми, каналисање сопствених потиснутих порива, утисак враћања контроле гледајући како злочинац бива кажњен на сцени за оно што је урадио. Током трајања представе, правда за публику није више у рукама апстрактног система правде, већ, посредством уживљавања, он је њен извршилац (2003: 311).

Да би били сагледани у кључу трагедије освете, узрочно-последична веза злочина и освете мора бити таква да „прво акционо језгро, злочин негативног јунака, мора [...] бити сведено само на повод другог акционог језгра, освете позитивног јунака“ (Костић 1982: 65). Негативни јунак, који је злочинац, мора заузимати висок друштвени положај (Костић 1982: 65), као што је случај са Клаудијем и кадијом и муселимом. Оно што је заједничко осветницима, Хамлету и девишу, јесте коренита промена у унутрашњим, дубинским структурама сопственог бића које претходе извршењу осветничког чина. Хамлет се духу свог оца заветује да ће извршити освети и да ће му оона бити једина мисао:

„[...] само завет твој живети
У књизи и у свесци мозга мог
Непомешан са нижим стварима [...]“
(Шекспир 2007: 38).

Хамлет и Ахмед Нурудин бивају приморани да се носе са смрћу невиног сродника који умире као жртва од руке злочинца. Пре него што обојица постану

супротност самима себи они бивају суочени са непатвореним злом у виду убиства, наспрам ког су се просто нашли игром судбине. Како Хамлет тако и Ахмед Нурудин „на изглед има сва права да се жали на нарочиту окрутност судбине. Да поверује како се судбина норочито испизмила баш на њега" (Кот 1967: 311) те му је наменила немио задатак освете односно реакције на смрт оца с једне и брата с друге стране, која их је повела путем моралног посрнућа.

Заједничка карактеристика двојице протагониста је та што оба дела приказују „[...] човека који, борећи се против зла, и сам бива увучен у чињење зла" (Костић 2011: 51). Хамлетова метаморфоза се догађа када стекне доказ о стричевој кривици. То је темељ његовог осветничког порива. Са друге сране,

> „[...] Селимовићев јунак, шејх у текији мевлевијског реда дервиша, изненада се суочава са ковитлацем живота, који се битно разликује од његовог питомог и отменог света чисте духовности, учене смирености и побожне честитости. Неспособан да се снађе и одреди у томе животу, дервиш се преображава" (Палавестра 1973: 106).

Суштинска разлика међу њима јесте смер промене. Хамлет се препушта околностима, пуштајући да га носи бујица којом други кормиларе практично све до краја драме, када његова освета бива извршена. Са друге стране, Ахмед Нурудин је тај који у другом делу романа убрзава његов ток тиме што преузима иницијативу и бива онај који управља догађајима тако што сам стоји иза њих. То се види у сценама романа током којих сведочимо организовању сплекте од стране дервиша. Он је тај који повлачи потезе, плете замку за невиног човека, са намером да последице те замке иду у корист његовој освети, коју и себи и другима представља као борбу за правду. Сам Нурудин потврђује да су му намере осветничке речима: „Урликао сам ааа! Мислећи: освета!" (Селимовић 2004: 344) Као и Клаудије, он намешта догађаје тако да служе његовом интересу, а то је елиминација кадије и муселима који су одговорни за Харунову смрт.

Откривањем истине о сопственом страдању од руке рођеног брата, Клаудија, син почившег краља Хамлета сину намеће дужност освете. То имплицира да освета није Хамлетов лични избор, већ је на њу присиљен. Ова позиција у коју је престолонаследник изненада стављен отвара простор за анализу исте у оквиру контрастирања личног и надличног у контекту традиције која обавезује да се смрт свети смрћу. „Дело треба извршити тако да свако [...] зна да су у питању злочин и казна" (Кот 1967: 329). Она такође осветљава однос између појединца као таквог и судбине као силе која га надилази. Уз то, ова позиција наглашава дискрепанцу између личног избора и околности које, ипак, преовладавају, а које се једним именом могу назвати предодређеношћу. „Предодређеност – писао је Лукач у свом есеју *Социологија савремене драме* – јесте оно што човеку долази споља" (Кот 1967: 310), оно над чим појединац нема контролу, што га сналази изненада, без упозорења, приморавајући га да се са тиме носи онако како или може или мора.

Силе судбине у роману *Дервиш и смрт* такође се огледају у позицији у коју је стављен Ахмед Нурудин сплетом околности чија трагичност кулминира чињеницом Харунове смрти, која је, као и смрт краља Хамлета у истоименој драми, убиство.

Као што се од Хамлета очекује да освети оца и да испуни погодбу „око за око, зуб за зуб“, тако се и од дервиша очекује реакција на страшан људски губитак као што је смрт рођеног брата.

Можемо рећи да је у оба дела на сцени трагични модел. „Трагични модел Хамлета [...] садржи све људске ситуације у којима је избор присилан и наметнут од прошлости али мора да буде решен на сопствену одговорност и на сопствени рачун“ (Кот 1967: 323). У сличној ситуацији се налази и Ахмед Нурудин, будући да је он дервиш, предводник верујућих, растрзан између одговорности коју има као члан Реда и између обавезе да покаже људску реакцију на убиство ако не брата онда бар невиног човека. Премда, касаба очекује реакцију брата.

Када закотрља Сизифов камен, он нас одговором: „Желим да станем на пут злу“ (Селимовић 2004: 323) на питање: „Шта ти хоћеш? Да се осветиш?“ (Селимовић 2004: 323) одвлачи од себе осветника. Пред нама искрсава праведник Нурудни који вели: „[...] ударац ми је дао снагу, покренуо ме. Бог је тако хтио, али ме не би наградио да сам сједио с рукама под појасом“ (2004: 356). Тиме што акцентује своје ангажовање у чињењу освете коју себи и другима представља као одбрану добра, Ахмед Нурудин се упадљиво разликује од Хамлета, који оклева. „Враћајући се [...] питању „Зашто Хамлет одлаже освету?“ можемо рећи да он оклева зато што је он изданак једне драмске традиције која је захтевала да главни јунак одлаже освету [...]“ (Костић 1982: 69). Ахмед је, за разлику од престолонаследника, предузимљив.

У *Хамлету*, злочинац је Клаудије, злочин је убиство брата, који је, уједно и краљ Данске, и обрнуто, убиство краља, који му је уједно и брат. Извршењем злочина, Клаудије постаје власт и центрира себе у позицију моћи. Освета је обавеза части. У најкраћем, то је структура главног заплета ове драме, у којој је злочинац политички апарат који више није оличен у краљу Хамлету, већ у Клаудију. Хамлет је, као што је познато, убио Клаудија и тиме извршио освету, испунивши аманет сени свога оца.

У роману *Дервиш и смрт*, злочин је убиство младог кадијиног службеника, који је истовремено и рођени брат дервиша Нурудина, што такође пружа две визуре из којих се он може сагледавати, а то су: политичка, и људска или, прецизније, породична, као и у Шекспировој трагедији. И овде је злочинац политички апарат оличен у кадији Ајни-ефендији, по чијем захтеву је жртва ухваћена, након чега је уследило погубљење. Освета је Нурудинова сплетка чији производ су смрти и муселима и кадије. Дервиш је, такође, извршио погодбу „око за око, зуб за зуб“.

Треба рећи да освету није извршио дервиш Ахмед Нурудин с почетка романа, службовању Алаху и исламу посвећен и бескрајно одан шејх, који помирљиво прихвата супремацију божје воље. За тог дервиша би се чак могло рећи да је инертан и пасиван до граница не послушности, већ потчињености, апсолутне подређености припадности Реду и чувару Алаховог поретка.

Није се осветио ни Хамлет с почетка драме, студнет пољуљан и узнемирен страшном истином о очевом убиству, онај који грозничаво жели да сопственим очима посведочи кривицу свог стрица, због чега, као и Нурудин, организује сплетку, наизглед безазлену позоришну представу у којој ће лукаво бити приказана реконструисана сцена убиства, онај Хамлет, који контемеплира обе крајности између

којих се налази јер му је судбина тај пут наменила. Њему бива дата прилика за акцију у виду намештеног двобоја (у ком је требало да изгуби живот услед Клаудијевог и Лаертовог договора да се врхови мачева намажу отровом како би се се смртни исход осигурао). Ово је важно јер је једна од карактеристика трагедије освете та да у њој „[...] до коначног расплета не долази на иницијативу осветника, него му злочинац најзад пружа прилику коју је до тада морао да чека" (Костић 1982: 65). Ту роман *Дервиш и смрт* одступа од трагедије освете.

У *Дервишу и смрти* коначни расплет одвија се услед делања шејха Нурудина. Он је започео ланац догађаја који ће довести до његове, кадијине и муселимове смрти, које заокружују овај роман. Освету извршава преображени шејх, чијим наумима почиње да управља мржња, то зло семе које никоме ништа добро није донело. Од мирноће која га је красила с почетка није остало ништа. У њему се запалила малициозна искра која је прерасла у пламен који је прождрао све пред собом, укључујући људско и дервишко достојанство шејха Ахмеда Нурудина. Прављењем личног избора и одлукама произашлим из тог чина, он постаје трагичар сопственог усуда чијом се немилошћу нашао у раљама мржње чудовишно разгоропађене у њему. Иза подивљалих пламенова којима као да је кроз Нурудина управљао сам Луцифер, остао је само човек осуђен на смрт који је схватио да жели да живи. Тај увид упадљиво се разликује од помирености Хамлета пред лицем смрти.

У Шекспировој драми освету извршава смирени Хамлет, који је судбини оставио да бира и одлучује уместо њега, а у његово име. Пасивност која је красила дервиша на почетку као да краси Хамлета на крају. Он постаје беспомоћан, ухваћен у мишоловку на коју није рачунао, како се, ироније ли, звала представа у његовој режији, која је отклонила сваку сумњу и уверила га у то да авет не трабуња свашта из таме– а тама је ефекат којим се игра Сенека– већ да кривицу због које сноси превејани Клаудије. Организујући двобој уз Лаертову помоћ, Хамлет бива стављен у ситуацију живот или смрт и доведен пред свршен чин. Поново.

Ахмед Нурудин је донео одлуку да дела, да казни убице свог брата, кадију и муслима, за чије је смрти, како сам каже у роману, окривљен (Селимовић 2004: 359). Чинећи то што је учинио, сплеткаривши и доприневи смрти двојице политичких првака, кадије и муселима, доносиоца одлука, Ахмед Нурудин постаје једнако морално наказан као што су и они. Будући да сам каже да су му приписане смрти и једног и другог, њега са Хамлетом повезује и чин масовног убиства, с тим да је списак Хамлетових жртава дужи (Полоније, Розенкранц, Гилдестерн...).

Дервиш је делатан, он кује заверу, покреће је уз Мула-Јусуфову помоћ, користећи његов осећај кривице због тога што је, шпијунирави за кадију, допринео да Харун буде погубљен и усмерава њен ток, за разлику од Хамлета који је инертно помирљив након што је убио Полонија другове-шпијуне, који су још једна тематско-мотивска повезница ова два дела.

Чин освете једног и другог главног јунака означава крај осцилирања унутрашњег клатна у бићу двојице протагониста. Иако у супротним смеровима, Хамлета и Нурудина повезује исконска промена карактера, без које освете не би ни могло бити. У случају обојице клатно се од једне крајности заљуљало и дошло до друге, без могућности повратка у природну средишњу позицију равнотеже.

СТОИЦИЗАМ И КАЛВИНИЗАМ (БОЖЈЕ ПРОВИЂЕЊЕ/ПРЕДЕСТИНАЦИЈА)

У драми *Хамлет* и роману *Дервиш и смрт* преплићу се религије, хришћанство и ислам. Отуда ова два дела изражавају различита становишта у погледу схватања света, вредности и устројстава који у њему владају, као и начела на којима функционисање света, па и човека, почивају пре свега када је реч о битисању и етичким и моралним нормама које се са нивоа друштва по вертикали спуштају на чланове друштвене заједнице.

Реч је о делима која се баве различитим религијским системима, која повезује оданост и припадност протагониста једном или другом, при чему се код Ахмеда Нурудина истиче екстремни облик службе Алаху који подразумева ригидност, искључивост, и окошталу, затворену, доктринарну свест за коју је, посебно на почетку и у првом делу романа, једини постулат Божја воља.

Међутим, у *Хамлету* се ситуација додатно усложњава с обзиром да се ова драма може тумачити као драма на граници између два правца размишљања, две филозофске доктрине, две врсте теолошких учења, стоицизма и калвинизма. У својој монографији *Политика, субверзија, моћ: новоисторијска тумачења Шекспирових великих трагедија*, у одељку „Хамлет између Сенекиног стоицизма и калвинизма: Алан Синфилд" Милица Спремић се позива на тумачење Хамлета од стране Алана Синфилда.

> „Алан Синфилд (Alan Sinfield) у раду "Tragedy, God and Writing: Hamlet, Faustus, Tamburlaine" износи став да је Хамлет драма која се налази раскршћу два погледа на свет и два виђења људске патње – Сенекиног стоицизма и дубоког скептицизма с једне стране, и калвинизма с друге, који људску егзистенцију тумачи кроз деловање Божјег провиђења"' (Спремић 2011: 42).

Стоицизам подразумева достојанствену уравнотеженост ума пред свиме што живот носи. Стоик је смирен пред животним дешавањима ма каква она била, готово као Ахмед Нурудин, до тренутка док не сазна да му је брат у затвору, када почиње унутрашња бура у њему, чији је весник Исхак. Стоик „[...] непредвидљиве обрте судбине, били они пријатни или непријатни, прихвата са једнаком смиреношћу и зато што није роб страсти" (Спремић 2011: 43).

Преломна тачка, она у којој се десила унутрашња трансформација престолонаследника, која се може упоредити са преломним тренутком у ком је започела трансформација шејха Нурудина услед сазнања о братовој смрти, у драми наступа у петом чину. Позивајући се на Синфилда, Милица Спремић каже: „У прва четри чина драме, у низу догађаја који доводе до разорних последица, Хамлета одликује стоицизам инспирисан Сенеком [...]" (Спремић 2011: 43).

Због утиција стоицизма не само на Хамлета, већ и на целу драму, и овде је важно приметити утицај Сенеке али више не само у погледу тема које су преко њега дошле у елизабетинску драму, већ и у погледу филозофије стоицизма којој је припадао. „Сенекина стоичка филозофија нашла је израза и у његовим трагедијама – његови јунаци су неуздрмани судбином, они сматрају да се спољашњим несрећама треба супротставити, али да се – ако је пораз неминован – крајње уточиште може наћи у самоубиству [...]" (Костић 1983: 70). Насупрот овом гледишту које краси Хамлета, стоји Нурудинова жеља за животом на крају романа, када је пресуда

већ донета, у тренуцима док чека сопствено дављење, које, као мотив, комуницира са Офелијиним дављењем. Нурудин, и поред свега, вапи за животом који је на почетку романа, чини се, тако олако схватао препуштајући све Божјој вољи:

> „Хоћу да живим! Ма шта да се деси, хоћу да живим, на једној нози до смрти, на уској литици до смрти, али хоћу да живим. Морам! Борићу се, зубима ћу гристи, бјежаћу док ми кожа не отпадне с табана, наћи ћу неког да ми помогне, нож ћу ставити под врат и тражићу да ми помогне, и ја сам помагао другима, свеједно ако и нисам, побјећи ћу од краја и од смрти“ (Селимовић 2004: 386).

Као што бујањем мржње Нурудин постаје роб девијантне страсти, удаљавајући се од своје почетне дервишке контемплативне позиције унутрашњег мира и побожности, тако се и Хамлет мења напуштајући стоички однос према животу који га је красио на почетку драме, и препушта се фатализму. Од делатника који је дошао на и спровео идеју представе са скривеном агендом да прикупи доказ Клаудијеве кривице, сина који горко пати за преминулим оцем и који је отворено огорчен због преурањеног брака своје мајке и убице, он постаје пасивизиран, допуштајући да га околности носе. Тако је и завршио у мишоловци коју су му поставили Клаудије и Лаерт. Он је у њу просто упао, ношен летаргијом и инертношћу којом, уосталом, одлаже освету све до пред крај драме.

Он се у потпуности препушта Божјем провиђењу, које „[...] надгледа и контролише све што се догађа“ (Спремић 2011: 42). Ова позиција идентична је позицији Ахмеда Нурудина, посебно с почетка романа, када је његов одговор на све синтагма „Божја воља“. Он тада дубоко верује да својом вером у Бога спасава правду, која је у његовим вредносним оквирима идеал и принцип. Штавише, он ни за педаљ неће одустати од мишљења да је он тај који извршава и правду и Божју вољу тиме што у другом делу романа, након што је у њему, попут бомбе, одјекнула Харунова смрт, сплеткарошки и осветнички дела.

Хамлетова подељеност одвија се у његовој свести, а то је „[...] свест у којој се одвија дијалог између стоицизма и калвинизма [...]“ (Спремић 2011: 44). То је унутрашња противречност између уверења да у животу треба да се активно одговара на сва искушења која човека могу задесити с наглашеним унутрашњим миром, не дозвољавајући емоцијама да преузму контролу над рационалним делом нашег бића, јер се могу уротити против нас у виду афеката, мржње, гнева, или пак (симулираног) помрачења памети.

Томе се супротставља дефетистички став којег називамо предестинација, будући да „[...] предестинација значи да индивидуални потези не могу ништа да промене“ (Спремић 2011: 44). Оба јунака налазе се у позицијама у којима су располућени између пасивизма, готово нихилизма и исконског неделања или деловања из погрешних побуда, са фаталним последицама. Оба дела баве се суновратом истакнутог члана друштва, што је још једна одлика трагедија освете (Костић 1983: 71).

Злочин, освета, злочинац, осветник, (не)делање, унутрашња удвојеност, истакнут положај у друштвеним оквирима, присуство смрти, атмосфера којом одише мрак загробног света, оклевање или њему сушта супротност – осветничко деловање утемељено на погрешној премиси, све су то одлике трагедије освете које сусрећемо у два анализирана дела.

ИЗВОРИ

Селимовић 2004: Меша Селимовић. *Дервиш и смрт* (приредио и поговор написао Александар Јерков). Београд: НИН (Нинова награда критике за роман године: десет најбољих (1954–2004).

Шекспир 2007: Вилијем Шекспир. *Хамлет*. Београд: Граматик.

ЛИТЕРАТУРА

Бечановић Николић 2013: Зорица Бечановић Николић. *У трагању за Шекспиром*. Београд: Досије студио.

Charlton 1946: Charlton Henry Buckley. *The Senecan Tradition in Renaissance Tragedy*, Manchester: Manchester University Press.

Cunlifffe 1912: John William Cunlifffe. *Early English Classical Tragedies.* Oxford: Oxford University Press.

Lucas 1922: Franc Laurence Lucas. *Seneca and Elizabethan Tragedy*. New York: Cambridge University Press.

Делић 2014: Јован Делић. „Златна деценија Меше Селимовића". *Меша Селимовић*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 7–36.

Егерић 2000: Мирослав Егерић. *Дух и чан: есеји о роману Меше Селимовића*. Бања Лука-Београд: Задужбина „Петар Кочић".

Јерков 2004: Александар Јерков. „Златна књига Меше Селимовића". *Дервиш и смрт*. Београд: НИН, 413–433.

Костић 1982: Веселин Костић. *Хамлет Виљема Шекспира*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Костић 1983: Веселин Костић. *Шекспиров живот и свет*. Београд: Научна књига.

Костић 2011: Растко Костић, *Књига о Хамлету*. Београд: Круг – Атос.

Кот 1967: Јан Кот. „Хамлет и Орести". *Сцена* (часопис за позоришну уметност). Година III. Књига I. Број 3. Нови Сад: Стеријино позорје, 309–325.

Палавестра 1973: Предраг Палавестра. „Оријентални дух и савремена прича." *Критичари о Меши Селимовићу: са аутобиографијом.* Приредила Разија Лагумџија. Зборник радова. Сарајево: Свјетлост, 106–110.

Спремић 2011: Милица Спремић. *Новоисторијска тумачења Шекспирових великих трагедија*, Београд: Задужбина Андрејевић.

Watson 2003: Robert N. Watson. „Tragedy". *The Cambridge Companion to English Renaissance Drama*. Ed. by Albert Richard Braunmuller and Michael Hattaway. Second edition. New York: Cambridge University Press, 292–343. <https://www.pdfdrive.com/the-cambridge--companion-to-english-renaissance-drama-d34742533.html>. [26.6.2023]. PDF drive https://www.pdfdrive.com/

Marija S. TERZIĆ

HAMLET AND THE DERVISH AND DEATH IN THE CONTEXT OF THE REVENGE TRAGEDY

Summary

This paper tackles researching the tragedy of revenge features in Shakespeare's play *Hamlet* and *Death and the dervish* novel by Meša Selimović. This paper aims to demonstrate why the protagonists are (not) the heroes of the revenge tragedy. Thus, it strives to shed light on the similarities and differences between the two them emphasizing why the Serbian novel deviates from the revenge tragedy

conventions simultaneously pointing out those in line with these conventions. It will focus on the two most significant tragedy hubs such as crime and revenge. Additionally, this research paper will explore the aspects of brutality, and bloody scenes in the novel proving it can also be interpreted in the light of revenge tragedy, given the elements of violence such as murder and bloodthirsty horsemen and horses. Also, it tries to highlight the turning point in Hamlet's character that occurred due to it being divided between stoicism and the will of God (predestination).

Key words: revenge tragedy, crime, violence, criminal, *Hamlet*, *Death and the Dervish*.

Рад је предат 18. јануара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Оташевић М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45606

Оригинални научни рад

*Зорана З. Ћупић**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ФУНКЦИЈА СТИЛСКЕ ПРЕРЕГИСТРАЦИЈЕ У ЈЕЗИЧКО-СТИЛСКОЈ АНАЛИЗИ РОМАНА *ЗМАЈЕВИ ОД ПАПИРА* МИРЕ ОТАШЕВИЋ**

Апстракт: Предмет рада представља језичко-стилска анализа функционалне вредности стилске пререгистрације у роману *Змајеви од папира* Мире Оташевић (2008). Циљ истраживања јесте указати на утицај поступка стилске пререгистрације у творењу хибридне жанровске форме у којој техником књижевног колажа настаје документарно-фикционални роман. Ефекти и последице пререгистрације у делу сагледавају се кроз прилагођавање некњижевних функционалних стилова, подстилова и жанрова естетској функцији књижевноуметничког текста, али и кроз утицај интертекстуалности. Применом критеријума интегралне стилистике у раду се осветљава функционална вредност поливалентне структуре романа, где *хибридизација језика књижевности* има стилогену вредност оживљавајући и одржавајући културу сећања.

Кључне речи: Мира Оташевић, *Змајеви од папира*, српска књижевност, интегрална стилистика, стилска пререгистрација.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Мира Оташевић је савремени српски драматург, писац, теоретичар књижевности и позоришта. Објавила је књигу жанровски различитих есеја *Сопјни судови* (1980) и романе *Маџамал* (1994), *Ничеова сестра* (1999), *Бекет и јастоџ* (2005), *Змајеви од папира* (2008), *Зоја* (2012), *Горџоне* (2018). Роман *Змајеви од папира* Мире Оташевић објављен је 2008. године у Београду у издању Геопоетике, а настао је по мотивима биографије архитекте Селмана Селманагића. Мира Оташевић на почетку романа наводи преглед важних биографских јединица из живота утицајног, а мало познатог архитекте из Босне и Херцеговине, што представља оквир око кога се техником књижевног колажа кроји прича о положају појединца, генерације и утицаја током и након Другог светског рата. Селман Селманагић је од столарског занатлије постао, једини са ових простора, дипломац утицајне државне школе за архитектуру *Баухаус* у Десауу, био је члан Комунистичке партије Немачке, а од 1945. године одговоран за обнову Берлина и градитељ стадиона *Светске младости* (*Valter Ulbriht*), био је универзитетски професор у Источном Берлину и гостујући

* Истраживач сарадник, cupiczorana1194@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

професор у Грацу, Љубљани, Загребу и Будимпешти (7)[1]. На основу биографског оквира Мира Оташевић ствара роман у коме се судбина протагонисте метафорично прелива на судбину човечанства у датом времену, обухватајући и завичајни простор и простор домовине.

Предмет истраживања чиниће језичко-стилска анализа романа применом критеријума интегралне стилиситке[2], у коме се научни функционални стил и документарна проза прилагођавају уметничкој вредности романа поступком стилске пререгистрације и усложњавају структуру књижевноуметничког текста. Помоћу макростилистичке анализе стилске пререгистрације у делу, осветљава се утицај функционалног раслојавања језика где долази до хибридног споја књижевноуметничког и научног функционалног стила, те стога циљ рада јесте анализа структуре књижевног текста кроз међуодност функционалних стилова, језичких јединица и поступака што поткрепљује следеће теоријско утемељење:

> Поступак пререгистрације подразумијева прилагођавање функција некњижевних функционалних стилова (научног, разговорног, административног, публицистичког) и/или његових подстилова и жанрова умјетничкој и естетској функцији књижевног дјела. Преузети некњижевни елементи у књижевноумјетничком тексту добијају нове карактеритстике проширујући његов семантички и стилистички потенцијал (Ковачевић 2019: 169).

У складу са наведеним, истраживање има за циљ да укаже на важност стилске пререгистрације у роману као стилистичке категорије, где се таквом техником остварује облик књижевног колажа и стилогена вредност фрагментарности и хибридности текста. Поливалентност жанра се остварује мајсторски уобличеним прозним стилом где се након читања можемо запитати да ли је ово роман, есеј, дневник или (моно)драма. Уз анализу функционалностилског раслојавања, које доприноси хибридној жанровској форми, циљ је оправдати Бахтиново значење термина *хибридна конструкција – исказ који по својим граматичким и композиционим обележјима припада једном говорнику, али у којем су стварно помешана два исказа, два говорна манира, два стила* (Bahtin 1989: 63) и с разлогом разумети и применити термин *белетризација*[3] у роману Мире Оташевић и повод за употребу некњижевних елеманата у књижевноуметничком тексту.

У теоријско-методолошким утемељењима, а у складу са предметом истраживања – романом *Змајеви од папира*, важно је поменути и значај цитатности у функционално-естетској вредности стилске пререгистрације. Цитати пренети и прилагођени књижевноуметничком тексту *губе своју примарну функцију* и постају

1 Број у загради иза примера означава број странице романа *Змајеви од папира* на којој се цитирани текст налази. У питању је издање: Otašević 2008: Mira Otašević. *Zmajevi od papira*. Beograd: Geopoetika.

2 О методама интегралне стилистике в. у: Ковачевић 2019: Милош Ковачевић. *Стилске доминанте српских прозних писаца*. Андрићград: Андрићев институт.

3 Белетризација је пререгистрација функционалних стилова, подстилова, жанрова или њихових елемената – „покњижевњење“, али подразумева и процесе и разлоге употребе некњижевноуметничких стилова и жанрова у књижевноуметничке сврхе (Ковачевић 2019: 115, 195).

стилистички важан облик у књижевноуметничком тексту, што ће изразита интертекстуалност у роману *Змајеви од папира* оправдати, а у складу са теоријским основама које истичу да *цитатност има важну улогу у процесу стилске пререгистрације књижевноуметничких текстова* (Ковачевић 2019: 186). Интертекстуалност, поливалентност жанра, утицај некњижевних чинилаца у књижевноуметничком тексту и интермедијалне приповедне стратегије доприносе стварању документарно-фикционалне прозе, чиме се подстиче и одржава култура сећања.

2. ПОСТУПЦИ СТИЛСКЕ ПРЕРЕГИСТРАЦИЈЕ У РОМАНУ *ЗМАЈЕВИ ОД ПАПИРА*

Уплив, наизглед, драмских техника и мотива у садржај романа представља појаву која првобитно доприноси фрагментарности текста и жанровској поливалентности у роману *Змајеви од папира* Мире Оташевић. Критеријумом *стилистичког избора* ауторка на почетку бележи кратак садржај биографских података, а који ће се у анализи тумачити као *редукована* дидаскалија[4], којом Мира Оташевић идентификује приповедача и упућивачки усмерава на његове важне животне догађаје. Ауторски коментар који провејава из изабраних биографских података о Селману Селманагићу чини такозвани увод у животну драму протагонисте, где уместо пописа лица, постоји попис смерница као путоказа кроз читање, што упућује на (моно)драмско кројење радње. Роман је подељен на слике по просторним и временским одредницима, после епилога следи *завеса*. Цикличност композиције се огледа и у радњи која је обележена одредбом места и времена: *Нерминина соба (Сребреница – Сарајево, 1912)*, а завршава се истим поступком: *Контролна соба (Источни Берлин осамдесетих) – Завеса,* док се између почетне и завршне слике налазе просторно-временска обележја која се могу разумети као смењивање сцена у драми, инкорпорирани у форму романа: *Ханина соба (Десау, Берлин 1929) – Соба Лени Рифеншал (Берлин, Потсдам, 1938) – Стадион (Берлин, Минхен, Источни Берлин, 1941) – Епилог (Сребреница, Нова Касаба, 11. јул 1995)*. Колико драма може потказивати живот, потврђује да је између драме на сцени и драме у животу једина разлика завеса и одраз, што антиметабола у следећем цитату приказује: *Знајући добро да празно платно није плеоназам у оваквој врсти размене, Фолкмар је поставио завесу између слике времена и Времена слике* (125), где се питање *књижевне истине* прожима са историјско-документарном основом романа. Додатно, подаци о истргнутим страницама са последњег флопи-диска откривају Ханине неиспуњене жеље да добије барем половину *улога* из приповедачеве бележнице – *На тридесет четвртој страници истргнутој из Ханине бележнице пише: Не верујем у љубав на први поглед! Ипак, та жудња... Желим барем половину улога из 'Мале антологије архитектуре'* (121). Привидне улоге, сцене, завеса, редукована дидаскалија стварају и привидност драмске радње и истине у роману *Змајеви од папира*, потказујући живот.

4 Термин *редукована* користи се у називу као уметнути зависни члан именичке синтагме, јер се и поступак о коме је реч посматра метафорично кроз комуникативну функцију у тексту који није драмски.

Наведени крај романа, неминовно, упућује на колажну технику где документарна форма бележнице постаје основ фикционалности компоноване техникама драмског рода. Стога, проблемско питање жанра остаје отворено, док истовремено потпада под широку област функционалне стилистике, која говори *о жанру као најнижем функционално-стилском појму* (Ковачевић 2021: 201), а где се можемо запитати да ли је ово роман, (моно)драма или дневник.

На драмске елементе надовезују се и прожимају документарна сведочанства приказана кроз дневничке записе, писма и есејизацију доспелу из научног функционалног стила. Мира Оташевић желећи да прикаже животни пут протагонисте кроз један временско-просторни след, складно користи све елементе документарне прозе и створивши фрагментарни роман техником књижевног колажа, непосредно доказује значај стилске пререгистрације у делу. Дневнички записи и писма која су послата, похрањена и уништена, у роману су издвојена белинама и графички удаљена од основног тока радње. Графостилистичка анализа[5] документарних и научних делова у роману указује да научни функционални стил у тексту дејствује као издвојена графичка целина, а ипак хомогено тематски припада основном току радње прилагођавајући му се и чинећи текст експресивно јединственим. Дневнички записи у облику писама су посебно значајни у односу приповедача Селмана и његове сестре Нермине, јер је то једини начин остваривања њихове комуникације од тренутка када Селман одлази из завичаја у Берлин. Писма носе особине разговорног функционалног стила који се преплиће са књижевноуметничким, јер су, пре свега, информативног карактера, али са естетском вредношћу, на шта упућују и изабрана стилска изражајна средства и технике – палилошко интензивирање, понављања квантификатора, естетска функција турцизама, метафора, фигуре хармоничног противуречја. Дијалог између брата и сестре преко писама подсећа на информативни монолог без одговора, док и приповедање у целости личи на дневнички / биографски запис протагонисте са функционалним прилагођавањем некњижевних елемената:

> Брацо мој, сећаш ли се материне тајанствене шкриљице? Недавно сам је отворила и све сазнала! [...] Пођи и ти брацо у Америку, сад кад си свој човек! Обогатиш ли се ја ћу у медресу, на науке, а не да скончам као мати увек велика трбуха а гладна (17).
>
> Мила сестрице, нисам стигао до Америке, остајем овде где неки уче да граде куће а неки дивне ствари које у њих треба сместити. Најлепшу ћу саградити теби, а онда ћу те удати за Пашу! [...] Од великог учитеља Мајера (то му је име) добијам књиге од којих ти стаје памет. У њима, у тим књигама пише да смо сви једнаки, и богати и сиромашни... Међу писцима, посебно је важан Карл Маркс. Више од свега волео бих да сам могао да будем његов ученик! Није случајно што је песница одувек била симбол борбе радника! П.С. Иначе, живот је овде лудо, лудо забаван (23).
>
> Мила сестрице, нанина смрт, бисмилах, и нека виша правичност. Ако Куран, већ у првих седам ајета, позива на љубав и братство међу људима, ја сам на правом путу (49).

5 Више о графостилистици в. Vuković (2000).

Документарни карактер имају и бележнице које Селман и Хана, жена у коју је заљубљен, размењују, а које у себи садрже важне елементе књижевноуметничког и научног функционалног стила. Бележница Селмана Селамангића – *Мала антологија архитектуре*, приказана је графички издвојеним бројевима и по целинама, као и Ханини одговори на њу. Иако се наизглед чини да су издвојени делови текста независни и да имају само информативну вредност преко писменог медија карактеристичног за научни функционални стил[6], они заправо садрже важан наставак главне теме и питање где нестаје *архитектура папкла* и шта она представља. Говорећи у бележници о значају архитектуре и градитељства уопште, али са историјским утемељењима, наговештавају се и последице ужаса Другог светског рата. Иако бележница има документарну вредност и припада научном функционалном стилу и научно-популарном подстилу, поступком стилске пререгистрације Мира Оташевић успева успешно да повинује некњижевни текст уметничкој функцији књижевности, који потом добија естетску вредност у роману, што Ханин одговор на петну тачку бележнице потврђује:

> 5. Вилу Кнопф, Октава Манса, чини простор ограничен правим линијама и правим угловима у свим детаљима. Унутрашњост се састоји од кутијастих просторија, дугачких ходника и асиметрично постављених пролаза. Асоцијација на лавиринтске просторије од тебе чини чудесну, затајну Аријадну (54).
>
> 5. Човек мора престати да покорно прихвата своју средину, као пас своју кућицу, као коњ свој бокс, као крава своју стају (56).

Ханина бележница *Моћни чаробњак* остаје забележена само кроз приповедачев поглед и окарактерисана као *скица о револуцији, теорији расе, Рахели Фарнхаген* (58), док употреба метонимије – *Својим милосрдним крилом, Моћни чаробњак, о коме надахнуто пише, намах је зауставио историју* (58), упућује и на будућа збивања – пропаст западног света, расну идеологију и крај западног човека. Свежањ писама које приповедач није послао сестри Нермини, заједно са бележницом која се сада зове *Мала антологија архитектуре, пораженог*, представља потпуни суноврат и горчину наталожену у човеку, помешану са *тугом, коју ће Нермина добро разумети* (65), а одсликава приповедачеву несрећу, тугу због растанка од Хане, ратних збивања, затварања *Баухауса*, несигурне будућности. Документарна вредност писама и бележнице повиновани су уметничкој функцији дела, усложњавајући његову структуру поступком пререгистрације и високим степеном белетризације туђег говора, што потврђује и податак да последње Нерминино писмо није интегрисано у текст као претходна, већ је садржано у казивању приповедача и структурно-семантички представља пререгистрацију дневничког рукописа, који постаје *аутором опосредовани тући говор* (Ковачевић 2019: 170):

> Из Нермининог последњег писма сазнајем да је кућа нестала заједно са смрћу оца и мајке, једног за другим, једно уз друго, тихо, баш као што су и живели. Изгубивши у дугом ходу сву снагу очајавања нисам успео да јој одговорим (99).

6 Више о функционалним стиловима в. Tošović (2002).

Посебно изражено присуство научно-популарног подстила јавља се у ортографски издвојеним деловима романа, где се наизглед прекида основни ток радње. Међутим, *појачана употреба експресивних средстава и емоционалности у научно-популарном подстилу* (Tošović 2002: 267) као и интертекстуалност, доприносе ефекту стилске пререгистрације у роману *Змајеви од папира*. Ортографски издвојеним деловима текста остварује се ефекат изневереног очекивања, што ће доказати и присутност великог броја стилских фигура изневереног очекивања и хармоничног противуречја. *Уметнути* делови постају пригодни наставак основне приче причане у првом лицу и експресивно утемељење важних мотива. Такав образац се посебно запажа у истицању једног од главних мотива романа – ципела (сандала). Мотив ципела присутан је од самог почетка када оне стоје на трему породичне куће и антиципирају неповратни одлазак приповедачев и јављају се у свим сегментима текста и на местима која имају изразиту функционалну вредност:

> На трему, уредно поређане ципеле. Једне су сјајне, сасвим нове. Увлачим стопала, наизглед ништа не померајући. Отићи ћу одавде врло брзо и стојим непокретан. Немир и стрепња шире ми се грудима. Хоћу ли их поново видети?! (14)
>
> Ципеле, два броја веће, путују уместо мене, глуве на све моје молитве да се врате на трем, на почасно место које им тако новим и сјајним нуди међу оним похабаним (15).

Научни извори, који имају документарну вредност и објашњавају мотив ципела у роману *Змајеви од папира,* ортографски су издвојени у тексту, имају интертекстуални значај и представљају први степен белетризације. Уплив научног у књижевноуметничко чини да се поменуте секвенце складно укључују у основну тему романа поступком стилске пререгистрације. Ортографски издвојени делови се удаљавају од своје примарне функције (документарне, научне) и интегришу у књижевноуметнички текст, дајући му експресивну вредност поступком *ауторске дидаскалије.*[7] *Оне, те ципеле, складиште су надања и невиних лажи нашег разумног бића* (18). Ауторско промишљање исказано кроз интертекстуалну слику о симболици сандале као *уметку између тла и тешка и жива тела;* значењу и важности одложених сандала са реминисценцијом на Мојсија и запажањем да скинути сандалу код Јевреја значи потврдити договор; у исламу улазак у кућу домаћина бос значи не потраживати ништа; у езотеријском смислу сандале су трагови у видљивом свету и наследству тела бесмртника, средство којим се крећу небом (64) и приповедачев закључак – *Немам сандале* (64), представља *фрагментарни управни говор* (Ковачевић 2019: 178), где су делови цитата привидно недељиви са ауторским (неуправним) говором и тиме се остварује јединственост текста – *најелементарнији тип хибридне конструкције, као минималне компоненте хибридног језика* (Ковачевић 2019: 203). Приповедач недуго пре тога казује о тренутку безумља

7 *Ауторска дидаскалија (конференса)* чини ауторску компоненту као пратилачки текст аутора уз туђи пренесени говор и њена основна функција је комуникативна са циљем да идентификује говорника пренесеног туђег говора (Ковачевић 2019: 197).

када остаје без Хане, одлази и метофирчно гротло вулкана избацује једну сандалу са његове ноге. Већ на следећој страни видимо да он уопште нема сандале – *он ништа не потражује нити има крила за небо.*

Проблем разумевања *књижевне истине*[8] у роману *Змајеви од папира* сагледава се кроз анализу интертекстуалних елемената и њиховим значењем у књижевноуметничком тексту посредством стилске пререгистрације. Уметничка функција цитата тумачи се кроз контекст књижевноуметничког дела те интертекстуалност представља незаобилазан поступак у стилској пререгистрацији. Елементарни тип *хибридне конструкције*[9] језика настаје у *дијалогу* научног и књижевноуметничког функционалног стила. Ортографски издвојена целина и маркирани цитат који говори о ципелама као симболу слободе (према Жак Деридо, *Реставрација истине о величини (ципела)*), уобличава једну од основних тема романа – питање слободе и њене могућности. Питање слободе након затварања *Баухауса*, питање људске слободе, индивидуалне слободе остаје без одговора, док ауторски коментар на крају цитата потврђује сагласје ауторског и управног говора и визуелно и тематско јединство текста:

> „Напуштене ципеле више се не односе стриктно према субјекту који их носи. Оне постају анонимне, растерећена, празна подлога одсутног субјекта чије име запоседа отворену форму. Та форма заправо никад није потпуно отворена. Она чува један облик, облик стопала“ [...]
>
> Обућа је знак слободе. У Риму су робови ходали боси (86).

Јединство ауторског и управног говора које се остварује *фрагментарним управним говором* појављује се у реминисценцији на рад Јакоба Бемеа – немачког филозофа, обућара и мистичара, са комуникативном улогом, где глас приповедача под окриљем научне утемељености антиципира неслућену пропаст цивилизације, а експресивност израза и избор стилских изражајних средстава потврђују:

> Прагматизам ципеле обележен је, дакле, њиховим респективним последицама, идеја, критиком тог практичног ума, царством апсолутне слободе. Стога је презир учених савременика упућен Јакобу Бемеу као „антихришћанском ципелару“ последица немерљиве игноранције (18).

Злокобност ципела, као метафоричног приказа страдања и нестајања, у роману Мире Оташевић остварена је ортографски издвојеним и уметнутим интертекстуалним делом који у напомени упућује на роман Дона ДеЛила, *Подземље,* а представља тематско јединство са основном радњом, али без удела ауторског неуправног говора, већ дословно репродукованим цитатом који је ортографски маркиран наводницима:

---

8 Милош Ковачевић у својој књизи наводи да *стилска пререгистрација намеће проблем разумевања књижевне истине и колико књижевна истина може изневерити животну истину* (Ковачевић 2019: 188), што се у роману *Змајеви од папира* експлицитно намеће као проблемско питање услед уплива научног, документарног, дневничког у књижевноуметничко.

9 Више о *хибридизацији језика књижевности* в. Ковачевић (2019).

> „Можда му је та ципела деловала злокобно због тога што је била лева ципела, на левој нози, а реч злокобан подразумевала је нешто управо тако – нешто злосрећно, неповољно, нешто лево – и та реч је сада потврђивала своје опасне корене, своје јестиве кртоле и стабљике, и то посредством нечије леве ципеле“ (98).

Осим директних реминисценција које се посредством стилске пререгистрације ортографски и тематски прилагођавају основној естетској функцији романа, у тексту су садржани и интертекстуални елементи који непосредно указују на *стилско двогласје*, интертекстуалност и типолошку сличност. У складу с наведеним, важно је истаћи тренутак када се *на берлинском небу указала Медузина глава, 11. априла Гестапо је запечатио просторије Баухауса, Хитлер постаје канцелар немачког Рајха* (60). Медузина глава на небу, представља тематски дијалог, који се може разумети и сагледати у целини десет година касније, када настаје роман Мире Оташевић *Горгоне*, у коме се индустрија ратне смрти у Другом светском рату сагледава опет кроз интертекстуалност и борбу за уметност, људскост и наду, желећи да их сачува од заборава. Медузина глава у роману *Змајеви од папира* представља наговештај и антиципацију потпуног бездана човечанства, а која ће својим пипцима у роману *Горгоне* отровати и оштетити бесповратно човека и цивилизацију. Медузина глава, која бива наговештај пораза човечанства, у роману свој утицај метафорично врши кроз затварање *Баухауса*, неподобан статус приповедача у Немачкој тога доба, али и јединствену слику спаљивања књига у Берлину (61):

> Призор који гледам пред собом леди ми крв у жилама: на огромној ломачи, окруженој гестаповцима и полицијским псима, горе књиге! Угљенисане странице, целе и у комадима, као црне крпе лета ка небу, у ковитлацу (61).

Призор паљења књига, коме приповедач присуствује, представља типолошку сличност и другостепеност белетризације цитата из књижевноуметничких текстова, *цитатни контакт између два текста* (Oraić Tolić 1990: 10), што потврђује мисија Иве Андрића у нацистичкој Немачкој, где је боравио као амбасадор, али и роман *Фаренхајт 451*, у коме су дате последице нацистичког делања. На згаришту испред берлинске опере, Андрић проналази књигу *Каинов ожиљак*[10], док је у роману *Фаренхајт 451*[11] Реја Бредберија дата дистопијска прича о човеку који спаљује књиге, а потом се освешћује, док је основ таквог понашања управо Хитлер, који је спаљивао књиге у Берлину.

Кроз историјско-документарни поглед скројен у јединственој романескној целини, језичко-стилски се може уочити специфична књижевна форма којом је роман писан. Особеним мотивима, стилским изражајним средствима и беспрекорно скројеним методама, Мира Оташевић успева да учини искорак у темама из Другог светског рата и да их кроз технику књижевног колажа прикаже. Приповедање у првом лицу поседује (моно)драмски и исповедни тон, дневнички карактер, висок ниво експресивности. Допринос култури сећања, која преовладава целим романом, нарочито је постигнут у последњем сегменту названом *Контролна соба*, где се кроз

10 Више о томе в. Stojiljković, Kecmanović (2014).
11 Више о томе в. Bredberi (2015).

навођење података са флопи-диска о броју логора за време нацистичке Немачке, доказује функционалност стилске пререгистрације где су се елементи некњижевних термина прилагодили књижевноуметничком тексту, чинећи га садржајнијим. Ауторка као да је желела да далекосежно обликује слику колективног страдања, те је техником књижевног колажа и приповедним стратегијама које обухватају и аспекте интермедијалности у роман невеликог броја страна успела да створи компактну целину и дубок садржај:

> Реч је о активној потпори америчке компаније ИБМ Хитлеровом режиму. Чињеница да егзекуција шест милиона Јевреја и безброј жртава нејеврејског порекла, прогони, депортације у концентрационе логоре и агонија коначног решења не би били могући без тзв. перфорираних картица којима је ИБМ здушно снабдевао Трећи рајх (118).
>
> Захваљујући ИБМ-у сви концентрациони логори добили су кôд. Контрола је била потпуна. Омогућивши ефикасност Хитлерових замисли Вотсон је, осим новца, примио и нацистички орден. Са захвалношћу (119).

Техника књижевног колажа, која подразумева фрагментарност романа где се комбинује документарна проза и фикција, поред наведених ефеката стилске пререгистрације кроз уплив научног, дневничког и документарног, огледа се и кроз вишеаспекатске интермедијалне приповедне стратегије. Једна од њих је фотографија, којом су дата важна документарна сведочанства о деловању *Баухауса*, а додатна фрагментарност и интегрисање у књижевноуметнички текст се постиже и ауторским коментарима уз поменуте фотографије, који обухватају интермедијални аспекат и поседују изразиту стилогену вредност помоћу графостилистичког решења. Једна од њих је оксиморон: *Музика је животни стил који говори истините лажи* (31). Поступак стилске пререгистрације је у овом интермедијалном поступку успешно остварен помоћу приповедачевих коментара и ауторске дидаскалије, који документарној вредности оригиналних фотографија дају и експресивни тон књижевноуметничког дела и теме: *Огледало, предмет мали, савршен и неодређено злобан!* (27); *Необуздани лепши пол фриволност мења за потпуну једнакост и поган језик* (32). Кроз сегмент са фотографијама и раније поменутим документарним елементима, роман *Змајеви од папира* све више почиње да личи на изоловани пројекат *Баухауса* и његовим идејама водиљама:

> Крајњи циљ Баухауса јесте јединствено уметничко дело; тежи да обједини стваралаштво, да уједини све уметничке гране – скулптуру, сликарство, примењене уметности и занате као нераскидиве чиниоце нове градитељске уметности (46).

Стилска пререгистрација својим ефектима и последицама доводи до *хибридизације језика*[12] где се, у случају романа *Змајеви од папира*, сусреће вишегласје интегрисано у један глас – приповедачев. Тада остаје отворено жанровско питање

12 Појам који Милош Ковачевић поистовећује са Бахтиновим термином *хибридна конструкција*. Више о томе в. Bahtin (1989).

да ли је ово роман, есеј, дневник, документарна проза, лична историјска забелешка или (моно)драма, а које указује и на успешност поступка стилске пререгистрације у роману. Колико је стилска пререгистрација остварена у тексту доказује и последњи графички издвојени део, којим приповедач у облику монолога и завршава своје приповедање. У том тренутку мотив ципела, који се различитим начинима интегрисао у текст, сада је део хомогене целине, а експресивност реторичког питања, чијој употреби приповедач остаје веран, огледа се у последњој реченици (125), која ствара цикличну структуру у овој унутрашњој (не)драми, али истовремено и фрагментарно слободну форму у складу са темом: *Завеса је сūуштена! Знам да је Фолкмар умро одавно. Да ли сам ја жив?!*

3. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Роман *Змајеви од ūапūира* Мире Оташевић у раду је анализиран с језичко-стилске стране и своју јединственост у српској књижевности дугује поступку стилске пререгистрације. Критеријумима интегралне стилистике анализиран је значај пререгистрације у роману, а чија је функција допринела стварању хибридне жанровске форме романа, која настаје техником књижевног колажа и жанровском поливалентношћу. У складу са предметом истраживања, поступак пререгистрације осветљен је кроз уплив научног функционалног стила у књижевноуметнички стил – цитатношћу, интертекстуалношћу, хибридном формом којом настаје *хибридни језик*. Графостилемама је доказано колико ортографска издвојеност, процес парцелације и чист научни дискрус утичу на пројекцију изневереног очекивања, а истовремено и функционалну хомогеност, где губећи своју примарну функцију у одређеном семантичком контексту постају део књижевноуметничке творевине утичући на њену експресивност и књижевну фикцију. Упечатљив пример обухвата мотив ципела у роману *Змајеви од ūапūира*, а он је увек приказан кроз цитатност, графостилистичку издвојеност из основног тога радње, а често његовој хомогенизацији доприносе и ауторски неуправни говор у виду коментара, посредством различитих ступњева *белеūризације*. Различити ступњеви *белеūризације* у роману *Змајеви од ūапūира* чине да поступак стилске пререгистрације буде потпун, нарочито у инкорпорирању научног функционалног стила у књижевноуметнички стил. Кроз обликовање приче о колективном страдању и неговање културе сећања, стилски ефекти пререгистрације су успешно постигнути и тематском целином названом *Конūролна соба,* где је техника књижевног колажа достигла своју пуну вредност припојавањем научног функционалног стила и научно-популарног подстила књижевној фикцији.

Поливалентност жанра је употпуњена елементима драмског рода кроз биографске податке као упућивачке смернице и временско-просторне одреднице. Утицај документарне прозе кроз дневничке записе и преписке, писма и есејизацију, доприносе творењу фрагментарног романа и тиме утичу на значај стилске пререгистрације у тексту. Укрштању документарне прозе и фикције у техници књижевног колажа доприноси још једна приповедна стратегија – фотографија и коментари. Стилогена вредност фотографија које су ортографски издвојена целина у роману, има више вредности, а једна од њих је што се тим поступком и сâм роман може поистоветити

са својеврсним циљем *Баухауса – јединствено уметничко дело; тежи да обједини стваралаштво, да уједини све уметничке гране – скулптуру, сликарство, примењене уметности и занате као нераскидиве чиниоце нове градитељске уметности* (46).

Проблемско питање које остаје отворено за даља истраживања јесте питање разумевања *књижевне истине* и *хибридизације језика* и жанровске опредељености. Недоумица да ли смо прочитали роман, есеј, дневник, документарну прозу, личну историјску забелешку или (моно)драму чини роман *Змајеви од папира* жанровски поливалентним, а са циљем да различитим аспектима осветли тему о индустрији смрти у Другом светском рату, метонимијски приказану кроз животни пут приповедача Селмана Селманагића.

ИЗВОР

Otašević 2008: Mira Otašević. *Zmajevi od papira*. Beograd: Geopoetika.

ЛИТЕРАТУРА

Abadžić Hodžić 2014: Aida Abadžić Hodžić. *Selman Selmanagić i Bauhaus*. Sarajevo: Bošnjački institut Fondacija Adila Zulfikarpašića.

Bahtin 1989: Mihail Bahtin. *O romanu*. Beograd: Nolit

Beme 1998: Jakob Beme. *Aurora ili Juttarnje rumenilo na Istoku*. Prev. Zoran Gavrić. Beograd: Samostalno izdanje Bogovađa.

Bredberi 2015: Rej Bredberi. *Farenhajt 451*. Prev. Goran Kapetanović. Beograd: Laguna.

Vuković 2000: Novo Vuković. *Putevi stilističke ideje*. Podgorica – Nikšić: Univerzitet Crne Gore, „Jasen".

DeLilo 2007: Don DeLilo. *Podzemlje*. Prev. Zoran Paunović. Beograd: Geopoetika.

Jakobson 1966: Roman Jakobson. *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.

Juvan 2013: Marko Juvan. *Intertekstualnost.* Prev. Bojana Stojanović Pantović. Beograd: Akademska knjiga.

Katnić-Bakaršić ²2013: Marina Katnić-Bakaršić. *Stilistika dramskog diskursa*. Sarajevo: University Press.

Ковачевић 1998: Милош Ковачевић. *Стилске фигуре и књижевни текст*. Београд: Требник.

Ковачевић 2012: Милош Ковачевић. „О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора". *Српски језик*, XVII. Београд, 13–38.

Ковачевић 2015: Милош Ковачевић. *Стилистика и граматика стилских фигура,* IV битно допуњено издање. Београд: Јасен.

Ковачевић 2019: Милош Ковачевић. *Стилске доминанте српских прозних писаца*. Андрићград: Андрићев институт.

Ковачевић 2021: Милош Ковачевић. *Српски стилистичари.* Београд: Српска књижевна задруга.

Lotman 1976: Jurij Lotman. *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit.

Oraić Tolić 1990: Dubravka Oraić Tolić. *Teorija citatnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Otašević 2018: Mira Otašević. *Gorgone*. Beograd: Geopoetika.

Поповић ²2010: Тања Поповић. *Речник књижевних термина*. Београд: Logos Art.

Stojiljković, Kecmanović 2014: Dejan Stojiljković, Vladimir Kecmanović. *Kainov ožiljak*. Beograd: Laguna.

Tošović 2002: Branko Tošović. *Funkcionalni stilovi.* Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens Universität Graz.

Flaker 2011: Aleksandar Flaker. *Period, stil, žanr*: *književnoteorijski pojmovnik*. Izabrao i priredio Gojko Tešić. Beograd: Službeni glasnik.

Zorana Z. ĆUPIĆ

THE FUNCTION OF STYLISTIC RE-REGISTRATION IN THE LINGUISTIC-STYLISTIC ANALYSIS OF THE NOVEL *PAPER DRAGONS* BY MIRA OTAŠEVIĆ

Summary

The subject of this paper is a linguistic stylistic analysis of the functional value of stylistic re-registration in the novel *Paper Dragons* by Mira Otašević (2008). The aim of the research is to indicate the influence of stylistic re-registration in the creation of a hybrid genre form, in which a documentary-fictional novel is formed through the technique of literary collage. The effects and consequences of re-registration in the work are examined through the adaptation of non-literary functional styles, sub-styles, and genres to the aesthetic function of the literary-artistic text, as well as through the influence of intertextuality. By applying the criteria of integral stylistics, the paper sheds light on the functional value of the polyvalent structure of the novel, where the hybridization of literary language has a stylistic value of reviving and maintaining the culture of memory.

Key words: Mira Otašević, *Paper dragons*, Serbian literature, linguistic-stylistic analysis, integral stylistics, stylistic re-registration.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 316.485.26:323.1(497.115)
316.728(=163.41)(497.115)
614(=163.41)(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-39944

Оригинални научни рад

*Danijela Ž. VUKOIČIĆ**

*Saša A. MILOSAVLJEVIĆ***
University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Sciences and Mathematics

THE IMPACT OF ETHNIC CONFLICTS ON THE QUALITY OF LIFE AND HUMAN HEALTH: A CASE STUDY OF SERBIAN PEOPLE IN KOSOVO AND METOHIJA

Abstract: The subject of this research is the assessment of the influence of ethnic conflicts on the quality of life and health of people. The aim of the research is to identify and highlight the influence of conflicts on human health in the environments which were exposed to those conflicts at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. The research was conducted in Kosovo and Metohija. Participants in inter-ethnic conflicts are Serbs and Albanians. Only Serbs were included in the research, while the language barrier was an obstacle for the inclusion of Albanians in the research. The ways in which trauma, gender, age, marriage and household size affect the fear of violence were investigated. The differences between types of fear were stated, i.e. it was investigated whether respondents were more concerned about their property or their personal safety.

Key words: Ethnic conflicts, Quality of life, Consequences, Human health, Kosovo and Metohija.

INTRODUCTION

Ethnic diversity is the main factor that can cause large differences in human well-being in each country The effects of ethnic diversity may be different between democratic and dictatorial regimes due to their different policy-making processes (Williams et al. 2018). With the emergence of ethnic conflicts, there are consequences that directly affect the civilians. Terror tends to cause fear and not only on the victim, but with the general group of people to which the victim belongs (Baljak, Erkić 2022). Human casualties, physical injuries, interruptions in daily life and routine mobility, as well as the appearance of infectious diseases, malnutrition and mental health disorders (post-traumatic stress disorder and depression) are the consequences faced by the civilian population (Bolton, Betancourt 2004; Garfield 2007; Ghobarah et al. 2003; Krug et al. 2002; Levy, Sidel 2000; Mack 2005; Murray et al. 2002; Pedersen 2002; Sonis et al. 2009; Thapa, Hauff 2005). Such living conditions lead to insecurity and unpredictability in everyday life. Fear of violence manifests itself in people as a direct threat, in the case of armed conflicts that can

* Associate Professor, danijela.vukoicic@pr.ac.rs
** Associate Professor, sasa.milosavljevic@pr.ac.rs

last a long time, fear of violence manifests itself as a chronic feeling of insecurity (Williams et al. 2018), and affects people's quality of life and health during and after conflict, i.e. movement within the community, development of social support relationships, use of health services, marriage, childbirth and migration (Agadjanian, Prata 2002, 2001; Caldwell 2004; Cullen, Levitt 1999; Das-Gupta, Li 1999; De Smedt 1998; Lester 1993; Lindstrom, Berhanu 1999; Rountree, Land 1996a; Saxena et al. 2004). Traumatized refugees are in most cases severely affected mentally by the traumas they have been subjected to, physically by injuries suffered during torture and war, psycho-somatically with pain, and socially by cultural uprooting, as well as by social difficulties in the exile community.

Medical, public health, and other systems of surveillance and rapid assessment of mass violence can accelerate public awareness and facilitate structured, consistent political decision making to prevent mass violence and to provide international humanitarian assistance (Gellert 1995).

Some of the impacts of war on public health are obvious, while others are not. The direct impact of war on mortality and morbidity is apparent, but there are many indirect impacts (Levy, Sidel 1997).

Armed conflicts affect more than one in 10 children globally. While there is a large literature on mental health, the effects of armed conflict on children's physical health and development are not well understood (Kadir et al. 2019).

The process of changing the ethnic structure of the population, in Kosovo and Metohija it went so that the Serbs as a people have become the absolute minority from the absolute majority, which is evidenced by the following data: a) according to the Turkish census dated 1455 (Мацура, 2001) in the area of Kosovo, there were 98% of the Serbs and 1% of the Albanians; b) according to the Austrian data, there were 64% of the Serbs and 32% of the Albanians; c) according to the census in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes in 1921, there were 26% of the Serbs and 66% of the Albanians and, according to the 1931 census, there were 32.6% of the Serbs, and 60.1% of the Albanians. Turkish occupation and genocidal policy against the Serbian people up to the Balkan wars brought demographic changes in the direction of the decrease in the number of the Serb population, which continued through the first half of the 21st century (Tančić, Elezović 2020). By the 1974 Constitution, Kosovo gained the factual status of a federal unit of SFR Yugoslavia, although it was formally still part of SR Serbia. Kosovo lost the status of de facto federal unit by the Constitution of Serbia of 1990, and since then, it has been called the Autonomous Province of Kosovo and Metohija within Serbia. Part of Albanians unilaterally declared independence in 1990, but it was not recognized by any state except for Albania. In 1996, the Albanian terrorist organization, KLA, began attacks state authorities of Serbia. This turned into a serious conflict in 1998, when terrorist attacks on the regular security forces expanded to the entire Province. After diplomatic pressures the against Yugoslavia to withdraw military and police forces from the Province and enable the Albanians a greater level of autonomy, NATO openly threatened to bomb, the KLA continued their terrorist attacks (Elezović 2009:352-357). After the Račak case in January 1999, there were new threats of bombing by the United States, NATO and other countries. After three weeks of negotiations, no agreement was reached. For the USA and the EU, this was the last attempt to resolve the Kosovo crisis peacefully.

NATO bombing ensued on 24th March, in contravention of international law (without the consent of the UN Security Council). The bombing ended after 78 days with the Kumanovo Agreement and the Resolution 1244 of the Security Council. After the implementation of this agreement, more than 200,000 Serbs and other non-Albanians were exiled from Kosovo and Metohija (Medojević, Pavlović, Milosavljević 2011). After the conflict ended, the KLA continued to commit atrocities against Serbian civilians (Анчев 2016: 20-24; Atlagić 2019). Despite the deployment of NATO forces in Kosovo and the direct involvement of the UN in the administration of the province, terror such as murders, disappearances, bombings and arson have become a routine occurrence (William G. O' Neill 2002). Massive ethnic cleansing of Serbs in the territory of Kosovo and Metohija, known as the *March Pogrom*, happened under the control of UNMIK on 17th and 18th March 2004 (Денда и други 2018; Tančić, Elezović 2020).

Inter-ethnic conflicts in Kosovo and Metohija contributed to the low standard of living of the population. Low living standards and poverty directly affect people's health. The geographical displacement of the population caused by the conflicts also leads to the loss of jobs, property and long-term unemployment, which is reflected in the overall health status of the inhabitants with the conflict in the affected areas. In this paper, we investigate and analyze the consequences of armed conflicts on human health that have arisen between ethnic Serbs and ethnic Albanian communities in Kosovo and Metohija.

The aim of this research arises from the task of the research, and it refers to the perception of the consequences on the population that has been exposed to fears for a long period of time (physical danger, financial problem, property damage and extortion).

STUDY AREA

Differences between ethnic communities have widened, especially since 2008 when the Kosovo Assembly declared unilateral independence. The Republic of Serbia has not recognized Kosovo and Metohija as an independent state. The status of Kosovo is uncertain (Bhaumik et al. 2006), and Serbia is trying to protect the remaining Serbs in Kosovo and Metohija through numerous agreements with Albanians. The first agreement on the principles governing the normalization of relations was the Brussels Agreement from 2013. Youth unemployment is also a big problem in Kosovo. The unemployment rate in Kosovo in 2019 was 25.7%, while it was 49.4% among young people. In 2021, the GDP per capita is 4,560 USD, while the poverty rate is 20.9% (World Bank Group 2021). From an economic viewpoint, the main problem is that the post-conflict reconstruction did not generate significant employment opportunities (Jakšić, Vuković 2021).

The population of Kosovo and Metohija has been growing steadily in the second half of the 20th century. We attribute the increase in total population to the demographic boom of the Albanian population above all. The total population of Kosovo and Metohija grew from 727.820 in 1948 to 1.954.747 in the 1991 census, an increase of 168%. Despite all the expectations and forecasts of the last twenty years, the total population of Kosovo and Metohija has been in a slight decline and according to the last census from 2011 the population is 1.739.825, which is a decrease of 12% compared to 1991 (Medojević, Pavlović, Milosavljević 2011).

Not all ethnic communities have participated equally in increasing Kosovo's population. While the Albanian population had all the characteristics of a population progression, the Serb and other non-Albanian populations were in regression (Radovanović 2004).

Table 1. Ethnical structure of population of the Autonomous Province Kosovo and Metohija by Censuses 1948-1991 (Statistical Office of the Republic of Serbia)

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Albanians	498,242	524,559	646,805	916,168	1,226,736	1,607,690*
Serbs	171,911	189,869	227,016	228,264	209,498	195,301
Montenegrins	28,050	31,343	37,588	31,555	27,028	20,045
Muslims	9,679	6,241	8,026	26,357	58,562	57,408
Roma	11,230	11,904	3,202	14,593	34,126	42,806
Turks	1,315	34,583	25,784	12,244	12,513	10,838
Croats	5,290	6,201	7,251	8,264	8,717	8,161
Others	2,103	3,541	8,316	6,248	7,260	12,498
TOTAL	727,820	808,141	963,988	1,243,693	1,584,441	1,954,747

*estimated population

When looking at the censuses after the Second World War, we notice that the number of Serbs in the territory of Kosovo and Metohija increased from 1948 to 1971, when it reached its maximum. The Serb population increased by 56,353 during this period. For the next twenty years there has been a continuous decline in the total number of Serbs in Kosovo and Metohija, so the 1981 census recorded 209,498 Serbs, while according to the 1991 census there were 195,301. Thus, the participation of the Serbian population in the total population from 23.6% in 1948 dropped to 9.9% in the 1991 census (Medojević, Milosavljević 2019).

After Second World War, the Albanian population increased. From 1948 to 1991, their number increased threefold, from 498,242 to 1,607,690. Albanian participation in the ethnic structure of the population of Kosovo and Metohija increased from 68.4% in 1948 to 82.2% in 1991. During the 1960s and 1980s, the increase in the number of Albanians in Kosovo and Metohija had the characteristics of a population boom. The census period 1961-1971, determined the increase in the number of Albanians from 646,605 to 916,168 (a total increase of 269,563 or 42%); in the period 1971-1981. the number of Albanians increased from 916,168 to 1,226,736 (a total increase of 310,568 or 34%), and in the period 1981-1991. their number increased from 1,226,736 to 1,607,690 (a total increase of 380,954 or 31%). The causes of the population boom of the Albanian population in the second half of the twentieth century, in Kosovo and Metohija, can be found in the prolongation of life expectancy, falling mortality rates of adults and infants with stagnant birth rates.

Today, twenty years after the end of the aggression and the entry of international forces into the territory of Kosovo and Metohija, there is still speculation about the total number of population as well as the ethnic structure of the population.

Table 2. Ethnical structure of population of the Autonomous Province Kosovo and Metohija by Census 2011 (Statistical Office of Kosovo)

Ethnicity	Number	%
Albanians	1,616,869	92.9
Serbs	25,532	1.5
Turks	18,738	1.1
Bosniaks	27,533	1.6
Roma	8,824	0.5
Ashkali	15,436	0.9
Egyptians	11,524	0.7
Gorans	10,265	0.6
Others	2,352	0.1
Does not want to declare	912	0.1
Does not know	1,840	0.1
TOTAL	1,739,825	100

Based on the results of the census, the most numerous ethnic communities in Kosovo and Metohija were Albanians with 1,616,869 inhabitants, which participate with 92.9% of total population of Kosovo and Metohija. The majority of the population was Albanian in all municipalities, except eight municipalities (four in northern Kosovo and Metohija: Leposavić, Zubin Potok, Zvečan and northern Kosovska Mitrovica and four newly formed municipalities: Mamuša, Gračanica, Ranilug and Parteš). An equal number of Albanians and Serbs were in the municipalities of Novo Brdo, Štrpce and Klokot.

The number of Serbs in this census was only 25,532 with participation of 1.5% in the total population. However, the Serbian population in the area of Kosovo and Metohija is much larger and therefore its participation in the total population is larger. The estimated number of Serbs in the four municipalities in the north of the Province is 60,000, while in the interior of Kosovo and Metohija there are more than 50 ethnically purely Serb or mixed settlements in which Serbs are represented in significant numbers (Milosavljević, Medojević 2020).

Ethnically motivated attacks by Albanians on Serbs during the 1990s were frequent. We will mention the kidnapping and killing of 43 Serb civilians in Orahovac in July 1998, the killing of 22 Serbs in the village of Klečka in August, and the killing of six young Serbs in a restaurant in Peć in December of the same year. With the arrival of international peacekeeping forces in June 1999, the ethnic attacks on the Serbian population were further intensified. During the first two decades of the 21st century, hundreds of ethnic attacks were carried out on the territory of Kosovo and Metohija, mainly against the Serbian population. Most of the attackers are never found, much less punished. Chronologically, we will mention the most brutal individual or mass suffering of Serbs since the arrival of the International Peace Mission in Kosovo and Metohija. It all started with the brutal murders of the monks of the Monastery of the Holy Archangels near Prizren in June 1999, and continued with the massacre of fourteen farmers in the village of Staro Gracko near Lipljan in July of the same year. In the municipality of Gnjilane, in the village of Cernica (May 2000 and September 2003) and the village of Parteš (August 2003),

the Serbian population, including children, was killed on several occasions. In February 2001, near the village of Livadice in the municipality of Podujevo, there was a terrorist attack on a bus, when twelve Serbs were killed and 40 Serbs were seriously and lightly injured. In the village of Goraždevac near Peć, in August 2003, Albanian terrorists killed two and wounded four Serbian children. The „March pogrom", as we call the most extensive ethnic cleansing of the Serbian population after 1999, took place from March 17th to 19th, 2004. The immediate cause of the pogrom was the publication of news about the drowning of three Albanian boys in the river Ibar, for whose death the Albanian and world media blamed the Serbs. In the pogrom, about 4,000 Serbs and other non-Albanian population were expelled, 28 people were killed, more than 900 inhabitants were beaten or wounded. About 935 Serbian, Roma and Ashkali houses were burned and destroyed, as well as 35 Orthodox religious buildings (*Government of the Republic of Serbia, March pogrom of 2004, Destroyed shrine and cultural property*). Six cities and nine villages were ethnically cleansed of Serbs. These events were attended by the International Mission, which was not ready or did not want to prevent the pogrom. Ethnically motivated violence against the Serbian population continued even after this event. It can be said that today, 23 years after the armed conflicts in Kosovo and Metohija, there is no security for the Serbian population, which is exposed to obvious ethnic violence.

There was almost no organized return of Serbs to settlements south of the Ibar, and there were also numerous attacks on the few returnees of Kosovo Albanians in Dečani (2016), but also on pilgrim visits in the municipalities: Istok, Đakovica, Suva Reka (2018). Serbs characterized this as a way to scare potential returnees, but also Serbs who continued to live in Metohija and central Kosovo after the conflict. The daily fear for security among Serbs is a limiting factor that affects people's health and the economic survival of families.

The situation in Kosovo and Metohija at this time can be characterized as a „frozen conflict" and as such poses a serious threat to peace and security, both in the region and in Europe. The European Security Strategy foresaw a perspective similar to the problems in Kashmir, the Great Lakes Region, as well as direct and indirect impact on European interests, such as the Middle East, emphasizing that violent or frozen conflicts „near" the borders threaten regional stability.

METHODS

About the influence of armed conflicts on the quality of life and health have received little attention in the literature (Miller, Rasmussen 2010; Panter, Brick 2010; Pedersen 2002; Tol et al. 2010). In this paper we seek to improve our understanding of one of the indirect, but possibly influential, mechanisms that might connect the experience of armed conflict to health and well-being outcomes-stress and insecurity. Given that this is a broad concept, in this study we operationalize stress and insecurity more specifically as fear of violence. We examine how individual-level characteristics, particularly related to social roles and responsibilities, influence variance in levels of fear of violence during armed conflict. The data in this study are based on a survey conducted according to the methodology used by Williams et al. (2018). The research was conducted in Kosovo

and Metohija, on a selected sample of 202 respondents (persons with health problems), whereby the principle of voluntariness was respected. All survey participants were informed orally and in writing about their rights and research objectives, as well as the method of participation. The researchers (authors) in this study are committed to the privacy and anonymity of the participants. The interviewees were chosen from different settlements, those that were in the center of the conflict, on the borders of the conflict and settlements that were not directly exposed to the conflicts. Interviewing was conducted face-to-face, in the Serbian language, which resulted in a 100 percent response rate. No persons of Albanian nationality participated in the survey, and the reason is the language barrier. Data processing was created in the IBM SPSS Statistics 21 software.

The survey consisted of a group of demographic questions and a group of questions related to measuring fear of violence, traumatic experiences, and mental health outcomes. The research was conducted 20 years after the great ethnic conflicts in Kosovo and Metohija and six years since the signing of the Brussels Agreement between the representatives of Serbs and Albanians. However, although much time has passed since the great conflicts and the peace agreements are still in force, there have been political and violent instabilities in the area.

The first part of the questionnaire refers to a set of demographic questions (gender, age, marital status, number of household members, ethnicity and education).

The second part of the research deals with measuring fear of violence, traumatic experiences and mental health outcomes (Williams et al. 2018). Citing conflicts from previous decades, respondents were first asked: „What problem were you most worried about during the conflict?" Answer choices included: physical danger (such as getting killed, injured, beaten, abducted, or tortured), problems making a living (such as lose your job, can't go to work, or can't do farming), extortion, forceful destruction of property (such as burning your house or other possessions), and other. Next, respondents were asked, „During the conflict, in general how worried were you about physical danger (such as getting killed or injured) to you or your family members? Would you say that you worried about it every day, once or twice a week, once or twice a month, or less than once a month?"

The survey questionnaire showed ten different traumatic experiences, the total value of which ranged from 0 to 9. With zero value, the respondents stated that there were no traumatic experiences, and the claim that there were traumatic experiences could be expressed through the following nine events: direct participation in conflict as a soldier or peacemaker, unarmed civilian at the center of the conflict, forcibly mobilized, victim of extortion, sexual harassment, torture, kidnapping, cause of serious injury or death/intentional or accidental and direct presence in mass destruction of people and goods/bombing, mass murders, kidnappings, rapes.

RESULTS

As stated in the methodology, the survey consists of the demographic part, where 38.6% of the total number of respondents are from the north of Kosovo and Metohija, and the remaining 61.4% are from the enclaves from the central part. Individually by places, the largest number of respondents are from Gračanica (14.9%),

Kosovska Mitrovica (13.9%), Zubin Potok (9.4%), Leposavić (8.4%), Štrpce (7.4%), Zvečan (6.9%), Laplje Selo (5.9%).

Among the respondents, 52.0% are men and 48.0% are women. By age, most are those aged 40 to 59 (52%), over 60 is 33.2%, and 19 to 39 is 14.8% (Table 3).

Table 3. Demographic structure of respondents in the study area

	Total (N=202)	Total (100%)
	N	Percentage (%)
Sex		
Male	105	52.0
Female	97	48.0
Age		
19-39 years old	30	14.8
40-59 years old	105	52
over 60 years old	67	33.2
Range	27-84	100.0
Marriage status		
Not married	16	7.9
Married	143	70.8
Divorsed, separated, widow/widower	43	21.3
Number of household members		
1	6	3.0
2	24	11.9
3	36	17.8
4	44	21.8
5	55	27.2
6	23	11.4
7	12	5.9
8	2	1.0
Ethnicity		
Serbs	179	88.6
Roma people	15	7.4
Gorans people	7	4
Education		
Primary ed. (8 years)	40	19.8
High school (3 years)	58	28.7
High school (4 years)	49	24.3
High education (2 years)	26	12.9
High education (3 years)	6	3.0
High education (4 years)	22	10.9
High education (5 years)	1	0.5

The largest percentage of respondents were married (70.8%), 21.3% were divorced, separated or widowed, while 7.9% were not married. In the results and discussion, an analysis of these parameters will be performed together with the analysis

of the parameters for measuring fear of violence. Among those who started their own family, most have five members (27.2%), slightly fewer have four members (21.8%), and a significant number of respondents belong to three-member families (17.8%). As the survey was conducted in Serb-majority areas, 88.6% were Serbs, while Roma and Gorans accounted for 11.4%. More than half of the respondents have secondary education (53%), 19.8% have primary education, 15.9% have secondary education (2 and 3 years), and 11.4% have a university degree (4 and 5 years).

Among the parameters describing the frequency of fear, 99% of the total number of respondents stated that they were exposed to physical danger, 96% struggled with the problems of earning a living, 89.6% were worried about their property, and 11.9% of respondents were exposed to extortion. On average, the largest number of respondents (34.7%) were exposed to physical danger less than once a month, while the number of those who were exposed every day (11.4%) was not negligible. The largest number of respondents, 44.6%, had problems related to earning a living on a daily basis, while an average of 9.4% of respondents had the same problem less than once a month. Property damage was a daily problem in 31.7% of the total number of respondents, while 6.4% experienced extortion on a daily basis (Table 4).

In the selected sample, the smallest number of respondents recognized extortion as a type of danger, while the problem of existence and the fear of property damage being inflicted on them are the most prevalent. After the results obtained from the survey, we conducted field research on the topic of the presence of fear using the interview method. As in the previous form of research, ethical rules were respected. In this way, the previously obtained results were confirmed, and the conclusions are: in recent years, the fear of physical danger has decreased in Kosovo and Metohija; the fear of economic insecurity is growing and this is the most common motive for the departure of the young population from Kosovo and Metohija; the fear of causing property damage is on the rise, which further weakens the economic power of households and encourages emigration; The fear of extortion is much less common.

Table 4. Descriptive statistics for fear of violence (%)

Frequency of fear	Exposure to fear					Non-exposure to fear
	≤ once a month	1-2 times a month	1-2 times a week	Every day	Total	
Physical danger (such as killing, wounding, beating, kidnapping or torture)	34.7%	33.2%	19.8%	11.4%	99%	1.0%
Problems earning a living (such as losing a job, not being able to go to work, or not being able to work in agriculture)	9.4%	19.35%	22.8%	44.6%	96%	4%
Property damage is the biggest concern (such as burning your house or other things)	10.9%	19.3%	27.7%	31.7%	89.6%	10.4%
Extortion is the biggest concern	1.0%	1.5%	3.0%	6.4%	11.9%	88.1%

Research in social-psychology has shown that men and women can cognitively process risk and fear of victimization differently (Das, Gupta, Li 1999; Rountree, Land 1996b; Smith, Torstensson 1997; Warr 1984). There is a significant relationship between gender and exposure to physical danger (χ^2=39.464, DF=13, p<0.001). In particular, the evidence in Table 3 shows that women had a higher level of fear than men. Women are usually exposed to physical danger monthly, weekly and even 20.6% of participants are exposed every day (Table 5).

Table 5. Influence of gender on physical danger exposure (n=200)

Physical danger	*Gender*		*Total* N (%)	*χ^2, DF, p - value*
	Male n (%)	*Female* n (%)		
On average less than once a month	54 (52.4%)	16 (16.5%)	70 (35%)	χ^2=39.464; DF=3; p=0,000*
Once or twice a month	34 (33%)	33 (34%)	67 (33.5%)	
Once or twice a week	12 (11.7%)	28 (28.9%)	40 (20%)	
Daily	3 (2.9%)	20 (20.6%)	23 (11.5%)	

There is a significant relationship education and exposure to physical danger (χ^2=31.951, DF=6, p<0.001). Most of the participants exposed to physical danger are with high school education (Table 6).

Table 6. Impact of education on physical danger exposure (n=200)

Physical danger	*Education level*			*Total* N (%)	*χ^2, DF, p - value*
	Elementary school n (%)	*High school* n (%)	*High education* n (%)		
On average less than once a month	7(17.5%)	34 (32.4%)	29 (52.7%)	70 (35%)	χ^2=31.951; DF=6; p=0,000*
Once or twice a month	9 (22.5%)	40 (38.1%)	18 (32.7%)	67 (33.5%)	
Once or twice a week	12 (30%)	20 (19%)	8 (14.5%)	40 (20%)	
Daily	12 (30%)	11 (10.5%)	0 (0%)	23 (11.5%)	

* p<0,001

There is a significant relationship between the place where the person lives and exposure to physical danger (χ^2=130.26, DF=3, p<0.01). The most of the participants which are exposed to physical danger are living in a village (Table 7).

Table 7. Influence of place of residence on exposure to physical danger (n=200)

Physical danger	*Place of residence*		*Total* N (%)	*χ^2, DF, p - value*
	Town n (%)	*Village* n (%)		
On average less than once a month	35(43.8%)	35 (29.2%)	70 (35%)	χ^2=13.026; DF=3; p=0,005*
Once or twice a month	29 (36.3%)	38 (31.7%)	67 (33.5%)	
Once or twice a week	14 (17.5%)	26 (21.7%)	40 (20%)	
Daily	2 (2.5%)	21 (17.5%)	23 (11.5%)	

* p<0,001

Psychological research confirms that fear of violence increases in individuals who went through traumatic events (Frijda 1993; Terheggen et al. 2001). This confirms that the experience of traumatic events will increase the fear of violence during armed conflicts. Table 6 shows the results of research from the area affected by armed conflict, so 97.5% of respondents had some traumatic experience, while 2.5% had no such experience. The largest percentage of respondents (96.5%) had traumatic experiences when they were directly present during the mass destruction of people and goods. 57.4% of respondents found themselves at the center of the conflict as unarmed civilian, while a significantly smaller percentage (34.7%) had direct participation in the conflict as a soldier or peacemaker (Table 8).

Table 8. Descriptive statistics for fear traumatic experiences

TRAUMATIC EXPERIENCES (0-9)	**Positive answer in %**	**No answer in %**
There were no traumatic experiences	2.5	97.5
Direct participation in the conflict as a soldier or peacemaker	34.7	65.3
An unarmed civilian at the center of the conflict	57.4	42.6
Forced mobilization	12.4	87.6
A victim of extortion	17.8	82.2
Sexual harassment	2.5	97.5
Torture	5.0	95.0
Kidnappings	3.0	97.0
Cause of serious injury or death of people/intentionally or accidentally/	5.4	94.6
Immediate presence in the mass destruction of people and goods/ bombing, mass murder, kidnapping, rape	96.5	3.5

22.9% of men and 1% of women had a traumatic experience during forced mobilization. Men were more often victims of extortion, torture and serious injury, while women were victims of sexual harassment and kidnapping.

Overall, it is concluded that the consequences of the armed conflict on the civilian population have left traumatic experiences, which need to be recognized and adequately treated. Such living conditions left permanent changes in mental health of most of the respondents.

DISCUSSION

The results of this study show that chronic fear of violence prevailed in Kosovo and Metohija during the armed conflicts. However, although the fear of violence was significant, violence and physical danger were not the most important concerns of a significant number of people during the conflict. Armed conflicts prevented families from earning a living due to job loss, inability to go to work, farming and working on the property, which was the biggest concern of the population. Research has also shown that not all people experience fear of violence in the same way during armed conflict.

Those who had greater responsibility to others, for the safety of their family members, were more at risk. Women and the elderly were particularly at risk.

Social prescribing emerged from recognizing the vital contribution that communities can make to health and well-being. The reaction to stress is individual and depends on many factors. It has been proven that it is influenced by genetics, early childhood experience, trauma and model learning, i.e. imitation of how parents behaved in stressful situations, which is especially true for our respondents who have been living in low-intensity conflict for 20 years, and some of them were born a couple of years before or during the armed conflict. Negative emotional states such as anger, low mood, sadness, excessive worry and anger, especially if they last a long time, pave a safe path to illness.

In addition to statistical analysis, in this research we make a significant contribution to interviews from the field, where we are faced with the quality of life of the respondents in a special way. By analyzing the quality of life by geographical area, large differences were observed. Post-traumatic stress is more present in respondents in central Kosovo and Metohija (in enclaves). In the post-war period, the quality of life is affected by unemployment and concern for existence. For respondents in the north of Kosovo and Metohija, the quality of life is often linked to refugee status (forced emigration from settlements south of the Ibar River, from Vučitrn, Svinjare and other settlements).

Mirković et al. (2015) dealt with the problems of adults living in a security-threatening area. The results in this study showed that problems with depression are significantly associated with female gender, older people, lower level of education, unemployment, poor financial situation and abuse. Mirković et al. (2012) investigated the mental health assessment of adult residents of northern Kosovska Mitrovica, and the results showed that almost half of the respondents (49.2%) had mental health problems. 55.4% of respondents had psychosomatic problems, 49.2% had anxiety and insomnia, 63.1% had social dysfunction, and 28.5% had depression. The results of these two surveys in the area of the northern part of Kosovo and Metohija statistically showed the same claims. Civilians exposed to trauma and life disruptions as a result of civil war confront severe challenges in attempts to manage unpleasant emotions, thoughts, and memories. In addition to feared external stimuli, people may fear and avoid unwanted private events such as feeling anxious, thoughts and increased heart rate. This topic was dealt with by Kashdan et al. (2009). Drawing on a community sample of Albanian civilian survivors of the Kosovo War, examined whether post-traumatic stress disorder, social anxiety disorder, major depressive disorder, and experiential avoidance were associated with mental health and quality of life outcomes. Each of these conditions was associated with greater experiential avoidance, global distress, and compromised quality of life (Kashdan et al., 2009). Young people in Kosovo and Metohija show a high degree of anxiety, a tendency to experience negative emotions and to experience new situations as potentially threatening. This can be explained by the general security, political and economic instability in the area of Kosovo and Metohija (Павићевић, Стошевски 2019: 2015-233). Research confirms that fear is not equally prevalent among the population in Kosovo and Metohija „Mental and Physical

Health of Students Who Study in Post-Conflict North Kosovo" (Milić et al., 2021). The conclusion of the study is that health-related quality of life among Serbian students in the northern Kosovo province does not differ based on their region of origin. The use of depleted uranium ammunition during the NATO bombing also affects the health and quality of life of people in the post-war period in Kosovo and Metohija (Gurešić et al., 2011).

CONCLUSION

Ethnic conflicts have become one of the main research issues, around which researchers from different disciplines gather, initiating a multidisciplinary discussion on a whole range of issues, such as defining the concept, causes and consequences of ethnic conflicts. Overall, the consequences of armed conflict on the civilian population, their health and well-being, including permanent mental health impacts, are long-term. In that sense, this study provides an insight into those consequences and is the first of its kind in Kosovo and Metohija. The results showed that there is a chronic fear of violence in this area, because armed conflicts disrupt the daily lives of individuals and families. Fear is not present to the same extent among genders, age groups and families. Fear of physical violence and worries about earnings mostly accompany women, the working population and families with a larger number of members, while the elderly population is less exposed to violence because they spend less time outside the home and have fewer family responsibilities. The results showed the presence of crime and extortion in the researched area, which is a daily concern and danger for the survival of the Serbian population in Kosovo and Metohija.

This is one of the first articles of which we are aware that includes a theoretical discussion and quantitative empirical examination of the determinants of who is more affected by fear during armed conflict. The study is of great importance for further social development in Kosovo and Metohija, especially since it is an area that has been affected by ethnic conflicts for decades. The significance of the study is also in the detailed research of fear of violence, which contributes to the academic literature for future research. The results of such a study can serve as a basis for serious academic and political concern. These include physical and mental health, marriage, childbirth and migration. The study could be relevant to policy makers, e.g. through providing support to civilians in post-conflict situations.

There are limitations in this study and our results. The first disadvantage is that the sample was made only on the population of Serbian nationality, which is treated in health care institutions belonging to the health care system of Serbia, while access to health care institutions in the system of the self-proclaimed Republic of Kosovo was not possible in this study. Secondly, the necessity of a larger number of respondents is emphasized.

Future research would greatly benefit from addressing the limitations of this study. The research could be extended to areas where there was no conflict, and the results of the two studies could be compared and conclusions could be drawn that would be the basis for further action on the areas affected by the conflict.

REFERENCE

Agadjanian, Prata 2001: Victor Agadjanian, Ndola Prata. *„War and reproduction: Angola's fertility in comparative perspective"*. Journal of Southern African Studies 27 (2), 329–347.

Agadjanian, Prata 2002: Victor Agadjanian, Ndola Prata. *„War, peace, and fertility in Angola"*. Demography, 39 (2), 215–231.

Анчев 2016: Стефан Анчев. *„Косово данас-национална бол, намет̄нут̄ избор, ӯпорит̄е аӣресора или ӣовод за дест̄абилизацију", Век срӣске Г'олӣот̄е: (1915-2015)* Књ. 3, Друштвене науке. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 19–28.

Атлагић 2019: Нина Атлагић. *„Аӣресија НАТО алијансе на СРЈ 1999. ӣодине и крај Јуӣославије"*. Баштина, Приштина – Лепосавић, 47, 253–260.

Baljak, Erkić 2022: Miroslav Baljak, Dražan Erkić. *„Terrorist organizations and suicide attacks"*. Baština, Priština – Leposavić, 56, 161–169.

Bhaumik, Gang et. al. 2006: Sumon Bhaumik, Ira Gang, Myeong Yun. *„Ethnic conflict and economic disparity: Serbians and Albanians in Kosovo"*. Journal of Comparative Economics, 34, 754–773.

Bolton, Betancourt 2004: Paul Bolton, Theresa Stichick Betancourt. *„Mental health in postwar Afghanistan"*. Journal of the American Medical Association, 292, 626–628.

Caldwell 2004: John Caldwell. *„Social upheaval and fertility decline"*. Journal of Family History, 29 (4), 382–406.

Cullen, Levitt 1999: Julie Beery Cullen, Steven Levitt. *„Crime urban flight, and the consequences for cities"*. The Review Economics and Statistics, 81, 159–169.

Das Gupta, Suzhuo 1999: Monica Das Gupta, Li Suzhuo. *„Gender bias in China, South Korea and India 1920-1990: effects of war, famine and fertility decline"*. Developed and Change, 30, 619–652.

Денда, Мицић et al. 2018: Стефан Денда, Јасна Мицић, Жељко Бјељац. *„Акт̄уелност̄ Цвијићевих ист̄раживања у конт̄екст̄у срӣско-албанских односа на Косову и Мет̄охији"*. Баштина, Приштина – Лепосавић, 45, 213–232.

De Smedt 1998: Johan De Smedt. *„Child Marriages in Rwandan Refugee Camps"*. Africa, 68, 211–237.

Frijda 1993: Nico Frijda. *„Moods, emotion episodes, and emotions"*. In Handbook of emotions. New York: The Guilford Press, 381–403.

Garfield 2007: Richard Garfield. *„The epidemiology of war"*. In: War and Public Health. Oxford: Oxford University Press, 23–36.

Gellert 1995: George Gellert. *„Humanitarian responses to mass violence perpetrated against vulnerable populations"*. British medical Journal, 311, 995–1001.

Ghobarah, Huth et. al. 2003: Hazem Adam Ghobarah, Paul Huth, Bruce Russett. *„Civil wars kill and maim people-long after the shooting stops"*. American Political Science Review, 97 (2), 189–202.

Gurešić, Srbljak et al. 2011: Dejan Gurešić, Nebojša Srbljak, Veljko Đukić. *„Medical Consequences of Depleted Uranium Use in Northern Kosovo"*. Quality of Life 2 (3-4), 84–89.

Elezović 2009: Zvezdana Elezović. *„Skulpturom protiv '(Ne)milosrdnog anđela"*. Baština, Priština – Leposavić, (26), 351–360.

Jakšić, Vuković 2021: Krsto Jakšić, Andrijana Vuković. *„Entrepreneurship in Serbian enclaves in region of Kosovo and Metohia: post-conflict situation and possible moderating function of small enterprises regulation"*. Baština, Priština – Leposavić, 55, 203–221.

Krug, Dahlberg et. al. 2002: Etienne Krug, Linda Dahlberg, James Mercy, Anthony Zwi, Rafael Lozano. *„World Report on Violence and Health"*. Geneva: World Health Organization

Lester 1993: David Lester. *„The effect of war on marriage, divorce and birth rates"*. Journal of Divorce and Remarriage, 19, 229–231.

Levy, Sidel 1997: Barry Levy, Victor Sidel. *„War and Public Health"*. Oxford: Oxford University Press.

Levy, Sidel 2000: Barry Levy, Victor Sidel. *„War and Public Health"*. Washington: American Public Health Association.

Lindstrom, Berhanu 1999: David Lindstrom, Betemariam Berhanu. *„The impact of war, famine, and economic decline on marital fertility in Ethiopia"*. Demography, 36, 247–261.

Mack 2005: Andrew Mack. *„Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century"*. Oxford: Oxford University Press

Мацура 2001: Милош Мацура. *„Насеље и становништво Области Бранковића 1455. године"*, Демографски зборник, Књига VI, Београд: САНУ.

Медојевић, Милосављевић 2020: Јово Медојевић, Саша Милосављевић. *„Геодемографски процеси на Косову и Метохији од 1999. до 2019. године"*, (У) Међународни тематски зборник радова са научног скупа „Наука без граница 3", Свеска 5 „Друштво у огледалу науке", Филозофски факултет, Косовска Митровица, 235–255.

Medojević, Pavlović et al. 2011: Jovo Medojević, Mila Pavlović, Saša Milosavljević. *„Demograhic analysis of forced migrations in Kosovo and Metohia from 1999 to 2011"*. Global Modern Demographic problems: migration and emigrational policy, Russian Academy of Sciences, Russian State University for the Humanities, Moscow, 124–135.

Milić, Gazibara et al. 2021: Marija Milić, Tatjana Gazibara, Milan Parlić, Jasmina Stevanović, Nebojša Mitić, Gorica Marić, Darija Kisić Tepavčević, Tatjana Pekmezović. *„Mental and Physical Health of Students Who Study in Post-Conflict North Kosovo"*. Central European Journal of Paediatrics, 17 (1), 27–39.

Milosavljević, Medojević 2020: Saša Milosavljević, Jovo Medojević. *„Contemporarly changes in the ethnic structure of the population in the Autonomous Province of Kosovo and Metohija"*. Bulletin of Natural Sciences Research, 10 (2), 23–27.

Mirković, Đurić et al. 2015: Momčilo Mirković, Slađana Đurić, Goran Trajković, Jovana Milošević, Zorica Sojević Timotijević. *„Predictors of Depression Problems of Adults Who Live in the Security Endangered Territory"*. Srpski Arhiv za Celokupno Lekarstvo, 143 (9-10), 584–589.

Mirković, Simić et al. 2012: Momčilo Mirković, Snežana Simić, Goran Trajković. *„Assessment of mental health in adults of the northern part of the city of Kosovska Mitrovica"*. Vojnosanitetski Pregled 69 (9), 747–752.

Murray, King et. al. 2002: Christopher Murray, Gary King, Alan Lopez, Niels Tomijima, Etienne Krug. *„Armed conflict as a public health problem"*. British Medical Journal, 324, 346–349.

O'Neill 2002: William O'Neill. *„Kosovo – An unfinished peace"*. Colorado: Lynne Reinner Publishers

OSCE 2010: *„Profili zajednica na Kosovu"*.

Павићевић, Стошевски 2019: Миљана Павићевић, Ана Стошевски. *„Повезаност особина личности, наде и задовољства животом код младих на КиМ"*. Баштина, Приштина – Лепосавић, 48, 215–233.

Радовановић 2004: Милован Радовановић. *„Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији"*. Београд: Liber Press.

Rountree, Land 1996: Pamela Wilcox Rountree, Kenneth Land. *„Burglary victimization, perceptions of crime risk, and routine activities: a multilevel analysis across seattle neighborhoods and census tracts"*. Journal of Research in Crime and Delinquency, 33 (2), 147–180.

Saxena, Kulczycki et.al. 2004: Prem Saxena, Andrzej Kulczycki, Rozzet Jurdi. *„Nuptiality transition and marriage squeeze in Lebanon: consequences of sixteen years of civil war"*. J. Comp. Fam. Stud. 35, 241–258.

Sonis, Gibson et. al. 2009: Jeffery Sonis, James Gibson, Joop de Jong, Nigel Field, Sokhom Hean, Ivan Komproe. *„Probable posttraumatic stress disorder and disability in Cambodia: associations with perceived justice, desire for revenge, and attitudes toward the khmer rouge trials"*. Journal of the American Medical Association, 302, 527–536.

Statistical Office of Kosovo.

Statistical Office of the Republic of Serbia.

Tančić, Elezović 2020: Dragan Tančić, Dalibor Elezović. *„Political Processes in Kosovo and Metohija in a Comparative-Historical Perspective"*. Баштина, Приштина – Лепосавић, 50, 109–120.

Thapa, Hauff 2005: Suraj Bahadur Thapa, Edvard Hauff. *„Psychological distress among displaced persons during an armed conflict in Nepal"*. Social Psychiatry Psychiatric Epidemiology, 40, 672–679.

Tood, Morina et al. 2009: Todd Kashdan, Nexhmedin Morina, Stefan Priebe. *„Post-traumatic stress disorder, social anxiety disorder, and depression in survivors of the Kosovo War: Experiential avoidance as a contributor to distress and quality of life"*. Journal of Anxiety Disorders, 23 (2), 185–196.

Warr 1987: Mark Warr. *„Fear of victimization and sensitivity to risk"*. Journal of Quantitative Criminology, 3 (1), 29–46.

Williams, Ghimire et. al. 2018: Nathalie Williams, Dirgha Ghimire, Karen Snedker. *„Fear of violence during armed conflict: Social roles and responsibilities as determinants of fear"*. Social Science Research, 71, 145–159.

World Bank Group 2021: *„Kosovo, Zeleni rast"* – pregled po zemljama. Redovni ekonomski izveštaj za Zapadni Balkan, 20.

WEB DOMAINS

Briselski Sporazum, https://www.srbija.gov.rs/specijal/283757 [05.02.2022].

Kadir, Shenoda et. al. 2019: Kadir, A., Shenoda, S., Goldhagen, J. *Effects of armed conflict on child health and development: A systematic review* PLOS ONE 14(2): e0212393 https://doi.org/10.1371/journal.pone.0210071 [05.02.2022].

Miller, Rasmussen 2010: Miller, E.K., Rasmussen, A. *War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks.* Soc. Sci. Med. 70. 7-16 10.1016/j.socscimed.2009.09.029 [08.02.2022].

Munford, Panagioti et. al. 2020: Munford, A.L., Panagioti, M., Bower, P., Skevington, M.S. *Community asset participation and social medicine increases qualities of life.* Soc. Sci. Med. 259, 113149 https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113149 [10.02.2022].

Panter Brick 2010: Panter Brick, C. *Conflict, violence, and health: setting a new interdisciplinary agenda.* Soc. Sci. Med. 70. 1-6 10.1016/j.socscimed.2009.10.022 [12.02.2022].

Pedersen 2002: Pedersen, D. *Political violence, ethnic conflict, and contemporary wars: broad implications for health and social well-being.* Soc. Sci. Med., 55. 175-190 10.1016/s0277-9536(01)00261-1 [11.02.2022].

Rountree, Land 1996b: Rountree, W.P., Land, C.K. *Perceived Risk versus Fear of Crime: Empirical Evidence of Conceptually Distinct Reactions in Survey Data.* Social Forces, 74 (4). 1353–1376 https://doi.org/10.1093/sf/74.4.1353 [10.02.2022].

Smith, Levander 1997: Smith, W., Levander, T.M. *Gender differences in risk perception and neutralizing fear of crime: Toward resolving the paradoxes.* British Journal of Criminology 37 (4). 608-634 10.1093/oxfordjournals.bjc.a014201 [08.02.2022].

Tol, Kohrt et. al. 2010: Tol, A.W., Kohrt, A.B., Jordans, J.D.M., Thapa, B.S., Pettigrew, J., Upadhaya, N., de Jong, T.V.M.J. *Political violence and mental health: a multi-disciplinary review of the literature in Nepal.* Soc. Sci. Med., 70. 35–44 10.1016/j.socscimed.2009.09.037 [11.02.2022].

Cultural Study of Traumatic Stress Reactions Among Tibetan Refugees in India. Journal of Traumatic Stress 14 (2). 391–403 10.1023/A:1011177204593 [05.02.2022].

Terheggen, Stroebe et.al. 2001: Terheggen, A.M., Stroebe, S.M., Kleber, R. *Western Conceptualizations and Eastern Experience: A Cross-Cultural Study of Traumatic Stress Reactions Among Tibetan Refugees in India.* Journal of Traumatic Stress 14 (2). 391–403 10.1023/A:1011177204593

TRADING ECONOMICS, *Youth Unemployment Rate.* https://tradingeconomics.com/country-list/youth-unemployment-rate [10.02.2022].

Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002., 2011. *Knjiga 20.* Beograd. Republički zavod za statistiku http://popis2011.stat.rs/?page_id=2354 [12.02.2022].

Данијела Ж. ВУКОИЧИЋ
Саша А. МИЛОСАВЉЕВИЋ

УТИЦАЈ ЕТНИЧКИХ СУКОБА НА КВАЛИТЕТ ЖИВОТА И ЗДРАВЉЕ ЉУДИ: СТУДИЈА СЛУЧАЈА СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Резиме

Предмет овог истраживања је процена утицаја етничких сукоба на квалитет живота и здравље људи. Циљ истраживања је да се идентификује и укаже на утицај конфликата на здравље људи у срединама које су биле изложене тим сукобима крајем 20. и почетком 21. века. Актери међуетничких сукоба су Срби и Албанци. Истраживањем су обухваћени само Срби, док је језичка баријера била препрека да у истраживање буду укључени и Албанци. Истражени су начини како страх од насиља утиче на пол, године, брак и величину домаћинстава. Наведене су разлике између врста страхова, односно испитано је да ли су испитана лица више забринута за своју имовину или за личну безбедност.

Кључне речи: етнички сукоби, квалитет живота, последице, здравље људи, Косово и Метохија.

Рад је предат 2, септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005.961:005.342-055.2(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44229

Оригинални научни рад

*Radica R. BOJIČIĆ**

*Anđelka V. TRIPKOVIĆ***
University of Priština, Faculty of Economics, Kosovska Mitrovica, Republic of Serbia

DO WOMEN IN KOSOVO AND METOHIJA HAVE THEIR NICHE AND THE CAPACITY FOR INDEPENDENCE IN THE FUTURE OF BUSINESS?

Abstract: Since the time when women cultivated the land, in order to feed their families, to this day, when numerous opportunities offered by modern life can help them fight for their financial independence, very little has changed. 107 female respondents who took part in this research stated that the primary economic activity they are engaged in is still agriculture. Fear of failure, as well as social prejudices that are increasingly highlighted as formidable and major barriers which, despite emphasizing the importance of the concept of gender equality, directly affect women's decisions about starting their own business, did not deter them from expressing their great determination and willingness to get involved in the process of switching to organic production and thus start their own business in the foreseeable future. Bearing in mind the aforementioned, it is evident that, under difficult business conditions, adequate financial and moral support from all possible relevant sources is necessary to maintain and support the entrepreneurial spirit of women in the province of Kosovo and Metohija.

Key words: women in Kosovo and Metohija, female entrepreneurship, agriculture, organic farming, male entrepreneurship.

INTRODUCTION

In history, women represented a significant factor in the development of society and were the initiators of numerous social changes, where they actively participated in the modernization of society, entering new roles and fighting for liberation from patriarchal restrains. Back in ancient Egypt, women at all levels of society were engaged in agriculture and weaving, and those who were gifted and dedicated were engaged in organized music. Also, in their modest workshops, many of them made hair wigs by hand, and there were also those who worked in cash registers in order to provide existential conditions for life. Women had the right to education and from an early age they learned geometry and the basics of hieroglyphs, and in medicine they were highly valued (Peseshet stood out in particular). Unlike women in ancient Egypt, women

* Professor, e-mail: radica.bojicic@pr.ac.rs
** Teaching Associate, e-mail: andjelka.tripkovic@pr.ac.rs

in ancient Greece had fewer rights, they could not vote, own or inherit land, so their position was inferior to men. Their primary activities were focused on household maintenance, taking care of children and cultivating the land, whose profitable fruits were used to feed the household. On the other hand, in Rome, women lived by making handicrafts, agriculture, numerous crafts, making clothes, spinning wool, writing calligraphy, and some were midwives or nurses (Borić 2019).

Each period of history has influenced the social construction of women and their role in the family and society in a different way, imposing different expectations and rules, but constantly emphasizing the struggle and desire for (financial) independence. Based on the records and information about life in the medieval Balkan states and the Byzantine Empire, certain assumptions can be made about the position of women in those communities. In exceptional situations, a woman could have an occupation, which was a frequent case in the medieval littoral. History paid attention to women only if they were prominent rulers, and the reason for this is that in the shadow of every successful ruler stood a very successful woman. Medieval states abound with notable female rulers who helped their fathers, husbands and sons in running the state, but at the same time left a great impact on religion, culture, art and education. Following the jurisdiction of female rulers from the distinguished ruling dynasties of the Byzantine Empire, but also the dynasties of the medieval states in the Balkans, it is clear that their activities changed and became more complex depending on the political, social and theological changes that took place in the territories of their countries, all as a consequence of war conflicts and increasingly frequent border changes. In the role of founders, endowments, founders of folk kitchens, schools where girls of high and low birth were educated, communities where skills of handwork and intellectual conversation were mastered, the female rulers nurtured their traditions and kept their craftsmanship from being forgotten. In this way, they left a special mark on the time in which they lived, emphasizing even then a high degree of ability and independence to perform numerous tasks without material support.

Starting from Anna Dalassene, a Byzantine noblewoman, the mother of the entire Komnenoi dynasty and the founder of the endowment to Christ Pantepoptes (the All-Seeing), the powerful women of Byzantine history and culture who marked the Middle Ages were lined up and distinguished. Empress Irene Doukaina regularly carried out humanitarian actions for the poor. Unlike her, Empress Irene Piroska did not participate in state affairs, but was remembered as a benefactor, as evidenced by the home for the elderly that was built by her order within the Pantokrator complex and the leprosaria outside the monastery. The Byzantine noblewoman and member of the Palaiologos dynasty, Theodora Synadene, was the founder of the monastery of Our Lady of Certain Hope, where she founded a sisterhood of 30 nuns, and was especially dedicated to the education of novices. It is known that Bulgarian princesses, Maria Bulgaria, Anna of Kumanovo, Anna Maria of Hungary, Theodora Vlashka and many others participated in the construction of the medieval culture of the Balkans, as educated and capable women who, in addition to engaging in political life and leading diplomatic missions, also engaged in various forms of creativity.

Observing the Serbian medieval state, one realizes that the most significant women of Serbian medieval history belonged to the Nemanjić dynasty, which gave Serbia and

the Serbian people identity, culture and statehood. From the wife of the Grand Prince of Raška Stefan Nemanja, Ana Nemanjić, a symbol of a pious ruler and saint, to numerous princesses who came to Serbia as queens and empresses, there was a period of creativity in which they were remembered as excellent embroiderers and writers. At the Church of the Holy Mother of God, Stefan Nemanja`s first endowment, the work was organized and supervised by his wife Ana. At a time when there was no great interest in girls' education in Europe, Queen Helen of Anjou, wife of King Stefan Uroš I, founded the first women`s vocational school and boarding school for girls. In the insufficient number of data on the education of female children, the medievalists often quoted the words of Archbishop Danilo II from the Life of Helen of Anjou:

> „She commanded in all her area to gather the daughters of poor parents, and feeding them in her home, she trained them in every good order and manual work, which was suitable for the female gender. And when they grew up, she married them to their husbands and they went to their houses, and in their place she took other girls like the first ones" (Tomin 2015: 14).

Following the example of Helen of Anjou, Empress Jelena, the wife of the first Serbian emperor Dušan, also founded schools for girls of high and low birth at her court, with whom she worked on Greek copies of minays (contain variable prayers) and liturgical books. Empress Jelena advocated for the restoration and maintenance of numerous monasteries, and she was the founder of the Karej Cell on Athos. Another heiress of the Nemanjić dynasty, Princess Milica, acquired numerous skills and knowledge in the field of biblical theology and liturgical poetry, which she later passed on to the girls who lived and were part of numerous workshops at her court.

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, women, as well as men, began to be attracted and captured by the European spirit in the way of life in general. However, fundamentally, the woman remains for the most part a very strong guardian of the patriarchal way of life. Women were engaged in pottery, weaving, embroidering, crocheting and sewing, which represented an honourable and valued source of income, which at the same time enabled a difficult, but decent and honest life. The products that were created as a result of their dexterity and dedication were sold, which was then a symbol of the status and prestige of a household. However, in today`s modern conditions, women`s crafts have been adapted to the new demands of the market, and family traditions have evolved into business. The ubiquitous marginalization within the most diverse social activities is one of the essential problems faced by women today, and with which they have struggled throughout the history of civilization in its various transformations. Today`s time of modernization of society, the process of education and emancipation of women in various fields, enabled the promotion and rise of women in society, which enabled them to secure survival in the main social streams. Unlike their ancestors, women today do not often engage in the challenges of starting their own businesses, and female entrepreneurship is on the margins. Increasing insecurity, despite the great availability of information and developed projects and visions on the Internet, keeps even an educated woman away from the idea of starting her own business. In addition to insecurity, insufficient support, lack of financial resources, lack of

education, especially in rural areas, worries about household chores, worries about children and the dominant position of men in society, are additional reasons why women`s ideas disappear even at very beginning. A woman entrepreneur should recognize an opportunity for her activity, and then look for resources and ways to realize her business idea, in the conditions and social environment in which she is at that moment (Чеко, Врбанац 2020: 83).

Women as the emergent economic power influence the shape of the global economy (Batool, Ullah 2017). Women`s entrepreneurship today represents one of the three growing entrepreneurial activities in the world. According to the *Global Entrepreneurship Monitor* (GEM 2022), and based on the research conducted in 2020, it is estimated that 274 million women globally are involved in starting their own business, 139 million women are business owners or managers, while 144 million women represent informal investors. It is interesting that women in Europe have the lowest rate of entrepreneurship (5.7%), compared to the world average of 11%. The main reason is that women living in European countries are less entrepreneurial than women living on the other continents. The very process of transition of Eastern European countries from the 90s of the last century led to the emergence of new entrepreneurial traditions and new business cultures, both in the countries of the Western Balkans and in Turkey. The aforementioned changes have influenced the evolution of female entrepreneurship from a social to an economic category, with the fact that women still face more disincentives and a large number of obstacles when entering the labour market. Namely, as the Balkan countries are in the transition phase, the market is free and open mainly to big players, creating economic impossibility and lack of freedom for the majority (Dokmanović, Cvetićanin 2020). In the countries of the Western Balkans, female entrepreneurship is on the agenda of development policies, with the greatest advances made in the creation and implementation of various strategies. Analysing *SME Policy Index* (OECD 2019), female entrepreneurship in the Republic of Serbia has the highest average score in Southeast Europe (4.35), followed by Turkey (4.17), Montenegro (3.46), Bosnia and Herzegovina (3.26) and Albania (2.62). In Bulgaria, for example, since the moment it became a member of the European Union in 2007, a significant amount of financial resources has been allocated to support female entrepreneurship, who most often choose to develop business in the field of retail, catering services and textile production.

It is clear that there are many ideas about empowering women to engage in different jobs, however, the authors of the paper have opted for one of them, which is the strengthening of female entrepreneurship through organic production in Kosovo and Metohija. The position of women in Kosovo and Metohija has been difficult for centuries, all as a result of the conservative understanding of their role in society. Despite the aforementioned difficulties, over time, women`s schools and craft societies became an important factor in the enlightenment of women in Kosovo and Metohija, both in the economic and humanitarian fields. The first female school on the territory of Kosovo and Metohija was founded in 1836 in Prizren. As a result, in this city, in 1909, the Women`s Charitable Society Srpkinja was founded, whose goals were to gather women and girls "to work on their own improving, to prepare poor girls for good workers, to nurture humane feelings, to help the poor and the unwilling" (Милошевић 2021: 409).

Furthermore, in 1920, a women`s craft school was founded in Peć, the formation and work of which was greatly influenced by the Sub-Committee of the Serbian Sisters, which was founded one year earlier, i.e. in 1919 (Видосављевић, Круљ 2021: 477). After its founding, the society organized various types of charitable actions, looking after children without parental care, and it also organized courses for nurses, literacy, all for the sake of employment and improving the position of women.

RESEARCH METHODOLOGY

The authors of the paper designed an original questionnaire that was used as the primary research tool. As regards the structure of the questionnaire, it is worth noting that it consists of two parts. The first part includes the respondents' socio-demographic characteristics, such as: gender, age, municipality where the respondents live, household size, education, total average income and total area of arable land they own. The second part of the questionnaire refers to questions to do with activities that the respondents are engaged in, the type of production they engage in on their farm, the agricultural crops they grow, the barriers they encounter in production and marketing, the need for capacity expansion, the sources of financing they most often use, the importance of subsidies, the amount of subsidies they need for business, as well as the possibilities of attending various education seminars. The research was conducted in 2021, from July 1 to August 21, in four districts in Kosovo and Metohija: The Kosovska Mitrovica District, Kosovo, Kosovo Pomoravlje and Prizren districts, that is, in 16 municipalities forming part of the mentioned districts: Kosovska Mitrovica, Zvečan, Leposavić, Zubin Potok, Vučitrn, Priština, Obilić, Gračanica, Štrpce, Lipljan, Kosovska Kamenica, Novo Brdo, Vitina, Gnjilane, Ranilug, and Prizren. After data collection, their processing was done in the statistical program *IBM SPSS Statistics-version 26*. The data processing itself referred to descriptive statistics, the Kolmogorov–Smirnov test, cross-tabulation, and the Pearson correlation coefficient. This paper lays the emphasis on women and the opportunities for the development of female entrepreneurship in Kosovo and Metohija, with a comparative analysis of the views of male respondents who participated in the research. Similar research related to the development of entrepreneurship in Kosovo and Metohija is very scarce and, accordingly, this was the first limiting factor when writing the paper. Furthermore, since 1999, the Republic Institute of Statistics of the Republic of Serbia has not published statistical data related to the area of Kosovo and Metohija, and this is another limiting factor.

FINDINGS AND DISCUSSION

Since ancient times, women in Kosovo and Metohija, striving for economic independence, have done various jobs. With or without support, they have shown determination and perseverance in putting their ideas into effect, thus leaving a mark on the era in which they lived. Women entrepreneurs, harboring ambitions of engaging in numerous economic activities, continuously confirm their determination and persistence particularly in light of the fact that starting a business in modern conditions

in municipalities inhabited by non-Albanian population should represent a challenge and a desire for success, not fear and insecurity. The very fact that female entrepreneurship today represents one of the three growing entrepreneurial activities in the world, but also that research on this topic is inexhaustible, speaks volumes about the fact that the process of evolution from a woman who deals with various trades to one who starts innovative businesses through her management skills, was very complex. In developing countries, where a large part of the population lives in rural areas, female entrepreneurship is viewed as a social category, bearing in mind the fact that in these countries entrepreneurship is predominantly practiced by those population groups that had no other choice on the labor market, among whom women comprise the majority (Поповић, Пантић 2019: 144). Namely, women in rural areas, in spite of numerous obstacles they encounter, often successfully make the most of their own talents and create new values by starting a business independently.

107 female respondents and 189 male respondents participated in the research. The largest number of respondents are aged 21-30 (37.4%) and live in families comprising between four and five members (55.1%), and their average income is greater than 60 000 dinars (31.8%). As regards male respondents, the research findings indicated similarities with female respondents in terms of age and size of the household in which they live. Namely, the male respondents are on average between 21-30 years old (28%), and they, like the female respondents, live in families having four or five members in the household (50.8%). According to Bojičić and Tripković (Bojičić-Tripković 2022: 555), in Kosovo and Metohija there are mostly two-generation families, or extended families where, in addition to parents and their children, another relative lives in the family household, grandfather or grandmother. As a result of modern processes, traditional families in Kosovo and Metohija in the post-war period began to change their physiognomy, but also the process of internal (family) organization and division of labor within the household. The delegation of family authority affected the traditional understanding of the concept of family, whereby its new form took on a completely different dimension, scope and function. On the other hand, in contrast to female respondents, male respondents mostly received secondary education (39%), while those possessing a university degree account for 18.5%. Moreover, gender differences are noticeable in the amount of income, so unlike the female respondents, the male respondents stated that their average income is more than 80 000 dinars. And this research confirmed the long-known fact that the male gender is an epithet for someone who is the "head of household" and who has higher average incomes resulting from jobs from which women are excluded, and which require hard physical work, professional knowledge, and skills necessary for conquering new markets, but they are also reflected in personal and professional promotion. Analyzing the place of residence, the largest number of respondents are from the municipalities of Leposavić (25.2%), Kosovska Mitrovica (21.5%), and Zvečan (15.9%), while the least number of those with permanent residence are from the municipalities of Kosovska Kamenica (0.9%), Vitina (0.9%), and Ranilug (0.9%). Unlike the female respondents, the male respondents are mostly from the municipality of Obilić (23.8%), which belongs to the Kosovo district. Also, male respondents from the municipalities of Prizren (1.1%) and Novo Brdo (1.6%) participated in the research.

Figure 1: Socio-demographic characteristics of respondents

Age	Number of female respondents (N)	Percentage (%)	Number of male respondents (N)	Percentage (%)
21-30	40	37.4	53	28
31-40	23	21.5	36	19
41-50	28	26.2	35	18.5
51-60	8	7.5	39	20.6
60 and more	8	7.5	26	13.8
Level of education	Number of female respondents (N)	Percentage (%)	Number of male respondents (N)	Percentage (%)
Primary education	2	1.9	3	1.6
Secondary education	33	30.8	75	39.7
Vocational degree	12	11.2	20	10.6
Bachelor's degree	27	25.2	35	18.5
Master's degree	33	30.8	55	29.1
Doctor's degree	/	/	1	0.5
Income	Number of female respondents (N)	Percentage (%)	Number of male respondents (N)	Percentage (%)
up to 20 000 dinars	9	8.4	4	2.1
from 20 000 to 40 000	15	14.0	21	11.1
from 40 000 to 60 000	25	23.4	40	21.2
from 60 000 to 80 000	34	31.8	55	29.1
80 000 and more	24	22.4	69	36.5
Household size	Number of female respondents (N)	Percentage (%)	Number of male respondents (N)	Percentage (%)
1-3 members	24	22.4	45	23.8
4-5 members	59	55.1	96	50.8
6-7 members	22	20.6	47	24.9
8 and more members	2	1.9	1	0.5
Place of residence (district)	Number of female respondents (N)	Percentage (%)	Number of male respondents (N)	Percentage (%)
Kosovska Mitrovica	84	78.5	114	60.2
Kosovo	19	17.6	58	30.7
Kosovo Pomoravlje	4	3.6	15	8
Prizren	/	/	2	1.1

Source: Authors' research

The areas of Kosovo and Metohija are some of the poorer areas in Europe, and more specifically, in the Balkans. This fact directly leads to limited business opportunities for Serbian entrepreneurs, which, for primarily practical reasons, is mostly related to the area in which they live or to *majority-Serb areas* (Младеновић, Бојичић 2021: 157). According to Bojičić and Mladenović (Младеновић, Бојичић 2021: 157), female entrepreneurs in Kosovo and Metohija mostly opt for jobs such as retail trade and small production (production of food and service activities that do not require too much effort), while transport, larger production, wholesale trade, are reserved for men, as well as other services and industries that employ more workers. The need for women to start a business in the Kosovska Mitrovica, Kosovo, Kosovo Pomoravlje, Prizren and Peć Districts still exists, albeit to a lesser extent, which is a corollary of decades of conflicts, as well as the existence of social prejudices, local restrictions, and above all, ethnic differences in the region in question. However, economic cooperation between entrepreneurs from different ethnic backgrounds is among the first forms of cooperation on a larger scale that developed after the conflict in Kosovo and Metohija, according to an analysis of the state of the economy in majority-Serb communities (Јаковљевић, Мијачић 2021: 11). Even though there are no accurate demographic data on the Serbian community in this area, the aforementioned research showed that the economy in majority-Serb towns consists of 6 440 companies, 3 735 of which are based in the north, and 2 705 in the south (Јаковљевић, Мијачић 2021: 11).

Figure 1. Economic activity done by female respondents

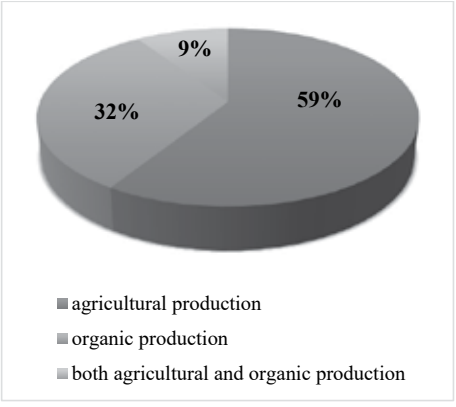
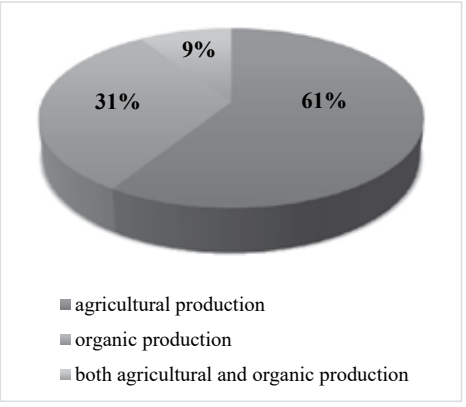

Figure 2. Economic activity done by male respondents

Source: Authors' research

According to Eurostat's data (Eurostat 2020), women comprise 49.7% of the working-age population in Kosovo and Metohija, while 80% of working-age women do not participate in the labor market. The main economic activity done by the female respondents is agriculture (59.0%). The findings are not surprising considering the fact that as much as 60% of the population in Kosovo and Metohija live in rural areas, so agricultural production stands out as the main source of income in these areas. Nevertheless, intensive and economically lucrative agricultural production in Serbian enclaves has been hindered for many years by a number of factors

(Максимовић-Милошевић и др. 2015: 138). Despite the above-mentioned, and taking into account the respondents' responses, it is clear that the agricultural sector in Kosovo and Metohija represents two sides of the same coin. Namely, on the one hand, there are farms that apply the principles of established practice, do not include reduced use of inputs and use old machinery, and on the other hand, there are many modern farms that apply organic agriculture as one of the increasingly popular technical solutions (Бојичић, Тришковић 2021: 457).

Gender differences in the motives for starting a business increasingly emphasize that women experience fear of failure (Sánchez-Escobedo et al. 2011), whereas men are more motivated by financial success and innovation (Carter et al. 2003). Of course, financial success is also relevant for women, but the desire for independence takes precedence (Carter et al. 2003). Due to numerous bureaucratic obstacles, political influences, and increasingly frequent nepotism, women entrepreneurs, compared to men, find it increasingly difficult to overcome the mentioned difficulties in order to achieve a certain degree of autonomy in the business world. In this regard, it is not surprising that more than half of the respondents (60.9%) cite economic gain as the prime motive for starting a business. Namely, the very process of improving agricultural production can provide women in rural areas with the opportunity to enter the public sphere of work, which in turn would stimulate the process of gaining economic independence, which is directly related to the improvement of the quality of life. Although economic independence can be achieved in multiple ways, female entrepreneurship is considered to be its postulate, as it leads to the empowerment of women, their employment, and poverty reduction.

Male entrepreneurs in Kosovo and Metohija are faced with barriers in their business, such as fear, mistrust in the provisional institutions of self-government in Priština and their unpredictable reactions in certain situations, fear of the introduction of taxes, reciprocal measures on license plates. However, all this does not prevent them from starting, improving and expanding their business (Младеновић, Бојичић 2021: 165; Jakšić, Vuković 2021: 217), and thus, 39.7% of male respondents stated that they need and plan to expand production capacity in the municipality where they live. On the other hand, 26.7% of respondents stated that they have the need, but not the conditions, to expand production capacity, due to losses that occur due to weather problems (73.3%) and unstable markets (55.6%). Differences in the respondents' views on the possibilities and needs for expanding production capacity are also attributed to the fact that female respondents own up to 3 hectares of arable land (69.8%), whereas almost half of male respondents (43.3%) carry out agricultural production on slightly more than 5 hectares of land. The larger area of arable land they own, as well as the financial support of the European Union and international institutions, such as the World Bank, the Austrian Development Agency (ADA), USAID, the Danish International Development Agency (DANIDA) and GIZ, provides male entrepreneurs with opportunities to consider the need to expand production capacity, but also self-realization and personal development in business. The above-mentioned implies that female entrepreneurs in Kosovo and Metohija need support, which must be specified in the form of adequate financial or other assistance, and not only in the form of moral support,

which is undoubtedly valuable, but in most cases insufficient. As the women's entrepreneurship sector is in the initial stage of development, it is increasingly obvious that the problems and challenges faced by women in the process of agricultural production, whether conventional or organic, are related to the lack of financial resources. As many as 97.8% of the respondents indicated that a certain form of subsidy would be beneficial as an incentive for the development of agricultural or organic production, and they specified 4 000 euros (28.9%) as the appropriate amount. The specified financial support is aimed at strengthening the governance structure, which is assumed to ensure safe market exchange and free economic relations, for the purpose of harmonizing the social order in the province of Kosovo and Metohija with entrepreneurship, private property, and market price mechanisms (Zupančić et al. 2017).

The relationship between the *„size of household"* in which the respondents live and the *„area of arable land"* they own is highly statistically significant (p = 0,001), with Pearson's correlation coefficient (ρ = 0,325), which indicates that there is a positive yet weak relationship between the mentioned variables. The larger the household, the larger the area of arable land owned by the respondents, which also provides them with relative satisfaction in terms of food self-sufficiency of the family members. In Kosovo and Metohija, family agricultural households prevail, in which the family business is passed down from generation to generation, together with knowledge, experience, tradition and special practices. The role of the woman, as the pillar of the family, is reflected in the preservation of the structure, functionality and identity of a household, which, especially in this region, is exposed to numerous uncertainties that are typical of the agricultural sector. In spite of the uncertainties, women engaged in agricultural production strive to improve their entrepreneurial and management skills, as well as individual achievements, aiming to generate higher incomes and gain economic independence. In this regard, a highly statistically significant relationship (p = 0,025) was determined between the variables *„household size"* and *„average income of respondents"*, with the value of the Pearson correlation coefficient (ρ = 0,217). The weak positive relationship indicates that, unlike two-generation families, women in extended families also have additional income, and most of them, in addition to the business they do at home, keep a regular job, if they have one.

Although there is a highly statistically significant relationship between the variables *„respondents' average income"* and *„type of production you are engaged in"* (p = 0,020), the Pearson correlation coefficient is low (ρ = 0,226). Female respondents living in the municipalities of Leposavić, Kosovska Mitrovica, Zvečan and Vučitrn have higher average incomes compared to respondents living in the municipalities of Zubin Potok, Obilić and Štrpce. Therefore, the amount of income directly affects their decisions on whether to engage in agricultural or organic production. The respondents expressed a keen interest in growing ecologically healthy food, which not only confirms their multifunctionality, but also emphasizes their role as creators of strategies designed for the well-being of the family and wider social community. The fact that organic production has minor economic importance currently in Kosovo and Metohija must not discourage women from "getting to grips" with growing natural produce, but on the contrary, it is necessary to make additional efforts so that this

production takes root in the local market, becomes economically profitable and acceptable for the end consumer. Consequently, a slight negative relationship was established ($\rho = -0{,}265$) between the variables *„type of production you are engaged in"* and *„engagement in agricultural/organic production in the immediate vicinity"* and it is highly statistically significant ($p = 0{,}006$).

Pearson's correlation coefficient ($\rho = -0{,}387$) between the variables *„respondents' age"* and *„state support"* indicates a medium-strong yet negative relationship, with high statistical significance ($p = 0{,}009$). Younger respondents insist on greater support from the state when starting a business, and are more willing to take on numerous challenges and risks in order to implement their ideas, unlike older respondents, who have a strong fear of failure and lack of motivation. According to Нићин, Булатовић (Нићин, Булатовић и др. 2018: 521), research on female entrepreneurship shows that women decide to work independently at different ages, but those who come from families with a tradition of craftsmanship or a free profession start earlier, and accordingly they adopted the basic patterns of entrepreneurial culture through socialization. Unlike female respondents, no statistically significant relationship was ascertained between *„age"* and *„state support"* in male respondents, as one of the motivators for starting a business ($p = 0{,}551$; $\rho = 0{,}071$). The *„state support"* required by the female respondents is weakly and negatively related to the *„agricultural crops"* they grow in their households ($p = 0{,}023$; $\rho = -0{,}338$). In relation to the female respondents who grow vegetables, herbs, cereals and gather honey, the female respondents whose production is based on fruit processing point out that they need the support of the state when marketing their products. The areas of Kosovo and Metohija have excellent agroecological, climatic and technical conditions for directing conventional fruit production towards organic production. This undertaking requires the support of the state, as well as the enhancement of production efficiency and improving knowledge.

„The needs/conditions for the expansion of production capacity" have a medium-positive relationship with *„entrepreneurship education"* ($p = 0{,}009$; $\rho = 0{,}385$). In view of the respondents' awareness of the possibility of advancement, their need for attending various forms of educational seminars directly depends on their age, level of education and average level of income. Entrepreneurship education is necessary not only for shaping the mindset of women, but also for providing them with skills, knowledge and attitudes that are crucial for the development of an entrepreneurship culture. By intensifying theoretical lectures, creative workshops, analyses of case studies, and also by organizing entrepreneurship motivational conferences, motivational lectures delivered by successful women entrepreneurs from the governmental and non-governmental sectors, women in Kosovo and Metohija would be provided with adequate knowledge and information that they can use to promote their own ideas on labor market.

Based on the conducted research and presented findings, the authors of the paper identified the strengths, weaknesses, opportunities and threats of the development of male and female entrepreneurship in Kosovo and Metohija through a SWOT analysis. It is apparent that current barriers do not undermine the existing potentials that directly affect future development in the field of entrepreneurship.

Figure 2: SWOT analysis of male and female entrepreneurship in Kosovo and Metohija

FEMALE ENTREPRENEURSHIP	
STRENGTHS: ✓ growing interest in diverse economic activities; ✓ growing interest in starting a business; ✓ strong motivation and desire for independence; ✓ increasing number of women entrepreneurs; ✓ predominantly agricultural land provides opportunities for the development of agriculture; ✓ male entrepreneurs' support to start a business.	WEAKNESSES: ✓ lack of financial support for the implementation of planned activities; ✓ insufficient support from local and state authorities; ✓ lack of information about examples of good practice in the neighboring countries; ✓ inadequate education of women; ✓ insufficient information and knowledge about creating a business plan; ✓ lack of statistical data on classified women entrepreneurs in business (women entrepreneurs and managers).
OPPORTUNITIES: ✓ natural potentials provide opportunities for engaging in various economic activities; ✓ creation of a business networking model for women entrepreneurs; ✓ doing training in self-employment, starting and development of business; ✓ empowering women in rural areas; ✓ opportunities for greater economic independence.	RISKS: ✓ underdeveloped institutional infrastructure; ✓ political situation in Kosovo and Metohija; ✓ social prejudices; ✓ low level of support aimed at increasing the competitiveness of female entrepreneurship; ✓ insufficient promotion of women entrepreneurs in Kosovo and Metohija.
MALE ENTREPRENEURSHIP	
SRENGHTS: ✓ high percentage of male entrepreneurs; ✓ multifunctionality and willingness to do various jobs; ✓ using one's own funds to start a business; ✓ continuous support coming from non-governmental and international organizations; ✓ need for expansion of production capacity.	WEAKNESSES: ✓ insufficient cooperation among male entrepreneurs; ✓ underdevelopment of local markets in terms of product marketing; ✓ political hardships faced by the population living in places inhabited by non-Albanian--majority population; ✓ product export problems.
OPPORTUNITIES: ✓ strengthening the sector of male entrepreneurship in Kosovo and Metohija; ✓ strengthening of local markets; ✓ cooperative with female entrepreneurs; ✓ higher incomes for household members; ✓ production of authentic products.	RISKS: ✓ inability to market a product; ✓ high prices of material procurement; ✓ fees and taxes; ✓ lack of understanding of local and state authorities; ✓ inadequate financial assistance.

Source: Authors' research

CONCLUSION

The need for financial and other forms of independence, as well as the desire to prove and demonstrate personal values in society, represent the underlying motives behind women's decision to start a business, which was confirmed by this research. Due to a significant number of obstacles and barriers, and in order to improve the position of women in the territory of Kosovo and Metohija, it is necessary to launch a large number of unique projects that would enable the networking of women having different interests, but also women who, through synergistic cooperation, would find a way to make sure their common ideas, products and services are placed on the market. Namely, improving the position of women living in the Kosovska Mitrovica, Kosovo, Kosovo Pomoravlje and Prizren districts represents not only their financial empowerment, but also raising their awareness about the role and rights they have in households. Based on the conducted research, the authors of the paper put forward the following list of recommendations:

- ✓ organizing a variety of educational seminars that would provide women with adequate information and knowledge necessary to start their own business;
- ✓ organizing mentoring workshops in which lectures would be given by successful women entrepreneurs from different walks of life;
- ✓ establishing an association of women entrepreneurs from Kosovo and Metohija;
- ✓ establishing a women's association that would deal with the promotion and improvement of organic production;
- ✓ inclusion of men entrepreneurs in established women's associations, who would perform the role of supporting the strengthening of the entrepreneurship sector in Kosovo and Metohija;
- ✓ forming business incubators for women, so that they are included in various guarantee funds.

Given the fact that the largest percentage of respondents are engaged in agriculture, it is clear that these activities contribute substantially to the revitalization of the rural areas of Kosovo and Metohija. The journey from „farm to table" is relatively long and tedious, the challenges facing women in agriculture are unpredictable. However, adequate financial assistance and education can help them attain their major goals, namely, regular income, economic independence and food production for their own family. In Ray Goforth's words: *„There are two types of people who will tell you that you cannot make a difference in this world: those who are afraid to try and those who are afraid you will succeed."*

REFERENCES

Batool, Ulahh 2017: Hira Batool, Kalim Ulahh. Successful Antecedents of Women Entrepreneurship: A Case of Underdeveloped Nation. *Entrepreneurship Research Journal* 7 (2): 20160066.

Bojičić, Tripković 2022: Radica Bojičić, Anđelka Tripković. State of organic production in Kosovo and Metohija - great perspective or idea without the future. *Economics of Agriculture*, *69*(2), 549–566.

Carter, Gartner et al. 2003: Nancy M. Carter, William B. Gartner, Kelly G. Shaver, Elizabeth J. Gatewood. The Career Reasons of Nascent Entrepreneurs. *Journal of Business Venturing*. 18. 13–39.

Dokmanović, Cvetićanin 2020: Mirjana Dokmanović, Neven Cvetićanin. Economic Freedom in the Balkan Transition Countries from a Valuable Human Ends Perspective. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 22 (5): 629-648.

Eurostat 2020: Enlargement countries - labour market statistics. Eurostat. Statistics Explained. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Enlargement_countries_-_labour_market_statistics (accessed August 12, 2022).

Global Entrepreneurship Monitor (GEM) 2022: Women's entrepreneurship 2020/21 – Thriving Through Crisis. Published by the Global Entrepreneurship Research Association: London Business School. file:///C:/Users/Dell/Downloads/gem-womens-report-2021-web-pdf-v3-1639518458.pdf (accessed August 10, 2022).

Jakšić, Vuković 2021: Krsto Jakšić, Adrijana Vuković. Entrepreneurship in Serbian enclaves in region of Kosovo and Metohia: post-conflict situation and possible moderating function of small enterprises regulation. *Baština*, br. 55. 203-222.

OECD 2019: SME Policy Index Western Balkans and Turkey 2019, Assessing the implementation of the Small Business Act for Europe. https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/g2g9fa9aen.pdf?expires=1597760298&id=id&accname=guest&checksum=07AF130268713AA8278731FC1DA5EA40 (accessed August 10, 2022).

Sánchez-Escobedo, Díaz-Casero et al. 2011: María de la Cruz Sánchez-Escobedo, Juan Carlos Díaz-Casero, Ricardo Hernández-Mogollón, María Victoria Postigo-Jiménez. Perceptions and attitudes towards entrepreneurship. An analysis of gender among university students. *International Entrepreneurship and Management Journa*l 7, 443–463.

Zupančič, Pejič et al. 2018: Rok Zupančič, Nina Pejič, Blaž Grilj, Annemarie Peen Rodt. The European Union Rule of Law Mission in Kosovo: An Effective Conflict Prevention and Peace-Building Mission?, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20:6, 599-617.

Бојичић, Трипковић 2021: Радица Бојичић, Анђелка Трипковић. Органска производња на Косову и Метохији као шанса за развој српских газдинстава. Међународни научни скуп „Значај Мини Шенгена за евроинтеграције Западног Балкана", 12-13. новембар.

Борић, Л. 2019: Младен Томорад, Славне жене старе историје: Животи жена у друштвима старога света. Хрватске студије – Меридијани, Про темпоре: часопис студената историје (14), 328-333.

Видосављевић-Круљ 2021: Слађана Видосављевић, Јелена Круљ. Васпитнообразовна делатност женске занатске школе у Пећи (1920-1941), *Баштина*, бр. 49, 477-488.

Јаковљевић, Мијачић 2021: Јована Јаковљевић, Драгиша Мијачић. Анализа стања привреде у српским срединама на Косову*. КФОС & Институт за територијални економски развој ИнТЕР, доступно на: http://www.lokalnirazvoj.org/upload/Plan/Documents/2021_05/Analiza_stanja_privrede_u_srpskim_sredinama_na_Kosovu.pdf (приступљено 8. октобар 2022).

Максимовић, Милошевић и др. 2015: Горан Максимовић, Божидар Милошевић, Виолета Бабић. Пољопривредне задруге као фактор развоја српских енклава на Косову и Метохији. *Аїроекономика*, 62(4), 989-1002.

Милошевић 2021: Мирослав Милошевић. Оснивање српског добротворног друштва „Српкиња" у Призрену 1909. године. *Баштина*, бр. 55, 407-417.

Младеновић, Бојичић 2021: Маја Младеновић, Радица Бојичић. Анализа ставова привредника из српске заједнице на Косову и Метохији о Мини Шенген иницијативи, Међународни научни скуп „Значај Мини Шенгена за евроинтеграције Западног Балкана", 12-13. новембар.

Нићин, Булатовић и др. 2018: Невенка Нићин, Анка Булатовић, Војислава Грбић. Женско предузетништво у Србији. Second International Scientific Conference on Economics and Management - EMAN 2018, 518-530.

Поповић-Пантић 2014: Сања Поповић-Пантић. Женско предузетништво у Србији: еволуција од социјалне ка економској категорији. *Пословна економија*, 8(2), 143-162.

Томин 2015: Светлана Томин. *Доῑринос жена култῡури средњеῑ века.* Теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године, Београд: Филолошки факултет.

Чеко, Врбанац 2020: Мирјана Чеко, Маја Врбанац. Мотивација и баријере женском предузетништву у Србији и Босни и Херцеговини. *Часоῑис за ῑословну ῡеорију и ῑраксу*, бр. 23-24, 83-96.

Радица Р. БОЈИЧИЋ

Анђелка В. ТРИПКОВИЋ

ИМАЈУ ЛИ ЖЕНЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ СВОЈЕ МЕСТО И МОГУЋНОСТ НЕЗАВИСНОСТИ У ПОСЛОВНОЈ БУДУЋНОСТИ?

Резиме

Од времена када су жене обрађивале земљиште, како би добијене плодове користиле за прехрану своје породице, до данас, када им бројне могућности које нуди савремени живот могу помоћи да се изборе за своју финансијску независност, није се много тога променило. 107 испитаница овог истраживања је навело да им је и даље примарна делатност којом се баве пољопривреда. Страх од неуспеха, као и друштвене предрасуде које се све више истичу као главне баријере које, и поред наглашавања значаја појма родне равноправности, директно утичу на одлуке жена о покретању сопственог посла, нису их поколебале да истакну велику одлучност и спремност да се у будућности укључе у процес преласка на органску производњу и тако покрену сопствени бизнис. Имајући у виду наведено, јасно је да је, у свакако отежаним условима пословања, за одржање и потпору предузетничког духа жена на територији Косова и Метохије, неопходна адекватна, како финансијска, тако и морална подршка од стране свих могућих релевантних извора.

Кључне речи: жене на Косову и Метохији, женско предузетништво, пољопривреда, органска производња, мушко предузетништво.

Рад је предат 27. априла 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 792:32
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45814

Originalni naučni rad

*Vanda B. BOŽIĆ**
University of Zagreb, Zagreb

*Dragan Lj. TANČIĆ***
Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić

POLITICS AND THEATER***

Abstract: The subject of this scientific paper is the indispensable connection between politics and theater, their interdependence in social and political relations. In a given country, without people, or more precisely, without actors who represent them in a theatrical performance, there is no history, no politics, no culture, no theater, and no political events in a certain time, space and territory. Political events from the recent or distant past are often the subject of staged plays. Such theater becomes political theater. Through the performance, the theater can perceive certain subjects, in specific situations, and solve their problems in their own way, as well as critically explain and interpret them, from the aspect of results, effects and consequences. In the paper, the authors indicate the distinction between Aristotle's theater and Brecht's theater, which is manifested in their different function and relationship to the state. Namely, Aristotle's theater supports the existing state order as a divine order, while Brecht destroys the state order through theater. Brecht's theater becomes a political theater, its role is to awaken and change the consciousness of the audience and to convert it in the direction of an ideology, which as such will make its contribution to the state.

Key words: politics, political force, state, political theater, theater, Aristotle, Brecht, violence, power.

POLITICS THROUGH THEATER

Both in the recent as well as in the distant past, theater, has always been a „conglomerate of spiritual compounds", i.e. a mirror of all social, political and other phenomena and processes, in certain time and in certain places, a mirror of splendor, opulence, entertainment, leisure, misery, an indicator of spirit, virtues, flaws. The history of theater, literature and art is the most beautiful history of the human race.

The subject of research in this scientific paper is politics and theater, or more precisely, the interdependence between these two realities in social and political relations.

* Associate professor, bozic.vanda@gmail.com
** Full professor, dragan_tancic@yahoo.com
*** The paper was created within the scientific research work of NIO under the Contract concluded with the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the RS number: 451-03-47/2023-01 /200020 dated 02/03/2023.

The first question, in accordance with the defined title of this paper, directs us to determine politics as a concept and as a reality, and then the determinant theater and their specific connections and relationships and interdependence, in social and political relations. In accordance with the above, the question justifiably arises: what does politics as a reality and a concept encompass? Consequently, we will herewith present several characteristic definitions of the term politics.

Beyme claims that in ancient times, „...politics is the science of a good and just life and the continuation of ethics... Politics was valued as a 'royal science', as the highest of all practical sciences" (Beyme 1974: 20-32).

When defining the term politics, *Burdeau*states that in contemporary social relations the precise boundary between the sphere of politics and other spheres of social life is lost, and in this sense he points out that „With the expansion of its domain, politics becomes depoliticized" (Burdeau 1952: 27).

Lipset emphasizes the universal property of politics in overall social relations, and accordingly defines the same in the following way: „Politics in the sense of the struggle for power... extends across the boundaries of organizations; furthermore, conflicts over goals and procedures are, in fact, an integral part of all organizations, were those of the US State Department, the Red Cross, the Communist Party of the Soviet Union, or the sales department of a corporation" (Lipset 1959: 101).

When defining the term politics, *Duverger*emphasizes its two essential properties, first, that politics is „...a feminine noun: 1. The science of managing states, wrote Littre in 1870. ...the skill and practice of managing human societies, said Robert in 1962"; second, that „... the very essence of politics, its true nature and its true meaning is reflected in the fact that it is always and everywhere ambivalent. The image of the god Janus, the deity with two faces, is the real representation of the state, it expresses the deepest political reality. The state, that is, generally speaking, organized government in a society, is always and everywhere at the same time a means of domination by some classes over others, a means that the former apply to their advantage, and to the detriment of others, it is also a means by which a certain social order is ensured , a certain integration of everyone in the community for the common good" (Duverger 1966: 7).

When discussing the concept of politics, *Slobodan Jovanović* started from Plato and Plato's Academy, and he highlighted several important determinants: „Plato's Academy was of great historical importance. Founded in the fourth century before Christ, it lasted until the sixth century after Christ. Leaving everything else aside, it marks a new moment in the understanding of politics. Politics was understood, first of all, as an experience and a vow of the ancestors that is carried out, not discussed. Then, when it started to be discussed, it was understood as the art of persuasion, the art of personal success in arguments. Only in the Academy is an attempt made to make politics a science that studies the state. From a simple skill that brings an individual success in party struggles, politics becomes an objective truth, which, properly applied, provides the state with a peaceful, happy life. Until Plato, politics meant something that corresponded to parliamentary rhetoric and dialectic. Plato, on the other hand, understood politics as something that would correspond to state law and sociology" (Jovanović 1935: 83). Furthermore, he states: „The leaders of democracy were therefore required to think for

themselves and to have all kinds of knowledge." It seemed to Plato that they actually had no knowledge of anything, but that they had came into habit of speaking about everything. Besides, since in public debates it was the most important for them to win the majority for themselves, they did not say what they considered to be the truth, but what they assumed the majority would like to hear" (Jovanović 1935: 81). Consequently, according to the above: „Therefore, Plato concludes: whoever wants to be a statesman must not rely on his „inspiration" or his „lucky star"; he must sit down and learn statesmanship, just as one learns a skill or trade. The analogy with the shepherd is wrong in two ways: neither is there the same intellectual distance between the statesman and the people as there is between the shepherd and the flock, nor is the shepherd obligated to take care of the good of the flock in the same way as the statesman is obliged to provide good for the people" (Jovanović 1935: 93).

Ratković emphasizes the subject of politics as a phenomenon and reality and points out: „If we wanted to extract basic characteristic opinions about the subject of political science from the history of the development of political-scientific thought and current understandings and group them by affinity, then we could classify these opinions into the following three basic groups: politics understood as an activity or skill, politics understood as an area of social reality, and the subject of political science understood as an aspect of the social whole" (Ratković 1985: 65-68).

Božić & Tančić point out that the important provision of politics is that it is „a social and political phenomenon, a social and political activity, a social and political relationship, which has a specific time, historical origin, certain beginning and which develops through various phases and stages, and it must, therefore, be understood as a historical, social and political phenomenon" (Božić, Tančić 2022: 34).

Samardžić believes that politics „... is one of the few human activities, or phenomena, which has an identical name in most of today's languages. The origin of the word politics lies is ancient Greek.There is an ensemble of ancient Greek words that refer to the community and the life of people in the community, from which all European languages derived their lexical derivatives. First of all it is primarily the root word polis (πολις) – community, city-state, municipality, from which the following words had been derived: politea (πολιτεα) – public order, constitution, polites (πολιτης) – members of the community, citizens of the city-state, politikos (πολιτικος) – civil, state, politics (πολιτικα) – to denote civil and state authorities" (Samardžić 1993: 872-884).

In addition to the aforementioned definitions of the universality of politics, we must also highlight several important properties of politics as a specific phenomenon and reality, *through our working definition of politics, which reads:* Politics is a social and political phenomenon and the process of managing the general social, political and other interests of society, based on social and political power - including force - through the formation of various social, political and functional orders and systems and appropriate mechanisms of exerting influence.

This general policy definition of ours is based on the following insights:

- firstly, people are foremost natural, and then social and political beings, who have their own needs of different levels and priorities, and the satisfaction of some needs

is necessary at all levels of social development and these are called existential needs in the scientific fund, as pointed out by *Krech & Crutchfield*: „Man must find food, shelter, security, and satisfy many other needs and aspirations. In order to achieve this, he must solve problems, learn, remember, think, acquire skills...“ (Krech, Crutchfield 1969: 367);

- secondly, in addition to the abovementioned existential needs, with the development of society as a whole, other cultural and civilizational needs also develop, which people realize in community with other people, and in this context people develop various kinds of activities and perform certain actions that achieve certain results, effects and consequences: „Hierarchy of needs - five levels: 1) physiological needs; 2) security needs; 3) needs for belonging and love, identification; 3) needs for respect, reputation, success, self-esteem; 4) needs for personality actualization“ (Mihailović, Ristić 2009: 240-244); people also realize their needs, interests and goals through their behavior, as *Veber* points out“ ..... 1. goal-rational: when one acts in accordance with the expectations of the objects of the external world and other people thus using expectations as „conditions“ or as „means“ for achieving one's own goals that are rationally pursued; 2. value - rational: when one consciously believes in the - ethical, aesthetic, religious or any other - absolute value of a certain behavior, because it is such, regardless of success; 3: affective, especially emotional, when acting in accordance with current effects and mental state; 5: traditional: when acting in accordance with established habits“ (Veber 1976: 16-17); by sharing different contents and forms, different relationships and connections are actually established, different positions, results, effects and consequences (expected, unexpected, intended, unintended) and opportunities are realized and various influences are suffered;

- thirdly, human work in any community (regardless of the socio-political and economic formation) necessarily implies specific connections and relationships and positions of people, which also means necessary organization, leading to differentiation and stratification within communities; consequently, there is a need for managers, leaders, executors, and that's how politics emerges as a phenomenon and a reality, which manages the interests of human communities, both within them and towards other communities and the natural environment;

- fourth, this general model is maintained even today in modern conditions, therefore we can take a precise position, i.e. that society, politics, state, economy, law and other phenomena as specific social phenomena and processes, arose in some or more precisely, certain natural, social, political, cultural and other conditions, which generally, as necessary and sufficient, cause and condition developmental social and other historical processes, as pointed out by *Tančić*: „Historical and political phenomena always occur and are realized in certain conditions.....Necessary conditions are conditions without which historical and political phenomena could neither arise nor be realized. Sufficient conditions are those conditions that ensure the constitution and realization of the phenomenon as self-contained, temporally and spatially connected. Other conditions are actually conditions of presence, conditioned by the factors of a favorable-unfavorable situation, but they appear after the necessary and sufficient conditions“ (Tančić 2009: 177).

POLITICS AS A SUBJECT OF THEATER, POLITICAL THEATER

Politics and political phenomena, political events and other phenomena and processes are the subject of political science, history, literature, theater and other sciences and scientific disciplines, i.e. they are the subject of people with all their characteristics, either as individuals or as members of smaller or larger groups, collectivities, communities and human creations in totality and detail and their development. This means that there is no history, no politics, no culture, no theater in general, no political theater, no political event without people as social and political beings in a certain time, space and on a certain territory.

In this context, many political, cultural and other phenomena and political events from the recent or distant past were often the subject of theater, political theater. Thus, for example in Athens, in the 5th century BC, the political theater reached a high degree of conformity with the Greek polis, as pointed out by *Božić*: „The center of theater art in the 5th century BC is the largest and most powerful Greek polis - Athens. It is a period when the theater experiences a significant literary flourishing, but also a full affirmation through identification with the polis, which was marked by the three greatest Greek tragedians: Aeschylus, Sophocles and Euripides" (Božić 2022: 382). As examples, we can cite various social and political phenomena and events, starting with the Roman Republic (period of slavery), Gaius Julius Caesar, Cleopatra, Homer, the Iliad, the Trojan War, the Cretan-Mycenaean civilization, the Persian Wars, Spartacus' uprising, the Crusades, the First and the Second World War.

It is generally known that the application of force, violence and political violence is, generally speaking, a common, important method and tool of politics, both in internal and external political relations;this was often the subject of theatrical performances of theater, that is, political theater. *Albert Camus* explained it very nicely in his book Caligula using the example of the atomic bomb in World War II: „The world is what it is, and that means almost nothing." This is what everyone has known since yesterday, thanks to the great concert that the radio, press and news agencies started on the occasion of the atomic bomb. Indeed, in the midst of the crowd, we learn that any city of average importance can be obliterated by a bomb the size of a football. The American, English and French press bombard us with elegant discussions of the future, the past, the inventors, the prices, the pacifist appeal and the war consequences, the political consequences, even the independent character of the atomic bomb.

We will summarize everything in one sentence: mechanical civilization has just reached the last pillar of savagery. We shall have to, in the near or distant future, choose between collective suicide or the judicious use of technical achievements" (Camus 1945: 8). *Camus* also condemned the Soviet military intervention in Budapest, as well as other political activities that were the result of political force and political power in international and domestic relations, in his time, during the forties and fifties of the last century. Certain analogies, just like in the time of *Camus*, are still present on the international scene, such as, according to some authors, special military intervention, or according to others, Russia's aggression against Ukraine, the relationship of the USA, the EU, NATO towards Russia and the possibility of using nuclear weapons during

the year 2023 or the question of the justification of the use of artificial intelligence and unknowns that can be human work, and in general everything depends on political will, force and power.

Artificial intelligence, according to some authors, represents a conglomeration of traditional science, physiology and psychology, all with the aim of producing a machine that, according to human standards, could be defined as an „intelligent machine" (Božić, Tančić 2023: 108).

This means that the power of politics, political power, includes the use of force as a means of achieving political and other goals. The application of force, political force, both in internal and external politics, no matter how much it appeared as a counterpart to the politics of peace, was always very current, both in political life and in the theater in general, and especially in the political theater.

The example of this is also *Dragoslav Mihailović's* political drama „Kad su cvetale tikve", in which the author emphasized the model of political or state violence on the example of Goli otok, which was actually not talked about for a long time (*taboo topic*). The theme of Goli otok, essentially a political drama, was forbidden in the National Theater in Belgrade and other theaters; it became an „enemy of the state" because it was considered that plays could initiate various gatherings and even demonstrations. In the aforementioned political drama, the theme of Goli otok, i.e. the relationship between politics and political theater is a blatant example of the demystification of political violence and political power in order to preserve the given absolute political power. In this example, there is an indisputable conflict between the holders of political power and cultural and artistic creativity. In political theaters, regarding the use of violence, political violence, political force, plays about wars, rebellions (the use of violence, force to destroy the political and social system), military interventions, assassinations, diversions, kidnappings, robberies and other forms were often performed. Events at the time of Inform biro, Goli Otok, were for Dragoslav Mihailović an inspiration and an instrument for presenting the problems and consequences of that time and for re-examining political decisions from that period.

DATA SOURCES

In the presentation of these different social and political phenomena and events in the scientific fundus, theaters, political theaters, theatrical performances, authors often started from different historical sources, facts, data, information and interpretations, on the basis of which different views were formed, regarding both recent and distant path. In the scientific fundus of social sciences and humanities, there is no general agreement when defining historical sources, which leads to different understandings, interpretations and representations, both in political sciences, philology, art and other sciences and scientific disciplines, regarding generally the theater or the political theater as a *specificum*.

Thus, for example, when a play is performed in a theater about a social or political phenomenon or event, it is undeniable that the inspiration for a play lies in, e.g. the position of the slaves in the Roman Republic and their uprisings, such as the Spartacus

uprising in the seventies BC or the position of the working class in Germany or Great Britain during the 19th century, where the inspiration had its starting point in certain historical source. The question arises, when, for example, a play talks about slaves in the Roman Republic, whether the message of the play is that the slaves at that time were powerless in relation to the slave owners, whether their powerlessness showed the power of the slave owners and fatalism in the sense that slaves were always disenfranchised and that this was passed down into their collective consciousness for generations and that it became their mindset. By analogy, the following question arises as well: can a similar relationship be applied in modern times, the era of globalism, capitalism? Or, for example the political event that took place in 1983, when 241 American marines were killed in Beirut by a wagon bomb of great destructive power, which influenced the political ruling structure of the USA (the period when Ronald Reagan was the president of the USA) to end the presence of American forces in the shortest possible time Lebanon. What could be the messages to the audience based on the events that happened in 1983 in Beirut: to justify or not to justify the presence of the USA in Beirut and with what arguments for one or another claim and the like, what are the consequences, effects?

Theater, primarily political theater, through plays, can perceive some problems or situations, in some time and in some space, for some subjects; it may try to critically explain, solve, interpret them, from the aspect of results, effects and consequences. How? By confronting words on stage, where e.g. some political violence is happening. Again, we take Goli Otok as an example, where some subjects experienced violence as a specific trauma, and the mere confrontation of the audience with the violence on *Goli Otok* was intended to cause empathy in the audience as well as collective purification of the collective consciousness.In this context, a key question arises: To whom does the theater or political theater address, who are the recipients. The answer to that question could be given through the following statement: „We must tell the truth about the barbarism in our country in order to create the possibility for action... We must say that to those who suffer the most in those relations, who are most interested; this includes their change and it includes workers and those we can make their allies" (Brecht 1966: 9-34).

In relation to the understanding of political, historical and other sources, there are different scientific and theoretical approaches in the scientific and artistic fundus. Thus, *Joachim* understands them in the following way: „... we call all texts, objects or facts from which knowledge about the past can be gained" as sources (Gross 1976: 243). *Topolski* divides sources into „direct and indirect, addressed and unaddressed, written and unwritten" (Gross 1976: 275). *Lukić* states that for „... the period from the 9th to the 4th century BC there are not enough preserved historical and legal-historical sources and monuments; even what is preserved is in fragments. However, from the 4th century until the loss of independence, and even for the later period, a lot of material has been preserved. Among historical sources, the works of Greek historians: Herodotus, Thucydides, Xenophenes, Plutarch and a number of others should be highlighted. The works of Greek philosophers: Plato and Aristotle and others, which contain many important data for the history of the state and law, have also been preserved.

The same applies to the speeches of some Greek politicians, Demosthenes, Isocrates and others.The data of the aforementioned historians and philosophers are mostly reliable if they refer to the period in which they lived or to the recent past, although there is there a biased and non-objective presentation as well. However, sources from the past should be used with great caution, as they are partly inauthentic. Literary works can also serve as a source of knowledge about the life of the Greek people, but to a much lesser extent they can be used to study the history of the state and law. Few legal monuments have been preserved.The legendary laws of Lycurgus in Sparta and the laws of Draco in Athens are mentioned. The most important preserved legal monuments are the following: the collection of laws of the Greek state Gortin, so called. The „Law of Gortyn" and the laws of Solon, which played a major role in the democratization of the Athenian state. A certain number of other legal texts and a large number of contracts in their entirety or in sections have also been preserved" (Lukić 1977: 47- 48).

In the theater play about Zoran Đinđić, the assassination of Đinđić is the starting point, the main theme, with different sources; consequently auxiliary themes are conceptualized as well which are more comprehensive in Serbian political society, before the murder itself, in which the reasons for that event are sought to be exposed, why did it happen? The character of Zoran Đinđić was presented as a specific phenomenon by the director Oliver Frljić in the theater play, because the political public of Serbia had two diametrically opposed viewpoints about Đinđić. Thus, Frljić points out that: „In Serbian society, there are two paradigms about Đinđić: spitting, which denies anything he did [...].The other side is the one that works on his glorification, the uncritical creation of a cult of his personality. In my work, I tried to bypass both paradigms and I tried to speak in a stage language that I think is adequate for that: the play Zoran Đinđić starts from the assassination of the prime minister, but indirectly tries to talk about Serbia today and the various assumptions that society is bearing" (Trebješanin 2012: 7).This theater play reminds us of Brecht's conception and concept of politics, namely that the goal is not only to explain but also to change reality, that theater is both a method and a means of political struggle: „The goal of such a play, as well as of his earlier author's projects, is to encourage thinking, to face reality, their own and collective responsibility, and from that change something first in themselves, and then in the community, as far as it is in their power, and all these are elements of Brecht's theoretical discourse" (Sibinović 2015: 75 - 91). Similar to Brecht's approach is also Lehmann's claim which states that: „The theater becomes political no longer through the direct thematization of the political, but through the implicit content of its way of presentation" (Lehmann 2004: 334).

THEATER IN THE FUNCTION OF POLITICS (OF THE STATE)

Teatar – pozorište – kazalište –gledališće (lat. *theatrum* < grč. *θέατρον*: auditorium), on the one hand means an institution where plays are performed / held that belong to the stage and performing arts, while on the other hand, it represents a stage or a place, the scene of certain actions, events, which we call a theatrical performance, as a final product. Theater signifies the place where the state resides.

Schechner believes that theater represents and implies problematic, borderline and dangerous human experiences such as those related to social order, territory, sexuality and aggression (Arvanitakis 1998: 33-60). And the ultimate goal of a theatrical play, as stated by Schechner, is that it should cause a change in the social and psychological order.

Artaud and Grotowski, as contemporary theater scholars, point out that „The theater must be considered a counterpart not of direct everyday reality ... but of another archetypal and dangerous reality, ...“ (Artaud 1938: 48.)

We emphasize that even today there is still no single definition of the term theater or even a definition of the term acting as an art, but on the contrary, there is a great theoretical divergence due to the existence of numerous theories and definitions. The purpose of the theater as a cultural institution can be seen through the establishment of signs, consequently, the purpose of the existence and work of the theater can be defined as the creation of certain meanings (Fischer-Lichte: 1979). *Barthes* states that theater is a cybernetic machine that sends a bunch of messages, starting with the very opening of the curtain on the stage, which implies the beginning of the play for both the actors and the audience (Brecht: 1966).

Teater was born from the rituals that were held in honor of the god Dionysus (the Greek god of wine). As a by-product of the worship of his cult, there is a development of drama in Athens. It appears in three forms, as a satirical poem, a tragedy and a comedy. That is the period in which theater experiences a very significant literary flourishing, but also a full affirmation through identification with the polis.

According to *Aristotle,* a tragedy is a type of drama in which characters act and conflict with one another, but the first place in a tragedy is the events and the fable, because they are why there is a tragedy. The plot of a tragedy should contain an imitation of a concrete action related to some terrible and touching events. In order for it to be a believable performance, the actors imitating the faces acting, signify certain characters, characters that should be appropriate, consistent and in some way similar to us (the audience), so that we can identify with them. The third place is reserved for the process of perceiving some phenomena and processes, problems, which is carried out through the senses, as well as through non-sensory means, with the participation of consciousness and thinking (Tančić, Božić 2022: 178), therefore, in third place are the thoughts that are spoken in according to the specific character. The fourth place belongs to diction, speech that is expressed verbally, in words.

The main hero of a tragedy is always a strong moral personality who is the bearer of a dignified idea of the society in which he lives and who wants to realize that idea. However, as is to be expected, he encounters obstacles in life. First of all, he clashes, in a very dramatic way, with the social community because of his lofty and brash character with which he acts in order to realize his ideas and imagination. On the other hand, a stronger force does not let him go forward, and in the end, as an essentially positive personality, he suffers in that unequal conflict with a „stronger“ than himself. In a tragedy, the main hero ultimately, inevitably, tragically dies, precisely because of his brash and violent character, ignorance, delusion, mistake, which leads him to his death.

We wish to emphasize that the main irony of the tragedy is that in the end the protagonist becomes fully aware of his fate, that he brought himself to that state, which

reflects the even greater tragedy of his suffering. The suffering and misfortune of the main character of the tragedy carries with it great drama, which creates an urge in the viewer to start fighting against the injustice in society that was done to their hero. The audience is affected by his death and identifies with his fate, however they become aware that the main character made a fatal mistake.

In the end, catharsis occurs with the audience, namely, the audience is purified and freed from negative emotions and charges. Also, the audience realizes that there is a destiny that a person simply cannot oppose. That destiny is a divine prophecy that serves to establish harmony in the world. Harmony is established by punishing the main tragic hero. It is precisely prophecy that is a constitutive element of tragedy, because the audience leaves the theater convinced that they cannot fight against fate and against the harmony that will inevitably be established in the world.

Tragedy is financed by the state, the state stands behind the tragedy and the harmony that it creates, the state brings its population that has the right to vote as an audience to the theater to watch the tragedy, consequently, the audience consists of all those that come to the theater as those who participate in some way in political life.

Aristotle progressively creates tension; the goal of tragedy is to make the audience horrified and scared by the punishment that befalls the main character because he opposed fate and prophecy, divine harmony with his behavior, while Brecht's audience should be aware of its class position and that the audience should „stand for itself" „and the tension arises from the rational discovery of the strangeness of each situation in particular" (Selenić 1971: 82).

The main distinction between Aristotle's theater, which is in the function of the state and which supports the existing state order as a divine order, Brecht destroys the state order through the theater, namely, he uses the theater against the state system, which means that Brecht's epic theater has a revolutionary purpose. Brecht believes that the theater should support the class struggle, contribute to the victory of the working class, which needs to become aware, and turn from a class „in itself" into a class „for itself" (Božić 2018: 205).

Brecht emphasized the following: „We who endeavour to change human nature, like everything else, must find ways to present man from that side from which he seems to be changeable by social intervention. For this purpose, the actor needs a huge reorientation, because the art of acting so far is based on the view that man is what he is, and that, to the detriment of society or to his own detriment, he remains so, eternally human, always true to his nature and never different" (Brecht 1979: 263).

Brecht's role is to make the audience aware of themselves and to change the audience's consciousness. His theater becomes a political theater, since Brecht finds the reason for its existence in the achievement of the goal of converting the audience in the direction of an ideology. As such, the audience should then contribute to the social community.With his theory, Brecht hints at a semiotic approach to theater, given that he emphasizes the rational, not the emotional (Božić 2015: 317).

Wonder (astonishment) is a mode of drawing attention to a specific thing in the play, from something familiar and simple to something unexpected and specific. *The wonder effect or V-effect* (Verfremdungseffekt) is achieved by turning what is familiar

to the audience first into the unknown and estranged, so that it examines its attitude. The audience, after being in wonder, comes to their senses so that they can formulate their attitude and opinion, in order not to become the object of state manipulation. Brecht directly had a great influence on the directors of the political theater (Jevtović: 1997). In fact, he advocated that the audience be presented with a theatrical performance that would present the behavior and life of the people of a society in a critical way. Although Brecht's theater changes the habits of the audience, the question is whether it changes them in effect and to what extent.

REFERENCES

Artvud (1938). Artaud Antonin, Le Theatre et son double, Paris: Gallimard, 1938.

Arvanitaks (199). Arvanitakis Konstantinos I (1998), A Theory of Theater: Theater as Theory, Psychoanalysis and Contemporary Thought 21, 33-60.

Beyme (1974). Beyme Klaus Von: Suvremene političke teorije, Stvarnost, Zagreb, II izdanje, 1974.

Božić, Tančić (2023). Božić Vanda, Dragan Tančić: Primena opštenaučnih metoda u veštačkoj inteligenciji, Zbornik radova Čovječanstvo pred izazovom vještačke inteligencije, TOM III, Evropski Univerzitet Brčko Distrikt, str. 107-119.

Božić, Tančić (2022). Božić Vanda, Dragan Tančić: Krivičnopravni i politikološki aspekti zaštite tajnih podataka i dokumenata. Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić.

Božić (2022). Božić Vanda: Fundamentals of the historical development of theater acting from Ancient Greece and Rome to the modern and avant-garde, Baština, Priština-Leposavić, св. 58, p. 381-395.

Božić (2018). Božić Vanda: Gluma u dramskom i gluma u postdramskom teatru, doktorska disertacija, Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu.

Božić (2015). Božić Vanda: Dramski lik u pozorištu danas. In: Zborník referátov z XII. medzinárodnej Banskobystrickej teatrologi-ckej konferencie v cykle DNES A TU, Akadémia umení v Banskej Bystrici (pp. 313-327).

Brecht (1966). Brecht Bertolt: Dijalektika u teatru, Beograd.

Brecht (1979). Brecht Bertolt: Dijalektika u teatru, Beograd, Nolit.

Burdeau (1979). Burdeau Georges: Traite de csience politique, Tome 4.

Duverger, Maurice (1966): Uvod u politiku, Savremena administracija, Beograd.

Fischer-Lichte (1979). Fischer-Lichte Erika: Bedeutung-Probleme einer semiotischen Hermeneutik und Ästhetik, München.

Gross (1976). Gross Mirjana: Historijska znanost, razvoj, oblik i smjerovi, treće izdanje, Zagreb.

Jevtović (1997). Jevtović Vladimir: Uzbudljivo pozorište, Beograd.

Jovanović (1935). Jovanović Slobodan: Iz istorije političkih doktrina, Sabrana dela Slobodana Jovanovića XV, knjiga prva, Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon A.D. 12, Knez Mihailova ulica 12, Beograd.

Krech, Crutchfield, Richard (1969). Krech David,Crutchfield, Richard S: Elementi psihologije, Naučna knjiga, Beograd.

Lehmann (2004). Lehmann Hans-Thies: Postdramsko kazalište, Zagreb/Beograd, CDU- Centar za dramsku umjetnot, TkHCentar za teoriju i praksu izvođačkih umetnosti.

Lukić (1977). Lukić Radomir: Opšta istorija države i prava, Savremena administracija, Beograd, 1977.

Mihailović, Ristić (2009). Mihailović Dobrivoje, Ristić Slobodan: Organizaciono ponašanje, Newpress, Beograd.

Novakov Sibinović (2015). Novakov Sibinović Jasna, „Prepoznavanja i interpretacije Brehtovog teorijskog diskursa: komparativna analiza pozorišnih kritika predstave Zoran Đinđić", Zbornik Fakulteta dramskih umetnosti br.28, Beograd, Institut za pozorište, film, radio i televiziju.

Ratković (1985). Ratković Radoslav, Osnovi političkih nauka, Institut za političke studije, Beograd.
Samardžić (1993). Samardžić Slobodan: „Politika“, u: (Prir.) Matić, Podunavac: Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd.
Selenić (1971). Selenić Slobodan: Dramski pravci XX veka, Umetnička akademija, Beograd.
Seymour (1959). Seymour Martin Lipset: Political Sociology, objavljeno u zborniku Sociology to – day, urednici R. K. Merton, L. Broom i L. S. Cottrell, New York.
Tančić (2009). Tančić Dragan: Istorijski metod u istraživanju političkih pojava, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka u Beogradu, 2009.
Tančić, Božić (2022). Tančić Dragan, Božić Vanda: Strah u političkim i krivičnopravnim naukama, Tematski zbornik „Strah u naučnom i umetničkom stvaralaštvu“, Leposavić: Institut za srpsku kulturu Priština, 2022. str. 175-186.
Veber (1976). Veber Max, Privreda i društvo, TOM I, Prosveta, Beograd.
Trebješanin (2012). Trebješanin Borka, „U potrazi za građanskom hrabrošću“, Intervju s Oliverom Frljićem, Politika, 16.05. 2012.

Ванда Б. БОЖИЋ
Драган Љ. ТАНЧИЋ

ПОЛИТИКА И ТЕАТАР

Резиме

Предмет овог научног рада је неизоставна повезаност политике и театра, њихова међузависност у друштвеним и политичким односима. Без људи у одређеној држави односно без глумаца који их представљају у позоришној представи нема ни историје ни политике, ни културе, ни театра, а нити политичких догађаја у одређеном времену, простору и на одређеној територији. Често су предметом упризорених позоришних представа политички догађаји из ближе или даље прошлости. Такав театар постаје политички театар. Кроз представу театар може да неким субјектима, у конкретно постављеним ситуацијама, уочи и реши њихове проблеме на свој начин, као и да исте критички објасни и интерпретира, са аспекта резултата, ефеката и последица. Аутори у раду указују на дистинкцију између Аристотеловог театра и Брехтовог театра који се очитује у њиховој различитој функцији и односу ка држави. Наиме, Аристотелов театар подржава постојећи државни поредак као један божански поредак, док Брехт посредством театра руши државни поредак. Брехтов театар постаје политички театар, његова је улога да освести и промени свест публике те даје преобрати у правцу једне идеологије, која ће као таква дати свој допринос држави.

Кључне речи: политика, политичка сила, држава, политички театар, театар, Аристотел, Брехт, насиље, моћ.

Рад је примљен 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.216
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44596

Прегледни рад

*Велибор Д. ЛАЛИЋ**
Факултет безбједносних наука, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

*Милан В. ЛИПОВАЦ***
Факултет безбедности, Универзитет у Београду, Република Србија

УЛОГА ПАРАВОЈНИХ ФОРМАЦИЈА У САВРЕМЕНИМ ОРУЖАНИМ СУКОБИМА: СТАТУС, ДИЛЕМЕ И КОНТРОВЕРЗЕ***

Апстракт: Савремени оружани конфликти учинили су паравојне формације актуелним проблемом, а који се тематизује на нивоу међународног хуманитарног права, али и на нивоу националне легислативе. Традиционални појмови плаћеника и страних бораца последњих година допуњени су појмом страних терористичких борца, као и појмом приватних војних и безбедносних компанија. Циљ овог рада је да се укаже на кључне проблеме њиховог одређења, односно статуса, као и дилема и контроверзи које се намећу у вази са њиховим правним третманом, али и њиховим учешћем у савременим оружаним сукобима. На основу прегледа академске литературе, анализе докумената, званичних саопштења и медијских садржаја представљене су ове четири категорије паравојних формација, а као оквир за илустрацију уочених дилема и контроверзи коришћени су ратови у Авганистану, Ираку и Украјини.

Кључне речи: паравојне формације, плаћеници, страни борци, страни терористички борци, ПВБК, савремени оружани сукоби.

УВОД

Учешће појединаца и група у оружаним сукобима ван њихових матичних држава и ван структура регуларних оружаних снага (војски) не представља савремен феномен. Историја ангажовања плаћеничких војски стара је вероватно колико и историја најстаријих цивилизација, па се у том смислу истичу примери ангажовања плаћеника још у ратовима у античкој Грчкој (Griffith 2014; Riemann 2022). Касније у средњевековној Европи, ангажовање плаћеничких војски представљао је начин на који су богати феудалци могли проширивати своје поседе и потврђивати власт над земљом коју су кметовима давали у закуп. Чак и у поствестфалтској Европи (након 1648. год.) не престаје потреба за плаћеничким војскама.

* Ванредни професор, lalicvelibor@gmail.com
** Ванредни професор, milanlipovac@gmail.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада по Уговору који је Факултет безбедности склопио са Министарством науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије за 2023. годину и односи се на активности које истраживач Милан Липовац предузима по том Уговору.

Настанак суверених националних бирократизованих држава, а пре свега формирање регуларних оружаних снага по принципу обавезне војне службе од 19. века, није у потпуности искључио потребу за ангажовањем додатних паравојних формација (формација које су ван структура регуларних оружаних снага) у оружаним сукобима. Ратови који су обележили 20. век и у одређеном смислу одређивали даље токове историје[1], у великој мери су карактеристични и због учешћа паравојних формација чија се улога и значај током последњих стотинак година мењала. А што је консеквентно довело и до потребе регулисања њиховог статуса и улоге у оружаним сукобима, како у међународном хуманитарном праву, тако и у унутрашњим правним системима конкретних држава. Коначно, током 21. века, а нарочито у ратовима које су Сједињене Америчке Државе водиле у Авганистану, Ираку и Сирији, као и рату који Руска Федерација води у Украјини, употреба паравојних фомрација доживљава праву експанзију.

Имајући све наведено у виду, а првенствено због све већег обима учешћа различитих паравојних формација које нису део регуларних оружаних снага сукобљених страна у савременим ратовима, намеће се потреба јаснијег утврђивања њиховог статуса превасходно у складу са међународним хуманитарним правом. Прављењем јасне дистинкције између појмова као што су: плаћеници, страни борци, страни терористички борци, припадници приватних војних и безбедносних компанија, биће проблематизован статус неких од најпознатијих паравојних јединица које су у последњих 20-ак година учествовале или још увек учествују у ратовима у Ираку, Авганистану, Сирији и Украјини. Њихове кључне заједничке карактеристике су да делују на подручју оружаног сукоба и да не представљају део регуларних војних снага, па би ови примери такође требало да послуже и као оквир за разрешење одређених дилема и контроверзи које могу проистећи из различитих тумачења релевантних норми међународног хуманитарног права.

ЗНАЧАЈ ПАРАВОЈНИХ ФОРМАЦИЈА У САВРЕМЕНИМ ОРУЖАНИМ СУКОБИМА

У савременом добу учешће појединаца у оружаним сукобима ван њихових матичних држава, као и ван структура регуларних оружаних снага не представља ретку појаву. Током 80-тих година 20. века Муџахедини из исламских земља борили су се у Авганистану против Совјетског Савеза. Током рата у Босни и Херцеговини страни борци (1992-1995) из исламских земаља борили су се на страни босанских муслимана (Kolomman 2004), слично као и у Чеченији (Moore, Tumelty 2008) и Сомалији (Shinn 2011). Избијањем рата у Сирији 2011. године, а посебно након 2014. године, на десетине хиљада страних бораца из великог броја земаља придружио се салафистичко-џихадистичкој организацији под називом „Даиш" (арап. داعش [dāʿish]), а код нас познатијој као Исламска држава Ирака и Сирије/Леванта (ИСИС/ИСИЛ). Обзиром да се у новијој литератури о савременим

1 Први светски рат (1914-1918), Руски грађански рат (1917-1923), Шпански грађански рат (1936-1939), Други светски рат (1939-1945), Корејски рат (1950-1953), Изреалско-арапски сукоби (1947-...), Вијетнамски рат (1955-1975) и Совјетски рат у Авганистану (1979-1989).

оружаним сукобима најчешће тематизују управо ови примери, могуће је стећи погрешан утисак да је учешће у страним војскама карактеристика одређене верске заједнице. С тим у вези, почетак рата у Украјини 2014. године је између осталог значајан и због тога што је довео до новог таласа страних бораца који су се придружили странама у сукобу, како Украјини тако и оружаним формацијама у Донбасу, Луганској и Доњецкој области на истоку Украјине. Док питање страних бораца, укључујући и ангажовање приватних војних компанија добија још већи значај након 24. фебруара 2022. године и почетка „специјалне војне операције" како званични Кремљ назива учешће руских оружаних снага у рату у Украјини.

За рат у Украјини карактеристичан је пример „Међународне легије територијалне одбране Украјине", а за коју је украјински министар спољних послова Дмитро Кулеба (ук. *Дмиīро Иванович Кулеба*) објавио да уколико страни држављани желе да се прикључе тој паравојној формацији могу да се обрате украјинским дипломатским представништвима у тим државама[2], а недељу дана касније министар Кулеба је изјавио да се за службу у овој формацији пријавило „скоро 20.000 страних добровољаца из 52 државе" (New York Post, 2022). Насупрот томе Руска Федерација је такође омогућила странцима да као припадници руских оружаних снага учествују у рату у Украјини тако што им се по убрзаној процедури издаје руско држављанство, а чиме они фактички престају да буду страни борци (Russian State Duma, 2022).

Поред учешћа странаца, у редовима руских оружаних снага значајну улогу имају и приватне војне компаније, од којих је, барем са таквим називом, свакако најпознатија „Приватна војна компанија Вагнер група" (рус. *Часīная военная комūания Груūūа Ваīнера*). Учешће приватних војних компанија такође није новина у украјинском рату, а оно нарочито добија на значају током америчке инвазије у Авганистану, Ираку и Сирији, када САД и њени савезници ангажују већи број приватних војних и безбедносних компанија (Avant, De Nevers 2011; Krahmann 2013). Те компаније су обављале различите послове, од логистике и инжењерства, изградње и одржавања војне инфраструктуре, преко производње наоружања и војне опреме, до замене војних трупа у конфликтним подручјима, али у неборбеним дејствима попут обезбеђења лица и објеката, истражних делатности, управљања затворима и другим пословима. Истраживачи америчког Вотсон института (*Watson institute*) са Браун Универзитета наводе како се број „контрактора" (припадника приватних војних и безбедносних компанија) од 11. септембра 2001. године рапидно повећава и да је 2019. године на простору Блиског истока било „53.000 америчких контрактора, наспрам 35.000 америчких војника" и да је њихов ангажман америчке пореске обвезнике коштао невероватних 370 милијарди долара (Peltier 2020: 1).

Паралелно са увећањем значаја паравојних формација у савременим оружаним сукобима, овај феномен постаје све актуелнији и у јавном дискурсу и то у својим кључним појавним облицима као што су: плаћеници, страни борци,

2 Украјински министар Кулеба је 27.02.2022. на свом Твитер профилу објавио следеће: „Странце који су вољни да бране Украјину и светски поредак као део Међународне легије територијалне одбране Украјине, позивам да контактирају стране дипломатске мисије Украјине у својим државама. Заједно смо победили Хитлера, и победићемо Путина такође." https://twitter.com/dmytrokuleba/status/1497840669066502145?lang=bg

страни терористички борци и контрактори приватних војних и безбедносних компанија. Имајући у виду индикаторе у вези са обимом и врстама учешћа ових актера у савременим оружаним сукобима, као и напорима који се у оквиру међународних организација, али и на националном плану предузимају у вези са правним регулисањем њиховог статуса, последична политичка, правна, па и академска актуелност паравојних формација свакако не представља изненађење.

ПЛАЋЕНИЦИ

Плаћенике је у најширем смислу могуће одредити као професионалне војнике чији разлог учествовања у оружаном сукобу није везан за неке политичке, идеолошке или какве друге нематеријалне интересе, већ је њихов примарни циљ искључиво материјалне природе (најчешће новац). Зато плаћеници као такви могу ратовати за било коју државу, страну у сукобу. Имајући у виду овакав лични мотив, теоретски је могуће да у истом сукобу плаћеници више пута промене страну за коју ратују. Плаћеници такође имају дугу историју. Од самих почетака организованог ратовања, затим након настанка стајаћих војски, па све до данас стране у сукобу су неретко своје оружане снаге попуњавале плаћеницима (Riemann 2022).

Појам плаћеника (engl. *mercenaries*) утврђен је Допунским протоколом уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава међународних оружаних сукоба (Протокол I од 8. јун 1977. године), а где је у чланом 47 прописано 6 кумулативних услова. Плаћеником се тако сматра оно лице које: 1) је специјално регрутовано локално или у иностранству да би се борило у оружаном сукобу; 2) стварно директно учествује у непријатељствима; 3) је мотивисано да учествује у непријатељствима углавном са жељом за личном коришћу и коме је, у ствари, обећана, од стране у сукобу или у њено име, материјална накнада знатно већа од оне која је обећана или плаћена борцима сличног ранга или функције у оружаним снагама те стране; 4) није држављанин стране у сукобу нити има пребивалиште на територији коју контролише страна у сукобу; 5) није припадник оружаних снага стране у сукобу; и 6) није послато од државе која није страна у сукобу по званичној дужности као припадник његових оружаних снага (Протокол I, чл. 47). Посебно је важно напоменути да је истим чланом (чл. 47) прописано да плаћеник нема право да ужива статус борца или ратног заробљеника, те последично не може ни остваривати права која лица са тим статусом имају у складу са Женевском конвенцијом. Поједини аутори ипак наводе како није редак случај да друга страна у сукобу плаћенике које зароби или који положе оружје, односно који се предају ипак третира као ратне заробљенике (Médecins Sans Frontières 2016).

Плаћеници представљају легитимне војне мете док учествују у непријатељствима, односно борбеним дејствима. Када не учествују у непријатељствима, односно борбеним дејствима плаћеници уживају одређену међународну правну заштиту. Истина, Женевским конвенцијама ово питање није експлицитно уређено, већ произлази из начина на који се уређује минимум права свих лица која не учествују непосредно у непријатељствима (односи се на припаднике оружаних снага који су положили оружје и лица онеспособљених за борбу услед болести, рањавања, лишења

слободе или из било ког другог разлога). Према таквим лицима, рачунајући и плаћенике који не учествују тренутно у борбеним дејствима, друга страна у сукобу мора поступати „у свакој прилици, човечно, без икакве неповољне дискриминације засноване на раси, боји коже, вери или убеђењу, полу, рођењу или имовном стању, или коме било другом сличном мерилу" (IV Женевска конвенција, чл. 3). Четвртом женевском конвенцијом се такође забрањују поступци: а) повреде које се наносе животу и телесном интегритету, нарочито све врсте убиства, сакаћења, свирепости и мучења; б) узимање талаца; ц) повреде личног достојанства, нарочито увредљиви и понижавајући поступци; д) изрицање и извршавање казни без претходног суђења од стране редовно установљеног суда и пропраћеног свим судским гаранцијама које цивилизовани народи признају за неопходне (IV Женевска конвенција, чл. 3).

Поред овога, у међународном јавном праву постоје две међународне конвенције у вези са плаћеницима. Организација Афричке уније у Либревилу 3. јула 1977. године усвојила Конвенцију о елиминисању плаћеништва у Африци (ступила на снагу априла 1985. год.). Правно одређење плаћеника државе чланице Афричке уније преузимају из Првог допунског протокола Женевске конвенције, а циљ држава које су потписале ову конвенцију[3] је да изврше криминализацију плаћеника кроз национално кривично право. Такође, у оквиру Организације Уједињених нација Резолуцијом 44/34 Генералне скупштине од 04.12.1989. год. усвојена је Међународна конвенција против регрутовања, употребе, финансирања и обуке плаћеника (ступила на снагу 20.10.2001.)[4] са циљем криминализације плаћеника, али и развијања и унапређења међународне сарадње међу државама чланицама УН ради спречавања, кривичног гоњења и кажњавања ових кривичних дела. Правно одређење појма плаћеник је, као и у случају конвенције Афричке уније, преузето из Првог допунског протокола Женевске конвенције. Међутим оно што представља допринос ове две конвенције у односу на Допунски протокол је што се појам плаћеника не односи само на међудржавне оружане сукобе, већ и на унутрашње оружане сукобе.

Ипак и поред Допунског протокола и ове две конвенције, плаћеништво само по себи не представља кривично дело јер га међународним хуманитарно право и Римски статут Међународног кривичног суда га не препознају као таквог. То питање остало је у искључивој надлежности држава које могу на основу препорука ових међународних правних аката или не, извршити криминализацију плаћеника и ова дела инкорпорирати у своју националну кривичну легислативу. Неке од држава које су извршиле криминализацију плаћеника у складу са овом конвенцијом УН су: Јерменија, Азербејџан, Белорусија, Бурунди, Грузија, Таџикистан, Узбекистан и друге.

У односу на актуелни рат у Украјини посебно је занимљиво што и једна и друга страна препознају плаћеништво као посебно кривично дело. Руски кривични закон у члану 359 прописује казну лишења слободе од 4 до 8 година за сваког ко врши регрутовање, обуку, финансирање или било које друго материјално обезбеђивање плаћеника, као и њихово коришћење у оружаном сукобу или непријатељствима.

3 Закључно са 2013. годином укупно 30 афричких држава је потписало ову конвенцију.

4 Закључно са 2020. годином укупно 45 држава је прихватило ову конвенцију Уједињених нација.

Истим чланом предвиђен је и тежи облик овог кривичног дела уколико га учини лице на службеном положају или према малолетном лицу, у том случају је предвиђена казна од 7 до 15 година затвора, са или без новчане казне до 500 хиљада рубаља или у висини зараде или другог примања осуђеног лица у трајању до три године. Док је за учешће плаћеника у оружаном сукобу или непријатељствима предвиђена казна затвора од 3 до 7 година (Russian Federation, *Criminal Code,* Article 359). Оно што је нарочито занимљиво у вези са овим случајем је што Руска Федерација није прихватила конвенцију УН о плаћеницима, али је руковођена својим државним интересима ипак извршила криминализацију плаћеника.

Насупрот овоме, Украјина је у септембру 1993. године ратификовала конвенцију УН о плаћеницима, али криминализацију плаћеника није извршила у потпуности у складу са одређењем плаћеника у Првом допунском протоколу и овој УН конвенцији. Наиме, украјинским кривичним законом у члану 447 предвиђена казна затвора од 3 до 8 година за регрутовање, финансирање, снабдевање и обуку плаћеника у сврху њиховог коришћења у оружаним сукобима других држава или насилним акцијама усмереним на рушење власти или кршење територијалног интегритета, као и коришћење плаћеника у ратним сукобима или операцијама. Док је за учешће у оружаним сукобима других држава ради новчане накнаде, а без одобрења надлежних државних органа, предвиђена казна затвора од 5 до 10 година (Ukraine, *Criminal Code*, 2001, Article 447).

Ово представља својеврстан куриозитет и делимично правни нонсенс, обзиром да је у украјинском случају за индивидуално учешће плаћеника у оружаном сукобу прописна оштрија санкција него у случају организовања плаћеника. Још већа правна нелогичност је постојање ове додатне клаузуле „без одобрења надлежних државних органа", а што у суштини имплицира да је плаћеништво дозвољено уколико постоји одобрење надлежних државних органа. Зато би у односу на ову одредбу можда требало и тумачити она саопштења украјинског министра спољних послова Дмитро Кулебе, а који позива странце да се пријаве украјинским дипломатским представништвима уколико желе да се боре у оквиру Међународне легије територијалне одбране Украјине.

Од земаља у региону једино су Хрватска (март 2000. год.), Србија (март 2001. год.) и Црна Гора (октобар 2006. год.) прихватиле ову конвенцију УН, али је само Хрватска извршила криминализацију плаћеништва. Кривичним законом у Хрватској прописана је казна затвора до 3 године за пунолетно лице које „ради стицања материјалне користи као плаћеник директно учествује у оружаном сукобу или заједничком чину насиља" (Казнени закон Хрватске, чл. 95). Истим законом прописани су и тежи облици овог кривичног дела у случајевима када неко регрутује, употребљава, финансира или оспособљава плаћенике а где је прописана казна од 6 месеци до 5 година, и у најтежем случају када се регрутује малолетник предвиђена је казна затвора од 1 до 10 година.

Ипак важно је примети да су и Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, као и све друге државе региона последњих година извршиле измене и допуне свог кривичног законодавства, а чиме су увели нове категорије кривичних дела којим се инкриминише феномен који се колоквијално означава као „страни борци", а који

између осталог оставља могућност да и домаћи држављани који као плаћеници учествују у оружаним сукобима на територији других држава буду кривично гоњени.

СТРАНИ БОРЦИ И СТРАНИ ТЕРОРИСТИЧКИ БОРЦИ

Учешће страних држављана који су мотивисани идеолошким разлозима а не материјалном користи такође не представља нову карактеристику оружаних сукоба. На почетку дискусије потребно је направити дистинкцију између страних бораца „добровољаца" и појма плаћеника који су представљени у претходном делу. Иако се појам страних бораца добровољаца користи у јавном дискурсу, овај појам није утемељен у међународном хуманитарном праву, већ је уведен у употребу у контексту различитих ратних дешавања и имао примарно политичку, чак и идеолошку димензију. Страним борцима добровољцима се сматрају појединци који служе у оружаним снагама државе или ентитета и који нису држављани стране у сукобу, а чија служба није превасходно мотивисана тежњом за материјалном добити, као у случају плаћеника (Arielli, Rodogno 2016: 317).

Бројни су примери учешћа страних бораца добровољаца током историје попут учешћа италијанских добровољаца који су се борили за Француску 1914. и 1915. године. Познат је и пример страних бораца који су се придружили Црвеној армији током Руског грађанског рата (1917-1922). А на нашим просторима је вероватно најпознатији пример учешћа међународних бригада (рачунајући и 1.664 Југословена) у Шпанском грађанском рату (1936-1939), где је према појединим изворима на обе стране у сукобу учествовало око 50.000 добровољаца из преко 50 држава (Faber 2016). Такође познат пример је и учешће страних добровољца на страни Израела током ратова 1948. и 1967. године (Arielli, Rodogno 2016: 318).

У савременом друштвеном контексту учешће страних бораца добровољаца евидентно је у Украјини од почетка рата 2014. до данас. Украјина је након руске инвазије основала већ поменуту Међународну легију територијалне одбране Украјине, а чије је борце интегрисала у своје оружане снаге. Док су на страни отцепљених региона Луганска и Доњецка од 2014. године такође учествовали страни борци добровољци, а након 24. фебруара 2022. Руска Федерација подстиче тренд учешћа страних бораца у оквиру својих оружаних снага тако што им по убрзаној процедури издаје руско држављанство, а што је већ истакнуто у тексту.[5]

Међународно хуманитарно право не забрањује учешће страних бораца добровољаца у оружаним сукобима. Међутим, одлазак на страна ратишта може бити инкриминисано националним законодавством. Конкретне државе на различит начин решавају ово питање, па је у појединим кривичним законодавствима учешће сопствених држављана у оружаним сукобима у страним земљама кажњиво, док у другима није. Такође постоје поједини случајеви када поједине државе омогућују учешће својим држављана у оружаним сукобима у иностранству, али под одређеним условима. У случају заробљавања, предаје, односно полагања оружја страни борци

5 Оваква правна ситуација не подразумева губитак надлежности матичне државе у погледу кривичног гоњења свог држављана који на овакав начин као страни борац добровољац стиче држављанство друге, односно руске државе.

добровољци имају статус ратних заробљеника у складу Женевском конвенција о поступању с ратним заробљеницима од 12.08.1949. (III Женевска конвенција), а где се у члану 4 говори о „добровољачким одредима". Истина, овим чланом се не прави разлика између домаћих и страних бораца добровољаца, већ се као минимални услови да добровољци могу имати статус заробљеника наводе: 1) да им на челу стоји особа одговорна за своје потчињене; 2) да имају одређени и на даљину препознатљив знак распознавања; 3) да отворено носе оружје; и 4) да своје операције изводе у складу са законима и обичајима ратовања (III Женевска конвенција, чл. 4).

Ипак, појачано интересовање међународне заједнице за правно регулисање феномена страних бораца превасходно је везано за 2014. годину и ескалацију кризе у Ираку и Сирији, а када се већ помињаној Исламској држави Ирака и Сирије/Леванта(ИСИС/ИСИЛ) за неколико месеци ратовања (до децембра 2015. год.) прикључило око 30.000 страних бораца из чак 85 држава(Benmelech, Klor 2016: 1). Док је према подацима Уједињених нација током 2015. године око 40.000 људи из преко 120 земаља отпутовало у Ирак и Сирију како би учествовали у борбеним дејствима и где се велика већина (њих око 80%) прикључила ИСИЛ-у, а стварајући комбиноване снаге са локалним Ирачанима и Сиријцима од укупно око 100.000 бораца (UNODC, 2017). Међународна заједница је у ИСИЛ-у препознала велики потенцијал за регрутовање значајног броја страних бораца који би се борили у „Светом рату" на страни Исламске државе са циљем успостављања Калифата на простору Ирака и Сирије. Међународна заједница је такође у овоме препознала и велику опасност, а која би вероватно уследила након повратка ових бораца у своје матичне државе. Зато најмоћније државе света, попут Сједињених Америчких Држава, Велике Британије, Француске, Немачке, Руске Федерације, НР Кине и многих других предузимају низ војних, политичких, али и правних активности како би се предупредили могуће негативне импликације постојања Исламске државе. Само део тих активности односио се измену политичко-правне парадигме у којој је Исламска држава означена као терористичка организација, док су страни борци који се борили на страни Исламске државе означени као „страни терористички борци", а што представља потпуну новину у међународном и националном праву.

Оваква промена парадигме у односу на дотадашњи правни третман страних бораца, артикулисана је и кроз резолуције које усвајају најрелевантније међународне организације. Тако је на пример Савет безбедности Уједињених нација 24. септембра 2014. год. усвојио Резолуцију 2178 чији је циљ решавања „акутне и растуће претње страних терористичких бораца, а нарочито оних које је врбовао и који су се придружили ИСИЛ (Даиш), Фронту Ал-Нусрах и огранцима Ал-Каиде" (Resolution 2178 SC UN). У овој резолуцији дато је и одређење страних терористичких бораца, који представљају „особе које путују у државу која није држава њиховог пребивалишта или држављанства, с циљем извршавања, планирања или припремања или учешћа у делима тероризма или одржавања или похађања терористичке обуке, укључујући и обуку везану за оружани сукоб" (UN Resolution 2396). Овакво одређење „страних терористичких бораца" потврђено је и Резолуцијом 2396 коју је Савет безбедности Уједињених нацијаусвојио у децембру 2017. год, а којом се државе чланице позивају да појачају мере за откривање, истраживање

и процесуирање страних терористичких бораца, односно идентификовања, спречавања и кажњавања својих држављана који се придружују терористичким организацијама (UN Resolution 2396).

Дилеме – контроверзе

Начин на који Уједињене нације одређују појам страних терористичких бораца је више него споран, а његова правна неконзистентност се испољава у конкретним дилемама и контроверзама које су уочљиве још на нивоу односа овог појма са појмом страних бораца. Наиме очекивање је да би, бар према називу, ово требало да представљају два најсроднија појма, односно да појам страних терористичких бораца произлази из ширег појма страних бораца и представља његову спецификацију у односу на стране борце који спроводе терористичке акте. Међутим појам страних терористичких бораца, на основу овог одређења које дају Уједињене нације, вишеструко превазилази појам страних бораца. Прво, појам страних терористичких бораца обухвата и оне стране борце чије активности нису везане искључиво за дела тероризма и/или терористичку обуку, већ и „обуку која је везана за оружани сукоб". Обзиром да ова формулација „обука за оружани сукоб" није операционализована у резолуцијама које је до сада усвојио Савет безбедности, она остаје више него неодређена конструкција која изазива одређене дилеме и контроверзе. Наиме, нешто што је могуће подвести под „обуку за оружани сукоб" може обухватати и низ мера и активности које могу предузимају како државни органи, тако и недржавни актери. Затим ову врсту обуке могу пружати како оружани, тако и неоружани актери, јер обучавање за оружани сукоб не подразумева искључиво знања и вештине које су везне за употребу наоружања, него и машина, оруђа, алата које имају превасходно цивилну, а потенцијално и војну примену. Тако су на пример, током оружаног сукоба 1999. године када је НАТО бомбардовао СР Југославију и поред других војних и цивилних циљева уништавао и телекомуникациону инфраструктуру, домаћи радио аматери су имали веома значајну улогу у комуникацији. Данас би у оружаним сукобима поред радио-аматера, велики значај могли имати и камермани који су обучени за снимање дроновима и то не само у погледу осматрања/снимања неког простора, него и потенцијално директног учешћа у борбеним дејствима. Обука из прве помоћи је изузетно важна и корисна како у оружаним сукобима, тако и у мирнодопским условима. Сличан случај је и са обукама које су везане за подизање нивоа спремности заједнице на реаговање у ванредним ситуацијама, а на пример везано за заштиту и спашавање становништва, а које су подједнако значајне и током оружаних сукоба.

Наравно да наведеним примерима нису илустроване све ситуације у којима обуке које постоје у мирнодопским условима и које организују неоружани државни или недржавни актери, а које омогућавају стицање или унапређење знања и вештина које могу бити од користи у оружаном сукобу, али су ови примери истакнути чисто као илустрација какве све дилеме и контроверзе изазива неодређеност и недореченост ове формулације „обука за оружани сукоб" у правном одређењу страних терористичких бораца. У том смислу, кључна дилема је везана за карактер

и садржај те обуке, јер није јасно која су то знања и вештине која су опасна сама по себи, а чије преношење, односно стицање би требало инкриминисати. Тако да овај део одређења страних терористичких бораца који је везан за забрану неке „обуке која је за оружани сукоб" остаје прилично контроверзан.

Подједнако значајан недостатак УН-овог одређења страних терористичких бораца, а који изазива одређене дилеме и ствара контроверзе, и који се такође значајно разликује од одређења страних бораца јесте тај што страни терористички борци уопште не морају учествовати у оружаном сукобу, односно не морају бити део оружаних снага. Јер су овим УН-овим одређењем као страни терористички борци окарактерисана и она лица која „путују" у страну државу „са циљем извршења, планирања или припремања или учешћа у делима тероризма или одржавања или похађања терористичке обуке, укључујући и обуку везану за оружани сукоб". То фактични значи да није неопходно да одређена лица заиста и спроведу неке од наведених радњи, већ је само довољно да „путују" у страну земљу и да имају „циљ" да учине неку од наведених радњи. Обухват овакве правне норме није могуће поуздано утврдити што се огледа у дилемама везаним за кривично-правну примену ове одредбе, а што свакако додатно појачава постојеће контроверзе у вези са овим УН-овом правним појмом.

Додатна контроверза односи се на то да се страни терористички борци чак ни не морају налазити на територији стране државе како би учинили ово кривино дело. Наиме према УН-овом одређењу страни терористички борци су „особе које путују у државу која није држава њиховог пребивалишта или држављанства, с циљем…", а то фактички значи да се они не морају физички наћи на територији стране државе на чијој се територији води оружани сукоб. Дилема која се јавља у вези са тим је тренутак када такав пут почиње, односно да ли је неопходно да се то лице нађе на територији транзитне земље или је могуће да такво кривично дело учини и уколико уопште не напусти територију сопствене државе. Дакле за разлику од страних бораца где су неопходни услови да се физички нађу на територији стране државе где се води оружани сукоб и да служе у страним државним или недржавним оружаним снагама, у овом случају УН-овог одређења страних терористичких бораца довољно је само да буду на путу за страну државу у којој се води оружани сукоб. На диспозицију „особе које путују у (страну) државу (…) с циљем…" надовезује се и следећа дилема која је везана за одустај од кривичног дела и да ли је он и под којим условима уопште могућ.

Поред овог бића кривичног дела које је везано за „путовање", подједнако контроверзан елемент бића овог кривичног дела је и постојање „циља" да се изврши нека од наведених радњи: „извршавања, планирања или припремања или учешћа у делима тероризма или одржавања или похађања терористичке обуке, укључујући и обуку везану за оружани сукоб", а где испада да је постојање циља кривично дело само по себи, а које такође намеће бројне дилеме.

Имајући све ове дилеме у виду намеће се и она кључна која би се могла свести на питање да ли је овакво УН-ово одређење страних терористичких бораца имало за циљ да заиста кривично-правно регулише ово питање на правно ваљан начин или је пак било мотивисано ургентношћу решавања овог *ad hoc* проблема које је

било везано искључиво за стране борце Исламске државе Ирака и Сирије и како би се појединачно доказивања овог кривичног дела, убрзало њихово кажњавање и предупредило даље јачање ИСИС-а страним борцима. Главна контроверза које проистиче из овога је јесте могућност да практично свако лице које путује у Ирак или Сирију буде оптужено и третирано као страни терористички борац.

ПРИВАТНЕ ВОЈНЕ И БЕЗБЕДНОСНЕ КОМПАНИЈЕ (ПВБК)

У систему безбедности, поред надлежних државних органа и институција, као и класичних провајдера безбедности (попут војске, полиције, обавештајних служби…), постоје и привредни субјекти који пружају одређену врсту услуга и/или продају одређену врсту робе (нпр. наоружање и војну опрему) и који су такође значајни у области безбедности. Спектар безбедносних услуга који ови привредни субјекти могу пружати различитим државним и/или приватним корисницима могу се кретати од спровођења различитих обука у области безбедности (нпр. руковање ватреним оружјем, заштита од пожара, реаговање у ванредним ситуацијама…), затим уградња и коришћење видео-надзора и других техничких система заштите лица и објеката, преко детективске делатности, обавештајно-аналитичког рада, па све до различитих облика логистичке и сваке друге врсте подршке у оружаним сукобима, рачунајући и непосредно учешће у оружаним сукобима за неку од страна у сукобу. Имајући у виду тему овог рада, нагласак је стављен на оне привредне субјекте из области безбедности који своје услуге пружају у оружаним сукобима.

Такви привредни субјекти се у литератури, са мање или више адекватном аргументацијом, означавају као приватне војне и безбедносне компаније (ПВБК) (Schreier, Caparini 2005; Cockayne 2008; Østensen 2011; Joachim, Schneiker 2012). На овом месту је посебно важно нагласити да се ова синтагма користи за означавање приватних војних и безбедносних компанија као јединствене категорије, а не као оквир у којем се прави разлика између војних у односу на безбедносне компаније и обрнуто.[6] Такође ова „јединствена" академска тематизација приватних војних и безбедносних компанија довела је и до утврђивања заједничких критеријума за класификацију. Тако на пример, поједини аутори препознају природу, односно врсту послова које ове компаније врше, затим конкретне услуге које пружају, али и услове у којима се те услуге пружају, као критеријуме за класификацију ПВБК (Shearer 1999; Brooks 2002; Singer 2003; Isenberg 2009; Sukhankin 2022).

Већи је број фактора који утичу на пораст ангажовања ПВБК у кризним регионима, а првенствено у подручјима оружаног сукоба, па чак и ратном подручју.

---

6 Имајући у виду да се синтагма „приватне војне и безбедносне компаније" подједнако доследно користи и у академској литератури, као и у званичним документима и извештајима међународних организација (превасходно УН, НАТО, ЕУ), али и у документима националних држава (попут нпр. САД, Велике Британије…), и да прегледом литературе и докумената није пронађена јасна дистинкција између приватне војне и приватне безбедносне компаније. Аутори овог рада сматрају да би било изузетно корисно истражити разлике првенствено у смислу функције, али и послова које обављају ове две врсте приватних компанија, а са циљем прављења јасније појмовне диференцијације.

Флексибилност, ефективност, економска исплативост, често су навођени разлози за оправданост њиховог ангажовања (Rácz 2022). За ангажовање ПВБК у оваквим условима заинтересоване су како слабе/неуспеле тако и јаке државе, као и недржавни актери у оваквим државама. А где је могуће направити и разлику у погледу разлога због којих ангажују ПВБК. Поједини аутори истичу како се ПВБК ангажују од стране снажних држава како би се „замаглиле ратне активности и омогућило веродостојније порицање" (*create a fog of war and plausible deniability*) (Pate 2020). Односно да у ситуацији када на пример најснажније и најмоћније државе света нису званично и директно преко својих официјелних оружаних снага (најчешће војске) укључене у спровођење војних активности у неком оружаном сукобу, имају могућност да преко својих ПВБК утичу на конкретне исходе у оружаном сукобу. Додатни аргумент у прилог ангажовања ПВБК у оружаним сукобима је везан за проблем жртава, односно рањених и убијених. Јавност је по правилу далеко сензибилнија на вести о страдању младих војника који су регрути или који су мобилисани и практично се против своје воље нашли у оружаном сукобу, насупрот припадницима ПВБК за које се претпоставља да су добро обучени, добро плаћени и да, што је најважније, својевољно одлазе подручје оружаног сукоба. Насупрот овоме, интерес слабих/неуспелих држава могуће је свести на борбу за власт, односно освајање власти или заштиту позиције локалних моћника, док интерес за ангажовање ПВБК од стране недржавних актера може довести у везу и са пословним интересима великих компанија (нпр. када се на подручју оружаног сукоба налазе велика природна богатства) (Pate 2020). Иако прилично поједностављен, овај Патеов увид ипак омогућава скицирање интереса различитих државних и недржавних актера који ангажују приватне војне и безбедносне компаније током оружаног сукоба.

У погледу правног регулисања статуса ПВБК у оружаним сукобима, на међународном нивоу не постоји правно обавезујући акт. Међутим, Влада Швајцарске конфедерација и организација Међународног црвеног крста су 2008. године покренули иницијативу регулисања овог питања у циљу заштите међународног хуманитарног права и људских права у вези са учешћем приватних војних и безбедносних компанија у оружаним сукобима. Резултат тих иницијатива је Документ из Мотреа о одговарајућим међународно-правним обавезама и доброј пракси за државе у вези са операцијама приватних војних и безбедносних компанија током оружаног сукоба (The Montreux Document). У складу са одређењем из Документа из Монтреа, приватне војне и безбедносне компаније су приватне пословне компаније које пружају војне и/или безбедносне услуге, без обзира на то како себе описују. Војне и безбедносне услуге обухватају, посебно, обезбеђење наоружане страже и заштиту лица и објеката, као што су конвоји, зграде и друга места; одржавање и рад система наоружања; притвор затвореника; и савете или обуку локалних снага и безбедносног особља (The Montreux Document). Ипак овај документ не производи посебно правно дејство, већ практично представља компилацију постојећих међународних правних норми и добрих пракси, али је у циљу имплементације Документа из Мотреа сачињен Међународни кодекс понашања за пружаоце услуга приватног обезбеђења (ICoCa, 2021). Истина ни овај Међународни кодекс не представља обавезујућу правну норму, али по принципу добровољности

окупља државе, ПВБК и организације цивилног друштва које се „обавезују на поштовање закона, људских права и заштиту интереса својих клијената".[7] Радна група Уједињених нација сачинила је глобални извештај о националним регулаторним оквирима чланица Уједињених нација за период 2013-2016 (UN, 2017)[8] из којег произлази да државе чланице, уколико уопште регулишу питање ПВБК, онда то питање регулишу на различите начине.[9]

Дилеме – контроверзе

Приватне војне и безбедносне компаније добијају већи значај након окончања Хладног рата (Baum, McGahan 2013), а нарочито почетком 21. века и америчке (заједно са савезницима) инвазије на Авганистан 2001. године и Ирак 2003. године (Elsea 2010; Schwartz 2011). Из тог периода је најпознатији пример америчке приватне војне компаније „Блеквотер" (*Blackwater*) која је остала упамћена по бројним примерима употребе прекомерне силе, а у којима су неретко страдали и цивили (Singer 2007; Scahill 2008). Док је највеће згражавање јавности изазвало обелодањивање праксе тортуре преко 200 притвореника у багдадском затвору Абу Граиб за коју су одговорни припадници две америчке компаније (*CACI International* и *Titan Corporation*, касније *L-3 Services*), које су добиле тендер за пружање услуга ислеђивања и превођења у више притворских јединица у Ираку (Кораћ 2015: 10 према *Investigation of Intelligence Activities At Abu Ghraib*). Једна од контроверзи у вези са приватним војним и безбедносним компанијама је и то што лош имиџ ових и сличних ПВБК није утицао на смањивање њихове улоге у конфликтним подручјима. Шта више, додатна контроверза је и то што је бар на основу медијских извештавања стиче утисак да се од 2011. године и почетка рата у Сирији, али и 2014. године и почетка рата у Украјини, обим учешћа и значај који ПВБК имају у оружаним сукобима значајно увећава.

Основне критике на рачун ових, јавности најпознатијих, ПВБК јесте да су ништа друго до обични плаћеници, па како би поправили овај негативан имиџ, све чешће се истиче „хуманитарна" улога ПВБК и допринос „изградњи мира и безбедности" у подручју оружаног сукоба. Зато се често наглашава допринос који ПВБК дају у мировним мисијама Организације Уједињених нација (de Groot, Regilme 2022).

---

7 На званичној интернет презентацији IcoCa налазе се подаци о чланству. Укупно је 235 чланова, од чега су: 7 држава, 113 приватне војне и безбедносне компаније, 50 организација цивилног друштва и 65 посматрача (видети: https://icoca.ch/the-code/).

8 Global Study on national regulatory framework and legislation on PMSCs (2013-2016). Линк: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/wg-mercenaries/global-study-national-regulatory-framework-and-legislation-pmscs-2013-2016.

9 У овом извештају, Радна група је анализирала доступне законе и прописе који се односе на ПВБК у свим регионалним групама Уједињених нација, на основу следећих критеријума: (а) позивања на конвенције о плаћеницима; (б) обим примене; (ц) правила о лиценцирању, овлашћењу и регистрацији; (д) прописе о избору и обуци; (е) забрањене и дозвољене активности ПВБК; (ф) правила о набавци оружја од стране ПВБК; (г) употреба силе и ватреног оружја; и (х) одговорност.

Зато су неке од основних дилема везане за њихов правни третман у условима оружаног сукоба. Да ли припадници ПВБК могу непосредно учествовати у непријатељствима? Уколико је одговор позитиван, да ли онда стичу статус неке од постојећих правних категорија (нпр. плаћеници, страни борци ...) или пак представљају посебну правну категорију? Уколико им пак није дозвољено да непосредно учествују у непријатељствима да ли постоје неке универзалне санкције против њих? Да ли припадници ПВБК могу бити легитиман део међународних снага, а који дају конструктиван допринос изградњи мира и стабилности у конфликтом обухваћеном подручју?

У вези са овим и другим дилемама није могуће дати једнозначан и искључив одговор, већ он свакако зависи од контекста и првенствено улоге коју припадници ПВБК имају у конкретном случају. Ипак међународно право регулише бар део питања у вези са ПВБК. Тако се на пример припадници ПВБК сматрају цивилима, осим у случајевима када су инкорпорирани у оружане снаге државе или су укључени у војне операције за рачун страна у конфликту, а са јасним ознакама/униформама и у ланцу командовања (ICRC, 2013). Међутим када припадници ПВБК директно учествују у непријатељствима, али без изричите или прећутне сагласности државе која је страна у конфликту, они и даље имају статус цивила, али су легитимне војне мете, односно не уживају заштиту као цивили (ICRD, 2009). А уколико током учешћа у непријатељствима буду заробљени, не сматрају се ратним заробљеницима, већ у складу са Четвртом женевском конвенцијом уживају статус цивила. Што фактички значи да им се може судити као цивилним лицима уколико су починила кривична дела у складу са националним законодавством стране у сукобу која их је заробила. Међутим, ово се односи на индивидуалну кривичну одговорност припадника ПВБК који су починили неки од ратних или других злочина. Додатно питање које изазива контроверзе односи се на одговорност приватне компаније, односно одговорност одговорног лица у правном лицу чији су запослени извршили неко од кривичних дела.

Обзиром да ово питање није регулисано међународним правом, оно се у пракси решава не утврђивањем евентуалне кривичне одговорности, већ санкцијама које индивидуалне државе или чак и међународне организације предузимају против одговорних у ПВБК или против власника ПВБК. У контексту америчких приватних војних и безбедносних компанија које су према америчким извештајима непосредно одведене у везу са злоупотребом и прекорачењем овлашћења, кршењем људских права, али и вршењем кривичних дела попут на пример *KBR, DynCorp, TITAN, CACI, Blackwater* итд, нема података да су од стране америчке администрације предузете икакве мере против одговорних или власника тих компанија (Snell 2011). Међутим у случају рата у Украјини и најпознатије паравојне формације Вагнер групе (која у свом називу има синтагму „приватна војна компанија") су од стране САД и Европске уније усвојени пакети санкција које између осталог подразумевају забрану уласка у те државе Јевгенију Пригожину као власнику Вагнер групе, као и другим командантима ове паравојне формације, али и замрзавању њихове имовине која се налази на рачунима или на територији САД и државама чланицама ЕУ. Ипак, важно је приметити да се припадници Вагнер групе непосредно ангажују

у непријатељствима, односно у борбеним дејствима, а због чега је власти у САД и ЕУ не третирају као ПВБК, већ их означавају као „плаћеничку групу", односно „транснационалну криминалну организацију" (U.S. Department of the Treasury, 2023). Имајући све ово у виду, одређивање статуса припадника приватних и војних компанија није тако једноставно с обзиром на њихову различиту улогу у подручју оружаног сукоба, али неретко и у односу на интересе великих сила у конкретном случају, а на шта нас упућују овај, али и разни други случајеви америчких ПВБК током инвазије у Авганистану и Ираку. Ову тенденцију уочавају и други аутори истичући да правни третман ПВБК зависи и од односа са државом која ју је ангажовала (*relationship with the hiring State*), а која има јурисдикцију над конкретном територијом (Sossai 2009). Међутим ту се јавља додатна дилема која се односи на функцију коју ПВБК може обављати у корист конкретне државе, као и то да ли је могуће повући јасну границу између функција које се могу сматрати директним учешћем у непријатељствима. Слично као и у претходном случају и у вези са разрешењем ове дилеме уочљива је тенденција да се ово питање не разрешава искључиво на правном, већ и на политичком нивоу.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду смо настојали да укажемо на значај и улогу који паравојне формације имају у савременим оружаним сукобима. Под паравојним формацијама подразумевају се оружане формације које су ван структура регуларних оружаних снага у оружаном сукобу и имају четири најчешћа појавна облика: плаћеници, страни борци, страни терористички борци и приватне војне и безбедносне компаније. Примарни циљ овог рада везан за указивање на кључне проблеме њиховог одређења, односно статуса, као и дилеме и контроверзе које се намећу у вези са њиховим правним третманом и улогом у савременим оружаним сукобима. Како у међународном хуманитарном праву не постоје обавезујући правни акти који на јединствен начин третирају било коју од ових поткатегорија паравојних формација, тако су ова питања на различите начине регулисана у националној легислативии то само појединих држава.

Појам плаћеника утврђен је Допунским протоколом Женевске конвенције и они када учествују у непријатељствима уживају статус бораца, а постоје и две конвенције (конвенција Афричке уније и конвенција УН) којима се забрањује плаћеништво. Тако да плаћеништво није универзално инкриминисано, већ су то урадиле само државе које су прихватиле неку од ових конвенција или су то учиниле самоиницијативно и невезано од ових конвенција. За рат у Украјини је посебно занимљиво што су и Руска Федерација и Украјина извршиле криминализацију плаћеника и предвиделе вишегодишње затворске казне за лица која као плаћеници учествују у оружаном сукобу.

Насупрот плаћеника, чије је учешће у оружаним сукобима примарно мотивисано материјалном користи, постоје страни борци чије је учешће у оружаним сукобима по правилу мотивисано идеолошким разлозима. Иако овај појам има дугу традицију, његова масовнија инкриминација почиње тек након 2014.

године када велики број бораца из целог света путује у Ирак и/или Сирију како би се борили на страни Исламске државе (ИСИЛ/ИСИС). Тада се под окриљем Уједињених нација конституише појам страних терористичких бораца, а појам за који се везују и највеће дилеме и контроверзе, а које су свакако представљене у раду.

Диверсификација паравојних формација које учествују у савременим оружаним сукобима наметнула је потребу утврђивања статуса и улоге приватних војних и безбедносних компанија. Разлози ангажовања ПВБК у савременим оружаним сукобима (попут рата у Авганистану, Ираку и Украјини), послови које обављају и утврђени трендови свакако упућују на закључак да ће и у неким будућим ратовима ПВБК добијати се већу и запаженију улогу. Међутим њихов тренутни значај и потенцијални допринос у савременим оружаним сукобима, не прати и њихово адекватно међународно правно и унутрашње правно одређење. А што додатно појачава постојеће и ствара нове дилеме и контроверзе које су такође представљене у раду. Коначно, налази који су представљени у овом истраживању могу бити од користиза сачињавање модела за анализу и систематизацију спефицифичних паравојних формација у савременим оружаним сукобима, а које би се на основу преовлађујућих карактеристика могле сврставати у некуод постојећих категорија: плаћеници, страни борци, страни терористички борци и приватне војне и безбедносне компаније.

ЛИТЕРАТУРА

Arielli, Rodogno 2016: Nir Arielli, Davide Rodogno. „Transnational Encounters: Hosting and Remembering Twentieth-Century Foreign War Volunteers–Introduction." *Journal of Modern European History* 14.3, 315-320.

Avant, De Nevers, 2011: Deborah D. Avant, Renee De Nevers. „Military contractors & the American way of war."*Daedalus*, 88-99.

Baum, McGahan 2013: Joel ACBaumand Anita M. McGahan. T„he reorganization of legitimate violence: The contested terrain of the private military and security industry during the post-cold war era." *Research in Organizational Behavior* 33, 3-37.

Benmelech, Klor 2016: Efraim Benmelech, Esteban F. Klor. „What explains the flow of foreign fighters to ISIS?" *Terrorism and Political Violence* 32(7), 1458-1481.

Caparini 2005: Schreier Caparini. Fred Schreier, Marina Caparini. *Privatising security: Law, practice and governance of private military and security companies* (Vol. 6). Geneva: DCAF.

Cockayne 2008: James Cockayne. „Regulating private military and security companies: The content, negotiation, weaknesses and promise of the Montreux Document." *Journal of Conflict and Security Law*, *13*(3), 401-428.

de Groot, Regilme Jr, 2022: Tomde Groot, Alvador Santino F. Regilme Jr. „Private military and security companies and the militarization of humanitarianism." *Journal of Developing Societies*,*38*(1), 50-80.

Elsea 2010: Jennifer Elsea. *Private security contractors in Iraq and Afghanistan: legal issues*. Diane Publishing.

Faber, 2016: Sebastiaan Faber. „Spain's Foreign Fighters. The Lincoln Brigade and the Legacy of the Spanish Civil War", Foreign Affairs (septembar/oktobar 2016.)https://www.foreignaffairs.com/reviews/review-essay/spains-foreign-fighters

Griffith 2014: Guy Thompson Griffith. *The mercenaries of the Hellenistic world*. Cambridge University Press.

ICoCa, 2021: The International Code of Conduct for Private Security Service Providers (ICoCa). https://icoca.ch/wp-content/uploads/2022/01/INTERNATIONAL-CODE-OF-CONDUCT_Amended_2021.pdf

ICRC, 2013: International Committee of the Red Cross 2013. International humanitarian law and private military/security companies - FAQ. Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law. https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc-002-0990.pdf

ICRC, 2020: International Committee of the Red Cross, The Montreux Document On Pertinent International Legal Obligations and Good Practices for States Related to Operations of Private Military and Security Companies During Armed Conflict, ref. 0996

Isenberg 2009: David Isenberg. „Private Military Contractors and U.S. Grand Strategy," International Peace Research Institute, Oslo.

IV Женевска конвенција, 1949: Женевска конвенција о заштити грађанских лица за време рата од 12.08.1949. год.

Joachim, Schneiker, 2012: Jutta Joachim, Andrea Schneiker. New humanitarians? Frame appropriation through private military and security companies. *Millennium, 40*(2), 365-388.

Kohlmann 2004: Evan Kohlmann. *Al-Qaida's jihad in Europe: the Afghan-Bosnian network*. Berg Pub Limited.

Krahmann 2013: Elke Krahmann. „The United States, PMSCs and the state monopoly on violence: Leading the way towards norm change." *Security Dialogue 44*(1), 53-71.

Médecins Sans Frontières. The Practical Guide to Humanitarian Law. Mercenaries. https://guidehumanitarian-law.org/content/article/3/mercenaries/

New York Post, 2022: 20,000 foreign volunteers have signed up to fight in Ukraine: officials (02.03.2022.) https://nypost.com/2022/03/06/20k-foreign-volunteers-signed-up-to-fight-in-ukraine-officials/

Østensen 2011: Åse Gilje Østensen. *UN use of private military and security companies: Practices and policies* (Vol. 3). Ubiquity Press.

Pat, 2020: Ethan Pate. Private military & security companies in International relations. https://thesecuritydistillery.org/all-articles/private-military-amp-security-companies-in-international-relations

Peltier 2020: Heidi Peltier. „The growth of the "camo economy" and the commercialization of the post-9/11 wars."20 years of war: A cast of war research seriesWatson institute, Brown University. 1-26.

Rácz 2022: András Rácz. „Band of brothers: the Wagner Group and the Russian state." *Center for Strategic and International Studies (CSIS), https://www. csis. org/blogs/post-soviet-post/band-brothers-wagner-group-and-russian-state*. https://www.csis.org/blogs/post-soviet-post/band-brothers-wagner-group-and-russian-state

Riemann 2022: Malte Riemann. „Mercenaries in/and history: the problem of ahistoricism and contextualism in mercenary scholarship." *Small Wars & Insurgencies 3*(1-2), 22-47.

Rome Statute of the International Criminal Court, 1998: A/CONF.183/9 of 17 July 1998.

Russian Federation, Criminal Code, 1996: The Criminal Code of the Russian Federation NO. 63-FZ of 13. June 1996. https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/rus_e/wtaccrus58_leg_362.pdf

Russian State Duma, 2022: The State Dumathe Federal Assembly of the Russian Federation. Foreign citizens serving in the Russian army under contract to be able to obtain citizenship of Russia under a simplified procedure. September 20, 2022. http://duma.gov.ru/en/news/55276/

Schwart, 2011: Moshe Schwartz. „The department of defense's use of private security contractors in Afghanistan and Iraq: Background, analysis, and options for congress." Library of Congress Washington DC Congressional Research Service.

Shearer 1999: David Shearer. „Private military force and challenges for the future." *Cambridge Review of International Affairs* 13.1, 80-94.

Shinn 2011: David Shinn. „Al Shabaab's foreign threat to Somalia." Orbis 55.2, 203-215.
Singer 2003: Peter Singer. Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry. Ithaca, New York: Cornell University Press.
Snell 2011: Angela Snell. „The absence of justice: Private military contractors, sexual assault, and the US government's policy of indifference." University of Illinois Law Review, Vol. 2011, no. 3, 1125-1164.
Sossai 2009: Mirko Sossai. „Status of PMSC Personnel in the Laws of War: The Question of Direct Participation in Hostilities." https://cadmus.eui.eu/handle/1814/11407
The Jamestown Foundation, 2022: The Contemporary Global 'Security for Hire' Industry: An Overview
Ukraine, Criminal Code, 2001: Criminal Code of the Republic of Ukraine (English Version) This Code enters into force on September 1, 2001. https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/ukr/2001/criminal-code-of-the-republic-of-ukraine-en_html/Ukraine_Criminal_Code_as_of_2010_EN.pdf
UN Resolution 2396, 2017: United Nations Security Council Resolution SC/13138 „Security Council Urges Strengthening of Measures to Counter Threats" Posed by Returning Foreign Terrorist Fighters, 21. decembar 2017, SC/13138.
UNODC, 2017: *Foreign terrorist fighters*. United Nations: Office on Drugs and Crime. https://www.unodc.org/unodc/en/terrorism/expertise/foreign-terrorist-fighters.html
Казнени закон Хрватске, 2011: Казнени закон Републике Хрватске НН 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22
УН Резолуција 2178, 2014: Резолуција Савета безбедности Уједињених нација S/RES/2178.

Velibor D. LALIĆ
Milan V. LIPOVAC

THE ROLE OF PARAMILITARY FORMATIONS IN MODERN ARMED CONFLICTS: STATUS, DILEMMAS AND CONTROVERSIES

Summary

Modern armed conflicts have made paramilitary formations a topical issue, which is thematized in international humanitarian law and national legislations. In addition to existing traditional notions of a mercenary and a foreign fighter, other notions have emerged in recent years, namely the notion of a foreign terrorist fighter and the concept of private military and security companies (PMSC). The aim of this paper is to point out the key problems related to their determination, that is, status, as well as dilemmas and controversies that arise in relation to their legal treatment, including their participation in modern armed conflicts. Based on a review of relevant literature, an analysis of documents, official announcements and media content, four categories of paramilitary formations were presented. As a framework for illustrating the perceived dilemmas and controversies the wars in Afghanistan, Iraq and Ukraine were used as examples.

Key words: paramilitary formations, mercenaries, foreign fighters, foreign terrorist fighters, PMSC, modern armed conflicts.

Рад је предат 20. маја 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 140.8 Достојевски Ф. М.
821.161.1.09 Достојевски Ф. М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44917

Оригинални научни рад

*Милојица М. ШУТОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

ФЈОДОР М. ДОСТОЈЕВСКИ: ЕВРОПА ИЛИ АЗИЈА

Апстракт: Достојевски је био нервчик, меланхолик, хипохондар, сањар, страстан коцкар и љубавник, чије је основно занимање писац романа. Они су били идејни, антрополошки, филозофски, политички, теоријско сентиментални трактати, критичко спознајне рефлексије себе самог и других. Писац хазарда који је искушавао границе, идући увек до крајњих граница, пишући на кредит за новац, у некој врсти мање више литерарног ропства и стваралачки стресног цајтнота. Хроничног недостатка времена. Као велики писац није био лишен таштине, егоизма, самољубља и славодобитности, изузетне харизме и личне несреће, пророка и свеца, завереника и политичког мученика, који је патњу доживљавао као неку врсту спасења, уживања и извора духовне узвишености, личног отпора, морала и вере малог човека. Захваљујући осуди на смрт и помиловању на самом стрелишту кроз катарзу Сибирског казамата доживео је преумљење. Од сањарија Фуријевског социјал утопизма и либералног европејца, постао је писац „руске идеје" националног конзервативизма, апологета монархије и светске руске империје. Носиоца „источног питања" ради ослобођења човечанства. Нелагодно се осећао у западно европској култури и цивилизацији нихилизма, либерализма, социјализма и досаде. Али није писао из досаде, већ из осећања личне мисије и славе, и мисије „руске идеје". Идеје православља и открића руског Христа. То су биле његове велике потребе и визије литерарне биографије.

Кључне речи: хазард, потреба, лична мисија, руска идеја, европејштина, источно питање, Европа, Азија.

„Толико сам написао, а скоро ништа нисам стигао да кажем".
Ф. М. Достојевски

УВОД

Писац Фјодор М. Достојевски, можда и „неподношљивог карактера", усамљеник, увек је водио рачуна о одзиву публике, изазову политике, сензибилности спољашње и унутрашње цензуре, духу времена, слави и зову будућности, који су завређивали толико жртве, умног и преданог рада, посвећеног идејама, чињеницама, личној и националној мисији, заснованих на универзалном циљу, истраживања човекових духовних дубина и спољних форми његовог постојања и трајања. Који није лишен аверзије према интелектуалцима, уочавањем дубоког расцепа између елите друштва

* Редовни професор sutovicm@gmail.com

и његових најширих слојева, обичног и простог народа, расцепа између европеизације Русије и њене аутохтоне традиције, повезаности субјективних идеала и историјских токова, најбољих или најгорих, трагањем за повезивањем идејних концепата и уметничког облика литерарне форме „погледа на свет" који није успео домислити до краја. Достојевски се увек жалио на вишак својих мисли и недостатак њиховог израза.

Израз и одраз оновременог руског простора и времена, степе и залеђених мора, у коме се сукобљавају нове идеје и старе навике, утопија и деспотија, општина и војнички логор, свет очева и свет синова, бесплодност молитви и суза, и немоћи и љубави, која нам говори о вечном спокојству „равнодушне природе", спасења и вечног живота (Turgenjev, 2004). Праћеној „обломовштином", стања апатије и одсуства потребе за променом (Gončarov, 2004), физичке прљавштине, пијанства, раздражљивости, сметености, зађевица, вотке и гамади (Čehov, 2004:91). Живота хроничног кршења божијих и човечанских заповести, чак и по допуштењу и покровитељству државне власти, ништења стида од злочина, што га је природа дала, не само људима, већ и животињама, где приватно власништво не допушта праведнст (Tolstoj 2019: 14, 15, 21).

Такве прилике, Достојевски је узимао у обзир, као стварно руско друштво и *подземље*, износећи га јасније пред публику, него што је уобичајено. Човека који није умео да постигне било шта, служећи се злобном утехом, како *паметан* човек не може постићи ништа већ *само будала*. Јер, карактеран човек већином је *ограничено* биће. Тако да човек деветнаестог века мора и морално бити *безкарактерно биће*, болестан, зао, непривлачан и сујеверан до крајности, који не признаје на своје зло, ни озлојеђеност, чиме себе разоноди (Достојевски 2007: 9, 7, 8). Достојевском је „чудо једно до којег степена људи могу полудети". Просто, човек може „да полуди од размишљања" (Достојевски 2020: 784; Достојевски том III 2015: 89). Он је тога свестан, и савесно је у уметничком облику приказивао *чудну*, *неприродну* и *несамобитну* водећу цивилизацију (европску) у руском животу, као најопаснију рану (Достојевски том II 2015: 448).

Достојевски сматра да има много књижевног талента, с којим је могуће било победити сиромаштво, болест, ропство, острашћеност критике (која га је сахрањивала) и предрасуде публике. Али, он га је ставио на коцку правећи *рачун без крчмара*, живећи једним раздражљивим и неуредним животом на кредит (Достојевски том I 2015: 155, 160). Мучило га је обиље материјала за писање и ствари другачије од романа, знајући неопозиво да ће „направити каријеру и извојевати лепо место у књижевности" (9.11.1856.) (Достојевски том I 2015: 255). Проблем му је био публицитет и новац, ради кога је морао *вештачки да измишља* и приповетке. Прљав занат једног књижевника, чији је живот „тежак горак" (Достојевски том I 2015: 326, 237). Његова политичка орјентација је „руска и чак антизападна" (17.06.1863, исто 416). Себе је сматрао, *књижевним пролетером*, и онај ко је желео да за њега ради, морао га је обезбедити унапред (Достојевски том I 2015: 432). Дакле стресно је писао на кредит, и плашио се своје болести, чији је исход видео као потпуну исцрпљеност, смрт или лудило (исто 501).

Читаву савремену књижевност, осим ретких појединаца који мисле и имају утицаја, Достојевски показује као збрку хаоса у идејама, одвратног тона и дрскости

уличних манира, филозофа и фељтониста, *апсолутних ништавила* (Достојевски том I 2015: 325). Подло прилагођавање мишљењу улице за Достојевског је био „најгори шаблон либерализма" (исто 327).

ИДЕОЛОШКИ КОНЦЕПТ И КРИТИКА ЛИБЕРАЛИЗМА

Сам Достојевски као политички и филозофски мислилац и фељтониста који се бавио идејама и реализмом стварности, био је под „јаким утицајем шугавог руског либерализма који су проповедали говнари какав је био балегар Белински и остали". То није сматрао својом недоследношћу, зато што се осећао као Рус (Достојевски том II 2015: 341). Који схвата књижевност као извор политичких идеја, тако да његови велики романи нису лишени идеолошких концепата и наратива беспоштедне критике либерализма, атеизма, нихилизма, социјализма и аморализма, која се може читати као психолошко социолошка етнографија документоване грађе пишчеве литерарне (ауто)биографије.

Схвативши да би писање *аутобиографије* захтевало превише духовне снаге, како би се описао цео живот, што захтева прекиде, начин на који се не може писати, Достојевски је одустао од покушаја писања аутобиографије (Достојевски том III 2015: 185). Писање га је јако узбуђивало, није могао писати хладнокрвно и брзо. Патио је од књижевног порока многоречивости. Стање узбуђености и узнемирености одговарало је његовој „гадној и превише страшној" природи, тако да је у свему ишао до краја и целог живота прелазио границу. Живећи неуредно није умео писати кратко (Достојевски том I 2015: 309, том II: 82, 102; том III: 327). Нити се подсмевао свом самољубљу, упоређујући себе са апостолом Павлом: „Кад ме нико не хвали, сам ћу се хвалити". Желео је увек да угоди читаоцу, никад није измишљао теме ради новца. У књижевном послу себе је сматрао поштеним човеком. Веровао је да постоји тајна уметности „због које се епска форма скоро никада не може преточити у драмску". Јер идеје не могу бити исказане у неодговарајућем облику (Достојевски том II 2015: 215, 309, 310, 317, 414).

Књиге су Достојевском биле живот, храна и будућност, најважнији су му историчари, економисти, отаџбински записи, црквени оци и историчари Цркве (Достојевски том I 2015: 179). Интересовао се за идеје. Оне су га целог живота служиле. Шаховски речено, Достојевски је живео и писао у цајтноту, налазећи у уметности и стваралаштву једини лек. Имао је једну чудну особину, у потпуности му је недостајао критички однос према оном што је написао, а ни критичари, ни издавачи нису га штедели, мучили су га односи с рођацима. Они у Москви, говорили су о Достојевском као о „куги" (Достојевски том II 2015: 61, 43, 329).

Већ од детињства Достојевски је под снажним утицајем једног Виктора Игоа. Узрок зла види у одсуству вере, сматрајући да одрицање од вере, значи и негирање народности, која код Руса, почива на *хришћанству*, због чега су га називали мрачњаком и назадњаком (Достојевски том III 2015: 251, 455). Народно мњење, подржавало је у Русији „час тиране час самозванце" (Kantor 2001: 252). Живот какав је опонашао Обломов, лењ и поспан човек, обдарен контемплацијом „која је у ствари суштина руског православља" (Salivan 2016: 469).

Достојевски је у *западњаштву* видео главни проблем „руског пута". Отворено је признао да ће по својим уверењима „заувек остати прави словенофил", који је по политичком уверењу у иностранству „дефинитивно постао убеђени монархиста" коме се свиђала мисао о „општесловенском значају Петра Великог" (Достојевски том II 2015: 48, 468, 169). „Вечни радник", владар „златног века", човек неодгонетљиве и јединствене природне стихије, без коначног суда. „Јер како судити бескрајним таласима океана и моћној снази вихора" (Меси том II 2016: 454).

Достојевски је веровао, да се кроз *руску мисију* чврсто повезану с православљем, свету спрема велика обнова, само је потребно да првенство и политичко право великоруског племена у словенском свету буде неспорно и коначно (Достојевски том II, 2015:149). Отуда словенство и њихове тежње међу руским либералима изазивају масу непријатељства, коју Достојевски назива *проклетим и назадним шљамом*, пофранцужено „образовно друштво", попут критичара Белинског, свесног непријатеља отаџбине и назадњака (исто 148). Образован човек није увек частан човек и наука му не гарантује врлину (Достојевски 1981: 22). Богати трговци милионери, најбоље у себе што носе јесте „љубав према звонима и грлатим ђаконима". Живе прилично прљаво у физичком и моралном погледу. Држећи се аксиома *све ћу купити, поткупити и искупити*, потпуним раскидом са народом, без патриотизма и грађанског осећања (Достојевски 1981: 23, 24). Том „чудовишту материјализма у облику златне вреће" супроставиће „учмала, развратна и безосећајна маса" своју немаштину, рите, пороке, пијанства, порезе, батине и неродне године (исто 27).

Тим проблемима у ауторитарној царској Русији, некој врсти „паноптикона или надзорне зграде" (Bentam, 2014) ока моћи (M. Fuko), могла се бавити само уметност и књижевност. Висарион Белински, чије ће похвале устоличити младог Достојевског у књижевној слави, сматрао је да су *Бедни људи* Достојевског, скратили дуге путеве до знања и искуства и стваралачким нагоном открили истину (Guski 2020: 59). Као уметничко откриће, објаву и дар. Белински је посаветовао Достојевског да цени и остане веран том дару, прорекавши да ће бити „велики писац", што је одушевило Достојевског (Достојевски 1982: 36-37).

Други делом, *Двојником* Достојевског, очигледно, Белински је био разочаран, као повратку превазиђеним клишеима романтизма, недостатка мере и форме, склоности фантастичном, чије је место у лудници а не у књижевности, то је материјал за лекаре, а не за књижевнике (Guski 2020: 69-70). Ове увреде тешко су погодиле сујету Достојевског који није опраштао. Грдио је Белинског, више као појаву мање као личност. То је за њега „била најсмрдљивија, најглупља и најсрамнија појава у руском животу..." коју је назвао „смрдљивом бубом" (Достојевски том II 2015: 404).

Књижевна таштина Достојевског нарасла је до неслућених размера наивности, неуглађености и слабог понашања,тако да је са пријатељима и обожаваоцима, сасвим покварио односе (Nabakov 2006a: 97-98). Тургењев је и пре тога хушкао против Достојевског, глумио провинцијског књижевника са ставом генија, што се једино могло односити на Достојевског, мутећи њихове односе (Guski 2020: 70). Тургењево стваралаштво, поред Толстоја, Достојевски сврстава у „спахијску књижевност" која нема више шта рећи. Тургењева описују као „препредењака"

уметнички верног себи. Није га волео као човека, дуговао му је неки новац. Поготово му је сметао његов „аристократско-лакрдијашки загрљај и љубљење", страшно прављење важним, „одвратно самољубље", „пљување по Русији" и „лакомислена охолост". Припадност школи Белинског „либералчића и прогресиваца" заједно са Херценом, Чернишевским, која је изгубила смисао за чињенице и карикира и негира све изворно. Тургењев је сваки покушај самосталног руског пута, ван неминовне заједничке цивилизације, третирао као глупост и сањарење. Себе је „сматрао Немцем а не Русом" и тиме се поносио. Достојевски је злурадо описивао и грдио Тургењева, због пужења пред Немцима, мржње према Русима, беса и запенушености „зато што се Русија усудила да га не призна за генија", ово одвратно самољубље „од руског издајника" (Достојевски том II 2015: 406, 103-105).

На почетку Достојевски врло често посећује Белинског. Он му је наклоњен до крајности и види у Достојевском „доказ оправдања својих идеја пред публиком". Пише како га Белински „воли да не може више", Тургењев се везао за њега с таквим пријатељством, да се Достојевски „скоро заљубио" у њега. Каква слика Тургењева. „Песник, таленат, аристократа, лепотан, образован (...) просто не знам има ли шта му природа није дала. Најзад: карактер неизмерно отворен, диван, у доброј школи образован" (Достојевски том I 2015: 119, 121). Сада је „Тургењев од руског писца постао Немац-ето по чему се познаје ништарија" (Достојевски том II 2015: 213). Њему је „баш суђено да неизоставно поквари свако своје дело које премашује обим једног штампарског табака" (Достојевски том I 2015: 168).

Тургењев је био Белински ђак под снажним утицајем хегелијанизма и немачке „идеалистичке" филозофије. Много срећнији у иностранству него у Русији. Уважаван у западним књижевним круговима као највећи и једини руски писац. Привлачио је странце својим шармом и углађеним понашањем, познат по самоувлерености и арогантном односу према руским писцима и критичарима, свађама са Достојевским, Толстојем, Њекрасовим. „На Толстоја је био љубоморан, мада се искрено дивио његовом генију" (Nabakov 2006б: 8, 16, 17). Према Достојевском, целог живота „понашао се као прави монголиста, злобан и осветољубив", исмевајући њега и његова дела (Достојевскаја 2020: 243).

Однос Достојевског и Толстоја, великих писаца, одликовале су снажне симпатије и обострано дивљење, али и страх „да би се жестоко посвађали уколико би се икад срели". Пошто су им се погледи на живот дијаметрално разликовали (исто 245, 246). Достојевски није могао апсолутно рећи, да је Толстој једнак у свему великом што у руској књижевности постоји, с обзиром да се појавио после генија Пушкина и Ломоносова. То је за њега било „врло важно" (Достојевски том II 2015: 315; 24.03/5.04.1870). Деценију касније, Достојевски описује Толстоја као „скоро полуделог" или можда чак и заиста полуделог (Достојевски том III 2015: 385; 27.05.1880).

Ћерка Достојевског Љубов, која је написала биографију свог оца, каже да је Толстој „прави немачки колониста" који је основао протестантску секту „Толстојевусе" и целог живота био у рату с православном црквом, што су необавештени Руси прихватили као израз руског размишљања", заснованог на идејама германским. Ретко ко у Русији је знао о немачком пореклу Толстојевих (Достојевскаја 2020:256).

Толстој је имао грозан, разорни смисао препознавања лажног, притиснут теретом интелектуалне непогрешивости и осећања свог непрекидног преступа, сукоба онога што јесте и оног што би требало бити. Његов разорни осећај за стварност тешко је било ускладити са било којим моралним идеалом који је он конструисао из фрагмената смрсканог света. Своју бескрајну снагу воље и ума посветио је доживотно порицању те чињенице. Истовремено лудо поносит, и испуњен мржњом према самом себи, свезнајући и свесумњајући, измучен и издвојен, окружен оданим следбеницима и дивљењем целог цивилизацијског света, остао је потпуно усамљен, најтрагичнији очајни старац, од свих великих књижевника, коме нико жив не може помоћи (Berlin 2000: 276-277).

РУСКА СТВАР И ЗАПАДЊАШТВО

Достојевском је тешко пало „Толстојево отпадништво", издвајања из опште, велике руске ствари, каква је рат за ослобођење угњетених Словена, чиме руски народ лишава основног смисла његовог живота. То Достојевски узима као „жалосну чињеницу таквог писца, нарочито жалосну у погледу будућности" (Достојевски 1982: 246). Протестанстска вера за Достојевског, искључиво је негативна. Кад нестане католицизам вероватно ће нестати и протестантизам, тако што ће директно завршит у *атеизму* (Достојевски, 1981:10). Према Достојевском, несумњиво Запад није више хришћански. Иако има много хришћана, католичанство није хришћанство, зато што прелази у идолопоклонство (Достојевски 1982: 454). Запад је захваљујући римској цркви изгубио Христа и мисли да може без њега. Док руске „ништарије" лутају по Европи која боље познаје „звезду Сиријус него Русију". У чему Достојевски види извор руске снаге, њене вере и источне мисије православља, која ће помоћи и ослепелом Западу (Достојевски том II 2015: 343, 342). Руси су у свом понижењу, сматра Достојевски, заборавили циљеве самосвојног развитка *рускоī духа* и непосредну *суштину* историјског закона, да без свести о сопственом значају у свету, не може се бити *велика нација*, нити користити *читавом човечанству* без „поносног" самопоуздања, на којем граде своју снагу. Ове мисли, и самом наследнику руског престола, Алексеју Романову, имају „улогу париje" у руском животу (Достојевски том II 2015: 447). Достојевски их је свесно изражавао у свом делу и политичком опредељењу.

Руски традиционалисти међу које спада и „преобраћени либерал" Достојевски, веровали су у вредности московске културне кривице Петра Великог, који је широм отворио врата западним идејама и иновацијама, тако да су Руси „постали грађани света", али у много случајева престали да буду грађани Русије (Mesi tom II 2016: 452). Све до француске револуције (1789) руски царски престо заодевао се „величанственом драперијом просвете и филозофије" Запада. Катарина Велика, руска царица, умела је заслепити своје гледаоце величанственим декором и причом о Волтеру и Монтескјеу (Hercen 1999: 355-356). Катарина је себе прогласила Волтеровим ревносним учеником, откупила његову библиотеку. Денис Дидро уредник *француске енциклопедије*, постао је њен библиотекар, побуђујући машту књижевне Европе. Обасипала га је прстењем, крзном и врећама рубаља, разговарала с њим

у руској академији наука, вољна да примени начела просветитељске владавине, изазивајући раздражљиво Волтерово „умирање од љубоморе". До пред смрт остала је у пријатељству и сталној комуникацији с Фридрихом Гримом. Ласкале су јој заједничке одлике, немачко порекло, француско образовање, космополитство, љубав према књижевности и страст према гласинама. Објавила је да је „Русија европска држава", намерна да елиминише њену идеализацију и презир Европљана, који „верују да је Русија нека далека примитивна мртваја". Признала је како је плагирала Монтескјеа, користећи његову књигу, славни *Дух закона* као свој молитвеник, ради ваљане управе земљом и уређењем друштва (Mesi 2016: 422-449). Након угушења Пугачовљеве побуне царица Катарина усресредила се на руске националне интересе, проширење царства и обогаћење његове културе, убеђена да се просветитељство не може даривати неписменом народу, све док за то не буде припремљен образовањем (исто, 522).

Насупрот томе, Достојевски је тврдио да је руски народ одавно просвећен, још кад је у своје биће примио Христа и његову науку, зна све што треба иако можда не би могао положити испит из катахизиса (Достојевски 1982: 453). У поређењу са Европом, Русија за Достојевског уопште није Европа, све је посебно и личи на људе пале с месеца (исто 487).

За време Петрушевске завере уверења и ставови Достојевског били су сасвим супротни. Европа му је била ближа од отаџбине, он је више „Литванац него Рус". Веровао је европској штампи као светом писму, сањао о пресељењу у Европу, мрзео монголску црту код Руса, имитирао европске писце (Достојевскаја, 2020:69).

Његов отац пореклом Литванац с предрасудом презирао је Русе као варваре, није имао поверења у њихову цивилизацију, мада је децу васпитао по европском моделу, негујући патриотизам и читање наглас дела чувених руских писаца (исто 33-34, 35). Тек после сибирског заточеништва, Достојевски је постао Рус и његова дела су одисала дубином мисли руске нације, величине њених генија и велике будућности (исто 23). Живот у иностранству, он је озбиљно и без претеривања сматрао горим „од прогонства у Сибир", који му је постао драг. Није могао да живи и пише без Руса и отаџбине, уверен да га је Сибир излечио од душевне болести, од које је патио пре одласка (Достојевски том II 2015: 224, 418). Вратио се Христу и Библији, православљу и руској идеји. Знајући да је био осуђен „због сањарија и теорија" није губио наду да ће у чистоти сачувати свој дух и препородити се на боље, јер је „посетио смрт" и по други пут наставио да живи (Достојевски том I 2015: 231, 171). Због Петрушевске „завере" Достојевски је осуђен на смрт (1849), па на самом стрелишту помилован, осудом на четири године робије у Сибиру и служење војске на неодређено време, где ће провести једну деценију. Схвативши руски идеал, смерно се окренути цркви, заборавити Европу и свим својим бићем смерно се предати портретисању словенско-монголских обичаја велике руске земље (Достојевскаја 2020: 99). Било је то својеврсно преумљење у античком смислу. Оне четири сибирске године, Достојевски је видео као време у коме је био „жив сахрањен и у мртвачки ковчег затворен" (Достојевски том I 2015: 188). Покрај себе није имао никог с којим би разменио људску реч, подносио глад, студен, тешки рад, мржњу разбојника који су му се светили као племићу и официру. Али највећу муку

је осетио кад је *схватио своје заблуде* (исто, 231), верујући да „идеал пролази кроз патњу као злато кроз огањ“ (Достојевски том II 2015: 335). Ту животно документовану етнографију личне психолошке и људске драме (све оно од чега је стрепео њему се дешавало) преточио је у романе *Записи из мртвог дома*, *Идиот*, а напуштање народа, народности и вере тема је романа *Зли дуси*, а не како неки тврде „зла коб лепоте“ (З. Живковић). „Стављали смо ловорове венце на вашљиве главе“, каже Достојевски поводом штампања делова романа *Злих духа* (Достојевски том II, 2015:337). С *Карамазовима*, доживео је узбуђење и ентузијазам, победу свеопште идеје јединства Руса, „хистерију, тутњаву, узвике одушевљења“, грљење, сузе, плач и признање Тургењева „да је више него геније“, „ловоров венац од жена“, поводом историјског говора „свеца и пророка“ на свечаности отварања споменика Пушкину који се преображава у генија других народа. Тим говором, Достојевски је доживео тренутак због којег *човек живи и на свет долази*, дао формулу *помирења руских струја* показавши излаз за нову еру (Достојевски том III,2015:404-408). Свестан да су му дани одбројани.

Важно му је да Руси најзад имају „свој поредак, ма какав био“, одмор за око, нешто организовано, „а не стално рушење, не ово свуда расуто иверје, не смет у рушевинама из којих ево већ двеста година никако неће ништа изаћи“. Словенство се прихвата, само из мизантропије, где се од вишег „лепог слоја“, весело и лако откидају комади и груде који се сабирају у целину *поремећености и нереда*, где правих либерала, истинских и великодушних пријатеља човечанства „уопште нема много“ како се стварно мислило (Достојевски 2012: 594). То не спада толико у *руску књижевност* колико у руску историју, уметнички довршене фотоморгане, која ће постојати све док је људи не схвате. Тада ће почети нова историја, постепеног обнављања и препорода човека, прелаза из једног у други свет, упознавања нове, потпуно непознате стварности (Достојевски 2015:,573).

НАЦИОНАЛНА ИДЕЈА И ДУХОВНА САМОСТАЛНОСТ

Отуда се Достојевски, посветио писању *Дневника писца*, чији је главни циљ, што дубље *тумачење* идеја руске националне духовне *самосталности* и *указати* и показати је кроз текуће догађаје (Достојевски 1982: 29). Само *на изглед* то је дневник, који је и за Достојевског имао неочекиван успех. Сав тираж за 1876. годину распродат је широм Русије. На примедбе, да се „троши на ситнице“ Достојевски је одговорио „непобитним закључцима“ да писац који се бави уметничком књижевношћу, мора до најситнијих детаља познавати историјску и текућу стварност коју приказује. Тиме се у руској књижевности одликује само Толстој (Достојевски том III 2015: 126, 127, 128).

Достојевски се одрекао француског социјализма, кога су многи прихватили као „коначно решење“, видећи у њему врхунац егоизма, нечовечности, апсурда и економске претње које вређају природу и негирају човекову слободу (Достојевски 1982: 26). Тај страшни, будаласти руски социјализам, вавилонска кула, свесних језуита, нихилиста и лажова, чији је идеал насиље, хоће апсолутно подјармљивање слободне свести и свођење човечанства на ниво животињског стада

(Достојевски том III 2015: 292). Народ то апсолутно не разуме, а револуционари су заборавили на народ, у толикој мери да то не примећују, правећи пометње. Оне ће се завршити саме од себе, кад се заврши циклус руске *европоманије*, враћањем родној земљи у целини (Достојевск, 1982: 31), односима Русије и Европе у чијем средишту је било *источно питање*, политичко средство о јединству вере и словенског племена, из којег су стварно стајали интереси Русије, више источне него европске државе, где већина становништва „без сумње припада културама које су туђе европеизму" (Успенски 2003: 13, 285).

Достојевски сматра, да је Руски народ са своје тачке гледишта, потпуно дорастао правилном решењу источног питања *„ослободиоца православља и целокупног хришћанског света који исповеда православље од муслиманског варварства и западњачке јереси"*. Отуда Достојевски нема дилеме, Русија као предводница и покровитељица Словена, мајка али не владарка и господарица, има право на Цариград „средиште васељене" и „пупак земље", тако да ће Цариград, пре или касније бити руски (Достојевски 1982: 80, 79). Зато похвале Достојевског Николају Данилевском и његовом делу *Русија и Европа* као реткој ствари и будућем приручнику свих Руса, једног сјајног и изванредног човека, правог Руса и националисте (Достојевски том II 2015: 242). Данилевски је болест руског живота назвао *европејштином*, смештајући источно питање у темељној супротности међусобних интереса словенског и романско-германског света, које словенство упућује на једино корисно решење, „политичком ослобођењу свих словенских народа и стварању свесловенског савеза под покровитељством Русије" (Данилевски 2007: 208, 235, 363).

Према Словенима у Европи постоји само расна мржња, на њих гледају као на псе и сматра се разумним, истребити их до једног (Достојевски 1982: 362). Стога, ни под каквим изговором, Европи не треба чинити никакве уступке, јер је источно питање за Русе „питање живота или смрти" (исто, 86). Руси нису способни да буду Европљани и сви ти руски европски манири „могу да иду мачку о реп", а једини циљ је ослобођење Словена од поробљивача уз помоћ Руса (исто 351, 51). Међутим, Достојевски је скептичан према независности балканских Словена. Он их третира као племена а не народе или нације. Предвиђа да ће убрзо, можда и брже ослободити турског ропства, али ће те нове државице прихватити покровитељство европских држава, чак и уз само присуство Русије, ради заштите од руског властољубља. Он без увијања износи своје најдубље мишљење, које се „састоји у томе што Русија неће имати, и никада није ни имала такве непријатеље, завидљивце, клеветнике и отворене хулитеље него што ће бити та словенска племена када их Русија буде ослободила и када Европа буде признала да су ослобођени!" Чак ће и Турке уважавати више од Русије, од којих би се и пре ослободили, да их Русија у тих стотину година није ослобађала, што ће у почетку истицати као политичку а касније као научну тезу (Достојевски 1982: 363-364). Истичући своје просвећено европејство и руско варварство, развитак уставне владавине, парламентаризма. Хрлећи у Европу и европеизацију своје владавине, те мале земље вечно ће се свађати, у тренутку несреће призивати Русију и инстинктивно осећати природно непријатељство Европе. Отуда ће се Русија у наредном веку борити с ограниченошћу и издајом словенске ствари копирањем европског политичког уређења. Русија после решења словенског питања,

несумњиво, како запажа Достојевски, очекује „коначно решење источног питања", словенско јединство на принципима братства и слоге. Они још дуго то неће моћи схватити и треба им га непрекидно објашњавати делом и примерима (исто 365, 367). У корист целог „човечанства уједињеног у нови светски братски савез чије се начело скрива у словенском генију, а у првом реду у духу великог руског народа". На место хиљадугодишњег римског католичанства доћи ће „вољом провиђења источно хришћанство". Тако ће се руско питање претворити у светско и васељенско. Достојевски је уверен да ће та битка бити окончана у корист Истока, источног савеза, чак иако би се рат на истоку слио са европским ратом. Наступиће ера нових прогресивних односа међу људима и несумњиви препород старе Европе (Достојевски 1982: 238, 293, 294). Где ће „руска душа бити излаз из туге европске" (исто 449).

ЦИВИЛИЗАЦИЈСКА МИСИЈА И НОВА РУСИЈА

Пошто је Рус Европљанин и Азијат, и више од тога, Достојевски има више наде у Азији, него у Европи, и што се тиче руске будућности, судбина Азије, може бити „најважнија исходишна тачка". Треба се само ослободити страха о „азијском варваризму" и вративши се Азији, изменити руско гледиште и доживети нешто слично, оном што је доживела Европа, открићем Америке. Напретком у Азији, ојачаће руски дух, ослободити се европског „духовног ропства", галамџија и ленштина. У „Азији ћемо бити Европљани". Руска цивилизацијска мисија ће ојачати (Достојевски 1982: 514, 518). Створила би се „нова Русија", отворили нови путеви, спасавање од надирућег, неизбежно „понижавајућег комунизма" и „тескобе Европе", само ако се схвати (и схватиће се) да је руска будућност у Азији, о чијим размерама Руси немају појма (исто 520).

Све то показује, да политичке идеје Достојевског о „руској мисији", ослобођења и уједињења словенства, уједињењем човечанства, спасавањем хришћанства откривањем „руског Христа", нису ни нове, нити оригиналне, али јесу врло актуелне и трајне, без обзира на промене идеологија и система. Више показују везу књижевности и власти, данашњег утицаја, раскидом Русије и Европе, и руског окретања Азији, садашњег рата за повратак и успоставу „историјских граница" царске руске империје, пошто је више од три деценије била заузета распадом и агонијом *совјетскоī светa*, као највећег руског пораза у двадесетом веку. Чиме се потврђује антиципација *Дневника*, Достојевског, који је „такође открио и његов екстремни национализам, верску нетолеранцију и пре свега, мржњу према Јеврејима, која је превазилазила типичне предрасуде тог времена" (Popov 2015: 61). „Жидов се шири ужасавајућом брзином (...) и његов капитал, то је исто што и завера против Руса", „одвратне јеврејске њушке" (Достојевски том III 2015: 233, 318). Французи су му одвратни, париски изговор грлен „заудара на подлост већ у самим звуцима" народ урличе од радости и игра, док *пиьотина* ради. Швајцарци су прави дивљаци. Женева је досадна, мрачна и протестантска, у Фиренци на „све гледа као на звер". Достојевском, Немци изгледају зверски, као разбојници, народ је глуп. Он Немце отворено мрзи. У Дрездену „се осећа туђинцем и сувишним човеком". Упркос слави музичар Вагнер је „немачки нитков" и „свакако смеће" итд (Достојевски том I-III 2015).

ЗАКЉУЧАК

Очигледно у Европи и њеној култури, Достојевски се осећао не само нелагодно, већ тескобно и досадно, осећајући непомирљивост два света, европског и евроазијског. Није подлегао економизму нити либерализму. Али подлегао је потчињавању и страхопоштовању „пред царем и хришћанским Богом" и ускогрудим руским национализмом. „Демон његове душе, препуштао је место стваралачком генију" (Frojd 1984: 238, 255). Иако је толико мрзео Запад, ипак Достојевски је „био најевропејскији од свих руских писаца" (Nabakov 2006б: 104). Он је писао „за духовно немирне читаоце који умеју самостално да мисле и у првој линији желе да знају о чему треба да размишљају"(Браун, 2008:347). Западњак и Енглез, којих се Достојевски није плашио, нобеловац и филозоф, Bertrand Rasel, приметио је, да колико год ужасан, бољшевички деспотизам преставља, по свој прилици власт каква је Русији потребна, тако да је јасно „како би требало владати ликовима Достојевског" (Berlin 2013: 21).

Достојевски је превидео, како је европеизација допринела да Русија постане модерна централизована држава, апсолутна монархија и велика империјална сила, нација и култура, која је поред осталих великана породила и једног Достојевског, писца и психолога, социолога и националног мисионара. Конвертита који није могао ни помислити да ће бољшевици учинити Русију светском силом, империјом која је на неки начин „ујединила" Словене, с изузетком југословенског „отпадништва". Стаљин га је оптуживао као реакционара. Можда би га данас импресионирао, као G.G.Маркеса, из маузолејског саркофага, својом спокојном интелигенцијом, хумором, пријатељством, финоћом руку, танких и прозирних ноктију, руке жене (Markes 2018: 104, 108). Достојевски није сумњао да ће ствар препорода и спасења руског друштва припасти у део, управо руској жени (Достојевски 1982: 307). Тиме се у великој мери показује његов антрополошки оптимизам, националног и иделолошког конвертита. Одрекао се снова социјал утопије и пригрлио нову, да ће руска аутохтона „мисија" ослободити свет. Смештајући Русију у Азију, будућем центру „светских послова". То остаје тајанствена препрека са којом се мој оглед суочава? Једним незадовољавајућим закључком.

Можда руски 21. век понавља судбину 19. века Достојевског, који није подносио свог великог савременика Маркса. Он је критикујући руско варварство и деспотизам, промишљено тврдио, како је „кинеској револуцији" суђено да изврши већи утицај на Европу од свих руских ратова и тајних друштава на европском континенту (Marx 1977 [1856]: 59). Маркс није могао имати одјека у душама настањеним Достојевским, Сартром, Ничеом или Хајдагером (Blum 1990:240). Али могао се додирнути с Достојевским у погледу утицаја Азије на Европу. За Маркса Азија као будући центар светско-историјских збивања, Достојевског, као руског господара Азије. Ипак, Достојевски би могао имати одјека у душама настањеним Марксом и Русоом. Чудни су путеви идејни. Није лако дефинисати „добар избор"? И систематски га излагати свакој опасности. Поготову, како је европљанин Достојевски, постао Достојевски и „азијат". Нешто што није лако докучити.

Повезаност књижевности и империје. Руске „идеје“ и великоруске политике. Кад знање постаје предмет жеље, која се опире нашем поимању смисла. Јер, како је писао познати француски филозоф Рене Декарт: „без познавања Бога не може се имати веродостојно знање ни о чему“ (Ивашов 2022: 30). Наручито не о Достојевском. Његовој тајној прошлости и загонетној будућности.

ЛИТЕРАТУРА

Bentam 2014: Džeremi Bentam. Panoptikon ili nadzorna zgrada. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Berlin 2013: Isaija Berlin. Ruski mislioci. Beograd: Službeni glasnik.

Berlin 2000: Isaija Berlin. O nacionalizmu i drugi eseji. Sarajevo: Buybook.

Blum 1990: Alan Blum. Sumrak američkog uma. Beograd: Prosveta.

Браун 2008: Максимилијан Браун. Достојевски. Сремски Карловци;Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Gončarov 2004: Ivan A. Gončarov. Oblomov. Podgorica: Daily Press.

Guski 2020: Andreas Guski. Dostojevski: Biografija. Beograd: Laguna.

Данилевски 2007: Николај Ј. Данилевски. Русија и Европа. Београд:Досије.

Достојевскаја 2020: Љубов Достојевскаја. Мој отац Фјодор Достојевски. Београд: ННК Интернационал.

Достојевски 2020: Фјодор М. Достојевски. Зли дуси: роман у три дела. Прир. Зоран Живковић. Београд: З. Живковић.

Dostojevski 2015: Fjodor M. Dostojevski. Zločin i kazna. Beograd: Nova knjiga plus; Podgorica: Nova knjiga.

Достојевски 2015: Фјодор М. Достојевски. Писма 1832-1881. том I-III. Београд: Логос.

Достојевски 2012: Фјодор М. Достојевски. Момче. Београд: Отворена књига.

Достојевски 2007: Фјодор М. Достојевски. Забелешке из подземља. Подгорица: Октоих.

Dostojevski 1982: Fjodor M. Dostojevski. Dnevnik pisca 1877-1881. Ljubljana: Partizanska knjiga; Beograd: Izdavačko publicistička delatnost.

Dostojevski 1981: Fjodor M. Dostojevski. Piščev dnevnik II. Beograd: Rad.

Ивашов 2022: Леонид Ивашов. Забрањени свет: Тајне прошлости-загонетке будућности. Крагујевац: Духовни луг.

Kantor 2001: Vladimir Kantor. Rusija je evropska zemlja: mukotrpan put ka civilizaciji. Beograd: Biblioteka XX vek.

Markes 2018: Gabrijel G. Markes. S puta po Istočnoj Evropi. Beograd: Sezam Book.

Marx 1977 [1856]: Karl Marx. „Novčana kriza u Evropi- iz istorije novčanog opticaja”. Dela tom 15. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret: Prosveta, 54-59.

Mesi 2016: Robert K. Mesi. Petar Veliki: njegov život i svet. Tom II. Beograd: Laguna.

Mesi 2016: Robert K. Mesi. Katarina Velika: portret jedne žene. Beograd: Laguna.

Набаков 2006а: Владимир Набаков. Есеји: Иван Тургењев и Антон Чехов. Београд: ННК Интернационал.

Nabakov 2006б: Vladimir Nabakov. Eseji: Nikolaj Gogolj i Fjodor Dostojevski. Beograd: NNK Internacional.

Popov 2015: Aleksandra Popov. Senke vodilje. Beograd:Službeni glasnik.

Salivan 2016: Rouzmeri Salivan. Staljinova kći. Beograd: Laguna.

Tolstoj 2019: Lav N. Tolstoj. Vaskrsenje. Šabac: Sumatra izdavaštvo.

Turgenjev 2004: Ivan S. Turgenjev. Uoči novih dana: Očevi i sinovi. Podgorica: Daily Press.

Uspenski 2003: Fjodor I. Uspenski. Istočno pitanje. Beograd: Službeni list; Podgorica: CID.

Frojd 1984: Sigmund Frojd. Dostojevski i oceubistvo. u: Iz kulture i umetnosti. Novi Sad: Matica srpska.

Hercen 1999: Aleksandar Hercen. Ruski narod i socijalizam. Podgorica: CID.

Čehov 2004: Anton P. Čehov. Drame i pripovetke. Podgorica: Daily Press.

Milojica M. ŠUTOVIĆ

FYODOR M. DOSTOYEVSKY: EUROPE OR ASIA

Summary

Dostoyevsky was high-strung, melancholic, a hypochondriac, a dreamer, a passionate gambler and lover, whose main profession was novel writing. His novels were conceptual, anthropological, philosophical, political, theoretical-sentimental tractates, critical and cognitive reflexions of himself and the others. The writer of hazard who tested the limits, going to extremes, writing for money on credit, in a specific kind of literary slavery and creatively stressful pressure and chronic lack of time. As a great writer, he was not free of vanity, egoism, self-love and triumphancy, exceptional charisma and personal misfortune, a prophet and a saint, a conspirator and a political martyr, who experienced suffering as a sort of salvation, enjoyment and source of spiritual divinity, personal resistance, morality and faith of the small man. Owing to being sentenced to death and pardoned at the very shooting range, through the catharsis of the Siberian casemate, he experienced a change of heart. From a dreamer of Fourier's social utopianism and a liberal European, he became the writer of the „Russian idea" of national conservatism, an apologist of monarchy and holy Russian Empire – the bearer of the „Eastern question" for the sake of the liberation of humanity. He felt uncomfortable in the West European culture and civilization of nihilism, liberalism, socialism and boredom. However, he did not write out of boredom, but out of the feeling of personal mission and glory, and the mission of the „Russian idea", the idea of Orthodox Christianity and the revelation of the Russian Christ. Those were his great needs and visions of the literary biography.

Key words: hazard, need, personal mission, Russian idea, pro-Europeanism, Eastern question, Europe, Asia.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.326:004.738.5
323.285
343.95:343.341
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44435

Прегледни рад

*Радослав В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**

*Ивана Ж. БАЛТЕЗАРЕВИЋ***
Мегатренд универзитет, Правни факултет Београд, Република Србија

ТЕРОРИЗАМ У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Апстракт: Распрострањеност дигиталних технологија и њихова моћ да повезују милијарде људи широм света, омогућила је савременом друштву ефикаснију комуникацију, доступност информација, обављање посла, али и забаву. Међутим, све је више примера у којима се оваква могућност злоупотребљава за сајбер криминалне активности, међу којима је свакако и сајбер тероризам. Активностима традиционалног тероризма, терористи покушавају да изазову анксиозност код становништва, бирајући мете насумично или селективно, над којима се врши насиље, са намером да служе као пример осталим члановима друштва. Овакво изазивање страха је управо средство терористичких појединаца и група, којима се жели извршити притисак на владу и ширу јавност да се испуне њихови захтеви. У последње време све је више примера у којима се овакве активности селе (са више или мање успеха) у дигитално окружење. Сајбер тероризам је средство којим се шири радикална идеологија, пропаганда, регрутовање истомишљеника, али и организовање сајбер терористичких напада. Предност коју терористички активисти виде у коришћењу оваквих метода, свакако јесте могућност да остану анонимни и лако се сакрију у пространству сајбер света. Сајбер криминалци се лако прилагођавају и налазе нове методе вршења сајбер насиља, што мора бити позив владама да се синхронизованим напорима регулише законодавство, али и оформе стручни тимови који ће на време идентификовати, спречити и адекватно санкционисати овакве криминалне активности и заштитити своје становништво и критичну инфраструктуру.

Овај рад жели да приближи и предочи информације академској заједници, али и стручњацима из области сајбер тероризма који им могу помоћи да унапреде стратегије препознавања и одбране од оваквих сајбер активности. Основни циљ овог рада је да анализира прикупљене информације из доступне научне литературе и да понуди нове смернице како би се у блиској будућности овакве активности свеле на минимум.

Кључне речи: дигитално окружење, тероризам, сајбер тероризам, терористичке организације.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Дигиталне технологије, као саставни део савременог друштва, олакшавају комуникацију, пословање и утичу на квалитет живота људи. Међутим, са друге стране, дигитално окружење се све више користи за разне врсте криминалних активности

* Редовни професор, r.baltezarevic@gmail.com
** Доцент, ivana.baltezarevic@gmail.com

са којим се суочавају корисници интернета, пословни системи, али и саме државе (Baltezarević, Baltezarević 2021). Традиционални тероризам претходних пет векова изазива панику и може имати девастирајуће ефекте по становништво и државу, а намера терориста је да скрену пажњу и изврше притисак на владу и широку јавност у циљу испуњења сопствених захтева. Дигитално окружење у модерном друштву постаје ново бојно поље оваквих појединаца и организација у вршењу различитих видова криминалних активности.

Сајбер тероризам треба посматрати одвојено од терористичке употребе интернета, која укључује аспекте као што су комуникација (James 2005), регрутовање, финансирање, организовање физичких напада, пропаганда (такође у облику „хактивизма"), подстицање на тероризам, иизвињење тероризма (Ronen 2010). У исто време, одређене сајбер операције (нпр. упади у базе података критичне инфраструктуре ради прикупљања информација о рањивим циљевима) могу да допринесу сајберекстремистима, али сами по себи нису акти сајбер тероризма. Научници, предлажу поделу сајбер-напада на употребу интернета у циљу изражавања идеја и комуникације, на злоупотребу (ометање или компромитовање веб-сајтова или инфраструктуре), на увредљиву употребу (коришћење интернета за проузроковање штете или се за крађу) и коначно на сајбер тероризам (Conway 2003).

У пракси је много примера активности сајбер криминала које наносе велике штете компанијама, појединцима, али и државама. Данас су многе државе свесне неопходности доношења јаснијих закона у овој области и адекватнијег идентификовања и санкционисањасвих активиста оваквих незаконитих сајбер криминалних радњи (Baltezarević - Baltezarević 2021). Успостављањем мреже свих мрежа (www), интернет је створио могућност за свакога да шири информације без трошкова и углавном без икакве контроле садржаја. Терористи стога користе интернет не само за покретање напада, већ и за борбу против „рата идеја" (Giacomello 2004). Сајбер тероризам се сматра кривичним делом, извршеним употребом компјутера и телекомуникационих средстава, које доводи до уништавања и/или прекида услуга како би се створио страх у датој популацији, а у циљу утицања на владу или становништво да се повинује одређеној политичкој, друштвеној или идеолошкој агенди (Pujari 2016).

Број сајбер напада је повећан последњих година и учинио је да се сајбер безбедност више брине за људе, нације и планету. Друштвени медији омогућавају комуникацију са људима који имају налоге на друштвеним мрежама. Ширење информација путем друштвених медија је брзо, лако и супериорније у односу на било који други медиј. У свету је око 2,67 милијарди људи користило друштвене медије и очекује се да ће их ускоро бити 3 милијарде (Kirichenko и др. 2018). Лака доступност широком аудиторијуму је мотив кога су терористичке организације свесне и недостатак дигиталне писмености, код једног дела становништва, још више олакшава спровођење сајбер терористичких активности. Иако је ова појава све присутнија у свету, ипак се њене последице не могу мерити са оним које изазива традиционални тероризам. У годинама које следе, онлајн терористички активисти, који се константно адаптирају новонасталим условима, спроводиће све софистицираније сајбер терористичке методе, што мора натерати владе свих земаља да се усагласе и сарађују у погледу откривања, елиминисања и санкционисања оваквих аката.

ТЕРОРИЗАМ: ДЕФИНИЦИЈА И КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА

Задатак дефинисања тероризма је компликован, али је апсолутно неопходан да би се развило довољно разумевање овог феномена. Сложеност дефинисања тероризма има много аспеката и произилази из разних страна које су користиле насиље да би изазвале терор. У литератури се може пронаћи више од 100 различитих дефиниција „тероризма" (Record 2003), што је индикатор потребе да се овај појам прецизније дефинише и елиминише конфузија. Израз „тероризам" означава предумишљајно, политички мотивисано насиље које против неборбених циљева врше поднационалне групе или тајни агенти, обично са намером да утичу на публику. Са друге стране, термин „међународни тероризам" означава тероризам који укључује грађане или територију више од једне земље. „Терористичка група" је термин који означава сваку групу која практикује међународни тероризам или има значајне подгрупе (US Code, Title 22 у 2656f(d)).

Тероризам се генерално сматра методом поновљене насилне акције која изазива анксиозност код становништва, коју користе тајни појединачни, групни или државни актери из идиосинкратичних, криминалних или политичких разлога, при чему, за разлику од атентата, директне мете насиља нису главнемете. Непосредне људске жртве насиља се генерално бирају насумично или селективно (симболичне или репрезентативне мете) из циљне популације које служе као генератори порука. Комуникациони процеси засновани на претњи и насиљу између терористичких организација, жртава и главних циљева се користе да би се манипулисало главном метом (публиком), претварајући је у мету терора, мету захтева илиметупажње, у зависности од тога да ли се првенствено жели постићи застрашивање, принуда или пропаганда (United Nations Office on Drugs and Crime 2022). Многе концептуализације тероризма приближавају се идеји да он укључује унапред смишљено, политички или идеолошки мотивисано (Hoffman 1998) екстремно насиље (Tilly 2004) против симболичних мета (Crenshaw 2001) или цивила (Rodin 2004) од стране организације која настоји да утиче на државу или државе путем застрашивања публике (Primoratz 2004).

Тероризам је одувек био један од највећих извора људских разарања и патњи. Употреба различитих облика насиља над обичним становништвом била је мотивисана изазивањем политичке потчињености у новонасталим националним државама, али у неким случајевима и стварањем радне снаге у освојеним колонијалним територијама. Током двадесетог века, модерне државе биле су одговорне за смрт скоро 200 милиона људи ван рата. Велики број невиних жртава убијен је током злочиначких кампања државног тероризма (попут Стаљиновог великог терора, Маовог великог скока Напред, као и за време владавине различитих диктаторских режима у Уганди, Сомалији, Чилеу, Аргентини, Јужној Африци, Индонезији, Ирану, Ираку итд. (Rummel 1994). У двадесетом веку, током великих ратова, више милиона цивила убијеноје у атомским нападима и у терористичким кампањама осмишљеним да поткопају морал и изазову покорност. У већини случајева насумичним убијањем одређених група становништва (за пример) изазивањем страха, утицало се на друге, што се може сматрати суштином терористичке стратегије (Grosscup 2006).

Тероризам је нешто у шта се могу укључити и државе и недржавни актери (Chomsky 2001). Међутим, многе концептуализације уопште не праве разлику између недржавног и државног насиља (Schmid, Jongman 1988). Да би се једно дело означило као државни тероризам, његови елементи морају бити у складу са елементима недржавног тероризма, међутим, као што је горе наведено, данас још увек не постоји консензус о томе како би тероризам требало дефинисати (Cooper 2001).

Историја је показала да су жртве државног антитероризма увек биле знатно веће од жртава насталих недржавним тероризмом. Државни тероризам као далеко распрострањенији и деструктивнији од недржавног, још увек није добио пажњу коју заслужује у оквиру безбедносних студија или студија о тероризму и међународних односа, што је изненађујуће, с обзиромна то дасу академска јавност, али и активисти за људска права дужи низ година шире проучавали репресију државе (Jackson 2008).

Развојем дигиталних технологија терористи су добили нове могућности организовања терористичких активности. Највећа предност коришћења оваквих метода је то што им омогућава да остану анонимни (уколико желе) у сајбер простору, али још увек сајбер тероризам није преузео примат од традиционалног тероризма из простог разлога што му недостаје „ефекат театралности", којим се преноси порука путем оваквих напада и врши притисак на јавност и владе на испуњење захтева ових терористичких група.

САЈБЕР ТЕРОРИЗАМ – НОВИ ИЗАЗОВИ САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА

Дигиталне технологије су значајно допринеле савременом друштву и постало је евидентно да су предности интернета велике, али само када се интернет схвати као алат, а не као тренутна замена стварног живота (Baltezarević, Baltezarević 2016). Међутим, предности интернета познате су и појединцима и организацијама, које све чешће користе способност технологија да допру до широке публике и тиме им је олакшана намера да прошире своје идеологије коришћењем пропагандног садржаја, али и да регрутују истомишљенике или организују терористичке сајбер активности.

Постоје многе карактеристике тероризма које се могу спроводити путем интернета, иако је ово првенствено информативни и комуникациони медиј који омогућава знатно проширени домет и далеко бржу комуникацију. Тероризам се посматра као политички мотивисан чин и стога захтева публицитет и форум комуникације. Кључне области експлоатације у савременој терористичкој употреби су пропаганда, регрутовање, радикализација, комуникација и истраживање. Интернет омогућава малим групама или појединачним терористима прилику да дођу, врло лако, буквално до милиона људи. Једна од карактеристика интернета, која највише обећава, је та што даје глас многима који нису били у могућности да купе или привуку пажњу медија (Weimann 2006).

У последње време, неколико аутора који се баве науком о тероризму почело је да разматра модерни тероризам са више података и из мрежне перспективе. Деценијама је нова врста тероризма (сајбер тероризам) тихо прикупљала редове у свету. Америчка способност да остану несвесни нових покрета престала је 11. септембра 2001. године. Исламски фанатици у глобалном селефијском џихаду (насилни, препородитељски друштвени покрет чији је део и Ал Каида) циљају на Запад, али њихове

операције немилосрдно убијају и хиљаде људи свих раса и религија широм света. Марк Сегман оспорава конвенционалну мудрост о тероризму, примећујући да је кључ за ефикасну одбрану од будућих напада темељно разумевање мреже која омогућава ширење новог тероризма (Sageman 2008). Званичне веб странице владиних организација поред пропаганде малог обима, за хакере поседују потенцијал да изазову праву панику. Чест сценарио је такав да терориста квари веб локацију за националну безбедност и саветује људима да напусте град због цурења хемикалија. Ако ову информацију прими штампа или довољно људи, оваква лажна порука може да добије легитимитет и изазове панику, са небројеним жртвама које у журби покушавају да оду из града. Ова врста напада има релативно малу вероватноћу да ће успети, јер други облици упозорења то не би подржали. Повећање популарности нових медија заиста омогућава већи потенцијал за ову врсту сценарија јер је ова област још увек недовољно регулисана и може недостајати одговорност да се потврди извор који би традиционални медији имали. Друштвени контактни медији као што је Твитер могу ненамерно ширити лажне информације и бити схваћени као оригинални (COE DAT Strategic Communications Workshop 2009). Срећом, многи напади до данас нису резултирали насиљем и распрострањеним страхом који су неопходни за сајбер тероризам. Дистрибуирани напади ускраћивања услуге узроковали су, у најбољем случају, привремене сметње на јавним веб страницама, које су често трајале само неколико минута. Хаковање веб страница обично се огледа у постављању антизападних текстова и фотографија, што се може сматрати онлајн панданом фарбању зграде спрејом. Корисници који посећују ове веб сајтове током напада су можда искусили извесну фрустрацију јер су сајтови били привремено недоступни или су приказивали увредљиве поруке. Без обзира на преувеличане тврдње о сајбер тероризму од стране неких стручњака за компјутерску безбедност, људи који су покушавали да приступе хакованим веб локацијама вероватно нису осећали страх од насиља и физичког застрашивања повезаног са тероризмом (Denning 2012). Сајбер напади су веома скупи, а често терористичким групама недостају и вештине за успешне сајбер нападе. Деструктивни потенцијал физичких напада може се лакше материјализовати, док сајбер тероризму недостаје театралност конвенционалних напада и стога је мање привлачан терористичким групама (Conway 2014).

У својој књизи „Терор на интернету", Габријел Веман (Weimann 2006) са одсека за комуникације Универзитета у Хаифи у Израелу, известио је о свом осмогодишњем проучавању коришћења интернета од стране терористичких организација и њихових присталица. Његовом студијом откривено је да софистициране веб локације помажу терористичким организацијама у прикупљању средстава, регрутовању чланова, планирању и покретању напада, али и објављивању њихових застрашујућих резултата. Веман описује интернет као нове медије за промоцију сајбер тероризма новим генерацијама публике. Због свеприсутности и размера интернета, предложио је удруживање техничких и језичких ресурса за праћење екстремизма на интернету за земље чланице ЕУ. Такође је предложио ширење умерених мишљења веродостојних муслиманских научника и лидера веб мишљења и охрабрио садржај на друштвеним медијима усмерен на кориснике као средству супротстављања радикализацији и насиљу (Weimann 2006).

За терористичку организацију изузетно је важно да саопшти своје ставове, циљеве и амбиције. Иако је у ранијим временима то било изузетно тешко, интернет сада нуди могућности за лаку комуникацију и могућ утицај на медије и јавност у целини (Brunst 2008). Стога није ни чудо што данас скоро свака организација „подземља" има своју веб страницу и број оваквих страница је у сталном порасту. Терористичке веб странице могу се користити у различите сврхе. Могуће је циљати на посебну публику, нпр. дизајном у стилу цртаног филма и дечијим причама чиме се таргетирају деца (Weimann 2006). Терористичке веб странице нису ограничене на представљање само сопствених гледишта. Уместо тога, могу се користити и за претњу непријатељу или за ширење пропаганде. Нарочито ако се претње износе уз помоћ мултимедијалне технологије, што привлачи пажњу штампе и јавности. Из тог разлога су развијене компјутерске игрице, нпр. једна под називом „Потрага за Бушом" која омогућава интернет корисницима да „убију" америчког председника Буша. Оглашавање на мрежи и слични начини стицања новчаног прихода уз интернет услуге постали су профитабилан пословни модел за многе. За терористе и терористичке групе то није тако лако, посебно ако се на веб страници налази експлицитни терористички садржај. Ипак, неке организације су почеле да користе свој сајт не само за ширење информација, већ и као извор прихода за финансирање и прикупљање средстава. Неки веб сајтови се користе, осим за своје првобитне намене, и за продају компакт дискова, мајица, значки, застава или књига. Други начин финансирања терористичких активности је давање инструкција корисницима интернета како да донирају новац (Weimann 2004).

Проблематично питање у вези са намером тероризма иза акције на интернету је, међутим, то што се често не може открити. Ако, на пример, хакерски напад са циљем затварања важних система на аеродрому буде успешан, терористи ће вероватно имати интерес да то јавно објаве и да изазову страх код становништва. У овом случају, лако је одредити терористе јер су извор дела сајбер криминала, као и основни план, јасни. Међутим, ако се хакерски напад изврши у нади да ће се добити информација о аутомобилској рути важне особе, то би се могло држати у тајности како се не би угрозили будући планови за бомбашки атентат на ту особу (Brunst 2008).

Општи тренд држава усмерен је на то да се повећа безбедност путем онлајн надзора. Ово се остварује деловањем служби задуженим за међународну безбедност, као и деловањем страних обавештајних служби (Buchanan 2020), али и настојањем да се доследно примењују закони како унутар појединачних држава тако и на међународном нивоу (Eijkman – Weggemans 2013). Док владе и медији непрестано дистрибуирају информације о сајбер претњама, прави сајбер напади који резултирају смрћу и повредама остају углавном ствар холивудских филмова или теорије завере. У ствари, претећи сценарији од великих поремећаја у сајбер домену, изазвани злонамерним актерима, остали су, за сада, само то – сценарији (Cristiano 2018). Сајбер тероризам у друштвеним медијима се користи за прање новца, крађу идентитета, онлајн преваре, сајбер нападе и друго (Broadhurst и др. 2017). Срећом, сајбер тероризам, у насилном смислу, никада се није догодио и до данас нема доказа да су терористи прибегли компјутерима да убију или деструктивно поремете друштва. Већина научника мисли да је мало вероватно да ће то и десити у скорије време (Lee, Stuart 2015).

ЗАКЉУЧАК

Може се закључити да ће се опасност од сајбер терористичких напада стално повећавати, јер како људи постају зависни од интернета, самим тим повећавају се и могућности сајбер терористичких напада. Можемо бити сигурни да ће терористи настојати да искористе предности дигиталних технологија и да ће се непрестано повезивати и прилагођавати, посебно имајући у виду да сајбер простор нуди атрактивне могућности за новине и изненађења. Главни разлог зашто терористичке организације остају углавном лоше опремљене или неспособне да изведу ефикасне сајбер нападе је због равнотеже трошкова и користи.

У овом тренутку, трошкови ресурса, прикупљања обавештајних података и организовања тако софистицираних операција премашују тренутне могућности оваквих активиста за спровођење софистицираних или ефикасних сајбер напада. Међутим, могуће је регрутовати способније актере из „подземног тржишта" за компјутерске експлоатације и на тај начин се лако могу повећати ограничени капацитети сајбер терориста. Стога је вероватно да ће се ниво оваквих претњи променити у наредној деценији. Сајбер тероризам је показао, у сваком случају, велики потенцијал и како не би ескалирао неопходно је развити стратегије превенције и реаговања на међународном нивоу. Континуирана међународна сарадња и партнерства влада и заједнице у превенцији сајбер тероризма, заједно са наменским тимовима за реаговање у хитним случајевима биће од суштинског значаја. Мере које могу повећати извесност хапшења или ометање активности преступника и друге ефикасне противмере као што су јачање атрактивних, али рањивих циљева и побољшање сајбер способности особља за безбедност информација такође су генерално корисне у повећању ризика за сајбер терористе и друге криминалне актере.

ЛИТЕРАТУРА:

Baltezarević, Baltezarević 2016: Vesna Baltezarevic, Radoslav Baltezarevic. „The internet and virtual "reality". In Proceedings International Conference, *Technology + Society Future*, 2016, Podgorica, Montenegro. Transition to a new society, Montenegrin Academy of Sciences and Arts, World Academy of Art and Science, ALL European Academies (ALLEA), European Academy of Sciences and Arts, Podgorica, Montenegro: Pro File, pp. 193-200.

Baltezarević, Baltezarević 2021: Ivana Baltezarević, Radoslav Baltezarević. „Sajber bezbednost: izgradnja digitalnog poverenja." *Megatrend Revija*, Vol. 18 (4). pp. 269-280.

Baltezarević, Baltezarević 2021: Radoslav Baltezarevic, Ivana Baltezarevic. „The Dangers and Threats that Digital Users Face in Cyberspace". *IPSI Transactions on Internet Research*, Vol. 17, No. 1, January 2021, pp. 46-52.

Broadhurst, Woodford-Smith, Maxim, Sabol, Orlando, Chapman-Schmidt, Alazab 2017: Roderic Broadhurst, Hannah Woodford-Smith, Donald Maxim, Bianca Sabol, Stephanie Orlando, Ben Chapman-Schmidt, Mamoun Alazab. „Cyber Terrorism: Research Review: Research Report of the Australian National University Cybercrime Observatory for the Korean Institute of Criminology (June 30, 2017)." SSRN: https://ssrn.com/abstract=2984101 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2984101.

Brunst 2009: Phillip Brunst. „Use of the Internet by Terrorists – A Threat Analysis." In Centre of Excellence– Defence Against Terrorism (Ed.), Responses to Cyber Terrorism (pp. 34–60). Amsterdam: IOS Press.

Buchanan 2020: Ben Buchanan. „The Hacker and the State. Cyber Attacks and the New Normal of Geopolitics". Cambridge, MA: Harvard University Press

Chomsky 2001: Noam Chomsky. „US: A leading terrorist state." Monthly Review 53: 10–19.

COE DAT Strategic Communications Workshop May 2009 https://www.tmmm.tsk.tr/wsreports.html (Приступљено: 06.05.2022)

Conway 2003: Maura Conway. „Terrorism and IT: Cyberterrorism and Terrorist Organisations". Online 6 (paper prepared for presentation at the International Studies Association Annual International Convention in Portland, Oregon).

Conway 2014: Maura Conway. *„Reality Check: assessing the (un)likelihood of cyberterrorism."* In: Chen, Tom, Jarvis, Lee and Macdonald, Stuart, (eds.) Cyber Terrorism: Understanding, Assessment and Response. Springer, New York, pp. 103-122.

Cooper 2001: H. H. A. Cooper. „Terrorism: The Problem of Definition Revisited". *American Behavioral Scientist*, 44: 881–93.

Crenshaw 2001: Martha Crenshaw. „Terrorism." In: International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Amsterdam, the Netherlands: Elsevier, pp. 15604–15606.

Cristiano 2018: Fabio Cristiano. „From Simulations to Simulacra of War: From Simulations to Simulacra of War: Game Scenarios in Cyberwar Exercises." *Journal of War & Culture Studies* 11, no. 1: 22–37.

Denning 2012: Dorothy E. Denning. „Stuxnet: What Has Changed?" *Future Internet* 4, no. 3: 672-687. https://doi.org/10.3390/fi4030672

Eijkman, Weggemans 2013: Quirine Eijkman, Daan Weggemans. „Open Source Intelligence and Privacy Dilemmas: Is It Time to Reassess State Accountability?" *Security and Human Rights* 23, no. 4 (2013): 285–96.

Giacomello 2004: Giampiero Giacomello. „Bangs for the Buck: A Cost-Benefit Analysis of Cyberterrorism." *Studiesin Conflict & Terrorism*, 27(5), 387–408.

Grosscup 2006: Beau Grosscup. *„Strategic Terror: The Politics and Ethics of Aerial Bombardment."* London: Zed Books.

Hoffman 1998: Bruce Hoffman. *„Inside Terrorism."* New York: Columbia University Press.

Jackson 2008: Richard Jackson. „The Ghosts of State Terror: Knowledge, Politics and Terrorism Studies." *Critical Studies on Terrorism*, 1 (3): 377–92.

Kirichenko, Radivilova, Carlsson 2018: Lyudmyla Kirichenko, Tamara Radivilova, Anders Carlsson. „Detecting cyber threats through social network analysis: short survey."CoRR abs/1805.06680

Lee, Stuart 2015: Jarvis Lee and Macdonald Stuart. „What Is Cyberterrorism? Findings from a Survey of Researchers." *Terrorism and Political Violence* 27, no. 4 (2015): 657–78

Lewis 2005: James Lewis. „The Internet and Terrorism". *Proceedings of the ASIL Annual Meeting*, 99, 112-115. doi: 10.1017/S0272503700071196

Primoratz 2004: Igor Primoratz. „What is terrorism"? In: I. Primoratz (ed.) Terrorism: *The Philosophical Issues*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 15–30.

Pujari 2016: Amaresh Pujari. „Cyber Terrorism. World Wide Weponisation!" TN Police Sesquicentennial Anniversary Souvenir.

Record 2003: Jeffrey Record. *„Bounding the Global War on Terrorism."* Carlisle Barracks: Strategic Studies Institute, US Army War College.

Rodin 2004: David Rodin. „Terrorism without intention." *Ethics* 114: 752–771.

Ronen 2010: Yaël Ronen. „Incitement to Terrorist Acts and International Law". *23LEIDEN J. I NT' L L.,* 645, 654.

Rummel 1994: Rudolph Rummel. *„Death by Government."* New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Sageman 2008: Marc Sageman. *„Leaderless Jihad."* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Pennsylvania.

Schmid, Jongman 1988: Alex Peter Schmid, Albert J. Jongman. *„Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature."* (revised from 1983 ed.) New Brunswick, NJ: Transaction.

Tilly 2004: Charles Tilly. „Terror, terrorism, terrorists." *Sociological Theory* 22(1): 5–13.
United Nations Office on Drugs and Crime. 2022: Definitions of Terrorism. https://www.unodc.org/unodc/en/terrorism/index.html (Приступљено: 06.05.2022)
US Code, Title 22, y 2656f(d).
Weimann 2004: Gabriel Weimann. „Cyberterrorism: How Real is the Threat?" [Electronic Version]. Special Report (United States Institute of Peace), 119.
Weimann 2006: Gabriel Weimann. „*Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges*," US Institute of Peace Press, Washington, DC.

Radoslav V. BALTEZAREVIĆ
Ivana Ž. BALTEZAREVIĆ

TERRORISM IN THE DIGITAL ENVIRONMENT

Summary

The spread of digital technologies and their power to connect billions of people around the world, has enabled modern society to communicate more efficiently, access information, do business, but also have fun. However, there are many examples in which this possibility is abused for cybercriminal activities, among which is certainly cyber terrorism. Through the activities of traditional terrorism, terrorists try to provoke anxiety in the population, choosing targets randomly or selectively, against which violence is committed, with the intention of serving as an example to other members of society. Such incitement to fear is precisely the means of terrorist individuals and groups, who want to put pressure on the government and the general public to meet their demands. Recently, there are more and more examples in which such activities are moving (with more or less success) to the digital environment. Cyber terrorism is a means of spreading radical ideology, propaganda, recruiting like-minded people, but also organizing cyber terrorist attacks. The advantage that a terrorist activist sees in using such methods is certainly the possibility to remain anonymous and easily hide in the cyber world. Cybercriminals easily adapt and find new methods of committing cyberbullying, which must be a call to governments to regulate legislation in a synchronized effort, but also to form expert teams that will identify, prevent and adequately sanction such criminal activities and protect their population and critical infrastructure.

This paper seeks to bring closer and present information to the academic community, but also to experts in the field of cyber terrorism that can help them improve strategies for recognizing and defending against such cyber activities. The main goal of this paper is to analyze the collected information from the available scientific literature and to offer new guidelines in order to reduce such activities to a minimum in the near future.

Key words: digital environment, terrorism, cyber terrorism, terrorist organizations.

Рад је предат 2. октобра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 327.8(410)
325.36(410)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44141

Оригинални научни рад

*Душан З. ЈЕРОТИЈЕВИЋ**
МБ Универзитет Београд

*Бекир М. ДУДИЋ***

ПОЛОЖАЈ ЕНГЛЕСКЕ КАО МЕТРОПОЛЕ У ОДНОСУ НА БИВШЕ КОЛОНИЈЕ

Апстракт: Уједињено Краљевство и данас контролише велики део света. Прво 15 држава које су под њеном круном (односно шеф државе је енглески краљ) и друго преко Комонвелта – удружења држава на челу са Уједињеним краљевством чије су колоније некад биле. Прве колоније на тлу Америке су биле само почетак. Током векова колоније су постале многе области у Африци, Карибима, Аустралији и Океанији, велике области у Азији на челу са Индијом. И данас постоје у малом обиму колоније Уједињеног Краљевства, као што су Бермуда и још нека острва у Карибима, Малвинска острва недалеко од аргентинске западне обале, као и на другим местима и океанима. Поједине колоније задовољне статусом, као на пример Бермуда се годинама изјашњавају на референдумима за задржавање статуса колоније. Око других су вођени и ратови јер су спорне територије са суседним земљама (Малвинска острва и рат Уједињеног Краљевства и Аргентине). Без обзира на све моћ Уједињеног Краљевства и утицај у свету је и данас веома велики, у корист или још више на штету неких држава.

Кључне речи: Уједињено Краљевство, Комонвелт, колоније, утицај.

УВОД

Колонијализам је појам који дефинише праксу где поједине државе шире свој суверенитет изван матичне територије кроз оснивање колонија, односно зависних подручја чије се домородачко становништво ставља под непосредну власт или их колонијалисти исељавају.

Британско царство је стекло прве колоније у Северној Америци. Једна од првих колонија била су пуританска насеља Нове Енглеске, која се налазе на североистоку америчког континента. Енглеска се борила да се учврсти у Америци од краја 16. века. Међутим, прво стално насеље постављено је у Вирџинији тек 1607. године, колонија Њу Плимут основана је 1620. године, Масачутес 1629. године, Роуд Ијланд, Конектикат 1636. године и НјуХеван 1637. године.

* Ванредни професор, dusanjerotijevic@gmail.com
** Мастер, b.dudic@hotmail.com

Током протекла два века, истраживачи са обе стране Атлантика су више пута ревидирали однос између „старе“ и Нове Енглеске. Највише спорова било је око питања идентитета – како су се становници колонија и матичне земље односили једни према другима када су се британски досељеници претворили у Американце, а колоније – у самосталну националну државу. У америчкој историографији од 18. века до краја 19. века, одговор је био категоричан: национална историја Сједињених Држава почела је оснивањем колонија. Ј. Банкрофт и други историчари „ране“ школе били су сигурни да су већ у 17. веку колоније имале посебна америчка обележја и тражиле независност од Енглеске.

КРАТКА ИСТОРИЈА БРИТАНСКОГ КОЛОНИЈАЛИЗМА

Британско царство је обухватало, колоније, протекторате, доминионе, Крунске земље острва Ман, Џерзи и Гернзи и друге територије којима је владало или управљало Уједињено Краљевство и његове државе претходнице. Она потиче из прекоморских поседа и трговачких представништава које је основала Енглеска између краја 16. века и почетка 18. века. На свом врхунцу, то је била највећа империја у историји и више од једног века била је главна глобална сила. До 1913. године Британско царство је владало са преко 412 милиона људи, 23% светске популације у то време, а до 1920. године обухватало је 35.500.000км2 (13.700.000 квадратних миља), 24% укупне површине области планете (Ferguson 2004: 54). Као резултат тога, његово политичко, правно, језичко и културно наслеђе је распрострањено. На врхунцу своје моћи, фраза „царство у коме сунце никада не залази“ често се користила за описивање Британског царства, јер је његово пространство широм света значило да сунце увек сија бар на једној од његових територија.

Слика 1. Територије које су биле део Британског царства. Велика Британија и пратеће британске прекоморске територије подвучене су црвеном бојом током 1757. године. Извор: (Bell 2009: 48).

Током доба открића у 15. веку и 16. веку, Португалија и Шпанија покренуле су европско истраживање света и током процеса успоставиле велике прекоморске империје. Завидна од великог богатства које су ова царства створила, Енглеска, Француска и Холандија почеле су да оснивају сопствене колоније и трговачке мреже у Америци, Азији (Bell 2009: 48). Низ ратова у 17. и 18. веку са Холандијом и Француском довело је до тога да је велики број људи напустио Енглеску, а затим, након уједињења Енглеске и Шкотске 1707. године, Велика Британија постаје доминантна колонијална сила у Северној Америци. Потом је постала доминантна сила на индијском потконтиненту, након освајања Источне Индије.

Независност тринаест колонија у Северној Америци 1783. године након америчког рата за независност, узроковала је да Велика Британија изгуби неке од својих најстаријих и најгушће насељених колонија. Британска пажња убрзо се окренула према Азији, Африци и Тихом океану. После пораза Француске у тзв. Револуционарним и Наполеонским ратовима (1792-1815), Британија се појавила као главна поморска и царска сила 19. века (Ковачевић 2011: 613-630).

Веома јака на мору, британска доминација је касније описана као *Pax Britannica* („Британски мир“), период релативног мира у Европи и свету (1815-1914) током којег је Британско царство постало глобални хегемон и преузело улогу глобалног полицајца.

Почетком 19. века индустријска револуција је почела да трансформише Британију; тако да је у време Велике изложбе 1851. године земља описана као „светска радионица“ (Brock 2012: 98). Британско царство се проширило и на већину Индије, велике делове Африке и многе друге територије широм света. Поред формалне контроле коју је Британија вршила над сопственим колонијама, њена доминација над већим делом светске трговине значила је да је ефикасно контролисала економије многих региона, попут Азије и Латинске Америке.

Током 19. века, становништво Британије је драматично расло, праћено убрзаном урбанизацијом, што је узроковало значајне социјалне и економске стресове. У потрази за новим тржиштима и изворима сировина, британска влада под Бенџамином Дисраелијем покренула је период империјалне експанзије у Египту, Јужној Африци и другим местима. Канада, Аустралија и Нови Зеланд постали су самоуправни доминиони.

Почетком 20. века Немачка и САД су почеле да оспоравају економско вођство Британије. Накнадне војне и економске тензије између Британије и Немачке били су главни узроци Првог светског рата током којих се Британија увелико ослањала на своје царство. Сукоб је поставио велико оптерећење за војне, финансијске и радне ресурсе Британије. Иако је Британско царство постигло највећи територијални обим одмах након Првог светског рата, Британија више није била светска угледна индустријска или војна сила. У Другом светском рату Јапан је заузео колоније Британије у источној и југоисточној Азији.

Упркос коначној победи Британије и њених савезника, штета британском престижу помогла је убрзавању пропасти царства. Индија, највреднији и најпосећенији британско власништво, добила је независност као део већег покрета деколонизације

у коме је Британија дала независност већини територија царства. Суецка криза потврдила је пад Британије као глобалне силе. Прелазак Хонг Конга у Кину 1997. године, означио је за многе крај Британског царства (Ferguson 2004: 58). Четрнаест прекоморских територија остаје под британским суверенитетом. Након независности, многе бивше британске колоније придружиле су се Заједници народа, слободном удружењу независних држава. Уједињено Краљевство је сада једна од 53 државе Комонвелта, групе која је неформално позната и као царства Комонвелта.

ПОЛОЖАЈ ЕНГЛЕСКЕ КАО МЕТРОПОЛЕ У ОДНОСУ НА БИВШЕ КОЛОНИЈЕ

Израз „наслеђе“ одржава неугодан патернализам који је на много начина карактерисао формални и неформални однос Европе са Африком. Наслеђе је поклон изван гроба и, без обзира на то да ли је добродошао или непожељан, прималац је обично одиграо малу улогу у његовом накупљању, осим што је био љубазан према напорној тетки. Оно што је данас Африка много је више од преживелог рођака који поседује гомилу бриге или чак осакаћени терет дугова које му је предак оставио.

Африка је данас производ дуге дијалектике између оних аспеката сопствених матичних космологија, економија, друштава, политета и култура и оних других који су, на овај или онај начин, дошли споља. Те спољне силе, које су део развоја свих друштава, осим најређих изолованих заједница, нису само европске снаге. Контрастирајући Европу и Африку, у опасности смо да поновимо у другој земљи нешто што је у великој мери географски израз.

Африка је сигурна да се налази на једној страници школских атласа, али то је неизмеран континент, препун огромно разноликих друштава са индивидуалним и често супротним историјама. Африка с којом се Европа сусрела средином деветнаестог века већ је била продукт поливалентног развоја, као посебна афричка група која је интерактивно деловала са изразитом афричком групом. Штавише, то је била Африка чији су главни ван-континентални утицаји били исламски Медитеран, утицаји који ни на који начин нису престали европском анексијом. Африка тада није, и никада није била, херметички универзум, у којем живе идентични људи са идентичним историјским искуствима.

Друго, упркос остатку расистичког незнања које и даље заташкава неке иначе угледне коментаре, афричка друштва, попут свих људских група, настањивала су свет у којем су играла пуну улогу непрестано се мењајући, не увек на начин који су желели. Афричка историја препуна је све динамике било ког другог корпуса историјског искуства. Та динамика није престајала у њеним корацима оног тренутка када су триколори или Унион Џакс упутили колонијалне заставе (Marshall 1998: 45). Супротно томе, колонијални период може се посматрати (осетљиво) само као процес интеракције, чак и ако је понекад једна од страна имала много већу материјалну предност од друге.

Подразумева се да је европска интервенција у Африци изменила историју Африке, у низу праваца о којима можемо само претпоставити. Али Африка је сама усмерила облик велике европске активности на тај континент; оно што се тада

догодило, оно што је представљало период колонијалне владавине, није оно што је нити један од актера сасвим желео. Као и сви периоди историје, био је састављен од сложеног низа променљивих који међусобно делују.

Размишљајући о томе какве су данашње импликације тог периода историје на Африку, уочавали смо историјске олује. Та је олуја ствар оптерећена вредношћу. Да је карикирамо, постоје они који тврде да би Африка можда избегла дубину сиромаштва и да она пати до данашњег доба, а свега тога не би било да није било колонијалног периода или је такав период окарактерисан као мање грабежљив приступ Европљана, и тако даље (Ferguson 2004: 60).

Далеко десно од тог неоспорног аргумента једнако је неизрецив низ предлога, наиме да је Африка имала користи од ове интеракције. Не само у интересу мира, мислимо да ако би водили средњи курс. На првом месту, Африку сматрамо само једном од многих подручја која су се дотакла, а затим трансформисала постепеним ширењем онога што је амерички историчар Валерстеин одлучио да назове „модерним светским системом" (Ковачевић 2011: 613-630). Због случајне конјунктуре и превеликог броја променљивих од наталитета до климе, Северна Европа је била место индустријске револуције која је дала нову материјалну предност знатно дугорочнијој експанзији европског трговачког капитала од петнаестог века па надаље. Од тог века па до данас Африка је била део те интеракције и велики део тога је, свакако, негативан прстен. Увлачење Африке у атлантску економију вероватно је највеће кретање становништва у историји пре 19. века, а околности поробљавања афричких народа с правом су доживљене као морална и материјална катастрофа. Али тај процес, бруталан у свим аспектима, није уништио ни делове Африке које је најтеже дотакао. Човеков изванредан капацитет за усвајање и прилагођавање видљив је на начин на који је Африка држала Европу на даљини. Нарочито у западној Африци, Африканци су сели у доминацију паралелне легитимне трговине. Сви савремени извори односе се на софистицираност афричке производње и предузетништва.

Трансформацију економије представља кључна питања из којих потичу друга. Ништа мање важне биле су и политичке последице. Чак и пре колонијализма, нове економске могућности биле су одговорне у неким деловима Африке за веће квалитативне разлике између човека и човека. Иако нису увек везане за европску или арапску везу, постоји препознатљива веза између настанка високо структурисаних, милитаристичких и хијерархијских држава и трговине робовима, на пример. Део те трговине подразумевао је увоз ватреног оружја и нове могућности повећања имовине, као и нови нагласак на ратнички начин постојања. Чак и у неважним друштвима, такозваним ацефалозним друштвима Африке које је Сер Ричард Бартон презирао „анархије", нове могућности богатства трансформирале су политичкео односе из онога што теоретски морају да буду системи сложене сарадње у класне односе са свим пратећим тензијама.

Односи Велике Британије са њеним бившим колонијама увелико варирају од једне колоније до друге. Наравно постоји тело заједничких разумевања и неке историје. Њено Величанство Краљица била је шеф државе тридесет две некадашње колоније у одређено време у својој независној историји. Краљ Уједињеног Краљевства

је до данас шеф петнаест држава „Осталих подручја и територија": То су Канада, Аустралија, Нови Зеланд, Јамајка, Барбадос, Бахами, Гренада, Папуа Нова Гвинеја, Соломонова острва, Тувалу, Сент Луција, Сент Винсент и Гренадини, Белизе, Антигва и Барбуда, Свети Кристофер и Невис (Brock 2012: 111).

За неке бивше колоније трансформација у независну државу била је несметана, а за друге је у различитом степену била компликована. Време, постколонијалног напретка и други кључни фактори политике, економије и културе осигурали су калеидоскоп историје који се одражавају на односе Британије данас са сваком бившом колонијалном снагом. Напротив, упркос великој тузи на неким местима, а изванредном модерном заједницом нација, од педесет и три земље у већини, али не у свим, бившим британским колонијама – дотични политичари и званичници могу захтевати много стварног успеха за њихове земље у остваривању односа са Уједињеним Краљевством данас. И Уједињено Краљевство је урадило прилично добро, ако не и у сваком случају, у овом захтевном процесу.

На основу генерализације о бившим колонијама, може се рећи мало више тога што би требало затворити испитивање. Богатство различитих историја (у неким случајевима читати митологије); различите економије и тржишта; различите културне и расне структуре и сасвим различити контакти између људи значе разноликост међу бившим колонијама и њихове везе са Британијом. Чак и бившим Доминионима, са више заједничке историје (на пример о сарадњи и расправама о вођењу светских ратова), Велика Британија сада приступа једнако различито колико и слично (Brock 2012: 112). Односи Канаде са Великом Британијом су у многим аспектима различити од аустралијских. Размотрите само (виталне) спортске терене: нема карата за крикет које укључују Канаду.

У аустралијском случају, историја је од пресудног значаја за ефикасно вођење односа. За неке Аустралијанце је изненађење да је Лондон дуже време охрабривао, чак и благо притискао, случај федерације међу државама (и територијама) Аустралије и случај независности од Велике Британије. Еволуција од царства до заједништва била је дуг и сложен процес. Аустралија је, као и неке друге земље, била на челу те еволуције, и сама је постигла независност постепено и одмерено, промишљено – без икаквог чина о независности који је постао уобичајен у историји деколонизације након 1947. године. Од 1901. године Аустралија је стекла и потпуну практичну независност од доношења Вестминстерског устава од стране лондонског парламента 1931. године (Овде је можда потребно изјавити труизам да аустралијска пост-независна монархија ни на који начин не утиче на њену независност).

Потребно је рећи да модерна Аустралија има своје уставно порекло у насељу Нови Јужни Велс, који је водио тај визионарски подухват обе земље, гувернер и капетан (касније адмирал) Артур Филип из 1788. године, суочени са стварним тешкоћама у оснивању и у наредне четири деценије насељавања других језгара у оним што је касније постало Тасманија, Квинсленд, Западна Аустралија, Викторија и Јужна Аустралија.

Одговорна влада препуштена властима пратила је прилично брзо, уз то британско охрабрење. Свест ове историје лежи иза и извештава о данашњим британско-аустралијским односима и њиховом понашању. Интересантно је да су неки

Британци, на пример, Адам Смит (1723-1790) и Џереми Бентам (1748-1832), заговарали унију из погрешних разлога, верујући погрешно да се колонија неће показати корисном за Велику Британију. Међутим, за британску владу, колонијални секретар, Еарл Греј, издао је предлоге за уједињење већ 1847. године – исте године када је укинуо предлог за оживљавање превоза у Аустралију који је завршио 1840. године. Тек 1891. године и након даљег нежног уверавања да је сачињен формални савезни Устав – и дорађен на другој аустралијској конвенцији (1897-1898). Федерација 1. јануара 1901. године са собом није понела немир и радикалне промене смера, већ је означила почетак аустралијског националног развоја током двадесетог века – развој националног идентитета, националних (посебно одбрамбених) политика, владе, културе и економија. У основи свега тога била је класична потрага за (аустралијским) националним интересом. Током двадесетог века било је неколико замаха од, а неки и према повезаности са Британијом, бившом колонијалном моћи; али аустралијски национални развој, барем у двадесетом веку, готово увек је био погођен односима са Уједињеним Краљевством и често су му помагали.

Вероватно најтрауматичнији корак у развоју аустралијског националног идентитета била је војна ствар. Аустралијанци су се борили заједно са Британцима у Бурском рату, али је било потребно да Велики рат, далеко више од Федерације, покрене и осигура трансформацију аустралијског националног идентитета из шест прилично одвојених колонија у независни народ. А та је траума била уско везана за односе с Уједињеним Краљевством.

Нема никакве сумње у природну спремност Аустралијанаца да заједно теже Британцима и жртвују крв у одбрани слободе: више од 330 000 аустралијских трупа (што је преко три пута више од величине Британске војске из 2012. године) отпловило је од куће и борило се са половином света далеко. Жртва Аустралије, као проценат становништва (пописа становништва 1911. године) и младих, заиста је била велика. На Галипољу, средишњем жаришту националне трауме, аустралијске жртве су имале око 25.800, од којих преко 8.500 је убијено што је огроман број за нацију тада мању од 5 милиона становника. Искуство из Галипоља урезано је у душу – не превише јака фраза – аустралијских одбрамбених снага и нације данас; и главни је разлог британских и аустралијских комеморативних служби горе и доле у Великој Британији. Годишња церемонија у Кенотафу у Витехалу једина је због које је лондонски саобраћај обустављен радним даном.

Сигурно да у аустралијској перцепцији Галипоља данас постоји много мита, као и стварне историје. Винстона Черчила често криве за своје учешће у осмишљавању и спровођењу политике – и он је поднео оставку као Први лорд Адмиралитета и придружио се војсци после пораза у Дарданелима. Аустралијски филм, Галипоље, приказује се сваке године уочи Анзаковог дана и доприноси многобројним митовима, укључујући и навод о британском официру, наводно кавалирском третману аустралијских (и Новозеландских) трупа.

Аустралијско „дружење" рођено је у Галипољу, а први пут су прослављени „копачи". Симпсон и његов магарац под ватром спасили су безброј рањених другова све док његова неизбежна смрт није постала аустралијска легенда. Па ипак, непознат већини Аустрилијанаца, Симпсон је био Енглез (право име Киркпатрик)

– морнар морнарице који се укрцао на брод Њукастл у Новом Јужном Велсу, а касније се придружио аустралијској војсци. Аустралијски премијер Вилијам Хјуџес играо је важну, независну, улогу у ратним и нарочито послератним савезничким политикама (Ковачевић 2011: 613-630). Одмах након што је Невил Чемберлен 1939. године рекао Великој Британији да смо у рату са Немачком, аустралијски премијер Роберт Мензиес објавио је да је Аустралија такође у рату. Изузетно блиска сарадња уследила је и током Другог светског рата, као и нека дебата (вођена између премијера у истински цивилизованом стилу, упркос миту о супротном); али након пада Сингапура 1942. године, и упркос изванредном (али не непосредном) опоравку британских снага на Далеком истоку, Аустралија је направила сигнал, успешан и трајан помак у својој политици војног савеза – даље од бивше колонијалне власти као старији партнер до тада далеко јачих и бољих ресурса САД-а. Дакле, много касније, на пример, аустралијска умешаност са САД у Вијетнаму, када је Британија стала на ту страну. Та аустралијска промена је била разумна, практична потрага за националним интересом: није временом исцрпила оперативну војну сарадњу са Великом Британијом, већ је ту сарадњу ставила на обострано високо цењено, али друго место.

Ипак да се не заборави Аустралија и Нови Зеланд су војно подржали Уједињено Краљевство у сукобу са Аргентином око Малвинских острва.

У двадесетом веку су постојале и друге промене у англо-аустралијским односима које информишу и објашњавају јединствену позадину понашања у односима. Дошло је до културне промене, грубо резимиране у преласку са „културног слома", јер су критичари описали став аустралијске уметности и уметника који су гледали према Британији – и одлазили да раде тамо – као једину наду у каријеру. Прелазак је на крају прешао у „културну стругу" Аустралијанаца који су играли водеће улоге у светским уметничким подухватима.

На економском и комерцијалном плану, Аустралија је започела двадесети век са 3,8 милиона становника и постколонијалном економијом којој нису биле потребне субвенције. То што Аустралија сада тако добро ради и подржава преко 25 милиона становника колико има Аустралија данас, мерило је напора и успешног прилагођавања и развоја економије, далеко од онога што је постало претераном зависношћу од робе и као одговор на знатне промене у условима светске трговине, ка диверзификованијој економији и она са профитабилним дугорочним аранжманима када је у питању роба.

ЗАКЉУЧАК

Британија задржава суверенитет над 14 територија ван Британских острва. Британски закон о националности из 1981. године је преименовао постојеће крунске колоније у „британске зависне територије", а 2002. године су преименоване у британске прекоокеанске територије. Три су ненасељене, осим привременог војног или научног особља; преосталих једанаест у различитом степену самоуправљају и ослањају се на Велику Британију у спољним односима и одбрани. Британска влада је изразила спремност да помогне било којој прекоморској територији која жели да

се домогне независности, где је то опција, а три територије су посебно изгласале да остану под британским суверенитетом (Бермуде, Гибралтар и Фолкландска острва).

Деценије, а у неким случајевима и векови британске владавине и емиграције оставили су свој печат на независне нације настале из Британског царства. Царство је успоставило употребу енглеског језика у регионима широм света.

ЛИТЕРАТУРА

Bell 2009: Bell Duncan. *The Idea of Greater Britain: Empire and the Future of World Order, 1860-1900.*

Brock 2012: Brock, William Ranulf. *Britain and the Dominions*, Cambridge University Press.

Ferguson 2004: Ferguson Niall. *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*, New York: BasicBooks.

Marshall 1998: Marshall Peter James. *The Eighteenth Century, The Oxford History of the British Empire Volume II*, Oxford University Press.

Ковачевић 2011: Ковачевић Вељко. *Енīлеска и īраво, развоī и неке сīецифичносīи*, у часопис: Правни записи, Година 2. бр. 2.

Dušan Z. JEROTIJEVIĆ
Bekir M. DUDIĆ

THE POSITION OF ENGLAND AS A METROPOLIS IN RELATION TO FORMER COLONIES

Summary

The United Kingdom is the colonial power that has best positioned its position and relationship with former colonies of any colonial power in history. First, the British Commonwealth of Nations was created as a grouping that connects the metropolis with a huge number of countries. In addition, the King of the United Kingdom is the head of state in fifteen independent countries that were once colonies. The status of dominion was also introduced, which does not encroach on the country's sovereignty and membership in the OUN, but in all important moments, especially in war conflicts, this state militarily supports the United Kingdom. Among them are some of the largest countries in the world, Canada and Australia, as well as New Zealand, which is a large country by European standards. Capital flows, which are concentrated in London for a significant part, are particularly significant. Some of the world's biggest financial powerhouses live in London. The United Kingdom's exit from the EU gives it a position to more freely influence events in Europe and the world, and even in the EU itself. The future will show how far this country will play an extremely important role in world relations.

Key words: United Kingdom, metropolis, world influence, capital flows.

Рад је предат 24. априла 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.346.5(497.11)
343.346:656.1(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45583

Originalni naučni rad

*Vanda B. BOŽIĆ**
University in Zagreb

CRIMINAL OFFENSES AGAINST ROAD TRAFFIC SAFETY - A CRITICAL REVIEW THROUGH THE ANALYSIS OF COURT PRACTICE

Abstract: Criminal offenses against road traffic safety are included in Chapter XXVI of the Criminal Code of the Republic of Serbia under the heading Criminal offenses against public traffic safety. This paper consists of an analysis of criminal offenses against road traffic safety, as follows: Endangering public traffic Art. 289. CC, Endangering traffic by dangerous action and dangerous means, Art. 290. CC, Negligent exercise of supervision over public traffic, Art. 295. CC and Failure to provide assistance to a person injured in a traffic accident, Art. 296. CC and it is all performed through a theoretical approach and analysis of court practice. In the introduction, we pointed out the methodology of research and analysis of traffic accidents and their consequences. The second part of the paper refers to the theoretical approach, the analysis of criminal offenses against road traffic safety in the criminal legislation of the Republic of Serbia. The third part, the empirical part, includes three levels of research over a seven-year period. The first empirical part refers to reports, lawsuits and convictions for criminal offenses against road traffic safety in the territory of the Republic of Serbia, in a seven-year period (from 2015 to 2021). The results of the research performed in this part of this paper indicate extremely mild sentences imposed on the perpetrators of crimes against road traffic safety, among which suspended sentences dominate, while mild prison sentences were imposed in only 7,87% of cases. The second empirical part includes the analysis of traffic accidents and their consequences in relation to dead persons, lightly and seriously injured persons, as well as other traffic accidents that resulted only in material damage in a seven-year period (from 2015 to 2021). The purpose of this part of the research is important for monitoring the dynamics of the volume and movement of both traffic accidents and their consequences. Participants in traffic accidents, that is, drivers, passengers, pedestrians, cyclists, trucks, buses, were the subject of the third part of the research. This part of the research shows that drivers and passengers in passenger vehicles are the most vulnerable category, considering that among them are the most people killed in traffic accidents. In the concluding remarks, as a result of the research and analysis of traffic accidents and their consequences, we pointed out the necessary amendments and changes of the de lege ferenda incriminations of criminal acts against road traffic safety in the Criminal Code of the Republic of Serbia.

Key words: criminal acts, road traffic, endangerment, negligent supervision, traffic accidents, consequences, failure to provide assistance, penal policy, judicial practice.

* Associate professor, e-mail: bozic.vanda@gmail.com

1. INTRODUCTORY CONSIDERATIONS AND METHODOLOGY RESEARCH OF TRAFFIC ACCIDENTS AND THEIR CONSEQUENCES

For the investigation of traffic accidents and their consequences significant is the addition and amendment of *de lege ferenda* incrimination of criminal offenses against road traffic safety in the Criminal Code of the Republic of Serbia.Through the analysis and research of traffic accidents and their consequences, we were able to obtain data on the number of traffic accidents, persons killed and persons seriously and lightly injured in traffic accidents, as well as data on material damages.The goal of the aforementioned research is to support the monitoring of the dynamics of the volume and dinamics of traffic accidents and their consequences. For research in this paper, data had been collected from the Federal Institute for Statistics of the Republic of Serbia and the Agency for Traffic Safety of the Republic of Serbia.The report method was used in the research, through the reports available at the mentioned institutions based on the data and records they are required to keep, as well as the statistical, historical and comparative method.

This paper is divided into theoretical and empirical part. The first part of the paper refers to the normative framework of criminal offenses against road traffic safety in the legislation of the Republic of Serbia. Through the second part of the paper, an analysis of the traffic accidents committed in the territory of the Republic of Serbia in the seven-year period, from 2015 to 2021, is provided.

Three types of research on traffic accidents and their consequences have been conducted. The first research refers to criminal offenses against road traffic safety in the territory of the Republic of Serbia in the period from 2015 to 2021 in relation to reported, accused and convicted persons. The second research includes the analysis, in the same time period, of the total number of traffic accidents and the resulting consequences related to persons killed, lightly and seriously injured persons, and accidents in which only material damage occurred. The third research, in the last five-year period from 2017 to 2021,refers to drivers, passengers, pedestrians, cyclists, trucks and buses as categories of participants in traffic accidents.

2. CRIMINAL OFFENSES AGAINST ROAD TRAFFIC SAFETY IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Criminal offenses against public transport safety are included in Chapter XXVI of the Criminal Code of the Republic of Serbia (Criminal Code of the Republic of Serbia „Official Gazette of RS", no. 85/2005, 88/2005 - corrected, 107/2005 - corrected, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 and 35/2019, Božić, Simović 2021: 288-298). The listed crimes include Endangering public traffic (Art. 289 of the CC), Endangering traffic with a dangerous act and dangerous means (Art. 290 of the CC), Endangering the safety of air traffic (Art. 291 of the CC), Endangering the safety of air or maritime traffic or immovable platforms (Art. 292 of the CC), Hijacking of aircraft, ships and other means of transport (Art. 293 of the CC), Piracy (Art. 294 of the CC), Negligent supervision of public traffic (Art. 295 of the CC),

Failure to provide help to a person injured in a traffic accident (Art. 295 of the CC) and Serious offenses against the safety of public traffic (Art. 298 of the CC) (Simović, Božić 2020: 87-97).

For the purposes of this paper, the criminal offenses against road traffic safety in the criminal legislation of the Republic of Serbia are of importance, as follows: *Endangering public traffic, Endangering traffic with a dangerous act and a dangerous means, Negligent supervision of public traffic, Failure to provide assistance to a person injured in a traffic accident and Serious acts against the safety of public transport*, which we will draw attention to in the following text.

Endangering public traffic is a criminal offense that can be committed by any road traffic participant if he does not comply with traffic regulations and therefore endangers public traffic in such a way that his behavior endangers the life or body of people or property on a large scale (Milanović, 2004). An essential characteristic of the perpetrator of a criminal offense is that he must be a participant in road traffic. A traffic participant is a person who participates in traffic in any way (art. 7. par. 1. item 67. Law on road traffic safety, „Official Gazette of RS", no.41/2009, 53/2010, 101/2011, 32/2013, 55/2014, 96/2015, 9/2016, 24/2018, 41/2018, 41/2018, 87/2018, 23/2019 i 128/2020).

In order for this offense to become a criminal act, a *causal nexus* must be established, that is, a slight physical injury to another person or property damage in the amount of over two hundred thousand dinars.

Therefore, the objective condition of incrimination is slight physical injury to another person or property damage in the amount that exceeds 200,000 dinars. The action of the criminal offense of endangering public traffic is lack of observance of traffic regulations, and this makes it clear to us that this criminal offense is of a blanket nature because it refers to other regulations regulating road traffic safety.

The consequence of jeopardizing public traffic manifests itself in a concrete danger to the life or body of people, as well as large-scale property. According to the legal understanding of the Supreme Court of Justice, since April 17, 2006, property whose value exceeds 1,200,000 dinars is considered a larger property. The perpetrator of this criminal offense may be sentenced to imprisonment for up to three years (Art. 298. CC). If a natural person fails to comply with traffic regulations in railway, ship, tram, trolleybus or bus traffic, as well as cable car traffic, and by such behavior puts the life or body of people or property at risk on a larger scale, he also commits the criminal offense Endangering public traffic from Art. 289, paragraph 2 of the CC, for which a prison sentence of six months to five years is prescribed (Božić 2019: 91-105, Božić, Simović 2020: 129-142.). The criminal offense referred to in paragraph 2 is considered a more serious criminal offense, as indicated by the threatened punishment, precisely because of the type of traffic.

The perpetrator can commit these two forms of crime (para. 1 and para. 2) with intent (Gruber 1996: 57-67), however, the legislator provided that it is possible to commit the criminal offense of endangering public traffic through negligence (Risimović 2007: 83-96, Šeparović, 1969), for which a fine or imprisonment of up to

one year is prescribed, as a privileged form of this criminal offense due to the form of guilt (Art. 289, paragraph 3 ofCC).

Endangering traffic with a dangerous act and a dangerous means is committed by a person who, by destroying, removing or seriously damaging traffic devices, means, signs or signaling devices or protective and repulsive fences that serve the safety of public traffic on roads, giving wrong signs or signals, setting up obstacles on traffic lanes, stopping a means of transport in railway traffic contrary to regulations or another similar way endangers public traffic in such a way that it endangers the life or body of people or property of a larger scale (Art. 290, paragraph 1, CC). The law stipulates a prison sentence of up to three years for the perpetrator of this criminal act. A criminal offense can also be committed negligently, for which a fine or a prison sentence of up to one year is threatened (Art. 290, paragraph 1, CC).

Unconscionable supervision of public transportcan be done by an official or a responsible person[1]who is entrusted with the supervision of the condition and maintenance of roadways and facilities on them, means of transport or public transport, or with the fulfillment of the prescribed conditions of work of drivers, or who is entrusted with the management of driving, who, by negligent performance of his duty, causes danger to the life or body of people or to the property of a greater scope (Art. 295, paragraph 1), therefore this criminal offense is a real criminal offense *delictum proprium*. The law prescribes a prison sentence of six months to five years for negligent supervision of public traffic.

The same penalty shall be imposed on a responsible person who issues a driving order or allows driving, even though he knows that the driver is not able to drive the vehicle safely due to fatigue, the influence of alcohol or other reasons, or that the vehicle is not working properly and thus causes danger to the life or body of people, or for larger assets (Art. 295, paragraph 2). The legislator prescribed punishment for negligent execution of this criminal act, with a prison sentence of up to three years.

Failure to provide assistance to a person injured in a traffic accident is a criminal offense that can be committed by the driver[2] of a motor vehicle or other means of transport who leaves without assistance a person who was injured by that means of

1 An official person is considered to be:
1) a person who performs official duties in a state body;
2) an elected, appointed or appointed person in a state body, a local self-government body or a person who permanently or occasionally performs official duties or official functions in those bodies;
3) public notary, public bailiff and arbitrator, as well as a person in an institution, company or other subject, who is entrusted with the exercise of public powers, who decides on the rights, obligations or interests of natural or legal persons or on the public interest;
4) an official is also considered a person who is actually entrusted with the performance of certain official duties or tasks;
5) military person.
A responsible person in a legal entity is considered to be a person who, on the basis of laws, regulations or authorization, performs certain tasks of management, supervision or other tasks from the activity of a legal entity, as well as a person who is actually entrusted with the performance of those tasks.

2 Any motor vehicle in land, water and air transport is considered a motor vehicle, Art. 112, par. 25. CC.

transport or whose injury was caused by that means of transport (Art. 296, paragraph 1). The driver may be fined or imprisoned for up to three years. The more serious form of this criminal offense (qualified form) will be considered if, as a result of failure to provide assistance, serious physical injury to the injured person occurred (para. 2), therefore, the penalty is higher, imprisonment from six months to five years. Another serious form of the criminal offense of failure to provide assistance to a person injured in a traffic accident is provided for the case when the failure to provide assistance results in the death of the injured person (para. 3), with a threatened prison sentence of one to eight years.

Serious crimes against the safety of public traffic will be considered if, as a result of the criminal acts of endangering public traffic and negligent supervision of public traffic, committed with intent, serious bodily injury to a person or large-scale property damage occurred. Damage of 6,000,000 dinars is considered property damage of a large scale, according to the legal understanding of the Supreme Court of Justice from 2006.

A serious crime against the safety of public traffic is considered, provided that it involves serious bodily injury or large-scale property damage, and the criminal offense of Endangering traffic by a dangerous act and a dangerous means, whether it was done intentionally or negligently. A prison sentence of one to eight years is prescribed for the perpetrator of a serious crime against public traffic safety.

If the death of one or more persons occurred, the legislator provided for a higher punishment for the perpetrator, a prison sentence of two to twelve years. In case of committing a serious crime against the safety of public traffic, the imposition of a safety measure of banning the operation of a motor vehicle is mandatory (Art. 297, paragraph 5).

3. CRIMINAL OFFENSES AGAINST ROAD TRAFFIC SAFETY IN THE TERRITORY OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE SEVEN-YEAR PERIOD (FROM 2015 TO 2021) IN RELATION TO REPORTED, ACCUSED AND CONVICTED PERSONS

The highest number of criminal charges filed in the analyzed seven-year period was in 2019 (8701), and the least in 2016 (7805). If we look at the relationship to other reports for criminal offenses, then we can say that in the mentioned years, the representation of criminal reports for criminal offenses against public traffic safety was 9,4% in 2019, and 8,1% in 2016.

As for accusations of criminal offenses against the safety of public transport, the most were raised in 2015 (3018), and the least in 2020 (2070). In relation to accusations for all criminal acts, criminal acts against the safety of public traffic represented in the observed seven-year period from 6,2 to 7,7%.

The year 2015 (2,616) recorded the highest number of persons convicted for criminal offenses against public transport safety, and the lowest in 2020 (1,917). In relation to the total number of convictions for all criminal offences, convictions for criminal offenses against public traffic safety are represented by 6,6 to 8,3%.

Table No. 1. The total number of criminal reports, charges and convictions in the period from 2015 to 2021

Criminal acts against public transport safety	2015 number %	2016 number %	2017 number %	2018 number %	2019 number %	2020 number %	2021 number %
Criminal charges against adults	**7856** 7,2%	**7805** 8,1%	**7724** 8,5%	**8437** 9,1%	**8701** 9,4%	**7302** 9,8%	**7852** 9,7%
Accused adults	**3018** 7,2%	**2518** 6,4%	**2492** 6,6%	**2162** 6,2%	**2299** 7,1%	**2070** 7,0%	**2452** 7,7%
Convicted adults	**2616** 7,9%	**2176** 6,7%	**2250** 7,1%	**1974** 6,6%	**2134** 7,6%	**1917** 7,5%	**2287** 8,3%

Source: Adult offenders in the Republic of Serbia, 2015-2021, Republic Statistical Office, 2022.

As for convictions and sentences imposed in the last year of the observed period, in 2021, 2,287 convictions were handed down for criminal offenses against public traffic safety. Of that number, 2,272 convictions were handed down for the criminal offense of endangering public traffic, (12) convictions were handed down for failure to provide assistance to a person injured in a traffic accident, two (2) for negligent supervision of public traffic and one (1) for endangering traffic with a dangerous act and a dangerous means.

Only 180 people were sentenced to prison, 177 of them for the criminal offense of endangering public traffic, 2 people for failing to provide assistance to a person injured in a traffic accident, and 1 person for negligent supervision of public traffic.

Fines were imposed for 345 criminal offenses against the safety of public traffic, of which 344 fines were for the criminal offense of endangering public traffic, and only one for the criminal offense of failure to provide assistance to a person injured in a traffic accident.

A suspended sentence was imposed in 1552 convictions, of which 1544 were for the criminal offense of endangering public traffic, one sentence on a suspended sentence for the criminal offense of endangering traffic with a dangerous act and a dangerous means, and seven suspended sentences for the criminal offense of failure to provide assistance to a person injured in a traffic accident.

4. ANALYSIS OF THE TOTAL NUMBER OF TRAFFIC ACCIDENTS AND CONSEQUENCES (DEATHS, SLIGHTLY AND SERIOUSLY INJURED PERSONS AND ACCIDENTS WITH MATERIAL DAMAGE ONLY) IN A SEVEN-YEAR PERIOD (FROM 2015 TO 2021)

In the Republic of Serbia in the seven-year period, from 2015 to 2021, a total of 143.653 people suffered in traffic accidents, of which 116.489 people were slightly injured, 23.284 people were seriously injured, and 3.880 people died. A total of 269.563

traffic accidents were registered, of which 146.092 were traffic accidents with material damage,[3] 93.858 traffic accidents with injured persons and 3.550 traffic accidents with died persons.

The above data are shown in table no. 2. and No. 3.

Table No. 2. Traffic accidents in the RS (deaths, injured, casualties, material damage) in the period from 2015 to 2021

Year	Deaths	Injured	Casualties	Material damage	TOTAL TRAFFIC ACCIDENTS
2015	548	13107	13655	20513	34168
2016	551	13864	14415	21557	35972
2017	525	14286	14811	21664	36475
2018	491	13744	14235	21583	35818
2019	494	13735	14229	21541	35770
2020	459	11849	12308	18410	43026
2021	482	13273	13755	20824	48334
IN TOTAL	3550	93858	97408	146092	269563

Source: Agency for Traffic Safety

Table No. 3. Victims of traffic accidents in the RS (deaths, seriously and lightly injured) in the period from 2015 to 2021

Year	Deaths	Serious bodily injury	Minor bodily injury	Injured	Total casualties
2015	599	3448	15901	19349	19948
2016	607	3362	17308	20670	21277
2017	579	3514	17849	21363	21942
2018	548	3338	17508	20846	21394
2019	534	3322	17068	20390	20924
2020	492	2953	14297	17250	17742
2021	521	3347	16558	19905	20426
IN TOTAL	3880	23284	116489	139773	143653

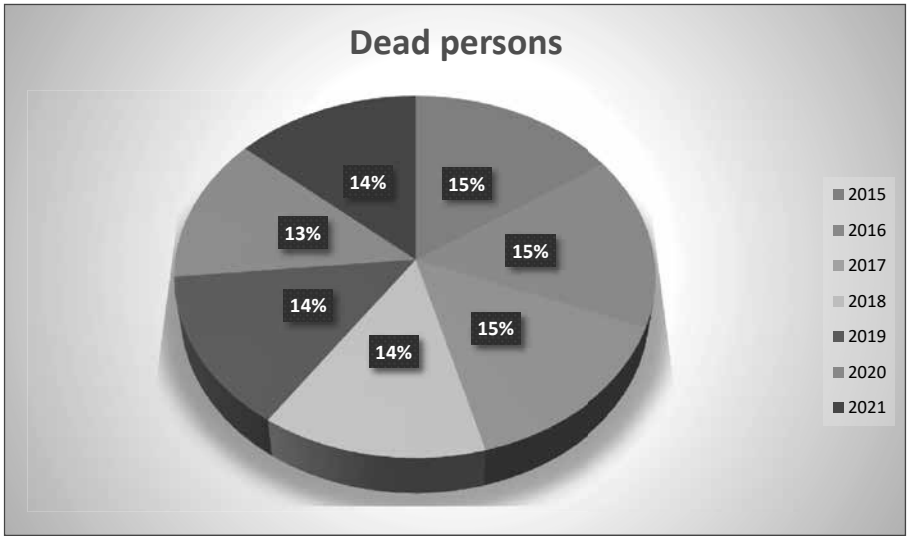
Source: Agency for Traffic Safety

3 The total number of traffic accidents with material damage is not complete due to the fact that accidents with minor damage were registered through the European Report on Traffic Accidents.

Graph No. 1. shows the number of traffic fatalities in the specified observed period. The lowest number of people deaths was recorded in the last year of the observed period, 2020 (492), and the highest number of people died in 2016 (607).

From 2017 to 2020, a linear decrease in the number of fatalities is visible (579 in 2017, 548 in 2018, 534 in 2019 and 492 in 2020). In 2021, a slight increase in the number of people killed in traffic accidents was recorded again (521).

Graph No. 1. The number of people died in traffic accidents in the period from 2015 to 2021

Source: Agency for Traffic Safety

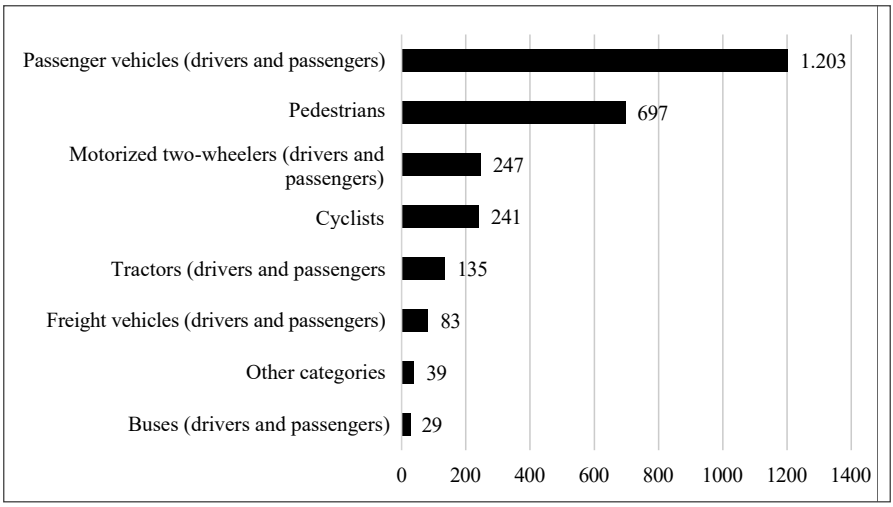
Graph no. 2. shows the persons killed in relation to the mode and means of movement in traffic: passenger vehicles (drivers and passengers), pedestrians, cyclists, motorized two-wheelers, tractors (drivers and passengers), buses (drivers and passengers) and other categories.

The largest number of traffic fatalities in the period from 2017 to 2021 were drivers and passengers in passenger vehicles (1,203), 44,98% of the total number of fatalities. In second place are pedestrians (697), which represents ¼ of the dead (26%).

The number of fatalities is significantly lower among motorized two-wheelers (drivers and passengers), 247 of them, who are in third place, and among cyclists (241), who are in fourth place.

The World Health Organization classified pedestrians and cyclists and drivers and passengers on motorcycles and mopeds in the vulnerable category of road users because there is a very high probability that they will be injured in traffic accidents (if they occur). Persons killed in this category of road users (vulnerable category) make up 44% of the total number of persons killed in traffic. In fifth place are drivers and passengers in tractors (135), while in sixth place are drivers and passengers of cargo vehicles (83). The least amount of people killed in traffic is among passengers and bus drivers (29) and among other unspecified categories (39).

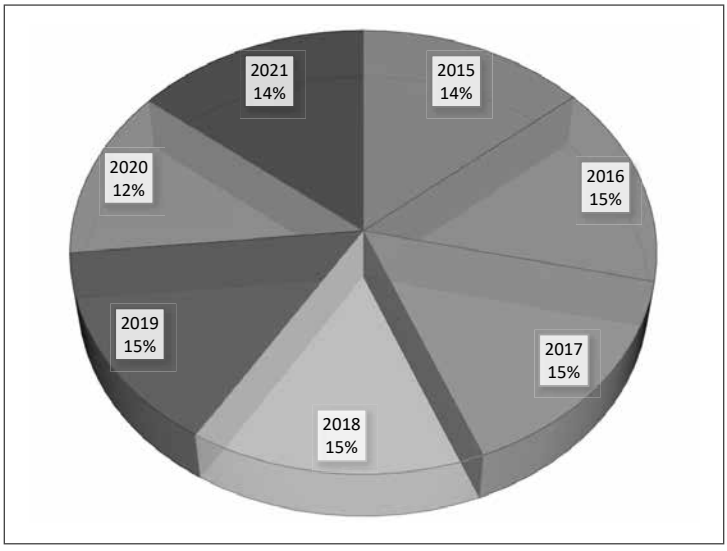
Graph no. 2. Persons died in traffic in relation to the mode/means of movement in the period from 2017 to 2021

Source: Statistical report on the state of traffic safety in the Republic of Serbia, 2022, Traffic Safety Agency

Graph no. 3. shows people injured in traffic in the period from 2015 to 2021. The most injured persons were recorded in 2017 (21,636), in second place was 2018 with 20,846 injured persons, and in third place was 2016 with 20,670 injured persons. The fewest number of people injured in traffic accidents in the period from 2015 to 2021 were in 2020 (17,250) and in 2015 (19,349).

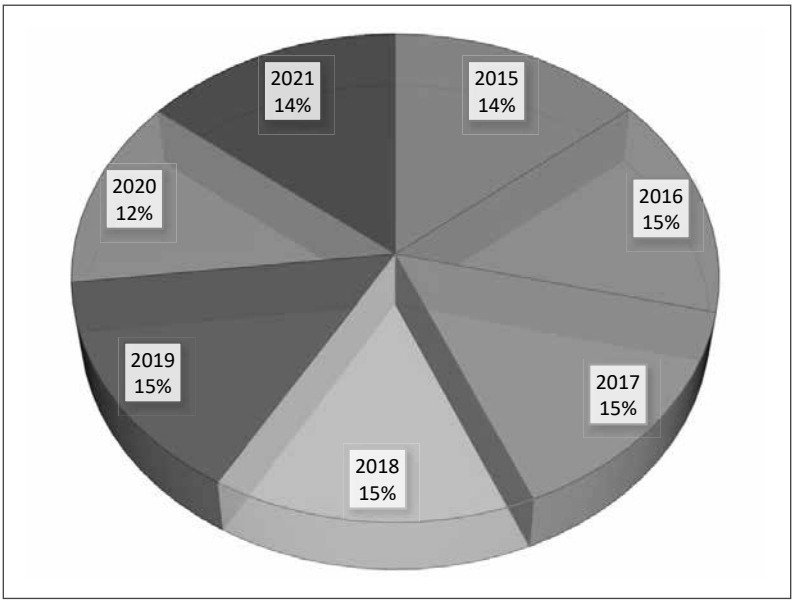
Graph no. 3. Injured persons in traffic in the period from 2015 to 2019

Source: Statistical report on the state of traffic safety in the Republic of Serbia, 2022, Traffic Safety Agency

Graph no. 4. shows traffic accidents only with material damage in the period from 2015 to 2021. In 2017, the most traffic accidents with only material damage were recorded (21363). Please note that the highest number of injured persons was recorded in the same year. The second year in the observed period for the highest number of traffic accidents with only material damage is 2018 (21,583). In the same year, it ranks second in the number of injured persons. In third place is 2016 with 21,557 traffic accidents with only material damage, while in fourth place is 2019 with 21,541 accidents and in fifth place is 2015 with 20,513 accidents with only material damage.

Graph no. 4. Traffic accidents with only material damage in the period from 2015 to 2021

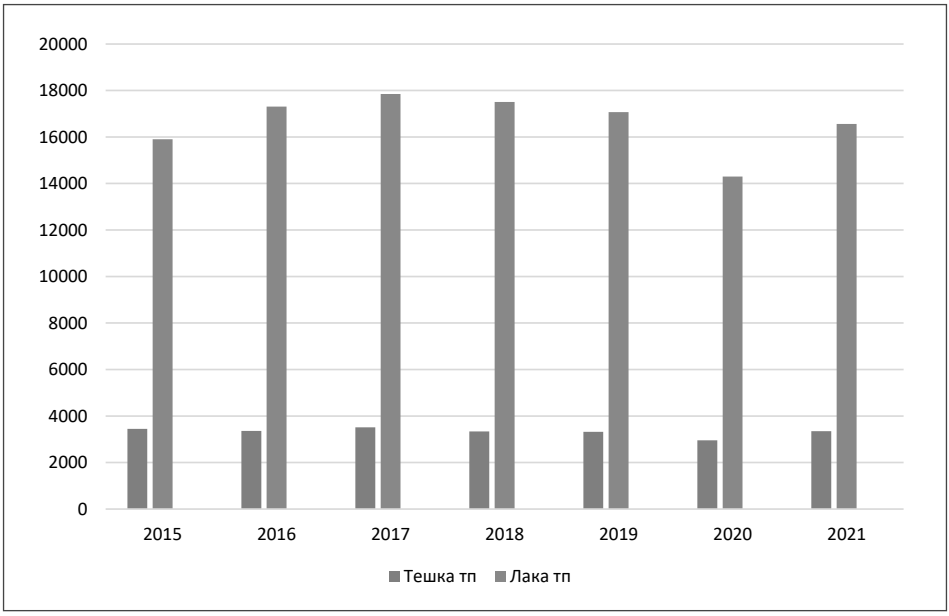

Source: Statistical report on the state of traffic safety in the Republic of Serbia, 2022, Traffic Safety Agency

Graph no. 5 shows seriously and lightly injured persons in traffic in the period from 2015 to 2021. We can notice that in the observed seven-year period from 2015 to 2021, the number of seriously injured persons is similar on an annual basis (from 2953 to 3514). The highest number of seriously injured persons occurred in 2017 (3514), and the lowest in 2020 (2953).

The number of persons who suffered minor bodily injuries in the observed seven-year period is significantly higher, on an annual basis from 15,901 to 17,849. The lowest number of persons with minor injuries was recorded in 2020 (14,297), while the highest number was recorded in 2017 (17,849).

Graph no. 5. Severely and slightly injured persons in traffic during the period from 2015 to 2021

Source: Statistical report on the state of traffic safety in the Republic of Serbia, 2022, Traffic Safety Agency

5. CONCLUDING REMARKS

The aforementioned research shows that the penalties for the analyzed crimes against the safety of public transport are extremely mild. Of the total number of convictions, only 7,87% were sentenced to prison terms (of the total number of convicted persons in 2021, 2287, 180 persons were sentenced to prison terms). In relation to all criminal offenses against the safety of public transport, the most frequent convictions occur regarding the criminal offense of endangering public transport (2272 convictions). Suspended sentences are largely present in the statistics of sanctions imposed in the last year of the observed period (out of 2287 sentences, 1552were suspended sentences), 67.86%.

In the seven-year period, there were a total of 269,563 traffic accidents, in which 3,550 people died and 93,858 were injured. The year 2015 recorded the fewest traffic accidents (34,168), and the year 2021 recorded the highest number of traffic accidents (48,334). The most people died in traffic accidents in 2016 (607), and the least in 2020 (492).

Regarding more serious consequences, 23,284 people suffered serious injuries, and 116,489 people suffered minor injuries. Herewith we observe a slight downward trend in the number of fatalities, from 607 fatalities in 2016 to 492 in 2020. However, we wish to point out that the year 2021 again records a smaller increase in the number of people killed in traffic accidents (521).

It should be emphasized that in the last five-year period from 2017 to 2021, passengers in passenger vehicles are still the most vulnerable category among people killed in traffic accidents (45%). The second place is occupied by the pedestrians (26%), and in the third place there are motorized two-wheelers (9.24%) and cyclists (9.01%).

We wish to emphasize that the punishments are extremely mild for crimes against the safety of public transport, and in accordance with the above, in the following period athe authorities should affect the improvement of the penal policy, and therefore affect the increased level of safety of citizens as well as the strengthening of awareness in the context of preventive measures and compliance with traffic laws.

LITERATURE

Adult offenders in the Republic of Serbia, 2015-2021, Republic Institute of Statistics, Belgrade.

Božić, Simović (2021). Vanda Božić. Miodrag Simović, *Izazivanje prometne nesreće u cestovnom prometu u hrvatskom kaznenom zakonodavstvu*, Proceedings, Road safety in local community, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, 2021. p. 288-298.

Božić (2019). Božić Vanda, *Kazna zatvora u kaznenom zakonodavstvu Hrvatske i Srbije: osvrt na pojedina zakonska rješenja uz prijedloge de lege ferenda*. Zbornik radova "Pravo u funkciji razvoja društva", Tom 2, Pravni fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica, 2019. p. 91-105.

Božić, Simović (2020). Vanda Božić. Marina Simović, *Kritički osvrt na reformu krivičnog zakonodavstva u odnosu na kaznu zatvora u Republici Hrvatskoj i Republici Srbiji*. Srpska pravna misao: časopis za pravnu teoriju i praksu., god. 26, no. 53, p. 129-142.

Criminal Code of the Republic of Serbia, "Official Gazette of RS", no. 85/2005, 88/2005 - corrected, 107/2005 - corrected, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 and 35/2019.

Dragač (1989). Radoslav Dragač, *Bezbednost drumskog saobraćaja*, Deo 3, Priručnik za uviđaj i istragu saobraćajnih nezgoda, monografska publikacija, Saobraćajni fakultet, Beograd.

Gruber (1996). Edvald Gruber, *Eventualni umišljaj kod krivičnog dela ugrožavanje javnog saobraćaja*, Bilten sudske prakse Vrhovnog suda Srbije, p. 57-67.

Milanović (2004) Goran Milanović, *Krivično delo ugrožavanje javnog saobraćaja iz člana 195. Krivičnog zakona Republike Srbije*, magistarski rad, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.

Official data of the Agency for Traffic Safety.

Law on road traffic safety, "Official Gazette of RS", no. 41/2009, 53/2010, 101/2011, 32/2013 - US decision, 55/2014, 96/2015 - other law, 9/2016 - US decision, 24/2018, 41/2018, 41/2018 - other law, 87/2018, 23/2019 and 128/2020 - other law.

Risimović (2007). Radosav Risimović, *Utvrđivanje krivice kod krivičnog dela ugrožavanje javnog saobraćaja*, Nauka, bezbednost, policija, vol. 12, no. 2, p. 83-96.

Simović, Božić (2020). Miodrag Simović. Vanda Božić, *Kaznena djela protiv sigurnosti prometa u hrvatskom kaznenom zakonodavstvu*, Proceedings, Road safety in local community, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, p. 87-97.

Statistical report on the state of traffic safety in the Republic of Serbia in 2019, Traffic Safety Agency.

Šeparović (1969). Zvonimir Šeparović, *Sigurnost i odgovornost u saobraćaju*, „Jedinstvo", Sisak.

Ванда Б. БОЖИЋ

КРИВИЧНА ДЕЛА ПРОТИВ БЕЗБЕДНОСТИ ДРУМСКОГ САОБРАЋАЈА - КРИТИЧКИ ОСВРТ КРОЗ АНАЛИЗУ СУДСКЕ ПРАКСЕ

Резиме

Кривична дела против безбедности друмског саобраћаја смештена су у глави XXVI Кривичног законика Републике Србије под насловом Кривична дела против безбедности јавног саобраћаја. Рад обухвата анализу кривичних дела против безбедности друмског саобраћаја и то: Угрожавање јавног саобраћаја чл. 289. КЗ, Угрожавање саобраћаја опасном радњом и опасним средством чл. 290. КЗ, Несавесно вршење надзора над јавним саобраћајем чл. 295. КЗ и Непружање помоћи лицу повређеном у саобраћајној незгоди чл. 296. КЗ кроз теоријски приступ и анализу судске праксе. У уводном делу указано је на методологију истраживања и анализе саобраћајних незгода и њихових последица. Други део односи се на теоријски приступ, анализу кривичних дела против безбедности друмског саобраћаја у кривичном законодавству Републике Србије. Трећи, емпиријски део, обухвата три нивоа истраживања кроз седмогодишњи период. Први емпиријски део односи се на пријаве, оптужења и донете осуђујуће пресуде за кривична дела против безбедности друмског саобраћаја на подручју Републике Србије, у седмогодишњем периоду (од 2015. до 2021. године). Резултати истраживања у овом делу рада указују на изразито благе казне које су изречене учиниоцима кривичних дела против безбедности друмског саобраћаја, међу којима доминирају условне осуде, док су благе казне затвора изречене у свега 7,87% случајева.Други емпириски део обухвата анализу насталих саобраћајних незгода и њихових последица у односу на погинула лица, лако и тешко повређена лица као и друге саобраћајне незгоде које су за последицу имале само учињену материјалну штету у седмогодишњем периоду (од 2015. до 2021. године).Сврха овог дела истраживања значајна је за праћење динамике обима и кретања како саобраћајних незгода тако и њихових последица. Учесници у саобраћајним незгодама, дакле, возачи, путници, пешаци, бициклисти, теретна возила, аутобуси, били су предметом трећег дела истраживања. Овај део истраживања показује да су возачи и путници у путничким возилима најугроженија категорија с обзиром да је међу њима највише погинулих лица у саобраћајних незгодама. У закључним разматрањима, а следствено спроведом истраживању и анализи саобраћајних незгода и њихових последица, указано је на нужну допуну и измену de lege ferenda инкриминација кривичних дела против безбедности друмског саобраћаја у кривичном законику Републике Србије.

Кључне речи: кривична дела, друмски саобраћај, угрожавање, несавесно вршење надзора, саобраћајне незгоде, последице, непружање помоћи, казнена политика, судска пракса.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 3.077.3:340.13(497.11)
340.137(497.11:4-672EU)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44987

Прегледни рад

*Драган Б. ЦВЕТКОВИЋ**
Универзитет МБ, Пословни и правни факултет, Београд

УПРАВНЕ РАДЊЕ У ПОЗИТИВНО-ПРАВНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Предмет рада представљају различите операције управе које имају фактичко дејство, али немају правни карактер у погледу правних последица правних аката, јер спроводе у правни живот опште и појединачне акте или припремају услове за њихово доношење. Наиме, у послове и задатке органа управе, поред доношења правне нормативе, спада и предузимање материјалних радњи, уз одговарајућу правну заштиту у случају незаконитог или нецелисходног вршења управних радњи. Значај управних радњи које предузимају органи управе обављајући своје задатке и послове је вишеструк, јер их одликују каракретистике ауторитативности и наутеритативности, у зависности да ли се у њиховом вршењу примењују елементи принуде или ограничења. Појам и дефиниција управне радње регулисана је Законом о општем управном поступку („Службени гласник РС“, бр. бр.18/2016 и 2/2023 - Одлука УС РС. Види: Аутентично тумачење - 95/2018), који је донет 2016. године, у складу са тендецијом усклађивана законодавства са правним системом Европске уније, а када су управне радње уведене као новина у управно - правне процедуре. Самим тим, овакав вид законодавне активности усмерен је ка модернизацији и увођењу система „добре управе“ у правни систем Републике Србије, са циљем ефикасности и ажурности у спровођењу одређених материјалних процедура које до тада нису имале адекватну законску дефиницију.

Кључне речи: управне радње, Закон о општем управном поступку, дејство, значај и врсте управних радњи, приговор, полиција, Европска унија.

УВОД

Управне радње, као материјални акти управе, односно појединачне радње управе које имају фактичко дејство, уводе се у правни систем, односно управно-правну регулативу у Републици Србији, доношењем Закона о општем управном поступку (у даљем тексту ЗУП), који је објављен у Службеном гласнику Републике Србије број: 8/2016 од 01.03.2016. године, који је ступио је на снагу 09.03.2016, а примењује се од 01.06.2017. године, изузев одредаба чл. 9, 103. и 207. овог закона које се примењују истеком 90 дана од дана ступања на снагу овог закона (Закон о општем управном поступку 2018).

Одређење делатности управе уређено је чланом 27. наведеног закона, а чија дефиниција гласи: „Управне радње су материјални акти органа који утичу на права, обавезе или правне интересе странака, као што су вођење евиденција, издавање уверења,

* Докторанд, cvetkovicdragan76@gmail.com

пружање информација, примање изјава, радње физичке принуде и друге радње којима се извршавају правни акти" (Закон о општем управном поступку 2018: члан 27).

Такође, ЗУП-ом је прописано и омогућено изјављивање правног средства против управних радњи, а које је регулисано одредбом члана 28. наведног закона и гласи: „(1) Против управне радње може да се изјави приговор. Приговор може да се изјави и ако орган не предузме управну радњу коју је по закону дужан да предузме. (2) У оба случаја, приговор је дозвољен само ако управна радња није повезана са доношењем управног акта" (Закон о општем управном поступку 2018: члан 28). Дакле, правни интитут овако постављеног приговора, као ремостративног правног средства и правна заштита против решења.

ПОЈАМ И ДЕЈСТВО УПРАВНИХ РАДЊИ

Управне радње не представљају управне акте, већ представљају фактичка понашања управе која представљају неопходан инструмент у процесу примене права, односно битан сегмент у вршењу управне делатности, а који спроводе у правни живот опште и појединачне акте или припремају услове за њихово доношење. Из наведених разлога исте не могу имати правно дејсто, али се не може рећи да нису без правног значаја.

Поступак вршења управних радњи регулисан је правним правилима, а свака противправна последица правно је санкционисана, јер је обезбеђена правна заштита пред органима управе (подношењем приговора или жалбе) или пред надлежним судом (подоношењем тужбе). Наведено се најчешће дешава у спорним правним случајевима уколико дође до незаконите примене државне принуде.

Дакле, треба се имати у виду да су правно и теоријски у питању, како радње код којих не постоји моменат предузимања државне принуде, као што је нпр. вођење евиденција, тако и радње код који је изражен елемент државне принуде, као што је нпр. извршење правних аката.

Незаконита управна радња може произвести повреду одређених права, односно одређеног добра или личности странке и тиме довести до могућности оштећеној страници да потражује накнаду штете према општим правилима облигационих односа.

Управне радње су усмерене према одређеном лицу (једном или више лица) или према одредивим лицима. С обзиром на непосредан објекат радње разликују се управне радње које су директно примењене према личности (нпр, привођење, задржавање) од управних радњи које се предузимају према добрима грађана (стварима, животињама, биљкама), тако да преко њих погађају личност адресата (претрес стана, убијање оболеле стоке, уништавање зараженог биља) (Томић 2019: 262).

Имајући у виду категорију субјеката надлежних за предузимање управних радњи, могу се издвојити две групе управних радњи: 1) оне које врше искључиво државни органи и 2) оне које, у прецизно нормативно уређеним ситуацијама, врше и поједини недржавни субјекти у виду поверених или јавних овлашћења (нпр. технички преглед возила, вођење евиденција и издавање уверења од стране Црвеног крста Србије, физичко-техничко обезбеђење имовине, искључење електричне енергије неуредним платишама и друго) (Томић 2019: 263).

ВРСТЕ УПРАВНИХ РАДЊИ

Према напред наведеној законској дефиницији поступци управе обухватају следеће:

– евидентирање,
– доношење потврда,
– давање обавештења,
– радње физичке принуде и др.

Делом одредбе „друге радње којима се извршавају правни акти", законодавац не прецизира о каквим правним актима се ради, на основу чега се може констатовати да се ова одредба односи како на извршавање закона, тако и на извршавање подзаконских прописа.

Наведеном одредбом се не прецизира да ли се иста односи на опште правне акте или се односи и на појединачне правне актие. У пракси постоји становиште да нема сметњи да се нека управна радња предузме у поступку извршења и неког појединачног правног акта.

Генерално, све управне радње могу се теоријски поделити на ауторитативне и неауторитативне, зависно од тога да ли се при њиховом вршењу испољава или непосредно употребљава сила (Димитријевић 2019: 214). У том контексту у прву групу би спадале управне радње које користе, односно задовољају одређене приватне интересе странака, а другу групу би чиниле управне радње за чију се примену и извршење користи јавноправна моћ, односно принуда. Под тим мерама подразумевају се и репресивне мере и радње (нпр. употреба физичке силе ради сузбијања демонстрација због нарушавања јавног реда и мира).

Вођење евиденција подразумева документовање одређених својстава или чињеница, али самим и издавање уверења о томе на захтев странке. Радње вођења евиденције (вођење кадровске евиденције, картотеке, дневника догађаја, регистра и слично) регулише се одговарајућим прописима, имајући у виду да је потребно уредити предмет, сврху, податаке који се уносе у евиденцију, начин вођења, издавање уверења, начин чувања и др. Од јавних евиденција од посебног значаја су „матичне књиге" (рођених, умрлих и венчаних), као и евиденције пореских обвезника, регистар моторних возила и слично. Издавање уверења о подацима о којима се води евиденција представља другу страну документовања података због којих се евиденција води, а којима се потврђује постојање или непостојање неке чињенице која је релевантна за одређену правну ситуацију (нпр. уверење о уплати доприноса за пензијско и инвалидско осигурање). Уверење које изда орган управе представља јавну исправу, која се од других исправа разликује по томе што постоји претпоставка тачности онога што се потврђује, што значи да представља материјални акт са доказним дејством. Да би уверење имало својство јавне исправе, у погледу формалног начина потврђивања постојања или непостојања неке чињенице, потребно је да је издато од стране надлежног органа који ту евиденцију води.

Издавање уверења представља управни поступак у коме се предузима управна радња прописана одредбом члана 29. ЗУП-а. Уверења се издају на захтев странке у одређеном року, а у случају неиздавања уверења странка има право жалбе

због „ћутања управе“, а има на располагању и друга правна средства прописана ЗУП-ом у случају одбијања захтева доношењем решења или потребе за исправљањем одређених података у евиденцији. Другу ситуацију представља издавање уверења о ономе што није архивирано службено, то је прописано одредбом члана 30. ЗУП-а, у ком случају таква уверења немају доказну вредност јавне исправе, јер орган који води поступак у коме су оваква уверења поднета као доказ, није везан њиховом садржином и може самостално да утврђује чињенице које су у њима садржане.

Пружање информација представља радњу управе која има различите форме у виду обавештавања, упозорења, давања савета грађанима и заинтересованим лицима о постојању или непостојању одређених чињеница, околности или стања. Пример таквог вида радње представљало би обавештавање - упозорење упућено грађанима да је на неком подручју дошло до епидемије неке болести или да је на неком простору дошло до изливања опасних материја и слично. Акти пружања информација непосредно не производе правна дејства, те се у том делу разликују од управних аката. Пружање информација може се вршити на различите начине (објавом, личним достављањем и слично).

Примање изјава обухвата радње којима управа долази до сазнања о релевантним чињеницама и околностима. Ове радње имају велики значај за рад управе, јер често представљају једини начин да управа дође до сазнања о неким чињеницама или околностима које су релевантне и од значаја за потпуно и правилно утврђивање чињеничног стања. Сама радња примања изјава не производи непосредно правно дејства, за разлику од управних аката. Под примањем изјава, према правилима управног поступка, могу се сматрати и пријем изјава странке у форми захтева, затим пријем притужби, представки или поднесака грађана, саслушавање странке, сведока и вештака и остали видови изјава.

Радње физичке принуде могу се вршити само ако за то постоји уставом и законом прописан основ и искључиво у императивним нормама прописаном поступку. По форми и садржини принудне радње су комплексне и добијају свој облик само у ситуацијама када се принудно мора извршити неки управни акт(нпр. принудно исељење из стана, принудно извршење судске одлуке и слично), као и у осталим случајевима када се створе законски услови и овлашћења за њихову примену.

СУШТИНА И ЗНАЧАЈ УПРАВНИХ РАДЊИ

Управне радње по својој садржини представљају скуп поступака које орган управе предузима у вези са правима, обавезама и интересима грађана и других правних субјеката, а у циљу спровођења овлашћења и функција које су јој поверене законом. Производ управних радњи представља доношење одлука, издавање дозвола, одобрења, сагласности, мишљења, одређивање обавеза и других активности које у спровођењу закона и других аката предузимају органи.

Дакле, у овим случајевима нису у питању било какве споредне или мање важне активности органа јавне власти, већ по суштини представљају управне ствари као и све друге, јер све што је прописано за управне ствари примењује се и на управне радње. У неким ситуацијама се при вршењу управних радњи примењују правила

управног поступка, која су по својој садржини типична за поступке у којима се доносе мериторне одлуке (доказни поступак).

Суштина управних радњи може се огледати и у томе што омогућавају јавној власти да ефикасно и транспарентно управља јавним пословима, развијајући политике и стратегије које одговарају друштвеним потребама и захтевима.

Значај управних радњи огледа се у остваривању надлежности и функција органа управе, гарантовању права, обавеза и интереса грађана и других правних субјеката, као и у одржавању система владавине права.

Осим тога, управне радње су битне за заштиту права грађана и других правних субјеката у одређеној конкретној ситуацији, као што је добијање дозволе за обављање одређене делатности или добијање радне дозволе за странце. Са друге стране, управне радње су важне и за обезбеђење јавних добара и услуга, као што су конкретно дозволе за коришћење јавних површина, изградњу објеката или добијање здравствене заштите.

Управне радње утичу и на развој економије и привреде, као што су дозволе за обављање послова, издавање грађевинских дозвола или давање субвенција и пореских олакшица.

Утицај ових управних поступака у вези странака огледа се у томе што применом тих материјалних аката може да буде промењен правни положај странке, а сходно томе странка може да оствари неко право, да заштити неки свој правни интерес или јој буде наметнуто, или олакшано, извршење неке обавезе (Кулић: 2022).

ПОЛИЦИЈА И УПРАВНЕ РАДЊЕ

Положај органа државне управе зависи од тога какав је правни и политички систем у земљи. Прописом се образује већи број органа државне управе, али орган унутрашњих послова заузима веома битно место у систему. Надлежност органа унутрашњих послова заснива се на правним начелима која су одређена Уставом, законима и подзаконским актима, који се односе на организацију и функционисање органа државне управе, као и самог министарства надлежног за унутрашње послове. Једна од главних функција органа државне управе, па тако и органа унутрашњих послова, јесте то што они примењују законе и остале прописе и опште акте које доноси Народна скупштина и Влада, односно њихова је функција да обезбеде њихово извршавање. Према томе, да би органи унутрашњих послова могли да изврше овако битну функцију, овлашћени су да донесу општи правни акт, управни акт, примене управне радње и остале мере, уз могућност употребе средстава принуде у складу са Уставом, законом и подзаконским актима. Полицијски органи обављају послове којим штите и унапређују општу сигурност људи, објеката и покретне и непокретне имовине. У изузетним случајевима полиција може да суспендује одређена права и слободе утврђене правном нормативом (Закон о полицији: 2016, 2018).

Прописима су утврђена и правна овлашћења полиције да предузима управне радње у вршењу тих послова. Полиција врши управне радње које су својствене и другим органима управе, али и посебне и специфичне - јединствене управне радње.

За управне радње полиције се може рећи да представљају материјалне акте полиције, предузете на основу и у примени права, које карактерише непостојање непосредног и самосталног правног дејства и којима се може ауторитативно утицати на субјекте права у конкретној ситуацији на два начина: 1) тако што се вршењем тих радњи од стране полиције стварају правом предвиђени услови за доношење, пре свега, управних, а понекад и судских аката и 2) тим радњама полиција непосредно извршава управне и судске акте, а често и опште правне акте (Васиљевић 2009).

Неке од најчешћих управних радњи које полиција предузима обухватају: издавање возачких дозвола, саобраћајних дозвола, дозвола за држање и ношење ватреног оружја, сертификата електронског потписа, држављанства, дозволе за вршење техничких прегледа возила, утврђивање услова и контрола рада ауто-школа, обавештења о уручењу заштитне мере забране управљања моторним возилом, контрола и надзор над радом различитих субјеката попут: ауто-школа, техничких прегледа, приватних обезбеђења (детективска делатност), као и друге мере и радње како би се осигурало поштовање закона и других прописа.

Један од видова управних радњи које предузимају органи унутрашњих послова јесу и мере принуде и ограничења, а које се примењују строго у складу са прописима и у случају када се одређене ситуације не могу решити на други начин. То су радње које се примењују искључиво на основу закона у одређеним ситуацијама према појединим субјектима и то противно њиховој вољи.

ПРИГОВОР ПРОТИВ УПРАВНЕ РАДЊЕ

Када грађани или предузеће сматрају да је државни орган предузео управну радњу која није у складу са законом, или је није предузео „ћутање управе“, имају право да поднесу приговор. Приговор је правни инструмент који се користи за остваривање права грађана и предузећа у вези са поступцима управе.

Приговор се подноси руководиоцу у законском року због појављивања недостатака у поступку или непредузимања радњи. У приговору се наводе разлози због којих се сматра да је управна радња незаконита или неправедна, односно ситуација и околности око непредузимања радње, те се предлаже да се управна радња преиспита и да се евентуално донесе нова одлука, односно иста предузме у складу са овлашћењима органа, уз поштовање законитости.

Руководилац органа утврђује чињенично стање и испитује законитост и правилност поступања органа. О приговору се одлучује решењем у року од 30 дана од пријема приговора. Ако орган не реши приговор у року од 30 дана, грађанин или предузеће могу поднети тужбу Управном суду, који ће разматрати правилност поступка и одлуке органа.

У правним системима право на приговор је важно правно средство, јер омогућава појединцу или организацији да се супротставе одлукама државних органа које сматрају неправедним или незаконитим.

Сагледавајући одређене проблеме у пракси који се односе на тумачење законских одредби, може се увидети да извесну нејасноћу изазива одредба из члана 28. став 2, ЗУП-а. Самим тим, настаје питање шта та одредба конкретно значи, односно

о каквој се повезаности са доношењем управног акта ради. Као добар пример из праксе може се представити ситуација која се јавља у примени посебног прописа, конкретно одредбе члана 53а, у вези са чланом 56. став 2. Закона о планирању и изградњи, а односи се на локацијске услове на које се може поднети правни лек надлежном општинском, односно градском већу, преко првостепеног органа у одређеном року. Ако је локацијске услове издало надлежно министарство или надлежни орган аутономне покрајине, приговор се изјављује Влади преко надлежног министарства. Локацијски услови се не издају у форми решења, дакле нису управни акт, па се самим тим поставља питање под коју управну активност може да се подведе издавање акта о локацијским условима, односно да ли је то управна радња? Уколико је у питању управна радња, да ли се може рећи да је повезана са доношењем управног акта, с обзиром на то да акт о локацијским условима садржи податке који служе за израду пројекта на основу ког се издаје грађевинска дозвола, а која представља управни акт, јер се доноси у форми решења? У таквој ситуацији, питање је да ли има основа за подношење приговора против акта о локацијским условима? У супротном, ако издавање акта о локацијским условима није управна радња, поставља се питање има ли места подношењу приговора као правног средства. Очигледно је да понекад у примени материјалних и процесних прописа није лако одредити правну природу појединих управних активности, а од чега у многоме зависи примена правила поступка.

Морамо узети у обзир чињеницу да су управна радња, као и право на приговор као посебно средство заштите, уведени у правни систем новим ЗУП-ом, те самим тим за очекивати је да ће се кроз практичну примену издефинисати недоумице и проблеми у примени, који ће представљати параметар да законодавца за даљу разраду и уређење могућих ових института.

УПРАВНЕ РАДЊЕ У ЕВРОПСКОМ ЗАКОНОДАВСТВУ

Европско законодавство прописује различите управне радње које се односе на функционисање Европске уније (ЕУ) и њених институција, такође и на примену и спровођење прописа и политика ЕУ у државама чланицама. Нека од најважнијих управних радњи које се предузимају у европском законодавству укључују:

– доношење прописа – Европски парламент, Савет ЕУ и Европска комисија као институције ЕУ заједно доносе прописе који се примењују у државама чланицама. Ово укључује директиве, којима се државе чланице обавезују да пренесу одређене прописе у своје национално законодавство, и уредбе, које су директно применљиве у свим државама чланицама;

– издавање дозвола и одобрења – ЕУ институције, укључујући Европску агенцију за лекове и Европску агенцију за безбедност хране, имају овлашћење да издају дозволе и одобрења за употребу различитих производа и активности у Европској унији;

– регулисање тржишта – ЕУ институције спроводе регулацију тржишта како би се осигурала заштита потрошача и спречиле монополистичке или анти-конкурентске праксе. Ово укључује мере као што су забране преувеличавања цена, регулисање финансијских услуга и правила о конкуренцији;

– финансијска управљања – Европска унија има различите фондове и програме, који служе за финансирање пројеката и иницијатива у државама чланицама. ЕУ институције су задужене за управљање овим фондовима и програмима, укључујући постављање правила и прописа о додели средстава и праћењу њихове употребе;

– спровођење поступака – ЕУ институције спроводе поступке против држава чланица или појединачних компанија које су прекршиле европске прописе или правила о конкуренцији. Ово укључује механизме попут поступка за кршење, тржишних инспекција и преговора.

Укратко, управне радње у европском законодавству укључују доношење прописа, издавање дозвола и одобрења, регулисање тржишта, финансијско управљање и спровођење поступака. Ове радње су кључне за одржавање ефикасног и функционалног европског система, као и за заштиту права и интереса грађана и предузећа у државама чланицама.

ЗАКЉУЧАК

Институционализација, односно правно уређење материјалних аката органа државне управе и њихово дефинисање доношењем ЗУП-а, који је ступио на правну снагу 01.07.2017. године, има велики значај у погледу правне сигурности, дефинисаности и успостављања разлике између управне радње и управног акта, који као правни појмови представљају различите правне институте, како по питању правног дејства, тако и могућности улагања правних средстава (правне заштите). У односу на претходни ЗУП, новим ЗУП-ом проширење предмет управног поступања, на тај начин што се поред управних аката, у правни систем уводе гарантни акт, управни уговор, управне радње и пружање јавних услуга. Доношење новог ЗУП-а представља део позитивних промена и управе у Републици Србији, а под утицајем евроинтеграцијских процеса, којима се управно законодавство Србије усаглашава са принципима, стандардима и вредностима европског управног простора у том сегменту. Стратегија реформе јавне управе у Републици Србији електронску управу посматра као мултифункционални инструмент који има значајну улогу у унапређењу система јавне управе и имплементацији стандарда „добре управе“ у пракси. Управним радњама странка може да оствари неко право, заштити неки свој правни интерес или да јој буде наметнута или олакшана каква обавеза. Оваквим реформским процесима уводи се „Електронска управа (Е-управа)“, док се у позадини врши правно регулисана и заштићена размена и обрада података. Увођењем „Е-управе“ омогућава се грађанима да одређења своја права, а која су везана за управне радње органа управе, остваре путем електронске комуникације, а најбољи пример за то јесте издавање извода и уверења, као најчешћа управна радња. Процес електронизације базе података у јавној управи представља будућност, а такав систем ће допринети процесу рационализације јавне управе кроз генерализацију управних процедура. На такав начин знатно ће се олакшати прибављање, обрада и провера података, што ће самим тим бити економичније и ефикасније за странке, као и за орган управе. У том сегменту, како се у пракси појављују различита схватања шта се подразумева под управном радњом, јер се подносе правна средства и када иста

нису прописана, потребно је посебним законима прецизирати и олакшати дефиниције које материјалне радње у конкретном случају представљају управну радњу, а како би се јасно направила разлика у односу на управне акте.

Међутим, како се кроз праксу у конкретним поступањима јављују различита схватања у погледу тумачења и мишљења шта се сматра управном радњом, против управних радњи подноносе правна средства која нису прописана законом (жалба против управне радње), односно она правна средстава која су ЗУП-ом прописана против управних аката, чиме долази до трошкова у поступању за орган и за странку, може се закључити да постоји потреба да се посебним законима или подзаконским актима прецизирају дефинишу које материјалне радње у конкретном случају представљају управну радњу, акако би се странкама олакшала заштита њихових права и јасно направила разлика у односу на управне акте, што ће начелно олакшати како поступање органа, тако и остваривање права странака.

ЛИТЕРАТУРА

Васиљевић 2016: Васиљевић Драган. *Функције полиције и њена овлашћења да предузме управне радње,* Београд: КПА.

Димитријевић 2019: Димитријевић Предраг. *Управно право – општи део*, Ниш.

Закон о општем управном поступку („Службени гласник РС“, бр. 18/2016 и 2/2023 - Одлука УС РС. Види: Аутентично тумачење - 95/2018).

Закон о полицији („Службени гласник РС“, бр. 6/2016, 24/2018 и 87/2018).

Јанковић 2018: Јанковић Р. Зоран. *Појам и квасификација управних радњи, између теорије и праксе,* оригинални научни рад, Нови Сад: у Зборник радова Правног факултета у Новом Саду.

Кулић 2022: Кулић Саша. *Управне радње,* Lege artis, прописи у пракси јун 2022.

Рапајић 2020: Рапајић Милан. *Приговор у управном поступку и заштита права корисника јавних услуга,* Крагујевац: у Зборник радова „Услуге и права корисника“.

Томић 2019: Томић Р. Зоран. *Коментар Закона о општем управном поступку,* Београд: ЈП „Службени гласник“.

Томић, Миловановић и Цуцић 2017: Томић Р. Зоран, Миловановић Добросав и Цуцић Вук. *Управно право, Приручник за полагање државног стручног испита,* Београд: Министарство државне управе и локалне самоуправе, Београд.

Томић, Миловановић и Цуцић 2017: Томић Р. Зоран, Миловановић Добросав и Цуцић Вук. *Практикум за практичну примену Закона о општем управном поступку,* Београд: Министарство државне управе и локалне самоуправе.

Dragan B. CVETKOVIĆ

ADMINISTRATIVE ACTIONS IN POSITIVE-LEGAL LAW LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The subject of the work is various administration operations that have a factual effect, but do not have a legal character in terms of the legal consequences of legal acts, because they implement general and individual acts into legal life or prepare the conditions for their adoption. Namely, the duties and tasks of administrative bodies, in addition to passing legal acts, also include taking material

actions that are undertaken in the process of enforcing rights and affect the rights, obligations or legal interests of the parties, with appropriate legal protection in the event of illegal or inexpedient performance of administrative actions. The significance of the administrative actions taken by the administrative bodies in carrying out their tasks and duties is multifaceted, because they are characterized by the characteristics of authoritativeness and iterativeness, depending on whether elements of coercion or restrictions are applied in their execution. The concept and definition of the administration of the shop is regulated by the Law on General Administrative Procedure („Official Gazette of the RS", No. No. 18/2016 and 2/2023 - Decision of the US RS. See: Authentic interpretation - 95/2018), which was in 2016, in accordance with the tendency of harmonized legislation with the legal system of the European Union, when administrative actions were introduced as a novelty in administrative-legal procedures. Therefore, this type of legislative activity is aimed at the modernization and introduction of the „good governance" system into the legal system of the Republic of Serbia, with the aim of efficiency and promptness in the implementation of certain material procedures that until then did not have an adequate legal definition.

Key words: administrative actions, Law on General Administrative Procedure, effect, significance and types of administrative actions, complaint, police, European Union.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 338.48-6:615.8
005.412:614.21
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43729

Оригинални научни рад

*Оливера В. МИЛУТИНОВИЋ**
Факултет за менаџмент, Сремски Карловци

*Славица С. АНЂЕЛИЋ***
Висока школа модерног бизниса, Београд

ОРГАНИЗАЦИОНИ ЕФЕКТИ УЛАСКА ЗДРАВСТВЕНИХ УСТАНОВА У СИСТЕМ ЗДРАВСТВЕНОГ ТУРИЗМА

Апстракт: Значај ефекта организације здравствених установа у систем здравственог туризма, важан је не само са становишта научне теорије менаџмента, већ, пре свега, у циљу доношења стратешки важних одлука за даље функционисање и развој новог, реформисаног система здравствене заштите у Србији. У новом организационом окружењу здравствени радници имаће нову и сложенију улогу.

Организација здравствених установа и улога запослених у здравству, биће усмерена према корисницима здравствених услуга уз стални рад на сопственој едукацији, као пружаоцима услуга, као и едукацији и информисању корисника. Здравство има карактеристике које га разликују од других области. Специфичне карактеристике обухватају познавање здравствених услуга и њихове вредности. Ефикасно организовање здравствених установа у систем здравственог туризма је од суштинског значаја за стварање здравственог система високог утицаја.

Кључне речи: организација, здравствени туризам, здравствени систем, менаџмент, ефекти.

1. УВОД

Глобализација тржишта и растуће потребе друштва захтевају од сваке организације да се организује на начин да задовољи све захтеве клијената и да гарантује њихово задовољство. Све ово подједнако важи и за здравствене установе. Морају да обезбеде задовољство корисника својих услуга, постизање што бољег квалитета у дијагностици болести, лечењу и нези пацијената по прихватљивим ценама и са што мањим ризиком од грешака и штетних ефеката у односу на пацијенте. Брзо повећање знања из области медицине, још брже повећање сложености медицинске технологије, свакодневно увођење нових и све сложенијих медицинских услуга, у крајњој линији захтева нови начин организовања и понашања здравствених установа. Зато квалитет услуга треба да буде у потпуности интегрисан са целокупним пословним системом здравствене установе, што значи да менаџмент треба да прожима цео организациони систем и његову мрежу процеса (Гавриловић 2014:40).

* ванредни професор, olivera.milutinovic@famns.edu.rs
** доцент, slavica.andjelic@mbs.edu.rs

Бројни теоретичари менаџмента наводе да су управљачка знања и вештине универзалне и да их подједнако можемо применити у свим пословним процесима. Бројне студије су показале везу између управљачких капацитета и учинка здравствених система, а недостатак менаџерских капацитета на свим нивоима је наведен као кључно ограничење у постизању Миленијумских развојних циљева и других глобалних здравствених циљева (Linnander 2017: 555-560).

2. МЕТОДОЛОГИЈА

За потребе истраживања коришћене су методе које су прилагођене области истраживања у вези са дефинисаном темом. Изложена су теоријска сазнања заснована на научним и стручним радовима, чији су предмет истраживања о развоју здравственог туризма и организационим променама. Поред секундарних извора информација, примарно истраживање је спроведено методом анкете, усмерено на информације о здравственом туризму. Радно становништво старости 20-60 година изабрано је за истраживање из разлога објективности. Метод, техника и инструменти истраживања прилагођени су испитаницима, с обзиром да се ради о радној популацији.

Као инструмент истраживања користи се анонимни упитник – упитник конструисан на основу постојеће литературе. Истраживање је спроведено током септембра 2022. године.

Сврха методе анкетирања је прикупљање података и мишљења запослених у здравственим установама и туристичко-угоститељским објектима о стању здравственог туризма у Републици Србији.

Упитници садрже шеснаест питања. Основна питања у упитнику су: 1. пол испитаника; 2. године старости; 3. степен образовања; 4. да ли сте запослени; 5. ако сте запослени, у којој индустрији сте запослени; 6. ако тренутно нисте запослени, да ли сте икада били запослени у здравству; 7. да ли знате шта је здравствени туризам; 8. на скали од 1-5 оценити могућност појединачних здравствених установа за укључивање у систем здравственог туризма Србије; 9. на скали од 1-5 оценити утицај укључивања здравствених установа у систем здравственог туризма на стање њихове пословне имовине; 10. шта мислите који су разлози због којих туристи одлазе у друге земље на лечење; 11. у које земље није погодно ићи као туриста на медицинске третмане; 12. у коју од наведених земаља бисте отишли на лечење; 13. може ли здравствени туризам допринети економском развоју једне земље; 14. да ли сте упознати са ценама здравственог туризма у Србији, 15. да ли су бање Србије довољно опремљене за пружање услуга здравственог туризма; 16. да ли су неопходне организационе промене у здравственом систему ако би се озбиљније почело бавити здравственим туризмом?

Метода деск истраживања подразумева сублимацију погледа на основу бројних извора информација као што су: стручни радови, часописи и други извори.

Приликом обраде података прикупљених анкетирањем примењена је и дескриптивна обрада која обухвата методе прикупљања, организовања и приказивања података. Подаци који су коришћени за обраду добијени су истраживањем путем упитника. За закључак су коришћене методе конкретизације и апстракције.

Метода анализе и синтезе која најпре разлаже и упрошћава сложене појаве на њихове једноставне делове, а насупрот томе, одређене делове и знања сакупљене и спојене у једну мисаону целину. Обједињавањем материјала у једну целину извучен је закључак о организационим ефектима укључивања здравствених установа у систем здравственог туризма.

У истраживању су примењене статистичке методе. По прикупљеним подацима из упитника, статистичком методом су утврђени резултати испитивања који су представљени графиконима са циљем да се утврде карактеристике, структура и законитости испитане појаве.

За закључивање о суштинским својствима конкретних појава, коришћене су методе конкретизације и апстракције. У статистичкој обради података који су прикупљени анкетом, коришћене су елементарне статистичке технике: технике сређивања података, графичког представљања, квалитативне и квантитативне методе.

3. ПОСТОЈЕЋА ОРГАНИЗАЦИЈА ЗДРАВСТВЕНИХ УСТАНОВА

Резолуција СЗО (Светске здравствене организације) у оквиру глобалне стратегије „Здравље за све до 2000 год.“, (СЗО 1977) одредила је смернице за деловање међународне заједнице кроз захтев упућен међународној заједници и земљама чланицама СЗО за преиспитивање основа здравствене политике и одредила остваривање здравствене заштите на три нивоа:

1) примарни,
2) интермедијарни или секундарни и
3) централни или терцијарни (Закон о здравственој заштити, 2019).

Сва три нивоа су функционално повезана у јединствени систем у коме:

1) виши ниво пружа подршку нижем,
2) обезбеђује несметану проходност у складу са потребама,
3) има јединствену медицинску документацију,
4) информише нижи ниво о третману (Закон о здравственој заштити 2019).

Примарни ниво здравствене заштите мора бити основни и централни део система здравствене заштите и који мора покрити најмање две трећине здравствених потреба. Обавља се у домовима здравља и заводима за здравствену заштиту и јавно здравље.

Ту су установе у које грађани могу да оду без упута: дом здравља, апотека, студентска поликлиника и сл. Најважнија установа на примарном нивоу је дом здравља (Митровић, Гавриловић 2013: 148).

Секундарни ниво треба да кроз рад општих и специјалних болница решава сложеније здравствене проблеме користећи специјализоване кадрове и вишу технологију рада. Уколико дом здравља није у могућности да пружи одговарајућу специјалистичку здравствену заштиту, лекар ће упутити пацијента на секундарни ниво (болнице). У болницама којих у Србији има 77, сваком пацијенту биће пружена здравствена заштита која му је потребна: амбулантно лечење или болничко лечење (Митровић, Гавриловић 2013: 148)

Терцијални ниво здравствене заштите мора пружити врхунску дијагностику и лечење кроз високоспецијализовану кадровску и технолошку опремљеност. Терцијарни ниво мора пружати стручну помоћ и подршку секундарном нивоу и обављати делатност медицинске едукације и научно истраживачког рада. Здравствену делатност на терцијарном нивоу обављају: клиника, институт, клиничко-болнички центар, клинички центар (Митровић, Гавриловић 2013:149).

Установе терцијарног нивоа могу се оснивати само у седиштима универзитета са факултетом здравствене струке. Установе терцијарног нивоа у чијем седишту не постоји општа болница, морају пружити здравствене услуге секундарног нивоа, тј. опште болнице.

Здравствена заштита становништва непосредно се спроводи преко мреже здравствених установа и условљена је развијеношћу организације и технологије рада. Већа разуђеност мреже здравствених установа и савремена технологија рада захтевају савремени систем управљања и оптималну организациону структуру (Митровић, Гавриловић 2013: 150).

4. МОДЕЛИРАЊЕ ОРГАНИЗАЦИОНЕ СТРУКТУРЕ У ЗДРАВСТВЕНИМ УСТАНОВАМА

Свака организација чије се деловање може свести на операције, односно скуп активности, може се уједно и моделирати. Процес и операције су различити појмови, где операција може садржати низ процеса. Активност сваке организације може се свести на операције и могуће је моделирати процесе и у оним организацијама које нису „пословне". Све организације извршавају неки посао, те се пословни процес односи на оно што организација у којој се процес извршава ради, а не на пословну природу саме организације (Алберто 2019: 17).

Здравствене установе нису „пословне" организације, али и оне имају сопствену организациону структуру. Уз организациону структуру нужно долазе и одређене пословне активности. Када одређена организација има организациону структуру, јасно је да је такву организациону структуру могуће моделирати, и да је могуће моделирати и саму организацију. У случају „непословних" организација које не морају водити рачуна о профиту, моделирање организационе структуре има своју сврху коју је теже мерити. Сврха моделирања организационе структуре је њихова оптимизација. Моделирање организационе структуре има и шири задатак, пре свега разумевање пословних активности и њихова комуникација. Међутим, поставља се питање о потреби оптимизације уколико задатак организације није генерисање профита (Алберто 2019: 17).

Предпоставимо да смо одлучили моделирати организациону структуру здравствених установа и одлучили пронаћи нове и боље моделе који ће повећати ефикасност, а могуће и ефективност пословних активности здравствене установе. Повећање ефикасности могуће је видети и у реалном свету. Иако у локалним здравственим установама ретко када организациона структура буде моделирана, увођење нових аспеката у пословање доноси промену у моделу активности, размишљали о томе доносиоци одлука или не (Алберто 2019: 18).

Неки аутори (према Bradley et al. 2015: 411-415) заговарају 8 кључних компетенција у управљању глобалним здравственим напорима, које су ближе усклађене са компетенцијама за здравствени менаџмент, али укључују домене који се могу прилагодити условима ресурси и брига. Компетенције су:

(1) стратешко размишљање - способност постављања циљева и усклађивања ресурса за решавање проблема ради постизања организационих циљева;

(2) управљање људским ресурсима - запошљавање и задржавање, образовање и обука, компензације, односи са запосленима, учинак, евалуација и менторство;

(3) управљање финансијама - анализа буџетирања и буџетских разлика, финансијско рачуноводство, процена капиталних пројеката;

(4) управљање операцијама - регистрација и ток пацијената, индекс пацијената и медицинска документација, управљање креветом, управљање оперативним системима, услуге заштите животне средине, превенција инфекција, медицинске сестре, ланац снабдевања, управљање апотекама и лабораторијама/дијагностиком, процес упућивања и отпуштања пацијената, информационе технологије;

(5) управљање учинком и одговорност - логички модели, мерење процеса и резултата, уравнотежени резултати, побољшање квалитета, повратне информације и системи одговорности;

(6) управљање и лидерство - стварање подстицајног окружења, праћење активности Управног одбора, развој организационе и корпоративне културе;

(7) политичка анализа и дијалог - разумевање политичког и регулаторног окружења, прављење компромисних политика, спровођење анализе заинтересованих страна и заговарање;

(8) процена и ангажовање заједнице и клијената - епидемиологија, истраживачке технике, партиципативно истраживање у заједници, здравствено образовање и маркетинг, разумевање потрошача, фокус на корисничку подршку.

Здравство има карактеристике које га разликују од менаџмента у другим областима. Специфичне карактеристике обухватају познавање здравствених услуга и њихов ниво вредности (Дашић 2018: 44).

Одлуке у организационој структури треба доносити у оквиру менаџмента, јер ефикасна имплементација треба да одговара могућностима и ограничењима здравственог туризма. Менаџмент мора бити усмерен на организациони систем који обезбеђује резервни потенцијал у условима брзих промена у окружењу.

У процесу моделирања организације посебна пажња је усмерена на оквире организовања стратешког плана развоја здравственог туризма, јер се организациона структура, као производ организационог процеса, посматра као облик који обезбеђује реализацију стратешких планова (Поповић 2012).

Улога менаџмента треба да буде дериват циљног, стратешког и тактичког комплекса организационог управљања. Реалност показује да организациона структура није у складу са планским параметрима развоја здравственог туризма, на чији профил утиче низ фактора. Савремено окружење и промене које се у њему дешавају приморавају менаџере да приступе процесу моделирања организације користећи неке нове или прилагођене приступе (Поповић, Радић и др. 2014: 275).

5. АКТУЕЛНО СТАЊЕ ЗДРАВСТВЕНОГ ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Србија има лекаре и медицинске раднике који пружају здравствене услуге на високом и професионалном нивоу као и у другим земљама. Постоје болнице које могу одговорити захтевима сваког пацијента. Медицинска документација која се даје је обимна и усаглашена са медицинско правним аспектима, а безбедност пацијената је на првом месту (www.tranforma.rs/zdravstveni-turizam, доступно дана 12.10.2022.)

Најпопуларнији захвати у Републици Србији су стоматолошке и естетске корекције, као и корекција капака и пресађивање косе који су доста јефтини у нашој земљи, ако се посматрају друге земље медицинског туризма, као што је Индија, Тајланд, Дубаи,... У Србији лекари су ограничени законом за одређене процедуре и захвате који странци траже, а оно што одбија медицинске туристе је то што Србија није ушла у Европску Унију. Тако се пропушта добра зарада за нашу земљу која нема довољно развијену регулативу да подржи медицински туризам, ако причамо о државним установама, док приватне установе, највише у Београду, имају профита од поменутих процедура (Куртеш 2016: 49-50).

Уколико би се посете изворима лековитих вода у Србији посматрале као вид здравственог туризма, онда би се са правом могло рећи да Србија има дугу традицију чији трагови материјалне културе сежу у праисторију. Грађевине, римска купатила, водоводи, базени, као и други извори, показују култ према лековитим водама негован од стране Римљана. У периоду Римске империје поклања се посебна пажња термалним и минералним изворима. Тако, на пример, у Рибарској бањи је постојало насеље римских колониста, док је Врњачка бања била место за одмор и опоравак легионара, што је била пракса Римљана у целој тадашњој Европи. Сачувани остаци римских терми, купатила и објеката за лечење и одмор се налазе у Новопазарској бањи, Нишкој бањи, Гамзиградској бањи, Сокобањи, итд. (Куртеш 2016: 50).

Територија Србије располаже са око 200 извора лековитих термалних вода и више здравих, благотворних климатских места и бањских центара као значајних ресурса за медицинску и економску валоризацију. Насупрот расположивим природним ресурсима и атрактивним потенцијалима, још увек нису створени услови за њихово знатно коришћење.

На Косову и Метохији постоји око 30 појава минералних, термалних и термоминералних вода, различитих физичко – хемијских и лечилишних својстава, али су само три изворска локалитета претворена у бање: Пећка бања, Клокот бања и Бањска (Кнежевић, Ђекић 2003: 257). Поменуте бање одликују се повољним саобраћајним и туристичко – географским положајем и налазе се у близини градских и индустријских зона, тако да највећи број посетиоца долази из Косовске Митровице, Приштине, Пећи, Призрена, Гњилана, Урошевца, Рашке, Краљева и Београда. Бање су доступне за посету у свим годишњим добима, али је туристички промет најинтезивнији у сезонском периоду (Вујовић, Вучинић 2022: 184).

У Србији постоји око 20 специјалних болница које се баве превенцијом, лечење и рехабилитацијом у свим областима медицине. Здравствене установе у бањама Србије пружају многобројне услуге, чинећи здравствени систем знатно рационалним

и јефтинијим, јер у укупном буџету учествују свега са 1,4%. У Србији постоји око 40 бања, које су део туристичке понуде здравственог туризма са различитим садржајима и третманима. Мада још увек нема закона, стандардног регистра и уређености података о бањама Србије, поједине бање постају прави модерни spa i wellness центри, са уређеним лечилиштима и рекреативним центрима (Куртеш 2016: 50).

Неки од програма који постоје организовано су (www: zdravstveni turizam.com, посећено дана 27.10.2022.):

– дечији викенд програм,
– лабораторијска викенд дијагностика,
– викенд за лепоту,
– вантелесна оплодња,
– хемодијализа у Србији,
– вино у функцији здравља.

Дечији викенд програми се односе на програме где родитељи проводе више времена са својом децом. Прегледи који се обављају раде се детаљно, без панике и без журбе, деца треба да стекну добре животне навике да би порасла у здраве људе. У оквиру програма код деце се процењује ухрањеност, мери се телесна тежина и висина, израчунава индекс телесне масе, прегледа се зглобни систем и стопала, врши се преглед грла и уха, врши се преглед респираторно-кардиоваскуларног система, мери се крвни притисак, прегледа се абдомен, ради се лабораторијска дијагностика, ради се крвна слика и остали прегледи (www: zdravstveniturizam.com, посећено дана 27.10.2022.).

Лабораторијска викенд дијагностика је јако једноставна и не подразумева одлазак у болницу или медицински центар. Превентивни прегледи су важни за рано откривање болести, али их људи ретко практикују. Уз помоћ комплетних лабораторијских анализа лекар добија шансу да на време открије да ли пацијент има проблем. Уколико посумња на неку болест или промену у организму, он има могућност да затражи додатна испитивања и преглед лекара специјалисте (www: zdravstveniturizam.com, посећено дана 27.10.2022.).

Викенд за лепоту подразумева разне врсте третмана за лице и тело, као што су: уклањање ожиљака, трајна епилација лица ласером, епилација, мезотерапија, уклањање капилара са лица, хијалурони, пилинг лица, масажа и слично. Вантелесна оплодња у Србији се врши на два начина: класичан поступак вантелесног оплођења и микрофертилизација (www: zdravstveniturizam.com, посећено дана 27.10.2022.).

У току боравка туриста у Србији или годишњег одмора у неким од домаћих одмаралишта, сада је могуће организовати лечење дијализом у „Fresenius Medical Care" дијализним центрима. Они се налазе у Београду и Новом Саду. Услуге дијализе у центрима „Fresenius Medical Care" могуће је реализовати и по основу међународног споразума – конвенције вашег осигурања са Републичким Заводом за здравствено осигурање Републике Србије. Треба нагласити да је процедура административно компликована, али изводљива (www: zdravstveniturizam.com, посећено дана 27.10.2022.). Туристима је обезбеђен смештај у неком од смештајних објеката по избору којих има у великом броју и који се могу видети на порталу www.turistickiklubsrbija.rs.

Као један од главних разлога по чему Србија може да буде компетитивна земља су ниске цене услуга. Из тих разлога и постојећих услова Србија може да развија своје пословање у оквиру денталног туризма. Са великим бројем стоматолошких стручњака, ординација и изузетно ниским ценама, Србија представља изузетно плодно подручје за развој пословања у овој области (www: zdravstveniturizam.com, посећено дана 27.10.2022.).

Осим денталног туризма у Србији је могуће пружити још доста медицинских услуга, попут лечења болести, козметичке хирургије, Wellness и репродукција. (Куртеш 2016: 50)

Лечење болести генерално укључује здравствене прегледе, надзирање здравља, па и сложене хируршке операције као што су пресађивања органа.

Козметичка хирургија се изводи искључиво из естетских разлога. Неке од ових процедура захтевају квалификовано медицинско особље али углавном нису везане за болести (сем ако је дошло до изобличености као последице неке болести). Ова компонента медицинског туризма је највише повезана са самим туризмом и слободним временом.

Wellness обухвата здравствено-превентивне и туристичке услуге кроз које се постиже добро здравље „душе и тела“и осећај задовољства животом, а подразумева активан и одговоран приступ госту у циљу постизања физичке и духовне равнотеже. Wellness центре карактерише висок ниво уређености, висок квалитет услуга, врхунска опрема и садржаји као што су масажа, козметички третмани, сауна, базен и фитнес. У литератури постоје различите категоризације Wellness услуга, од једноставних до медицинских Wellness услуга. Према дефиницији Удружења медицинског туризма, медицински Wellness је организовано спровођење здравствено-превентивних и куративних програма у циљу превенције болести и очувања и унапређења здравља са мултидисциплинарним тимом који обавезно укључује лекара, али и друго стручно особље (нпр. физиотерапеут, кинезиолог, нутриционисте).

Репродукција као компонента здравственог туризма је растућа област путовања у медицинске сврхе. Ова компонента укључује пацијенте који траже третмане везане за оплодњу (Куртеш 2016: 50).

6. МОЖЕ ЛИ У СРБИЈИ ДА СЕ РАЗВИЈА ЗДРАВСТВЕНИ ТУРИЗАМ?

У суштини, здравствени туризам представља релативно малу нишу у оквиру глобалне „индустрије туризма“, нишу која бележи растуће показатеље. Велике јавне медицинске установе, попут клиничко болничких центара, клиничких и општих болница или поликлиника, не показују у овом тренутку интерес за здравственим туризмом. Другим речима, здравствени туризам у Србији могуће је у овом тренутку поистоветити са понудом растућег броја специјализованих приватних здравствених установа. Ради се углавном о средњим и мањим ординацијама специјализованим за стоматологију, пластичну хирургију и дерматологију, офтамологију, ортопедију, физикалну медицину и рехабилитацију. Врло мали број међу њима је међународно сертификован, иако су приватне ординације које се баве одређеним сегментима здравственог туризма распрострањене по целој

земљи, може се ипак говорити о њиховој концентрацији на подручју Београда, Новог Сада и већих бањских центара.

Постојећа тржишна позиција здравственог туризма у Србији одређена је понајвише појединачним напорима приватних ординација и клиника у пробијању тржишта, приступачним ценама за међународно прихватљив квалитет у неколико подручја медицинске експертизе и веродостојношћу кадра и опремљености. Гледано на нивоу земље у целини, понуда здравственог туризма још је увек спорадична, недовољно диверсификована, релативно неорганизована и слабо препознатљива. Овоме треба додати недостатак систематске националне промоције, као и одсуство јаке продајне мреже туристичких агенција. Дакле, у овом тренутку Србија још увек није међународно призната дестинација здравственог туризма. Коначно, и када је у питању потражња, због недостатка статистичког праћења овог специфичног туристичког производа, у овом тренутку није могуће ни утврдити број његових тренутних корисника.

Здравствени туризам у Србији, као и могућности за медицину, туризам и привреду, може се издвојити јер има потребне медицинске ресурсе, као што су врхунски медицински кадар и туристичка атрактивност. Туризам је сложен систем делатности која омогућава запошљавање релативно великог броја радника. Поред запослених који имају лични контакт са туристима, из чега произилазе бројни социо-психолошки моменти, улога и значај руководећег кадра је изузетно велики. Обуку и развој кадрова треба ускладити са развојним плановима и циљевима (Арсенијевић, Цвијић 2021: 179-180).

Међутим, покушамо ли здравствени туризам пласирати у Србији, суочавамо се с два проблема. Једна од њих је неразвијена инфраструктура и смештајни капацитети. Ту се могу уврстити и бање, али их треба претворити у модерне и удобне дестинације са новим програмима и садржајима здравственог туризма, подстицати дужи рад околних хотела и приватног смештаја који би се ослањао на медицинску негу у бањама. Специјалним болницама треба дозволити да инвестирају, али и решити проблем њиховог власништва, јер би то могло да направи искорак ка понуди здравственог туризма. У овим институцијама постоји велики потенцијал и крајње је време за израду програма и идејних пројеката за њихову ревитализацију и профитабилније пословање. Други проблем је законска регулатива која тренутно није адекватна.

Успело се да се здравствени туризам уврсти у Стратегију развоја туризма до 2025. године (Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, „Службени гласник РС“, број 98 од 8. децембра 2016.), али је још важније креирати законски оквир у законодавству здравства и туризма као и другим секторима (просторни планови, визни режим и др.) у циљу развоја здравственог туризма законски оквир постао је још један стратешки документ битан за развој Србије. Министарство здравља, Министарство туризма и друга надређена министарства требало би озбиљније да се укључе у омогућавање реализације ових планова, с обзиром да поред здравствених радника, туристичких радника, разних осигуравајућих друштава и фармацеутске индустрије, добављачи хране, градитељи, општине, такође могу пронаћи свој интерес у здравственом туризму.

Понуда здравственог туризма у Србији данас обухвата комплексан скуп пружаоца услуга како у приватном, тако и у јавном сектору. Готово целокупна понуда wellnessa и значајан део понуде здравственог туризма претежно је у приватном власништву, представљајући тржишно оријентисано мало и средње предузетништво.

Специјалне болнице и велики болнички системи, који контролишу већину природних лековитих агенаса који се тренутно користе и који су, кључни фактори веродостојности и препознатљивости здравствено туристичке понуде Србије, део су система јавног здравства и у том смислу су усмерени на кориснике Републичког завода за здравствено осигурање. Постојећа понуда здравственог туризма распрострањена је у целој земљи, иако је евидентно повећана концентрација у Београду и бањским лечилиштима. Промоција здравственог туризма веже се углавном за појединачне напоре пружаоца услуга, док промоција с националног нивоа релативно је ограничена.

Србија би могла лако да се позиционира као тражена земља у сектору здравственог туризма у Европи и изгради национални бренд. Многобројне бање, очувана природа, добри лекари и повољне цене и више су него добра стартна позиција за спој лечења и туризма. Са друге стране, прича о томе шта нас, зашто и колико кочи, стара је скоро колико и нека од ових лечилишта. Недостатак пара, недостатак закона, недостатак добрих радника. Недостатак амбиције и државног ангажовања. Све по мало.

Светско тржиште здравственог туризма мери се у десетинама милијарди евра. Није тајна да у овој области лежи новац и да је у питању једна од грана привреде која упркос кризи и даље – расте. Где смо ту ми и где треба да одломимо своје парче колача?

Према подацима министарства надлежног за послове туризма, до краја 2015. године, број категорисаних објеката за смештај врсте хотели (укључујући гарни и апарт хотеле), мотели, пансиони, туристичка и апартманска насеља (без приватних кућа, соба, руралних туристичких домаћинстава, ловачких вила и кампова), износио је 358. Број смештајних јединица у наведеним објектима је достигао цифру од 18.244, а број лежаја је износио 30.417 (Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, „Службени гласник РС", број 98 од 8. децембра 2016.).

У укупном броју угоститељских објеката за смештај у Републици Србији, хотели имају највећи удео, како по броју објеката, тако и по броју смештајних јединица и лежаја. У периоду од 2010. до 2015. године број смештајних објеката врсте хотел (укључујући гарни и апарт хотеле) порастао је од 249 до 339, односно за 36,1%. Овај пораст делимично је пратио и пораст броја смештајних јединица којих је у 2010. години било 15.537, а у 2015. години 17.687, што представља пораст од 13,8%, док је број лежаја у том периоду порастао са 24.186 на 29.392, односно за 21,5%. (Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, „Службени гласник РС", број 98 од 8. децембра 2016.)

Кључни потенцијали Србије су дентални туризам и рехабилитациони центри. Бањски туризам један је од 9 приоритетних туристичких производа, за чији се развој Србија опредељила усвајањем Стратегије за развој туризма за период

од 2005. до 2015. год. За бањски туризам протекла година била је добра, па је тако и повећан број ноћења и број туриста.

Србија је за развој здравственог туризма протеклих десет година урадила мало, али је у последње две године учињено неколико значајних корака. Један од њих је и стварање кластера и удруживање свих оних који могу да пруже квалитетну услугу. Много је корака који предстоје, а први и основни је сарадња државног и приватног сектора. Треба да се поради на законским решењима и створе предиспозиције за развој. Велику улогу за развој здравственог туризма имају осигуравајуће куће. Додатно осигурање је кључни фактор у развитку здравственог туризма. Осигуравајуће куће треба да своје пакете ускладе са производима који су потребни грађанима и са понудом здравствених центара.

Шта конкретно значи „потребно нам је побољшање законског оквира"? Законски пропусти су многобројни. Специјалне болнице које се налазе у бањским центрима, очекују измене прописа о јавно-приватном партнерству. Садашњи Закон о јавно-приватном партнерству не оставља могућност установама да склапају партнерства, која би им пружила прилике за нове пројекте и инвестиције (https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/moze-li-srbija-da-uspe-u-zdravstvenom-turizmu, посећено дана 29.10.2022. год.).

7. КЛАСТЕРИ – ПОДРШКА РАЗВОЈА ЗДРАВСТВЕНОГ ТУРИЗМА

Истраживања у ЕУ истичу предности учешћа у кластерима, укључујући бржи раст и побољшане иновације. Водећи светски кластери се ослањају на отворени иновативни систем чланова који деле заједничку визију. Визија кластера је да развије Србију као центар изврсности светске класе који пружа здравствене услуге за побољшање здравља и благостања широм света. Кластер подстиче и унапређује сарадњу између индустрије (домаће и иностране), академске заједнице, пружалаца здравствених услуга и агенција за подршку пословању из Србије. У том смислу добродошли су чланови свих организација које желе да буду партнери на овом путу. У овом тренутку кластер окупља 62 члана, приватне и јавне организације из медицинског, туристичког, пословног и научног сектора Западног Балкана (http://www.medicinskiturizam.rs/).

Главни циљ формирања кластера јесте: умрежавање, видљивост, сарадња и пословне могућности за пословне и научне актере у Србији, као и увођење нових технологија које трансформишу здравствену заштиту и медицинске услуге, уз коришћење традиционалних природних фактора и специфичности дестинације.

Кључне задаци кластера су:

1. проналажење партнера за развој пословања, уговоре о лиценцирању, заједничка улагања, истраживачку сарадњу, европске пројекте, инвестиције итд;

2. побољшање здравља и благостања становништва, употреба иновативних решења;

3. учинити производе здравственог туризма у Србији препознатљивим и конкурентним, повезујући традицију, коришћење стручног медицинског особља, природни фактор и специфичност дестинације (http://www.medicinskiturizam.rs/).

Министарство здравља Србије је урадило анализу, формирало радну групу и одлучило да покрене Пројекат развоја и промоције здравственог туризма у Србији (http://www.medicinskiturizam.rs/).

Знамо да имамо врхунске стручњаке, знамо да можемо да пружимо услуге по свим светским стандардима, знамо да су наше цене конкурентне и знамо да је Србија добар и топао домаћин (http://www.medicinskiturizam.rs/).

Процењује се да сваке године 203 милиона Европљана путује мотивисано здравственим разлозима и да се на та путовања потроши око 115 милијарди евра (http://www.medicinskiturizam.rs/).

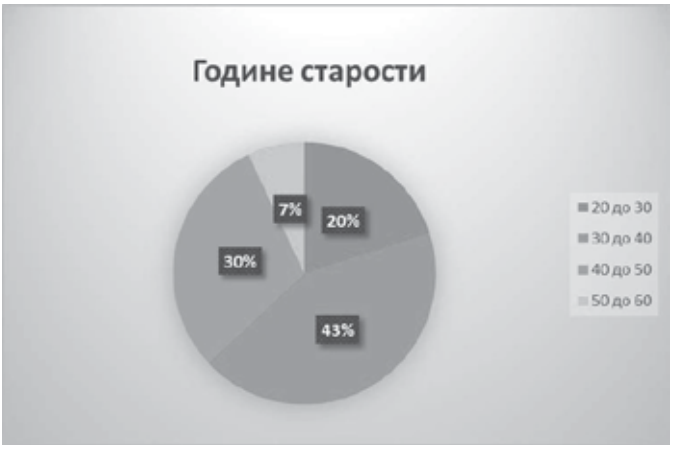
Због бар дупло јефтиније услуге, код нас се јављају и они који желе корекцију носа, капака, груди, липосукцију и затезање стомака. Установе за естетску хирургију контролишу и надлежне комисије и инспекције, а пре свега проверава се стручност.

Шта то за њих значи показало је наше присуство на два велика сајма, у Берлину и Москви. После Берлина, имали смо заинтересовану екипу из Немачке, траже да све установе које су добиле сертификат буду укључене у пакет понуде за немачке туристе (http://www.medicinskiturizam.rs/).

Процене су да би Србија годишње могла да привуче око 100.000 здравствених туриста и тако добро заради.

8. АНКЕТА

Здравствени туризам у Републици Србији није довољно развијен, иако располаже добром здравственом понудом и великим бројем хотела и другим објектима. Да би се увидело какви су ефекти уласка здравствених установа у систем здравственог туризма, приказано је истраживање које је одрађено у месецу септембру 2022. год. Циљ истраживања јесте да се види на ком је нивоу развоја здравствени туризам у Републици Србији, које су земље конкуренти и који су ефекти уласка здравствених установа у систем здравственог туризма. Метода која се користила за истраживање јесте анкета. У истраживању је коришћен упитник. Укупан број анкетираних је 100, од којих су 42% мушкарци и 58% жене.

Највећи број испитаника, тачније 43% има од 30 до 40 година, затим 30% испитаника од 40 до 50 година, 20% од 20 до 30 година и 7% од 50 до 60 година. Ниво образовања испитаника је: 72% су завршили средњу школу, 28% испитаника има високо образовање.

На питање да ли су запослени, 90% испитаника је у радном односу, а 10% испитаника је незапослено.

Од запослених испитаника 57% ради у здравству, 33% испитаника ради у туризму и угоститељству, а 10% испитаника се бави неким другим делатностима.

На питање уколико тренутно нисте, да ли сте некада били запослени у здравству, одговор свих незапослених испитаника је не. Дакле, 100% испитаника ван радног односа никада није радило у здравству.

Седмо питање се односи на информисаност испитаника о томе да ли знају шта је здравствени туризам. Од укупног броја испитаника 91% је одговорило да знају, а 9% испитаника није знало за одговори шта је здравствени туризам.

Осмо питање је да на скали од 1 до 5 оцене могућност појединих здравствених установа за укључење у систем здравственог туризма у Србији.

Са највишом оценом 5 су оцењене специјалистичке медицинске праксе и стоматолошке праксе. Делатност болница и делатност смештаја установа с медицинском негом оцењена је са оценом 4. Општа медицинска пракса и остала здравствена заштита оцењене су оценом 3.

Девето питање се односи на утицај укључивања здравствених установа у систем здравственог туризма на стање њихових средстава.

Од укупног броја испитаника 33% је одговорило да би дошло до повећања сталне имовине, 48% испитаника сматра да би дошло до повећања обртне имовине, а 19% испитаника сматра да би дошло до повећања обавеза.

Десето питање се односи на разлоге одласка туриста у друге земље како би обавили медицински третман. Понуђени одговори били су: ниске цене, туризам и одмор, приватност и поузданост, листа чекања и све од наведеног.

Испитаници су дали следеће одговоре: ниска цена 31%, туризам и одмор 20%, приватност и поузданост 18%, листа чекања 8% и све од наведеног 23%.

Једанаесто питање, у које од наведених земаља није погодно ићи као туриста на медицинске третмане. Понуђени одговори су Индија, Тајланд, Мексико и све земље су погодне.

Земље које су понуђене су најпопуларније за медицински туризам. Већина испитаника је одговорила да у Мексико није погодно ићи, а то је 35% испитаника, Тајланд 6% испитаника сматра да није погодно ићи, Индија 13% испитаника сматра да није погодно ићи, док 46% испитаника сматра да су све земље погодне за медицинске третмане.

Дванаесто питање гласи, у које од наведених земаља би сте отишли на медицинске третмане? Понуђени одговори су Мађарска, Чешка, Србија, Немачка, Турска и Хрватска.

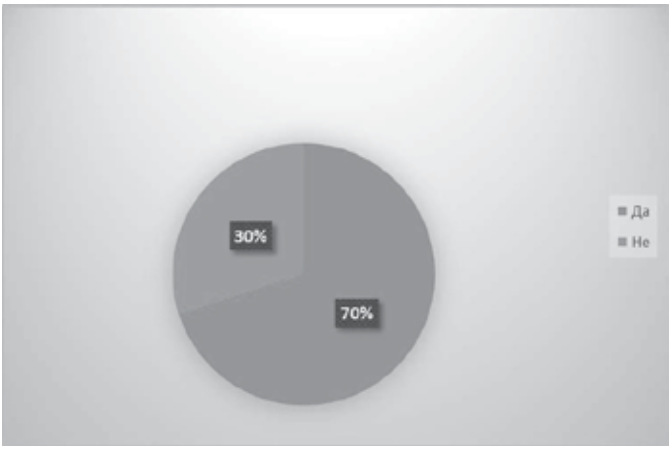
Испитаници су дали следеће одговоре: у Мађарску 7%, у Чешку 5%, Србију 35%, Немачку 24%, Турску 28% и Хрватску 1%. Из датих одговора може се видети да испитаници имају поверења у здравствени туризам Србије.

На питање, да ли здравствени туризам може допринети економском развоју Србије, 78% испитаника је одговорило са „да“, а 22% испитаника је одговорило са „не“.

Четрнаесто питање гласи: да ли сте упознати са ценама здравственог туризма у Србији? 35% испитаника је одговорило са „да“ и 65% испитаника је одговорило са „не“.

Петнаесто питање се односи на информисаност испитаника о томе да ли су бање Србије довољно опремљене да пруже услуге здравственог туризма. Највећи број испитаника је одговорио са „да“, а то је 62%, док је 38% испитаника одговорило са „не“.

Шеснаесто питање гласи: да ли су потребне организационе промене у систему здравствене заштите ако би озбиљније почеле да се баве здравственим туризмом?

Већина испитаника је одговорила са „да“, а то је 70% испитаника од укупног броја анкетираних.

9. ЗАКЉУЧАК

Развој туризма у последњих година може се описати као револуционарни процес. Многе земље, како развијене, тако и оне у развоју, виделе су могућност решавања растућих проблема незапослености кроз развој туризма, који временом прераста у једну од највећих светских индустрија.

Здравствени туризам је посебан облик туризма, један од најтраженијих туристичких производа данас и најбрже растућа грана туризма. Здравље у интеракцији са феноменом туризма чине здравствени туризам сложеном појавом.

Организационе промене нужна су пракса чак и за непрофитне организације, а посебно здравствене установе. С обзиром на то да су здравствене установе изузетно неефикасне, нужно је развити оквир за побољшање процеса рада у овим установама, а организационе промене су непроцењив алат по овом питању.

Управљање организационим променама доприноси одрживом успеху здравственог туризма, што подразумева пословни успех у континуитету, одрживи развој и социјалну одговорност. Резултати истраживања у овом раду указују да Република Србија има добре предуслове који тренутно нису у довољној мери искоришћени, нити промовисани за развој здравственог туризма.

Унапређење менаџмента у здравству, посебно у делу подршке и коришћења високостручних кадрова из области менаџмента, представља инструмент за унапређење организационе структуре, функционисање, пословање здравствених установа и њихов улазак у систем здравственог туризма. Уважавајући чињеницу да је здравство у великом броју земаља, па и у Републици Србији, систем са великим степеном државне регулативе, отвара се простор за бројне и квалитетне иницијативе које ће бити у функцији унапређења здравственог система и веће доступности савремених медицинских процедура, опреме и људских ресурса. То за нас представља један од основних циљева и приоритета. Кључ развоја и унапређења здравственог система и њихов улазак у систем здравственог туризма јесу доносиоци одлука у области здравствене политике. То су људи који ће бити способни да препознају целину проблема, да мисле развојно и стратешки, да буду способни да ефикасно управљају ограниченим ресурсима и да уводе промене у начин функционисања и унутрашњу реорганизацију система пружања здравствених услуга. Од великог је значаја рад на препознавању, признавању и промоцији здравственог туризма.

Сарадња Министарстава здравља и Министарства туризма може допринети коришћењу свих предности и снага које су кључне за развој овог посебног облика туризма. Због тога је неопходно уредити статус лечилишта и специјалних болница, односно створити одговарајућу законску регулативу која ће им омогућити несметано обављање туристичке и здравствене делатности заједно, утврдити њихову категоризацију, мастер план, обучити кадрове, развити туризам производа и промоције. Потенцијал здравственог туризма је велики, иако није искоришћен, изложен је великој конкуренцији земаља у окружењу, попут Аустрије, Хрватске, Словеније и Мађарске, које су лидери у овој врсти туризма.

ЛИТЕРАТУРА

Алберто 2019: Ирина Алберто. *Моделирање пословних процеса у здравству*, завршни рад, University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile Pula, 17-18.

Арсенијевић, Цвијић: Арсенијевић Оља, Лазар Цвијић. Knowledge management – development potential of turism in Vojvodina, *Баштина*, Приштина-Лепосавић, Vol. 31 No. 53 pp. 175-204

Bradley, Lauren, Cuellar 2015: Elizabeth Bradley, Lauren Taylor, Carlos Cuellar. A Leverage Point for Health Systems Strengthening in Global Health, Management Matters, *International Journal of Health Policy and Management*, 2015, Vol. 4 No. 7, pp. 411–415

Burton 2013: Richard M. Burton. An Interpretative Synthesis in Three Themes. Journal of Organization Design, Vol. 2, No. 1, pp. 42-44

Витомир 2021: Горан Витомир. The importance of Risk evaluation in the bussiness operation of the company from the aspect of top management decision-making, *Баштина*, Приштина-Лепосавић, Vol. 31 No. 55 pp. 343-351

Вујовић, Вучинић 2022: Сања Вујовић, Ивана Вучинић. SWOT анализа здравствено-туристичког центра Рајска бања – могућности развоја туризма, *Баштина*, Приштина-Лепосавић, Vol. 32 No. 57 pp. 177-192

Гавриловић 2014: Ана Гавриловић. *Примена савременог менаџмента у установама примарне здравствене заштите*, докторска дисертација, Универзитет Привредна Академија Нови Сад, Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије, 40

Gupta, Clements, Coady 2012: Sanjeev Gupta, Benedict Clements, David Coady. „The Challenge of Health Care Reform in Advanced and Emerging Economies" u S. Gupta, B. Clements i D. Coady, ured., The Economics of Public Health Care Reform in Advanced and Emerging Economies, Washington.

Дашић 2018: Дејан Дашић. Менаџмент здравственог и медицинског туризма – могући правци развоја у Републици Србији, *Економски сигнали*, Број13, свеска, 41-56

Закон о здравственој заштити (*Сл. гласник РС бр. 25/19*)

Куртеш 2016: Ђорђе Куртеш. *Прегреке и изазови медицинског туризма у Србији*, мастер рад, Универзитет Сингидунум, департман за последипломске студије, 49-52

Linnander 2017: 555-560: Erika Linnander. Mantopoulos Jeannie, Nikole Allen, Nembhard Ingrid & Bradley Elizabeth. (2017). *Professionalizing Healthoare Management*, A Desoriptive Case Study, *International Journal of Health Policy and Management*, 6(10), 555-560.

Михаљек 2007: Дубравко Михаљек. „Здравствена политика и реформа у Хрватској: како видјети шуму од дрвећа", Институт за јавне финансије, Загреб

Митровић, Гавриловић 2013: Милан Митровић, Ана Гавриловић. Организација и менаџмент у здравственом систему Србије, FBIM Transactions Vol. 1 No. 2 pp. 145 – 158

Поповић 2012: Јованка Поповић. Управљање организационим комерцијалним ризицима, *ФБИМ Трансакције,* 2, 2 стр. 271-278

Поповић 2012: Јованка Поповић. *Маркетиншки приступ развоју здравственог туризма у Републици Србији*, Докторска дисертација, Универзитет Св. Климент Охридски, Битола, Факултет за туризам и угоститељство Охрид, Македонија

Поповић-Радић и др. 2014: Јованка Поповић, Владо Радић, Раде Станковић. Управљање организационо комерцијалним ризицима у здравственом туризму Србије кроз маркетинг менаџмент концепт, *FBIM Transactions*, Vol. 2 No. 2 стр. 271-278.

Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, „*Службени гласник* РС", број 98 од 8. децембра 2016.

SZO, S. z. 1977: Rezolucija SZO o Globalnoj Strategiji „Zdravlje za sve do 2000."SZO.

Шофранац 2007: Рајко Шофранац, Милица Шофранац. Менаџмент квалитетом у медицини, Побједа, Подгорица.

www.tranforma.rs/zdravstveni-turizam, доступно дана 12.10.2022.
www:zdravstveniturizam.com, посећено дана 27.10.2022.
www.medicinskiturizam.rs, доступно дана 30.10.2022.

Olivera V. MILUTINOVIĆ
Slavica S. ANĐELIĆ

ORGANIZATIONAL EFFECTS OF HEALTHCARE INSTITUTIONS ENTERING THE HEALTHCARE TOURISM SYSTEM

Summary

The importance of the effect of the organization of health institutions on the system of health tourism is important not only from the point of view of scientific management theory, but, above all, in order to make strategically important decisions for the further functioning and development of the new, reformed health care system in Serbia. In the new organizational environment, healthcare workers will have a new and more complex role.

The organization of health institutions and the role of employees in health care will be directed towards the users of health services with constant work on their own education, as service providers, as well as the education and information of users. Healthcare has characteristics that distinguish it from other fields. Specific characteristics include knowledge of health services and their value. Effective organization of health institutions in the health tourism system is essential for creating a high impact health system.

Key words: organization, health tourism, health system, management, effects.

Рад је предат 26. јануара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005.346:796.071.2
658.8:796
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44537

Оригинални научни рад

*Radoslav V. BALTEZAREVIĆ**
Megatrend Univerzitet, Fakultet za poslovne studije, Beograd

*Stavros PAPAKONSTANTINIDIS***
Central Koledž, Studije komunikacije, Pela, Ajova, Sjedinjene Američke Države

SPORTS CELEBRITIES AND THEIR IMPACT ON CONSUMER ATTITUDES

Apstrakt: Sports celebrities are often considered heroes both locally and internationally. The behavior of these athletes on the field, where they excel as leaders of their teams, along with healthy values in their private lives, often enriched by philanthropic activities, do not escape the attention of sports marketing experts. With a sports personality whose image is consistent with the company's brand, a mutually beneficial partnership may be established. Athletes can earn substantial additional profits, while companies can enhance their brand image and gain a competitive advantage. Today, the digital environment has made this marketing strategy even more effective, since famous sports figures are better able to directly and effectively influence the attitudes of sports consumers (their fans). The problem arises, however, when sports celebrities damage their own reputation with inappropriate behavior. Sports celebrities can also damage the reputation of their sports clubs, as well as the reputation of the brands they endorse and/or promote. This situation is especially problematic for brands when negative electronic word-of-mouth communication (eWOM) causes incalculable damage to the company's reputation.

Key words: Image of sports celebrities, Sports marketing, Digital environment, Sports consumers' attitudes, Brand.

INTRODUCTION

Brand image is the image that consumers form in their thoughts when they come into contact with the brand(Keller 2013). Brand image theory acknowledges general customer perceptions of a brand and is influenced by distinctive brand attributes(Ibid). Arai et al.(2014) believe that the brand of a sports celebrity is established through the use of that person's name and his/her symbolic meaning and the values it represents. According to Keller (2013) this kind of brand ensures a competitive advantage in the market. The cultural meanings an athlete carries determine how valuable a „sports star" is. Status, class, gender, age, and other personal traits that distinguish a player from others are examples of such attributes. Through sporting events and athlete-related products, these cultural meanings can be conveyed from the superstar to the customer(McCracken 1989). Hill and Vincent (2006) addressed this topic stating that a player`s personality

* Full Professor, r.baltezarevic@gmail.com
** Associate Professor, papakonstantinidiss@central.edu

can contribute to the reputation of the team he/she plays for. The researchers accounted for these athletes' contributions to brand creation by classifying both former and present players as compelling media personalities. Sutton et al. (1997) proposed the idea that players might positively influence brand image by proposing that those who also participate in philanthropic activities can boost the team's market position.

Using sports celebrities, with a positive public image, has become a standard practice in sports marketing. The advancement of digital technology has made it even simpler for marketers to interact with their target market more quickly and effectively, while also leveraging the influence, legitimacy, and appeal of well-known sports personalities. Fans of famous athletes trust their idols and if such persons recommend to them the brand they use (whether they are linked to that brand by a sponsorship contract or not), it is highly likely that this will influence their intention to buy such a brand, consume it, and most importantly, that will influence them to continue to spread positive information either in the cyber environment or in real life.

Social media platforms are now flooded with micro and macro influencers, or at least those who pose as such. Their primary responsibility is to represent and advocate brands to other users (their followers), influencing how consumers feel about them(Kwiatek et al. 2021). However, the ill-considered action of a sports star can negatively affect his/her personal image, and the reputation of the team in which he/she may perform. Of course, damaging a personal image can also damage the image of the brand they support or promote. Such a situation in a digital environment can cause negative word-of-mouth (eWOM) among users. Negative eWOM spreads exponentially in the digital environment, and is extremely difficult to control once it enters cyberspace (Baltezarević, Baltezarević 2021).

THE INFLUENCE OF FAMOUS SPORTS PERSONALITIES ON THE IMAGE OF THE BRANDS THEY SUPPORT

Celebrity influencers are people who have gained public awareness and use that recognition to promote a company by appearing in advertisements with the brand (McCracken 1989). Numerous factors contribute to our understanding of a sports icon's brand image, including branding (Aaker 1996), consumer behavior (Quester-Thompson 2001), sports marketing (Bauer et al. 2008), marketing communication (Ohanian 1991), and general marketing (Gutman 1982). A sports celebrity's brand image is crucial since it affects both customers' purchasing behavior and the sponsors the celebrity works with. According to the brand image transfer model, when a sports celebrity sponsors an event, their brand image is passed along to the sponsors (Ibid). According to McCracken (1989), when a celebrity and sponsor are linked for a sponsorship, the celebrity's image is passed on to the sponsor. As a result, a celebrity's role is to establish credibility and contribute to the recognition and image of a brand(Madrigal 2000). When a sports fan is associated with a positive image of a famous sports personality, fan identification (Maddux- Rogers 1980) and fan internalization (Kamins et al. 1989) can represent two sorts of symbolic benefits. According to Trail et al. (2005), identification refers to the orientation of the self in relation to other

famous people that causes feelings of intimate connection. In this case, identification refers to the close attachment of sports fans to a sports celebrity. Building on earlier studies, identification affects the sports consumer's level of commitment and results in favorable perceptions of sports celebrities (Madrigal 2000). When a person adopts the views and behaviors of others, internalization takes place (Premeaux, 2005).

Often, spectators (fans) attend matches live or watch matches via television, not only because of their interest in the sporting event, but also because they are attracted to the sports stars. In addition to improving team performance, popular athletes also have appeal outside of the playing field (Yang et al. 2009). The media attention paid to such sports superstars is enormous in a world appearing dominated by the cult and appeal of celebrity, and the line between the realms of entertainment and sports is becoming more and more fuzzy (Gilmour, Rowe 2010). It is also important to consider the marketing potential of such personalities in addition to the outcomes and statistics they produce. Without knowing a player's background and attractiveness off the field, even with amazing skill and athleticism, there may not be a connection between the player and the audience (McDonell 2011).

A study by Charbonneau and Garland (2006) assessed an athlete's effectiveness and potential for corporate sponsorship based on three factors: attractiveness, expertise, and trust. In light of these characteristics, Shuart (2007) contends that famous athletes who also possess a heroic aspect display additional value that can be utilized by marketers. Such sports figures can most effectively influence consumer attitudes towards the brands they endorse or promote. He confirmed that the best spokespersons for companies were those players who achieved sporting greatness while still upholding the foundation of cultural values. Goode (1978), claimed that winning, having unique talents, and demonstrating high levels of performance are sources of prestige. On the other hand, Bauer et al. (2008) looked at the bigger picture in their study of sports marketing and investigated the influence of team attributes (team, head coach and achievements) on consumer perceptions of brands and their image. The most insightful information came from Foster et al. (2006), outlined a number of elements important to developing an athlete's personal brand. The player's ability on the field and consistency of performance, the winning history of the team and the player, image in the public (public perception), charisma, as well as the player's experience with the media, are all related to these elements. However, in today's media-influenced culture, stories of bad behavior by well-known athletes are frequent, and disagreements that develop between an individual athlete and his or her team can undermine the branding powers of both the player and the company in question. A player who is well-known to have a poor public image may reflect that image onto the team and endanger its reputation(Ibid).

THE INFLUENCE OF FAMOUS SPORTS PERSONALITIES ON CONSUMER BEHAVIOR

According to Blackwell et al. (2001), consumer behavior is the actions consumers take to acquire, use, and discard goods and services. From the perspectives of sociology, psychology, economics, anthropology, statistics, and other fields, it is recognized

as an applied science. Researchers need to understand why consumers act in certain ways and use such knowledge in product creation, sales, advertising, and many other areas of marketing (Ibid). Brand endorsements bysports celebrities are becoming very popular, and many athletes earn significant money for promoting certain brands. The advertising industry takes full advantage of people's fascination with fame by promoting brands it believes can be associated with the star athlete. Because of the athlete's unique relationship to the brand, organizations are compelled to match their products with the sports celebrity who best represents the company's perceived image (James 2002).

The most valuable asset of a business in the expanding sports industry is generally acknowledged to be its brand (e.g., athletes, events, teams, leagues, sponsors) (Kunkel et al. 2014), as powerful brands boost the trust of customers (Berry 2000). Furthermore, previous research on sports brands and their interactions with other brands has primarily focused on consumers' self-reported views, behaviors or attitudes. The ability to better comprehend fan (consumer) responses to sports brands has emerged due to developments in web-based technologies. The digital environment offers potential for sports brand creation and administration, as well as serving as an interaction platform for multiple brands in the sports brand ecosystem(Kunkelet al. 2017). Additionally, it gives marketers the chance to gather behavioral data that they can use to enhance their brand management strategies and fortify bonds between customers and the brands. Given the increased availability of behavioral data, examining actual behavior toward sports brands should become a cornerstone of sports branding research(Ibid). According to Biscaia et al. (2013), in order for a brand to be linked with value, consumer connections with it must be both positive and distinctive. This viewpoint contends that the media, word-of-mouth, impression management, a team or athlete, etc. all have an impact on how consumers perceive products. In the digital transformation of today's society, one should be careful in renouncing the „human touch" (Papakonstantinidis et. al. 2021), considering the fact that word of mouth in a real environment has a strong influence on consumer behavior, even more powerful than its digital successor – electronic word of mouth (eWOM) (Baltezarević, Baltezarević 2022).

According to Melnick and Wann (2010), building a sports brand necessitates fans' awareness of the athlete, as well as, a comprehension of what distinguishes him/her from other athletes. Subsequently, constructing an adequate representation of their personal life in general, including factors connected to athletes' abilities on and off the field, is required for establishing a brand (Cortsen 2013). Celebrity branding has grown in importance primarily as a result of the value that their personal brand adds to other brands that they use or support. According to Foong and Yazdanifard (2014), brands that collaborate with celebrities generally enjoy a 20 percent increase in sales. Furthermore, Elberse and Verleun (2012) discovered that brand endorsements of sports celebrities not only provided nearly 4% of the brand's annual revenue, but also caused a $70,000 weekly rise in sales when the athlete excelled in his/her sporting responsibilities. This collaboration has the potential to be a tremendously profitable source of income for sports celebrities, because companies are prepared to invest significant resources in this marketing strategy (Ibid). Stevens et al. (2003) investigated this phenomenonby performing a qualitative study of people seen as heroes by Generation Y.

The results of this study suggest that companies may track trends toward favoring role models with a positive rather than those with a negative image by paying attention to a number of characteristics of sports heroes (such as personality characteristics, athletic skills, social behavior, status as celebrities, and attachment for other reasons) (Ibid). Sports celebrities have become entrepreneurs in their own right, and the brand they represent does not necessarily represent themselves, but their ideas and attitudes that they convey to others(Olenski 2018). Due to the development of the digital environment, well-known sports figures are now more able to act as opinion leaders and shape the attitudes of other users (Baltezarević 2022).

There are numerous examples of athletes who conduct inappropriately on and off the field harming their image, the reputation of their club, and the companies they represent. Often the consequence is the termination of the contract by the club, but also the termination of the sponsorship contract by the companies whose brands they represented. When a famous sports personality exposes himself and behaves inappropriately, it can cause an instant viral effect in the digital environment. Internet users share content at an incredible speed (about a specific event in which a particular athlete is portrayed in a negative connotation). Also, such a situation can cause negative eWOM, which is is frequently uncontrollable and which can indirectly negatively affect consumer attitudes towards the brands represented by such athletes. However, if communication on social networks, on the other hand, is carefully approached, it can have a positive effect on consumer attitudes towards sports brands, especially if the influencers are sports celebrities who possess a high level of credibility that earns them the trust of their followers on the Internet. Among the many social networking sites, Instagram definitely stands out as one of the most popular. Geurin-Eagleman and Burch (2016) discovered that sports brands that employ user-generated material on their Instagram profiles create better interaction from followers when the postings have a clear product focus. According to Kim-Hull (2017), consumers can be attracted through social media platforms, especially Instagram, for commercial, social, and sporting purposes. Professional athletes can also use these platforms to promote themselves (Smith-Sanderson 2015).

RESEARCH OBJECTIVES

Based on the studied literature, we defined three hypotheses for the purposes of empirical research.

H1: If a famous sports personality possesses heroic qualities, the greater the possibility that he/she will be positively perceived by his/her fans.

H2: If a famous sports personality behaves improperly on or off the sports field, it can negatively affect his/her personal image, as well as the image of the brands he/she represents.

H3: If the story about the inappropriate actions of a famous sports personality moves to the digital environment, it can cause negative word-of-mouth communication (eWom) among Internet users and lead to a viral effect.

The research was conducted using an electronic questionnaire with 15 set statements, closed type, which provided us with the attitudes of the respondents. The first part of the questionnaire contained questions about the demographic characteristics of the respondents, while the second part contained the statements defined by the authors. Out of a total of 200 questionnaires that were sent to potential research respondents, 167 correct questionnaires were used.

RESULTS

95 (56.9%) male respondents and 72 (43.1%) female respondents participated in the survey. The age structure of the sample shows that there were most respondents aged 18 to 25, i.e. 50 (29.9%), and the least number of respondents aged 36 to 45, i.e. 18 (10.8%). Most of the respondents had a university degree, i.e. 84 (50.3%). Before testing the validity of the set hypotheses, we checked the internal agreement of the scale composed of the variables that we used to test the set hypotheses.

Table 1. Cronbach's alpha coefficient

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
.795	.799	6

Cronbach's alpha coefficientα=. 795 confirms that the variables are well chosen and the scale satisfies the research task of measuring the respondents' attitudes that are correlated with the set hypotheses.

Given that we tested six variables, for an additional check we calculated the mean correlation between each pair of values. The optimal mean value of the correlation between pairs of values on the scale is between 0.2 and 0.4.

Table 2. Mean correlation values of the tested variables

Item Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
P1	3.05	1.082	167
P2	3.22	1.138	167
P3	2.36	1.121	167
P4	2.96	1.124	167
P5	2.73	1.333	167
P6	3.05	.959	167

From Table 2, we see that the mean correlation values of the tested variables are in the required range, that is, they range from 2.36 to 3.22.

Testing the validity of the set hypotheses gave the following results:

H1: If a famous sports personality possesses heroic qualities, the greater the possibility that he/she will be positively perceived by his/her fans.

The Chi Square test showed that there is a statistically significant relationship as $\chi 2$ (16,1) =221.916[a], p <0.01. Pearson's R = .504 shows that this is a positive strong correlation.

H2: If a famous sports personality behaves improperly on or off the sports field, it can negatively affect his/her personal image, as well as the image of the brands he/she represents.

The Chi Square test showed that there is a statistically significant relationship as $\chi 2$ (16,1) =205.424[a], p <0.01. Pearson's R = .599 shows that this is a positive strong correlation.

H3: If the story about the inappropriate actions of a famous sports personality moves to the digital environment, it can cause negative word-of-mouth communication (eWom) among Internet users and lead to a viral effect.

The Chi Square test showed that there is a statistically significant relationship as $\chi 2$ (16,1) =118.063[a], p <0.01. Pearson's R=.167 shows that this is a positive small correlation.

DISCUSSION AND CONCLUSION

The use of sports celebrities who have the status of a hero with their lifestyle on and off the field and a highly positive image in the public can provide companies (whose brands they represent) with huge benefits, and provide a competitive advantage in dynamic market conditions. Although this marketing strategy is not new, the development of digital technologies has given it a new dimension. In the digital environment, communication with users is easier and faster, and companies are enabled to more effectively influence consumers` attitudes towards their brands. When famous sports personalities act as influencers on social networks, they convey to their users not only their ideas, but also their preferences for the brands they use. Sometimes, these athletes are sponsored by companies and on their behalf, for money, they promote brands, and thanks to their credibility and fame, they exert a strong influence on consumer attitudes towards that brand and their purchasing decisions. However, there are many cases of sports celebrities who, with their careless behavior (on and off the field), damage their public image, as well as, the image of the brands they support. Of course, the unacceptable behavior of an individual affects the reputation of the sports team to which they belong. Often, the epilogue of these situations is the termination of the contract with the famous athlete. Also, this kind of information is usually transmitted through the digital environment. Internet users exchange this kind of negative content among themselves, which is known in the literature as negative word-of-mouth (eWOM). Once negative information spreads virally among Internet users, it is almost impossible to control it.

Empirical research, conducted using SPSS software, confirmed all three hypotheses set forth in this paper.

Testing H1 confirmed that if a famous sports personality possesses heroic qualities, the greater the possibility that he/she will be positively perceived by his/her fans.

Testing H2 confirmed that if a famous sports personality behaves improperly on or off the sports field, it can negatively affect his/her personal image, as well as the image of the brands he/she represents.

Testing H3 confirmed that if the story about the inappropriate actions of a famous sports personality moves to the digital environment, it can cause negative word-of-mouth communication (eWom) among Internet users and lead to a viral effect.

REFERENCES

Aaker 1996: David Aaker. „Building strong brands." The Free Press, New York.

Arai, Ko, Ross 2014: Akiko Arai, Yong Jae Ko, Stephen Ross. „Branding athletes: Exploration and conceptualization of athlete brand image". *Sport Management Review* [Online]. 17(2): 97-106.

Baltezarević-Baltezarević 2021: Radoslav Baltezarević, Ivana Baltezarević. „Daning-Krugerov efekat: Uticaj iskrivljene realnosti na percepciju potrošača prema luksuznim brendovima." *Baština*, Vol. 31 sv. 55, pp. 237-253.

Baltezarević 2022: Radoslav Baltezarević. „Uloga normativnog konformizma u digitalnom okruženju u kreiranju stavova potrošača prema luksuznim brendovama." *Megatrend revija,* Vol. 19, № 1, 177-188.

Baltezarević, Baltezarević 2022: Radoslav Baltezarević, Vesna Baltezarević. „The influence of digital political communication supported by neuromarketing methods on consumer perception towards a tourist destination." *Megatrend revija,* Vol. 19, No 2, 2022.

Bauer, Stokburger-Sauer, Exler 2008: Hans Bauer, Nicola Stokburger-Sauer, Stefanie Exler. „Brand Image and Fan Loyalty in Professional Team Sport: A Refined Model and Empirical Assessment". *Journal of Sport Management*, vol. 22, no. 2, pp. 205-26.

Berry 2000: Leonard Berry. „Cultivating service brand equity." *Journal of the Academy of Marketing Science, 28*(1), 128–137.

Biscaia, Correia, Rosado, Ross, Marôco 2013: Rui Biscaia, Abel Correia, Stephen Ross, António Rosado, João Marôco. „Spectator- Based Brand Equity in Professional Soccer." *Sport Marketing Quarterly* 22(1): 20-32.

Blackwell, Miniard, Engel 2001: Roger Blackwell, Paul Miniard, James Engel, Consumer Behavior. Mason, Ohio: South-Western.

Charbonneau, Garland 2006: Jan Charbonneau, Ron Garland. „The use of celebrity athletes as endorsers: Views of theNew Zealand general public." *International Journal of Sports Marketing and Sponsorship,*7(4), 326-333.

Cortsen 2013: Kenneth Cortsen. „Annika Sörenstam- ahybrid personal sports brand." *Sport, Business and Management: Int J.* 3(1): 37-62.

Elberse, Verleun 2012: Anita Elberse, Jeroen Verleun. „The Economic Value of Celebrity Endorsements." *Journal of Advertising Research* 52, no. 2 149–165.

Foong, Yazdanifard 2014: Serena Lim Siew Foong, Rashad Yazdanifard. „Celebrity Endorsement as a Marketing Tool." *Global Journal of Management and Business Research*. 14(4). https://journalofbusiness.org/index.php/GJMBR/article/view/1429/1336

Foster, Greyser, Walsh 2006: George Foster, Stephen Greyser, Bill Walsh. The business of sports: Text and cases onstrategy and management. Mason, OH: Thomson South-Western.

Geurin, Eagleman-Burch 2016: Andrea Geurin, Eagleman, Lauren M. Burch. „Communicating via photographs: A gendered analysis of Olympic athletes' visual self-presentation onInstagram." *Sport Management Review, 19(2),* 133-145.

Gilmour, Rowe 2010: Callum Gilmour, DavidRowe. „When Becks came to Sydney: Multiple readings of a sportcelebrity." *Soccer & Society, 11*(3), 229-241.

Goode 1978: William Josiah Goode. The celebration of heroes: Prestige as a control system. Los Angeles, CA: University of California Press.

Gutman 1982: Jonathan Gutman. „A Means-End Chain Model Based on Consumer Categorization Processes". *Journal of Marketing*, vol. 46, no. 2, pp. 60-72.

Hill, Vincent 2006: John Hill, John Vincent. „Globalisation and sports branding: The case of Manchester United." *International Journal of Sports Marketing and Sponsorship, 7*(3), 213-230.

James 2002: Dana James. „Athlete or competition? How to choose." *Marketing News, 36*(15), 4.

Kamins, Brand, Hoeke, Moe1989: Michael Kamins, Meribeth Brand, Stuart Hoeke, John Moe. „Two-Sided Versus One-Sided Celebrity Endorsements: The Impact on Advertising Effectiveness and Credibility". *Journalof Advertising*, vol. 18, no. 2, pp. 4-10.

Keller 2013: Kevin Lane Keller. Strategic Brand Management. England: Pearson Education Limited.

Kim, Hull 2017: Joon Kim, Kevin Hull. „How fans are engaging with baseball teams demonstrating multiple objectives on Instagram." *Sport, Business and Management: An International Journal*, *7*(2), 216-232.

Kunkel, Funk, King 2014: Thilo Kunkel, Daniel Funk, Ceridwyn King. „Developing a conceptual understanding of consumer-based league brand associations." *Journal of Sport Management, 28*, 49–67.

Kunkel, Funk, Lock 2017: Thilo Kunkel, Daniel Funk, Daniel Lock. „The efect of the league brand on the relationship between the team brand and behavioral intentions: A formative approach examining brand associations and brand relationships." *Journal of Sport Management*, *31*(4), 1–43.

Kwiatek, Baltezarević, Papakonstantinidis 2021: Piotr Kwiatek, Radoslav Baltezarević, Stavros Papakonstantinidis. „The impact of credibility of influencers recommendations on social media on consumers behavior towards brands." *Informatologia. Vol. 54 No. 3-4,* 181-196.

Madrigal 2000: Robert Madrigal. „The influence of social alliances with sports teams on intentions topurchase corporate sponsors' products". *Journal of Advertising*, vol. 29, no. 4.

Maddux, Rogers 1980: James Maddux, Ronald Rogers. „Effects of source expertness, physical attractiveness, and supporting arguments on persuasion: A case of brains over beauty". *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 39, no. 2, pp. 235-44.

McCracken 1989: Grant McCracken. „Who is the celebrity endorser? Cultural foundations of the endorsement process." *Journal of Consumer Research, 16*(3), 310-321.

McDonell 2011: Terry McDonell. „Sport in America". *Sports Illustrated, 115*(21), 70.

Melnick-Wann 2010: Merrill Melnick, Daniel Wann. „An Examination of Sport Fandom in Australia: Socialization, Team Identification, and Fan Behavior." *Int Rev Sociol Sport*. 2010; 46(4):456–470.

Ohanian 1991: Roobina Ohanian. „The impact of celebrity spokespersons' perceived image on consumer sintention to purchase." *Journal of Advertising Research,* vol. 31, no. 1, pp. 46-54.

Olenski 2018: Steve Olenski. „Brands, Branding And Celebrities." *Forbes* [Online]. https://www.forbes.com/sites/steveolenski/2018/04/02/brands-branding-and-celebrities/?sh=5acc42ab4db9 (Accessed: 26.01.2023).

Papakonstantinidis, Kwiatek, Baltezarević 2021. Stavros Papakonstantinidis, Piotr Kwiatek, Radoslav Baltezarević. „The impact of relationship quality and self-service technology on company performance". *Polish Journal of Management Studies 2021*; 23 (1): 315-326.

Premeaux 2005: Shane Premeaux. „The Attitudes of Middle Class Male and Female Consumers Regardingthe Effectiveness of Celebrity Endorsers". *Journal of Promotion Management*, vol. 11, no. 4,pp. 33-48.

Quester-Thompson 2001: Pascale Quester, Beverley Thompson. „Advertising and Promotion Leverage on Arts Sponsorship Effectiveness". *Journal of Advertising Research,* vol. 41, no. 1, pp. 33-47.

Shuart 2007: Joshua Shuart. „Heroes in sport: Assessing celebrity endorser effectiveness." *International Journal of Sports Marketing & Sponsorship, 8*(2), 126-140.

Smith, Sanderson 2015: Lauren Reichart Smith, Jimmy Sanderson. „I'm going to Instagram it! An analysis of athlete self-presentation on Instagram." *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, *59*(2), 342–358.

Stevens-Lathrop-Bradish 2003: Julie *Stevens*, Anna *Lathrop,* Cheri *Bradish*. "Who is your hero? Implications for athlete endorsement strategies." *Sport Marketing Quarterly, 12*(2), 103-110.

Sutton, McDonald, Milne 1997: William Sutton, Mark McDonald, George Milne. „Creating and fosteringfan identification in professional sports." *Sport Marketing Quarterly, 6*(1), 15-22.

Trail, Anderson, Fink 2005: Galen Trail, Dean Anderson, Janet Fink. „Consumer satisfaction and identify theory: Amodel of sport spectator conative loyalty". *Sport Marketing Quarterly*, vol. 14, no. 2, pp. 98-111.

Yang, Shi, Goldfarb 2009: Yupin Yang, Mengaze Shi, Avi Goldfarb. „Estimating the value of brand alliances in professional team sports." *Marketing Science, 28*(6), 1095-1111.

Радослав В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ
Ставрос ПАПАКОНСТАНТИНИДИС

СПОРТСКЕ ЛИЧНОСТИ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА СТАВОВЕ ПОТРОШАЧА

Резиме

Спортске познате личности се често сматрају херојима, како на локалном тако и на међународном нивоу. Понашање ових спортиста на терену, где се истичу као лидери својих тимова, уз здраве вредности у приватном животу, често обогаћене филантропским активностима, не измичу пажњи стручњака за спортски маркетинг. Могућа је обострано корисна сарадња са спортском славном личношћу, чији је имиџ у складу са имиџом бренда компаније. Спортисти могу да зараде значајан додатни профит, док компаније могу побољшати имиџ свог бренда и стећи конкурентску предност. Данас је дигитално окружење ову маркетиншку стратегију учинило још ефикаснијом, јер су познате спортске личности у бољој могућности да директно и ефективније утичу на ставове спортских потрошача (њихових навијача). Проблем настаје, међутим, када спортске познате личности непримереним понашањем наруше сопствену репутацију. Спортске познате личности такође могу нарушити репутацију својих спортских клубова, као и репутацију брендова које подржавају и/или промовишу. Ова ситуација је посебно проблематична за брендове када негативна електронска усмена предаја (eWOM) наноси непроцењиву штету репутацији компаније.

Кључне речи: имиџ спортских познатих личности, спортски маркетинг, дигитално окружење, ставови спортских потрошача, бренд.

Рад је предат 28. децембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 659.23
339.13.017
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45045

Оригинални научни рад

*Ивана Д. ЂЕЛОШЕВИЋ**

*Бранка Г. СПАСОЈЕВИЋ***
Академија струковних студија косовско метохијска, Лепосавић

УЛОГА КОМУНИКАЦИЈЕ У ПРОЦЕСУ ИСТРАЖИВАЊА ТРЖИШТА

Апстракт: Комуникацијом човек покреће стваралаштво, развија идеје, размењује информације, стиче познанства и утиче на свет око себе просторно и временски. Добра комуникација је кључ успеха и веома је битна за опстанак и развој сваког предузећа. Комуникација је један од кључних елемената у истраживању тржишта јер приступ информацијама и истраживачке методе у великој мери зависе од техника и начина пословне комуникације. Ефикасна и ефективна пословна комуникација има суштински значај за успех компанија у данашњем пословном окружењу. Циљ овог рада је да кроз анализу и истраживање утврди колика је улога комуникације у процесу истраживања тржишта.

Кључне речи: пословна комуникација, тржиште, процес истраживања, методологија истраживања, извори информација.

УВОД

Комуникација је једна од основних потреба у тржишном пословању. Посредством ње људи изражавају своја мишљења, утичу на друге и подстичу на тај начин размену информација. Историјски гледано, комуникација је присутна од настанка тржишта из времена просте робне производње када су се активности одвијале по принципу трампе. Као активност је присутна свакодневно у приватном и пословном животу и често нисмо ни свесни њене улоге. Она је повезана са свиме што чини људски живот. Комуникацијом човек покреће стваралаштво, развија идеје и утиче на свет око себе, тј. на своје пословно окружење. Она је одраз људске свести, понашања појединаца, интелекта и на тај начин учествује у креирању успешних друштвених односа.

Пословна комуникација је од изузетне важности у процесу истраживања тржишта, односима са потрошачима, односима с јавношћу, корпоративној комуникацији, менаџменту и међуљудској комуникацији. Ефикасна пословна комуникација има суштински значај за успех компанија у данашњем пословном окружењу. Бројна истраживања говоре у прилог томе да способност

* Професор струковних студија, ivanavespec@gmail.com
** Професор струковних студија, brankapec@gmail.com

слушања, писања, извештавања имају велики успех и представљају кључни елемент за успешно пословање. Комуникација је почетна база пословног процеса и гарант успешних пословних односа. Вештина комуницирања је активност која се развија, дакле може се научити, увежбати и усавршити. Стога данас постоје бројне технике и методе комуницирања. Добра пословна комуникација укључује и одређена правила понашања односно бонтон.

ТРЖИШТЕ И КОМУНИКАЦИЈА

Сложени и турбулентни услови пословања захтевају повезаност низа активности и пословну комуникацију која је данас неизоставни део тржишног система. Тржиште и сви елементи који су у вези са њим указују на комплексност овог економског феномена. Итеракција између учесника у тржишном пословању постаје све значајнија у просторном и временском смислу.

Будући да је тржиште елемент окружења предузећа и најважнији фактор у пословном окружењу, корисно је у ту сврху дати његову дефиницију. У развијеној тржишној економији, тржиште је највреднији фактор који треба одржавати и проширивати. Историјски гледано, тржиште је веома стар економски феномен. Са значајном улогом сусрећемо се у периоду просте робне производње. Међутим, временом са растом и развојем друштва, усавршавањем производних снага и производних односа, мењала се улога и значај тржишта.

Тржиште је део друштвено-економског система сваке националне економије. Преко њега се остварује свеукупност односа између понуде и тражње у одређеним временским оквирима. Оно показује слику стања привреде једне земље и на тај начин предочава привредним субјектима у ком правцу треба да буде усмерена њихова пословна иницијатива. Оцена пословања привредног субјекта и његових пословних подухвата врши се на тржишту. Стога је улога пословне комуникације у овом процесу јако битна јер одређује и утиче на ток и обим пословања.

Улога информације у процесу пословне комуникације и процесу истраживања тржишта је јако битна. На бази информација сва тржишта предузећа планирају раст и развој, дефинишу програмску иницијативу, врше позиционирање на тржишту и предузимају инвестиционе захвате. Дакле, привредни субјекти су принуђени да своје поступке и ставове преиситују, анализирају и прилагођавају актуелним тржишним условима и у складу са информацијама које су део пословног процеса.

За доносиоце пословних одлука у једној компанији од великог значаја је анализа укупног тржишног потенција. „UPT=n*q*c, где је n-број купаца за специфични производ, q-количина производа коју купује просечан купац, c-просечна цена јединице производа“ (Милетић 2010: 33). Овом анализом долази се до вредних информација којима се утврђује величина тржишта, број купаца, њихова куповна способност, мотиви куповине, информисаност потрошача и др. Укупни тржишни потенцијал не представља стварно и тренутно стање на тржишту већ је једна

реална претпоставка будућег тржишног кретања, што још једном потврђује важност информација које се добијају процесом комуникације.

У предузећу се ствара идеја о жељеном нивоу комуникација са тржиштем. Током реализације маркетинг стратегије и анализирањем различитих облика тражње, менаџер или власник предузећа у складу са својим циљевима треба да донесе праве одлуке уважавајући пре свега информације добијене маркетинг истраживањем. Оно што мора узети у обзир јесте добро познавање тржишног окружења у коме послује субјекат а које се односи на величину тржишта, технологије, дистрибутивне канале, број потрошача, расположиви доходак, конкуренцију и сл. Стога је главна функција истраживања тржишта да прикупи информације које ће помоћи да се идентификује проблем и створи могућност за избор најповољнијег маркетинг програма који носи највећу тражњу.

ТОК КОМУНИКАЦИЈЕ У ИСТРАЖИВАЊУ ТРЖИШТА

Комуникација је реч италијанског порекла и означава преношење информација у виду говора, писаних порука, знакова и симбола. Процес комуникације се описује као испољавање осећања, слушање, размена мишљења, дописивање и сл. О значају пословне комуникације говоре бројна истраживања која кажу да пословни људи око 60% свог времена проводе у комуникацији са другим учесницима на тржишту. Дакле, сврха пословне комуникације јесте: успостављање позитивних односа на тржишту, сарадња са купцима, сарадња са пословним партнерима, изградња имица, промоција производа, потрага за информацијама, стицање кредибилитета. Заправно, суштина комуницирања је преношење информација од пошиљаоца ка примаоцу. Пренети праву и благовремену информацију примаоцу је од суштинског значаја. Стога порука мора бити јасна, недвосмислена, тачна, благовремена, да садржи временски ток, мора да смањи неизвесност и да садржи неки елемент изненађења. Могли бисмо рећи да су елементи процеса комуникације: пошиљалац, порука, кодирање, декодирање и прималац.

Успешан комуникатор мора да предвиди сметње које могу настати у каналу комуникације тј. бројне начине због којих би порука могла бити погрешно схваћена. Што значи да пошиљалац треба бити максимално концентрисан на ефективније креирање поруке како би она била схваћена на прави начин. Даљи ток комуникације зависи не само од пошиљаоца већ и од примаоца. Задатак примаоца је да поруку схвати на прави начин и да на њу адекватно реагује, тј. пошаље повратну информацију.

У процесу истраживања тржишта наведени елементи комуникације играју значајну улогу уколико се гледају кроз призму истраживачких фаза. Све фазе процеса истраживања тржишта захтевају различите облике комуникације. Који ниво комуникације ће бити заступљен у одређеној истраживачкој фази зависи од предмета и циља истраживања и постављене почетне хипотезе. У даљем току рада осврнућемо се на фазе процеса истраживања тржишта и облике комуницирања у оквиру њих.

Процес истраживања тржишта је сложен и континуиран и састоји се од низа међусобно повезаних активности које је потребно обавити у одређеном временском периоду. Реализује се уз помоћ пројекта тј. плана истраживања. План истраживања је писани документ у коме су разрађене фазе процеса истраживања тржишта. Разрада и анализа ових фаза неће имати успеха уколико се не сагледа ток комуникације у оквиру њих. Дакле, комуникационе вештине, знања и способности су предуслов ефикасности и ефективности истраживачког процеса. Истраживачки пројекат мора бити важан како у просторном и временском оквиру, роковима, трошковима, избору метода и потребних кадрова. Ефективно истраживање састоји се из следећих етапа: (Kotler, Keler 2006: 103-115)

– дефинисање проблема и постављање хипотеза;
– развој плана истраживања-одабрати методе решавања проблема;
– прикупљање информација;
– презентовање резултата.

За успешну реализацију потребно је да се фазе реализују у целини тј. извештај је спреман за презентацију након што су успешно савладане све фазе.

ДЕФИНИСАЊЕ ПРОБЛЕМА

Дефинисање и препознавање проблема је прва фаза истраживачког процеса. Истраживачи настоје да јасно и прецизно одреде шта је проблем и које препреке им стоје на путу решавања истог. Под маркетинг проблемом се обично подразумевају последице које су видљиве у пословању: смањење тржишног учешћа, процена вредности стамбеног објекта, застој у продаји, недовољан број потрошача, смањење дистрибутивних канала, недовољна улагања у рекламу, повећана конкуренција и сл. Маркетинг истраживач приступа различитим видовима комуникације како би установио да ли се узроци неуспеха налазе унутар компаније или су проузроковани општим привредним кретањима. Ако се у процесу комуникације утврди да су на постојеће симптоме деловали фактори унутар предузећа, активности треба усмерити на преиспитивање стања маркетинг микса предузећа и радне атмосфере у колективу и кориговања до границе елиминиције симптома. Ако су на стање у предузећу деловали фактори споља, узроковани економском ситуацијом на тржишту, активности треба усмерити у правцу прилагођавања таквом стању.

Хипотезе су претпоставке које чине саставне елементе истраживања, чија се тачност може доказати или оспорити. Дакле, оне морају бити доказане и објашњене или одбачене. Хипотеза одређује облик и садржај упитника. У развоју хипотеза комуникација је неизоставни елемент јер истраживач користи све расположиве изворе информација како би дошло до одговора на истраживачко питање. Хипотеза може бити нпр. „на територији општине Лепосавић постоје услови за развој органске производње“. Ова хипотеза одређује облик упитника, врсте питања, Ликертову скалу. На основу одговора испитаника на постављено питање треба је доказати или одбацити као неосновану. Од тока и облика комуникације са испитаницима зависи квалитет прикупљених одговора.

ИЗБОР МЕТОДОЛОГИЈЕ ИСТРАЖИВАЊА

Када дефинише маркетинг проблем и постави почетну хипотезу, следећи корак за маркетинг истраживача јесте дефинисање плана, односно избор методе којом ће комуницирати са испитаницима. Избор и начин облика комуникације опредељује методолошки оквир. Најчешће коришћен је метод испитивања тј. прикупљање информација путем упитника, подсетника или скала. У данашњем времену услед развоја нових технологија најчешће су то електронски упитници. Истраживања показују да потрошачи у Србији још увек воле „живу реч", те стога традиционални облик упитника постиже високу репрезентативност узорка. Без обзира која се врста анкете или комбинација техника користи (отворена и затворена питања, питања са вишеструким избором одговора, семантички диференцијал, Ликертова скала, скала константног збира, скала рангирања), облик и начин на који је дизајниран упитник утиче на квалитет добијених одговора и поузданост података. У наставку неколико идеја за развијање ефективног упитника: „питања требају бити кратка и лако разумљива, поређана логичким редоследом, креирајте визуелно разумљив дизајн, формулисати питања на која се може лако одговорити и која се могу табеларно приказати, код питања са вишеструким избором одговора, наведите све одговоре који се могу узети у обзир, избегавајте питања која задиру у приватност испитаника, избегавајте сугестивна питања која могу да наведу на одговор" (Lehman DuFrene 2015: 179).

Ликертова скала (име је добила по психологу Ренсису Ликерту) је једна од техника која даје веома добре резултате истраживања. Категорије одговора се смештају на скали од 1-5, тј. од 0-100%. Маркетинг истраживач ову скалу формира на основу постављене хипотезе. Пре самог истраживања у обавези је да објасни испитанику значење одговора (одговор „апсолутно се слажем значи да се 100% слажете са задатом тврдњом, одговор делимично се слажем значи да се 75% слажете, одговор и слажем се и не слажем се значи да се 50% слажете са наведеним, одговор делимично се не слажем значи да се 25% слажете и одговор апсолутно се не слажем значи да се 0% слажете са наведеном тврдњом"). Нумерички одговори испитаника се смештају у базу података која се статистички обрађује и на основу које се извлаче резултати истраживања.

ИЗВОРИ ИНФОРМАЦИЈА

Извор података и информација зависи од постављеног предмета истраживања. Најчешћа класификација извора информација је на: секундарне и примарне.

Секундарни подаци су они који већ негде постоје, тј. секундарно истраживање се односи на прикупљање података из расположивих извора. Овим истраживањем се постављу основе, стичу нова сазнања, допуњују информације, добијају статистички подаци релевантни за дати проблем, откривају нове области. Успешан комуникатор путем секундарних извора истраживања, некада може доћи до веома значајних, можда донекле и скривених података, који могу бити значајни за дати маркетинг проблем. Ово потврђује да је улога пословне комуникације у процесу

истраживања тржишта итекако важна детерминанта. Секундарни извори су јако компексни и сложени за истраживача. Обухватају публиковане материјале у земљи и иностранству, књиге, часописе, рачунарске базе података, интернет претраживаче, књиговодствене извештаје (биланс стања, биланс успеха, маркетинг план), маркетинг базе података, извештаји банака и сл.

Примарно истраживање се спроводи на тржишту обично за одређену сврху. Извори информација су обично потрошачи као појединци, домаћинства као потрошачке јединице, предузећа као потрошачи, конкуренти, трговачки путници. Примарна истраживања могу се спроводити кроз анкете (истраживање појаве у датом временском тренутку), узорковање (заснива се на истраживању случајно одабраних испитаника односно избором јединица из неподељеног-хомогеног скупа по принципу случајности, ако је у питању прост случајни узорак), опсервационе студије (помоћу њих истраживач посматра одређене феномене и на основу њих долази до нових поставки или закључака) и експерименте (посматрање две исте групе испитаника тј. узорка посматрања и на основу експерименталног посматрања додељује се променљива варијабла једном узорку).

ПРЕЗЕНТОВАЊЕ РЕЗУЛТАТА

Пре последњег корака односно писања извештаја, маркетинг истраживач врши селекцију непотребних информација које су прикупљене у процесу истраживања. Заправо, он има на располагању огромну количину података која се сматра употребљивим за даљу обраду и анализу. Дакле, истраживач треба да издвоји битне од небитних информација и да их разврста у групе по сродности тј. да спроведе контролу прикупљених података и њихово кодирање. Након тога следи статистичка обрада података и представљање у виду табела, графикона, хистограма. У зависности од врсте студија ради се аритметичка средина, модус, медијана, медијала како би се утврдила просечна вреднсот дистрибуције. Када желимо да утврдимо однос између одговора које су испитаници дали на једно питање и одговора које су дали на друго питање користи се корелациона анализа.

Врло важна фаза у процесу истраживања јесте представљање резултата, где комуникационе вештине и знања играју кључну улогу. Маркетинг истраживач треба правилно да интерпретира податке који су релевантни за дато истраживање. И најбоље истраживање је бесмислено, уколико истраживач не интер-претира информације на прави начин. При интерпретирању резултата истраживања треба избегавати следеће грешке: „не прецењивати податке који иду у прилог, већ ући у срж проблема, не игнорисати ретке али карактеристичне одговоре, не веровати превише просецима, нити мишљења сматрати чињеницама, не тежити да се презентирају запањујући резултати, не прихватити сумњиве корелације, нити мешати узроке и последице“ (Luck, Wales, Taylor: 300-302).

Извештај треба да садржи: увод (који читаоца уводи у тему), разраду (приказује све прикупљене информације које се повезују да задатим проблемом и које потврђују почетну хипотезу), анализу (њен задатак је да објасни прикупљене

информације и мере које би на основу тога требало предузети), прилоге (референце, додаци, индекс појмова). Два основна принципа научног метода (индукција и дедукција), доприносе значајној интерпретацији резултата маркетинг истраживања.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

„Истраживање укључује статистичке анализе које се односе на анализу променљивих, приказивање статистика и анализа распореда променљивих. Општа хипотеза је: комуникација игра важну улогу у процесу истраживања тржишта.

Врста истраживања, избор скупа, узорака и њихов опис: Основни метод истраживања, тј. техника за прикупљање података, у овом раду је била анонимна анкета коју су инспитаници-предузећа попуњавали приликом непосредних контаката. Ова техника је изабрана из разлога што је најјефтинија и што се на лак и једноставан начин може доћи до великог броја података, који се лако и прецизно могу упоређивати и који су неопходни за боље разумевање истраживаног проблема, предмета истраживања и доказивање хипотезе. Упитник се састоји из 6 питања, како би се утврдило мишљење анкетираних о значају, процесу и вештинама комуникације у тржишном пословању. Питања погледати у прилогу 1- упитник.

Предмет истраживања су мала и средња предузећа. Истраживање је спроведено на простом, случајном узорку од 120 предузећа. Према броју запослених, фреквенција је следећа: 40 испитаника-предузећа има до 40 запослених, 41 предузеће-испитаник има од 40 до 50 запослених и осталих 39 има преко 50 запослених. Према врсти предузећа дистрибуција је следећа: 57 трговинских предузећа и 63 производних предузећа. Коришћена је Ликертова петостепена скала“ (Ђелошевић 2016: 298).

Променљиве у истраживању: променљиве у статистичким моделима су број запослених, врста предузећа и одговори на постављена питања.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

„Распоред и структура испитаника-предузећа према броју запослених. Карактеристике узорка показују да просечан број запослених у узорку, мерен преко средине из збира-аритметичке средине, износи 43,96. Медијана је 44,5 и показује да *50%* испитаника има мање од 44 запослених, а *50%* више. Вредност обележја која има највећу фреквенцију-модус је 40 запослених, односно највећи број испитаника је са 40 запослених. Просечно одступање у узорку, мерено преко стандардне девијације, је 11,74 запослених. Коефицијент варијације, однос између стандардне девијације и аритметичке средине у %, у узорка је 26,71%. Пошто је мањи од 30% показује да је узорак релативно хомоген, репрезентативан и да може да послужи за извођење валидних закључака. Распоред је незнатно негативно асиметричан (коефицијент симетрије је -0,107≈0) у односу на нормални распоред, односно приближно је симетричан“ (Ђелошевић 2016: 300).

„Табела 1: Статистике променљиве број запослених

Величина узорка n	120
Аритметичка средина	43,9583
Медијана	44,5000
Модус	40,00
Стд. девијација	11,74047
Варијанса	137,839
Коефицијент симетрије	-,107
Стд. грешка симетрије	,221
Коефицијент спљоштености	-,852

Извор: самостално истраживање у SPSS 20.0

Распоред и структура испитаника према врсти предузећа

Укупан број испитаника-предузећа у узорку је 120. Од тога је 57 трговинских предузећа или 47,5 % и 63 производна предузећа или 52,5 %

Табела 2: Распоред према врсти предузећа

Пол	Број испитаника	% учешће	Кумулатив % учешћа
Трговинско (1)	57	47,5	47,5
Производно (2)	63	52,5	100,0
Укупно	120	100,0	

Извор: самостално истраживање у SPSS 20.0

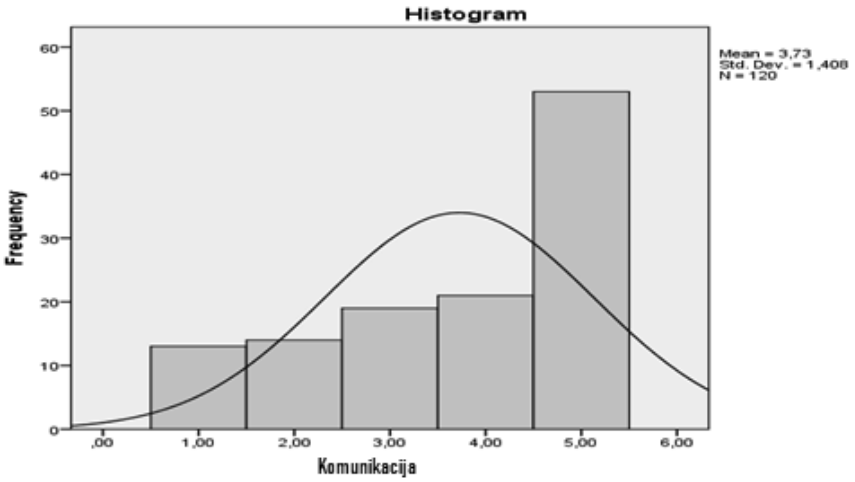
Распоред и структура испитаника према одговору на тврдњу: „комуникација је једна од основних потреба у тржишном пословању".

Просечни одговор испитаника, мерен преко средине из збира, је 3,725. То значи да се испитаници приближно слажу да је комуникација једна од основних потреба у тржишном пословању. У табели приказани су распореди апсолутних и релативних фреквенција променљиве одговора на постављену тврдњу. На основу података може се закључити да је најмањи број испитаника који се апсолутно не слажу са наведеном тврдњом; њих 13 или 10,8%. Највећи број испитаника њих 53 или 44,2% се апсолутно слаже са наведеним тврдњом. Број испитаника који се и слажу и не слажу са наведеном тврдњом је 19 или 15,8%.

Табела 3: Распоред испитаника према одговору на тврдњу: „комуникација је једна од основних потреба у тржишном пословању"

Одговори	Број испитаника	% учешће	Кумулатив % учешћа
Апсолутно се не слажем (1)	13	10,8	10,8
Не слажем се (2)	14	11,7	22,5
И слажем се и не слажем се (3)	19	15,8	38,3
Слажем се (4)	21	17,5	55,8
Апсолутно се слажем (5)	53	44,2	100,0
Укупно	120	100	

Слика 1: Хистограм броја испитаника према одговору на тврдњу:
„комуникација је једна од основних потреба у тржишном пословању“

Извор: на основу їодаїака їреїходне їабеле (Ђелошевић 2016: 302).

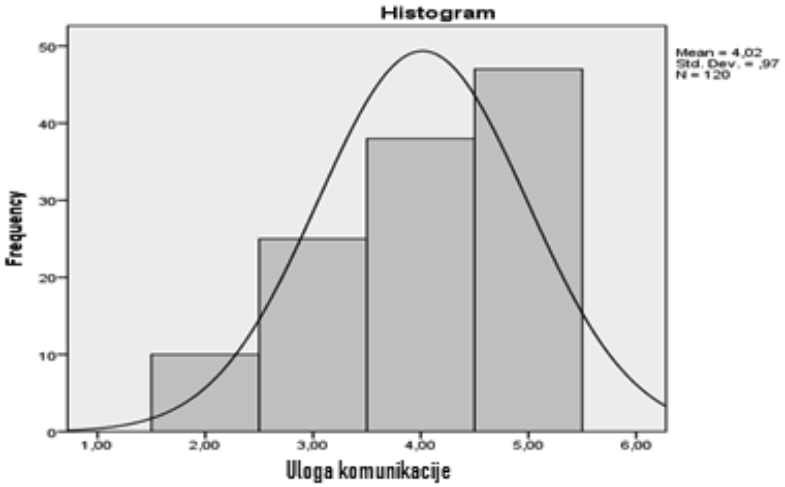
Расїоред и сїруктура испиїаника їрема одїовору на їиїање: „колико је важна улоїа комуникације у їроцесу истраживања тржишта?“

„Аритметичка средина показује да је просечни одговор испитаника делимично важна 4,02. У табели приказани су распореди апсолутних и релативних фреквенција променљиве одговора на постављено питање. На основу података може се закључити да ниједан испитаник не мисли да је улога укомуникације апсолутно неважна у процесу истраживања тржишта. Највећи број испитаника мисли да је веома важна 47 или 39,2%. Број испитаника који се и слажу и не слажу са наведеним тврђењем је 25 или 20,8%.

Табела 4: Распоред испитаника према одговору на питање:
„колико је важна улога комуникације у процесу истраживања тржишта“

Одговори	Број испитаника	% учешће	Кумулатив % учешћа
Апсолутно неважна (1)	0	0	0
Делимично неважна (2)	10	8,3	8,3
И важна и неважна (3)	25	20,8	29,2
Делимично важна (4)	38	31,7	60,8
Веома важна (5)	47	39,2	100,0
Укупно	120	100,0	

Слика 2: Хистограм броја испитаника према одговору на питање: „колико је важна улога комуникације у процесу истраживања тржишта“

Извор: на основу података из претходне табеле

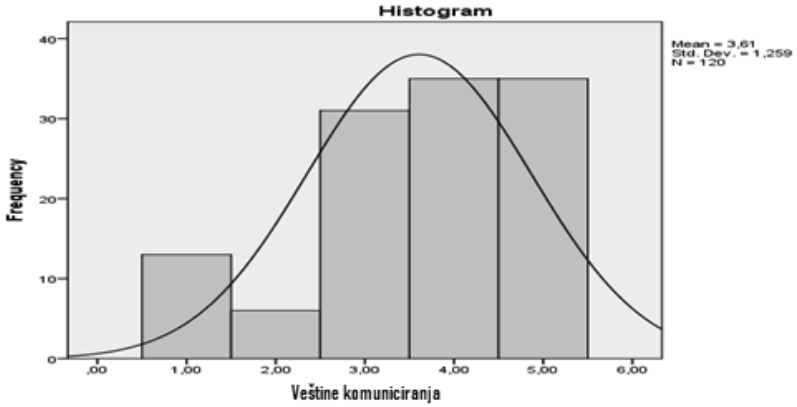
Распоред и структура испитаника према одговору на питање: „да ли сте задовољни својим вештинама у пословном комуницирању.“

Аритметичка средина узорка показује да је просечни одговор испитаника је 3,61. Сви испитаници у узорку приближно слажу да са наведеним тврђењем (3,61≈4). У табели приказани су распореди апсолутних и релативних фреквенција промењиве одговора на постављено питање. На основу података може се закључити да је 19 испитаника или 15,8% апсолутно и делимично незадовољно са наведеним, а 101 испитаник или 84,2% и слаже се и не слаже се, слаже се и апсолутно се слаже са наведеним питањем (Ђелошевић 2016: 298).

Табела 5: Распоред испитаника према одговору на тврђење: „да ли сте задовољни својим вештинама у пословном комуницирању“

Одговори	Број испитаника	% учешће	Кумулатив % учешћа
Апсолутно незадовољан (1)	13	10,8	10,8
Делимично незадовољан (2)	6	5,0	15,8
И задовољан и незадовољан (3)	31	25,8	41,7
Делимично задовољан (4)	35	29,2	70,8
Апсолутно задовољан (5)	35	29,2	100,0
Укупно	120	100,0	

Слика 3: Хистограм броја испитаника према одговору на тврђење: „Да ли сте задовољни својим вештинама у пословном комуницирању?“

Извор: на основу їодаїака їреїходне їабеле

Расїоред и сїрукїура исїиїаника їрема одїовору на иїиїање: „Који облик комуникације најчешће користиїе у їроцесу исїраживања їржишїа

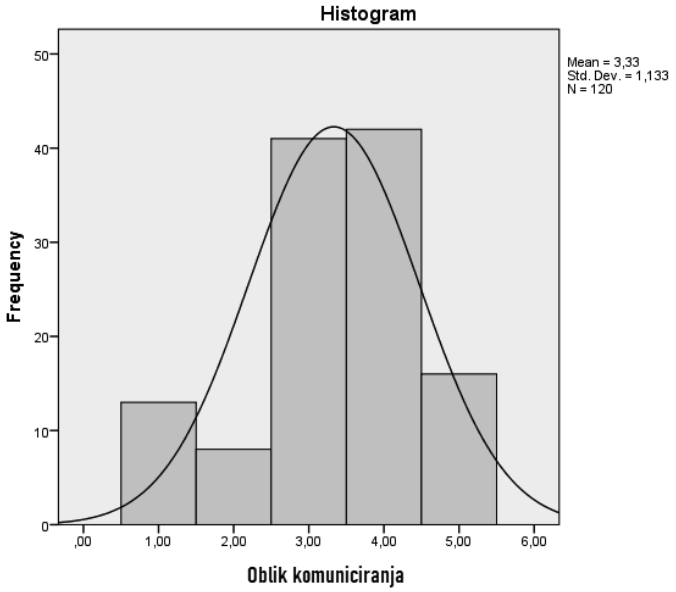
„Аритметичка средина, средина из збира, у узорку је 3,3333-вредност обележја. У табели приказани су распореди апсолутних и релативних фреквенција променљиве одговора на постављено питање. На основу података може се закључити да најмањи број испитаника комуницира телефоном 8 или 6,7%. Највећи број испитаника њих 42 или 35% комуницира путем рачунара. Од укупног броја испитаника њих 41 или 34,2% користи личну комуникацију.

Табела 6: Распоред испитаника према одговору на тврђење: „који облик комуникације најчешће користите у процесу истраживања тржишта“

Одговори	Број испитаника	% учешће	Кумулатив % учешћа
Дописна комуникација (1)	13	10,8	10,8
Комуникација путем телефона (2)	8	6,7	17,5
Лична комуникација (3)	41	34,2	51,7
Комуникација путем рачунара (4)	42	35,0	86,7
Путем фокус група (5)	16	13,3	100,0
Укупно	120	100,0	

Извор: самосїално исїраживање у SPSS 20.0

Слика 4: Хистограм броја испитаника према одговору на тврђење: „који облик комуникације најчешће користите у процесу истраживања тржишта“

Извор: на основу података претходне табеле

Распоред и структура испитаника према одговору на питање: „колико често комуницирате са својим запосленим.“

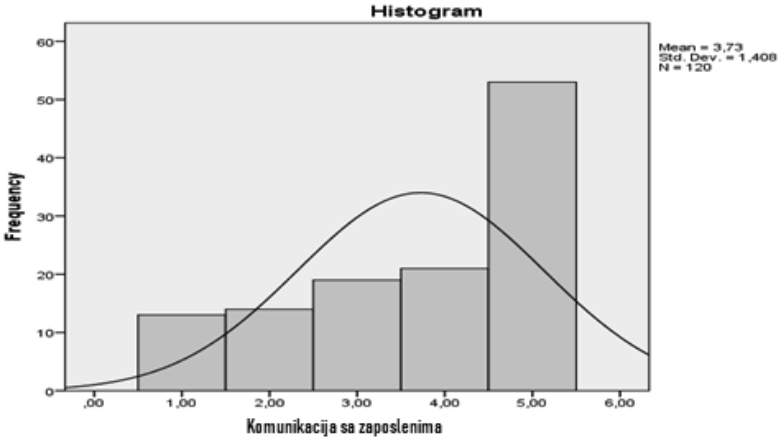
Просечни одговор испитаника, мерен преко средине из збира, је 3,725. У табели приказани су распореди апсолутних и релативних фреквенција променљиве одговора на постављено тврђење. На основу података може се закључити да је најмањи број испитаника њих 13 или 10,8% који ретко комуницирају. Највећи број испитаника њих 53 или 44,2% свакодневно комуницирају.

Табела 7: Распоред испитаника према одговору на тврђење: „колико често комуницирате са својим запосленим“

Одговори	Број испитаника	% учешће	Кумулатив % учешћа
Ретко (1)	13	10,8	10,8
Само када имамо проблем (2)	14	11,7	22,5
Једном месечно (3)	19	15,8	38,3
Једном недељно (4)	21	17,5	55,8
Свакодневно комуницирамо (5)	53	44,2	100,0
Укупно	120	100	

Извор: самостално истраживање у SPSS 20.0“ (Ђелошевић 2016: 298)

Слика 5: Хистограм броја испитаника према одговору на тврђење: „колико често комуницирате са својим запосленим“

Извор: на основу їодаїака їреїходне їабеле

Расїоред и сїрукїура исїиїаника їрема одїовору на їиїање: „које изворе информација најчешће користиїе у їроцесу исїражива їржишїа.“

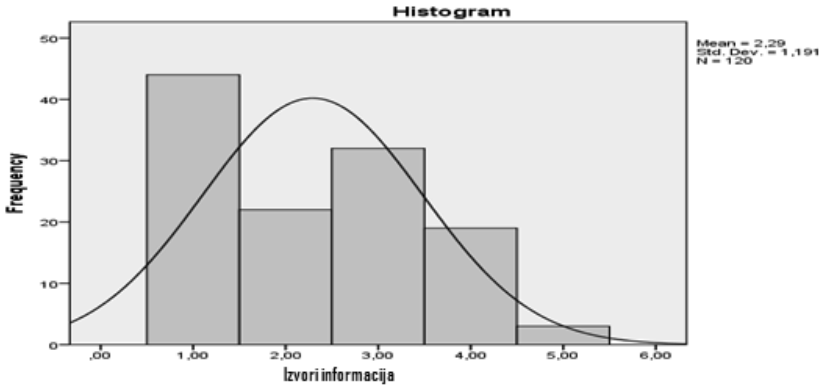
„Статистика узорка аритметичка средина је 2,2917. У табели приказани су распореди апсолутних и релативних фреквенција променљиве одговора на постављено питање. Највећи број испитаника њих 44 или 36,7% користи анкете, а 32 испитаника или 26,7% базе података. На основу података може се закључити да је најмањи број испитаника 3 или 2,5% користи у процесу истраживања тржишта информације од запослених,19 или 15,8% статистичке публикације а 22 или 18,3% користи компанијску документацију.

Табела 8: Распоред испитаника према одговору на тврђење: „Које изворе информација најчешће користите у процесу истражива тржишта“

Одговори	Број испитаника	% учешће	Кумулатив % учешћа
Анкете (1)	44	36,7	36,7
Компанијска документација (2)	22	18,3	55,0
Базе података (3)	32	26,7	81,7
Статистичке публикације (4)	19	15,8	97,5
Информације од запослених (5)	3	2,5	100,0
Укупно	120	100,0	

Извор: самосїално исїраживање у SPSS 20.0

Слика 6: Хистограм броја испитаника према одговору на тврђење: „које изворе информација најчешће користите у процесу истражива тржишта“

Извор: на основу података претходне табеле“ (Ђелошевић 2016: 298).

ЗАКЉУЧАК

Без добре комуникације нема напретка ни на личном ни на пословном плану. Комуникација је једна од основних потреба у тржишном пословању. Менаџери треба добро да познају процес комуникације и све елементе тог процеса, начин функционисања и међусобну условљеност, облике комуницирања у организацији као и препреке тј. баријере али и начине њиховог отклањања. Ефикасна комуникација у процесу истраживања тржишта укључује постављање правог предмета истраживања и почетне хипотезе, проналажење адекватних и правих информација, успостављање адекватног начина комуникације са испитаницима и представљање резулгтата истраживања. Спроведено истраживање у овом раду потврђује постављену почетну хипотезу да „комуникација игра значајну улогу у процесу истраживања тржишта“.

Прилог 1-Упитник

Место _____
Датум _____ Број упитника _____

„Анкета је анонимна и резулатати добијени овом анкетом биће искоришћени само за ово истраживање и неће бити злоупотребљени. Одговори апсолутно се слажем (веома важна, апсолутно задовољан) значи да се 100% слажете, делимично се слажем (делимично важна, делимично задовољан) значи да се 75% слажете, и слажем се и не слажем се значи да се 50% слажете а 50% не слажете, делимично се не слажем значи да се 25% слажете и апсолутно се не слажем значи да се 0% слажете, односно 100% не слажете“ (Ђелошевић 2016:323).

Колико имате запослених? _____

Врста предузећа: трговинско производно

1. Комуникација је једна од основних потреба у тржишном пословању:
   - ☐ апсолутно се не слажем
   - ☐ делимично се не слажем
   - ☐ и слажем се и не слажем се
   - ☐ делимично се слажем
   - ☐ апсолутно се слажем

2. Колико је важна улога комуникације у процесу истраживања тржишта:
   - ☐ апсолутно неважна
   - ☐ делимично неважна
   - ☐ и важна и неважна
   - ☐ делимично важна
   - ☐ веома важна

3. Да ли сте задовољни својим вештинама у пословном комуницирању:
   - ☐ апсолутно незадовољан
   - ☐ делимично незадовољан
   - ☐ и задовољан и незадовољан
   - ☐ делимично задовољан
   - ☐ апсолутно задовољан

4. Који облик комуникације најчешће користите у процесу истраживања тржишта:
   - ☐ дописна комуникација
   - ☐ комуникација путем телефона
   - ☐ лична комуникација
   - ☐ комуникација путем рачунара
   - ☐ путем фокус група

5. Колико често комуницирате са својим запосленим:
   - ☐ ретко
   - ☐ само када имам проблем
   - ☐ једном недељно
   - ☐ једном месечно
   - ☐ свакодневно комуницирамо

6. Које изворе информација најчешће користите у процесу истраживања тржишта:
   - ☐ анкете
   - ☐ компанијска документација
   - ☐ базе података
   - ☐ статистичке публикације
   - ☐ информације од запослених

Хвала на сарадњи!

ЛИТЕРАТУРА

Aker, Kumar, Dej 2008: Dejvid Aker, Vikrant Kumar, Džordž Dej. „Маркетиншко истраживање“ - Marketing Research. scc. Београд: Економски факултет, девето изд.; XIX, 773.

Babin, Harris 2012: Babin J. Barry, Harris Eric. „Понашање потрошача“. Београд: Дата статус, XV, 1-340.

Bovee, Thill 2012: Bovee Courtland., Thill John. „Савремена пословна комуникација“. Загреб: Мате д.о.о, 1-750 стр.

Ђелошевић 2016: Ивана Ђелошевић „Детерминанте промена пословања и њихов утицај на управљање савременим маркетингом“, докторска дисертација. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Економски факултет.

Котлер, Келер 2006: Филип Котлер, Кевин Келер. „Маркетинг менаџмент“. Београд: Дата статус; XXXVIII, 1-729.

Крис 2004: Крис Вест. „Истраживање тржишта“. Београд: Клио 1-310.

Ламза-Маронић, Главаш 2008: Маја. Ламза-Маронић, Јерко Главаш. „Пословно комуницирање“. Осијек: Економски факултет, 18– 82.

Lehman, DuFrene 2015: Carol Lehman, Debbie DuFrene. Poslovna komunikacija. Beograd: Data status.

Мандић 2007: Тијана. Мандић. „Пословна комуникација“. Београд: Универзитет Сингидунум.

Милетић 2010: Славомир Милетић. „Истраживање тржишта“. Приштина - Косовска Митровица: Економски факултет, 1-431.

Миловановић 2018: Миловановић Светислав. „Свет пословне комуникације“. Београд; Академска мисао (Online књижара) 1-267.

Миловановић, Јовановић 2018: Милошановић Светислав, Јовановић Зоран. „Увод у пословну комуникацију“. Београд: Академска мисао, 1-271.
Newman, Ober 2013: Amy Newman, Scot Ober. „Business Communication In Person, In Print. Online. Mason. South-Western.
Огњанов 2013: Гаљина Огњанов. „Маркетиншке комуникације“. Београд: Економски факултет, Центар за издавачке делатности, XVI, 396.
Solomon, Bamossy, Askegaard, Hogg 2015: Michael Solomon Gary Bamossy, Soren Askegaard, M. Hogg. „Понашање потрошача.“ Загреб: MATE marketing tehnologija d.o.o.
Schiffman, Kanuk 2004: Schiffman Leon., Kanuk Leslie Lazar. „Понашање потрошача“ Загреб: Мате, XV, 1-469.
Ханић 2020: Хасан Ханић. „Маркетинг истраживање“. Београд: Београдска банкарска академија, Факултет за банкарство, осигурање и финансије 1-351.
Hogan 2003: Kevin Hogan, Cant Get Through. „Eight Barriers to Communication“ Gretna.
Wales, Taylor: Luck D. Wales Donald Taylor. „Marketing Research“. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Yersey.

Ivana D. ĐELOŠEVIĆ
Branka G. SPASOJEVIĆ

THE ROLE OF COMMUNICATION IN THE MARKET RESEARCH PROCESS

Summary

Through communication, man initiates creativity, develops ideas, and exchanges information, makes acquaintances and affects the world spatially and temporally. Good communication is the key to success and is very important for the survival and development of any company. Communication is one of the key elements in market research for the reason that access to information and research methods are largely dependent on techniques and methods of business communication. An efficient and effective business communication has essential importance for the success of companies in today's business environment. The aim of this work is to determine the role of communication in the market research process through analysis and research.

Keywords: business communication, market, research process, research methodology, sources.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005.5:796
658.6:796
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45247

Оригинални научни рад

*Милијанка Ц. РАТКОВИЋ**
Факултет за спорт, Београд
Универзитет „УНИОН – НиколаТесла”

*Дејан Р. ДАШИЋ***
Факултет за право, безбедност и менаџмент „КОНСТАНТИН ВЕЛИКИ”, Ниш
Факултет за спорт, Београд
Универзитет „УНИОН – НиколаТесла”

СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРИМЕНЕ МАРКЕТИНГА У СПОРТУ

Апстракт: Маркетинг у спорту је област која поред промоције као најтранспарентнијег сета активности у овом подручју, подразумева и истраживање, сегментацију, позиционирање, затим одлуке о производу, цени, дистрибуцији, запосленима и др. Колико аутори из ове области укључују у своја разматрања све наведене маркетиншке потенцијале завивиси првенствено од схватања ширине индустрије спорта. У овом раду је заузет став да индустрија спорта обихвата спортисте и спортске догађаје, као и опипљиву индустрију спорта, односно произвођаче опреме, одеће и обуће, али и пружаоце спортских услуга. Друга непрецизност у дефинисању потенцијала маркетинга потиче из чињенице да индустрија спорта овако дефинисана доноси одређене околности које произбоде посебности у примени маркетинга у спорту. Додатно, брзорастуће тржиште какво је спортско које је истовремено подстакнуто и брзим растом информационо- комуникационих технологија, односно друштвених медија, модификује постојеће маркетиншке алате и процесе, али ствара и неке нове. Циљ рада је дефинисање посебности у примени маркетинг алата и процеса у индустрији спорта. Научни допринос се налази у прегледу ставова различитих аутора из области маркетинга у спорту и везаних подручја, а по питању избора и примене маркетинншких алата и процеса. Анализом доступне литературе, односно секундарних извора података, потврђена је основна истраживачка хипотеза: примена маркетиншких алата и процеса подразумева одређене специфичности у односу на њихову примену у другим областима.

Кључне речи: Маркетинг, спорт, односи с јавношћу, спонзорство, спортист, спортски догађаји.

УВОД

Примена маркетинга у спорту представља комплексан сет активности из више разлога. Један од основних је недостатак знања у области у којој се сусрећу савремени алати и процесу у маркетингу са спортом. Други се односи на нејасно

* Редовни професор, milijanka.ratkovic@fzs.edu.rs
** Ванредни професор, dejan.dasic@konstantinveliki.edu.rs

дефинисање подручја спортског тржишта, односно индустрије спорта. Следећи произилази из чињенице да је индустрија спорта брзорастуће тржиште, као и да се избор маркетиншких потенцијала због утицаја дигиталних медија мења, те да спој ове две промене доводи до модификације, али и потпуно нових начина позиционирања спортског субјекта на тржишту.

Ово су само неке од околности које производе потребу за сталним анализама и проверама примењених алата и процеса, што у крајњем резултату доводи до конкретнијих специфичности маркетинга у спорту. Имајући у виду наведено, а циљу прецизнијег одређења специфичности које настају у овом подручју, неопходно је на самом почетку овог текста дефинисати индустрију спорта, односно спортско тржиште. Увидом у литературу јасно је да одређени број аутора на ову тему ограничава индустрију спорта у пољу производње и стављања у промет спортских производа и услуга попут спортске опреме, обуће, одеће, реквизита, фитнес услуга, и сл. Када говоре о спортским догађајима и спортистима, они користе термин спортско тржиште и на овом сегменту у највећем обиму анализирају примену маркетиншких алата и процеса (Smith 2008; Кос Кавран, Краљ, Ратковић 2020; Bernstein 2015; Pierce, Popp, McEvoz 2017; Љубојевић 2001). Друга група аутора, којих је мање, под индустријом спорта подразумева шире значење, које обухвата спортске производе, услуге, спортске догађаје и спортисте, односно користи као синониме индустрија спорта и спортско тржиште (Mullin, Hardy, Sutton 2007; Ратковић, Дашић 2018; Томић 2001). Овакав приступ омогућава избор и примену укупних маркетиншких потенцијала, те компletнију анализу специфичности у овом подручју.

Имајући у виду све већу глобалну популарност спорта, почев од раста школа спорта, укључивања жена у спорт, тренда здравог живота који укључује рекретивно бављење спортом, све мање слободног времена савременог човека што доводи до организованијег и фокусиранијег бављења спортом, и других појава савременог друштва, укупан раст индустрије спорта је све прогресивнији, и узима све веће учешће у бруто друштвеном производу многих држава (Шкаро, Стипетић 2016; Lange 2021; Статиста 2021). Са тим у вези, у овом раду би индустрију спорта користили као синоним за спортско тржиште, те би у објашњењима у којима се говори само о комерцијалним импликацијама спортских догађаја и спортиста били усмерени ка индустрији спорта у ужем смислу (примарно спортско тржиште), а сходно томе, укључивањем тзв. опипљиве индустрије спорта (секундарно спортско тржиште) заједно са спортским услугама, имали би индустрију спорта у ширем смислу.

Након наведеног, можемо наставити са уводом у специфичности примене маркетиншких алата и процеса, а које представљају кључна полазишта за даљу анализу. Почев од тога да у индустрији спорта наилазимо на троструку улогу спортиста може се претпоставити један од кључних извора специфичности у примени маркетинга у спорту. Ради се о томе да су са маркетиншке стране анализе, спортисти уједно и производ/бренд, и произвођач/испоручилац услуге, и промотер/инфлуенсер за друге брендове и друштвене појаве (Bizen, Minehiko 2010; Arai, Jae Ko, Ross 2013; Voráček 2021; Крајновић, Дука, Босна 2016).

Спортиста је предмет трансфера, и као такав има своју вредност која је променљива, истовремено поседује одређени имиџ, али је и главни актер у производњи спортског догађаја.

Такође, још једна кључна посебност индустрије спорта из које произилазе и друге специфичности, па и оне из подручја маркетинга, је та да су спортски догађаји у великом уделу у укупној индустрији спорта. Ово се може потврдити посебно кроз велике догађаје, као што су Олимпијске игре (Тркуља 2008). Сами догађаји, као и у другим областима одређују избор маркетиншких алата, али су у случају индустрије спорта они приоритетно подручје избора и примене маркетиншких одлука. У индустрији спорта у ширем смислу присутне су иновације више него на другим тржиштима, док концепт друштвено одговорног пословања значајно одређује комерцијални успех свих учесника на овом тржишту (Ратковић, Кос Кавран, Золак 2022).

У тексту који следи, биће представљене посебности примене маркетинга у спорту и кроз значајно интензивнији избор одређених маркетиншких потенцијала у контексту партнерства, као што је спонзорство, затим односи с јавношћу, али и односи са медијима. Изградња добрих односа са циљним групама данас је олакшана коришћењем друштвених мрежа, те је и дигитални маркетинг једна од посебности у контексту актуелних потенцијала (Чефи ПР 2018; Фигуреоа 2020).

У складу са реченим, предмет анализе у овом тексту су специфичности избора маркетиншких алата и процеса који се примењују у индустрији спорта у ширем смислу. Основни циљ је дефинисање специфичности у примени маркетинг алата и процеса у индустрији спорта. Основна истраживачка хипотеза је да: *Примена маркетиншких алата и процеса подразумева одређене специфичности у односу на њихову примену у другим областима.*

ПОЛАЗИШТА У АНАЛИЗИ АЛАТА И ПРОЦЕСА У МАРКЕТИНГУ

Како је наведено у уводу, ставови различитих аутора о ширини индустрије спорта се разликују, али је у овом раду заузет онај који под индустријом спорта подразумева производњу спортских производа, услуга, догађаја и спортиста, као и стављање у промет истих (Mullin, Hardy, Sutton 2007; Ратковић, Дашић 2018; Томић 2001). У складу са тим, у наставку текста биће анализирана примена алата и процеса у свим наведеним сегментима спортске индустрије ширем значењу, а у циљу откривања специфичности. Међутим, пре тога треба напоменути да у маркетингу постоје одређена неслагања различитих аутора по питању дефиниција важности одређених области, што се наравно преноси и на његову примену на спортском тржишту. Кључно неразумевање присутно је у давању веће важности промоционим и комуникационим средствима маркетинга у односу на друге његове ресурсе. Разлог томе може бити транспарентност тих ресурса у широј потрошачкој јавности, али то свакако није оправдање за занемаривање базичних маркетиншких потенцијала попут истраживања или сегментације. Крајњи резултат је

да нестручна јавност појми маркетинг и промоцију, а чак и рекламу, као синониме, што даље имлицира одређене негативне конотације укупног маркетинга. У прилог томе иде и широко позната чињеница да многобројне медијске куће уместо да користе термин економско-пропагандни програм, или краће, рекламе, за такве садржаје, користе реч маркетинг. Не улазећи у критике маркетинга (оправдане и неоправдане), следи анализа укупних потенцијала са којима морају бити упознати не само стручна академска јавност, већ и сви учесници на тржишту, а посебно произвођачи реклама, били они компаније које рекламирају свој производ или оглашивачке агенције. Под јавношћу која треба да познаје изразе и домете маркетинга подразумева се и поменута медијска, која директно врши утицај на потрошачки сегмент друштва.

Дакле, под основним алатима маркетинга у индустрији спорта подразумевају се следећи (Дашић, Ратковић 2018; Миленовић, Ратковић 2021; Кос-Кавран, Краљ, Ратковић 2020; Dees et al 2022):

• производ/бренд, био он спортска опрема, спортиста, фитнес услуга или конкретан спортски догађај у контексту унапређења имица, а на бази имплементације маркетиншких процеса и алата;

• цена која се односи не само на опипљив производ попут патика, већ и на цену трансфера спортисте, затим на чланарину у клубу, закуп спортског објекта, и др.

• промоција или интегрисане маркетиншке комуникације са посебним фокусом на потенцијале оних елемената које у индустрији спорта можемо посматрати и независно од промоционог микса, као што је спонзорство у спорту и односи с јавношћу у спорту;

• канали дистрибуције, у оквиру којих, а у односу на друга тржишта, спортско тржиште у значајно већој мери интергише потенцијале из директних односа испоруке, будући на велико учешће спортских догађаја, али и значајан раст спортских услуга у укупној индустрији спорта (Mihai 2014);

• запослени као што је особље које продаје опипљиве производе, или их производи, али и оно које врши истовремено производњу и испоруку вредности попут спортиста на спортском догађају или тренера у теретани;

• процес, за који су у индустрији спорта као и на другим тржиштима, одговорни сви учесници, али специфичности производе спортисти и медији самом чињеницом да су његов интегрални и обавезни део, тачније носиоци испоручене вредности.

Наведени елементи су познати у теорији маркетинга као маркетинг микс или сплет маркетиншких околности (Миленовић, Ратковић 2021: 13; Thabit, Raewf 2021). Подразумевајући претходно истраживање тржишта, те на основу резултата и дефинисање адекватног сплета маркетиншких елемената, управљање елементима маркетинг микса представља проактиван приступ спортског субјекта којим жели да постигне унапред дефинисане маркетиншке циљеве у окружењу које најчешће не може контролисати. Међутим, одређеним процесима који такође спадају у маркетиншке потенцијале, али су и полазишта у анализи већине маркетиншких тема, могуће је на време сазнати будуће промене у окружењу

спортског субјекта и деловати одговарајућим сплетом маркетиншких елемената. У окружењу спортског субјекта, поред самих потрошача/публике/навијача/вежбача и других циљних појединаца и група, налази се и конкуренција, шира јавност, добављачи, посредници и други учесници (Ратковић, Дашић 2018; Кос-Кавран, Краљ, Ратковић 2020). Наведени субјекти налазе се у микро окружењу, док се у макро окружењу налазе фактори који такође врше одређене утицаје на пословање спортског субјекта. Поменути фактори су културолошки, економски, друштвени, демографски, законодавни, технолошки, еколошки, и др. (Atalay 2021; Ратковић, Дашић 2018: 102).

Поред истраживања у маркетингу у спорту, други важни процеси су сегментација и позиционирање. Такође, изградњу односа са свим учесницима у ланцу испоруке вредности посматрамо као важне процесе који се морају одвијати у континуитету, и који у данашњем окружењу могу пружити одређену конкурентску предност (Bennie, O Connor 2012; Hecox 2007). Након изградње односа, следи одржавање добрих односа као везани процес који је врло важан у сегменту спонзорства у спорту (Waskowski 2016). Концепт у оквиру кога маркетинг разматра изградњу и одржавање добрих односа назива се маркетинг односа, чији су део и односи с јавношћу.

КЉУЧНИ ИЗВОРИ РАЗЛИЧИТОСТИ МАРКЕТИНГА У ИНДУСТРИЈИ СПОРТА

Маркетинг у спорту је заснован на принципима маркетинга који важе у свим областима, док је избор и интензитет примене маркетиншких алата и процеса у функцији врсте спортског тржишта (Кос Кавран, Краљ, Ратковић 2020; Ратковић, Дашић 2018). Тако ће приликом продаје спортских услуга попут фитнес услуга од кључног значаја бити место продаје и однос запослених у клубу, као и њихове вештине, док ће код спортских догађаја кључну димензију сатисфакције публике чинити резултат такмичења, али и услови у којима се оно одвија, што ће бити значајно и приликом продаје патика и тренерки, али не у мери колико је то у прва два случаја. Приликом одабира маркетиншких алата треба имати у виду који потенцијали изазивају већу сатисфакцију купца и публике, те користити у адекватној мери исте са могућношћу мењања у односу на новонастале промене у жељама циљног тржишта. Код фитнес услуга вежбач купује термин тренинга у угођај у датум тренутку, као и ефекат свог улагања касније, док код спортских догађаја публика купује доживљај у тренутку његовог одвијања, а куповина патика резултира сатисфакцијом током дужег временског периода њиховог коришћења. Услуге се испоручују директно и везане су за произвођача, док је код физичких производа најчешће приступан посредник. Другим речима, услуга је неопипљива за разлику од физичког производа који је опипљив, што имплицира и различитост система дистрибуције (Дугалић 2014; Mihai 2014). Колико ће продавац и понуђач услуге знати да изабере адекватну маркетиншку стратегију коју чине прави алати, зависи од способности сагледавања великог броја фактора, како из интерног, тако и из екстерног окружења спортског субјекта.

Утицај технологија на алате и процесе маркетинга је неспоран, посебно због тога што оне данас омогућавају нове моделе пословања и изградње односа са циљним тржиште, а тиме и примену модификованих и нових маркетиншких потенцијала. Оглашавање данас подразумева коришћење банера, линкова, спонзорисаних објава, прецизније таргетирање и др. Процес истраживања је обогаћен новим алатима који статистисчку анализу могу спровести у врло кратком времену, а поред тога интернет технологије омогућавају и много брже и једноставније проналажење испитаника и добијање података. Унапређење развоја бренда, односно његово ширење је потпомогнуто новим технологијама, као и изградња нових односа и одржавање постојећих са купцима, али и унапређење имица свих учесника у индустрији спорта што резултира бољим позиционирањем и већом продајом (Santomier 2008; Vontis, Viassone, Sarravalle, Christofi 2020; Ráthonyi, Bába Éva, Müller, Odor Kinga 2018). Природа спортских услуга и спортских догађаја омогућава већу интеграцију нових технологија у све процесе продаје и примене маркетиншких алата. На пример, онлајн тренинзи су нови модел продаје, као и пренос спортског догађа на платформама интернет технологија, док су маркетинг аспекти овог начина пословања у потпуности или скоро у потпуности реализовани у онлајн окружењу.

Предмет примене маркетиншких потенцијала је и сам спортиста, што чини посебан случај креирања маркетиншких стратегија. Наиме, лични имиџ спортисте у великој мери утиче на цену његовог трансфера, као и на заинтересованост потенцијалних оглашивача и спонзора (Bizen, Minehiko 2010; Arai, Jae Ko, Ross 2013; Voráček 2021). У данашњем окружењу друштвене мреже представљају идеалан начин унапређења имица спортсита, а путем изградње и одржавања добрих односа са фановима (Дашић, Ратковић 2021). Истовремено, Односи с јавношћу у кризним ситуацијама у каквим се познати спортисти могу наћи, управо преко друштвених мрежа могу да остваре највећи ефекат (Isaacson 2010; Serbanica, Constantinescu 2016; Ратковић, Кос, Кавран, Золак 2022). Односи с јавношћу су свакако примарно средство решавања кризних ситуација, како на примарном, тако и на секундарном спортском тржишту.

Када је реч о спортистима, кључна посебност маркетинга у спорту произилази из чињенице да је спортиста бренд/производ, затим произвођач и испоручилац услуга, као и носилац кампања оглашивача и спонзора. Он као такав предмет је трансфера, затим предмет унапређења имица, али и субјекат који је централни део процеса производње и испоруке спортског догађаја, као и промотер. Познати спортиста је и важан инфлуенсер на глобалном нивоу, који може утицати на важна питања друштвене одговорности, не само учесника у индустрији спорта, него и по питањима која се односе на понашање глобалне заједнице (Atalay 2021; Triantafyllidis 2020). То могу бити питања поштовања мера заштите током кризних периода попут тзв. ковид-19, повећања степена разумевања негативних последица схватања материјалистичког погледа на живот, посебно код младих људи, промовисања здравог живота кроз бављење спортом, и др. Сагледавајући негативне ефекте поменуте пандемије, поставља се питање како ће спортска индустрија на глобалном нивоу реаговати, те се као предности могу навести управо

шири утицаји спортиста (PwC 2021). С обзиром на њихов друштвени утицај и уопште утицај позитивног контекста спорта, ова индустрија свакако има више маркетиншких потенцијала за опоравак и даљи раст у односу на друге. Са друге стране, треба напоменути да се управо спортисти и клубови користе за промоције брендова, те би се могло закључити да они промовишу конзумеризам у конотацији негативне појаве у друштву, што није у корелацији са друштвено одговорном улогом ових учесника у индустрији спорта. Наведено отвара многобројна питања етичности успостављања спонзорских и оглашивачких односа између спонзора, оглашивача, клубова и спортиста, о чему треба повести полемику макар у академским круговима, а са циљем постизања транспарентности ових веза на нивоу глобалне јавности (Бјелица, Гардашевић, Васиљевић, Поповић 2016; Pritchard, Rich 2014).

У већини маркетиншке литературе поменути односи се тумаче у категорији партнерства за профит, што се у контексту комерцијалних циљева сматра пожељним. Ипак, одређене појаве, а посебно оне које су са новим технологијама добиле већи капацитет, морају бити преиспитане, или макар довољно транспарентне, како због друштвено одговорног понашања, тако и због потребе јавности да зна чињенице, те да на основу њих доноси своје потрошачке одлуке. И није само потенцијално промовисање конзумеризма појава која је спорна у анализама кроз маркетиншке теме, већ су то и неки нови облици понашања учесника у индустрији спорта, тачније на спортским догађајима. Један од њих је тзв. Маркетинг из заседе, односно Амбуш маркетинг (Piatkowska, Zysko, Goclowska 2015; Kelly, Cornwel, Singh 2019; Grady 2016). Иако од стране многобројних аутора оправдано, Амбуш маркетинг је на граници са етичким понашањем, будући да се по својим карактеристикама категоризује у нелојално понашање према конкуренцији. У најједноставнијем тумачењу ова појава би значила да онај ко реализује Амбуш маркетинг на спортском догађају умањује ефекат спонзорства онима који су га купили, чиме ствара проблем продавцу спонзорства, а себи омогућује да без уложених средстава у спонзорство направи ефекат перцепције у јавности да је легитиман учесник спортског догађаја. Са циљем стварања перцепције легитимног учешћа на спортском догађају код публике, субјекат који примењује одређене маркетиншке алате, понаша се креативно, али и врло вероватно неетички. За сада су нека претпостављена понашања субјеката који желе да се наметну на овакав начин публици спречена увођењем спонзорске полиције на спортским догађајима, али како је машта бесконачна, тако ће они проналазити друге начине примене легитимних маркетиншких алата на начин који може угрозити званичне спонзоре и организаторе, и тиме њих довести у фокус спортске јавности.

Још једна у низу посебности на спортском тржишту је и та да је без обзира на уложене маркетиншке напоре, сатисфакција публике на спортском догађају неизвесна много више него када су у питању друга тржишта (Gokce, Bezyigit 2020; Crespo Hervás, Prado, Gascó, Huertas González-Serrano 2020). Како је циљ маркетинга постизање задовољства код циљних група, тако је он овде врло упитан, будући на чињеницу да је најчешће тешко претпоставити сигуран резултат спортског надметања. Другим речима, мотив праћења спортског догађаја за

публику је поред угођаја на лицу места и узбуђења које надметање производи, много више сам резултат. Уколико он није у корелацији са очекивањима, публика често занемарује друге погодности у окружењу у коме је пратила спортски догађај, те се чини да су у таквим случајевим маркетиншки напори узалудни. Међутим, треба имати у виду да изостанком очекиваних услова у којима публика прати догађај, може доћи до негативног ефекта, лошег публицитета и кризне ситуације за организатора.

У маркетингу спортских услуга, као и код спортских догађаја, али и код продаје спортске опреме, одеће и обуће, веома је важан људски фактор. Наиме, задовољство, посвећеност, љубазност, знање и вештине запослених, директно утичу на сатисфакцију вежбача у теретани, навијача или купца патика. Ово је посебно важно у производњи и процесу испоруке спортских услуга, попут фитнеса, међутим, треба имати у виду да се запослени као маркетиншки потенцијал све више користе у целокупној индустрији спорта, изузимајући оне понуде које се реализују у онлајн окружењу.

Односи са запосленима, као и односи које учесник у индустрији спорта остварује и са другим учесницима у ланцу испоруке вредности директно утичу на квалитет испоручене вредности. Изградња добрих односа у индустрији спорта која се у контексту маркетинга анализира кроз тзв. маркетинг односа, представља примаран процес који може произвести диференцијацију, али и донети конкретну предност. У категорији важних учесника у индустрији спорта са којима треба гајити добре односе, налазе се медији, јер њихова улога није само дистрибутивног карактера, већ и промотивна (Шурбатовић 2014). Они представљају један од кључних фактора постигнутог квалитета испоручене услуге. Самим тим, њих би могли сврстати у примарне учеснике испоруке вредности на примарном спортском тржишту, са којима се морају гајити добри односи. Поред сарадње и односа са медијима, и квалитет сарадње са свим другим учесницима у процесу испоруке вредности крајњем купцу утиче на укупан ниво квалитета пословања спортског субјекта. На пример, у процесу стварања иновација на спортском тржишту често су неопходна партнерства са академским институцијама (Curtis, Haake 2004).

У индустрији спорта коју посматрамо као секундарно тржиште које се састоји од произвођача и продаваца спортске одеће, опреме, реквизита и обуће, приметно је учешће спортских личности у промоцији брендова из ових категорија. Спонзорски односи, као и ангажман спортских личности ради промоције брендова са циљем унапређења имица и продаје, најчешћи су пословни аранжмани између учесника на секундарном и примарном спортском тржишту.

Као што је речено на почетку описа специфичности примене маркетинга у спорту, постоје одређене разлике у односу на њихов избор и интензитет примене на другим тржиштима. Такође, неке посебности произилазе из чињенице да у индустрији спорта делимо тржиште на примарно и секундарно, те ће одређени маркетиншки избори бити исти као и на другим тржиштима за једно, али за друго не. Када је реч о сегментацији као поступку који следи након истраживања, специфичности су се налазе и на једном и на другом спортском тржишту. На пример, природа примарног тржишта логично производи посебности у сегментацији публике,

док сегментација на секундарном тржишту подразумева и поделу сегмента према спортовима којима се баве циљне групе, што производи значајну специфичност у домену овог маркетиншког процеса. Овај критеријум сегментације не постоји на другим тржиштима и тиче се искључиво спортског, јер сами спортови у стратегијама позиционирања учесника у индустрији спорта на секундарном тржишту представљају један од кључних основа сегментације.

Из наведеног можемо рећи да су специфичности примене маркетинга у спорту следеће:

- истовременост производње и потрошње спортских услуга и спортских догађаја;
- велика важност уређења места продаје спортских услуга и одигравања спортског догађаја;
- утицај технологија на испоруку спортских услуга и догађаја (онлајн тренинзи, интернет пренос, и др.);
- велика важност односа с јавношћу у кризним ситуацијама на примарном спортском тржишту;
- спортиста је произвођач услуге, бренд/производ и промотер;
- резултат спортског догађаја неизвестан што потенцијално ограничава успех примене маркетиншких алата и процеса;
- велики значај сатисфакције запослених у продаји спортских услуга;
- све већи значај друштвених мрежа у унапређењу имица спортских личности;
- партнерство за профит у виду спонзорства спортских догађаја и спортских личности;
- Амбуш маркетинг;
- важност одржавања добрих односа са медијима на примарном спортском тржишту;
- јак и позитиван утицај спорта на циљно тржиште спортских брендова одеће и обуће, као и на спортске услуге;
- сегментација тржишта према спортовима;
- спортисти као инфлуенсери;
- спорт као друштвено одговорни контекст.

Већина наведених посебности произилази из примарног спортског тржишта, али се примећује да поједине произилазе из директне повезаности примарног и секундарног, као и да постоји неколико значајних на секундарном тржишту. Укупна индустрија спорта је створила одређене пословне моделе и односе између учесника који не постоје на другим тржиштима или су у много мањој мери присутни. Један од њих је спонзорски однос између спортисте и спонзора, или клуба и спонзора, односно спортског догађаја и спонзора. Како спонзорство тежи ефектима попут позитивног публицитета, унапређења имица, побољшања продаје, и изградње добрих односа са циљним тржиштем, тако овај потенцијал директно сврставамо у кључна средства која примењујемо у контексту маркетинга у спорту. Уједно треба нагласити и везу спонзорства и односа с јавношћу на примарном спортском тржишту, као и контекст значаја ове релације у понуди потенцијала маркетинга.

ЗАКЉУЧАК

Теорија маркетинга даје значајан број алата и процеса који могу представљати потенцијале остваривања конкурентске предности. Међутим, пракса индустрије спорта одређене маркетиншке ресурсе истиче, а неке занемарује. Међу онима који имају фокус, налазе се односи с јавношћу у кризним ситуацијама, јер они тада представљају приоритетно средство решавања проблема. Такође, када говоримо о спортским догађајима и спортистима, односи с јавношћу су једно од најчешће бираних потенцијала комуникације и промоције. У овој реченици може се видети да овај ресурс представља и део маркетинга у одређеним околностима, али и основно, кључно и самостално средство решавања кризних ситуација. Дакле, важност овог елемента у индустрији спорта, било да се он посматра као маркетиншки или комуникациони потенцијал, је изузетно висока, што доводи до тога да се може дефинисати као специфичност на овом тржишту.

Друго, индустрија спорта ствара посебне околности за примену још једног елемента из миљеа промоције као самосталног, а то је спонзорство. Наиме, овај маркетиншки елеменат, такође због великог учешћа спортиста и спортских догађаја у укупној индустрији спорта, долази до великог изражаја, истовремено укључујући многе потенцијале маркетинга. Неки од потенцијала које је спонзорство укључило су изградња и одржавање добрих односа са другим учесницима у испоруци спортске услуге, а пре свега са продавцима спонзорства, били они спортисти или клубови. Кроз спонзорство видимо и многобројне компаније из опипљиве индустрије спорта које ступају у дугорочне односе са примарним спортским тржиштем. Значај спонзорских односа је евидентан и кроз чињеницу да су продавци спонзорства због заштите уговорних односа увели спонзорску полицију на спортским догађајима као одговор на Амбуш маркетинг. Наведено представља још једну посебност маркетинга у спорту.

Организатори спортских догађаја, као и спортисти, али и пружаоци спортских услуга попут теретана, стварају потребу за креирањем директних канала дистрибуције. Ово је као чињеница присутно и на другим тржиштима, али у индустрији спорта представља специфичност управо због великог удела наведених учесника у индустрији спорта. Са тим у вези истиче се и значај запослених, односно њихове сатифакције, јер су у директној вези са циљним конзументима. Истовремено, место продаје услуге и уређеност добија на већој важности.

Још једна посебност која се примећује у избору и примени алата и процеса у маркетингу у спорту, јесте све већи значај друштвених мрежа у комерцијалном брендирању спортиста, али и других учесника. Како су спортисти значајни инфлуенсери, а спорт сам по себи врло искористиво подручје за друштвено-одговорно деловање, тако и овај сегмент постаје контекст примене маркетиншких алата и процеса, аутоматски производећи одређене специфичности из домена дигиталног маркетинга.

На крају, добри односи са медијима представљају фокус свих учесника из индустрије спорта, али су они на примарном спортском тржишту интегрални део процеса пружања услуге. Поред спортиста као кључних носилаца услуге и дефинисања њеног квалитета, медији на примарном спортском тржишту одређују њене комуникацино-информационе аспекте, као и промотивни контекст.

На основу представљене анализе могло би се закључити да специфичности примене маркетиншких алата и процеса у индустрији спорта произилазе из следећих разлога:

- чешћи избор одређених маркетиншких ресурса него на другим тржиштима;
- стварање нових понашања учесника у индустрији спорта, попут оних која се везују за Амбуш маркетинг, а који за последицу има спонзорску полицију на спортским догађајима;
- брзи раст популарности спорта и спортиста, те стварање нових начина дистрибуције услуге или спортског догађаја на бази информационо-комуникационих технологија;
- улога спортиста као инфлуенсера, како по питању промоције брендова за које може бити плаћен на више начина, тако и по питању актуелних друштвено-одговорних тема;
- улога спортиста као производа, и као произвођача услуге;
- значај партнерства између примарног спортског тржишта и опипљиве индустрије спорта кроз спонзорства, те истицања потенцијала маркетинга односа;
- велико учешће спонзорства и односа с јавношћу, посебно у поређењу са њиховом применом на другим тржиштима;
- запослени као значајнији ресурс него на другим тржиштима, будући да не сматрамо само испоручиоце спортских услуга запосленима, него и саме спортисте.

У складу са наведеним, може се закључити да већина специфичности маркетинга у спорту проистиче из примарног спортског тржишта. Такође, на основу увида у примену алата и процеса у маркетингу у спорту, може се потврдити постављена истраживачка хипотеза: *примена маркетиншких алата и процеса подразумева одређене специфичности у односу на њихову примену у другим областима.*

ЛИТЕРАТУРА:

Arai, Jae Ko, Ross 2013: Akiko Arai, Yong Jae Ko, Stephen Ross. Branding athletes: Exploration and conceptualization of athlete brand image. *Sport Management Review 17*(2), pp. 97-106.

Atalay 2021: Ahmet Atalay. Environmental Sustainability and Sports: An Evaluation of Sports-Induced Adverse Effects on the Environment. Journal of Corporate Governance, Insurance, and Risk Management (JCGIRM), Volume 8, Series 1, pp. 19-38.

Bennie, O Connor 2012: Andrew Bennie, Donna O Connor. Coach-athlete Relationships: A Qualitative Study of Professional Sport Teams in Australia. *International Journal of Sport and Health Science, 10*:58-64.

Bernstein 2015: Gary Bernstein. *The Principles of Sport Marketing*. Sagamore Venture.

Bizen, Minehiko 2010: Yoshifumi Bizen, Harada Minehiko. The Effects of Athlete as a Product Endorser on Consumers' Purchase Behaviors. *Japanese Journal of Sport Management 2*(1):19-32.

Бјелица, Гардашевић, Васиљевић, Поповић 2016: Душко Бјелица, Јован Гардашевић, Иван Васиљевић, Стево Поповић. Ethical Dilemmas of Sport Advertising. *Sport Mont Journal, 14*(3), 41-43.

Чефи, ПР 2018: Дејвид Чефи, Смит ПР. *Дигитални маркетинг, планирање и оптимизација*. Београд: ФМК. Crespo Hervás, Prado-Gascó, Huertas González-Serrano 2020: Josep Crespo Hervás, Vicente Prado-Gascó, Maria Huertas González-Serrano. Perceived Value in Sporting Events (PVSP): A Further Step for the Strategic Management. *Sustainability*, MDPI, *12*(14), 1-19.

Curtis, Haake 2004: David Curtis, Steve Haake. Academia-Industry collaboration: a catalyst for sports product innovation in the UK. *Conference: The Engineering of Sport 5*, 2:602– 608.

Дашић, Ратковић 2018: Дејан Дашић, Милијанка Ратковић. Комерцијални аспекти персоналног брендирања спортиста на друштвеним мрежама. *Маркетинг*, *52*(2), 118–131.

Dees et al 2022: Windy Dees, Patrick Walsh, Chad D. McEvoy, Stephen McKelvey, Bernard J. Mullin, Stephen Hardy, W.A. Sutton. *Sport Marketing*, 5th edition. HKPropel Access.

Дугалић 2014: Сретенка Дугалић. Дистрибуција спортског производа. *Спорт – Наука и Пракса, 4*(2), 47– 56.

Фигуреоа 2020: Сесилија Фигуреоа. *Увод у дигитални маркетинг*. Београд: Компјутер библиотека. Gokce, Bezyigit 2020: Huseyin Gokce, Elif Bozyigit. Satisfaction Levels of Sports Event Participants. *Journal of Education and Learning*, *9*(1), DOI: 10.5539/jel.v9n1p136.

Grady 2016: John Grady. Predicting a future for Rio 2016: legal issues in sponsorship, ambush marketing and social media. *The Entertainment and Sport Low Journal*, 14:1–4.

Hecox 2007: Mark G. Hecox. Strategic Alliances in the Sport Industry: A Case Review of Reebok International and the NFL. In B.G. Pitts (Ed.), *Sport Marketing in the New Millennium: Selected Papers from the Third Annual Conference of the Sport Marketing Association. Morgantown*, WV: Fitness Information Technology.

Isaacson 2010: Thomas E. Isaacson. *Sport Public Relations*. Los Angeles: SAGE Publications.

Kelly, Cornwel, Singh 2019: Sarah Kelly, Bettina T. Cornwell, Kiran Singh. The gladiatorial sponsorship arena: how ambushing impacts memory. *Marketing Intelligence & Planning*, *37*(4), 417–432.

Кос Кавран, Краљ, Ратковић 2020: Андријана Кос Кавран, Ана Краљ, Милијанка Ратковић. *Спортски маркетинг*. Чаковец: Међумурско велеучилиште у Чаковецу.

Крајновић, Дука, Босна 2016: Александра Крајновић, Иван Дука, Јурица Босна. Специфичности маркетинга у спорту. *Oeconomicus*, *1*(1), 46–63.

Љубојевић 2001: Чедомир Љубојевић. *Менаџмент и маркетинг у спорту*. Београд: Желнид.

Mihai 2014: Alexandru Lucian Mihai. Marketing Channels And Distribution Decisions In The Sport Business Industry. *SEA - Practical Application of Science, Romanian Foundation for Business Intelligence, Editorial Department*, (5), 43-50.

Миленовић, Ратковић 2021: Божидар Миленовић, Милијанка Ратковић. *Маркетинг*. Београд: Факултет за пословне студије и право.

Mullin, Hardy, Sutton 2007: Bernard James Mullin, Stephen Hardy, William Anthony Sutton. *Sport Marketing, 3rd Edition.* UK: Human Kinetics.

Piatkowska, Zysko, Goclowska 2015: Monika Piątkowska, Jolanta Zysko, Sylwia Gocłowska. A Systematic Literature Review on Ambush Marketing in Sport. *Psyhical Culture and Sport, Studies and Research*, *LXVI*:14–27.

Pierce, Popp, McEvoz 2017: David Pierce, Nels Popp, Chad McEvoy. *Selling in the Sport Industry*. Kendall Hunt Pritchard, Rich 2014: P.M. Pritchard, R. Burton. Ethical Failures in Sport Business: Directions for research. *Sport Marketing Quarterly*, (23), 86–99.

PwC 2021: PwC's Sports Survey. Sports Industry: ready for recovery? Доступно на: https://www.pwc.ch/en/publications/2021/pwc-sports-survey-2021.pdf

Ратковић, Дашић 2018: Милијанка Ратковић, Дејан Дашић. *Маркетинг у спорту*. Београд: МБС.

Ратковић, Кос Кавран, Золак 2022: Милијанка Ратковић, Андријана Кос-Кавран, Велибор Золак. Значај односа с јавношћу у кризним ситуацијама у индустрији спорта. У: КОЧОВИЋ Петар и сар. (Ур.). Зборник радова. Осма међународна конференција АНТиМ: Примена нових технологија у менаџменту и економији, Универзитет „УНИОН – Никола Тесла", Београд, Факултет за информационе технологије и инжењерство и Факултет за пословне студије и право, Београд, стр. 383-394.

Ратковић, Кос Кавран, Золак 2022: Милијанка Ратковић, Андријана Кос-Кавран, Велибор Золак. Маркетиншки аспекти пословања компаније НАЈК – од друштвене неодговорности до врхунских иновација. Marketinški aspekti poslovanja NIKE-a – od društvene neodgovornosti do vrhunskih inovacija. У: КОЧОВИЋ Петар и сар. (Ур.).

Зборник радова. Осма међународна конференција АНТиМ: Примена нових технологија у менаџменту и економији, Универзитет „УНИОН – Никола Тесла“, Београд, Факултет за информационе технологије и инжењерство и Факултет за пословне студије и право, Београд, стр. 369-382.

Ráthonyi, Bába Éva, Müller, Odor Kinga 2018: Gergely Ráthonyi, Bácsne Bába Éva, Anetta Müller, Rathonyi Odor Kinga. How Digital Technologies Are Changing Sport? *Applied Studies in Agribusiness and Commerce 12*(3-4):89-96.

Шкаро, Стипетић 2016: Дамир Шкаро, Владимир Стипетић. *Спорт у времену глобализације*. Загреб: Ефектус студиј финанције и право – високо училиште.

Santomier 2008: James Santomier. New media, branding and global sports sponsorship. *International Journal of Sports Marketing and Sponsorship 10*(1):15-28.

Smith 2008: Aaron C.T. Smith. *Introduction to Sports Marketing*. Elsevier Ltd.

Serbanica, Constantinescu 2016: Daniel Serbanica, Mihaela Constatinescu. Using public relations in sports. *Romanian Journal of Marketing 11*(2):30-35.

Statista Research Department 2021: Statista Research Department. Monthly retail sales of sporting goods stores in the United States from January 2017 to October 2021. Доступно на: https://www.statista.com/statistics/1107242/sporting-goods-store-sales-us-by-month/

Statista Research Department 2021: Statista Research Department. Global sports market - statistics and facts. Statista. Доступно на: https://www.statista.com/topics/8468/global-sports-market/#topicHeader wrapper

Statista Research Department 2021: Statista Research Department. Most valuable sports teams worldwide in 2021*(in billion U.S. dollars)*. Доступно на: https://www.statista.com/statistics/278027/brand-value-of- sport-teams--franchises-worldwide/

Statista Research Department 2021: Statista Research Department. Revenue of the biggest (Big Five) European soccer leagues from 1996/97 to 2021/22 *(in million euros)*. Доступно на: https://www.statista.com/statistics/261218/big-five-european-soccer-leagues-revenue/

Statista Research Department 2021: Statista Research Department. Sports equipment market revenue in the United States from 2012 to 2025, by product type *(in million U.S. dollars)*. Доступно на: https://www.statista.com/forecasts/988756/sports-equipment-market-value-by-type-north-america

Statista Research Department 2021: Statista Research Department. Total revenue of the global sports apparel market from 2021 to 2028 *(in billion U.S. dollars)*. Доступно на: https://www.statista.com/statistics/254489/total-revenue-of-the-global-sports-apparel-market/

Шурбатовић 2014: Јован Шурбатовић. Спорт и савремене технологије: Употреба нових медија у спорту. *Међународна научна конференција Универзитета Синћидунум: Синтеза – Утицај интернета на пословање у Србији и у свету,* 160-165.

Томић 2001: Милан Томић. *Маркетинг у спорту, тржиште и спортски производи*. Београд: ИП АСТИМБО.

Triantafyllidis 2020: Stavros Triantafyllidis. Environmental change, the sport industry, and COVID-19. In P.M. Pedersen, B.J. Ruihley, & B. Li. In book: Sport and the Pandemic Perspectives on Covid-19's Impact on the Sport Industry Edition: 1st Publisher: Routledge, Chapter 4.

Тркуља 2008: Милош Тркуља. *Маркетинг спортског догађаја, Олимпијске игре*. Београд: Чугура принт. Thabit, Raewf 2021: Thabit H. Thabit, Manaf Raewf. The Evaluation of Marketing Mix Elements: A Case Study. *International Journal of Social Sciences and Educational Studies 4*(4):100 – 109.

Voráček, Bernardová 2021: Josef Voráček, Martina Bernardová. Athletes vs. bloggers: influence on purchase preferences of the Generation Z. *AUC KINANTHROPOLOGICA 57*(1):92-108.

Vontris, Viassone, Sarravalle, Christofi 2020: Demetris Vrontis, Milena Viassone, Francesca Sarravalle, Michael Christofi. Managing technological innovation in the sports industry: a challenge for retail management. *Competitiveness Review,* Volume 30 Issue 1. pp. 78-100.

Waskowski 2016: Zygmunt Waskowski. Relationship management as a premise of sport sponsoring s effectiveness. *Annals of Marketing Management & Economics*, *2*(1), 135–144.

Milijanka C. RATKOVIĆ
Dejan R. DAŠIĆ

SPECIFICITY OF APPLICATION OF MARKETING IN SPORTS

Summary

Marketing in sports is an area that, in addition to promotion as the most transparent set of activities in this area, also includes research, segmentation, positioning, then decisions about the product, price, distribution, employees, etc. The extent to which authors from this field have all the mentioned marketing potentials in their considerations depends primarily on understanding the breadth of the sports industry. This paper takes the position that the sports industry includes athletes and sports events, as well as the material sports industry, that is, manufacturers of equipment, clothing, and footwear, as well as providers of sports services. Another inaccuracy in defining the potential of marketing stems from the fact that the sports industry, expressed in this way, brings certain circumstances that produce peculiarities in the application of marketing in sports. In addition, a rapidly growing market such as sports, which is simultaneously stimulated by the rapid growth of information and communication technologies, i.e. social media, modifies existing marketing tools and processes, but also creates some new ones. The aim of the paper is to define the peculiarities in the application of marketing tools and processes in the sports industry. The scientific contribution is based on the views of different authors from the field of marketing in sports and related fields, as well as on the issue of the choice and application of marketing tools and processes. The analysis of available literature, i.e. secondary data sources, confirmed the basic research hypothesis that the application of marketing tools and processes implies certain specificities in relation to their application in other areas.

Key words: Marketing, sport, public relations, sponsorship, athletes, sports events.

Рад је предат 9. септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 623.746:629.7.014.9
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45159

Оригинални научни рад

*Ivan B. PETROVIĆ**
Military Academy, University of Defence in Belgrade

*Miodrag L. GORDIĆ***
Faculty for business studies and law, University „Union Nikola Tesla" Belgrade

UNMANNED AERIAL SYSTEMS AS A REVOLUTIONARY TOOL IN MODERN ARMED CONFLICTS

Abstract: More than a century has passed since the third dimension of space (airspace) has become an important place where combat and non-combat activities take place. The ability of the Air Force to carry out a wide range of content of combat operations and other activities from the airspace ensured the development of new qualitative characteristics of modern armed conflicts. The absence of physical limitations, high maneuverability and dynamism, short reaction time, as well as the high intensity of actions carried out by the Air Force, have enabled these forces to have strategic importance in armed conflicts since the Second World War. In parallel with the development of civilization and the emergence of qualitatively new technologies, rapidly improved technological solutions are being developed, which are changing the way of life of people around the world, improving it literally day by day. Each technological generation brings a new level of civilizational development, leading to the symbiosis of man as a human being and modern technical and technological means. Undoubtedly, this is also the case with the development of modern weapon systems and equipment used in armed conflicts. This is also the case with the revolutionary development of new weapon systems in air forces around the world. The development of modern weapons in the air force is best seen through the development of unmanned aerial platforms (unmanned aerial vehicles). The development of these assets is a consequence of the industrial revolution of the fourth generation and the importance of these platforms in the realization of tasks in modern armed conflicts is almost immeasurable. Namely, every conflict brings exponential development of these assets, both in technical and tactical sense. The development of these means in modern armed conflicts is a continuous process that is realized on the basis of previous experiences from the tactical use of unmanned aerial vehicles in concrete combat actions.

There is no doubt that the technological progress of these means is something that in the future will enable the almost unlimited use of these aircraft in the execution of a wide variety of tasks without minimal danger to human life.

This paper, whose main goal is to describe the unmanned aerial vehicle as a tool for the execution of a wide range of tasks in an unlimited war format, consists of three chapters in addition to the introduction and conclusion. In the first chapter, the theoretical determination of the unmanned aerial vehicle as a weapon-equipment system was made. In the second chapter, the use of unmanned aerial vehicles is analyzed on the examples of armed

* Assistant professor, ivanpetrovic1977@gmail.com
** Full professor, gordicmiodrag@gmail.com

conflicts in Syria and Nagorno-Karabakh. In the third chapter, an analysis of potential aviation patterns of unmanned aerial vehicles and loitering munition (also known as a suicide drone or kamikaze drone) in combat operations was carried out.

Key words: armed conflict, loitering munition, unmanned aerial systems.

INTRODUCTION

Qualitative changes in the history of warfare, which changed the physiognomy of armed conflicts, were always a consequence of the rapid progress of civilizational thoughts. The discovery of gunpowder and the beginning of its use for military purposes resulted in changes in the organization of armies, and its use at the tactical, operational and strategic levels. Due to the increase in killing power and range, during the use of military units, there is an increasing dispersion of forces and separation of units on the front line and in the depth of the combat operations zone. The development of artillery, i.e. artillery tools, had perhaps an even greater importance on the physiognomy of armed conflicts. The development of artillery coincides to some extent with the first industrial revolution, as well as the emergence of large nation-states and resulted in the formation of large standing armies. Artillery in the 19th and early 20th centuries became the most important branch at the then level of civilizational development. Wars, which were fought in this period (including the First World War), were mostly positional, with the maximum use of artillery tools for the needs of combat support during attacks, or when preventing the enemy from developing offensive formations and grouping forces during defensive actions.

The period between the two world wars brought a new revolution in the development of the armed forces and their use at all levels of organization. After the first use of the tank in the Battle of the Somme in 1916, military theorists began to understand how important this military tool would be in future wars. Also, the First World War was revolutionary due to the accelerated development of aircraft as a means of carrying out a wide range of air support tasks from reconnaissance from the airspace to the airstrikes of objects on land and in water. By looking at the combat capabilities of these highly maneuverable forces for action from the air (airplanes) or from the ground (tanks and armored personnel carriers), the most developed part of the civilized society uses the modern technology of the time to improve these means in a technical sense (Gordić, Cvetković et al. 2013: 229-245). Because of this, the exponential development of units armed with tanks and air forces enabled Nazi Germany to develop new forms of warfare in the form of Blitzkrieg (the analysis of this type of warfare was first done by the Italian Air Force General Giuliano Duet in the twenties of the last century). This form of warfare was based on a coordination by place, time and manner between air forces and forces armed with tanks during realization of combat operations. By grouping a huge number of units of this type, a quick breakthrough of the enemy's defense lines on the front and the exploitation of the initial successes in the depth of the zone of operations were ensured. Essentially, the basis of Blitzkrieg was simple and was based on the cooperation of air and ground maneuver forces in achieving rapid successes in operations, wedging the deployment of the defending unit, and the advance of highly maneuverable tank units with continuous air support (Gordić, Cvetković et al. 2013: 230).

The next phase of development will be marked by: the development of rocket and missile technology, means of mass destruction (primarily the creation and application of nuclear weapons), as well as the development of anti-aircraft defense systems – surface to air missile (based precisely on the development of missile technology) with autonomous radars. The development of the radars is a consequence of civilization's invention of a way to transmit information through electromagnetic energy at the speed of light (a consequence of the creation and development of radar technology) (Petrović, Kankaraš et al. 2016: 524). Simply, the exponential development of aircraft (planes, helicopters and aerial weapons of various purposes, range and high precision and destructive power), influenced the development of surface to air missiles intended to oppose modern air forces at a qualitatively higher level of conducting an armed conflict (essentially on civilizational development based on the dialectical principles of unity and the struggle of opposites and the transition of quality into quantity and vice versa).

The development of modern aviation, radar and anti-aircraft equipment made it possible to achieve the content of combat operations at an increasingly high quality level. All this allowed for constant analysis of the impact of these means on the physiognomy of armed conflicts and constant feedback through the provision of information on how it is possible to further improve the use of these means through technological development and improvement of tactical procedures. Also, this had an impact on: the development of highly accurate weapons of various guidance methods (radar, radio, laser, infrared, satellite guidance), the development of mobile radar equipment based on phased antenna arrays and an active electronically scanned array, as well as the development of missile, artillery and hybrid (artillery-missile) means for multi-channel surface to air systems, both by target and by missile (Banjac, Petrović et al. 2023: 285).

At the next level of development, unmanned aircraft are created and serially developed. Although the first use of a remotely controlled aircraft dates back to 1917, the development and use of these aircraft dates back to the last decades of the 20th century. Western military powers led the development of the first aircraft in all forms of use. The first use of unmanned aerial vehicles (UAVs) for the purposes of aerial reconnaissance and correction of the actions of ground forces was carried out by the Air Force of the United States of America during the Vietnam War (Bento 2008: 54-61). The exponential development of technology, especially in the field of telecommunications and computer and electrical engineering, has enabled the development of new technologies (micro and nano technology) over the past thirty years. All of this led to a sudden expansion in the development of UAVs and their application, both for civilian and military purposes. This resulted in the US Air Force not using classic reconnaissance aircraft since the First Gulf War, but optoelectronic and radio-technical reconnaissance from the air being carried out by unmanned aerial platforms. These aircraft are equipped with optoelectronic and telecommunication devices whose exponential development represents the basis of the fourth industrial revolution (Guelfi, Jayamaha et al. 2020; Gupta, Ghonge et al. 2013: 1646-1658; Hirling, Holyapfel 2012: 1-25; Rogers 2021: 482). The high level of commercial use and the possibility of their application for military purposes make these aircraft combat systems of the new military technological revolution. Namely, these robotic aircraft are slowly but surely assuming a decisive role

in combat operations, minimizing the importance of other weapons and equipment systems, as well as the human factor in an armed conflict, which will be discussed more in the following chapters of this paper.

UNMANNED AERIAL SYSTEMS AS A MEANS FOR PERFORMING MILITARY TASKS

As already noted in the paper, the use of the third dimension of space in armed conflicts is a product of civilizational development in the 20th century. Ideas about the use of aerial platforms for military purposes also exist from an earlier period (including the use of unmanned balloons that carried explosives in the attack organized by the Austro-Hungarian Empire on Venice in 1849) (Banjac, Petrović et al. 2023: 285). However, the first use of classic unmanned aerial systems for military purposes dates back to the Vietnam War, when the US used the „AQM-34 Ryan Firebee" drone for aerial reconnaissance (Banjac, Petrović et al. 2023: 285-286; Kokanović 2023: 25). After the Vietnam War, there was an exemplary technological development of UAVs, which was preceded by the states of Western civilization, led by the USA and Israel. In the 20th century, their primary purpose was aerial reconnaissance. At the beginning of the 21st century, they got their new role, based on air strikes by UAVs. Namely, in November 2002, in the Yemeni desert of Marib, a Hellfire missile fired from a BL MQ-1 Predator destroyed the car of one of the main leaders of Al Qaeda, which represents the first recorded air strike of the UAV of a modern design (the UAV was operated from Djibouti, which is hundreds of kilometers away from the object of action) (Kokanović 2023: 32). Nowadays, there are dozens of countries in the world that design various types of UAVs, which are used for military purposes. Also, with the development of combat operations in the territory of Ukraine, we are witnessing that an increasing number of micro and nano UAVs of the commercial type are being used for air strikes, as well as for the needs of reconnaissance from the airspace (especially in battles in urban areas). Today, there are numerous definitions that determine the concept of UAVs. In principle, an unmanned aircraft can be defined as an aircraft controlled by a navigator, a pilot with remote transmission of signals from the ground or that flies autonomously according to predetermined memorized data. According to the Civil Aviation Act, an unmanned aircraft is defined as an aircraft whose crew is not on board, which is controlled remotely or whose flight is autonomous (Zakon o vazdušnom saobraćaju 2012 -2020). In the Serbian Armed Forces, the definition of UAVs did not become clear until recently. Namely, the term Remotely Piloted Vehicle - RPV in military terminology primarily refers to large unmanned aircraft that are used for strategic reconnaissance and air strikes operations (range of flight, maneuvering and stability performance, ceiling of flight, endurance, capabilities, equipment and characteristics of the aircraft are adapted for the execution of strategic tasks over long distances). In contrast to RPV, the term Unmanned Aerial Vehicle - UAV refers to tactical (smaller) unmanned aircraft intended for tactical reconnaissance and air strikes operations. The term drone, which in Western terminology is used for armed RPVs, should certainly be mentioned here, but lately this term has been associated with a much wider range of robotic devices of this type (Kokanović 2023: 31). Namely, from the technical

side, drones can be seen as tele and radio-controlled or autonomous robotic systems on various vehicles (aircrafts, submarines, off-road vehicles, etc.). So, unlike UAVs, a drone is an unmanned platform of air, water or land type. Essentially, a drone is a robotic platform that performs tasks on land, water or airspace based on control commands from ground control stations. Also, it should be noted that the term drone is an acronym of the following words: Dynamic, Remotely, Operated, Navigation and Equipment (Inđić, Petrović et al. 2018: 110-126; Ilić, Tomašević 2021: 9-21). In the military sense, as a assets for air strikes, the term drone is used for loitering munitions (suicide drones or kamikaze drone). Due to the different ways of performing air support tasks, unmanned aerial systems and kamikaze drones will be described separately (although it can be said that the kamikaze drone is a type of UAV).

As already mentioned, the UAV is an unmanned aircraft that is remotely controlled from the ground. The unmanned aerial vehicles, which are used for military purposes, can perform the following tasks: collection of intelligence data from the airspace, observation, interception of non-communication - electronic (radar) and communication signals, acquisition of targets from the airspace; air strikes; electronic warfare and correction of artillery fire. The unmanned aerial vehicles enable the processing and storage of collected data obtained by optoelectronic and radar reconnaissance, as well as reconnaissance using communication intelligence (COMINT) and electronic intelligence (ELINT) stations (Banjac, Petrović et al. 2023: 285). All data on flight parameters and objects of reconnaissance and action are recorded on the UAVs. All the results of reconnaissance and weapons actions can be displayed on the monitors of the ground station for real-time control, and if necessary, the memorized results can be displayed. In addition to video images of the terrain and radar images, other data such as the position of the ground control station, flight control points, planned flight trajectory and flight parameters can be displayed on the monitors.

Nowadays, instead of the term unmanned aircraft, the phrase unmanned aerial system is increasingly used. This system basically consists of: three remotely controlled aircraft; a ground station for remote control of the system and a remote video terminal (for real-time ground image display). According to another classification, unmanned aerial system consists of the following elements: aircraft; control stations; data transmission system and take-off and landing system (Banjac, Petrović et al. 2023: 285; Guelfi, Jayamaha et al. 2020: 4-12; Gupta, Ghonge et al. 2013: 1649; Hirling, Holyapfel 2012: 1-25).

The unmanned aircraft guidance system is based on command or satellite guidance. If command guidance (guidance using a ground station) is used as a guidance system, the unmanned receives a national frequency range for exchanging guidance information (most often it is a range between 1.5 GHz and 2 GHz). If a very small frequency range is allocated for the use of the unmanned aerial system, this can lead to a limitation of the maximum number of simultaneous engagements of UAVs. Multiplied frequencies are used for aircraft flight control (up link) and sensor and weapon control (down link), one of those frequencies is basic and the others are spare, which are used in case of interference (Banjac, Petrović et al. 2023: 285; Guelfi, Jayamaha et al. 2020: 5; Gupta, Ghonge et al. 2013: 1646-1658; Hirling, Holyapfel 2012: 4). In this guidance, ground stations use commercial satellites for information transmission. These satellites enable

the orientation of the elements of UAVs and the programming of the aircraft's flight path. The telecommunication subsystem in this way of guidance enables continuous and encrypted transmission of signals (data and images) from the ground station to the aircraft and vice versa in the radio visibility zone at a distance of hundreds of kilometers. The link for the transmission of control signals („up link") should enable the transmission of signals from the ground station to the aircraft, and the link for the transmission of telemetry and video signals („down link") from the unmanned aircraft to the ground station. The transmission of all signals between the aircraft and the ground station, as well as between the aircraft and the video terminal, is crypto-protected against unauthorized use, by incorporating an appropriate cryptographic solution. Unlike command guidance, satellite guidance implies that satellite communications are used to manage the entire unmanned aerial system (Banjac, Petrović et al. 2023: 285; Guelfi, Jayamaha et al. 2020: 8; Gupta, Ghonge et al. 2013: 1650; Hirling, Holyapfel 2012: 8). This way of guidance practically enables the engagement of unmanned aerial system on any part of the planet. The only limiting parameter is the flight autonomy of the aircraft, which depends on fuel consumption, tank size, engine type, etc.

The payload of the optoelectronic subsystem on the UAS enables reconnaissance, day and night in favorable weather conditions using optoelectronic sensors (video and thermal imaging cameras). The optoelectronic subsystem is gyroscopically stabilized and has the possibility of circular movement in azimuth, while movement in elevation is usually limited from +10 to -90 degrees. In principle, the optoelectronic subsystem consists of the following elements: a television camera, a thermal imaging camera, a laser rangefinder and a laser marker (Banjac, Petrović et al. 2023: 285; Guelfi, Jayamaha et al. 2020: 10; Gupta, Ghonge et al. 2013: 1652; Hirling, Holyapfel 2012: 2-23). Furthermore, more advanced systems also contain elements for electronic warfare (EW) that enable the realization of tasks of radio technical reconnaissance and jamming of enemy radar systems. An example of the functioning of the unmanned aerial system is shown in figure 1.

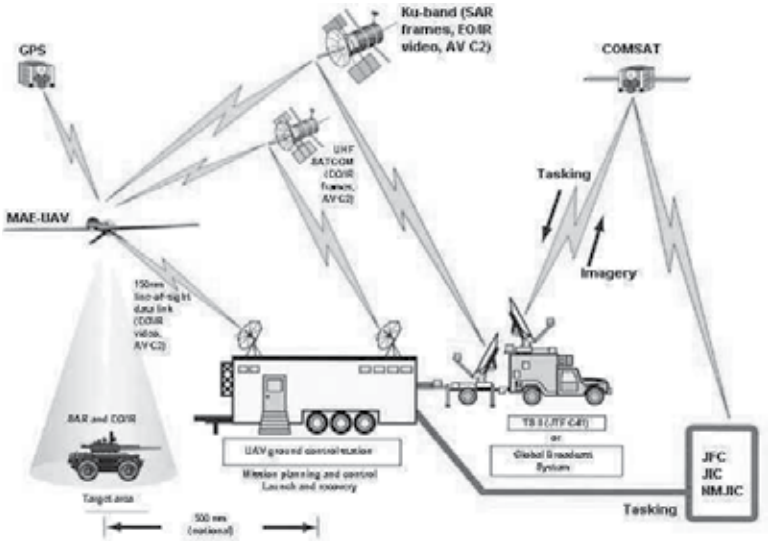

Figure 1; The system of functioning of the unmanned aerial platform

An unmanned aerial system for military purposes can perform the following tasks: it can be used as a decoy target; for aerial reconnaissance; for air strikes – aur support and realization of logistical tasks. Depending on the tasks, unmanned aerial systems can be classified into: reconnaissance aircraft; aircraft for electronic jamming - surveillance; aircraft for air strikes; multirole aircraft; radio relay aircraft and guided targets. The classification of unmanned aerial systems, according to interconnected parameters, is shown in Table 1 (Bento 2008:58; Inđić, Petrović et al. 2018: 115).

Table 1; Classification of unmanned aerial systems according to the UAVS methodology (Inđić, Petrović et al. 2018: 114; Kolarek 2010: 71)

Category name	Abbreviation	Aircraft weight (kg)	Range (km)	Maximum flight altitude (m)	Endurance (h)
micro	micro	<5	<10	250	1
mini	mini	25-150	<10	150-300	<2
small range	CR	25-150	10-30	3000	2-4
short range	SR	50-250	30-70	3000	3-6
medium range	MR	under 1250	70-200	5000	6-10
durable medium range	MRE	under 1250	>500	8000	10-18
deep penetration at low altitudes	LADP	under 350	>250	50-9000	0,5-1
long durability at low altitudes	LALE	<30	>500	3000	>24
durability at low altitudes	MALE	under 1500	>500	14000	24-48

Technology for UAS flight autonomy generally includes the following categories (Banjac, Petrović et al. 2023: 285; Guelfi, Ghonge et al. 2020:7; Gupta, Jayamaha et al. 2013: 1648; Hirling, Holyapfel 2012: 1-24):

– Fusion of information obtained from sensors (combining information from different sensors used by UAS systems);

– Communication (management of communications and coordination between multiple participants in conditions of incomplete and imperfect information);

– Determining the flight path (determining the optimal flight path for the UAS, meeting certain objectives and mission constraints, such as physical obstacles or fuel quantity);

– Generation of management according to the planned trajectory (determining the optimal management for the desired maneuver to follow the planned trajectory, or the optimal flight from one location to another);

– Trajectory movement standard (specific requirements of the management strategy with the limitation of UAS deviations within the prescribed size on the trajectory);

– Distribution of tasks (determining the optimal division of tasks among participants within the group, with time and equipment limitations);

– Combined tactics (formulation of optimal tactical sequences and spatial arrangement between the activities of the participants in order to increase the overall effect and results within the entire mission).

A special advantage of modern UAS, in addition to the optoelectronic subsystem, is the possession of weapons on the suspension points in the form of laser-guided or radar (or infrared) self-guided bombs and missiles. By arming UAS, the possibility was created for their multi-purpose use in the realization of air support tasks without the risk of loss of human life, thus, with relatively cheap production, these aircraft become dominant in the realization of combat tasks. Typical representatives of UAS are: Bayraktar TB2 и Akinci (both types produced by Baykar Defense, Turkey), Eitan (produced by IAI - Israel), X-47B (produced by Northrop Grumman, USAC-70 Охотник-Б (produced by Sukhoi, Russian Federation), MQ-9 Reaper (USA), etc. All these systems, as well as many others, whose exponential development is in progress, can realize multirole combat air support operations.

In addition to classic UAS, which have the possibility of multirole use, kamikaze drones are used as a special subcategory of UAS for the realization of air support. Kamikaze drones are so-called loitering munitions. Unlike classic bombs and ballistic missiles, whose use is one-time (regardless of whether they succeed in destroying the target or not), kamikaze drones have the ability to land again after launch in case they do not detect a target in the area of effect. This is provided by a guidance system that is the same as other UAS. Kamikaze drones do not have special weapons systems on them, but have a warhead that allows them, after detecting a target, to transform from a UAS into a lethal tool that acts on that target. The control method, components and guidance systems of kamikaze drones are the same or similar to those of other UAS (Ilić, Tomašević 2021: 10; Rogers 2021: 485). Kamikaze drones are launched from special launchers - platforms in swarms of up to several dozen aircraft at a time. They are launched directly from the launcher container or (in the case of micro or nano drones) from a land platform and no runways are needed for their launch. The exponential development of information technologies and artificial intelligence has enabled the rapid development of this type of weapon in the last twenty years. Literally, the technological leap of drones nowadays takes place during a single conflict (as can be seen from the case of the war in Ukraine and Nagorno-Karabakh) and is based on experiences from use in concrete combat operations. This technological leap is both technological and tactical. As with UAS, the main advantages of using kamikaze drones are reflected in: reduction of human losses in conflict, simple design and modernization technology, the possibility of cheap serial production and the possibility of inflicting massive air strikes on enemy forces both on the front line and in operational depth. The most significant representatives of this type of weapon that have been used in armed conflicts in the last decade are: Harop, Harpy, Mini Harpy and Sky Striker (Israel); Kargu and Alpagu (Turkey); Shahed-136 (Iran); Lancet (Russian Federation), etc. Essentially, all these kamikaze drones have similar basic characteristics and are intended for the destruction of firearms, bunkers, resistant points, but also for the suppression of enemy air defense and the implementation of many other air support tasks.

EXPERIENCES FROM THE USE OF UNMANNED AIRCRAFT IN MODERN ARMED CONFLICTS

Modern armed conflicts are characterized by the massive use of all forms of the UAVs for the purpose of performing air support tasks. In this paper, as examples, case studies related to the use of UAS in Syria and Nagorno-Karabakh have been selected.

Experiences from the use of unmanned aerial systems in Syria

The civil war in Syria, which began in 2011, is officially fought between the government loyal to President Bashar al-Assad and the opposition, which has the support of Western countries. The conflict became more complicated over time, because regional and superpowers (the USA, the Russian Federation, Turkey, Israel, etc.) openly intervened, protecting their own interests, as well as the Islamic State and Hezbollah. Syria has suffered enormous destruction and material damage during this war, and unfortunately, it has become a testing ground for weapons systems, including UASs (Kokanović 2023: 13-14). According to the experience of the air defence officers of the Russian Federation in Syria, mass UAS and suicide drone strikes are continuously carried out on populated areas in combination with the effect of cruise missiles (strikes with more than fifty missiles were also recorded at the same time). In such conditions, it was simply not possible to protect the air defense facility, regardless of the number and quality of air defense missile units (there is knowledge that the defense of the facilities could not be carried out by the multi--domain air defense forces armed with the surface to air missile „Buk M2" and „Pancir S1", regardless of their ability to inflict mass damage simultaneous air defence actions).

The attack on the Khmeimim base can be singled out as a classic example of a mass air attack using kamikaze drones. The attack by a swarm of thirteen armed kamikaze drones took place on January 6, 2018. Ten drones attacked the Russian Khmeimim base, and the other three attacked the logistics base in the port of Tartus (Kokanović 2023: 14). This is just one of many air attacks on this base in Syria. Besides being a classic example of the mass use of kamikaze drones, this attack was carried out on the basis of precise intelligence. According to Russian officials, the drones were precisely controlled and avoided a large number of surface to air missile systems consisting of „S-400" and „Pancir-S1". By combining the operations of assets of electronic warfare, six drones were grounded, while the other seven were destroyed by surface to air missile „Pancir--S1". The drones were improvised, but they used high technology and were armed with small-sized weapons. Due to the manner in which the attack was carried out, in which whoever controlled the drones knew exactly the positions of the surface to air missile and avoided a good number of them, Russian officials suspect that the Islamists were receiving intelligence from US forces. This suspicion is reinforced by the presence of the American P-8A „POSEIDON" patrol aircraft near the Russian Khmeimim base. According to Russian officials, either data was sent from this aircraft to the Islamists via protected communications or the aircraft was directly controlled (Kokanović 2023: 14).

This example is one of many that indicates the increasing use of suicide drones (and classic UAS) in air force formations according to the doctrinal patterns of organizing air strikes.

Experiences from the use of drones in the armed conflict in Nagorno-Karabakh

The roots of this conflict date back to the 19th century and the connection between the Kingdom of Armenia and the Armenian population in Artsakh (Nagorno-Karabakh). The actualization of the ethnic problem is a consequence of the collapse of the Soviet Union and the remaining of this territory as part of Azerbaijan, despite the fact that the majority of the population is Armenians (in 1923, this territory was annexed to Azerbaijan) (Rashid 2021: 62-70). After numerous tensions and two conflicts fought between Armenia and Azerbaijan, the third Armenian-Azerbaijani war focused on the use of UAS and kamikaze drones took place in 2020 (Antal 2022; Banjac, Petrović et al. 2023: 285; Ben 2021: 24-38; Bivainis 2022: 61-61; Congressional Research Service 2021: 1-22; Maciej 2021: 3; Mitzer, Oliemans 2020; Neeraj 2021: 85-97; Shaikh, Rumbaugh 2020; Terzić 2022:1020).

This conflict began on September 27, 2020, with an attack by Azerbaijani artillery on the armed conflict positions of Armenia, and ended 44 days later, on November 10, 2020. The conflict was preceded by various preparations of the conflicting armies. Azerbaijan has invested over $25 billion in the military over a period of 11 years (2008-2019), with a major emphasis on the acquisition of more modern weapons systems such as UAVs, kamikaze drones and sensor systems (Antal 2022: 76-78; Ben 2021: 24-35; Bivainis 2022: 51-61; Congressional Research Service 2021: 8). In its effort to prepare as well as possible, Azerbaijan sought the need for high-tech solutions outside of cooperation with Russia, in which Turkey and Israel played a major role. Their goal was to develop the capabilities to defeat the opposing side, which was well fortified, on difficult terrain and with extremely respective military potential. On the other hand, Armenia has been building traditional military capacities by implementing experiences from previous local conflicts. Modern funds were procured, but at a significantly lower level than Azerbaijan. The attitude of the Armenian side regarding preparations for this conflict is best illustrated by the following statement by the Deputy Minister of Defense: „It is completely unnecessary to buy expensive drones when the target can be hit with an ordinary grenade launcher" (Ben 2021: 28; Bivainis 2022: 51-61; Maciej 2021: 1; Neeraj 2021: 85-97).

The armed conflict ended with the victory of the armed forces of Azerbaijan, and UAS and kamikaze drones played a decisive role in achieving strategic effects.

The analysis of this conflict led to the following conclusions:

– the human factor, especially in the conditions of the mass media, is extremely important in achieving results (forming public opinion and causing defeatism in the other side of the conflict is a cruisal);

– special importance is also in the use of assets for electronic warfare, the goal of which is the electronic support of swarms of drones and UAS, but also the fight against communication routes mamanged by artificial intelligence from the air;

– a better qualitative-quantitative integration of air defense forces is needed and

– the fourth conclusion refers to the new era of the use of UAS and drones in armed conflicts.

How effective the approach was based on the mass use of UAS is shown by the fact that, regardless of the fact that Azerbaijan was attacking, Armenia suffered seven times more losses than Azerbaijan (Ben 2021: 29; Bivainis 2022: 51-61; Maciej 2021: 1; Neeraj 2021: 85-97; Shaikh, Rumbaugh 2020; Terzić 2022: 1024). Air defense, mechanized and

artillery units suffered the most losses. Unmanned aircrafts were used for two basic tasks, reconnaissance and air strikes. From the point of view of the use of UAS, the experiences of the armed forces of Azerbaijan are particularly significant. They used two basic categories of UAVs. The first category referred to the unmanned combat aerial vehicle - UCAV Bayraktar, which belong to the Medium Altitude Long Endurance (MALE) UAS category. Also, the armed forces of Azerbaijan used Harop kamikaze drones produced by Israeli Aerospace Industries. Skystriker and Orbiter 1K kamikaze drones were also used. According to estimates, the armed forces of Azerbaijan had the following UAS: Bayraktar TV2 about 10-12, Harop about 50, Orbiter 1K about 80, Orbiter 3 about 10, Skystriker about 100 and about 40 unmanned platforms mostly of reconnaissance type. In addition to these unmanned platforms, some of the older Antonov An-2 aircraft have been modified into UAVs (Antal 2022: 77; Ben 2021: 30; Bivainis 2022: 51-61; Maciej 2021: 1-4; Mitzer, Oliemans 2020; Neeraj 2021: 92; Shaikh, Rumbaugh 2020).

The tactics of using UAS were based on the following. Reconnaissance drones were extremely actively used to search: the positions of enemy forces and artillery assets, detect enemy formations in motion and find less defended elements of the enemy's operational layout. Reconnaissance UAS have been used to correct artillery fire or to guide kamikaze drone air strikes. In this way, significant results were achieved in a short time with the shock effect (effect based approach). Also, in the next phase of operations, due to the damaged defense lines, there was an increase in the maneuvers of the Armenian Army forces, which made it possible to determine the real situation on the ground (through continuous reconnaissance from the airspace) and to immediately react to the appearance of any targets in the controlled area. Because of this, the Armenian side suffered heavy losses and was practically paralyzed on the battlefield (Antal 2022: 78; Banjac, Petrović et al. 2023: 285; Ben 2021: 32; Bivainis 2022:51-61; Congressional Research Service 2021: 1-23; Ilić, Tomašević 2021: 14; Maciej 2021: 3; Mitzer, Oliemans 2020; Neeraj 2021: 86-97).

Overcoming Armenia's air defenses was based on the approach that involved mass airstrikes by kamikaze drones and UAVs. These unmanned platforms were supported by the Koral electronic warfare system (produced by Turkey). In this way, it is difficult to detect small targets in the airspace and it is possible to concentrate a large number of UAVs in the area of combat operations (formation of swarms). Surface to air missile systems were provoked by demonstrative actions performed by modified aircraft „An-2" and drones for reconnaissance. The effect of air defence led to the unmasking of the combat positions of the units, so the assets were quickly destroyed by air strike groups of kamikaze drones or UCAVs Bayraktar. With the gradual disruption of the air defence, the action of the Armenian side was increasingly reduced to the independent engagement of battery-level tactical units, which could not respond to the assigned tasks. This resulted in a dramatic increase in the number of destroyed surface to air missile systems (Ben 2021: 24-38; Bivainis 2022: 54; Maciej 2021: 1-4; Neeraj 2021: 88).

Experiences from the Nagorno-Karabakh conflict have shown that UAVs have become an extremely simple, cheap and accessible tool for achieving superiority and great effects at the tactical level. Regardless of the level of economic opportunities, it is shown that funds invested in equipping multi-purpose UAS bring multiple benefits and multiply combat power (Rashid 2021:62-68).

DOCTRINAL PATTERNS OF USING UNMANNED AERIAL WEHICLES

Doctrinal air operations patterns in modern armed conflicts get a new form of manifestation thanks to the use of UAS of different types and roles. These patterns in all phases of the realizaton of air operations will represent a combination of air forces based on the use of conventional aircraft and UAVs of different types and roles.

The basic air operations pattern would be applied in classic armed conflicts of an approximately symmetrical character (figure 2). The objective of the use of air forces would be based on: the achievement of supremacy in the airspace in the area of operation; realization of air support tasks (close air support or air interdiction); carrying out an air landing; ensuring maneuvers of land army; the destruction of more important elements of the enemy's operational layout, etc. The forces, that would carry out air operations according to this air operations pattern, are generally classified into: forces for electronic warfare from the airspace; forces for demonstrative operations; forces for suppressions of enemy air defence and air strikes forces (Petrović, Kankaraš et al. 2016: 527).

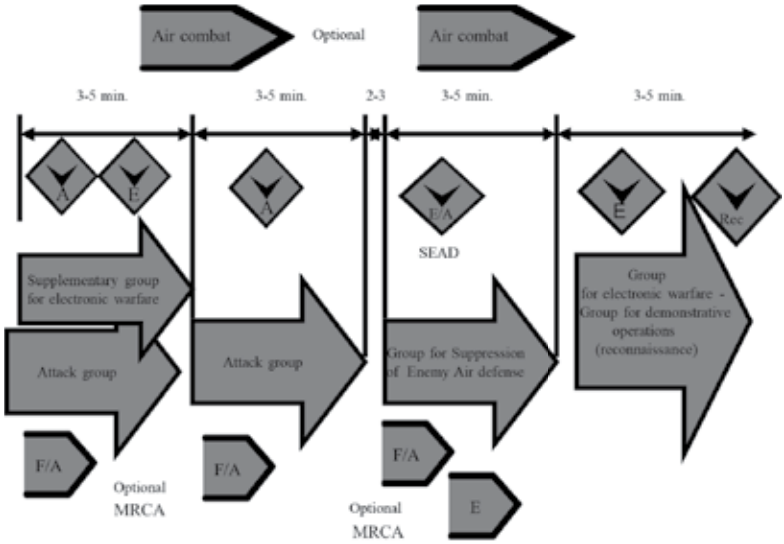

Figure 2; Variant of the doctrinal pattern of air force operations in case of symmetric conflict (phase of aerial warfare)

In the first phase, forces for electronic warfare would be engaged for aerial reconnaissance in the area of operation. Based on previous experience, these forces would consist of a combination of classic E-type aircrafts and UAVs intended primarily for electronic warfare. After them (or simultaneously with them), group for demonstrative operations would be engaged with the aim of unmasking the positions of air defense missile units and air surveillance, early warning and guidance units. These forces would also be used as forces to deceive the enemy about the true intentions of the air force. The group for demonstrative operations would consist exclusively of UAVs and kamikaze drones equipped with optoelectronic means intended

for the identification of sources of electromagnetic and infrared radiation. Part of these UAVs will be equipped with airborne weapons with passive radar or infrared guidance. After the group for demonstrative operations, the group for suppressions of enemy air defence would be engaged with the goal of conducting operations against the main air defense forces (air defense missile units and air surveillance, early warning and guidance units). These forces should destroy or disable the air defense system of enemy and ensure the unhindered flight of air strike groups of UAVs. The group for suppressions of enemy air defence would be formed from: classic multi role combat aircrafts, UAVs (which are armed with anti-radar missiles) and kamikaze drones (the guidance system of these drones would be based on passive radar guidance). In the end, the air strike forces would be engaged together with the forces for electronic warfare, which would destroy the remaining air defence units and realize other tasks in the operation. The air strike group would be formed from classic multi-role combat aircraft and UAVs armed with laser-guided air bombs, as well as kamikaze drones.

In addition to this pattern, the potential air operations pattern in the event of an asymmetric armed conflict would experience some corrections. Namely, the formation of the group for demonstrative operations in this case would depend on the first phase of the operations, which would be based on selective cruise missile air strikes. If the objectives of the first phase of the operation were to be achieved through selective air strikes, the demonstrative operations would have a limited character (especially in the case of achieved supremacy in the airspace). The forces, which would perform operations according to this air operations pattern, are generally classified into: forces for electronic warfare from the airspace; tactical forces for air strikes from a distance; forces for suppressions of enemy air defence and air strikes forces (Petrović, Kankaraš et al. 2016: 524-528). An example of this type an air operations pattern is shown in figure 3.

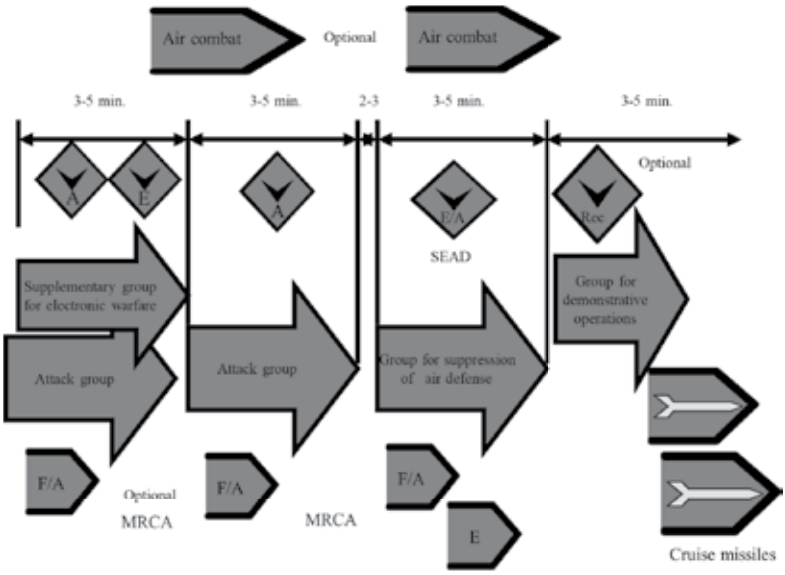

Figure 3; Doctrinal pattern of air force operations with UAS in case of asymmetric conflict (phase of aerial warfare)

In both patterns, whether it is a reconnaissance UAVs, or a UAVs intended for air support, the flight would take place in a formation flying with a lead aircraft which may itself be autonomous. After the flight of UAVs to the target, there would be a maneuver in the area of the target and the transition of the formation flying into the formation that basically corresponds to the circular patrolling zone. After the discovery of the target, there would be the air strike with laser-guided aerial bombs, where the laser marking and targeting of aerial bombs would be done from one platform, while the launching of aerial bombs would be done from the suspension points of the second or third UAV (most of the video clips are made on based on the thermal imaging image from the platform from which the target is laser marked). A typical air strike group would consist of three unmanned platforms guided from a single ground station. A similar mode of formation flying is also present in kamikaze drones. The difference is that one air strike group would consist of significantly more drones (from six to usually twelve) launched from containers from one platform. Kamikaze drones also perform a maneuver in the area of the target, while the air strike is realized autonomously or based on control commands from the ground station (this usually depends on the guidance system and the ability to select targets).

In both cases of the formation of air forces, the increase in the number and quality of UAVs would reduce the need for the formation of forces intended for: fighter escort and fighter sweep.

In any case, the mass use of unmanned platforms (significantly cheaper than conventional military aviation and without the fear of losing pilots) will lead to revolutionary changes in the approach to the use of air forces. Changes in the approach to the use of air forces will significantly affect the change in the approach to the use of forces intended for air defense.

CONCLUSION

The development of artificial intelligence is a consequence of the fourth technological revolution. In such conditions, new weapons and equipment systems are also being developed. Such assets include UAVs and kamikaze drones. The use of these assets will increasingly lead to the robotization of combat operations on the battlefield. There is no doubt that any form of future air operations will be based on the use of UAVs and suicide drones. These robotic air assets will perform all air support tasks in the future. These tasks are: aerial reconnaissance, airlift, close air support, air interdiction, as well as search and rescue in the event of a wide variety of aviation accidents. All these operations will be coordinated with the actions of unmanned platforms of land and water type that will perform a wide range of combat tasks.

Under such conditions, the physiognomy of armed conflict will also change significantly in the future. These conflicts, depending on their character, will be aimed at dissymmetric or asymmetric forms of warfare. Whether these wars will be of a frontal or non-linear type will depend, first of all, on the technological capabilities of the parties to the conflict and their ability to continuously improve: the technical capabilities of weapons and equipment systems and tactical procedures based on previous experience from the conflict. In such conditions, UAVs and kamikaze drones will be developed

in combination with guided aerial weapons such as cruise missiles. All this will lead to massive air strikes using the most sophisticated air combat platforms. Mass strikes of this type will be aimed at destroying the centers of gravity of enemy forces, including not only sophisticated weapons and equipment systems, but also command posts (decision centers for the use of sophisticated assets). Also, it should be noted that UAVs will be increasingly used to carry out difficult and life- and health-threatening tasks, which will make it easier for the parties to the conflict to justify the conduct of the conflict in their public opinion (it should be noted that during the Vietnam War, the problems of the American elite began with the return of soldiers from Vietnam in coffins). In such conditions, all armies of the world will have to continuously work on developing the ability to oppose such forces, through the improvement of their weapon systems. On the one hand, there is a need for the development and modernization of sophisticated assets such as UAVs and kamikaze drones, while on the other hand, there is also a need for the development of assets that will allow opposing the actions of these forces. A special emphasis in countering modern aviation weapons systems will be directed towards the development of: a wide range of electronic devices for disabling the electronic transmission of information between weapon systems and equipment and command and control ground stations and assets intended for their physical destruction (surface to air missile systems based on the most modern technologies). In any case, the development of air force assets and air defence assets will be conditioned by the knowledge of modern technologies for the production of unmanned aerial platforms. Only in this way is it possible to understand the further way of improving them, as well as the way of developing opposition with these means in future armed conflicts. (Parezanović et al. 2022: 59).

Also, it should be noted that the experiences related to the use of the UAVs in modern conflicts (Syria, Nagorno Karabakh, etc.) influenced the change (improvement) of the doctrinal patterns of the use of air forces in symmetrical and asymmetrical conflicts. It is necessary to incorporate these experiences into normative legal documents related to the development, organization and use of the armed forces. The doctrinal grounding of experiences from the use of the UAVs will ensure the development of armed forces that will be able to adequately use UAVs, as well as to oppose airstrikes by them in future armed conflicts.

ACKNOWLEDGEMENT

This paper was written as a part of the scientific research project funded by the Ministry of Defence, Republic of Serbia: VA-DH/1/22-24 „Defence system capability development management model".

LITERATURE

Antal 2021: John Antal. „The First War Won Primarily with Unmanned Systems: Lessons from the Second Nagorno-Karabakh War". *European Security & Defence*, 76-78.< https://euro-sd.com/2021/04/articles/exclusive/22071/the-first-war-won-primarily-with-unmanned-systems-lessons-from-the-second-nagorno-karabakh-war/>. [1. June 2023].

Asma 2021: Rashid Asma. *„Nagorno-Karabagh conflict and role of major powers: an international law perspective". Margalla Papers*, Vol. 25, No.2, 61-70.

Banjac, Petrović, Živković 2023: Goran Banjac, Ivan Petrović, Miladin Živković. „Značaj ugradnje lekcija iz drugog sukoba u Nagorno-Karabahu u sadržaje predmeta na studijskom programu protivvazduhoplovne odbrane". *Zbornik apstrakata Konferencija o vojnim naukama (VOJNA 2023),* Beograd: Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija, 285-286. < Zbornik Apstrakta VojNA 2023.pdf (mod.gov.rs)>. [31. May 2023].

Bento 2008: Maria Nunes Bento. „Unmanned aerial vehicles: an overview". *Inside GNSS,* Vol. 3, No.1, 54-61.

Bivainis 2022: Andrius Bivainis. *„Multi-dimensional assessment of the Second Nagorno-Karabakh War." Security and Defence Quarterly*, Vol. 38, No.2, 51-61.

Carley 1998: Patricia Carley. *„Nagorno-Karabakh: Searching for a Solution"*. Waashington DC: A United States Institute of Peace Roundtable Report.< Nagorno-Karabakh Searching for a Solution: Peaceworks: Publications: U.S. Institute of Peace (fdlp.gov)>. [20. May 2023].

Congressional Research Service 2021: Azerbaijan and Armenia: The Nagorno-Karabakh Conflict. Washington DC. Report. < apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1147494.pdf> [20. May 2023].

Gordić, Cvetković, Petrović 2013: Miodrag Gordić, Krum Cvetković, Ivan Petrović. „Effect of air force and air defense operations on the physiognomy of contemporary armed conflicts". *Vojno delo*, Vol. 65, No.2, 228-247.

Guelfi, Jayamaha, Robison 2020: Edward A. Guelfi - Buddhika Jayamaha - Travis Robison. „The Imperative for the US Military to Develop a Counter-UAS Strategy". Forum / Developing a Counter-UAS JFQ 97, 2nd Quarter 2020, StrategyAir Force Academy United States. < https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1099501.pdf> [10.05.2023]

Gupta – Ghonge – Jawandhiya 2013: Suraj G. Gupta - Mangesh M. Ghonge, P. M. Jawandhiya. „Review of unmanned aircraft system (UAS)". *International Journal of Advanced Research in Computer Engineering & Technology (IJARCET)*, Vol. 2, No. 4, 1646-1658.

Hirling, Holzapfel 2012: Oliver Hirling, Florian Holzapfel. „Applicability of Military UAS Airworthiness regulations to civil fixed wing Light UAS in Germany". Deutscher Luft- und Raumfahrtkongress 2012, Document ID: 281162 Bonn, Germany: Deutsche Gesellschaft für Luft-und Raumfahrt-Lilienthal-Oberth eV, 1-25. < Applicability of Military UAS Airworthiness Regulations to Civil Fixed Wing Light UAS in Germany (dglr.de)> [2. June 2023].

Ho 2021: Ben Ho. „The Second Nagorno-Karabakh War: Takeaways for Singapore's Ground-Based Air Defense". *Journal of Indo-Pacific Affairs*, Vol. 4, No. 5, 24-39.

Ilić, Tomašević 2021: Damir Ilić, Vladimir Tomašević. „The impact of the Nagorno-Karabakh conflict in 2020 on the perception of combat drones" . *Serbian Journal of Engineering Management*, Vol. 6., No. 1, 9-21.

Inđić, Petrović, Ivanković, Đukić 2018: Dejan Inđić, Ivan Petrović, Negovan Ivanković, Đorđe Đukić. „Chemical Accident Area Reconnaissance by Unmanned Aircraft", *Vojno delo,* Vol. 70, No. 8, 109-127.

Kokanović 2023: Nebojša Kokanović. *Organizacija višeslojne protivvazduhoplovne odbrane u uslovima opasnosti od napada „rojeva" dronova iz vazdušnog prostora*. Beograd: Univerzitet odbrane u Beogradu, [specijalistički rad].

Kolarek 2010: Mladen Kolarek. „Bespilotne letjelice za potrebe fotogrametrije". *Ekscentar*, No. 12, 70-73.

Mitzer, Oliemans, Janovsky 2020: Stijn Mitzer, Joost Oliemans, Jakub Janovsky - 'Dan' & 'COIN' „The fight for Nagorno-Karabakh: documenting losses on the sides of Armenia and Azerbaijan." *Oryx (September 27, 2020)* <https://www. oryxspioenkop. com/2020/09/the-fight-for-nagorno-karabakh> [10. june 2023.]

Petrović, Kankaraš, Stojiljković 2016: Ivan Petrović, Milan Kankaraš, Zoran Stojiljković. „Potential forms endangering of the Airspace sovereignty". Zbornik radova ICDQM-2016, Ed. Ljubiša Papić, Prijevor: Istraživacki centar DQM, 2016, 524-528.

Rogers 2021: James Rogers. „Future threats: Military UAS, terrorist drones, and the dangers of the second drone age". In *Drone Warfare: The Joint Air Power Competence Centre, Trends and Emerging Issues*. Eds. Matthew Willis, André Haider, Daniel C. Teletin, Daniel Wagner, Kalkar, Germany: The Joint Air Power Competence Centre, 481-505.

Shaikh, Rumbaugh 2020: Shaan Shaikh, Wes Rumbaugh. „The air and missile war in Nagorno-Karabakh: Lessons for the future of strike and defense". Center for Strategic and International Studies, 8 <https://www.csis.org/analysis/air-and-missile-warnagorno-karabakh-lessons-future-strike-and-defense> *[31.may 2023.]*

Terzić 2022: Miroslav Terzić: „Critical review of the protection of aircraft defense forces during the conflict in Nagorno Karabah in 2020". *Small Wars & Insurgencies*, Vol. 33, No.6, 1017-1031.

Trivedi 2021: Neeraj Trivedi: „Armenia-Azerbaijan Conflict: Implications for India". *CLAWS Journal*, Vol. 14, No. 1, 85-100.

Zaborowski 2021: Maciej Zaborowski. *„Lessons Learned from the 2020 Armenia-Azerbaijan War over Nagorno-Karabakh".* Near east south Asia, Center for strategic studies, 1-4.< Snapshot Paper Template Feb 17 (nesa-center.org)>. [06. june .2023.]

Parezanović 2022: Marko Parezanović, *„Zaštita ustavnog poretka"*. Priština- Leposavić: Institut za srpsku kulturu,

Zakon o vazdušnom saobraćaju, „Službeni glasnik RS", br. 73/2010, 57/2011, 93/2012, 45/2015, 66/2015 - dr. zakon, 83/2018 i 9/2020. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-vazdusnom-saobracaju-republike-srbije.html. [11.june.2023].

Иван Б. ПЕТРОВИЋ
Миодраг Л. ГОРДИЋ

БЕСПИЛОТНЕ ЛЕТЕЛИЦЕ КАО РЕВОЛУЦИОНАРНО СРЕДСТВО У САВРЕМЕНИМ ОРУЖАНИМ СУКОБИМА

Резиме

Прошло је више од једног века како је трећа димензија простора (ваздушни простор) постало значајно место одигравања борбених и неборбених активности. Способност ваздухопловних снага да извршава широку лепезу садржаја борбених дејстава и других активности из ваздушног простора обезбедило је развој нових квалитативних карактеристика модерних оружаних сукоба. Непостојање физичких ограничења, висока маневарабилност и динамичност, кратко време реакције, као и високи интезитет дејстава које ваздухопловне снаге изводе, омогућило је да ове снаге од Другог светског рата имају стратегијски значај у оружаним сукобима. Паралелно са развојем цивилизације, и настанком квалитативно нових технологија, развијају се скоковито унапређена технолошка решења која значајно мењају начин живота људи широм света, унапређујући га буквално из дана у дан. Свака технолошка генерација доноси нови степен цивилизацијског развоја доводећи човека као људског бића до нивоа симбиозе са модерним техничко – технолошким средствима. Несумњиво је да такав случај постоји и у развоју савремених борбених система оружја и опреме која се примењују у оружаним сукобим. Такав је случај и са револуционарним развојем нових бробених система и у ратним ваздухопловствима широм света. Развој савременог наоружања у ваздухопловним снагама најбоље је уочљив кроз развој ваздухопловних платформи беспосадног типа (беспилотне летелице). Развој ових средстава представља последицу надолажење индустријске револуције четврте генерације и њихов значај у реализацији задатака у савременим оружаним сукобима је готово немерљив. Наиме, сваки сукоб доноси експонецинјални развој ових средстава, како у техничком, тако и у тактичком смислу. Развој ових средстава у савременим оружаним сукобима је континуиран процес који се одиграва на свакодневном нивоу на основу претходних искустава из тактичке употребе беспилотних летелица у конкретним борбеним дејствима.

Несумњиво је да је технолошки напредак ових средстава нешто што ће у будућности омогућити готово неограничену примену ових летелица у извршавању најразличитијих задатака без минималне опасности по људски живот стране која их примењује.

Овај рад, чији је основни циљ да опише беспилотну летелицу као средство за извршење широке лепезе задатака у нелимитираном ратном формату, се поред увода и закључка састоји још из три поглавља. У првом поглављу је извршено теоријско одређење беспилотне летелице као система оружја – опреме. У другом поглављу је анализирана употреба беспилотних летелица на примерима оружаних сукоба у Сирији и Нагорно – Карабаху. У трећем поглављу извршена је анализа потенцијалних ваздухопловних шаблона налета беспилотних летелица и дронова самоубица у борбеним дејствима.

Кључне речи: Беспилотне летелице, дрон, оружани сукоб.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 327.88::323.28(497)
329.3::28(497)
28-768(497)"19/20"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44787

Прегледни рад

*Урош Б. БАБИЋ**
Министарство унутрашњих послова Републике Србије

*Јована В. ПАВЛОВИЋ***
Православни богословски факултет у Београду

ТЕОЛОШКИ И ПОЛИТИЧКИ ИЗАЗОВИ САВРЕМЕНЕ ДЕСЕКУЛАРИЗАЦИЈЕ НА БАЛКАНУ: РЕГРУТОВАЊЕ ЏИХАДИСТА

Апстракт: Анализе најновнијих *Tesat* извштаја и статистичких података показују да су индивидуалне екстремистичке акције у Европској унији најбројније и да су углавном подстакнуте друштвеним мрежама, посебно Телеграм мрежом након 2016. године. Балкан се издваја као мултиконфесионално транзитно подручје где се двосмерно врше регрутације: ка Исламској држави и ка земљама Европске уније, представљајући самим тим увек актуелан безбедносни проблем за земље Европске уније. Статистички подаци указују да је највећи број регрутација на Балкану извршен с подручја Косова и Метохије. Анализом византијских извора из периода од VIII до X века пружа се боље разумевање теолошких позадина савремених дешавања и фундаменталних разлика ислама и хришћанства. Овај рад има за циљ да прикаже безбедносне проблеме и принципе регрутације џихадиста на Балкану као и да укаже на неопходност усвајања европских правних оквира регулисања терористичких садржаја на друштвеним мрежама.

Кључне речи: Балкан, византијски извори VIII–X век, регрутације, џихадисти, Европска унија.

ИСЛАМ И ХРИШЋАНСТВО
ТЕОЛОШКО-ИСТОРИЈСКИ ОКВИРИ ИСТРАЖИВАЊА

Теза Питера Бергера (Peter Berger) да је однос секуларано–сакрално[1] у савременом свету еволуирао доводећи до слабљења секуларног елемента у прилог сакралног (Бергер 2008: 157) заправо је отворила ново питање о узроцима појаве десекуларизације, назовимо је и надкомпензаторном сакрализацијом савременог света,[2]

* Мастер Тероризам, организовани криминал и безбедност, Универзитет у Београду. babicuros2021@gmail.com

** Научни сарадник, jovana.pavlovic981@gmail.com.

1 Секуларизацију дефинише као *the process by which sectors of society and culture are removed from the domination of religious institutions and symbols*, а корене секуларизације Бергер проналази у хришћанству, конкретно, протестантизму (Berger 1967: 107).

2 *Great religious passion, a defiance of what others have defined as the Zeitgeist, and a return to traditional sources of religious authority* (Berger 1999, 6).

а пружени судо сада следећи одговори (Berger 1999: 14): 1. религија као конзервативна струкура пружа појединцу преко потребно осећање стабилности, 2. секуларизација[3] нечим што бисмо могли подвести под дијалектичку нужност са собом повлачи десекуларизацију. Исламска есекуларизација на савременом Балкану се појављује у ненасилној и насилној форми; прва се односи на примену салафистичке идеологије на сферу веровања и свакодневног понашања, док друга, врло ретка, подразумева терористичке акције (Bećirević 2016: 79–91). Салафизам је нововековна хибридна конструкција с претензијама ка VII веку и каоригиналним формама ислама, а заправо носи идеологију савременог света (Roel 2014: 25, 26). Зато је и важно да се исламско учење најпре сагледа у својим изворним облицима и у раним фазама византијско-исламског дијалога. Даље, испитивање регрутације џихадиста као специфичног феномена савремене десекуларизације на мултиконфесионалном подручју Балкана у периоду од 2012. до данас занимљиво је из више разлога, између осталог, наведимо неопходност бољег разумевања и предвиђања њених могућих утицаја на међународну политику.

С разлогом смо горе указали да потенцијално јачање сфере сакралног на Балкану заправо продубљује и ставља у савремене политичке контексте теолошку проблематику сабивствовања ислама и хришћанства, која је почевши од VIII века била предмет средњовековних религијских полемика између хришћана и муслимана, било да су живели у калифату било у оквирима византијског царства (Kazhadan 1992: 1018). Можда већ овде можемо, ради бољег разумевања историјског развоја исламско-хришћанског сабивствовања, наговестити да се у *De Haeresibus* Јована Дамаскина (Lequien 1864: 764–773), а то патристички извор из VIII века који постаје основ за даља теолошка учења средње и позне Византије, ислам сматра јересју (Sahas 1972: 59), па чак и обичним сујеверјем (грч. σκία). Дакле, ислам у патристичким изворима VIII века није ништа друго до нова јудео-хришћанска јерес с јаким аријанским и монофизитским елементима.

Међутим, хришћански апологетски извори IX века – ту вреди поменути излагање *mutakallima* Теодора Абу Кура (Griffith 1985: 53–73), писаним на сиријском језику, а преведним на грчки – теже упознавању исламских незнабожаца тријадолошком догматом, теологијом иконе и фундаментима хришћанства, што је изазвано даљим продирањем ислама у земље Мале Азије (Griffith 1992: 130–152). Арабљани су освојили Анкируи Аморион 838. године (Ducellier 1992: 150–155). Археолошки налази откривају да је и у периоду јачања ислама освајањем Магреба (639–698), Сирије (634–638), Леванта и Персије хришћанство наставило да коегзистира с исламом, у некој мери попримајући исламске монофизитске утицаје који су свакако водили ка јачању јереси иконоклазма (King 1985: 270 –272): немогуће јеу исламској перцепцији космоса приказати *ὁλόσφαιρος* Бога. Наиме, Алах у исламу, насупрот Светом Тројству хришћанства, јесте вечна (*Allah le Seul*) сфера, дакле, материја, која се не види и не чује. Већ у IX веку Никита Византинац истиче материјалност такве концепције Алаха показујући истинитост вере у Једнога Бога у трима савршеним ипостасима. Ова догматска разлика између ислама и хришћанства остаје суштинска и непромењива кроз векове.

3 Више о самом појму в. Somerville 1998: 251.

За наше даље излагање такође је важно указати да се већ у раним фазама развоја односа ислам–хришћанство критикује концепт светог рата, џихада, тако, на пример, у међуверској полемици IX века Никита Византинац побија релативизацију убиства у исламу, зависно од тога да ли је извршено у име Алаха, супротстављајући му хришћански систем вредности заснован на десет Божијих заповести (Migne 1862: 666–670).[4]

Из наведеног теолошко-историјског контекста произилази закључак да се суштинске разлике између хришћанства и ислама – исламско схватање монотеизма које је неспојиво с тријадолошким догматом хришћанства и концепт светог рата, џихада – појављују већ у периоду од VIII до X века и остају њихова фундаментална разлика до данас. С друге стране, неоспорно је да се тај међуверски дијалог непрестано води и да коегзистенција ислама и хришћанства еволуира и опстаје кроз векове.

Што се тиче савремених теолошко-политичких појмова који су важни за наше истраживање, треба имати у виду да се под политичким исламом (исламизам или радикални ислам)[5] подразумева најпре стриктно спровођење исламског шеријатског закона. Исламизам се можда и најјасније огледа у схватању Курана као основног Устава, односно ислама као свепрожимајућег и обједињујућег елемента друштва: ислам јесте држава (*Alis lamdeen wa dawla*). Међутим, исламизам, који је појава позната у средњем веку, у савременој политичкој сфери испољава бројне разлике у схватању како да се верски принципи примене у секуларном свету било да је реч о људским правима, демократији или политичком плурализму. Савремени ислам следи троделну поделу на: конзервативни, радикални и политички ислам (Roy 1994: 56). Такође, у савременом религијском спектруму, треба имати у виду да било да је реч о исламизму у исламу било о зилотизму у хришћанству, екстремне позиције представљају политичку маргину.

Џихадом (арап. *Jihad*) у *linguasacra*се назива борба (Firestone 1999: 84), али у сакралном контексту *Qur'an*-а значење појма *Jihad*се приближава појму *kafir* (pl. *kuffar*) – борби против непријатеља ислама. Такво значење појма *Jihad*се најпре проналази у сурама након *Hijra*, Мухамедовог пресељења из Мекe у Медину 622. године када је био упозорен на намеру атентата (*Qur'an*, 22: 39), али и у другим сакралним контекстима, поменимо ту и суре (Tyan 2005: 538–540) у којима се ратницима џихада обећава награда у рају (3: 157–158; 3: 169–172). Такође, суре у којима се дају практичке инструкције верског живота, као што су разлози за ослобођење службе у војсци (9: 91; 48: 17), забране ратовања током сакралних месеци (2: 217), поступање према ратним заробљеницима (47: 4) и начини склапања примирја (8: 61).

Џихадизам, с друге стране, појава је новијег датума и сам термин је неологизам, јер га у средњовековним грчким изворима нема. Најраније партикуле савременог џихадизма, историјски гледано, ваља тражити у вахабистичком покрету у Саудијској Арабији који је покренуо сунитски имам Мухамед Абдел Вахаба у XVIII веку.

4 *Refutatio Mohamedis – monitum.*

5 У стручној литератури (Colin 2017: 115) се инсистира на превазилажењу *Islamic fundamentalism* и свеснијем коришћењу *Islamism, political Islam* и *radical Islam.*

Други талас џихадизма је почео 20-их година XX века у Египту прокламујући неопходност формирања исламске државе превазилажењем *sharia*, исламског закона (Mamdani 2004: 156, 173). Ширећи се на Саудијску Арабију, утицај вахабиста је јачао све до 20. новембра 1989. године када је нападом на Велику џамију вахабистички покрет изазвао подозрење и последично, промену политичке борбе, заокрет ка тихом државоцентричном салафистичком покрету. Вахабистичке заједнице имају глобалистичке намере и свакако да су присутне и на Балкану. Трећи талас џихада долази из редова шиитских џихадиста који након Исламске револуције 1979. године, војним и економским јачањем Ирана настоје да изазову револуције изван граница Ирана, пропагирајући идеологију џихада у хладном рату против САД и Израела.

Да философија ислама садржи јасне глобалистичке геополитичке тенденције, довољно је да погледамо његову дуалистичку представу света, за коју би се с извесном дозом резерве могло рећи да свој најприближнији теолошки еквивалент би могла наћи у источњачким манихејским учењима. Наиме, насупрот ономе што се назива принципом мира, сфером ислама, *Dares Islam*, стоји принцип рата, *Darel Harb*. Даље, ако се погледа фундамент односно реторика џихада, „враћајући се на походе посланика Мухамеда у Арабији, често се позивала на војне сукобе у којима су учествовали муслимани" (Riven 2017:24), видећемо да када се такви ставови предоче у идеологију, могу се на први поглед изазвати несагласности са савременим схватањем демократије и грађанске слободе. То свакако да не оспорава начелну претпоставку да би и фундаменталистичко гледиште конзервативног ислама било компатибилно с демократијом уколико би се подвргло историјским процесима секуларизације, чак и у областима где је институционализован, као што је Иран или Саудијска Арабија (Mironovaetalii 2015).[6]

Стога, треба имати у виду да је савремени џихадизам реформисан спрам неофундаменталистичких принципа у сталну, личну и колективну борбу против Запада, при чему и сам колектив, *umma*, постаје флуктуирајућа група војника, ослобођена традиционалних веза, посвећена том јединственом, светом неофундаменталистчком идеалу. У најновијим радовима је већ указано да оно што уједињује и покреће терористичка иступања *umma*-е јесте идеологија радикалног ислама (Kuntić, Mihalinčić 2021: 885) дакле екстремно становиште верског опредељења, али скоријих истраживања токова, безбедоносних ризика које носе те појаве на критичном подручју Балкана нема.

Балкан као територија на којој ислам има вишевековну традицију преко ширења и утицаја Османског царства, данас представља место за које се може рећи да је у скоро сваком извештају који се тиче џихада и активности држављана балканских земаља у терористичким акција широм света. На пример, на Европском парламенту 17. септембра 2021. године постављено је питање заведено под евиденционим бројем *E-004285/2021*о безбедоносним мерама за држављане Европске уније захтевајући писани одговор Парламента поводом проналажења *ISIL* (*Da'esh*) докумената џихадистичких терориста који су долазећи с ратишта у Сирији

6 Управо таква околност је забележена 2015. године у Сирији где се FSA (*Free Syrian Army*) политички приближила умереним и радикалним исламистичким гледиштима, укључујући и *al-Quaeda* и *al-Nusra* структуре.

или Ираку пронашли заштиту у криминалним инфраструкурама на Косову (Garraud 2021). Одговор који је упутила EEAS (*European External Action Service*) 20. 12. 2012. (Johannson 2021) негира поседовање *Da'esh* докумената, али потврђује да се на западном Балкану врше регрутације ка *Da'esh* подручјима указујући на *statusquo*у методама на превенцији тероризма и политичком дијалогу између ЕС (*European Comission*) и западног Балкана. Као главни циљ будуће сарадње издвојено је унапређење размене информација између ЕС и EEASи партнера на западном Балкану који су поступили у складу с међународним контратерористичким планом одобреним 5. октобра 2018. године и до сада *Europol*-у пружили све неопходне информације о грађанима који су учествовали у регрутацијама на релацији Балкан – Исламска држава.[7] Стога, циљ нашег истраживања јесте предвиђање будућих токова и политичких утицаја џихадистичких структура регрутованих у службу исламско-фундаменталних организација с подручја Балкана, а усмерених ка Европи или Исламској држави, анализом најновијих доступних статистичких података о мобилизацији у периоду 2012–2016. године и извештаја невладиног сектора у сарадњи с безбедносним структурама.

ЕВРОПСКИ МОДЕЛ

Почињући излагање разматрањем ситуације о Европској унији, треба нагласити да се у најновијим радовима (Neumann, Basra 2022: 100) негира колаборација између терориста у Европи криминалне прошлости и џихадистичких група. Реч је о категорији регрута који су прихватили становиште радикалног ислама у својим матичним земљама тако да нису морали да изврше екстерну миграцију како би се придружили терористичким групама. То се поклапа с налазима *Tesat* извештаја за 2017. годину где се, анализом џихадистичких напада у Европи, насумичних убијања у Лондону (март и јун 2017) и Барселони (август 2017) и напада на симболе западног света у Паризу (фебруар, јун и август 2017), долази до закључка да су терористичка дела извршили појединци који су већину живота провели у Европској унији, без директних контаката са Исламском државом (Tesat 2018).

7 Johannson 2021: *The Commission is not in possession of the documents mentioned by the Honourable Member in his question. During the conflict in Syria and Iraq, numerous foreign terrorist fighters left the Western Balkans towards Daesh controlled territory. Following the territorial defeat of Daesh, Western Balkan governments started repatriating some of their citizens, and, where applicable, prosecuting them. The Commission and the European External Action Service (EEAS) have been following these developments and supported Western Balkan partners in addressing possible threats stemming from the presence and return of these people. On 5 October 2018, the EU-Western Balkans Ministerial Forum approved the Joint Action Plan on Counter-Terrorism 1. One of the objectives of the Joint Action Plan referred to improving exchange of information and operational cooperation. Western Balkan partners have exchanged information about their citizens repatriated from Syria and Iraq with Member States and the EU Agency for Law Enforcement Cooperation (Europol) with the purpose of introducing this information in the relevant EU law enforcement and border management databases, in line with applicable national and Union law. The Commission and the EEAS have regular dialogues with Western Balkan partners on these issues and also continued to support them in countering radicalisation in prisons, in providing specialised reintegration, resocialisation and rehabilitation assistance, tailored to the needs of returnee men, women and children and supporting the exchange of good practice.*

Резултати најновијих *Tesat* извештаја за 2022. годину анализом 15 извршених терористичких напада у Европској унији[8] показују да је тероризам у паду у односу на претходне године (Tesat 2019), што свакако да треба узети с резервом јер налази не узимају у обзир Велику Британију након *Brexit*-а, али потврђују да су управо најбројнији индивидуални терористички напади извршени оружјем које је једноставно самостално добавити (хладна оружја, превозна средства и импровизоване експлозивне направе), подстакнути интернет подршком друштвених мрежа џихадистичких и десничарских уверења (Tesat 2022).

Дакле, деловање идеолога учења фундаменталног ислама проникло је у све делове света, па чак и у оне урбане средине где преовлађује секуларизам и мултикултурализам. Да је то заиста тако, најбоље сведочи чињеница да када индивидуа потпадне под утицај џихадистичке идеологије, у средини се често јавља општа неверица (Roa 2017: 49–50): „Како се дозна за име терористе, новинари се устремљују на четврт у којој је живео, звоне на врата, разговарају са родитељима, сакупљају изјаве по баровима и око џамија те готово увек слушају исту песму; Не разумемо, није био побожан, пио је, ишао у ноћне клубове... А да, истина, последња два-три месеца причао је о религији".

Директор Националног центра за борбу против тероризма, Лаура Шиао (Laura Shiao) у свом говору којим ступа на дужност 6. децембра 2017. године на сенатском саслушању број 115-440 (Shiao 2017), износи тврдњу да Исламска држава има способност коришћења интернет платформе у маркетиншке сврхе. Првобитно користећи стандардне платформе – Фејсбук, Твитер и Јутјуб – а касније и Телеграм који је теже контролисати, Исламска држава шифровано шири своје поруке чиме обезбеђује широку прегледност пласираног идеолошког садржаја (Rasmussen 2011), брзо мобилише активисте, а то су млади мушкарци неарапског порекла, старости која је оптимална за мобилизацију, од 16 до 25 година. Њима су друштвене мреже кључни извор информација о џихадизму (Kean 2018).

Зато, на пример, 23. августа 2016. године (*AFP/Euractiv*) министри унутрашњих послова Француске и Немачке покрећу иницијативу да се правни оквири регулисања шифрованих џихадистичких порука (Schmidt 2013) прошире и на Телеграм мрежу, податак који несумњиво сведочи о ширењу џихадистичких порука на Телеграму након 2016. године као новог, тајног канала комуникације. Такав вид пропаганде стоји иза појединачних терористичких напада, наведимо стога овде податак да није случајно да је у периоду 2014–2017. године извршен читав низ појединачних терористичких акција у Лондону, Паризу, Манчестеру, Барселони и Берлину. Даље, није случајно да је управо у том периоду, као последица убрзаног ширења џихадитичких порука интернетом у јулу 2016. године коришћењем Телеграм канала Рахид Касид (Rachim Kassid) позвао на терористичке нападе, а *Youtube* видео снимком подстакао више стотина напада широм света. Своју идеологију је промовисао и кроз музику.[9] Будући да идеолози разних терористичких организација непрестано развијају системе комуникације и самим тим и софистицираније методе

8 Број напада по земљама Европске уније према званичним подацима (Tesat 2018): Француска (5), Немачка (3), Шведска (2), Аустрија (1), Данска (1), Мађарска (1), Белгија (1) и Шпанија (1).

9 *Rap attact, I'm a terrorist* (CEP 2016).

врбовања нових чланова,[10] обавештајно-безбедносне структуре на свакодневном нивоу морају унапређивати своје одбрамбене механизме како би на што ефикаснији начин штитили безбедносни систем. Наиме, иако Исламска држава територијално слаби учесталим померањем граница ратом у Сирији, њена идеолошка активност на територији Европе је и даље заступљена. Индивидуалним нападима на градове Европе – Ница 2016. година, Беч 2020. година, Дрезден 2020. година, Исламска држава показује да је још увек способна да изведе напад (Knip 2020).

БАЛКАН – ИСЛАМСКА ДРЖАВА: *perpetuum mobile* регрутације

Наведена категорија индивидуалних терористичких акција, која је доминантна у Европској унији, није примећена на Балкану будући да је реч о транзитном подручју на којем се врше регрутације ка Исламској држави и ка земљама Европске уније и то је дистинктивни квалитет између Балкана и Европске уније. Примера ради, некадашњи аустријски министар унутрашњих послова Карл Нехамер (*Karl Nehammer*), приликом хапшења терористе у Бечу 4. новембра 2020. године, изнео је тврдњу да екстремисти са Балкана бивају усмерени у Аустрију одакле се њихово деловање креће у два смера: ка ратишту у Сирији или даље ка северној и западној Европи где врше терористичке акције (BBC 2020).[11] Велики број аустријских држављана муслиманске вероисповести је напустио Аустрију и отишло да се бори на страни Исламске државе (Ožvat 2020). Самим тим, имајући у виду геостратешку позицију Балкана, на раскршћу Европе и Исламске државе, на основу најновијих доступних података разумно је претпоставити да указани ризици у балканском подручју у будућности могу постојати и у Европској унији, стварајући неопходност подизања друштвене свесности о потенцијалним ризицима.

О џихадистичким активностима на Балкану сведоче најскорији доступни статистички подаци за период од 2012. до 2016. године. Наиме, број мобилисаних џихадиста с подручја Балкана, упућених на страна ратишта у служби Исламске државе и вршења исламске мисије јасно се види у следећој табели (Inicijativa 2016):

2012–2016	Укупан број који је отишао	Повратници	Погинули	Нема података
Албанија	140	44	20	76
БиХ	240	56	70	114
Македонија	120	72	25	25
„Косово“	316	117	58	141
Црна Гора	20	/	5	15
Србија	43	11	11	21

10 Идентификована је употреба *off-the-self encryption*. Даље, *end-to-endencryption* омогућава да терористи остану умрежени, а сви рестриктивни закони који би се применили на њих би погодили и целокупну популацију.

11 Напад у Бечу 2020. године је био индивидуални терористички напад који је извео претходно осуђивани Kujtim Fejzulai, аустријског држављанства, али пореклом из северне Македоније.

Анализа података указује да је највећи број регрутација забележен на Косову и Метохији (316), Босни и Херцеговини (240) и Албанији (140). При том, и највећи број повратника је са подручја Македоније (60%), Косова и Метохије (37%), затим следи Албанија (31%) и БиХ (23%). Наравно, имајући у виду тренд непрестаног пораста мобилизованих с подручја Балкана, основано је претпоставити да су бројке за 2023. годину знатно веће, а посебно ако се узме у обзир и велики број незабележених односно, илегалних улазака и излазака из земаља, чему је итекако погодовала мигрантска криза.

Несумњиво је да регрутери Исламске државе имају одређене критеријуме према којима дефинишу циљне групе (низак економски статус, рурална средина, исламске културолошке премисе поднебља) и способност тачне процене потенцијално подобне индивидуе, а савремени интернет постаје кључни канал да дођу до субјеката за приступање таквим организацијама. Исламска држава у својим редовима има око 90 хиљада стручњака широм света, који проповедају и регрутују нове борце за халифат (Јевтовић 2016: 221).

Такође, безбедосносни ризик на Балкану се повећавасамим тим што у Босни и Херцеговини имамо велики број џихадиста који су деведесетих година узели активно учешће у ратним дешавањима, дакле војно су обучении у савременим околностима убрзаног ширења идеологије џихада тајним каналима представљају врло озбиљан безбедоносни ризик.[12] С друге стране, рат у Босни 90-их година је узроковао долазак војно спремних џихадиста с Блиског истока, Саудијске Арабије, Авганистана, Ирака који су у поратном периоду вршили регрутације муслимана с подручја Босне за службу исламских терористичких организација. Службом у таквој организацији индивидуе стичу екстремне норме и вредности, што представља безбедносни ризик за средину у коју се врате након ратних и терористичких акција. Наиме, „хиљаде муслимана, углавном Арапа, изашло је из авганистанског котла са непроцењивим ратним искуством и неизбрисивим осећајем да их ништа не може зауставити“ (Шиндлер 2009:109).

Треба поменути да су „језгро Бин Ладенове балканске мреже чинили ветерани бригаде *Ел Муџахид* армије БиХ која јеоснована 1992. Године (Елзасер 2005: 21–23) бројећи у свом саставу добровољце из целог исламског света под командом Абу Абдул Азиса, познатог по бројним злочинима над Србима и по речима да је у БиХ дошао да босанске муслимане поучи исламу“ (Трифковић 2007: 294). Богато ратно искуство које су припадници ових организација донели у Босну и пренели на одређене исламске организације у Босни и Херцеговини, свакако да је допринело бујању екстремизма и развоју идеологије исламског фундаментализма на простору поменуте државе. Такође, важно је поменути да је опасност тим већа што се након рата у Босни, поменути ратници, нису вратили у матичне државе, нити су одговарали

12 „Мада се често помињу различите цифре муџахедина који су ратовали на тлу Босне и Херцеговине, за веровати је да је кроз БиХ у периоду од 1992–1995. године продефиловало од десет до дванаест хиљада муслимана из страних земаља, те да је неколико хиљада од њих добило на тадашњим легалним (брак са држављанком БиХ, учешће у рату у саставу тадашњих званичних војних формација БиХ и сл.) или на нелегалним основама држављанство БиХ, а да је реалан број оних који су остали износио око хиљаду и пет стотина“ (Simeunović 2009: 227).

пред законима државе у којој су ратовали, већ су остали на територији БиХ и других земаља на Балкану. Такође, исламисти који су дошли у Босну и Херцеговину током ратних година XX века, вршили су дугогодишњу пропаганду и мобилизацију нових младих џихадиста. Поменимо само да је „Босна једно од највећих места за регрутацију бораца Исламске Државе у Европи. Стручњаци сматрају да је у борби у Сирији и Ираку отишло најмање хиљаду особа са Балкана. Томе треба додати и Бошњаке који имају немачко, аустријско или српско држављанство" (Војић 2015). Додатна радикализација босанско-херцеговачког друштва узроковала је медијско помињање Босне и Херцеговинеу свим извештајима о терористичким акцијама у Европи.[13]

Из свега наведеног разумно је претпоставити да ће тероризам који се укоренио у Босни и Херцеговини и у будућности стварати безбедносне проблеме међународној заједници, ширењем идеолошког утицаја међу млађим нараштајем босанско-херцеговачког друштва.

Анализа доступних најновијих података о регрутацијама изнесених горе у табели показује да је српска покрајина Косово и Метохија постала без сумње област из које има највише регрутованих припадника Исламске државе у Европи (316), чак више од Босне и Херцеговине (240). Радикализација муслимана на Косову и Метохији стоји у директној политичкој вези с јачањем политичког ислама у Босни и Херцеговини и културно-историјским наслеђем Османског царства. Овде треба напоменути да је рат у Босни и Херцеговини 90-их година XX века узроковао тешњу политичку сарадњу босанско-херцеговачких лидера муслиманске вероисповести с исламским центрима на Блиском истоку, посредно доводећи косовске сепаратисте у сарадњу с блискоисточним центрима.

Управо ти политички разлози стоје иза тврдње новинара Смајића изнетог 23. јуна 2017. године у угледном немачком *Deutshe Welle* (Smajić 2017): *Косово данас по глави становника има највећи број бораца Исламске државе у Европи. Постоји 316 потврђених случајева*[14] *у којима су се косовски „држављани" прикључили џихадистичким групама у Сирији и Ираку. У Ираку и Сирији налази се 75 џихадиста са Косова, с којим је отишло још 40 жена и 29-оро деце.* Међутим, имајући у виду непрестано јачање сарадње на релацији Косово – Босна и Херцеговина – Исламска држава, разумно је претпоставити да је тај број далеко већи. Безбедносни ризик по суверенитет Републике Србије је присутан и ако се узме у обзир повратак ратника у служби Исламске државеу матичне државе, јер, према наводима немачких снага безбедности, о чему такође сведочи извори *Deutshe Welle* од 23. јуна 2017. године (Smajić 2017): *57 мушкараца са Косова погинуло је као борци Исламске државе. Иначе, 115 бораца Исламске*

13 Ту се, пре свега, мисли на Беч, када су 2020. године „медији у Немачкој опширно писали о везама бечког атентатора с исламистичким круговима на Балкану. Он је, како се тврди, очигледно био члан терористичке милиције Исламске државе, односно представништва Исламске државе на Балкану. Конкретно, процењује се да је „од седам кључних фигура у дешавањима 11. септембра најмање четворица су се борила током деведесетих година у Босни" (Елзасер, 2005: 18). Из горе изнесеног намеће се закључак да све важније терористичке акције, почев од напада на Њујорк и Вашингтон 11. септембра 2001, стоје у непосредној вези с Босном, а процењује се (Simeunović 2009: 226) „да ће задуго још имати везе са њом".

14 Истинитост и веродостјност статистичких података Атлантске иницијативе које смо изложили горе у раду потврђује и извор *Deutsche Welle*: 316 потврђених случајева регрутације са подручја КиМ.

државе у међувремену се вратило на Косово. Повратници на Косово и Метохију обучени у Сирији и Ираку, користећи мигрантску кризу и тешкоћу контролисања илегалалних улазака у матичне земље (Халид 2015: 65), заштићени су од тренутних косовских власти, чиме се угрожава регионална безбедност. Ратни повратници на Косово и Метхију, вршећи регрутацију и обучавајући нове чланове, стварају непрестани круг радикализације и нових регрутација за исламистичке организације.

Што се тиче северне Македоније, регрутација и радикализација македонског становништва потпомогнута је из суседне Албаније и с Косова и Метохије. Према веродостојним подацима (Вукелић 2018: 141), на света ратишта у Сирију и Ирак с подручја северне Македоније отишло је 207 бораца, албанских муслимана, а њих 72 се вратило својим домовима. Даље, износи се тврдња (Вукелић 2018: 141б) да Македонске службе безбедности треба да буду у стању приправности из више разлога. Први разлог су ратни повратници из Исламске државе. Албанска претња територијалном интегритету Северне Македоније представља други разлог, а као трећи се наводи регрутација македонских држављана за страна ратишта. Зато је глобална коалиција за борбу против тероризма (Members 2023) усредсредила активности ка детектовању, идентификацији, неутрализацији и кривичном гоњењу својих држављана, као и свих ратних повратника. Вредне помена су три антитерористичке акције спроводене у Северној Македонији: „Ћелија 1“,[15] „Ћелија 2“[16] и „Ћелија 3“ (Analitika 2015). Самим тим, не изненађује нас да је 2014. године Северна Македонија за учешће у страним војним или паравојним формацијама увела законску санкцију од 4 до 20 година затвора.[17]

Узимајући у обзир веродостојне податке у виду броја хапшења имама због регрутација за старна ратишта,[18] као и број учесника с подручја Балкана у терористичким акцијама широм Европе,[19] јасно је да заговорници идеје Исламске државе настоје

15 Након прве полицијске акције у Скопљу 2015. годинебило је ухапшено, а потом на затворске казне до седам година и осуђено једанаест особа оптужених да су од октобра 2014. године до средине 2015. године вербовали, регрутовали и слали македонске држављане за учешће у паравојним јединицама у Сирији и на Блиском истоку. О том догађају стоји следећи навод: *Том приликом највећу казну од седам година затвора добио је локални имам, који је признао да је био главни организатор и идеолог џихадистичке ћелије преко које је најмање 130 македонских држављана отишло да се бори на страни Исламске државе у Сирији и Ираку. Пребацивање џихадиста од матичне земље до ратних подручја у поменутим земљама најчешће је ишао преко Турске, а добровољци су имали лажна документа која су добили у Скопљу. Међу осуђенима је било и званичника тадашње Владе, али и лекара и угледних грађана.*

16 У полицијској акцији „Ћелија 2“ која је спроведена 2016. године у Скопљу и Тетовуиза решетака се нашло четири особе осуђене за ратовање на страној територији. Полицијским унакрсним испитивањем утврђено је да су сви они прошли разне војно-терористичке обуке у Сирији и другим областима где Исламска држава има јако идеолошко упориште.

17 Уп. КРИВИЧЕН ЗАКОНИК 2014, члан 419.

18 Дат је слисак (в. Sandžak Press 2023) 12 имена имама ухапшених на Косову 2014. године: Сабахудим Селими, Енес Гога, Ерол Несими, Идриз Билибани, Леонард Рули, дардан Дука (Ђука), Сафет Краснићи, Мазллам Мазллами и Бедри Робај.

19 Нарочито треба узети у обзир заговарање стварања Велике Албаније од стране појединих косовских терориста која „би морала бити муслиманска држава која би се ослањала на исламски свет, стога се јасно види да је идеја Велике Албаније била само етапа ка остварењу идеје јединствене исламске државе“ (Јевтић 2013: 36).

да шире територијално упориште у Србији са покрајином Косовом и Метохијом, Северној Македонији, Босни и Херцеговини зато што ту већ постоји јако идеолошко упориште средњовековних корена. Пред собом имају циљ успостављања јединствене верске заједнице, која поседује тендецију превазилажења оквира ислама.[20]

ИНОВАЦИЈЕ

Република Србија је питање одласка својих грађана на страна ратишта решила законским путем. Тако члан 386а Кривичног законика каже (Zakonik 2019): „(1) Држављанин Србије који учествује у рату или оружаном сукобу у страној држави, као припадник војних или паравојних формација страна у сукобу, а није држављанин те стране државе, као ни припадник званичне мисије међународне организације чији је Србија званични члан, казниће се затвором од шест месеци до пет година. (2) Ако је дело из става 1 овог члана, учињено у саставу групе, учинилац ће се казнити затвором од једне до 8 година". Такође, законом је предвиђена санкција и за организовање учествовања у рату или оружаном сукобу на простору стране државе. Члан 386б каже: „(1) Ко у намери извршења кривичног дела из члана 386а на територији Србије врбује или подстиче друго лице на извршавање тог дела, организује групу или врши обуку другог лица или групе за извршење тог дела, опреми или стави на располагање опрему ради извршења тог дела или даје или прикупља средства за извршење тог дела, казниће се затвором од две до десет година. (2) Ако је дело из става 1. овог члана учињено у саставу групе, учинилац ће се казнити затвором од једне до осам година". Законска регулатива омогућила је држави да правно заустави одлазак грађана на страна ратишта и да на тај начин превентивно делује. Међутим, превенција као прва намера сваког закона није довољна.[21]

Враћајући се чињеничкој фактури на Балкану, дужни смо да укажемо да су припадници Исламске државе и на овом подручју унапредили своју екстремистичку агенду на друштвеним мрежама стварајући чак и часопис *Cybernetics*у којем је се указује на неопходност технолошког образовања, а шифрована резмена порука је норма јер „стране службе све прате" (Вукелић 2018: 117). Посебно је важно обратити пажњу на Косово и Метохију где је у току протеклих година по „свеобухватном истраживању *The Internet World Stat*-а употреба интернета забележена код 76,6%, од 1.8 милиона људи" (Marušić 2014). Даље, и сведочења бивших бораца који су одређено време провели у служби Исламске државе нам говоре да је управо садржај пласиран путем интернета њима омогућио комуникацију са саборцима, као и потребну литературу и пропагандни материјал.

Наведени подаци указују на неопходност разматрања усвајања горе описаних европских модела контроле и заштите на друштвеним мрежама, укључујући и исламска теолошка предавања на *You Tube*. Истовремено намеће се и потреба да се

20 „Ислам ће једном владати целим светом. То ће се по њиховим речима морати догодити, то је део вере" Todenhefer 2016: 94.

21 Треба напоменути да није једноставно утврдити којим поводом грађани одлазе у одређене земље, посебно када је реч о Сирији или Ираку и такви изласци из земље захтевају додатне безбедносне провере.

подстакне теолошко образовање како у хришћанској тако у исламској заједници како би се подигла друштвена свест о разликама између екстремистичког и правоверног исламског учења. Такође, ако се резултати истраживања о јачању исламске десекуларизације на Балкану ставе у раван међународне политике, јасно је да је неопходно отварање дијалога између балканских земаља и Европске уније у циљу критичког преиспитивања актуелности тезе да на Балкану живе претежно секуларни муслимани.

ЛИТЕРАТУРА

Berger 1967: Peter Berger. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Doubleday and Company.

Berger 1999: Peter Berger. *The Desecularization of the World.* Grand Rapids: William B. Eerdman's edition.

Бергер 2008: Питер Бергер. *Десекуларизација света – повратак религије и светска политика*. Нови Сад: Прометеј.

Bećirević 2016: Edina Bećirević. *Salafism vs. Moderate Islam: A Rhetorical Fight for the Hearts and Minds of Bosnian Muslims.* Sarajevo: Atlantska inicijativa.

Вукелић 2018: Милан Вукелић. *Косово и Метохија под заштавом Исламске државе*. Београд: Центар за проучавање религије и верску толеранцију.

Griffith 1985: Sidney H. Griffith „Theodore Abū Qurrah's Arabic Tract on the Christian Practice of Venerating Images." *Journal of the American Oriental Society*, vol. 105, no. 1, 1985, pp. 53–73.

Ducellier 1992: Alain Ducellier. „Byzance, Ange Cruel dans un environnement cruel. Notes sur le 'Musulman cruel' dans l'Empire byzantin entre VIIe et XIIIe siècles", in *Crudelitas: The Politics of Cruelty in the Ancient and Medieval World*, eds T. Viljamas, A. Timonen and Chr. Krötzl. [First edition.] Krems: Gesellschaft zur Erforschung der materiellen Kultur des Mittelalters, 148–180.

Елзасер 2005: Јирген Елзасер. *Како је џихад стигао на Балкан*. Београд: НК Јасен Д.О.О.

Јевтић 2013: Мирољуб Јевтић. *Џихад у Босни и време глобализације*. Београд: Центар за проучавање религије и верску толеранцију.

Јевтовић 2016: Зоран Јевтовић. *„Слике џихада и пропагандни ратоци на глобалним друштвеним мрежама"*. *Политикологија религије*. Зборник радова. Ур. Мирољуб Јевтић. Београд: Центар за проучавање религије и верску толеранцију.

Kazhdan 1992: Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1. London: Oxford University Press.

King 1985: Geoffrey King. „Islam, Iconoclasm, and the Declaration of Doctrine." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, vol. 48, no. 2, 267–277.

Kuntić, Mihalinčić 2021: Dario Kuntić, Martina Mihalinčić. „Migration and Jihadi Terrorism in Europe", *Teorija in Praksa*, vol. 58, 3/21, 882–900.

Lequien 1864: Michel Le Quien. „Joannis Damasceni monachi et presbyteri hierosolymitani opera omnia quae exstant". *Patrologiae cursus completus*, ed. Jacques Paul Migne [vol. XCIV]. Parisiis: intra moenia Parisina.

Migne 1862: Jacques Paul Migne. *Patrologiae cursus completus*, vol. CV. Parisiis: intra moenia Parisina.

Neumann, Basra 2000: Peter Neumann, Rajan Basra, *Criminal pasts, terrorist futures? Jihadist recruits in Western Europe*: United Kingdom: Department of War Studies.

Riven 2017: Maliz Riven. *Islam – sažeti priručnik*. Beograd: Laguna.

Roa 2017: Olivije Roa. *Džihad i smrt*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Somerville 1998: Robert Somerville. „Secular Society Religious Population: Our Tacit Rules for Using The Term Secularization". *Journal for the Scientific Study of Religion* 37 (2), 249–253.

Roy 1994: Olivier Roy. *The failure of Political Islam*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Sahas 1972: *John of Damascus on Islam, The heresy of the „Ishmaelites"*. Leiden: E. J. Brill.

Simeunović 2009: Dragan Simeunović. Terorizam. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
Трифковић 2007: СрђаТрифковић. *Сенкаџихада.* Београд: Српска књижевна задруга.
Tyan 2005: „Djihâd". *Encyclopaedia of Islam*. ed. H. A. R. Gibb and J. H. Kramers. [Second edition.] Leiden: Brill, 538–540.
Firestone 1999: Reuven Firestone. *The Origin of Holy War in Islam*. New York: Oxford University Press.
Халид 2015: Алам Ф. Халид. *Џихадисīа из суседсīва*. Београд: ИКП Евро.
Colin 2017: Chapman Colin. „Christian Responses to Islamism and Violence in the Name of Islam." *Transformation*, vol. 34, no. 2, 115–130.
Шиндлер 2009: Џон Р. Шиндлер. *Несвеīи īерор: Босна, Ал Каида и усīон īлобалної џихада.* Београд: Службени гласник.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Analitika 2015. Makedonija: uhapšeno devet osumnjičenih u policijskoj akciji „Ćelija". <https://www.portalanalitika.me/clanak/197352--makedonija-uhapseno-devet-osumnjicenih-u-policijskoj-akciji-celija)> [1. 2. 2023].
Bojić 2015: Saša Bojić. *Regrutacija za „Islamsku državu" u BiH.*<Regrutacija za „Islamsku državu" u BiH – DW – 9. 3. 2015.> [22. 4. 2023].
BBC 2020:<Vienna shooting: Arrests after 'freed jihadist' kills four - BBC News> [1. 3. 2023].
Garraud 2021: Jean-Paul Garraud, *Threat of jihadist terrorists coming over from the Balkans.* <Parliamentary question | Threat of jihadist terrorists coming over from the Balkans | E-004285/2021 | European Parliament (europa.eu)> [1. 2. 2023].
Zakonik 2019: *Krivični zakonik.*<Krivični zakonik (paragraf.rs)> [11. 2. 2023].
Inicijativa 2016:*Between Salvation and Terror.* <https://atlantskainicijativa.org/wp-content/uploads/BETWEEN_SALVATION_AND_TERROR/BetweenSalvationAndTerror.pdf> [28. 3. 2023].
Johannson 2021: EN E-004285/2021 Answer given by Ms Johansson on behalf of the European Commission (20.12. 2021). <E-9-2021-004285-ASW_EN.pdf (europa.eu)> [25. 4. 2023].
Kean 2018: Thomas Kean. *Digital Counterterrorism: Fighting Jihadists Online.*< https://bipartisanpolicy.org/download/?file=/wp-content/uploads/2019/03/BPC-National-Security-Digital--Counterterrorism.pdf> [1. 5. 2023].
КРИВИЧЕН ЗАКОНИК 2014: Кривичниот законик („Службен весник на Република Македонија" број 37/96. <https://jorm.gov.mk/wp-content/uploads/2016/03/%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.pdf> [28. 1. 2023].
Marušić 2104. Kosovo leads Balkans in Internet Addiction. <Kosovo Leads Balkans in Internet Addiction | Balkan Insight> [23. 4. 2023].
Members 2023: Members – The Global Coalition to Defeat ISIS. <Members – The Global Coalition To Defeat ISIS - United States Department of State> [13. 4. 2023].
Mironova et alii: Vera Mironova. *Syria's democracy jihad.* <Syria's Democracy Jihad | Foreign Affairs> [13. 3. 2023].
Ožvat 2020: *Beč – centrala za džihadiste sa Balkana*?<Beč – centrala za džihadiste sa Balkana? – DW – 4. 11. 2020.> [18. 5. 2023].
Rasmussen 2011: Nicolas J. Rasmussen. *Countering Violent Islamist Extremism: The Urgent Threat of Foreign Fighters and Homegrown Terror.* <Countering_Violent_Islamist_Extremism.pdf (dni.gov)> [10. 5. 2023].
Roel 2014: Meijer Roel. *Global Salafism: Islam's New Religious Movement*. New York: Oxford University Press.
Sandžak Press 2023: Kosovska policija jutros uhapsila 12 imama. <Kosovska policija jutros uhapsila 12 imama (sandzakpress.net)> [5. 5. 2023].

Smajić 2017: Saudijska radikalizacija na Kosovu. Politika. 23. 06. 207. <https://www.dw.com/sr/saudijska-radikalizacija-na-kosovu/a-3938449> [13. 5. 2023].
Shiao 2017:*Adapting to defend Homeland against the evolving international terrorist threat.*<- ADAPTING TO DEFEND THE HOMELAND AGAINST THE EVOLVING INTERNATIONAL TERRORIST THREAT (govinfo.gov)> [18. 4. 2023].
Schmidt 2013: Eric Schmidt. <Google's Eric Schmidt: 'the solution to government surveillance is to encrypt everything' - The Verge> [5. 5. 2023].
Tesat 2018:*European Union Terrorism Situation and Trend Report 2018.*<tesat_2018_1.pdf (europa.eu)> [12. 4. 2023].
Tesat 2019:*European Union Terrorism Situation and Trend Report 2019.*<Terrorism Situation and Trend Report 2019 (TE-SAT) | Europol (europa.eu)> [12. 4. 2023].
Todenhefer 2016: Jirgen Todenhefer. *Deset dana u Islamskoj državi*. Beograd: Laguna.
CEP 2016:*Counter extremism project. Rachid Kassim.* <Rachid Kassim | Counter Extremism Project> [28. 3. 2023].

Uroš B. BABIĆ
Jovana V. PAVLOVIĆ

THE THEOLOGICAL AND POLITICAL CHALLENGES OF THE CONTEMPORARY DESECULARIZATION IN BALKAN: JIHDIST REGRUTATIONS

Summary

The latest *Tesat* report and statistical data analysis show that the individual exteremist actions are predominant in EU, mostly incentivized by social networks, especially *Telegram groups* after 2016. Consequently, French and German prime ministers took the inciative on 23rd August 2016 and induced legal regulations for *Telegram group*, especially concerning jihadist secret messages. Balkan as multiconfessional transitory area distinguishes itself by two-directional regrutations: towards Islamis State and toward EU, consenquently representing constant safety threat to EU countries. The latest regrutation statistical data analysis shows that the highest regrutation rate is in Kosovo and Metohija – 316 identified cases, Bosna and Hercegovina (240) and Albania (140). The highset returnee rate is also noticed in Kosovo and Metohija (37%), right behind Macedonia (60%). It is reasonable to assume regrutation and returnee numbers are higher in 2023, pointing out the necessity for the European legislative modelsconcering terroristic contents regulation introduction in Serbian legislative system. The Byzantine sources of the eight to the tenth century analysis gives better understaning of the contemporary situation theological background along with fundamental differences between Islam and Christianity outline. References from the patristic writings of Saint John Damascus, Nicetas of Byzanium and Theodore Abu Qurrah. Two main distinctive contemporary qualities between Islam and Christianity, namely, Islamic Monotheism vs. Christian Triadologic concept and Islamic jihad are recognized during early stages of the Byzantine–Islamic dialog. The necessity for theological education enabling concrete discerning between extremist and moderate Islamic belief is also emphasized along with the EU knowledge of Islamic desecularization process stenghtening in Balkan.

Key words: Balkan, Byzantine sources of the eight to the tenth century, regrutations, jihadist, EU.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.091(=163.41)(439.55)"1878/1914"
32(439-89):929 Калај Б.
323.1(439.55)"1876/1914"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44428

Оригинални научни рад

*Боривоје М. МИЛОШЕВИЋ**
Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет

СРПСКО ШКОЛСТВО КАО БЕДЕМ ИДЕНТИТЕТСКОМ ИНЖИЊЕРИНГУ БЕЊАМИНА КАЛАЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Апстракт: Српско школство у Босни и Херцеговини под аустроугарском окупацијом развијало се у специфичним и сложеним друштвено-политичким приликама. Цјелокупна школска политика нових власти развијала се у складу са њиховим политичким и стратешким интересима, у првом реду физичког и духовног раздвајања окупираних покрајина од Србије и успостављања новог, вјештачког националног и културног идентитета. Српске конфесионалне школе, као чувари српске културе и националног идентитета, налазиле су под снажним и континуираним политичким притиском од стране аустроугарских власти, који је кулминирао током Првог свјетског рата. Упркос томе, блиско повезане са Српском православном црквом и свештенством, српске школе опстале су као снажан бедем Калејевим асимилаторским политичким идејама.

Кључне ријечи: Српско школство, Босна и Херцеговина, Аустроугарска, национални идентитет, Бењамин Калај, Српска православна црква.

Аустроугарска власт затекла је у Босни и Херцеговини просвјету на ниском степену развоја. 1879. године било је у покрајинама 56 српско-православних и 54 римокатоличке школе са укупно 5.913 ђака оба пола (Богићевић 1975: 283). Школе су носиле национална или конфесионална обиљежја, а оснивале су их и издржавале вјерске организације. У Босни и Херцеговини је по попису становништва из 1879. године било тек три одсто писмених (Рарић 1972: 7). Узлет српских школа у Босни и Херцеговини био је повезан са јачањем положаја српских трговачких породица по градовима, практичним потребама свакодневног живота и материјалним могућностима црквено-школских општина.[1] Многи српски трговци остављали су тестаментима дио властитог иметка у корист српске просвјете и културе, о чему је штампа са похвалама извјештавала (*Босанска вила*, год. VII, бр. 6, 29. фебруар 1892; *Исто*, год. V, бр. 10, 31. мај 1890; *Исто*, год. VII, бр. 1, 1. јануар 1892; *Исто*, год. VII, бр. 12, 30. април 1892; *Исто*, год. XXIV, бр. 1,

* Ванредни професор, borivoje.milosevic@ff.unibl.org

1 Архив Републике Српске (=АРС), Дигитализована грађа, Љетописи српских школа у Босни и Херцеговини. *Љетопис српске православне основне школе Ламочке*; Исто, *Љетопис српске основне школе у Босанској Крупи*.

15. јануар 1909).[2] Мали број школа, пратила је нередовност наставе, неуслован простор, скроман број полазника, недовољна стручна спрема учитеља, недостатак стручног надзора, књига, буквара и других средстава за рад.[3] У молби султану Абдул Мециду из половине XIX вијека хришћани Босне и Херцеговине захтијевали су слободно отварање школа, ангажовање учитеља из сусједних земаља и слање ученика на школовање у друге државе. Затражена је слобода вјероисповјести и слободна поправка старих и подизање нових цркава и манастира (Богићевић 1975: 217; Milošević, Lukić 2020: 131–149). Иако је *Хатихумајуном* (1856) прокламована вјерска толеранција, турске власти су стварале препреке развоју српског школства, често плијенећи уџбенике и школске књиге који су долазли из Кнежевине Србије (Kruševac 1966: 137–150). Покушај да се реформама поправи положај хришћана стварао је код муслимана страх за дотадашњи привилеговани друштвени положај (Мантран 2002: 555–630). Сарајевски учитељ Филип Шпадијер жалио се 1871. године београдском митрополиту Михаилу на недостатак српских школа и сиромаштво цркава. За православно свештенство није се устезао да каже, како је било „на најнижем степену знања и изображења" (Слијепчевић 1991: 509–510). У штампи је истицано како многе школе нису одговарале духу времена у којем су радиле.[4]

Настава у конфесионалним школама имала је важну димензију очувања српског идентитета, језика, културе и традиције. У том смислу, од посебног значаја били су часови српског језика, историје и вјеронауке. Од српских школа се очекивало да васпитавају младе „српских духом напојене" (*Босанска вила*, год. V, бр. 11–12, 15/30. јун 1890). У српским школама дјеца су се, према једном чланку, учила српски мислити и осјећати, „те српско име и српски понос чувати и бранити" (*Босанска вила*, год. VI, бр. 19, 15. октобар 1891). Историја је као обавезни предмет у српским школама у Босни и Херцеговини постојала још од 1858. године (Рејић 2003: 94). Рад учитеља повремено је превазилазио уже школске потребе, па су се неки од њих, попут Богољуба (Теофила) Петрановића, окушали као први етнографи, сакупљачи народног блага или оснивачи читаоница. Многи српски учитељи, свештеници и трговци били су претплатници угледног *Срйско-далматинскоī маīазина* (Milošević, Lukić 2020: 131–149). Временом је примат у српским конфесионалним школама преузео енергични трговачки сталеж, свјестан да просто изучавање псалтира и часловца више није било у складу са потребама новог доба (Милошевић 2022: 158).

Богословија у Бањој Луци је за вријеме свог кратког рада постала кључно мјесто одакле је потекло културно просвјећивање крајишких Срба. Архимандрит Василије Пелагић дошао је априла 1866. године први пут у Бању Луку, највећи град Босанске

2 У Београду је крајем XIX вијека основан Одбор за помагање српских школа у Босни и Херцеговини којим је руководио угледни трговац Лука Ћеловић (*Босанско-херцеīовачки исйочник*, год. V, св. III, март 1891).

3 АРС, Дигитализована грађа, Љеīойиси српских школа у Босни и Херцеговини. *Љеīойис срйске народне основне школе у Босанској Ґрадишци*.

4 „Но ми имадемо у овијем крајевима опет и таквијех установа које на себи носе имена школе и учитеља, а нијесу у правом смислу ријечи ни једно ни друго", писао је *Исйочник*. У неким српским школама учитељ је могао „да буде сваки онај који тек да зна штогод отпојати и ма и срицањем читати буквар и часловац" (*Дабро-босански исйочник*, год. II, бр. 5, мај 1888).

Крајине, гдје су по његовим мишљењу свештеници били најпотребнији (Поплико 1982: 34). Још за вријеме школовања у Београду, Пелагић је митрополиту Михаилу представио идеју о оснивању богословије у Крајини и замолио га да се код српске владе заузме за пружање помоћи таквој школи (*Босанска вила*, год. XXIV, бр. 8, 30. април 1909). Разумијевањем Илије Гарашанина и уз помоћ кнеза Михаила Обреновића, српска влада слала је школи годишњу помоћ у износу од 620 дуката, уџбенике, учила и наставнике (Вулин 1991: 368). Пелагићев избор да школу отвори баш у Крајини био је мотивисан тежњом да се сузбије утицај Беча на овом простору, јер ће школа „стајати као јака стена од натиска римске пропаганде и хрватског фанатизма" (*Србија и ослободилачки покрети* 1985: 465). Премда је из Босанског пашалука протјеран 1869. године, Пелагић се и у прогонству интересовао за напредак Богословије (Милошевић 2019: 55–82). Новосадска *Застава* Пелагића назива „жртвом турског тиранства", док је Богословија у Бањој Луци оцијењена вреднијом од „биоградцке академије" (*Застава*, бр. 138, 25. новембар 1870). Школе за дјевојчице, које су у Сарајеву водиле Стака Скендерова (*Босанска вила*, год. XVIII, бр. 23–24, 31. децембар 1903) и Аделина Ирби биле су пионирски покушаји масовнијег просвјећивања жена у покрајинама (Раріć 1972: 26–27). Премда су је појединци у Сарајеву оптуживали за наводни протестантски прозелитизам, Мис Ирби је ученице подучавала да чувају српске обичаје, народну традицију, те им говорила: „Ви не смијете да заборавите да сте Српкиње" (Мирковић 1921: 38). Артур Еванс није крио своју наклоност и дивљење према двема Енглескињама, сматрајући „да у Босни обављају такав посао да се њима може поносити и њихова властита земља". Посебно је истицао њихову културну мисију међу необразованим босанским женама (Evans 1965: 221).

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине, озваничена на Берлинском конгресу, означила је почетак дубоких друштвено-политичких промјена које су се осјетиле у свим сегметима јавног и приватног живота. Слиједећи мађарско историјско искуство, заједнички министар финансија Бењамин Калај развио је идеју о засебној „босанској нацији" чији су носиоци требали бити босански муслимански феудални слој, који је наводно настао тако што је средњовијековно босанско племство масовно примило ислам (Батаковић 2018: 147). Калајев покушај стварања јединствене вишеконфесионалне босанске нације, са босанским језиком као кључним обједињавајућим критеријумом, био је у првом реду усмјерен ка асимилацији Срба и Хрвата, и њиховом политичком, културном и духовном удаљавању од Београда и Загреба" (Екмечић 2007: 313). Оваква политика аустроугарског окупатора имала је за циљ проналажење „идеолошког упоришта њима неопходног раздвајања Босне и Херцеговине од Србије". Полазећи од Андрашијевих идеја „аустроугарског Балкана" у Босни и Херцеговини, Калај је разрадио државну политику која се заснивала на стварању босанске нације и утемељењу бошњаштва као политичке и националне идеологије, продубљавању јаза између православних Срба и муслимана, протежирању католика, политичком потискивању Срба и колонизацији католичког живља у покрајинама (Суботић 2012: 79). Новокомпонована нација, према Томиславу Крањачићу, подразумијевала је националну заједницу три доминантне вјере у Босни и Херцеговини, које је међусобно ујединила заједничка прошлост у оквиру наводног посебног развоја Босне и Херцеговине спрам српских земаља, при чему су босански

муслимани, као тобожњи насљедници идентитета средњовијековне босанске државе, представљали језгро те нације (Детаљно код: Kraljačić 1987). Католичка црква у покрајинама нашла се послије аустроугарске окупације у знатно повољнијем положају у односу на друге двије, бројчано знатно веће, вјерске заједнице (православне и муслиманске), чије је дјеловање правним актима било подређено политичким интересима Аустроугарске (Redžić 1993: 47). Калај је сматрао неопходним неупадљиво, али осјетно, протежирање католика, које је морало бити такво да код становништва створи осјећај користи ако се припада католичкој заједници. Калају се чинило да ће муслимани временом изгубити ислам и прећи на католичанство, чиме би оно у Босни и Херцеговини однијело превагу. Политичким притисцима и материјалном зависношћу, православну цркву, као посљедњу брану денационализацији, требало је елиминисати као фактор интеграције српског народа у покрајинама (*Vrbaske novine*, br. 523, 2. oktobar 1934). Босна и Херцеговина имале су у Калајевој политичкој комбинаторици важан циљ, трајно би завадила Србе и Хрвате. Босанско питање требала је бити јабука раздора која би их отуђила једне од других (Дневник 2002: 116).

Школски систем у Босни и Херцеговини изграђивао се у складу са интересима окупационих власти па су државне школе имале снажну васпитну улогу у формирању лојалних поданика монархије и афирмацији тзв. босанске нације (Kraljačić 1987: 242). Задатак школских закона у Босни и Херцеговини био је, према писању *Србобрана*, да босанско-херцеговачку дјецу одроди од српске народности, отуђи од православне вјере и убије у њој све народно (*Србобран*, бр. 16, 22. фебруара/3. априла 1892). Само у вријеме Калајеве управе у Босни и Херцеговини је подигнуто 178 основних, искључиво интерконфесионалних школа (Papić 1972: 46–47). Оне су служиле као средство синтезе свих националних и конфесионалних група ка једној босанској идеологији и на идеји везаности за монархију. Отпор дискриминаторској политици окупационе управе поникао је из редова српских црквено-школских општина, најважнијег оквира у којем се водио друштвено-политички живот Срба у Босни и Херцеговини. Црквено-школске општине уживале су велику аутономију и у доба османске управе одлучивале су о постављању пароха и учитеља те отварању и финансирању српских школа. Оне су биле колијевка у којој се деценијама његовала и уздизала српска национална свијест, просвјета и, уопште, култура. Од друге половине XIX вијека било је дозвољено да у управи црквеним пословима учествују и свјетовна лица. Богатијим варошким општинама управљали су имућнији трговци и занатлије (*Дабро-босански источник*, год. IV, бр. 11, новембар 1890).

При отварању државних школа, влада је потпомагала несрпске области па су тако Босанска Дубица и Босански Нови са српском већином имали тек двије државне школе, а Столац и Љубушки у којима су Срби били у мањини имали 15, односно 13 школа (Екмечић 2000: 570). У котару Дервента, у којем су католици чинили већину, једна школа долазила је на 1.576 становника, док у већински српском дубичком котару једна школа је долазила на 21.454 становника. У бањалучком котару једна школа долазила је на 46.208, а у мостарском на 2.840 становника (*Застава*, бр. 80, 10/23. април 1911). Отпор и неповјерење према државним школама потицао је из страха и сумње да ће оне послужити као средство у однарођавању српског становништва. У једном службеном акту из 1880. године наводи се како влада

у односу на локално становништво влада зна само за Бошњаке који се по вјероисповјести дијеле на источно-православне, муслимане и католике.[5] Половином 1892. године у Требињу је затворен прота Сава Пјешчић, јер је у цркви проповиједао да се дјеца не шаљу у комуналне школе, пошто се у њима не спомиње име српско, већ хрватско, и не учи ћирилица.[6] Прота је након 15 дана затвора пуштен на слободу уз кауцију од 2.000 форинти (*Србобран*, бр. 32, 2/14. јул 1892). Усљед притисака на српске конфесионалне школе и наметања хрватских школских књига као обавезних у настави, често српска дјеца због њих напуштају школу, или их из школа искључују уколико не желе да уче из таквих уџбеника (*Србобран*, бр. 32, 14/26. март 1885). Митрополит добробосански Сава Косановић 1885. године, као један од разлога за подношење оставке на своју функцију, наводи да учитељи у комуналним школама српској дјеци дијеле католичке молитвенике из којих морају да уче, а влада истовремено из цркве и школе одузима православне књиге и замјењује их унијатским дјелима (*Србобран*, бр. 84, 23. јула/4. августа 1885).

Наредбом Земаљске владе од 6. јуна 1879. године одређено је да наставни језик у основним школама буде хрватски (Папић 1978: 123), касније назван „земаљски" и „босански земаљски језик" (Kraljačić 1987: 231). Најзад, од 1907. године, језик ће добити назив „српско-хрватски". Говорећи у делегацијама о својој управи у покрајинама, Бењамин Калај 1896. године о питању језика каже да против назива српски или хрватски протествују обје стране, а обзиром да име „босански" није измишљено, њега сматра за најподесније (*Србобран*, бр. 64, 6/18. јуна 1896). Потискивање ћирилице из употребе код Срба требало је допиринјети отупљивању њиховог националног осјећаја. Управитељ Пете основне државне школе у Сарајеву пред учитељима и ученицима школе о српском писму–ћирилици, говори 1905. године као о варварском писму једног варварског народа, док културни, народи, према њему, употребљавају само латиницу (*Србобран*, бр. 12, 18/31. јануара 1905). Група од 30 бањалучких грађана жалила се 1881. године министру Јозефу Славију на потискивање ћириличног писма и српског имена за језик, што су чак и османске власти поштовале као српско обичајно право.[7] „Ћирилица је збачена и презрена, а народу је наметнута хрватска латиница за званично писмо, коју велика већина босанског становништва не разумије. Чиновници који су нам до сада долазили углавном из Хрватске, умјесто савјесног обављања својих дужности, радије се баве ширењем Велико Хрватства међу нама Србима", наводи се у представци (Kraljačić 1987: 202).

Калајева управа је послије 1882. године водила политику забрањивања испољавања српске или хрватске националне свијести, између осталог и употребу националног имена за цркве, школе и друге народне институције. У жељи да Босну и Херцеговину што више изолује од спољних утицаја, аустроугарска управа је строго контролисала пласман штампе из сусједних земаља, па је број забрањених новина 1908. године износио чак 187.[8] Извјештаји руског Министарства иностраних

5 Архив Босне и Херцеговине, Сарајево (=АБиХ), ЗМФ, БХ, бр. 6.687/1880.

6 Земаљска влада је 1880. године донијe уредбу да се у првом разреду комуналних школа најприје учи латиница, уколико већину ђака чине католици и муслимани, односно најприје ћирилица уколико су православни већина (АБиХ, ЗВ, през. бр. 9.928/1880).

7 АБиХ, ЗВ, през. бр. 4.692/1882.

8 АБиХ, ЗВ, през. бр. 1.627/1908.

дјела говоре како је у земљу био строго забрањен увоз штампе из Србије и Црне Горе. Додаје се како је жандармерија забрањивала православним житељима Босне и Херцеговине ходочашћа у пограничне манастире у Србији, а посебно Острог у Црној Гори. Држава је, наводи се даље, била преплављена католичким мисионарским редовима (Годишњи извештаји 1996: 182–183). Већ 1879. године по земљи су кружиле вијести како државни чиновници из српских школа у Зеници, Тузли, Орашју и Високом одстрањују школске књиге штампане ћирилицом и замјењују их латиничним уџбеницима.[9] Нетом по доласку на дужност у Сарајево, цивилни аџлатус барон Федор Николић најавио је строгу контролу српске основне школе, која је по његовом мишљењу, дјецу васпитавала у „српском духу".[10]

Борбу за очување српског имена у називу школа и пјевачких друштава повеле су црквено-школске општине у Бањој Луци, Тузли и Брчком. Не желећи да испоштује владину наредбу о скидању назива „српска" са школе, предсједник бањалучке црквене општине Стево Памучина био је строго кажњен (Бијелић 1996: 339). Приликом посјете окружног предстојника Вуковића Брчком, тамошњи Срби су му се обратили са молбом да им се дозволи да на школу ставе натпис „Српска народна школа". Вуковић им је поручио да у Босни не познаје никакве Србе, већ само православне Бошњаке, због чега може дозволити само натпис „Православна народна школа".[11] Недуго потом, котарски предстојник у Брчком упутио је Земаљској влади приједлог о укидању конфесионалних школа, са нагласком на српске школе. Иако су оне добро организоване, навео је он, њихов рад био је опасан јер су се у њима његовале националне тенденције и ексклузивно српство. Од политичких власти је затражено да врши чешће инспекције у српским школама и ученицима поставља одговарајућа питања из историје и географије монархије.[12] До сукоба власти и црквено-школске општине дошло је и у Невесињу, гдје је тамошња општина, након што је стара школа изгорјела у пожару, отворила нову без сагласности владе. Котарски предстојник је школу затворио, учитеља протјерао у Мостар и новчано казнио чланове општине.[13]

Школски наставни план и програм био је прилагођен политичким циљевима окупатора, а посебна пажња је поклањана школским уџбеницима. У почетку су били забрањени они поријеклом из Србије, па су коришћени приручници из Хрватске, док се није прешло на израду домаћих уџбеника над којим је вођена строга контрола, посебно за оне из националне групе предмета: матерњи језик, историја и књижевност.[14] Упркос строгој контроли, у појединим српским школама коришћени су уџбеници крijумчарени из Србије. Тако је, примјера ради, приликом

9 АБиХ, ЗВ, бр. 6.494, 23. II 1879.

10 АБиХ, ЗМФ, БХ, 6.038/1882.

11 Архив Тузланског кантона (=АТК), Окружна област Тузла, през. бр. 1.746, 16. XI 1882. Вуковићева изјава је на трагу једног ранијег владиног документа у којем се наводи како власти у земљи познају само Бошњаке, који се дијеле на три вјероисповијести; АБиХ, ЗМФ, БХ, бр. 6.687/1880.

12 АБиХ, ЗВ, бр. 5.751, 18. IV 1883.

13 АБиХ, ЗВ, през. бр. 582/1881.

14 У једном владином акту се наводи како ће власти толерисати наставу српске историје у српским школама само под условом да таква настава код малдих не изазива сепаратистичке тенденције и ако се држи девизе „да је Србин само онај који слави крсну славу" (Рејић 2003: 95).

владине контроле 1882. године у српским школама у Сарајеву, Високом и Фочи пронађен већи број забрањених књига. Окружни предстојник у Мостару одузео је 1893. године из српске школе у Дужима више уџбеника географије, под изговором да су написани у „великосрпском духу" (Kraljačić 1987: 182). У многим школама забрањивано је јавно истицање слика са представама из српске историје.[15] У уџбеницима историје у центар пажње стављана је прошлост Аустроугарске монархије, а окупација Босне и Херцеговине представљана као „свитање новог доба и сретније будућности" за све грађане земље (Rapić 1972: 14). Монархијски облик владавине приказиван је као најбољи. Њемачки језик је у свим програмима уведен као обавезан предмет. Васо Чубриловић се присјећао учења њемачког језика у школи које га је притискало попут ноћне море који су дјеца безвољно учила: „Туђа историја, претрпана подацима о феудалној господи старог њемачког царства. И данас ме ухвати мука кад се стим неправилних глагола из њемачке граматике и набрајања оних безбројних грофовија, војводстава, надвојводстава хабзбуршких њемачких земаља које сам морао учити напамет. Учио сам их али их никад нисам научио. Сасвим друго је било са учењем српске историје. То ми је већ све било познато, блиско из народне песме, из прича старих, из слика што су висиле по зидовима код куће" (Чубриловић 2023: 69).

Наредбом из 1892. године о потврђивању избора учитеља, влада је настојала да утиче на профил наставног кадра, посебно у српским конфесионалним школама. „Свједоџба о грађанском владању" била је обавезна када се учитељ запошљавао или добијао унапријеђење (Rapić 1972: 77). Због тешкоћа око добијања ових потврда, дешавало се често да је у многим основним школама настава била отежана, одгађања или прекидана (Папић 1978: 136). Црквено-школске општине чекале су у просјеку четири до девет мјесеци на добијање потврде о политичкој подобности учитеља.[16] Срби у Варешу жалили су се 1904. године влади на неправде које им се чине, посебно у сфери просвјете. У локалној школи нема ни једног Србина учитеља, из школе се сијала мржња на Србе, док се ћирилица у Варешу нигдје није поштовала (*Србобран*, бр. 12, 18/31. јануара 1905). Плате учитеља у државним школама биле су знатно веће у односу на српске школе, због чега су их многи учитељи напуштали у борби за бољу егзистенцију (Kraljačić 1987: 176).

Међу православним свештенством постојала је јака свијест о потреби школовања што већег броја младих, као здравог темеља боље будућности Срба. Црквена штампа је истицала српску народну школу као главни расадник народне просвјете те чињеницу да од школе зависи опстанак и развитак сваког, па и српског народа. Штампа је истицала да у школи лежи снага и моћ „јача и од најјачих топова". Наглашавано је како је код Срба народни живот традиционално чврсто везан уз православну цркву те стога српска народна школа у будућности мора остати вјероисповједна школа, јер само од такве школе може бити опште користи. Епархијски савјет из Бање Луке називао је неписменост „најљућом" невољом српског народа с почетка XX вијека, а борбу против „аналфабетизма" најпречом бригом једне заједнице (*Источник*, год. XXI, бр. 3, 15. фебруар 1907).

15 АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 120/1894.
16 АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 433/1893.

Отпор Срба према државним школама потицао је из страха да ће оне послужити као средство однарођавања домаћег становништва (*Учитељ*, св. VII, год. XXVII, 1. март 1908, 615). „Аустријска влада препала се је слоге Срба православних и муслимана, па је још енергичније наставила цијепати наш народ. То је радила највише помоћу школа, с тога и видимо, да су први Хрвати постали они Босанци католици који су у школама били. Они су послије као готови фабрицирани Хрвати почели и своју околину похрваћивати, па су данас већ сви варошани католици постали Хрватима у неку руку", извјештавала је бањалучка штампа (*Отаџбина*, бр. 10, 17. август 1907). Из извјештаја Великог управног и просвјетног савјета у Сарајева сазнајемо како српски ученик током властитог школовања „не чује ниједну лијепу ријеч о свом народном имену и прошлости", док средње школе у покрајинама представљају „расадник Хрватства".[17] „Уопће, влада је бацила око на наше школе, јер јој се не свиђа оно, што нам ни Турци нијесу бранили, не свиђа јој се, што се наша дјеца у нашим школама уче српској а не босанској историји, српском а не босанском језику. Једном речју влада би хтела, да се наша деца образују у некаквом босанском а не српском духу", писала је новосадска штампа (*Браник*, бр. 134, 12/24. новембар 1896). Комуналне школе схватане су у српској заједници не као просвјетне установе, већ као средство пропаганде: „То није завод за просвјету, него за пропаганду. Кад је Аустрија дошла у Босну и Херцеговину морала се просвјета да најми у службу политици и да ради само оно што јој заповиједа политика" (*Дело*, четрнаеста књига, 1897, 89).

Представници српских црквено-школских општина жалили су се већ у *Првом царском меморандуму* 1896. године на дискриминаторски однос власти спрам српских конфесионалних школа. Између осталог, наводи се како је настава у српским школама била спутана „у окове цензуре", забрањивале су се школске књиге у којима је његована српска национална свијест, правиле су се сметње при подизању српских школа, српским учитељима се онемогућавао рад у вјероисповједним школама те отежавало оснивање српских читаоница и других установа културе (*Извори за историју* 2020: 74–84). Сличне оптужбе, у контексту спутавања српске просвјете, насртања на националну културу и писмо, поновљене су и каснијим меморандумима: „Још увијек је ћирилско писмо предмет запостављања и тријебљења од стране органа наших зем. власти на многим мјестима у нашој отаџбини, што је увредљиво и штетно не само за православне, него већ и за цио народ у Босни и Херцеговини, јер је ћирилица старо писмо цијелог нашег народа без разлике вјере, и уживала је за царско-отоманске владе равноправност са државним турским писмом, а за све нас је латиница страна, која нам се силом намеће" (Исто: 107).

Настава вјеронауке представљала је важан сегмент српског основног образовања. Митрополит захумско-херцеговачки Серафим Перовић тражио је од свештенства да у оним мјестима гдје постоје комуналне школе неизоставно воде наставу вјеронауке, а у српско-православним школама надгледају таква предавања. Свештенство је било дужно да на крају сваке школске године сачини прецизну статистику о броју полазника вјеронауке по парохијама, пређеном градиву и успјеху ученика (*Босанско-херцеговачки источник*, год. IV, бр. 1, јануар 1890). Перовић је

17 Архив Српске академије наука и уметности, Сремски Карловци (=АСАНУК), Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 26. септембар 1907.

од патријарха Георгија Бранковића 1891. године тражио помоћ за подизање српских школа, апелујући на свијест о „братском духовном јединству свете нам цркве православне“ (Шовљаков 2020: 95). На значај школства у животу Срба рано је почео упозоравати дабробосански митрополит Сава Косановић. Упозоравао је свештенике да вјеронауку морају неизоставно предавати како у конфесионалним, тако и у државним школама, што су они понекад одбијали (*Дабро-босански источник*, год. II, бр. 7, јули 1888). Описујући како је земља „зарасла у трњу незнања“, Косановић је понављао апел црквено-школским општинама да се што боље старају о образовању омладине и отварању вјероисповједних школа (*Исто*, год. II, бр. 2, фебруар 1888). Епархијски црквени суд у Сарајеву упозорио је 1907. године свештенство да редовно контролише извођење вјеронауке, те да ли је сво прописано градиво правилно обрађено. Од свештенства се тражило да ову дужност најсавјесније врши.[18] На вјерској поуци ваншколској омладини инсистирао је дабробосански митрополит Ђорђе Николајевић који је прецизирао да су свештеници дужни овај посао радити сваке године од Ђурђевдана до Митровдана (*Источник*, год. XII, бр. 13, 15. јули 1898). Митрополит Николај Мандић молио је парохијско свештенство да „не клоне духом“ и са пуно воље и самоодрицања настави подучавање ваншколске дјеце настави вјеронауке (*Исто*, год. XV, бр. 9, 15. мај 1901, 194). Управа Зворничко-тузланске епархије тражила је од парохијског свештенства да надлежне епархијске власти редовно извјештава о успјеху омладине у настави вјеронауке. Наставу је ваљало организовати тако да родитељи не би могли изостанак са вјеронауке правдати чињеницом да дјеца чувају стоку или раде у пољу. Главни задатак вјеронауке, био је да се код младих развије љубав према православној вјери и поштовање према старијима (*Исто*, год. XII, бр. 7, 15. април 1898).

Српске основне школе биле су заслужне за вјерско и национално васпитање младих, јер се у њима посебна пажња обраћала на вјерску науку, црквено-словенски језик са црквеним пјевањем, српски језик и историју српског народа. Сматране су за најбољи штит против стране културе: „Оне су нам потребне као кора хљеба. Нарочито у Босни и Херцеговини, где је навала туђинштине јака, њихов задатак је важан. Једни хоће од овог чисто српског становништва, да створе Босанце и Херцеговце, наша браћа Хрвати–Хрвате. Да би што лакше постигли свој циљ, употребљују као средство–веру, пошто је онај део српског народа несрећом раздељен на три вере. Стога су нам баш и потребне српске школе, које ће нам Српчад научити, да љубе своју народност, име, језик и обичаје, и које ће их навикнути, да љубе сваког Србина, био он Мухамедове, римокатоличке или православне вере“ (*Учитељ*, год. IX, Београд 1890, 728). С тим у вези, свештеник Стево Трифковић поднио је 1906. године приједлог Великом управном и просвјетном савјету о „озакоњењу српске народности у Босни и Херцеговини“, као својеврсну допуну *Уредби* о црквено-школској аутономији.[19] Исте године је сарајевска црквено-школска општина

18 Архив Митрополије Дабробосанске, Сарајево (=АМД), Несређена грађа 1908–1914, Епархијски црквени суд у Сарајеву, бр. 1.142/1907.

19 Савјет је приједлог усвојио са сљедећим напоменама: 1) да се наш народ свугдје и од сваког приватно или службено мора признавати и звати његовим правим српским именом; 2) да се наш српски језик свугдје и од свакога у личној, службеној и школској употреби мора признавати

интервенисала поводом притужби да су појединци представници власти омаловажавали српско име и идентитет, попут извјесног судије Јавора због ријечи „да се у Босни и Херцеговини не говори српски језик, а ко хоће да говори српски нека иде у Србију".[20]

Српске школе издржавале су се највише средствима црквено-школских општина, прихода остварених на Светосавским приредбама и црквеним службама, а повремено и легатима које су остављали богатији појединци (Папић 1978: 145). Како би се ојачала финансијска база српских школа у покрајинама митрополит Евгеније Летица је 1905. године предлагао оснивање једног снажног школског фонда за све четири епархије.[21] Велики управни и просвјетни савјет је 1907. године усвојио правила и упутства за оснивање школских фондова и црквених кошева из којих би се издржавале српске школе.[22] Да би се увело више реда у финансирање школа, Савјет је донио одлуку да су све црквено-школске општине, које траже помоћ за своје школе, обавезне да преко свог Епархијског савјета најприје поднесу извјештај о свом имовинском стању.[23]

Државне школе служиле су као својеврстан инструмент ширења култа према Хабзбуршкој монархији. Настава је сваког јутра почињала пјевањем царске химне, док је велика пажња поклањана што свечанијој прослави државних или династичких празника.[24] Од 1893. године у школским учионицама широм Босне и Херцеговине било је обавезно држање слика аустроугарских владара. Наредба се посебно односила на српске школе, чиме се настојао искоријенити традиционални обичај истицања слика српских или руских владара.[25] У једном документу окружне области Мостар истиче се потреба „политичког одгоја народа".[26] Почетком рата у босанско-херцеговачким основним школама уведена је обавезна „Молитва за побједу царског оружја" читана два пута дневно прије почетка наставе. У наредби Земаљске владе наводи се да је молитва веома подесна да „у чистој дјечијој души развија и јача љубав, вјерност и оданост према свом узвишеном владару и да остави трајно сјећање са пијететом у дјечијој души на ова бурна времена".[27] У току Калајеве управе за издржавање основних школа утрошено је укупно 5.568.891 круна, а само у буџету за 1903. годину планирана средства за потребе босанско-херцеговачке

и звати искључиво српским језиком; 3) да се наше српско писмо ћирилица уведе свугдје и на сваком мјесту у особној или службеној употреби са нама Србима као званично и старо заједничко писмо цијелог нашег народа; 4) да се српска застава црвено-плаво-бијела призна српском народном заставом са истим правима као и државна застава; АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 178/1906.

20 АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 218/1906.

21 АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, Из сједнице ширег Епархијског управног и просвјетног савјета, Бања Лука, 16/29. новембар 1905.

22 АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, Правила и упутство за оснивање школских фондова, Сарајево 1909.

23 АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 315/1907.

24 АБиХ, ЗВ, бр. 8.074, 3. IV 1895.

25 АБиХ, ЗВ, бр. 1.359, 19. IX 1893.

26 АБиХ, ЗВ, бр. 2.454/1880.

27 АБиХ, ЗВ, през. бр. 633, 15. јануар 1915; *Врбаске новине*, бр. 82, 2. март 1933; *Školski glasnik*, 31. januar 1915, 41.

војске износила су 5.265.110 круна (Islamović 2008: 34). Рачунајући према попису становништва из 1895. године једна народна основна школа долазила је на 4.455 становника (Izvještaj o upravi 1906: 137). Број основних школа у покрајинама, у односу на број становника и површину земље, био је знатно мањи поредећи га са окружењем. Буџет за основне школе 1906. године износио је 1.208.219 круна, док је за потребе жандармерије исте године предвиђено готово три пута више новца: 3.753.189 круна (Izvještaj o upravi 1906: 218).[28] У Сабору се могла чути примједба српских посланика како је 1910. године државне и конфесионалне школе похађало тек нешто мање од 37.000 дјеце, што је чинило тек 15 одсто од укупног броја дјеце стасале за школу (Николић 2022: 120–141). Од укупног броја становника, неписмених је 1910. године у Босни и Херцеговини било чак 87.84 одсто. Једна основна школа долазила је на 70 квадратних километара (Богићевић 1975: 300). Због тога основно школство није ни издалека утицало на веће описмењавање становништва у земљи, па су српска, хрватска и муслиманска културно-просвјетна друштва почетком XX вијека покренула низ акција за описмењавање народних маса.

Снажан потицај културном напретку српског народа дало је оснивање друштва „Просвјета" 1902. године у Сарајеву које се испрва бавило прикупљањем помоћи за ђаке и њиховим стипендирањем.[29] Земаљска влада је са пажњом пратила рад „Просвјете" и ометала га гдје год је могла, што је нарочито дошло до изражаја у вријеме Првог свјетског рата (Vulin 1987: 199–219). Међу важнијим активностима које је „Просвјета" организовала истичу се аналфабетски курсеви, намјењени масовнијем описмењавању ваншколске омладине. У првих десет година рада друштво је за ову врсту курсева и оснивање књижница издвојило 117.000 круна (*Босанска вила*, год. XXVII, бр. 15–16, 30. август 1912). Влада је изражавала резерву према аналфабетским курсевима, сумњајући да се иза описмењавања крије политичка пропаганда, па је 1907. године донијела наредбу којом су прописане потребне стручне квалификације за лица ангажована на извођењу курсева. Иако је управа сматрала да су акције описмењавања за сваку похвалу, на ове курсеве је строго пазила због могуће политичке агитације.[30] Јануара 1913. године група жандара упала је у кућу свештеника Николе Прокопића у Бистрици код Приједора и разјурила неколицину тежака који су похађали аналфабетски курс. Жандари су у потрази за сумњивом литературом претражили Прокопићеву кућу и православну цркву. Народни посланик Љубо Симић је у Сабору израчунао да је влада у 1910. године за аналфабетске курсеве из буџета издвојила само 15.000 круна, што с обзиром на велики број неписмених произилази један хелер по неписменој особи. Акција посланика у Сабору уродила је плодом па је влада новембра 1910. године повукла раније

28 Потпредсједник Српске народне организације Душан Васиљевић пише како су до 1906. године аустроугарске власти у Босни и Херцеговини отвориле 251 основну школу и чак 266 „оружничких касарни" (Васиљевић 1909: 18–19).

29 „Просвјета" је упозоравала како се напредак једног народа не може замислити без развоја народног школства: „Калемити тућу просвјету у душу српског народа, не би значило просвјећивати свој народ, него напротив, обарати у његовој души све оне тековине, које су уткане покољењима, по закону насљеђа" (*Календар Просвјета за 1910. годину*, 146).

30 АБиХ, ЗВ, бр. 53.462, 6. IV 1907.

наредбе које су ограничавале организацију аналфабетских курсева (Богићевић 1975: 292). Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву одлучио је исте године да ће из властитих средстава исплаћивати двије и по круне водитељима курсева од сваког аналфабете који буде научио читати и писати.[31] Сматрајући подручно свештенство носиоцем борбе за народно просвјећивање црквене власти су га позивале да организује аналфабетске курсеве најприје у селима у којима није било основних школа. „Нека сваки свештеник стави себи у дужност, да сваке године најмање бар по десет младића у својој парохији научи читати и писати", наводи се у окружници митрополита Василија Поповића из 1912. године (*Вјесник*, год. IV, бр. 10, 11. и 12, 15. септембар 1912).

Традиционалне светосавске школске приредбе представљале су важан чинилац у развоју школства и очувању српске националне свијести.[32] Представљале су снажан израз националне самобитност и свечану манифестацију српства, православља, повремено и презира према Аустроугарској (Сапак 2010: 52). Српска штампа је истицала заслуге Светог Саве за културно јединство српског народа: „Пет стољећа иза несретне погибије косовске–народ српски је још вазда у културној заједници и та културна веза је још увијек силна и снажна, да одоли нападају и да не да, да народ клоне, падне и да га нестане" (*Српска ријеч*, бр. 7, 13/26. јануар 1906). Организатори, најчешће српске конфесионалне школе или црквено-школске општине, настојали су Светосавским прославама дати што свечанији изглед, па су виђенијим гостима и учесницима на вријеме упућивали посебне позивнице из којих сазнајемо мноштво детаља о програму светковина. Свечаности су најчешће имале три дијела: извођење Светосавске химне и пригодне бесједе од стране угледнијих чланова српске заједнице; позоришни комад и на концу српске народне игре и гусларски наступ. Неизоставно је било прикупљање добровољних прилога у корист сиромашних ђака и за оправку старих или подизање нових школских и црквених зграда. Музичку пратњу приликом Светосавских светковина давали су чланови српских пјевачких друштава. Богатије црквено-школске општине по правилу су трошиле више новца и организовале свечаније приредбе.[33] Крајем XIX вијека обиљежавање Светог Саве поприлило је масовне размјере. *Босанска вила* је 1899. године објавила вијест о 36 прослава широм покрајина (*Босанска вила*, год. XIV, бр. 2, 30. јануар 1899).

Земаљска влада је са неповјерењем гледала на одржавање Светосавских прослава налазећи у њима знакове „великосрпске пропаганде". С обзиром на њихову дугу традицију у српским школама, власти се нису усуђивале да је прекину, али су ипак спроводиле строгу цензуру програма Светосавских бесједа.[34] Француски публициста

31 АМД, Несређена грађа 1908–1914, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 177/401, 5. октобар 1910.

32 „Светосавска бесједа поста насљедницом збора и сијела, па сад треба својски да је приграмо и да се заузмемо, те да се на свима странама приређује гдје год има Срба. Тиме ћемо постићи да српски дух неће клонути, јер ће се држати разни поучни говори, који ће будити српску свијест, храбриће нас да у сваком племенитом, корисном, а тешком подузећу не малакшемо" (*Босанска вила*, год. II, бр. 2, 1886, 27).

33 Архив Српске академије наука и уметности, Београд (=АСАНУ), Историјска збирка, бр. 14.714/1–45.

34 АБиХ, ЗВ, през. бр. 666, 10. V 1892.

Андре Бар сматрао је Светосавске приредбе моћним средством у васпитању народа и очувању народне свијести, а Срби су, према његовом мишљењу, представљали највећу опасност по аустроугарску управу, најприје због своје вјере и националног духа који је био прожет тежњом за независношћу (Бар 1906: 36–37). Напори власти да школе учине средством његовања босанске национално-политичке идеологије и аустријске државне идеје нису уродили плодом (Рарић, 1972: 71–72). Упркос очекивању да ће српске школе под притиском устукнути пред државним, и сама влада је морала признати како је српска заједница исказивала велику жилавост и пожртвовање у одбрани властитих националних интереса и установа културе.[35]

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Земаљска влада (ЗВ); Заједничко министарство финансија (ЗМФ).

Архив Републике Српске, Бања Лука, Дигитализована грађа, Љетописи српских школа у Босни и Херцеговини.

Архив Српске академије наука и умјетности, Сремски Карловци, Велики управни и просвјетни савјет Сарајево.

Архив Митрополије Дабробосанске, Сарајево, Несређена грађа 1908–1914.

Архив Српске академије наука и уметности, Београд, Историјска збирка.

Архив Тузланског кантона, Тузла, Окружна област Тузла.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ, МЕМОАРИСТИКА

Годишњи извештаји 1996: *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878–1903)*, приређивачи: Љ. Кузмичова, Д. Ковачевић, Нови Сад: САНУ.

Дневник 2002: *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, приредио Андрија Раденић, Београд: Службени гласник.

Izvještaj o upravi 1906: *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine*, Sarajevo 1906.

Извори за историју 2020: *Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини*, приредили: Б. Стојнић, Р. Пилиповић, Бања Лука-Београд: Удружење архивских радника РС-Архив РС-Архив Српске православне цркве.

Србија и ослободилачки покрети 1983: *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*, књ. I, приредили: В. Крестић, Р. Љушић, Београд: САНУ.

Чубриловић 2023: Васа Чубриловић. *Сећања*, Београд: Вукотић медиа.

ШТАМПА

Босанско-херцеговачки источник, Сарајево.

Босанска вила, Сарајево.

Браник, Нови Сад.

Вјесник, Сарајево.

Врбаске новине, Бања Лука.

Дабро-босански источник, Сарајево.

Дело, Београд.

Застава, Нови Сад.

35 АБиХ, ЗМФ, БХ, бр. 4.172/1897.

Источник, Сарајево.
Календар Просвјета за 1910. годину, Сарајево.
Отаџбина, Бања Лука.
Србобран, Загреб.
Српска ријеч.
Учитељ, Београд.
Školski glasnik, Sarajevo.

МОНОГРАФИЈЕ И РАСПРАВЕ

Батаковић 2018: Душан Батаковић. *Етнички и национални идентитети у Босни и Херцеговини (XIX–XX век). Језик, вера идентитет*, Златна нит постојања, Београд: Catena mundi, 140–153.

Бар 1906: Андре Бар. *Босна и Херцеговина, аустријска управа од 1878. до 1903. године*, Београд: Војска.

Бијелић 1996: Стојан Бијелић. *Казивања паметара о прошлости Бањалуке и Крајине*, Бањалука: Општина-Коцка.

Богићевић 1975: Војислав Богићевић. *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево: Веселин Маслеша.

Васиљевић 1909: Душан Васиљевић. *О Босни и Херцеговини*, Београд: Нова штампарија „Давидовић".

Вулин 1991: Миодраг М. Вулин. *Прва српско-православна Богословија у Босни (1866–1875)*, Наша школа, бр. 5–6, Сарајево: , ... 366–386.

Vulin 1987: Miodrag M. Vulin, *Srpska „Prosvjeta" na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915–1916*, Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka: Institut za istoriju, 199–219.

Evans 1965: Artur Dž. Evans. *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Екмечић 2007: Милорад Екмечић. *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку 1492–1992*, Београд: Завод за уџбенике.

Екмечић 2000: Милорад Екмечић, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини*, Историја српског народа, VI-1, Београд: Српска књижевна задруга, 555–603.

Islamović 2008: E. Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave*, Bihać: BZK Preporod.

Kraljačić 1987: Tomislav Kraljačić. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Kruševac 1966: Todor Kruševac. *Afera s udžbenicima u srpskim školama (1865)*, Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, 2, Sarajevo: JU Muzej Sarajeva, 137–150.

Мантран 2002: Робер Мантран. *Историја Османског царства*, Београд: Clio.

Милошевић 2019: Боривоје Милошевић. *Протјеривање Васе Пелагића из Босне и Херцеговине 1869. године*, Српски историјски часопис, II, Бања Лука-Источно Сарајево: Удружење историчара Републике Српске Милорад Екмечић, 55–82.

Милошевић 2022: Боривоје Милошевић. *Сабља, перо и крст. Српско свештенство у Босни и Херцеговини 1878–1914*, Нови Сад: Прометеј.

Милошевић, Лукић 2020: Borivoje Milošević, Sandra Lukić. *The Serbian Orthodox church and Serbian education in Bosnia and Herzegovina in the last century of Ottoman rule*, Istraživanja, br. 31, Novi Sad: Filozofski fakultet, 131–149.

Мирковић 1921: Петар Мирковић. *Аделина Павлија Ирби–српска добротворка*, Сарајево: Земаљска штампарија.

Николић 2022: Ања Николић. *Колонијални оквир културно-просветне политике Велике Британије у Египту и Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини (1910–1914)*, Српски историјски часопис, V, Бања Лука-Источно Сарајево: Удружење историчара Републике Српске Милорад Екмечић, 120–141.

Papić 1972: Mitar Papić. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Папић 1978: Митар Папић. *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево: Veselin Masleša.

Pejić 2003: Ranko Pejić. *Metodika i nastava istorije u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Banja Luka: Filozofski fakultet Banja Luka.

Поплико 1982: Дина Ф. Поплико. *Васа Пелагић, Основне етапе његовог идејног развитка*, Нови Сад: Матица српска.

Redžić 1993: Enver Redžić. *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: ANUBIH.

Сапак 2010: Младенко Сапак. *Преглед српске књижевности у Босни и Херцеговини у 19. вијеку*, Бања Лука: Арт принт.

Слијепчевић 1991: Ђоко Слијепчевић. *Историја Српске православне цркве, књ. II. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд: БИГЗ.

Суботић 2012: Момчило Суботић. *Идентитет и геополитичка стварност Срба*, Београд: Институт за политичке студије.

Шовљаков 2020: Мара Шовљаков. *Српска Војводина и Босна и Херцеговина (1896–1914)*, Бања Лука: Архив Републике Српске-Удружење архивских радника Републике Српске.

Borivoje M. MILOŠEVIĆ

SERBIAN EDUCATION AS A BULK TO BENJAMIN KALLAY'S IDENTITY ENGINEERING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Serbian education in Bosnia and Herzegovina under the Austro-Hungarian occupation developed in specific and complex socio-political circumstances. The entire school policy of the new authorities developed in accordance with their political and strategic interests, primarily the physical and spiritual separation of the occupied provinces from Serbia and the establishment of a new, artificial national and cultural identity. Serbian confessional schools, as guardians of Serbian culture and national identity, were under strong and continuous political pressure from the Austro-Hungarian authorities, which culminated during the First World War. Despite this, closely related to the Serbian Church and the Orthodox clergy, the Serbian schools survived as a strong bulwark against Kale's assimilationist political ideas.

Key words: Serbian education, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungary, National identity, Benjamin Kallay, Serbian Orthodox Church.

Рад је предат 1. маја 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 336.71(497.1)"1921/1939"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44919

Оригинални научни рад

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КУМАНОВСКА ТРГОВАЧКО-ИНДУСТРИЈСКА БАНКА 1921–1939.**

Апстракт: Готово свако значајније место у Краљевини СХС/Југославији имало је бар један новчани завод. За вароши које су биле веће, то је значило постојање и по неколико локалних новчаних завода или филијала, што великих банака, што банака из непосредне околине. У Куманову је током 1921. године основана локална банка чији је првенствени циљ био да се утиче на националну свест становништва, а потом и да се њеним акционарима омогући профитабилно пласирање капитала акционара. Ова банка доносила је невелику, али пристојну зараду својим акционарима до момента када је отпочела банкарска криза у Краљевини Југославији и када су највећи дужници постајали инсолвентни. Како је највећи поверилац *Кумановске трговачко-индустријске банке* била друга банка, на њеном примеру могуће је видети да је ликвидација несолвентне банке, у договору са највећим веровником могла бити успешно спроведена, што је био редак случај на подручју Југославије током тридесетих година XX века. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, дат историјат не само пословања ове установе већ је обрађен и начин њене ликвидације, по ком повериоци нису били оштећени.

Кључне речи: *Кумановска трговачко-индустријска банка*, млин, Ђира Маневић, стечај, Трговачко-индустријска банка „Вардар", ликвидација.

Куманово се као градско насеље почело развијати у XVII веку, али је настало раније и име му вероватно потиче према племену Кумана које је у средњем веку као плаћеничка војска пружала своје услуге на Балканском полуострву. Први га је поменуо Евлија Челебија 1660. године, који наводи да је у вароши било 600 кућа, џамија, текија, медреса, хан, хамам и већи број дућана. На карти „La Macedonia" Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689. године, Куманово је означено као варошица. Место је имало потпуно турски карактер, а ситуација се у националном погледу почела мењати крајем XVII и почетком XVIII века када се у њега досељују Срби и нешто Арнаута. Услед честих ратова Аустрије и Османског царства, варош је опадала и на преласку из XVIII у XIX век имала је свега 300 кућа (*Enciklopedija Jugoslavije* 1962: 449).

Кроз цели XIX век Куманово је било тржиште вашарског типа. Кумановски „Ат пазар" био је нарочито жив, посебно са овцама. Стока се одатле гонила за

* Виши научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

Софију и Једрене, а вуна се каравански извозила у Солун. Поред старих заната: грнчарског, пушкарског, поткивачког, берберског, бојаџијског и папуџијског, почели су се развијати и нови. Око 1820. године у Куманово су се почелели насељавати Велешани, са којима се појавио и ћурчијски занат. Око 1830. године Велешани су покренули и кујунџијски занат, а пре тога су златарске израђевине доношене из Велеса и Скопља. На привреду Куманова утицали су и Грци из Јањине и Цинцари из Крушева, док су трговци житом најчешће били Јевреји (Станојевић 1928: 495).

Варош је до 1858. године нарасла на 650 кућа, а до средине XIX века трговина и занатство углавном су били у рукама дошљака из других вароши, да би потом све више прелазила у руке староседеоца. Добијање железничке станице 1888. године утицало је на привредни развој, па је од почетка XX века варош имала сталне трговачке и занатске радње (*Enciklopedija Jugoslavije* 1962: 449).

Пред Први балкански рат Куманово је имало преко 15.000 становника, али је са исељењем Турака, град наредне године опао на 12.469 становника. По завршетку Првог светског рата, Куманово је постало седиште Округа кумановског и Среза жегличговског, пуковске окружне команде, окружне грађевинске секције, првостепеног суда, среске финансијске управе, осморазредне мешовите гимназије, надзорника народних школа за Срез жегличговски, соколане и ПТТ станице са непрекидном службом (Станојевић 1928: 495).

Први светски рат оставио је иза себе до тада невиђена страдања и у људском и у материјалном погледу, а једно од најдевастиранијих подручја била је територија Краљевине Србије. Потребна финансијска средства за обнову била су енормно висока и прикупљање капитала у новчаним заводима и њихово пласирање у привреду било је од изузетног значаја. Међутим, у 1919. години од целокупног капацитета новчаних завода отпадало је на Хрватску и Славонију 60,43%, Словенију 20,72%, Србију 5,84%, Војводину 5,05%, Босну и Херцеговину 4,58% и Црну Гору 0,85%. На подручју Јужне Србије постојало је свега девет новчаних завода са крајње скромним капиталом, који су, уз то, до половине 1920. године прикупљали своје ресурсе и чекали закон о ликвидацији мораторног стања да би кренули са обављањем послова (Бецић 2014: 410).

Разлог малом броју банака био је тај да традиција приватног банкарског пословања у овој области није постојала, а прве установе тог типа основане су почетком XX века настојањем српске владе да се економски ојача српски трговачки и занатлијски слој у градовима, односно помогне сељацима да не остану без земље. Ови, црквени фондови, прерасли су по завршетку Балканских ратова 1913. године у новчане заводе, а приступило се и оснивању нових, али је озбиљнији број банака онемогућио Велики рат (Бецић 2021: 23).

Прилике за пословање у Јужној Србији одмах по ослобођењу биле су повољније него на северу источног дела државе. Железнички саобраћај између Скопља и Солуна и Скопља и Косовске Митровице успостављен је за кратко време, па је Скопље тиме постало центар не само за снабдевање јужног, него и северног и западног дела Србије ка Нишу, Митровици и Рашки (Бецић 2017: 88). Оваква ситуација пружала је могућност да се у привредне токове укључе сва места дуж железничке пруге, а поготово она која су била седишта округа, попут Куманова, у чијем

округу је живело 147.184 становника, а сама општина бројала је 13.400 људи (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год* 1932: 100).

Иако је жеља за зарадом несумњиво мотивисала извесне привредне кругове у Куманову да приступе оснивању новчаног завода, у молби за дозволу за покретање рада банке наведени су првенствено национални циљеви. Анализирана је ситуација и примећено је да су „пре ослобођења, Бугари у Македонији и делу Старе Србије своју пропаганду почињали из трговачких центара, помажући прво трговце и развијали трговину, јер су они били у тесној вези са сељацима и тако ширили пропаганду у маси. Отуда је више бугараша по градовима, док их је по селима много мање, а негде их и нема, нарочито тамо где су били привредно јачи и независнији од бугарских капиталиста. Утицај бугарске пропаганде се још увек осећа, а да би се ослабила, поготово у близини границе, требало би омогућити српским трговцима да ојачају и утичу у националној пропаганди на сељаке. Куманово је трговачки јако место, са богатом околином, железничком пругом. Али, и даље се осећају резултати бугарске пропаганде. Оснивачи Банке су потврђено Срби, са јаким везама са тамошњим живљем: адвокат, апотекар, свештеник, учитељ и судија. Учешће ће имати само они на које није утицала бугарска пропаганда, као и дугогодишња насиља за време „турских господара“.“[1]

Током 1921. године уписано је 40% прописане главнице од милион динара, подељене у 5.000 акција од по 200 динара, тако да је *Кумановска трговачко-индустријска банка* била у могућности да се протоколише код Првостепеног суда у Куманову 9. септембра 1921. године.[2] Први Управни одбор чинили су: Ђира Маневић, Тома Глигоријевић, Петруш К. Секираровић, Илија Вукотић, Стојче Павловић, Давид Аксић, Стојан Стојановић и Стеван С. Јовановић. Чланови Надзорног одбора били су: Јован Алексић, директор гимназије; Стојан Ђорђевић и Милан Секираровић.[3]

Предвиђено је да се Банка бави вршењем: финансијско-банкарских, комисионарских, индустријских и трговачких послова, као и давањем аванса за исте, за рачун трећих лица у земљи и иностранству; посредовањем при куповини и продаји непокретних имања; кредитирањем грађевинско-индустријских, као и обављањем за свој рачун трговачких послова општег или приватног карактера (железнице, путеви, фабрике и друга предузећа); куповином и продајом различите робе за свој рачун; примањем новца на штедњу и издавањем уложних књижица на име или на доносиоца (*Правила Кумановске трговачко-индустријске банке* 1921: 2).

Управни одбор састојао се од осам чланова, а Надзорни одбор од три. Подела добити била је предвиђена на следећи начин: 22% резервном фонду, 7% тантијеме члановима Управног одбора, 2% тантијеме члановима Надзорног одбора, 3% тантијеме банчиним чиновницима, 3% тантијеме чиновничком фонду, 3% фонду

1 Архив Југославије (=АЈ), фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (=65), фасцикла 1317, архивска јединица 2301 (у даљем тексту АЈ, 65–1317–2301), Реферат Лазе Бугарчића министру трговине и индустрије 20. октобра 1920.

2 АЈ, 65–1317–2301, Пријава за рад Кумановске трговачко-индустријске банке а. д. од 1. јуна 1932.

3 АЈ, 65–1317–2301, Записник Претходног збора акционара Кумановске трговачко-индустријске банке одржаног 4. септембра 1921.

за непредвиђене губитке и 60% за поделу акционарима (*Правила Кумановске трговачко-индустријске банке* 1921: 2). Банчини оснивачи били су: Стеван С. Јовановић, адвокат; Ђ. Ступаревић, адвокат; Илија М. Вукотић, апотекар; Добривоје И. Стефановић, учитељ; Илија Стевковић, трговац; Јован Радовић, учитељ; Давид Аксић, трговац; Коста Гудоф, сараф; Браћа Ђорђевић, трговци; Живота Харизовић, судија; Сима Сарафимовић, свештеник; Благоје. П. Секираровић; Димитрије П. Неранџић; Стојан Ђорђевић, трговац; Тома Петровић, трговац; Ћира Маневић; др Јов. Ј. Панајотовић, окружни физикус; Милан Секираровић, трговац; Арса Пауновић, трговац; Тома Глигоријевић, књижар; Јордан Атанасовић, трговац; Стојче Павловић, трговац и Давид Нисим (*Правила Кумановске трговачко-индустријске банке* 1926: 21).

Попут највећег броја новчаних завода, акционари су због важећег закона уписивали акције на своје и на име чланова своје породице.[4] Истовремено, као већина банака, и ова је била основана од одређеног броја породица које су у њима водиле главну реч и трудиле се да имају што већи број гласова.[5] Банка је отпочела са радом 1. новембра 1921. године,[6] али је вероватно због тога што је њен биланс у потпуности био предат тек за наредну годину, ушла у статистику свих релевантних чиниоца као установа која је основана 1922. године.

Разлоге томе треба тражити и у томе што је у 1922. години основано чак дванаест новчаних завода у Јужној Србији, са укупним основним капиталом од 12.500.000 динара, а пет банака повећало је своје главнице за 7.800.000 динара, тако да је на подручју ове покрајине финансијска снага банака појачана за 20.300.000 динара, не рачунајући ту и повећање резервних фондова, које је у овој години износило преко пола милиона динара (Гавриловић 1933: 154–155).

Позив на први збор на коме је разматрано годишње пословање Банке упућен је 16. јануара 1923. године (*Службене новине* 16. 1. 1923: 8). На њему је управа могла да констатује да је предвиђена главница од милион динара била у потпуности уплаћена до краја 1922. године, али и да се услед несрећених трговинских и финансијских прилика Банка у овој години није упуштала у трговачке нити индустријске послове, већ је радила по есконту. Замисао о пословању ван банкарских оквира уочљива је због куповине непокретног имања са *Српско-америчанском банком* из Београда, на коме је планирано подизање магацина за смештај жита.[7]

---

4 Да би ограничило самовољу банчиних управа, Министарство народне привреде Краљевине Србије је у последњој деценији XIX века прописало да сваке три акције дају право на један глас, а један акционар могао је имати највише 10 гласова, ма колико акција поседовао. (*Трговачки законик и стечајни поступак Краљевине Србије* 1914: CCXXII). Из тих разлога су многи акционари уписивали акције на имена чланова своје породице.

5 Највише акција поседовали су: Ћира Маневић (Епса и Славка) 500 акција, Илија Вукотић (Вукосава, Наталија и Јованка) 450, Благоје Секираровић (Петруш, Михаило) 385, Тома Глигоријевић (Јулијана) 300, Милан Секираровић (Параскева и Мара) 148, Живота Харизовић (Ангелина, Прока, Персида) 128. (АЈ, 65–1317–2301, Списак дошавших акционара Кумановске трговачко-индустријске банке на Претходни збор одржан 4. септембра 1921).

6 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Другом редовном збору акционара 15. фебруара 1923.

7 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Другом редовном збору акционара 15. фебруара 1923.

Током 1923. године у Краљевини СХС избила је тзв. криза кредита. Под овим термином подразумевала се „паника, опште неповерење и повлачење капитала са тржишта", а како је „криза банкарске пасиве свеопшта криза кредита", последица је била парализа производних снага (Bajkić 1931: 759–760). Иако код *Кумановске трговачко-индустријске банке* није дошло до смањења штедних улога већ и благог повећања, осећао се недостатак капитала на тржишту. Зато је Банка затражила продужење уписа акција другог кола до 31. децембра 1924. године, наводећи да их је оскудица новца током године омела да изврше упис и уплату.[8]

Привредно стање у држави утицало је да Банка 1923. године измени своја правила. Њихова измена највише се огледала у повећању издвајања за резервни фонд, који је прописан на паничних 25% од чисте добити. Остале измене прописале су да тантијема Управном одбору износи 12%, тантијема Надзорном одбору 3%, одвајање за дивидендни фонд 5%, тантијеме чиновништву Банке 5%, док би акционарима банке остајало 50% за евентуалну поделу дивиденде.[9] Уочљиво је да је преовладавао велики број малих акционара, којих је било више од 200.

Банка је располагала са скромним средствима, тако да је рад био ограничен првенствено на есконт и примање улога на штедњу. Осим тога, у невеликим оквирима радили су са житом у партнерству са *Српско-америчанском банком*, продавајући брашно и мекиње, али нестабилност у овој врсти посла и мала расположива средства утицали су да се од ове врсте посла одустане. Обуставом овог посла, у поступку ликвидације, Банци је остао плац. Он се налазио на добром месту, али га Банка није успела продати што због опште новчане кризе, што због немогућности да га прода у целини, те је зато тај простор испарцелисан. У 1923. години Банка је купила парни млин од *Тодора Цимревића и Комп.* под не баш повољним условима. Ова инвестиција умањила је банчина новчана средства и приморала је да затражи кредит на страни. Кредит је искоришћен за оправку млина да би се што пре ставио у погон, али расположива средства нису била довољна за темељну оправку млина, како његове инсталације тако и целог инвентара. Резултати су били незнатни, па је због осетне стагнације у пословању Банка обуставила рад у млину, да би избегла даља улагања.[10]

Кумановска трговачко-индустријска банка уживала је кредите код *Народне банке* у Скопљу и *Поштанске штедионице у Београду*. Менице је у реесконт давала код *Народне банке* у Скопљу, *Државне хипотекарне банке* и *Извозне и прометне банке* у Скопљу.

Почетком фебруара 1924. године отворен је упис другог кола акција и основни капитал повећан је на два милиона динара крајем године. Отварање уписа акција довело је до нових промена правила. Број чланова Управног одбора смањен је на седам, а подела добити прописана је на следећи начин: 10% резервном фонду, 12%

8 АЈ, 65–1317–2301, Допис Кумановске трговачко-индустријске банке Инспекторату Министарства трговине и индустрије од 2. априла 1924.

9 АЈ, 65–1317–2301, Измене и допуне правила Кумановске трговачко-индустријске банке од 23. марта 1923.

10 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Четвртом редовном збору акционара 6. марта 1926.

тантијеме члановима Управног одбора, 3% тантијеме члановима Надзорног одбора и 5% тантијеме банчином чиновништву.[11] На овај начин, акционарима би за поделу остало 70% чисте добити.

Банка је отворила филијалу у Скопљу, са задатком да посредује за рачун трговачких кућа и врши разне заступничке послове за које би се указала потреба. Руковање филијалом поверено је члану управе Илији Атанасијевићу, који је живео у Скопљу. Управа је сматрала да 1924. година представља прекретницу за ову установу.[12] Међутим, иако је зарада ове године била највећа од оснивања Банке и износила 170.000 динара, дивиденда није подељена јер је добит употребљена за отпис млина (Станојевић 1928: 498).

Позив за Четврти збору акционара *Кумановске трговачки-индустријске банке* упућен је 5. фебруара 1926. године (*Службене новине* 5. 2. 1926: 8). На њему се могло чути да је успех постигнут у претходној години премашио очекивања Управног одбора. Ово је разумљиво, с обзиром на привредну кризу која је избила у држави током 1925. године. Обилна светска жетва оборила је цену пољопривредних производа, тако да је и сељак, дотле у повољном положају, дошао у тежак положај и морао да ограничи своје потребе, од чега је страдала и трговина и онај део инудстрије који је радио за унутрашње тржиште. Привредна криза захватила је готово све привредне гране, а отварање „маказа цена" између пољопривредних и индустријских производа допринело је да земљорадници нису били у могућности да сами финансирају своју производњу. Да би исхранили породицу земљорадници су се задуживали код банака и постали њихови главни клијенти у погледу кредита (Бецић, Антић 2021: 283).

Привредна криза нагнала је управу Банке да води опрезну политику, али је пад под стечај неколико фирми утицао да нека потраживања не буду извршена на време, а нека постану упитна. Зато је управа предложила оснивање фонда за отпис сумњивих потраживања. Банчина филијала у Скопљу годину је завршила са скромном добити.[13] Трећи пут за четири године Банка је променила правила, тако да се Управни одбор састојао од пет до седам чланова, који су полагали у депозит по 400 комада акција. Подела добити вршена је на следећи начин: 15% резервном фонду, 18% тантијеме члановима Управног одбора, 4% тантијеме члановима Надзорног одбора и 4% тантијеме банчиним чиновницима (*Правила Кумановске трговачко-индустријске банке* 1926: 9–18).

Позив за пети скуп акционара упућен је 17. фебруара 1927. године (*Службене новине* 17. фебруар 1927: 8). У 1926. години настављен је тренд неповољних прилика за пословање. Општа економско-финансијска несрећеност у држави испољавала се у свим гранама привреде. Долазило је до честих стечајева познатих трговачких кућа, а неретко и појединих новчаних завода. Управа *Кумановске трговачко-индустријске*

11 AJ, 65–1317–2301, Измене и допуне правила Кумановске трговачко-индустријске банке од 7. марта 1924.

12 AJ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Четвртом редовном збору акционара 6. марта 1926.

13 AJ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Четвртом редовном збору акционара 6. марта 1926.

банке одлучила је управо из тих разлога да се бави чисто банкарским пословима, а као нови тип пословања увела је кредитирање по текућим рачунима, у почетку у незнатној мери. Банка је продала мање парцеле свог имања поред турског гробља, а да би управа тачно знала позицију на којој се завод налазио, извршен је отпис свих сумњивих потраживања.[14]

Проблеми у 1927. години проистицали су из прилика претходних година. Послови су стали, трговина је ослабила, а куповна моћ грађана пала је на најнижи степен. Свака помоћ привреди била је скопчана са великим ризиком. Поред свих обећања, дуванско питање остало је најболније место привредног живота на југу државе, док је привредна криза најширих размера укочила цео привредни живот кумановског краја. Стање, с обзиром на величину добити није било сјајно, али први пут у овој години стављено је на чврШћу основу, сређено и стабилизовано. Банка је продала непокретно имање без штете по себе, а вредност банчиног млина са баштом сведена је на суму која се приближила његовој стварној вредности. То је утицало на вредност банчиних акција које су се опоравиле. У овој години, банка је по први пут успела да регулише своје пореске обавезе од 1923. године па надаље.[15]

Позив на збор акционара за 1928. годину објављен је 5. фебруара 1929. године (*Службене новине* 5. 2. 1929: 8). Привредни живот кумановског краја и економско стање банчиних клијената који су били у тесној вези са радом банке у 1928. години, пролазили су кроз разне фазе, тако да резултатима и уопштено стањем, управа није била задовољна. Заједничка одлика последње три године била је та што су на пролеће прављени најбољи изгледи за добру жетву, па у вези са тим и већа активност трговачког биланса и знатно олакшање привредне и пословне кризе, а стварност која је потом наилазила доприносила је да се сви разочарају.

Жетвени принос у 1928. години није био бољи од претходне године, а местимице и лошији. Виногради и воћке су слабо родили, опијум је дао знатно бољи принос него ранијих година, али ниске цене у периоду највећег промета нису могле задовољити ни произвођаче ни трговце. Дуван је био знатно бољег квалитета и боље плаћен, али је са количином много подбацио. Сточарство је осетно напредовало, извоза стоке било је нешто више, али се и ту нису показали знатно бољи резултати. Кумановски крај је чисто житни крај, а извоза житарица практично није било јер су берзе на Средоземном мору биле засићене житом и брашном из Америке. Са солунском берзом биле су тешкоће у пословању услед неуређених трговачких односа са Грчком, па је привредни живот кумановског краја нарочито у другој половини 1928. године био у тежој ситуацији него у претходне две године.[16]

У Куманову је пословало пет новчаних завода и свет се прекомерно задуживао не водећи рачуна о могућностима враћања кредита. *Трговачко-индустријска банка*

14 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Петом редовном збору акционара 13. марта 1927.

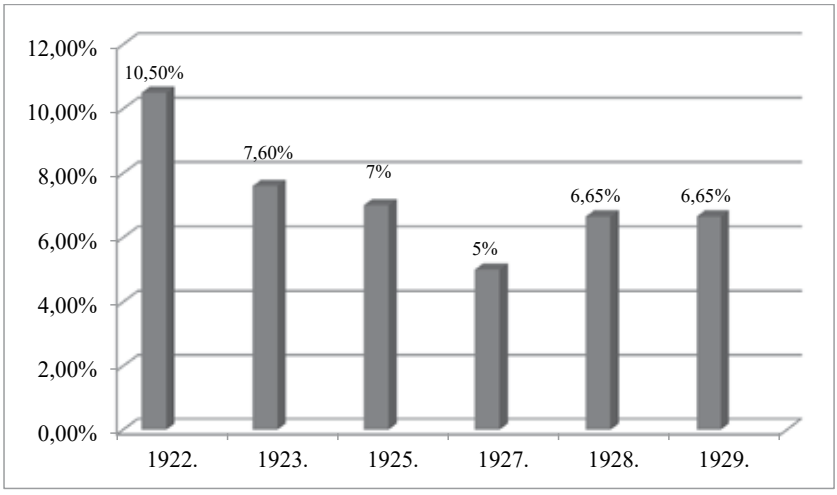
15 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Шестом редовном збору акционара 11. марта 1928.

16 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Седмом редовном збору акционара 10. марта 1929.

пословала је обазриво и успела је да повећа кредит који је имала, а рад и пословне везе да прошири. Смањени су трошкови за администрацију, док је профит повећан иако је порез плаћен чак 148.031 динара, скоро 40.000 динара више него претходне године. У другој половини 1928. године у сарадњи са осигуравајућим друштвом „Шумадија", Банка је отпочела са „осигураном штедњом", штедњом удруженом са животним осигурањем клијента. До тада је спроведено осигурање за суму од 300.000 динара, а управа се надала даљем развоју овог посла.[17]

Банка је код Државног савета покренула поступак за преиспитивање висине пореза за период од 1924. до 1926. године, када је био велики порески намет.[18] Пред крај 1928. године, Државни савет поништио је разрезане порезе за ове године и дао налог да се он поново разреже стриктно према Закону о акционарским друштвима. Управа банке рачунала је да ће по овом основу Банци бити умањен порез за суму од 170.000 до 200.000 динара и да ће са тим новцем Банка измирити порез за 1929. и делом 1930. годину, што би побољшало њен биланс за 60% до 70%.[19]

Графикон 1. Дивиденде акционара *Кумановске трговачко-индустријске банке*[20]

17 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Седмом редовном збору акционара 10. марта 1929.

18 У послератним годинама банке су биле оптерећене са са једанаест врста пореза. (*Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1921–1922)* 1922: III–123). *Српска штедионица* у Дарувару у 1923. години остварила је приказану чисту добит од 63.000 динара и требало је да плати порез држави у износу од 30.000 динара, што је представљало 47,6% добити. Истовремено, самоуправни порези износили су овој установи порез од чак 100.000 динара, односно преко 150% од чисте добити (*Стеноīрафске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* 1927: 5).

19 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Седмом редовном збору акционара 10. марта 1929.

20 АЈ, 65–1317–2301, Рачуни изравнања Кумановске трговачко-индустријске банке од 1922. до 1929; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1926, Jugoslavien* 1926: 222; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930, Jugoslavien* 1930: 299; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1931, Jugoslavien* 1931: 323.

Позив на збор на коме је управа Банке упоређивала пословање у 1930. у односу на 1929. годину упућен је 4. фебруара 1931 (*Службене новине* 4. фебруар 1931: 8). На њему је констатовано да су послови у односу на 1929. годину били интензивнији и поред тога што је у 1930. години било далеко веће оптерећење. Резултат рада био је у погледу цифара задовољавајући, али опречан у поређењу са претходном годином. Целокупна добит од 252.030,12 динара за 1930. годину резервисана је за отпис сумњивих потраживања. Доносећи овакву одлуку, чланови Управног одбора, уједно најјачи акционари, морали су се одрећи своје зараде.[21]

Управа је била уверена да су те жртве намењене сређивању банчиног стања и постављања њених будућих послова на здравијој основи. Многи, па и они, сматрали су да је привредна криза 1929. године достигла свој врхунац и да ће 1930. година бити пословно успешнија. То мишљење појачавала је вера у добру и богату жетву. Међутим, десило се нешто сасвим другачије. Жетва је толико подбацила, да се 1930. година могла рачунати чак и у неродну. И оно мало што је родило било је лошег квалитета. Опијум је подбацио нешто због суше у цветању, нешто због обилних киша у време брања, односно подбацио је и у квалитету и у квантитету. Воћке и виногради били су упропашћени и сва нада полагана је у дуван, који је због сушне године био изузетно доброг квалитета. Сељак који није гајио дуван очекивао је зараду од ситне економије, од гајења већег броја ситне стоке, свиња, живине, у већој производњи млечних производа. Али, производи и у овако малим количинама нису имали прођу јер је пад цена постао катастрофалан, а сељак није могао да добије приход од целокупне своје приведе колико му је било потребно да себи и својој породици обезбеди скромни минимум, без кога не би могао да егзистира.

Када су се свему томе додали велики државни и самоуправни терети, стање земљорадника постало је још лошије. Сељак је нагло и брзо сиромашио, изгубио је куповну моћ и трошио је само на оно што је сматрао неопходним. Дуван није плаћан како се очекивало, а за опијумске резерве, у којима су лежали милиони динара, нико се није интересовао. Криза села захватила је и варош и целокупну трговину и промет. Пратилац овог тешког економског стања била је немогућност да појединац одговори обавезама, што је упућивало кредиторе на све већу обазривост. Ово се односило на прилике и околности у којим су и друге државе биле. „Први пут и свом силином у облику кризе европског и светског значаја манифестована је зависност привредних прилика у једној држави од прилика у другој".[22]

Олакшање овог стања могло се решити запошљавањем великог броја незапослених, али тога није било. Ни јавних радова, нити градње, а индустрија је и даље била у повоју. Природна последица било је велико назадовање у трговини, застој у занатству, па и кредитирање послова повезаних са ризиком. Под стечај су одлазиле и јаке трговачке куће. У 1930. години било их је много више, а тренд се наставио и у 1931. години.

---

21 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Деветом редовном збору акционара 8. марта 1931.

22 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Деветом редовном збору акционара 8. марта 1931.

Све набројано оставило је последице и на *Кумановску трговачко-индустријску банку*. Покушаји Банке да се повољним кредитом помогне трговини и занатству нису успели. Томе је допринео и спор по поступку у вези са предметима наплата, преноса тапија и томе слично од судова и управних власти и поред тога што су многе банке допринеле да се највећи део државних и самоуправних терета плати позајмицом од новчаних завода. Искуство и обазривост у пословима нису могли да заштите Банку од штета које су се као сумњива потраживања једино могла отписати. Због свега наведеног, управа је предложила повећање главнице са два на четири милиона динара. Разлог томе био је тај што би са већим сопственим средствима и прибављањем већих повољних кредита Банка могла да прерасте у један од јачих новчаних завода у Куманову. Уједно, дошло је до промене правила у погледу поделе добити, па је од ње планирано да се одваја: 10% резервном фонду, 9% на тантијеме члановима управног одбора, 2% на тантијеме члановима Надзорног одбора, а 2% тантијеме чиновницима Банке.[23] Остатак од 77% за поделу акционарима био је највећи од оснивања Банке и свакако је требало да послужи као мотивациони фактор да се они привуку за упис нових акција.

Планове управе *Кумановске трговачко-индустријске банке* пореметило је избијање банкарске кризе у Краљевини Југославији на јесен 1931. године. Пад поверења у банке и повлачење штедних улога, уз доношење Закона о заштити земљорадника 19. априла 1932. године, означио је почетак агоније за највећи број новчаних завода у земљи. У тренутку избијања кризе, Куманово је било једно од већих градова у југоисточном делу државе са 16.984 становника, 3.004 куће и 3.691 домаћинством, док је у број житеља у Срезу жеглиговском био 66.501 (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1931. godine*, 1938, 107).

Осим мораторних земљорадничких меница, велики ударац Банци представљало је и отварање стечаја над имовином Ђире Маневића, дугогодишњег председника Управног одбора и члана управе. То је довело до избора нове управе Банке, па су чланови Управног одбора постали: Риста Бунушевац, извозник и шпедитер из Ђевђелије, председник; Тодор Гребенаровић, индустријалац из Скопља, потпредседник; Милош Огњановић, трговац из Скопља; Миодраг Ступаревић, адвокат из Куманова; Жак Бераха, чиновник Банке из Куманова. Чланови Надзорног одбора били су: Божа Вићентијевић, адвокат из Скопља, председник; Александар Петровић, чиновник *Трговачко-индустријске банке „Вардар"* из Скопља, потпредседник и Димитрије Т. Тасић, трговац из Куманова. Седиште Банке било је у улици Краљице Марије број 20.[24]

Од 1931. до 1935. године Банка је била суочена са, за њу, огромном одливу штедних улога, немогућношћу да наплати земљорадничке менице и готово потпуном немогућношћу вршења профитабилних послова. Сумњива потраживања достигла су 30. јуна 1935. године износ од 2.767.401,31 динара и како су у ствари била губитак, јер су била ненаплатива и како се из банчине имовине нису могла покрити,

23 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске трговачко-индустријске банке поднесен на Деветом редовном збору акционара 8. марта 1931.

24 АЈ, 65–1317–2301, Пријава за рад Кумановске трговачко-индустријске банке а. д. од 1. јуна 1932.

Банци је био онемогућен даљи рад. Зато је управа упутила молбу за ванстечајну ликвидацију, у складу са Уредбом о заштити новчаних завода и њихових веровника од 23. новембра 1934. године, јер је сматрала да је то најбоље решење за њихове повериоце.[25]

Банка је 30. јуна 1935. године смањила основни капитал на 1.010.000 динара, а имала је повериоце за суму од 3.820.288 динара. Највећи поверилац била је *Трговачко-индустријска банка „Вардар"* која је потраживала 2.678.500 динара по текућем рачуну и 865.850 динара по реесконту. Следили су *Поштанска штедионица* за 243.390 динара по текућем рачуну, *Државна хипотекарна банка* по хипотекарном зајму од 18.403 динара и разни повериоци за 14.145 динара. Банка је имала мораторна потраживања за 1.321.506 динара, односно половину својих дуговања. Управа је предложила да се одобри ванстечајна ликвидација са каматом од 2% годишње на старе улоге на штедњу и текуће рачуне почевши од 8. октобра 1935. године и финансијска олакшица из члана 15. Уредбе о заштити новчаних завода. Два дана након предлога, министар је одобрио ликвидацију.[26]

Табела 1. Главне позиције *Кумановнске трговачко-индустријске банке* (у динарима)[27]

Година	Главница	Улози на штедњу	Есконт меница	Резервни фонд
1922.	1.000.000	204.761,70	1.793.000.00	38.639,92
1923.	1.000.000	267.086,64	752.238,00	79.296,26
1924.	2.000.000	483.698,37	2.079.818,56	179.296,26
1925.	2.000.000	742.414,24	3.558.355,00	224.597,84
1926.	2.000.000	764.993,00	3.890.344,00	231.338,84
1927.	2.000.000	588.097,04	4.751.460,00	241.987,67
1928.	2.000.000	1.067.065,00	5.015.678,00	264.463,79
1929.	2.000.000	1.775.327,00	5.486.273,00	354.398,00
1930.	2.000.000	1.333.385,32	6.629.325,00	421.018,64[28]
30. 6. 1935.	1.010.000	421.000,00	2.156.000,00	–
1935.	1.010.000	412.801,00	851.264,00	45.792,75[29]
15. 6. 1936.	1.010.000	406.897,00	814.443,00	45.792,75
1937.	1.010.000	322.285,00	772.371,00	45.792,75

25 АЈ, 65–1317–2301, Молба Кумановске трговачко-индустријске банке министру трговине и индустрије од 5. октобра 1935.

26 АЈ, 65–1317–2301, Извештај о прегледу стања Кумановске трговачко-индустријске банке од 16. октобра 1935.

27 АЈ, 65–1317–2301, Рачуни изравнања Кумановске трговачко-индустријске банке од 1922. до 1937: *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1932, Jugoslavien* 1932: 321: Гавриловић 1931: Табеларни преглед стања новчаних завода у Вардарској бановини за 1929. годину.

28 Спојени су сви фонови Банке (резервни фонд, фонд за непредвиђену штету, фонд за ажију на ефектима, пензиони фонд банчиних чиновника).

29 У питању је пензиони фонд банчиних чиновника.

Банка је дошла у тежак положај услед ненаплативих потраживања. У 1932. години отворен је стечај над имовином Ђире Маневића, који је у року од две године отплатио веровницима свој дуг у четири шестомесечне рате, тако да је 4. јануара 1935. године скинут стечај над његовом имовином.[30] Последњи Управни одбор Банке склопио је споразум са Ђиром Маневићем 21. јула 1935. године, који је према одлуци суда од 26. новембра 1932. године дуговао 122.075 динара као четвртину укупног ранијег дуга од 488.300 динара. Маневић је према споразуму требало да четвртину свог дуга отплати у шеснаест тромесечних рата, почевши од 1. јануара 1936. године, а по одбитку извесне суме коју је Банка наплатила од неких његових дужника, као и одбитку кирије коју му је Банка дуговала за локал.[31]

Комесар Министарства трговине и индустрије при овој банци сматрао је да је уговор био на штету банчину јер за Банку није предвидео никакву накнаду већ је урачунао и кирију од 1.000 динара за локал, која је била превисока за Куманово. Из књига се није видело каква је то потреба била да се поред толико опроштеног дуга и поред толиког чекања на наплату, продужи даље рок и то чак на четири године. Ликвидациони одбор сматрао је да се Маневићу хтело изаћи у сусрет из пијетета као дугогодишњем члану и председнику Управног одбора. Своје мишљење комесар је поткрепио са извештајем Министарства, где је под тачком 4. стајало: „Ликвидациони одбор има право да мења одлуке бившег Управног одбора у корист завода, а у границама закона."[32] Зато су Ликвидациони и Веровнички одбор одбор од Маневића захтевали исплату целокупног дуга одмах, према ранијем судском поравнању.

Веће своте новца дуговали су још: Петруш Стевановић (310.000), Абдуљ Атиф Џавид бег (297.974), Стојман Димитријевић (280.630), Зија Зејнуловић (145.644), Браћа Тасић (74.733 динара), итд. Од ових лица било је немогуће наплатити потраживања јер ранија управа није издатке осигурала сигурним потписима или залогом и морала су се отписати као ненаплатива. Банчина непокретна имовина процењена је на 233.400 динара.[33]

Од дана ликвидације 18. октобра 1935. године до почетка фебруара 1936. године *Кумановска трговачко-индустријска банка* наплатила је 50.682,50 динара и тиме делимично смањила своја дуговања. Највећа дуговања била су према *Трговачко-индустријској банци „Вардар"* из Скопља (2.753.100), *Поштанској штедионици* (184.340) *Државној хипотекарној банци* (16.231), док је дуг по улозима на штедњу износио 412.801 динар. Банка је имала доста сигурних потраживања, захваљујући којима би се могли исплатити сви улагачи и заложни повериоци, те би остала само *Банка „Вардар"*, која је истовремено највећи акционар и која би по исплати улагача могла преузети редован банчин посао.[34]

30 АЈ, 65–1317–2301, Допис Ђире Маневића Министарству трговине и индустрије од 19. јануара 1936.

31 АЈ, 65–1317–2301, Споразум Кумановске трговачко-индустријске банке са Ђиром Маневићем од 21. јула 1935.

32 АЈ, 65–1317–2301, Извештај комесара Министарства трговине и индустрије од 22. фебруара 1936.

33 АЈ, 65–1317–2301, Извештај комесара Министарства трговине и индустрије од 9. фебруара 1936.

34 АЈ, 65–1317–2301, Извештај комесара Министарства трговине и индустрије од 9. фебруара 1936.

Збор веровника одржан је 15. децембра 1935. године и на њему су се сви повериоци сложили да се прво приступи исплати улагача чији улози нису прелазили 1.000 динара,[35] а да се потом исплате државне банке као заложни повериоци, а затим улагачи предвиђено члановима 49. до 53. стецишног закона.[36]

Ликвидациони одбор имао је за првенствени циљ регулисање потраживања *Поштанске штедионице* и *Државне хипотекарне банке* јер су *Кумановску трговачко-индустријску банку* теретиле са прилично високом каматом и што су оне имале заложно право над банчиним објектима, тако да их Банка није могла отуђити док не регулише своје обавезе према њима. Дуговање овим установама од дана ликвидације до половине 1936. године смањено је са 239.000 на 130.000 динара, односно са 14.458 на 1.773 динара.[37]

У 1937. години Банка је у потпуности исплатила своја дуговања код *Поштанске штедионице*, *Државне хипотекарне банке*, 40% штедних улога до 10.000 динара, а имала је довољно новца у каси да исплати све улагаче до 10.000 динара, па би остало једино осам улагача чији су улози укупно износили 277.551 динар. Дуг према *Трговачко-индустријској банци „Вардар"* порастао је за 114.150 динара услед камате од дана ликвидације и износио је 2.867.250 динара.[38]

У овој години отворен је рачун код *Привилеговане аграрне банке* и примљен први ануитет од 50.000 динара, као и 3% обвезнице у вредности од 177.500 динара. Према важећем закону извршен је отпис 25% земљорадничких дуговања у вредности од 427.870 динара, што значи да је *Кумановска трговачко-индустријска банка* имала земљорадничке менице у вредности од 1.711.140 динара.[39]

Како је током 1938. године успешно настављено смањивање дуговања улагачима и до 1. октобра остало свега још 80.000 за исплату, једини поверилац остала је *Банка „Вардар"*. Из тих разлога, ова банка затражила је да преузме даљу ликвидацију Банке, па је за ликвидатора постављен Матеја Синадиновић, директор *Трговачко-индустријске банке „Вардар"*.[40].

Током ликвидације *Кумановске трговачко-индустријске банке* у кумановској чаршији било је прича да су томе кумовали несавесни чланови банке из Скопља. Зато је *Банка „Вардар"* одлучила да не наплати своја потражива све док се не исплати и последњи поверилац. У моменту када је скопска банка преузела вођење ликвидације, поново су се повеле приче да неће бити даљих исплата, што је ова банка демантовала и поручила да ће по последњој исплати бити окончана ликвидација.[41]

---

35 Међу веровницима Кумановске трговачко-индустријске банке били су и: Ђачки фонд основних школа из Куманова, Државна реална гимназија, Кумановски савез ловачких удружења, Ђачки књижевни збор „Његош" и Фонд удружења трговаца Куманова.

36 АЈ, 65–1317–2301, Извештај комесара Министарства трговине и индустрије са збора веровника одржаног 15. децембра 1935.

37 АЈ, 65–1317–2301, Извештај комесара Министарства трговине и индустрије од 20. јуна 1936.

38 АЈ, 65–1317–2301, Извештај комесара Министарства трговине и индустрије од 25. фебруара 1938.

39 АЈ, 65–1317–2301, Извештај комесара Министарства трговине и индустрије од 25. фебруара 1938.

40 АЈ, 65–1317–2301, Допис Ликвидационог одбора Кумановске трговачко-индустријске банке од 1. октобра 1938; Одлука министра трговине и индустрије од 10. новембра 1938.

41 АЈ, 65–1317–2301, Извештај комесара Министарства трговине и индустрије од 30. новембра 1938.

Ликвидација је завршена почетком 1939. године, чиме је имовина *Кумановске трговачко-индустријске банке* постала саставни део имовине *Трговачко-индустријске банке „Вардар“*.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево 1932.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1931. godine, II, Beograd 1938.
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah 1921, I, Загреб 1921.
Правила Кумановске трговачко-индустријске банке акционарског друштва, Куманово 1921.
Правила Кумановске трговачко-индустријске банке акционарског друштва, Скопље 1926.
Стеногрaфске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Редован сазив за 1926/27, Београд 1927.
Трговачки законик и стечајни поступак Краљевине Србије, протумачени одлукама опште седнице и одељења касационог суда, Београд 1914.
Compass, Finanzielles Jahrbuch 1926, Jugoslavien, Zagreb 1926.
Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930, Jugoslavien,Wien 1930.
Compass, Finanzielles Jahrbuch 1931, Jugoslavien,Wien 1931.
Compass, Finanzielles Jahrbuch 1932, Jugoslavien,Wien 1932.

ШТАМПА

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1923–1929.
Службене новине Краљевине Југославије, Београд 1931.

ЛИТЕРАТУРА

Bajkić 1931: Velimir Bajkić. „Iz bankarske medecine“, *Народно благостање*, 49, 759–760.
Бецић 2014: Иван М. Бецић. „Банка „Стара Србија““, *Зборник радова Филозофског факултета*, 1, 409–427.
Бецић 2017: Иван М. Бецић. „Српска трговачка банка А. Д. – Скопље“, *Баштина*, 43, 85–104.
Бецић 2021: Иван М. Бецић. „Извозна и прометна банка А. Д. – Скопље“, у: *Сто година од пробоја Солунског фронта, Симпозијум поводом сто година пробоја Солунског фронта*, ур. Гордана Јовић Стојковска, Скопље – Битољ: Слово љубве – Буквибукс, 21–39.
Бецић и Антић: 2021: Иван М. Бецић и Дејан Д. Антић. *Врањске банке у Краљевини Југославији 1918–1941*, Врање: Народни музеј Врање – Филозофски факултет Ниш – Институт за српску културу Приштина.
Гавриловић 1931: Мил Р. Гавриловић. *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље: Крајничанац.
Гавриловић 1933: Мил. Р. Гавриловић. *Привреда Јужне Србије*, Скопље: „Немања“ – Задужбинска штампарија Вардарске бановине.
Enciklopedija Jugoslavije 1962: *Enciklopedija Jugoslavije*. 5, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.
Станојевић 1928: Станоје Станојевић. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, II, Загреб: Библиографски завод д.д.

Ivan M. BECIĆ

KUMANOVO COMMERCIAL AND INDUSTRIAL BANK

Summary

At the end of 1921, the Kumanovo Commercial and Industrial Bank was founded in Kumanovo. From the name of the bank, it is evident that it wanted to deal with economic affairs, but after the unsuccessful work with the mill, it became a discount bank. During the first decade, the Bank operated successfully and brought dividends to its shareholders, although they were not high. This institution also applied innovations in savings, and one of them was thet, in cooperation with the insurance company „Šumadija", it launched savings that were connected to the client's life insurance.

Over time, the largest creditor of the Bank became the Commercial and Industrial Banc „Vardar" from Skopje, which had its own representatives in the Bank's management. Since 1932, the Bank found itself in a difficult situation because it could not collect loans on agricultural promissory notes, and a lot of money placed with certain clients became uncollectible. Therefore, in October 1935, the liquidation of the Bank was initiated, which was successfully completed at the beginning of 1939. All remaining assets after the payment of the creditors were owned by the Commercial and Industrial Bank „Vardar".

Kaywords: Kumanovo Commercial and Industrial Bank, mill, Ćira Manević, bancruptcy, Commercial and Industrial Bank „Vardar", liquidation.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:327(497.11:470)"1916/1917"
327(497.11)"1916/1917"
93/94:929 Станојевић, С.
81'1:929 Белић А.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45010

Оригинални научни рад

*Зоран Д. БАЈИН**
Институт за новију историју Србије, Београд

*Мирослав С. РАДИВОЈЕВИЋ***
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

МИСИЈА АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА И СТАНОЈА СТАНОЈЕВИЋА У РУСИЈИ 1916–1917. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад се тиче боравка познатих српских научника, филолога Александра Белића и историчара Станоја Станојевића у Русији, током Првог светског рата. У њему је представљено како је до мисије дошло, који су јој циљеви постављени од стране председника српске владе Николе Пашића, те детаљи пута и утисци емисара о Петрограду. Пажња је посвећена различитим аспектима делатности двојице научника, како пре, тако и у измењеним приликама после Фебруарске револуције. Идентификована су усмерења националне пропаганде према одређеним друштвеним и политичким круговима, као и кључни људи са којима су сарађивали. На крају, анализирани су утисци Белића и Станојевића, али и опречна мишљења о дометима њихове мисије. Чланак је написан на основу архивских извора, објављене грађе, мемоара, дневника и меродавне литературе.

Кључне речи: Први светски рат, Србија, Русија, научници, пропаганда, Александар Белић, Станоје Станојевић, Руска револуција.

Офанзива Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске на Краљевину Србију у јесен 1915. изазвала је мукотрпно повлачење војске, владе и других државних органа, као и дела цивилног становништва из земље. Међу онима који су се почетком 1916. нашли у избеглиштву и пред којима је стајао рад на консолидацији преосталих снага како би се наставила војна, политичка и пропагандна борба, не само за обнову окупиране Србије већ и за остварење њених ратних циљева, била је и већина истакнутих интелектуалаца. Влада на Крфу је после одређеног колебања – узрокованог тешким положајем у којем се нашла, и пречим пословима – некима од њих у пролеће 1916. поверила пропагандне мисије у савезничким државама. Они су добили задатак да пред јавношћу и политичким круговима земаља домаћина заступају српске ратне циљеве. Природно, иницијатива се односила и на Русију, која је важила за заштитницу Србије и показивала највише спремности да се заложи за њене претензије.

* Научни сарадник, zorbajin@yahoo.com.
** Научни сарадник, miroslav.radivojevic@f.bg.ac.rs, mirrad88@gmail.com.

Зато је било замишљено да се у Петроград пошаљу тројица значајних научника, филолози Љубомир Стојановић и Александар Белић, као и историчар Станоје Станојевић (Поповић 2001: 419; Трговчевић 1986, 91–96, 215).

Судећи према саставу, мисија је требало да представља својеврсни наставак ad hoc боравка прве двојице у Петрограду током пролећа и раног лета 1915. године. Стојановић и Белић су тада изабрани зато што су као руски ђаци били добро познати у тамошњим научним круговима. Пред њих је постављен циљ да обавесте царску владу и јавност о југословенском програму и утичу на обећања која је Антанта давала Италији за улазак у рат на њеној страни. Будући да је Лондонски споразум потписан управо уочи њиховог доласка, двојица научника су закаснили са извршењем примарног задатка у вези са Јадранским питањем (од чега, уосталом, тешко да је и могло да буде непосредне политичке користи). Уместо тога, покушали су да докажу право Србије на неке друге спорне области: пре свега Банат, на који је претендовала Румунија. У руском Министарству иностраних дела нерадо су гледали на политичку делатност неформалних представника српске владе. Због тога Стојановић и Белић нису дуго остали у Петрограду. Ако се има у виду да су руску власт упознали са претензијама Србије и оставили материјале, који су могли да послуже даљем раду у том правцу, њихова мисија није била узалудна и без дугорочних резултата (Mandić 1956: 32, 168, 173–174, 176; Бајин 2021: 149, 151; Поповић 1977: 209–212, 217; Radivojević 2020: 189–192; Трговчевић 1986: 40–45; Šerić 1960: 449–497).[1]

Председник српске владе Никола Пашић, током посета Риму, Паризу и Лондону марта и априла 1916. године, дошао је до закључка како се може доста урадити на промоцији уједињења, што је преломило одлуку за слање нових група научника у савезничке престонице. Састав планиране мисије за Русију, додуше, доживео је промену на самом почетку. Љубомир Стојановић је сматрао поверени му задатак излишним и молио да се не инсистира на таквом начину рада. Југословенско питање више није улазило у домен науке, ни јавног мишљења, већ савезничких влада, на које је требало усмерити сву пажњу. Цар Николај II и министар иностраних дела Сергеј Сазонов су у руском случају, по њему, имали улогу „апсолутних господара" у свим пословима. Упркос сопственом негативном ставу, Стојановић је саветовао Белићу да прихвати мисију,[2] што је овај заједно са Станојевићем и учинио. Никола Пашић је, уз путне трошкове, двојици научника одобрио „скроман додатак" на плату (Трговчевић 1986: 114).[3]

1 Државни архив Србије (ДАС), Посланство Петроград (Пс-П), Политичко одељење (По), 1916, Фасцикла I, ред 87.

2 Познати филолог је и у Риму радио на заштити српских националних интереса међу тамошњим интелектуалним круговима. Током фебруара 1916. године, између осталог, више пута се срео и са писцем и новинаром Александром Амфитеатровим, за кога је држао да поред италијанске може бити користан и код руске публике, те се трудио да га што више упозна са аспирацијама Србије (ДАС, Никола Пашић (НП), Ф. II, бр. 246).

3 Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Преписка и хартије Станоја Станојевића, 11396, Станојевићев дневник, вођен од 16. октобра 1915. до 19. јуна 1916; ДАС, Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), 1916, ролна 502, Ф. XII, досије 6, 620, 622; р. 504, Ф. XIII, д. 6, 710–713; Пс, П-По, 1916, Ф. I, р. 87.

Белић је на пут из Рима кренуо 12. маја, а Станојевић пет дана касније. Нашли су се у Паризу, где су са тамошњим српским научним делатницима покренули иницијативу да се студенти историјске и филолошке оријентације упуте на руске универзитете, за шта су заинтересовали царског посланика Александра Извољског. Због расцепа у Југословенском одбору, који је резултирао скорим изласком Франа Супила из његовог састава, Белић и Станојевић уздржали су се од претресања питања уједињења током боравка у „граду светлости". Путовање су наставили 30. маја и сутрадан пристигли у Лондон. Ту су од Пашића, тек приспелог из Русије, после краткотрајног колебања због бојазни од евентуалне реакције Сазонова на долазак емисара, добили „врло опширна" упутства за рад у Петрограду и обавештења о територијалним претензијама српске владе.[4] Тренутак за иницијативу био је повољан. Углед Србије, која је после тешког повлачења избегла капитулацију, уз „издајство" Бугарске, представљали су добар темељ за пропагандне активности. Пашићев сапутник и помоћник министра иностраних дела, Јован Јовановић Пижон, пренео је Станојевићу утисак да ће Руси дати „нам све, колико год само можемо апсорбовати" (Бајин 2021: 158–159; Паулова 2020: 279–298; Поповић 1977: 316; Радивојевић 2019: 267–269; Трговчевић 1986: 116–117).[5]

Маршрута два научника даље је ишла преко Бергена, Осла и Стокхолма. Током првог „задржавања", у главном граду Норвешке, срели су се са руским послаником Константином Гуљкевичем и повереником Југословенског одбора Луком Смодлаком, за кога су препоручили како је боље да дела у Стокхолму, где су везе и канали комуникације са Немачком разгранатији. Управо су се они у престоници Шведске упознали са „богатом ратном немачком литературом", из које су неке књиге набавили за „будући институт". У руску престоницу пристигли су у другој половини јуна, пред крај думских седница.[6] Први Станојевићеви утисци нису били

4 Председник владе је пред двојицом научника поставио задатак: 1) да „раде" на Универзитету и у научним круговима, те на „подизању" институције за проучавање Јужних Словена у Петрограду; 2) да издају књиге и брошуре ради упознавања Србије и Срспства, у вези уједињења са Хрватима и Словенцима; 3) да обавештавају интелигенцију са „по нас корисним решењима" балканских питања. Сви претходно послати емисари имали су да раде у сагласности и под руковођењем Белића и Станојевића, а у непосредној координацији и договору са послаником Мирославом Спалајковићем. Поводом територијалних и мировних решења по завршетку рата, Пашић их је инструисао: 1) да Бугари „не могу добити ништа", већ треба да уступе Струмицу и део западне Бугарске, уз детронизацију тадашње династије и давање гаранције против нових непријатељстава; 2) уколико Румунија уђе у сукоб, њене концесије би требало да буду брашовансko-северинска жупанија у Банату и Темишвар, док „ми добијамо ширу границу, почевши од Оршаве"; 3) што се Италије тиче, њој је требало да се препусти „хегемонија у Јадранском мору", у смислу да добије неколико острва на „нашој обали". Уједно, ако она задржи Валону, „ми узимамо" или до Шкумбе, или Албанија треба да има аутономију под српским протекторатом; 4) О Грцима нису смели ништа да говоре. Уопште, „аксиом" њиховог рада требало је да буде уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, а нарочито су имали да разраде питања Баната, Далмације и Словенаца (Архив Југославије (АЈ), Фонд 80, Збирка Јован Јовановић Пижон, Фасцикла II, Опис 11, 744–747; ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 4, 517, Никола Пашић Мирославу Спалајковићу, 29. маја/12. јуна 1916. године; Универзитетска библиотека „Светозар Марковић" (УБ), Архивска збирка (АЗ), 4913, Белешке о раду у Русији Ст. Станојевића и А. Белића).

5 АСАНУ, 11396. Станојевићев дневник; УБ-АЗ, 4913.

6 АЈ, 80-IV-22, 498–501.

најсјајнији. У свом дневнику 25. јуна записао је да је „деприм[иран], тужан и рђаве воље“ и да му Петроград делује као „село спрам Лонд[она]“.[7] Без обзира на то, Белић и он одмах су почели да извршавају поверени задатак. Активност се у основи надовезивала на претходни рад Стојановића и Белића, с тим да су стекли утисак како су услови нешто повољнији – руски видик у односу на српско-хрватско јединство од тада се „знатно проширио“. О многим питањима, попут Далмације и Баната, могло се отворено дискутовати, а постојала је и потреба за информацијама о „правом стању ствари“. Српски емисари брзо су идентификовали један од проблема у томе што се у Русији још увек „пређуткивало“ о Словенцима, а у самом Министарству иностраних дела о њима се „још лутало“. Приметили су и да међу тамошњим Хрватима и Словенцима постоје они „који раде на своју руку“. Зато су тражили долазак словеначког политичара Богумила Вошњака, који би у садејству са њима, хрватским представницима Југословенског одбора Франком Поточњаком и Антом Мандићем, као и осталим делегатима српске владе, учинио поменуте „безопаснијим“ (Поповић 1977: 328; Трговчевић 1986: 191–192).[8]

Пропагандна делатност у Русији попримила је доласком Белића и Станојевића знатно организованији облик. Они су наишли на врло предусретљиво држање посланика Спалајковића, помоћ и садејство у пословима током целе мисије. По Пашићевим упутствима, врло брзо су приступили припремама за дуго планирано оснивање института – заправо раду на успостављању научног центра, „здравог зрна“ из кога је, због немогућности „живе“ везе са Србијом у ратно време, тешкоћа око набавке књига и инвентара, те немања статута, тек постепено требало да се развије институт. До почетка септембра 1916. изнајмљене су просторије и припремљен програм издавачке делатности у правцу повољног решења „балканског питања“. План је био да библиотека обухвата 20–25 брошура и књига, публикованих у „најкраћем времену“ из пера руских, југословенских, али и бројних аутора из савезничких земаља. Постојало је значајно интересовање за финансирање таквог издавачког подухвата – српски делатници су добили чак три понуде за потпуно или делимично штампање материјала. Белићу и Станојевићу у њиховој активности помагали су професори Радован Кошутић и Миленко Вукићевић, те поменути Анте Мандић (прир. Марковић–Шкодрић 2021: док. бр. 58; R. W. Seton–Watson 1976: 274; Mandić 1956: 54; Пижон 2015: 134; Бајин 2021: 159; Поповић 1977: 326; Трговчевић 1986: 118).[9]

Изасланици српске владе опсежно су пратили и обавештавали претпостављене о руској унутрашњој политици. Један од значајних видова активности у просторијама „привременог“ института, у том контексту, представљали су састанци са посланицима у Државној думи и другим истакнутим политичарима, као основа за даље ширење мреже наклоњених („васпитаних“) личности. Са њима су разговарали о тежњама Србије, давали им обавештења, те историјски, етнографски и статистички материјал, као доказе оправданости националних аспирација. Двојац научника

7 АСАНУ, 11396.

8 AJ, 80-IV-22, 499об–500; АСАНУ, Александар Белић, део заоставштине, 14386/II-3/822.

9 AJ, 80-IV-22, 498–508; XXXIV-159, 149–150; АСАНУ, 14386/I-3/2801; II-3/778, 782, 822; ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 5, 530–561; УБ-АЗ, 4913.

могао се похвалити да „има“ кадете Лава Велихова и Василија Маклакова, прогресисте Георгија Лавова и Александра Протопопова, те високопозиционираног државног службеника Владимира Ковањевског[10]. Између осталих, разговарали су и са старим „познаником“ Павлом Миљуковим, вођом кадетске странке, повратником из посете западним савезницима, где је боравио у саставу парламентарне делегације Думе. Он се изразио „најодлучније за јединство српско-хрватско-словеначко у најширим границама“, мада је као стари бугарофил био прилично закопчан у вези Македоније (Бајин 2021: 322; Поповић 1977: 322–323).[11] Преко различитих канала српски професори успели су да подстакну повољне чланке о српско-хрватско-словеначком питању у руској периодици, те следили држање и утицали на руску јавност поводом односа према Бугарској, питањима припадности Далмације и Баната (Паулова 2020: 257; Поповић 1977: 341).[12]

У новембру је црнорукац мајор Радоје Јанковић писао регенту Александру да је пропагандни рад Белића и Станојевића „плодоносан и убедљив“,[13] а њих двојица су на самом крају 1916. године опширно известили Пашића о својим активностима. Истакли су предавања, која су по личном позиву декана Филозофског факултета Петроградског универзитета држали по једном недељно. Упркос смањеној посети узрокованој ратним приликама, она су имала успеха, нарочито Станојевићево уводно предавање с темом *Борба српскохрватскога народа за слободу и уједињење*, када је аудиторијум био „дупке пун“.[14] За наредни семестар, планирано је да он држи кратак курс о уставном питању у Србији током 19. века, док је Белић добио позив да предаје о главним проблемима јужнословенских језика. Научници су имали понуде и других универзитета за предавања, али због обима послова нису могли све да их прихвате.

Поред наступа у институцијама образовања, важна су била окупљања која је организовало Руско-српско друштво. Белић је на њима држао говор против покушаја да се образује Југославија у оквирима Хабзбуршке монархије, а Станојевић беседио о „српском питању“. На крају, двојица српских емисара организовала су вечери и у сопственој режији. Сва та окупљања имала су за предаваче академике, професоре са различитих универзитета у Русији, политичаре, јавне делатнике и друге интелектуалаца, те значајну публику. Одбор, који је припремао те скупове, обухватао је, поред њих двојице, академика Алексеја Шахматова,

10 ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 5, 539–559; УБ-АЗ, 4913.

11 АСАНУ, 14386/II-3/799; ДАС, МИД ПО, 1916, р. 505, Ф. XIV, д. 4, 452; Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Ф. 579, П. Н. Милюков, Опись (Оп) 1, единица хранения (ед. хр) 1519, 1729, 1785. Још један политички пријатељ, трудовик Василиј Водовозов упозорио их је да су Миљукову на првом месту уједињење Пољске у саставу Русије и придобијање мореуза, а „српско питање – тек у случају потпуне победе“ (УБ-АЗ, 4913); Претходно, и горепоменути Велихов казао им је, како сви у кадетској странци примећују да Миљукова „оставља и разумност и логика, и да се губи“ када почне да прича о Бугарима (АЈ, 80-IV-22, 498–508).

12 АЈ, 80-IV-22, 498–512об; XXXIV-159, 151–160, 161–163; АСАНУ, 14386/II-3/778, 822; УБ-АЗ, 4913; ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 5, 530–561; ПАс, II-ПО, 1916, Ф. I, р. 73.

13 АЈ, Фонд 335, Збирка Војислав Јовановић Марамбо, Ф. VI.

14 Наслов Белићевог курса био је *Развитак националне идеје у Срба, Хрвата и Словенаца*, док је Станојевић предавања у јесењем семестру посветио *Генезису уједињења Срба, Хрвата и Словенаца* (АЈ, 80-IV-22, 512об–513).

професоре Николаја Јастребова, Константина Арабажина и Петра Лаврова. Велику помоћ у различитим видовима активности добијали су од помињаног Водовозова, публициста Александра Брјанчанинова и Николаја Брешка Брешковског, те једног од уредника листа *Вечерње время* Јевгенија Семјонова. Важност за промовисање југословенског уједињења код руске јавности и политичких кругова имало је и прихватање Белића и Станојевића за „референте", те њихова активност у реактивираном *Друштву словенске узајамности*.

Београдски професори су иступали и на скуповима других организација, при чему су се трудили да за уједињење заинтересују што већи део руског политичког спектра; да „под једну капу скупе" како представнике думске опозиције, тако и оне са монархистичке деснице (од њих, понајвише успеха имали су са члановима друштва Саборна Русија). Настављен је и систематски продор у јавност, попут утицајних *Биржевих вједомости*, *Вечерње времја, Реч,* донекле и *Новое времја*; али и праћење свих написа о балканским питањима у руској штампи. Пред Пашићем се двојац похвалио повољним извештавањем руских новина и часописа о њиховом раду, чланцима које су написали или инспирисали, а и својом *Руско-српском библиотеком*. Са истоименим Друштвом као главним издавачем, упркос тешкоћама са цензуром, до конца 1916. припремљено је првих девет књига (Јанковић 2019: 129, 149, 153, 155, 170; Mandić 1956: 53; Паулова 2020: 427, 429; Поповић 1977: 326–327; Трговчевић 1986: 119–120, 146; Šepić 1989 (II): 60).[15] У привременом институту/семинару, у коме се радило и прековремено, наставиле су се покренуте активности: заказивани су важни разговори, прављени договори, припремани послови, дистрибуирани српски обавештајни билтени, прикупљани и прослеђивани у иностранство прегледи руске штампе. Коначни закључци Белића и Станојевића били су оптимистички. „У широким круговима овде почиње се ширити уверење да Југославија није фантазија", тврдили су, додајући да и у самом Министарству иностраних дела „мисле да је једини спас у уједињењу" (Прир. Милорадовић 2015: 15–25).[16]

* * *

Као што је споменуто, у Русији су се у исто време налазили и представници Југословенског одбора, који су такође покушавали да убеде тамошњу јавност у потребу стварања независне југословенске државе. Представник Одбора Анте Мандић писао је децембра 1916. његовом потпредседнику Хинковићу о настојању Белића и Станојевића да брошурама расветле Русима југословенско питање: „Ствар обију професора је красна и штета само што се није код тога могло затајити српски печат, који се на тој иницијативи јасно види, те нека официјалност, то је шкода,

15 AJ, 80-IV-22, 512об–528об; XI-51, 298, 304–308; АСАНУ, Оставина Радослава Јовановића, 9831/76, 81, 112, 207; 14386/I-3/2783–2784, 2788, 2794; I-6/1156; II-3/783, 822; ДАС, МИД, Југословенски одсек (ЈО), бр. 134; МИД ПО, 1916, р. 504, Ф. XIII, д. 7, 789, 833–834 и об; УБ-АЗ, 4913. О књигама које су Белић и Станојевић штампали или припремили за штампу у Русији више код Николе Поповића (1977: 327–328). Издања *Руско-српске библиотеке* штампана су у тиражу од 2.800, односно 3.000 примерака (АСАНУ, 14386/II-3/815).

16 АСАНУ, 14386/II-3/784. Мора се признати да се нису налазили далеко од истине. Претходни министар иностраних дела, Борис Штирмер, децидирано је у меморару цару почетком септембра предвидео да Босна, Хрватска, Славонија, Крањска, део Далмације до Неретве и Истра „подлегну анексији од стране Србије" (ГАРФ, Ф. 627, Б. В. Штюрмер, Оп. 1, ед. хр. 118, 1 и об-2 и об).

јер Руси вјерују више својим људима него ли нама. Али то је свеједно, подузеће је прелијепа ствар и дај Бог, да га проведу онако како су све замислили." Нешто потом, Мандић је известио о Белићевим „кривим корацима" који би могли да изазову несугласице између представника српске владе и представника Југословенског одбора, из чега би једино њихови заједнички противници могли да извуку корист (prir. Šerić 1967–1968: 278, 293). А, у Лондону је представник Одбора саопштио српском посланику да се из Петрограда „туже да послу Југослов[енског] Одбора сметају Др А. Белић и Ст. Станојевић". Посланик је одговорио да се треба обратити Влади на Крфу, „али да би добро било да светују и свога делегата у Русији да буде умерен и не заоштрава ствар" (Пижон 2015: 245).

Неслагања између Белића и Станојевића спрам представника Југословенског одбора имала су личне, премда очигледно и начелне узроке, међу којима је на првом месту морало да буде различито замишљање будућег уједињења. Историчар Драгослав Јанковић навео је Белићеве погледе на југословенско питање као пример крајње десничарских ставова, у којима се оно заправо негирало и сводило „на чисто српско питање". Јанковић је до тог закључка дошао анализирајући Белићеву књигу *Србија и јужнословенско питање*, као и меморандум који су Љуба Стојановић и он (1915) предали руском Министарству иностраних послова; сем тога, указао је на Станојевићево одлучно изјашњавање за унитаристичко уређење у брошури *Шта хоће Србија*?[17] и мишљења према којима је он био српски ексклузивиста (Јанковић 1973: 278, 284–291, 298–300; Šerić 1989 (I): 119–121, 226). И хрватски повесник Иво Петриновић апострофира ставове из меморандума Стојановића и Белића руској влади (1915) под називом *Савремено српско национално питање*, да је старо хрватско становништво остало „чисто" само на северу од Купе, на средњим и северним далматинским острвима, те у средњој и источној Истри. Србија је, по њему, југословенско питање постављала као „у бити српско питање". Једино тако је могла постићи уједињење целокупног српског народа, те су као Белић, Станојевић и Стојановић на ствари гледале све политичке странке и влада у Нишу (Petrinović: 1988, 180).[18]

Јанковићеве и Петриновићеве тврдње, са којима се углавном слаже Драгован Шепић, потврђују се током 1916. године. У самим Пашићевим упутствима, како смо навели, стоји да Белић и Станојевић имају радити на публиковању књига у правцу упознавања „Србије и Срспства", док су они за циљ издавачке делатности подразумевали „ширење тачних појмова о српском народу и његовом националном задатку".[19]

17 Пашић је Белићу и Стојановићу априла 1915. године, управо по Станојевићевим подацима, објашњењима и нацртима, послао инструкције да саставе „карту православља" у земљама, где је живео српски народ. Њу је требало одштампати у више стотина примерака и раздавати у утицајним руским круговима, како би се допринело „правилном решењу" националног питања (AJ, 80-IV-22, 371–372; ДАС, МИД ПО, 1915, р. 449, Ф. V, д. 3, 256; Mandić 1956: 168). Британац Роберт Ситон Вотсон издвојио је управо Станојевића, као једине јавне личности или политичара коју је срео међу Србима 1915. године, а да је „неспремна дати Хрватима шта год затраже", у контексту поштовања њихових аутономних институција током процеса уједињења (R. W. Seton–Watson 1976: 200–201).

18 AJ, 80-IV-22, 454–456, 471.

19 AJ, 80-II-11, 744–747.

На једном предавању, Белић је у контексту развоја политичке мисли током 19. века причао о победи „концепције Београда" за ослобођење и уједињење „српскохрватског и словеначког народа", у односу на ону из Загреба (Прир. Милорадовић 2015: 20). Симптоматично је и да су у разговору са мајором Радојем Јанковићем, средином децембра, Белић и Станојевић изразили уверење „како ћемо лако" са Хрватима, који ће постати „највећи Шумадинци" (Јанковић 2019: 171). Деликатност посла и касније измењене околности – револуција у Русији – без сумње су подстакле Белића и Станојевића да донекле у блажој форми јавно изражавају ставове о „српском питању"[20], па њихова размимоилажења с представницима Одбора нису поништила озбиљније размере, нити слабила утисак заједничких иступања на руску публику (Трговчевић 1986: 191–193, 255–256).

* * *

Почетком 1917. године Белић и Станојевић бавили су се агитационим радом у Одеси, где се налазио Српски добровољачки корпус, састављен од бивших војника аустроугарске армије заробљених током ратних операција на Источном фронту. Тамо су добили задатак да утичу на ублажавање трвења у хетерогеној јединици, изазваних масовним пријемом официра и војника Хрвата и Словенаца, по наредби руских војних власти. У Одеси су још држали добро посећена јавна и предавања на универзитету, писали за тамошње добровољачко гласило *Словенски југ*, те сарађивали са локалним руским новинама и културним друштвима (Mandić 1956: 46; Трговчевић 1986: 139, 142).[21]

И по повратку у Петроград, Белић и Станојевић наставили су интензивну публицистичку активност у периодици, а Руско-српско друштво организовало предавања о југословенском питању, око којих се окупљао већи број руских интелектуалаца. Примећивао се и прелаз са пропагандног на активно политичко поље рада. Делегација наведеног Друштва, у чијем саставу су се нашли Белић и Станојевић, посетила је 24. фебруара министра иностраних дела Покровског и сугерисала му да савезници, између осталог, треба да се изјасне у корист уједињења „целога српског народа, свих Срба, Хрвата и Словенаца" и „укидања" Аустро-Угарске. Шеф руске дипломатије јавно се ограничио на изјаву о симпатијама и „братским осећајима" за српски народ. Али, дао им је и једно врло важно обећање – које није било допуштено да се објави. Царска влада, у договору са савезницима, како је рекао, радиће на српско-хрватско-словеначком уједињењу, те ће стварање „Велике Србије бити један од резултата" заједничке победе[22]. Током истог месеца и почетком марта делегати српске владе припремали су и организацију састанака шефова руских партија, у кући вође октобриста Александра Гучкова, чију су здушну помоћ и садејство имали. Догађаји који су уследили спречили су остварење иницијативе, али и целе поставке пропагандне активности двојице научника (Поповић 1977: 341–343; Трговчевић 1986: 120–121).[23]

20 ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 5, 539–559.

21 АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, 14528/II-3; 14386/I-3/169, 170; ДАС, МИД ЈО, бр. 224.

22 АСАНУ, 14 386/I-3/2806.

23 АСАНУ, 14 386/I-3/2806; I-6/1156; 14528/II/3; ДАС, МИД ПО, 1917, р. 525, Ф. VIII, д. 9, 940–941; МИД ЈО, бр. 489–490.

* * *

Положај представника српске владе у Русији из корена је променила Фебруарска револуција. Одлучујућег дана за њену победу у Петрограду Белић и Станојевић јавили су Пашићу да је „велика узбуна у вароши, прво због прекинутог саобраћаја, а друго што се не зна, куда ово води и чиме ће се завршити".[24] Након што је цар абдицирао и врховна власт прешла на Привремену владу, Белић је писао посланику при Светој столици, историчару Михаилу Гавриловићу, да не треба да се чуди „ни брзини ни величини" извршеног преврата: „Овом земљом, која ипак није земља идиота, тако се управљало као да је неко лудницу претворио у врховну управу, и цео остали свет хтео начинити лудацима."[25]. „Наше питање може од ове промене само добити", писали су Белић и Станојевић Пашићу. „Јер ми тражимо само оно што је основано на најелементарнијем схватању правичности и хуманом, разумном појимању ствари. Слободна и друштвена Русија не може се служити оним мрачњачким средствима којима се служила стара власт." Дакако, председника владе су упозорили и да је преврат „дошао одоздо", што „прети целој земљи великим компликацијама" (Трговчевић 1986: 121, 228–229; Храбак 1978: 16–17).[26] Месец дана касније обавестили су га да криза и даље траје: „Радници на скуповима решавају ствари, као да непријатељ није пред вратима Петрограда; али више не вичу да треба рат прекинути. Међу њима има врло много немачких пропагатора [...]. Руски војник уопште, као и свака руска маса, лако се подаје сваким утицајима. [...] Власт владе нити се види нити се чује."[27]

У промењеним околностима, Белић и Станојевић су настојали да се прилагоде. У прво време, док су либерални политичари још делили политички утицај са социјалистичком левицом, помагала су им ранија познанства с некима од њих. Када су као чланови делегације југословенских представника у Русији почетком априла посетили помињаног Лавова, сада на месту премијера, министра иностраних послова Миљукова и председника Думе Михаила Родзјанка, наишли су на добар пријем. Кнез Лавов је обећао да се слобода обезбеђена другим „угњетеним" народима мора осигурати „србо-словеначком-хрватском народу" у пуном смислу, а Родзјанко не само васпостављање Србије, већ и њено проширење и „уједињење у велику Србију"[28]. Нови шеф дипломатије казао им је како су тачно осетили да „из принципа које је истакла руска револуција" треба да настане уједињење Јужних Словена „у што је могуће ширем обиму". Миљуков је, при томе, замолио југословенске представнике да утичу на руско, британско и француско јавно мњење, а нарочито на руске социјалисте који из незнања у „цепању Аустро-Угарске" виде „империјалистичке тежње". Пошто су и сами размишљали на исти начин, Белић и Станојевић били су веома ради да помогну (Трговчевић 1986: 122–123; Janković 1967: 47, 50; Храбак 1978: 32; Šerić 1989 (II): 96–97).[29]

---

24 АСАНУ, 14386/II-3/792, Извештај А. Белића и С. Станојевића Н. Пашићу, 27. фебруара/12. март 1917.

25 Исто, 14386/II-3/792а, Писмо А. Белића Михаилу Гавриловићу, 5/18. март 1917.

26 Исто, 14386/II-3/794, Извештај А. Белића и С. Станојевића Н. Пашићу, 9/22. март 1917.

27 АСАНУ, 14386/II-3/801, Извештај А. Белића и С. Станојевића Н. Пашићу, 3/16. април 1917.

28 ДАС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 123–125.

29 АСАНУ, 14386/II-3/793, 798–799; ДАС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 126; Поповић 1977: 360–361.

Њих двојица су пробали и да „подгрејy“ пређашњу иницијативу за састанке са челницима сви руских странака, али су „немирни догађаји“ то „потисли“. Публицистичку делатност такође су спутавале околности у Русији. „Анархија“, „неред“, превелика слобода штампе и жеља свих да изразе мишљење, што је проузроковалу пренатрпаност редакција прилозима и вестима, али пре свега заокупљеност унутрашњим питањима, чинили су „велику муку“ пласирању пожељних садржаја у правцу пропагирања националних претензија Србије. На другој страни, курсеви на Петроградском универзитету постали су услед политичких прилика нередовни, а „око Ускрса“ потпуно су престали. Белић је у међувремену одржао два предавања у Москви, о националном раду у Русији и југословенској култури. Поред помињаног Миленка Вукићевића, који је био задужен за библиографију чланака о балканским питањима од почетка рата, у раду при привременом институту помагали су им Гојко Стојановић и Јован Латинчић – правили свакодневне извештаје о писању руских новина. Посао за планираним издавањем књига кочили су штрајкови, те су били принуђени да траже штампарије изван Петрограда. Почетком маја подухват је стигао до петог наслова, с тим да су тек четири била и одштампана.[30]

Евидентно, у таквим приликама, ни покушаји да социјалистичку штампу убеде у нужност растурања Аустро-Угарске, према молби Миљукова, нису имали успеха. Емисари српске владе признавали су Пашићу да национално питање, генерално, не стоји добро код руске левице. Поред спречавања „насиља“ над Хабзбуршком монархијом, опасност је лежала и у њиховом тражењу „демократског“ решења македонског питања (Janković 1967, 104; Johnston 1977: 92; Поповић 1977: 366–368).[31] На све то, председник српске владе није дао дозволу за идеју да Станојевић иде на социјалистичку конференцију у Стокхолм, ради информисања и пропагандног рада против Бугарске. Изразио се негативно, с обзиром да друге савезничке земље нису слале делегате, па чак и против општје да путује као приватно лице (Janković 1967, 61; Паулова 2020: 438–439; Трговчевић 1986: 122–123).[32]

Упркос свим тешкоћама и Миљуковљевој оставци узрокованој превасходно инсистирањем на ратним циљевима, Белић и Станојевић су продужили пропагандни рад. У мају су обојица, заједно с двојицом белгијских и неколико других савезничких представника, говорили на јавном скупу са темом *Наши разорени савезници (Белīија и Србија)*.[33] Почетком наредног месеца, у извештају Пашићу похвалили су се учешћем на тада популарним револуционарним митинзима и чланцима за руске новине, али су морали да признају да се публиковање библиотеке Руско-српског друштва не помиче с места. У погледима на унутрашње прилике у Русији још увек нису изгубили сваку наду: „Политичка је ситуација и сада променљива; али по свима знацима иде на боље.“ Наду им је подгрејавала популарност социјалистичке

30 АСАНУ, 14528/II-3; 14386/II-3/822; ДАС, МИД ПО, 1917, р. 525, Ф. VIII, д. 6, 627 и об; IIс, II-IIо, 1917, Ф. I, р. 48.

31 АСАНУ, 14386/I-3/2795.

32 ДАС, МИД ПО, 1917, р. 525, Ф. VIII, д. 7, 702–705.

33 АСАНУ, 14386/II-3/809.

владе Александра Керенског, његови успеси на подизању „револуционарног духа", те вести о побољшању ситуације на фронту.[34]

Догађаји у Русији смењивали су се вртоглавом брзином, због чега је умерени оптимизам српских представника ускоро прешао у најцрњи песимизам. Са лица места, Александар Белић је 25. јуна телеграфисао Михаилу Гавриловићу, који је именован за новог посланика у Петрограду да „не доводи ништа жену и децу".[35] Жалећи се на климу, недостатак горива, скупоћу и пре свега општу несигурност, Белић је тврдио да свако ко може „одлази из Русије [и] склања све што има".[36] И сам је очигледно имао намеру да што пре оде из револуционарног хаоса, али је најпре, током јула, морао да отпутује у Одесу и уреди питање издавања књига из поменуте *Библиотеке*. За ту сврху, уз садејство Станојевића и Спалајковића, одобрен је кредит српског Министарства иностраних дела, како би се посао убрзао, без сметњи од стране Руско-српског друштва и поменутих штампарских прилика.[37] Представљао је то трећи пут да се Белић обрео у Одеси, уз боравке почетком године и у априлу. Поред сарадње са листом *Словенски југ*, како је поменуто, током обе претходне посете радио је на стишавању помутње у редовима Добровољачког корпуса. Заједно са његовим командантом генералом Михаилом Живковићем и члановима Југословенског одбора у Русији (Антом Мандићем и Миливојем Јамбришеком), почетком пролећа, у ту сврху, Станојевић и он тражили су од „Комитета" у Лондону хитно слање политичара попут Богумила Вошњака и Јована Бањанина. Више слуха од организације југословенских емиграната, додуше, показала је српска влада, која је прихватила њихов предлог за изједначавање плата добровољачких са официрима српске војске.[38]

Једину наду за успешан наставак рада Белићу и Станојевићу у том тренутку давала је сарадња са најзначајнијим заговорником независне Чехословачке Томашом Масариком. Темеље за добре односе српски научници учврстили су

34 АСАНУ, 14528/II/3.

35 Као опција за снажење позиција Србије у узбурканим руским приликама, разматрало се слање још једног еминентног изасланика, конкретно поново Љубомира Стојановића. Познати филолог условио је Пашићу своје именовање више пута покретаним питањем смењивања посланика Спалајковића у Петрограду и постављањем управо Гавриловића. То је вероватно убрзало одлуку српске владе поводом промене на месту дипломатског представника у Русији. Стицај околности и прилике допринеле су да Гавриловић више пута одлаже свој пут, те до формалне предаје дужности није ни дошло, као ни до нове мисије Стојановића у Петрограду (АСАНУ, Преписка и друга оставина др Николе Стојановића, 10713/1; 14386/II-3/792об; Бајин 2021: 151, 158–159, 176–177, 384; Janković 1967: 67, 153; Паулова 2020: 466–468; Трговчевић 1986: 123).

36 АСАНУ, 14386/II-3/817.

37 АСАНУ, 14386/II-3/822; II-4/628; ДАС, МИД ЈО, бр. 624, 639, 1609, 1862, 1868; Пс, II-По, 1917, Ф. I, р. 36; Војни архив (ВА), Пописник (II) 10, Архива Добровољачког корпуса у Русији од 1916. до 1918. године, Кутија (К) 3, Ф. IV, 24/7.

38 Белић је држао да Хрвати "недовољно озбиљно" схватају значај учешћа у добровољачким јединицама, како би учествовали у заједничком ослобођењу, што је "много важније и драгоценије за њих" саме. С друге стране, Станојевић је за "растројство" у Корпусу кривицу налазио у страној агитацији, првенствено италијанској, неумешности Живковића, недовољности Мандића и Поточњака у пројугословенској пропаганди, те руским приликама (АЈ, 80-IX-44, 135; XI-51, 319; АСАНУ, 14386/I-3/171–173; II-4/746, 806; ВА, II. 10, К. 3, Ф. I, 4/1; ДАС, МИД ЈО, бр. 325, 327; Janković 1967: 82, 167; Поповић 1977: 394; Трговчевић 1986: 139, 194; Hrabak 1967: 303–335; Исти 1978: 34).

добронамерним извештавањем и одређеном помоћи у одржању његових позиција у Русији током преткодне године (Masaryk 1935: 141; Паулова 2020: 384–385).[39] Након Фебруарске револуције, када је Масарик допутовао у Русију да развија своје идеје и помогне организовање чехословачке добровољачке легије, две стране покушале су да сарадњу институционализују. Заједничка намера била је да оснују недељни часопис по угледу на лондонску *Нову Европу* (*The New Europe*) Ситона Вотсона, ради пропагирања уједињења, како Чеха и Словака, тако и Срба, Хрвата и Словенаца. У редакцију су ушли академик Шахматов, познати вођа октобриста Гучков, кадета Миљуков и други истакнути политичари. Чех је први положио трећину кауције, коју је требало да поделе са српском и руском страном. И поред присутне добре воље и подршке од Спалајковића, као и Пашића, који је одобрио кредит за ту намену, ни од те ствари није испало ништа. Масарик је под притиском прилика и немогућности да се било шта штампа, ускоро напустио Русију.[40]

Белићеву све већу жељу да оде из Русије појачао је одлазак Станојевића, од кога је у јулу стигла „велика сензациона новост". Био је, наиме, изабран за предавача српске историје на Сорбони (Трговчевић, *Научници Србије*, 146).[41] Пут га је водио преко Лондона, где је дошао концем августа и пред послаником Јованом Јовановићем Пижоном проценио да се Русија налази „у пуној дезорганизацији" и „више се повратити не може" (Пижон 2015: 327). Стигавши у Париз, Станојевић је средином октобра писао Пашићу да „Русија иде тешким кризама у сусрет, и ко зна, хоће ли у опште моћи све то преболети".[42] Сумирајући резултате Белићеве и своје мисије, на прво место ставио је успех у пропагирању идеје о уједињењу.[43] На другој страни, као највеће препреке у раду идентификовао је заокупљеност Руса унутрашњим приликама, како током 1916. године, тако и после промена у земљи, те упорно бугарофилство старије генерације интелектуалаца.[44]

39 АЈ, 80-XI-51, 315; XXXIV-159, 163; АСАНУ, 11396; II-3/780а; ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 5, 539–559; IIс, II-IIо, 1916, Ф. I, р. 66.

40 ДАС, МИД ЈО, бр. 624, 1115, 1230; АСАНУ, 14386/II-3/813, 822, 1249; II-4/628; 14528/II-3.

41 АСАНУ, 14386/II-4/628; ДАС, МИД ЈО, бр. 982.

42 „Моје је дубоко уверење да се прилике у Русији за дуги низ година не могу поправити, и да Русија и руски народ за неколико деценија неће моћи представљати никакву снагу, и да, према томе, неће моћи играти улогу важнога фактора у европској политици." (АСАНУ, 14386/II-3/819; ДАС, МИД ПО, 1918, Ф. IX, д. 6, 527–528об).

43 „Од посебних питања, на која смо обраћали пажњу, мислим да смо највише успеха имали у ширењу уверења међу Русима, да су Срби и Хрвати један народ и да међу њима нема никакве разлике. Када смо ми дошли у Русију, уверење о јединству српско-хрватског народа било је код руске публике веома мало раширено, када сам ја полазио, факат да су Срби и Хрвати један народ продро је у врло широке слојеве. Далеко смо од помисли, да је то само наша заслуга, али могу без претеривања рећи, да смо проф. Белић и ја много допринели да руска публика у томе правцу дође до јасних погледа и до правих сазнања." (АСАНУ, 14386/II-3/822. Извештај Станоја Станојевића Николи Пашићу, без датума).

44 Њихово уверење да је Македонија бугарска земља нису могли да поколебају ни ратовање Бугарске на страни руских непријатеља, ни Станојевићеви и Белићеви покушаји да докажу супротно: „Сви наши велики напори у томе правцу разбили су се о тврдоглавство и неразумевање или чак и злу вољу. [...] Ипак се мора констатовати, *да наше питање у Русији несравњено боље стоји*, но што је стајало пре рата, о њему се сада више зна и правилније суди. [...] А млађа генерација, готово без изузетка, сва је одушевљено уз нас." (АСАНУ, 14386/II-3/822).

После Фебруарске револуције, истакао је Станојевић, прилике за пропагандни рад кренуле су „сасвим на горе": „Може се рећи, да се од марта месеца на нашем питању *могло врло мало радити*. [...] Проф. Белић и ја ишли смо и после револуције министрима, државницима и другим високим личностима, али, сем г. Миљукова, нисмо нигде наишли ни на какво разумевање. [...] Писали смо много чланака и давали их свима политичким листовима, писали смо чланке у којима се о нама тек узгред говорило, али све то није помогло. Уредници су се изговарали на разне начине, али је у главноме свуда провиривала мисао, да руска публика сада нема за то интереса." „Можда није урађено много, али се према приликама није могло много више учинити", написао је Станојевић епитаф над мисијом коју су окончале непредвидиве околности (Московљевић 2018: 209).[45]

Вративши се у Петроград, Белић је преко Спалајковића првих дана октобра обавестио Пашића да је у Одеси завршено штампање још седам књига *Руско-српске библиотеке*, од којих су четири пристигле и „растурене". Услед немогућности „икаквог рада у руском друштву, јер је све усредсређено на унутрашњим питањима",[46] као и на чињеницу да је Петроградски универзитет дефинитивно затворен, Белић и тамошњи чланови Југословенског одбора сматрали су да он да „може бити кориснији за неко време, док се прилике овде не измене, и у Лондону и Паризу или другде", нарочито зато што су „породичне прилике императивно од њега" то тражиле. Пашић је 14. октобра дао одобрење, уз инструкције да у Лондону сачека „наређење" за рад у Америци, где га је планирао упутити (Прир. Милорадовић 2015: 18).[47]

Мишљења о резултатима његовог рада током мало више од годину дана у Русији нису била једнозначна. Постављање од стране Пашића, заједно са Станојевићем, на руководеће место у организацији националне пропаганде засметало је појединим чиновницима и повереницима српске владе, првенствено историчару Радославу Јовановићу.[48] Притајени спор, праћен његовим жалбама и потказивањима код претпостављених, трајао је током читавог периода боравка двојице научника.[49] Умногоме из сујете, уочи одласка из Петрограда, Јовановић је послао Белићу писмо у коме га је оптужио да је, понашајући се нетактично и „генералски", онемогућио заједнички рад свих Срба, Хрвата и Словенаца у Русији и чак тврдио

45 АСАНУ, 14386/II-3/822.

46 Сликовит пример стања духова у Русији представља сведочење извесног Бориса Карамзина о „монотоном говору" српског посланика Спалајковића на једном скупу 12. августа. У тренутку када је ушао председник владе Керенски прекинуто је излагање дипломате ради одушевљених излива радости. Када је беседа коначно настављена, аутору се у глави вртела мисао: „ко ће да овог Спалајковића слуша". Сву пажњу усредсредио је на гестове, радње и људе са којима прича премијер. А, посланик „продужава да чита своју досадну брошуру о разореној и похараној Србији", Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына (ДРЗ), Ф. 1, Всероссийская мемуарная библиотека, Оп. 1, Е–73, Борис Карамзин. *Бегство с солдатами*, 4–5; Радивоевич 2018: 474.

47 AJ, 80-XI-51, 346; АСАНУ, 14386/II-3/815, 843; ДАС МИД ЈО, бр 1115, 1470–1471, 1609, 1611, 1862.

48 О Јовановићевом деловању у Русији: Hrabak 1958: 127–157.

49 AJ, 80-II-11, 740; XXXIV-159, 151–156; XXXVI-171, 703–705; АСАНУ, 9838/2; АС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 4, 517.

да поделе међу добровољцима нису настале без његовог „фаталнога“ утицаја.[50] Штавише, поручивао му је да је, сем тога што уопште није „политичка физиономија“, главни узрок његових наводних неуспеха у руској јавности одсуство „каквога било говорничкога дара“.[51] А, нешто касније, Јовановић је Пашићу, с којим је био прилично близак, послао препис свог писма Белићу, тврдећи да он „разједињује а не уједињује чак и елементе који теже да заједнички раде“ и тражећи да се не допусти даље бежање „јавних раденика“ из Русије.[52]

У другој половини септембра допутовао је у Петроград, „то страшно легло руске револуције“, како му га је представио Станојевић, слависта Милош Московљевић. Дошао са задатком да помогне у раду Српског института, одмах је чуо од самих Руса жалбе да је Белић хтео да „генералствује“, па је у дневнику забележио да су очигледно у питању његова „стара искључивост и високопарност“. Ни први утисци о српском научном центру ниси били сјајни – чинило му се да је цео посао „бедно организован“. Стицајем околности баш он стао је на чело Института. Белић је свом некадашњем ученику Московљевићу дао упутства за даљи рад, као и препоруке за упознавање с руским политичарима и новинарима, а пред сам полазак из Русије 7. октобра предао му је као новом уреднику рукописе спремљене за штампање у *Руско-српској библиотеци* (Московљевић 2018: 220, 222, 226–227, 234, 237, 240, 243, 245, 260).

Када је познати лигвиста средином октобра стигао у Лондон, и он је попут свог најближег сарадника Станојевића, изразио процену пред тамошњим српским послаником Јовановићем. Рекао му да се у Русији наредних пет-шест месеци „политички не може ништа урадити јер је хаотично стање“: „Сто партија, двеста програма.“ Руски народ, тврдио је, „нема идеала другога, него да метне поново главу у јарам царски“, због чега се реакција „пење полако горе и победиће“ (Пижон 2015: 348). Белић се није показао као нарочито добар пророк у предвиђању судбине револуције у Русији, али су Станојевић и он свакако били у праву када су закључили да се тамо у догледно време не може урадити ништа корисно за остваривање српских ратних циљева и југословенског програма.

---

50 На повереника српске владе, средином априла те године, жалио се још један чиновник при Посланству у Петрограду, историчар Мита Димитријевић. Наводно је Белић желео да наметне „непријатну контролу“, а није му хтео помоћи за књигу, упркос томе што добија „доста пара“ од државе за „тзв“ Српски институт, где су постојали преводиоци и преписивачи на машини (АСАНУ, Војислав Маринковић, заоставштина, 14439/71).

51 „Та Ви се сећате ваљда да сте свуда читали једно те исто и на исти начин. Шта више Ви сте и после револуције *читали на митинзима*. [...] Не желим сада ближе додиривати питање Ваше савесности при обавештавању наших на Крфу. Оно што сам добио наштампано у новинама о Вашему раду по Вашим извештајима представља празну фанфараду и несавесно излагање факата.“ Белић је, мора се признати, одговорио доста хладнокрвно: „Драги господине, прочитао сам Ваш елаборат и, као што чиним са написима такве врсте, метнуо сам га ad acta.“ (АСАНУ, 14386/I-4/842).

52 АСАНУ, 14528/II/27. Извештај Радослава Јовановића Николи Пашићу, 9. октобар 1917. Јовановић је силом прилика морао да остане још неколико година у Русији, па се у отаџбину вратио још огорченији. Крајем 1924. године тврдио је у једном меморандуму министру иностраних послова да су Белић и Станојевић писали српској влади „читаву поједзију о своме раду у Русији“, а да заправо „у мало нису компромитовали ствар јер се знало да њихова савесност у третирању великих питања није увек независна од зоолошког шовинизма“. (АСАНУ, 9829/1; 9837/7).

* * *

Александар Белић и Станоје Станојевић у јесен 1917. године нашли пред новим задатком: пропагандним радом у западноевропској средини. У Француској и Великој Британији у то време се већ налазио знатан број истакнутих српских интелектуалаца. Њих двојица као придошлице само су се прикључили акцији, у којој су – за разлику од Русије, где су настојали да делују на основу нарочитих овлашћења која им је Пашић дао у лето 1916. године – били pares inter pares. Тадашњи Париз је у интелектуалном погледу представљао престоницу Срба у избеглиштву. (Trgovčević 1990: 213) Долазак Станојевића и Белића, као и правника Косте Кумануди, из Русије, где се тежило заједничком пропагандном раду, вероватно је утицао на промену приступа у француској престоници. Кумануди је крајем августа писао Станојевићу да је Латински кварт „скоро чисто српски", али да „никакве заједнице ни правца у раду нема".[53] За тиме је уследила организованија српска пропаганда у Француској, пре свега изражена у активности тзв. Културног одбора, чији је Белић био председник (Трговчевић 1989: 129–140).

* * *

Мисија Белића и Станојевића у Русији током 1916. и 1917. године може се поделити на два периода. До избијања Фебруарске револуције њихова делатност имала је позитиван смер у контексту ширења националне пропаганде за уједињење и стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. То је двојицу научника осмелило да почетком 1917. направе иступе у чисто политичко поље рада, кроз посету министру иностраних дела Русије и организацијом састанака вођа парламентарних партија. Вихор Руске револуције променио је ствари из корена. Поред власти, вртоглаво се мењала и политичка атмосфера – готово свакодневно. Белић и Станојевић су 1916. утицали првенствено на интелектуалце, думске политичаре и уопште образовану јавност. А, управо су ти кругови, са којима су успоставили и личне везе, са развојем Револуције постајали све ирелевантнији. Власт је прелазила ка радикалним социјалистима, а људи са којима су Белић и Станојевић били блиски већином су били либерали или, још горе, конзервативци. Образована јавност се 1917. године све мање питала, а широке народне масе добијале на значају. На њих је пропаганда интелектуалаца тешко могла на било који начин да утиче, сем врло индиректно кроз штампу, мада је све то поништавала заокупљеност Руса унутрашњим питањима, природно праћена скромним интересовањем за спољну политику.

Када се говори о резултатима рада Белића и Станојевића треба навести објављених дванаест књига у Руско-српској библиотеци, предавања на Петроградском универзитету, говоре у многим друштвима, установама и на јавним окупљањима, оснивање научног центра, новинарски билтени, везе са истакнутим интелектуалцима, политичарима и јавном делатницима. Крајњи домети мисије, због догађаја у Русији, ипак, не могу се проценити. Пропагандни труд се за српску владу на крају показао узалудним, због промене режима и готово потпуне

53 Народна библиотека Србије (НБС), Одељење посебних фондова (ПФ), Р 647, Архива Станоја Станојевића, II/86.

међународне изолације совјетске Русије, у тренутку доношења кључних одлука после Првог светског рата. Али, то није кривица Белића и Стојановића, који су задатке постављене пред њих испунили у складу са карактерима својих личности, реалним могућностима, и датим тренутком.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије
Фонд 80, Збирка Јован Јовановић Пижон
Фонд 335, Збирка Војислав Јовановић Марамбо

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)
Александар Белић, део заоставштине (14386)
Војислав Маринковић, заоставштина (14439)
Заоставштина Николе Пашића (14528)
Оставина Радослава Јовановића (9829–9852)
Преписка и хартије Станоја Станојевића (11257–11429)
Преписка и друга оставина др Николе Стојановића (10712-10746)

Војни архив (ВА)
Пописник 10, Архива Добровољачког корпуса у Русији од 1916. до 1918. године

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Москва
Фонд 579, Павел Николаевич Милюков
Фонд 627, Борис Владимирович Штюрмер

Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына (ДРЗ), Москва
Фонд 001, Всероссийская мемуарная библиотека

Државни архив Србије (ДАС)
Министарство иностраних дела (МИД)
Политичко одељење (ПО)
Југословенски одсек (ЈО)
Никола Пашић (НП)
Посланство Петроград (Пс-П), Политичко одељење (По)

Народна библиотека Србије (НБС) – Одељење посебних фондова (ПФ)
Р 647, Архива Станоја Станојевића

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ (УБ) - Архивска збирка (АЗ)
4913, Белешке о раду у Русији Ст. Станојевића и А. Белића

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Јанковић 2019: Радоје М. Јанковић. *У вихору Октобарске револуције (1916–1918)*. Прир. Даница Оташевић. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије.

Пижон 2015: Јован М. Јовановић Пижон. *Дневник (1896–1920)*. Прир. Радош Љушић и Миладин Милошевић. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије и Архив Југославије.

Mandić 1956; Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja. Povodom četrdesetogodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Прир. Марковић–Шкодрић 2021: *Први светски рат у документима Архива Србије*, Том 5, 1916 (јул – децембар). Прир. Александар Марковић и Љубинка Шкодрић. Београд: Архив Србије.

Masaryk 1935: T. G. Masaryk, *Svetska revolucija: ratne uspomene i razmatranja 1914–1918*. Beograd: Kosmos.

Прир. Милорадовић 2015: „Борба за душе: српска пропаганда у Русији 1916. године". Прир. Горан Милорадовић. *Историјске свеске*, 14, фебруар (2015), 15–25.

Московљевић 2018: Милош Московљевић. *Дневник 1916–1968*, Књ. 1. Прир. Момчило Исић. Београд: Институт за новију историју Србије и ИК Византија.

Поповић 2001: Павле Поповић. *Из дневника*. Прир. Богдан Љ. Поповић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

R. W. Seton–Watson 1976: *R. W. Seton–Watson i Jugoslaveni. Korespodencija 1906–1941*, I (1906–1918). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest; London: Britanska akademija.

Prir. Šepić 1967–1968: „Građa o radu istarskih predstavnika u Jugoslovenskom odboru". Prir. Dragovan Šepić. *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu,* XI–XII.

ЛИТЕРАТУРА

Бајин 2021: Зоран Бајин. *Спалајковић. Дипломата и револуционар*. Нови Сад: Прометеј.

Janković 1967: Dragoslav Janković. *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*. Beograd: Savremena administracija.

Јанковић 1973: Драгослав Јанковић. *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*. Београд: Институт за савремену историју и НИП Експорт-прес.

Johnston 1977: Robert H. Johnston. *Tradition versus revolution: Russia and the Balkans in 1917*. Boulder: East European Quarterly.

Паулова 2020: Милада Паулова. *Југословенски одбор. Повест југословенске емиграције у време Светског рата 1914–1918*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије.

Поповић 1977: Никола Поповић. *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*. Београд: Институт за савремену историју и Народна књига.

Petrinović 1988: Ivo Petrinović. *Politička misao Frana Supila*. Split: Književni krug.

Радивоевич 2018: Мирослав Радивоевич, "Русская революция 1917 года и Сербия". *Столетие Революции 1917 года в России.* Научный сборник, Часть 1. Москва: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова.

Радивојевић 2019: Мирослав Радивојевић. *Србија и Русија 1913–1918*. Докторски рад. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Radivojević 2020: Miroslav Radivojević, *„Serbia,* Italy's entrance into World War I, and the London Agreement: A new interpretation". *Istraživanja,* 31, 183–196.

Трговчевић 1986: Љубинка Трговчевић. *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*. Београд: Народна књига, Српска књижевна задруга.

Трговчевић 1989: Љубинка Трговчевић. „Културни одбор у Паризу". *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*. Научни скуп. Београд: Историјски институт, 129–140.

Trgovčević 1990: Ljubinka Trgovčević. „Paris comme centre culturel de l'émigration serbe pendant la Première Guerre Mondiale". *Југословенско-француски односи.* Научни скуп. Београд: Историјски институт, 198–214.

Hrabak 1958: Bogumil Hrabak. „Rad Pašićevog pouzdanika u Rusiji, Dr Radoslava Jovanovića za vreme Oktobarske socijalističke revolucije". *Arhivski almanah*, 1 (1958), 127–157.

Hrabak 1967: Bogumil Hrabak. „Jugoslovenski odbor prema tzv. disidentskom pokretu u Rusiji 1917. godine". *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 5.

Храбак 1978: Богумил Храбак. *Србија и Фебруарска револуција 1917. године.* Приштина: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 7–57.

Šepić 1960: Dragovan Šepić, „O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine", *Zbornik Historijskog instituta JAZU,* br. 3, 449–497.

Šepić 1989 (I-II): Dragovan Šepić. *Sudbinske dileme stvaranja Jugoslavije*, I-II. Pula: Čakavski sabor, Naučna biblioteka; Opatija: Otokar Keršovani; Rovinj: Centro di riserche storiche; Rijeka: Izdavački centar.

Zoran D. BAJIN
Miroslav S. RADIVOJEVIĆ

THE MISSION OF ALEKSANDAR BELIĆ AND STANOJE STANOJEVIĆ IN RUSSIA 1916–1917.

Summary

In the spring of 1916, the Serbian Government in exile sent two prominent intellectuals, the philologist Aleksandar Belić and the historian Stanoje Stanojević, on a propaganda mission to Russia, in order to inform the local public about its war aims and its national program. Serbian propaganda activity in Russia became much more organized after their arrival. During 1916, they worked on publishing books and establishing a Serbian institute in St. Petersburg, gave university and public lectures, met with members of the Duma and other influential politicians. Although there were some disagreements between Belić and Stanojević and the representatives of the Yugoslav Committee in Russia (mainly regarding the vision of the future unification), they generally cooperated well, especially in propaganda among Serb, Croat and Slovene volunteers in Odessa. The position of the Serbian representatives in Russia was fundamentally changed by the February Revolution. While liberal politicians were still influential, Belić and Stanojević made use of their acquaintances with them to get promises regarding the Serbian war aims. Their moderate optimism soon turned into bleak pessimism, because chaos and preoccupation with internal issues kept hindering Serbian propaganda in Russia. They tried to organize joint propaganda with Czechoslovak leader Tomáš Masaryk, but without much success. Stanojević left Russia in the summer, and Belić in the fall of 1917. They informed the Serbian Government that further propaganda in Russia was almost impossible. The initially fruitful mission of two Serbian intellectuals ended abruptly due to unpredictable events.

Key words: First World War, Serbia, Russia, intellectuals, propaganda, Aleksandar Belić, Stanoje Stanojević, Russian Revolution.

Рад је предат 13. маја 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.48(470:479.22)"2008"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44252

Оригинални научни рад

*Марко М. ПАРЕЗАНОВИЋ**
Академија за националну безбедност у Београду

РУСКО-ГРУЗИЈСКИ ПЕТОДНЕВНИ РАТ

Апстракт: Руско-грузијски петодневни рат представља не само изразито интересантан војни феномен, већ осветљава и изазовне коридоре сложеног геополитичког оквира у региону јужног Кавказа. Иако се овај петодневни рат у домаћој јавности релативно често спомиње приликом различитих војно-политичких анализа, приметно је да не постоји адекватан фонд научних радова и других стручних анализа које би пратили ту динамику и степен интересовања. За одређене догађаје сложене структуре и карактера, а у шта свакако спада рат, па макар и петодневан, потребна је одређена временска дистанца и проток времена, како би се створили услови да се изведу објективни закључци, који би било корисни и у научном и у друштвеном смислу. Иако је у то време овај рат деловао, условно речено, као прилично једноставна и успешна операција руских оружаних снага, он је заправо његовом вишеслојном анализом, заправо избацио све аномалије на површину, не само руске војске, већ и руског друштва у целини. То је допринело да руско државно руководство донесе важне одлуке и изврши одређене системске промене, што је руској страни донело прогрес, а опонентима додатне бриге. На одликама овог рата, и многе друге државе могу извући одређена искуства, пре свега ради што ефикасније заштите свог суверенитета и територијалног интегритета.

Кључне речи: Русија, Грузија, Јужна Осетија, петодневни рат, НАТО, обојена револуција.

УВОД

Сложени политичко-безбедносни и дезинтеграциони процеси унутар Совјетског Савеза, резултирали су бројним побунама унутар република чланица, тако да су априла 1989. године избиле масовне демонстрације и у тадашњој совјетској републици Грузији, током којих је захтевана независност. Ваздушно-десантне снаге совјетске армије, угушиле су ту побуну, али не и жељу већинског грузијског народа на самосталност. Независност је уследила две године касније, тачније 9. априла 1991. године. Председник је постао Звијад Гамсахурдија, који је након непуних девет месеци свргнут са власти од стране Едуарда Шеварнадзеа и његових следбеника. Тада је укинута институција председника државе и управљање Грузијом преузело је Државно веће. Присталице свргнутог председника Гамсахурдија су на подручју Јужне Осетије, Абхазије и Аџарије, аутономних области унутар републике, започели оружани отпор (Jović-Lazić 2009: 31-69),[1] након чега је Шеварнадзе послао војску како би га угушио.

* Ванредни професор, beogradbg15@gmail.com

1 Односи Грузије и аутономне републике Абхазије и аутономне области Јужне Осетије, које се налазе у њеном саставу, показивали су напетост још за време СССР-а, када је Парламент ове

У јануару 1992. године одржани су референдуми у Абхазији и Јужној Осетији, на којима је око 98% становништва гласало за присаједињење Русији. Упркос томе, грузијске власти су наставиле да насилним путем успостављају контролу над највећим градовима у побуњеним републикама (FB.RU 2018). Интересантно је да је тада Јужну Осетију прва у свету признала Република Српска Крајина (РСК).

Суштински, избијању грађанског рата у највећој мери допринела је радикална политика независне Грузије, која је отворено пропагирала национализам, допринела је даљем повећању етничких тензија. Почетком деведесетих избили су оружани сукоби прво у Јужној Осетији, а потом и у Абхазији. Сукоби Осетина и Грузина букнули су 1991, а годину дана касније у Сочију постигнут је споразум о прекиду ватре и распоређивању мировних снага ЗНД и посматрача ОЕБС-а (Yves 2004: 28).

Августа 1992. почео је рат у Абхазији, а споразум о прекиду ватре постигнут је маја 1994. године (Archil 2006: 8). Јуна исте године мировне снаге Русије, под мандатом ЗНД, размештене су дуж линије раздвајања Абхазије и осталог дела Грузије. Рат је окончан у пролеће 1994. године (Lynch 2006: 19; Lynch 2006a: 1-6), распоређивањем руских мировњака, при чему је мировним споразумом Абхазији између осталог омогућено да има и свој устав и парламент (Jović-Lazić, Lađevac 2013: 57-58). Међутим, у новембру исте године Абхазија је повукла свој потпис са мировног споразума и прогласила независност, а Шеварнадзе је пристао на прикључење Грузије Заједници независних држава, првенствено из настојања да ојача суверенитет у сепаратистичким областима.

Иначе, у мају 2004. године, Михаил Сакашвили који је на таласу обојене револуције освојио власт годину дана раније, извршио је дестабилизацију и политичко-безбедносних прилика у у аутономној области Аџарији, званично Аџарска Аутономна Република. Наиме, грузијска специјална служба изазвала је масовне демонстрације и нереде у Батумију, главном граду аутономне области, а након тога извршена је и грузијска војно-полицијска интервенција у склопу подршке побуњеницима. Свргнутом председнику Аслану Абашидзеу обезбеђен је политички азил у Москви, при чему је Руска Федерација подржала те насилне промене. То је указивало да се интереси Русије у Аџарији не подударају са њеним интересима у Јужној Осетији и Абхазији. Након ових насилних промена, аутономни статус Аџарије суштински више не постоји.

Поред наведеног, од средине 2006. године, Грузија је покушавала да успостави власт у Јужној Осетији, што је довело до новог заоштравања односа и повећања напетости. Током 2006. тензије су порасле и у региону кањона Кодори. Средином октобра 2006. Народна скупштина Абхазије затражила је од Русије да призна независност Абхазије, као и да се успоставе „придружени односи" Руске Федерације и Републике Абхазије. Истовремено, августа 2006, Јужна Осетија почела је да издаје сопствене „националне" пасоше (Kuster 2014: 28) за унутрашњу употребу, а новембра 2006. поново је одржан референдум о независности на којем се, као и на претходном одржаном 1990, већина гласача изјаснила за независност. Међутим, резултати

совјетске републике прогласио грузијски јединим званичним језиком. На лоше односе додатно је утицало што су се Абхазија и Јужна Осетија на референдуму марта 1991. определиле за очување СССР-а, за разлику од Грузије која је била против, и након месец дана прогласила независност.

овог референдума унапред су одбачени од стране власти у Тбилисију, а нису их признали ни УН, ОЕБС, ЕУ, нити Русија (Jović-Lazić, Lađevac 2013: 58). У то време, Грузија је склопила споразум са НАТО о уступању своје територије за потребе операција Северноатлантске алијансе у Авганистану, а заузврат грузијско политичко руководство надало се брзом пријему у наведени војно-политички савез.

ПЕТОДНЕВНИ РАТ

У другој половини јула 2008. године, Грузија је била домаћин заједничких војних вежби са Сједињеним Државама, када је увежбаван сценарио напада и заузимања Јужне Осетије. Истовремено, Русија је реализовала своју вежбу „Кавказ-2008", у којој су учествовале и војно-железничке трупе. У том периоду завршени су инфраструктурни радови на обнављању железничких пруга на територији Абхазије, које је претходно уништила грузијска војска. Само на основу те анализе, било је јасно да се спрема велики војни сукоб (Божьева 2018).

Током лета 2008. године, дошло је до појачаних инцидената на границама Грузије са Јужном Осетијом и Абхазијом.[2] Ово додатно компликовање ситуације би могло да буде резултат политичких одлука грузијског руководства на челу са Сакашвилијем, да покуша низом оружаних акција нижег интензитета да оствари одређени притисак на отцепљене републике Абхазију и Јужну Осетију. На линијама разграничења између отцепљених република и Грузије су се налазиле мешовите оружане снаге Заједнице независних држава чији је и Грузија била члан. У првој половини 2008. године, када је уочено нешто више напетости у региону, мировне снаге у том подручју су успевале да углавном ефикасно делују и предупреде даље сукобе и да раздвоје завађене стране. Незгода Јужноосетинаца са географског аспекта је била у томе, што се ради о планинској земљи, која једино на самом југу, дакле према граници са Грузијом, има нешто низије и побрђа где су и сконцентрисана највећа насеља, укључујући и престоницу Цхинвали. Јужна Осетија је иначе слабо насељена, после више година исељавања становништва, узрокованом напетом политичком ситуацијом са Грузијом и слабим развојем привреде. Грузијска војска је наступила веома радикално нагло покушавши продор преко мировних одреда руско-североосетинских (грузински мировњаци су се нагло повукли) који су од њих били далеко малобројнији. И поред тога, мировни контигент, нарочито руске војске је дао жесток отпор и није се повукао са својих позиција у јужном делу Цхинвалија сво време сукоба, претрпевши жестоке губитке. Током 8. августа су грузијски контигенти војске, уз жестоку подршку артиљерије и ракетних бацача, оклопним пешадијским снагама продрли у главни град Јужне Осетије при томе масакрирајући цивилно становништво. За само два дана тешких сукоба од 8. до 10. августа убијено је више од 2000 Јужноосетинаца - људи, жена и деце (Петровић 2008: 92-93). Конкретно, према изјави бившег председника Јужне Осетије Леонида Тибилова, са јужноосетинске стране погинуло је више од 2.000 лица, 130 лица се воде као нестала, а укупан број рањених био је више од 6.000 (Лазански 2014).

2 Ситуација у овој зони почела је да ескалира око месец дана пре непријатељстава. Активна дејства почела су у ноћи 8. августа 2008. године.

Руска дипломатија је сазвала састанак Савета безбедности у ОУН, покушавајући на овај начин да помогне у решавању сукоба, али до тога није дошло, односно велике силе се нису усагласиле по начину реаговања на овај проблем. Грузијске снаге су фактички већ током поподнева 8. августа држале највећи део територије Јужне Осетије у свом поседу, укључујући већи део главног града. У вечерњим часовима 8. августа руска војска из састава 58. армије (сектор Северног Кавказа) прелази границу и улази у Јужну Осетију, да би већ у касним вечерњим часовима у жестоким сукобима одбила, а потом тешко поразила грузијску војску у овој земљи.[3] Током 9. августа покренуте су прво мање, а потом и веће акције на југу Абхазије, од стране абхаске стране према Кодорском кланцу, будући да су Абхази тражили повлачење грузијских снага са сваке стопе територије своје земље. Улазак руских копнених снага у Абхазију које су на тај начин вишеструко ојачале тамошњи руски мировни контигент, унео је додатну сигурност абхаској војсци и становништву у сучељавању са грузијским војним снагама. У исто време руска армија је појачала серију напада авијације по свим важнијим војним базама у Грузији, што је праћено уласком црноморске флоте у абхаске луке, пре свега престоницу Сухуми (Петровић 2008а).

Грузијска армија је коначно доживела тоталан пораз и затражила је примирје које је уз помоћ међународне заједнице и успостављено. На територији Абхазије и Јужне Осетије није више било грузинских снага, а руска армија се следећих месеци повукла са територије Грузије. У складу са уговорима мира руске снаге су остале у мировној улози на абхаској и јужносетинској територији. Русија је крајем августа признала и *de jure* независност Јужне Осетије и Абхазије, док је Грузија прогласила свој излазак из Заједнице независних држава. Грузија не прихвата губитак Јужне Осетије и Абхазије из свог територијално састава, а њено политичко руководство остаје при жељи да уђе у НАТО (Петровић 2008: 58).

ИЗАЗОВИ РУСКИХ ОРУЖАНИХ СНАГА У ПЕТОДНЕВНОМ РАТУ

Руска војна искуства која су проистекла из петодневног рата, била су од непроцењивог значаја и вредности за Руску Федерацију, јер се управо захваљујући тој анализи, руска армија у годинама које су уследиле трансформисала у суперсилу. Наиме, према једном броју аутора, главне аномалије предметне војне интервенције са руске стране биле су садржане у следећем:

• у тренутку избијања рата, у руској војсци су постојале озбиљне полемике о даљим правцима и перспективама развоја Оружаних снага;

• на основу резултата употребе Оружаних снага против Грузије донет је коначан закључак да главну потенцијалну претњу Руској Федерацији представљају сукоби на територији бившег СССР-а;

3 Руска 58. армија и 76. ваздушно-десантна дивизија су у Јужну Осетију ушле копненим путем, кроз тунел Рокски који представља једину копнену везу између Руске Федерације (Северне Осетије) и Јужне Осетије. Дужине је близу четири километара и током петодневног рада кроз тунел нису само снадбеване војне јединице и локално становништво, већ је и евакуисан велики број рањеника.

• с руске стране у петодневном рату учествовао је не мали број лоше обучених војника и војних обвезника, за шта су генерали касније морали да траже оправдања, јер је због тога било доста губитака у људству и техници, а који су се могли избећи (67 мртвих и 283 рањених);

• губици у ратном ваздухопловству су били велики. Руска страна је изгубила далекометни бомбардер Ту-22М3, два фронтална бомбардера Су-24М, три јуришна авиона Су-25 и још три јуришна авиона Су-25 су отписана након оштећења. У несрећи је изгубљен један хеликоптер Ми-8. У суштини, губитци су били несразмерни у односу на непријатеља са слабом противваздухопловном одбраном. Истовремено, од шест оборених авиона, само две су оборише грузијске снаге, а очигледно је „пријатељска ватра" постала узрок губитака осталих. Ово се приписује недостатку одговарајућих средстава за комуникацију;[4]

• разлози за наведене губитке требало је тражити и у недовољно високом нивоу опште организованости и обучености људства, при чему су установљени и бројни проблеми руске стране у командовању и обавештајним деловањем. У доста случајева, ратна авијација је деловала готово „на слепо";

• Грузија је и данас претендент за чланство у НАТО, што је недавно најавио генерални секретар НАТО Јенс Столтенберг. Истина, није прецизирао када ће се то тачно догодити, али је могуће да Грузија уз подршку НАТО, планира нове војне сукобе са Јужном Осетијом и Абхазијом (Божьева 2018).

Истовремено, резултати петодневног грузијског рата имали су значајан утицај не само на стање ствари у Грузији и Јужној Осетији. У Русији су дали последњи, најмоћнији подстрек коначној одлуци руководства земље да крене у реформу оружаних снага. Руско-грузијски рат, упркос победи Русије у њему, јасно је показао ниску ефикасност Оружаних снага које су у то време постојале у земљи. Она је сликовито показала бројне проблеме војске, укључујући и неефикасност њеног командовања и опремљености. Неоправдано бројни губици наоружања, технике и људи за овакав сукоб, према мишљењу стручњака, у великој мери су последица недоследности у дејствима јединица и формација разних врста и родова војске, као и недостатка савремених комуникационих средстава. До потпуног апсурда дошло је када је командант тенковске војске био приморан да контактира своје потчињене преко свог личног мобилног телефона. Авијација, артиљерија, пешадија су имали само условну везу, заправо делујући самостално, што је неприхватљиво у условима савремене борбе. Као резултат овог рата, председник Русије је издао тајни указ – никада нигде није објављен, којим су били одређени јасни правци за реформу руске војске. Усвојен је нови програм наоружања, за који су, први пут у историји постсовјетске Руско руководство је коначно схватило да је држави потребна нова армија опремљена савременим средствима, способна да се бори на различитим подручјима војних операција не само на огромним

4 У то време постојала је апсурдна верзија догађаја да је један од руских генерала на бојишту затражио од руског ратног репортера његов службени сателитски телефон на зајам, који је искористио за комуникацију са другим трупама, с обзиром да је америчка страна искључила GPS сателит изнад подручја борбених дејстава, а да при томе руски систем ГЛОНАСС још увек није био у оперативној употреби.

фронтовима, као у Великом отаџбинском рату, већ компактно под јединственом контролом свих видова и родова оружаних снага (Божьева 2018).

ПОСЛЕРАТНИ ПЕРИОД

Након окончања ратног сукоба са Грузијом, Руска Федерација је признала независност Јужне Осетије и Абхазије. Независност Јужне Осетије до сада су поред Русије признале и Никарагва, Науру, Венецуела и Сирија. Абхазију је признало нешто више земаља и то, осим Русије, Сирија, Никарагва, Венецуела, Науру, Вануату и Тувалу. Међутим, у јануару 2009. године, Парламентарна скупштина Савета Европе усвојила је резолуцију којом се осуђује одлука Русије да призна независност ових република.

Евроатлантске интеграције, које је пропагирала Сакашвилијева влада, представљале су, најблаже речено, дискутабилно стратешко опредељење државе која је у непосредној близини регионалне силе која такву политику перципира као угрожавање виталних интереса у региону. Сакашвилијеве погрешне процене у вези западне подршке на коју Грузија може да рачуна у случају сукоба са Русијом, увеле су ову државу у рат са противником који је то иначе очекивао (Kofman 2018; Благојевић, Пејић 2021: 321-344).

Поред тога, Русија је током априла и маја 2009. године са Абхазијом и Јужном Осетијом потписала Споразум о чувању граница и Споразум о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи на основу којих су, на границама две самопроглашене државе, формиране руске војне базе и распоређени руски војници. На основу ових споразума августа 2010. године у Абхазији и Јужној Осетији постављени су руски системи противваздушне одбране С-300. Овај потез изазвао је велико противљење Запада (Jović-Lazić 2008: 64-77).

Економске последице сукоба у Јужној Осетији биле су значајне за све стране. У септембру 2008. године Сједињене Државе су издвојиле милијарду долара хуманитарне помоћи Грузији, а америчка администрација је обећала да ће промовисати улагања у грузијску економију и проширити приступ америчком тржишту за грузијске производе. Месец дана касније, западне земље пристале су да издвоје још четири и по милијарде долара Грузији као помоћ за превазилажење последица сукоба. Од тога, две милијарде су представљене као грант, а остатак новца дат је уз ниску камату као дугорочни кредит (FB.RU 2018).

И у економском смислу Русија је допринела продубљивању одвојености Абхазије и Јужне Осетије од Грузије и њиховој зависности од Москве. Русија је значајно повећала своју директну буџетску подршку отцепљеним регионима. Како би економски оснажила Абхазију и Јужну Осетију Русија настоји да њихов развој повеже са великим руским пројектима или војним присуством. У циљу јачања енергетске безбедности Јужне Осетије, 2009. године завршена је изградња гасовода од Цуарикауа у Северној Осетији до Цхинвалија, главног града Јужне Осетије (Secrieru 2013: 2).

Дакле, сукоб са Грузијом дао је повод Русији да повећа војно и економско присуство у Јужној Осетији и Абхазији, додатно их веже за себе и пооштри поделе између њих и Грузије (Lincoln 2009: 72). Сада сваки покушај да се реши њихов

статус почиње у много сложенијим условима. Чак и привремено присуство међународних снага у овим регионима захтева одобрење Русије (Mitchell 2009: 72).

Што се тиче мировног споразума закљученог између Руске Федерације и Грузије, према процени једног броја аутора, спроведене су само оне тачке које су биле у интересу Москве. Грузијска страна је попуштала, пристајући да укључи сепаратисте као страну у споразумима, и на крају је пристала на легализацију осетијских оружаних формација као „мировног батаљона", што је руска страна искористила (Васадзе 2019). С друге стране, међународне стабилизационе мисије делују само на територији Грузије, пружајући тако *de facto* владама у Сукумију и Чкинвалију аргументе да су Европска унија и другизападни субјекти пристрасни у корист Грузије (Морар 2010: 141).

Краткотрајни рат имао је и утицај на руску унутрашњу политику. Иако је у различитим друштвеним круговима у једном периоду постојала, условно речено, дилема ко је први човек Руске Федерације, да ли номинално Дмитриј Медведев, који се тада налазио на председничкој позицији, или је то Владимир Путин, тада у улози премијера. Дефинитивно, рат је „ишао у прилог" Путину, не само због брилијантне победе (уз све већ наведене аномалије и проблеме), већ и због чињенице да је у руском друштву дошло до пораста патриотизма и антизападног расположења. Међутим, када су у питању грузијске унутрашње прилике, након рата, догодило се нешто неуобичајено, а то је да председнику Сакашвилију није ослабила позиција и подршка у народу упркос губитку рата (Гордић 2016: 275-303; Даниловић, Гордић, Благојевић 2015). Идентична ситуација се догодила и у Јерменији 2020. године, након што је Јерменија поражена од Азербејџана у Другом рату за Нагорно-Карабах. После рата, Никол Пашињан, јерменски премијер је на ванредним парламентарним изборима опет придобио поверење за нови премијерски мандат, упркос војном поразу.

ЗАКЉУЧАК

У периоду док се водио петодневни рат, на челу Грузије био је Михаил Сакашвили, иначе двојни држављанин Грузије и САД. Сакашвили је нескривено сарађивао са администрацијом САД и америчким специјалним службама, при чему је један од његових приоритетних задатака била борба против руског утицаја у региону Кавказа. Сакашвили није могао да планира и организује војну интервенцију на Јужну Осетију без одобрења Стејт Департмента. Штавише, у то време грузијска војска је кроз програме обуке и опремања, од америчке стране добила не само политичку, већ и конкретну војну и обавештајну подршку на терену, ради реализације наведене војне операције.

Друго, на таласу успешно спроведене војно-полицијске операције приликом које је освојена, а потом успостављена и пуна контрола над Аџарском Аутономном Републиком, уз формирање марионетске власти у тој области, Сакашвили је подстакнут и охрабрен резултатима те агресивне политике, проценио да на исти начин може заузети и Јужну Осетију. Посматрано са данашње временске дистанце, очигледно је да су Сакашвили, његов тим и саветници из иностранства процењивали

или да се Руска Федерација неће војно ангажовати да заштити Јужну Осетију, или да ће грузијска страна уз помоћ страних партнера издејствовати победу на бојном пољу. Евидентно је да је у периоду пре рата била изразито интензивна обавештајна активност на свим супротстављеним странама, између осталог и на плану дезинформисања, због чега не би требало искључити могућност да је руска страна вешто пласирала дезинформацију о својим плановима да у случају ескалације сукоба наводно неће војно интервенисати, при чему о томе још увек не постоје никакви јавно доступни трагови.

Грузијска страна је, по свему судећи, починила грешку што је директно напала руски мировни контигент, чиме је произвела енергичну реакцију руске стране, међутим не искључујемо да је и то био део неке шире грузијско-америчке стратегије. Чињеница је да око догађаја који су претходили избијању рата нема довољно јавно доступног фонда података, докумената и друге грађе, на основу којих би се могли извести објективни закључци, што је представљало и главну потешкоћу приликом израде овог рада.

Поред наведеног, приликом анализе напада Грузије на Јужну Осетију, веома је важно узети у обзир када је рат започео. Тренутак када су испаљене ракете грузијских артиљеријско-ракетних снага, подудара се са отварањем летњих олимпијских игара у Пекингу. Пажња светске јавности била је усмерена на тај догађај, чијем свечаном отварању је присуствовао и Владимир Путин, тадашњи руски премијер и суштински владар Русије, без обзира на тадашњу номиналну позицију „броја 2“ у руској држави (у то време председничку дужност обављао је Дмитриј Медведев).

Што се тиче даљих европских и евроатлантских интегративних процеса Грузије, лекцију коју је 2008. године грузијски политички, војни и безбедносни врх добио, дуго ће памтити. Придруживање Грузије НАТО није реално у догледној будућности, а камоли приступање Европској унији. Садашња интензивна сарадња Грузије и НАТО, усмерена је искључиво против Русије и Кине, али у себи садржи и једну, условно речено, романтичну компоненту која се огледа у некој врсти „моралне компензације“за грузијску привржености идеји придруживања Северноатлантској алијанси.

Сложени политичко-безбедносни догађаји у Украјни од фебруара 2022. године, могу представљати одређени покретачки импулс за грузијску страну, у смислу разматрања неких нових планова и стратегија, пре свега имајући у виду руску војно-политичку посвећеност и преокупираност на том подручју. У ту не треба искључиво посматрати у НАТО, већ значајну улогу у склапању неког новог геополитичког мозаика на подручју Закавказја може имати и Турска, у светлу све ближих и чвршћих грузијско-турских односа. Турска има нескривене аспирације према региону Закавказја, а последња у низу је демонстрирана јануара 2022. године када се умешала у покушај обојене револуције у Казахстану на страни превратничких снага. Две године пре тога, пружала је активну војну подршку Азербејџану у рату против Јерменије на Наргорно-Карабаху. У оба случаја и Турска је добила лекцију коју ће дуго памтити (у Казахстану преврат није успео, а у рату за Нагорно-Карабах иако је Азербејџан победио, Турска суштински није добила ништа, чак није била ни део међународног мировног преговарачког процеса).

У сваком случају, руско-грузијски петодневни рат је био и својеврсна увертира за имплементацију нових облика стратегија ратовања, а то су хибридни ратови. Они пре свега подразумевају изненадна и муњевита дејства на одређеним просторима, у којима је циљ да се у што краћем временском периоду заузму планиране територије и успостави преговарачки процес у смислу политичког закључивања војног решења. Такође, хибридни модели ратовања подразумевају интензивну употребу невојних средстава и њихово стављање у функцију реализације војних циљева, као и савремене системе оружја, попут беспилотних летелица, средстава за радио-електронску борбу, сајбер капацитета и томе слично.

Све наведено указује да темељна и вишеслојна анализа руско-грузијског петодневног рата је од посебног значаја за државе које желе ефикасно да одбране или да поврате суверенитет на деловима своје територије, у складу са одредбама међународног јавног права.

ЛИТЕРАТУРА

FB.RU 2018. FB.RU. *Вооруженный конфликт в Южной Осетии в 2008 году: суть, причины, последствия*, https://fb-ru.turbopages.org/fb.ru/s/article/443282/voorujennyiy-konflikt-v-yujnoy-osetii-v-godu-sut-prichinyi-posledstviya, 24.11.2018.

Gegeshidze Archil, *Georgia in the Wider Europe Context: Bridging Divergent Interpretations*, Center for Policy Studies, Open Society Institute, New York, 2006.

Jović-Lazić, Lađevac 2013. Ana Jović-Lazić, Ivona Lađevac. „Zamrznuti sukobi i pregovarački procesi u regionu Južnog Kavkaza". *Međunarodna politika*, br. 1152. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, str. 55-73.

Jović-Lazić 2008. Ana Jović-Lazić. „Rešavanje i prevencija sukoba u regionu južnog Kavkaza". *Savremeni međunarodni izazovi*. Zbornik radova. Ur. Dragan Đukanović. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, str. 31-69.

Jović-Lazić 2009. Ana Jović-Lazić. „Odnosi Rusije i Gruzije godinu dana nakon oružanog sukoba". *Međunarodna politika*, vol. 60, br. 1136. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, str. 64-77.

Kofman 2018. Michael Kofman. „The August War, Ten Years On: A Retrospective On The Russo-Georgian War". *War on the Rocks*, https://warontherocks.com/2018/08/the-august-war-ten-years-on-a-retrospective-on-the-russo-georgian-war/, August 2018.

Kuster 2014. Matthias Kuster. „Грузијско-руски рат 2008. године". *Војно дело*, 2/2014, Београд: Институт за стратегијска истраживања.

Lincoln 2009. Mitchell A. Lincoln. „Georgia Postbellum". *The American Interest*, Vol. 4, No. 5. Washington.

Lynch 2006. Dov Lynch. „Why Georgia matters". *Chaillot Paper*, No. 86. Paris: Institute for Security Studies, Paris.

Lynch 2006a. Dov Lynch. „Sharpening EU Policy towards Georgia". *EUISS Analysis*. Paris: European Union Institute for Security Studies.

Secrieru 2013. Stanislav Secrieru. „Protracted Conflicts in the Eastern Neighborhood: Between Averting Wars and Building Trust". *CIES Neighbourhood Policy Papers*, No. 3. Istanbul.

Благојевић, Пејић 2021: Вељко Благојевић, Игор Пејић. „Грузија као потенцијални „тројански коњ" Запада на Кавказу". *Конфликтне зоне на постсовјетском простору и регионална безбедност*. Зборник радова. Ур. Драган Петровић. Београд: Институт за међународну политику и привреду, 321-345.

Божьева 2018. Ольга Божьева. „Потери пятидневной войны России-Грузии привели к реформе армии". *MKRU*, https://mk-ru.turbopages.org/mk.ru/s/politics/2018/08/07/080808-poteri-pyatidnevnoy-voyny-rossiyagruziya-priveli-k-reforme-armii.html, 07.08.2018.

Васадзе 2019. Гела Васадзе. „Уроки гибридной войны в Цхинвальском регионе Грузи“. *Главком*, https://glavcom.ua/ru/articles/uroki-gibridnoy-voyny-v-chinvalskom-regione-gruzii-623323.html.

Гордић 2016. Миодраг Гордић. *Моделовање као метода прогнозирања савременог система безбедности*. Београд: Наука и будућност, Међународно удружење методолога друштвених наука.

Даниловић, Гордић & Благојевић 2015. Нђо Даниловић, Миодраг Гордић и Срђан Благојевић. *Савремени системи безбедности*. Београд: Завод за уџбенике.

Лазански 2014. Мирослав Лазански. „Судбине су нам исте“. *Политика*, Београд, https://www.politika.rs/scc/clanak/301739/Sudbine-su-nam-iste, 09.08.2014.

Морар 2010. Филион Морар. „Мит о замрзнутим конфликтима - превазилажење илузорних дилема“. *Војно дело*, вол. 62, бр. 4. Београд: Институт за стратегијска истраживања, стр.

Петровић 2008. Драган Петровић. *Геополитика постсовјетског простора*. Нови Сад и Београд: Прометеј и Институт за међународну политику и привреду.

Петровић 2008а. Драган Петровић. *Кавкаски геополитички чвор*. Београд: Српско географско друштво.

Marko M. PAREZANOVIĆ

RUSSO-GEORGIAN FIVE-DAY WAR

Summary

The Russian-Georgian five-day war represents not only an extremely interesting military phenomenon, but also sheds light on the challenging corridors of the complex geopolitical framework in the South Caucasus region. Although this five-day war is relatively often mentioned in the domestic public during various military and political analyses, it is noticeable that there is no adequate fund of scientific papers and other professional analyzes that would follow this dynamic and level of interest. Certain events of a complex structure and character, which certainly includes a war, even a five-day one, require a certain time distance and passage of time, in order to create the conditions to draw objective conclusions, which would be useful in both scientific and social meaning. Although at that time this war seemed, conditionally speaking, as a fairly simple and successful operation of the Russian armed forces, it actually brought to the surface all the anomalies, not only of the Russian army, but also of the Russian society as a whole, with its multi-layered analysis. This contributed to the Russian state leadership making important decisions and making certain systemic changes, which brought progress to the Russian side, and added worries to the opponents. From the characteristics of this war, many other countries can also draw certain experiences, primarily for the most effective protection of their sovereignty and territorial integrity.

Key words: Russia, Georgia, South Ossetia, five-day war, NATO, color revolution.

Рад је предат 22. априла 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.48(5-15)"1967"
341.32(569.4)"1967"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44658

Оригинални научни рад

*Душан М. РАДОЊИЋ**
Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре

ИЗРАЕЛСКА ПРЕЕМПТИВНА УПОТРЕБА ВОЈНЕ СИЛЕ У ШЕСТОДНЕВНОМ РАТУ 1967. ГОДИНЕ

Апстракт: Доступна домаћа и страна литература која се бави превентивном употребом војне силе је јединствена у ставу да напад војске Израела на оружане снаге Египта, Сирије и Јордана који се десио 5. јуна 1967. године представља један од најбољих примера ове војне тактике. Полази се од политичких и војних аспеката који утичу на институционални процес доношења одлуке о употреби преемптивне војне силе, а који су универзалног карактера односно који су карактеристични за све државе. Ови политички и војни аспекти су затим упарени са конкретним догађајима из маја и јуна 1967. године ради њиховог стављања у одговорајући историјски контекст. Ради објашњења мотива и механизма доношења одлуке Израела да преемптивно нападне своје противнике користимо теоријски појам „призме ставова". На крају истичемо посебну улогу теоријског појма који је у страној научној литератури означен као „траума или синдром Холокауста", сматрајући да он представља *differentia specifica* израелске „призме ставова" у односу на све остале државе.

Кључне речи: преемптивни рат, Израел, Блискоисточни сукоб, призма ставова, Холокауст.

УВОД

Преемптивна употреба војне силе подразумева употребу војне силе са намером да се непосредно предухитри агресија друге државе, за коју се верује да само што није уследила. У доступној стручној литератури се најчешће као школски пример преемптивног рата наводи израелско - арапски рат из 1967. године. Ратни сукоб је започео изненадним израелским ваздушним нападом после више од две недеље египатског и сиријског гомилања трупа на граници са Израелом. „Јунски рат", односно „Шестодневни рат" је трајао свега 6 дана и у њему су оружане снаге Израела уништиле здружене армије Египта, Јордана, Сирије и трупе њихових савезника.

Циљ нашег рада је да представимо најзначајније аспекте процеса доношења политичке и војне одлуке државног руководства Израела да 5. јуна 1967. године преемптивно употреби војну силу. Преглед доступне научне литературе показује да су се преемптивни војни напади у историји дешавали доста ретко због сложености процеса доношења таквих одлука. Оне увек почивају на бројним политичким и војним

* Помоћник министра. Докторанд на Факултету политичких наука у Београду. radonjic.dusan85@yahoo.com

аспектима који због своје осетљивости могу лако да постану ризици и ограничења која државни врх одговоре од употребе војне силе. Међутим, то се са државним руководством Израела 1967. године није десило. Желимо да покажемо који су то политички аспекти превагнули у процесу доношења одлуке, стављајући све остале политичке и војне ризике у други план. Поред разматрања уобичајених елемената процеса доношења државних одлука о преемптивној употреби војне силе, истичемо „синдром Холокауста" који сматрамо посебношћу трајно утканом у стратешку, безбедносну и политичку колективну свест државне елите Израела од његовог оснивања до данас.

ПРЕЕМПТИВНА И ПРЕВЕНТИВНА УПОТРЕБА ВОЈНЕ СИЛЕ

Преемптивна употреба војне силе почива на уверењу да противник само што није извршио напад, и да је у тим условима боље напасти први.

> Преемптивни рат подразумева предухитрујућу употребу оружане силе у циљу благовременог стицања повољне стратегијске позиције у односу на непријатеља, који се налази у последњој фази непосредних припрема за отпочињање оружане агресије или другог облика војног (оружаног) деловања на тлу државе која предузима преемптивне акције (Бериша, Цветићанин 2018: 41).

Овакав напад је пожељан зато што потенцијално може да представља разлику између победе и пораза, као и због тога што долазећи сукоб може да, у смислу људских живота и инфраструктуре, учини мање штетним по страну која нападне прва (Mueller 2006: xii). Преемптивна употреба војне силе оставља могућност да се иступа са морално супериорније позиције, јер се сматра да се врши нужна самодбрана (Flynn 2008: 2).

Превентивни војни сукоби се покрећу као одговор на мање непосредне претње по неку државу. Превентивни ратови нису руковођени жељом да се у оквиру непосредног сукоба нанесе први (предухитрујући) удар, већ да се сам војни сукоб деси онда када то највише одговара држави која га покреће (Mueller 2006: xii). Ови војни сукоби се јављају као последица значајних и видљивих промена равнотеже у политичким, економским, војним, обавештајним и другим односима између супротстављених држава. Држава чија војна, економска или политичка моћ значајно опада води се логиком да је боље да се војни сукоб деси док су услови за њену победу још увек повољни.

> У основи сваког превентивног рата се налази јасна жеља државе превентора да правовремено спречи нежељену промену у дистрибуцији и балансу укупне моћи, па тако и војне, на начин да се потенцијални, будући „изазивачи" постојећег *statusa quo* војно поразе пре него што се расподела моћи промени у његову корист (Бериша, Цветићанин 2018: 45).

У питању може да буде и очекивање да ће противник развити нуклеарне способности, односно неку нову значајну офанзивну или дефанзивну војну способност која ће фундаментално променити однос снага. Држава која се суочава са озбиљним падом своје економске или војне моћи у односу на државе које сматра

непријатељским, доноси одлуку да је боље ући у војни сукоб који ће ту промену односа снага зауставити или одложити (Mueller 2006: 8).

Државе морају да донесу одлуку о преемптивном војном нападу под значајно већим временским ограничењима него приликом покретања превентивног рата. Потреба да се хитно донесе одлука да ли примити напад на себе или напасти први је значајна разлика између преемптивног и превентивног (Mueller 2006: 21). Можда најзначајнија разлика је што по међународном праву преемптивни војни напади могу представљати дозвољену употребу војне силе у самоодбрани у складу са Повељом Уједињених нација, док превентивни напади то никада не могу да буду.

ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ ПРОЦЕСА ДОНОШЕЊА ОДЛУКЕ О ПРЕЕМПТИВНОМ КОРИШЋЕЊУ ВОЈНЕ СИЛЕ

Преплетеност војних и политичких аспеката код преемптивних ратова је изузетно велика, што упућује на нужност постојања високог степена координације између цивилног и војног врха државе. У литератури се овај однос најчешће поједностављено означава као однос између политичара и генерала. Идеално би било да генерали знају шта политичари имају на уму и у ком правцу се креће процес доношења одлука. Отворена комуникација је веома битна, јер у доба кризе политички врх државе често сакрива своје намере кроз намерно давање нејасних или двосмислених изјава на које војни врх не сме да се ослања. Чак и ако се отворено говори о преемптивном коришћењу војне силе, свеједно је потребно војном врху на време саопштити крајње намере како би успео да на најбољи начин припреми оружане снаге за његово успешно извођење (Mueller 2006: 118). Са друге стране, обавеза је генерала да политички врх континуирано обавештавају о стварним могућностима и способностима војске (Mueller 2006: 118).

У реалности, ситуација зна да буде доста другачија. Односи између политичког и војног врха државе су често лоши, некада и до те мере да се могу означити као антагонистички (Laron 2017: 3). Гај Ларон даје опширан преглед научне литературе на тему цивилно-војних односа показујући да је заправо очекивано да постоје сталне тенденције разилажења у ставовима политичког и војног врха државе. Ове тенденције произилазе из различитих политичких погледа на начин решавања међудржавних спорова, животног искуства и различитих друштвених улога војних и цивилних власти (Laron 2017: 314-315).

Важна специфичност политичког система Израела је то што његове одбрамбене снаге поседују значајну политичку моћ и утицај. Узрок томе су историјске околности, тј. чињеница да је Израел од тренутка свог оснивања био приморан да се војно брани од агресивних намера својих суседа. Ако посматрамо 1967. годину и мање од 20 година постојања израелске војске, видимо да је већ учествовала у два конвенционална војна сукоба и хиљаде мањих ватрених окршаја. Истакнути војни заповедници су по правилу након завршетка војне службе улазили у политику и заузимали истакнуте политичке положаје. Све ово је условило да се почетком 60их година XX века води отворена борба за политичку моћ између цивилних и војних власти у Израелу (Gluska 2007: 4-8).

Безбедносна криза која је претходила рату почела је тако што су египатске трупе 15. маја 1967. године у великом броју почеле да улазе на Синајско полуострво и да се концентришу према граници са Израелом (Bregman 2016: 69-72). Израелски премијер Леви Ешкол је покушао да Гамалу Абделу Насеру остави довољно маневарског простора да достојанствено одустане од гомилања трупа на Синају. У сврху деескалације су са војне параде поводом прославе Дана независности Израела у значајној мери изостале тенковске и друге оклопне јединице, које су после авијације сматране најјачим оруђем израелске војске (Oren 2002: 61-64). Изгледа да је Насер ово схватио као израелску слабост, јер је 19. маја захтевао да се УН мировне снаге моментално повуку са Синаја[1], а 22. маја је блокирао Тирански мореуз за израелске бродове.[2] Премијер Леви Ешкол је одлучио да настави са политичким деескалирањем кризе тако што је у наредна два обраћања Кнесету веома благо говорио о поморској блокади и њеним последицама (Flynn 2008: 188). Ешколова влада је истовремено настојала да добије гаранције САД о директном учешћу у одбрани Израела у случају арапског напада.

Почев од 15. маја када су прве египатске трупе ушле на Синај, до 25. маја када је министар спољних послова отишао у Вашингтон, број египатских трупа на граници са Израелом је прво нарастао на 35.000, а затим на око 100.000 људи и 900 тенкова. Сирија је истовремено на северној израелској граници извршила концентрисање око 75.000 војника и 400 тенкова, док је Јордан распоредио 32.000 људи и 300 тенкова. Коалиција арапских држава је бројчано надјачавала Израел у мобилисаном људству 2:1, а у броју тенкова и авиона 3:1 (Flynn 2008: 185).

Политички приступ решавању кризе готово од почетка није имао подршку израелског генералштаба, који се залагао за одлучну употребу војне силе (Gluska 2007: 74-76). Сматрано је да је арапска страна својим потезима одавно прешла црвену линију и да ситуација мора да се реши искључиво војним путем. По њима главна безбедносна претња по Израел није произилазила из економске штете настале блокадом Тиранског мореуза, нити из конкретног броја египатских војника на Синају. Највећа штета је била нанета способности војног одвраћања непријатеља, а са њом дугорочно читавој израелској безбедносној стратегији. Чак и да не буде испаљен ниједан метак, чак и да се услед преговора Насер убеди да повуче војску, стратешка и политичка победа би и даље биле његове. Израелска способност да војно одврати агресивне суседе би била потпуно уништена, јер би било који арапски лидер у будућности оправдано мислио да може да уради исто и прође некажњено (Gluska 2007: 260-263).

Чак ни после америчког одбијања да војно подржи Израел и одуговлачења око обезбеђивања слободне пловидбе, премијер Ешкол није желео да попусти под притиском свог војног врха и одобри преемптивну употребу војне силе (Brecher 1980: 151). Своје виђење односа цивилних и војних власти, премијер Ешкол је агресивно изнео на седници израелског Генералштаба 28. маја 1967. године:

---

1 После арапско-израелског рата 1956. године, на Синајском полуострву је распоређен UNEF контигент са задатком раздвајања две војске и надгледања примирја. Део контигента Уједињених нација су чинили и војници ЈНА.

2 Слобода пловидбе кроз Тирански мореуз је још 1956. године од стране Израела дефинисана као повод за рат (*casus belli*).

> Требало вам је још оружја? У реду. Хтели сте још 100 авиона? Добили сте их. Добили сте и тенкове… Али нисте добили све ово да би могли да седнемо једног дана и кажемо - сад можемо да уништимо египатску војску, и то идемо да урадимо (Laron 2017: 267).

Поред односа врховних војних и цивилних власти, политички аспекти који утичу на доношење одлуке о преемптивној употреби војне силе су и међусобни односи између политичких странака и других чиниоца. Противничка војска ће можда напасти, али то се никада не може рећи са апсолутном сигурношћу, тако да увек постоји макар један проценат шанси да до ратног сукоба не дође. Међутим, након преемптивног напада рат постаје неизбежан, и отвара се питање политичке и моралне одговорности за сопствене грађане који страдају у том сукобу. Као унутрашње политичко ограничење могу се јавити тешкоће у мобилизацији домаће популације за рат, што може додатно довести до оклевања (Schweller 1992: 238). Иста одговорност постоји и за непотребно страдале војнике и цивиле, јер је политички врх државе оклевао да нападне први. То значи да процене о предностима преемтивног удара нужно морају да инкорпорирају могуће политичке последице по доносиоце одлука (Mueller 2006: 35).

У мају 1967. године у Израелу су се десила велика политичка превирања која су одличан пример степена политичке сложености током безбедносних криза. Наиме, премијеровим руковођењем кризе није била задовољна ни политичка опозиција, ни његови коалициони партнери, а на крају ни руководство његове странке. А сви они су од њега тражили различите ствари. Опозициона странка левог центра РАФИ је тражила да Ешкол задржи место министра одбране, а да место премијера да њиховом лидеру Давиду Бен-Гуриону. Отац оснивач државе Бен-Гурион, је сматрао да Израел не може сам да победи и да никако не треба да напада први. Опозициони блок либерала ГАХАЛ је предложио стварање владе националног јединства у коју би ушли заједно са РАФИ. Ешколови коалициони партнери, религиозни ционисти деснице из странке МАФДАЛ, су тражили да се прихвати предлог ГАХАЛ-а, под претњом изласка из владе (Laron 2017: 95-105, 261-278). На крају, руководство Ешколове странке МАПАИ је готово једногласно од њега тражило да место министра одбране, а са њим *de facto* и иницијативу за решавање кризе, уступи ратоборном Моше Дајану. Нашавши се у безизлазној унутрашњој политичкој ситуацији, остављен без гаранција САД, притиснут од стране генерала да ће бити крив за уништење Изреала, под притиском своје странке - премијер Леви Ешкол је попустио (Brecher 1980: 157-159). Влада националног јединства са Моше Дајаном као министром одбране је формирана касно увече 1. јуна (Teveth 1972: 329-331). Израел је 5. јуна рано ујутру кренуо у рат.

Преемптивна употреба војне силе по правилу повлачи са собом и значајне политичке ризике у међународним односима државе, посебно када се остатку међународне заједнице конкретна претња не чини толико кредибилном или непосредном. Међународни политички ризици и последице могу да буду већи од војних користи, што угожену државу може да одврати од задавања првог удара. То се десило Израелу у Јомкипурском рату 1973. године, када је дозволио да буде нападнут први. Услед изузетног геополитичког значаја Блиског истока, Израел је 1967. године је стално морао да узима у обзир хладноратовску затегнутост између САД и СССР.

У међународном правном поретку постоје правне норме које стриктно забрањују употребу силе сматрајући је агресијом, тако да државе које нападну прве чак и ако воде у суштини одбрамбени рат, могу бити означене као агресори и насилници. У најбољем случају државе умањују своју способност да стварају савезе, а у најгорем случају покрећу стварање међународних коалиција против себе (Mueller 2006: 30).

ВОЈНИ АСПЕКТИ ПРОЦЕСА ДОНОШЕЊА ОДЛУКЕ О ПРЕЕМПТИВНОМ КОРИШЋЕЊУ ВОЈНЕ СИЛЕ

Војни аспекти процеса доношења одлуке о извођењу преемптивног напада се могу груписати у две главне стратешке варијабле: очекивану предност коју први удар треба да створи и степен извесности непријатељског напада. Конкретна предност за коју се очекује да настане преемптивним војним нападом чини оно што се у стручној литератури означава термином „предност првог удара" (Mueller 2006: 32). Као што смо већ навели, предност првог удара може бити таква да чини разлику између победе и пораза. Чак и ако није одлучујућа, почетна предност свеједно може бити велика и значајна за коначни исход рата. Уколико стратегија преемптивног војног напада обећава много више бенефита од стратегије одбране онда ће и „предност првог удара" бити велика сама по себи (Mueller 2006: 34).

Израелски војни стратези су 1967. године били веома самоуверени по питању својих способности и огромне „предности првог удара" коју израелска војна авијација може да створи. Та предност је обећавала потпуно уништење египатског војног ваздухопловства и остваривање апсолутне ваздушне супериорности у свега неколико сати. Самоувереност није била без покрића. План истовременог удара по свим војним аеродромима у Египту је већ био увежбаван годинама у највећој тајности.[3] Увежбаван је лет на изузетно малим висинама како би се избегла детекција радаром. Свака ловачка ескадрила је годинама увежбавала уништавање циљева на аутентичној макети египатског аеродрома, које ће заправо гађати тог 5. јуна 1967. године. Сваки израелски пилот је имао додељен само један циљ на конкретном аеродрому, чије је уништење заправо увежбавао годинама. У ту сврху је знао напамет комплетан распоред конкретног египатског аеродрома на којем се циљ налазио (Aloni 2019: 10-30). Висок степен организације и увежбаности је омогућио Израелцима да у прва три сата напада униште укупно 286 од 420 египатских војних авиона, од чега већину на земљи. Погинула је трећина египатских пилота, а 13 војних аеродрома и 23 радарске станице су избачене из строја услед оштећења (Oren 2002: 174-178).

Други важан војни фактор приликом одлучивања о извођењу преемптивног удара је степен извесности непријатељског напада. Увек се поставља питање да ли је напад неизбежан или га је некако могуће спречити. Што је војни напад противника извеснији, мањи ће бити простор за његово одвраћање. У ситуацијама када

3 Шифровано име операције је било „Фокус".

не постоји сумња да је непријатељски напад неизбежан и да никакве мере одвраћања не могу да га спрече, неупоредиво је лакше определити се за преемптивну употребу војне силе (Mueller 2006: 36).

Карл Муелер наводи да је потребно да буду испуњена два услова да би се непријатељски напад сматрао неизбежним. Прво, противник мора да буде одлучан у намери да изврши напад, односно потребно је да јасно искаже своје опредељење за улазак у ратни сукоб. Друго, не сме да постоји могућност да се напад спречи било средствима одвраћања, било спољном политичком интервенцијом (Mueller 2006: 37).

Египат је своју намеру да нападне Израел непосредно показао кроз више радњи као што су масовно концентрисање трупа, блокада Тиранског мореуза за израелске бродове, и протеривање мировних трупа УН са линије раздвајања са Израелом. Подсећамо да су у том тренутку Египат и Израел у континуираном стању зараћености од 1948. године. Највиши државни и религијски лидери Египта, Сирије, Ирака, Саудијске Арабије и ПЛО-а су упућивали директне вербалне претње јеврејском народу порукама о „истребљењу", „уништењу", „искорењивању", „брисању са мапе", „бацању у море" (Jovanović, Radonjić 2021: 49-50).

„ПРИЗМА СТАВОВА" И „ТРАУМА ХОЛОКАУСТА"

Мајкл Брехер је 1972. године дефинисао такозвану „призму ставова" у оквиру које се у израелској спољној политици доносе државне одлуке. По њему: „сваки доносилац одлука у спољној политици оперише у оквиру контекста одређених психолошких предиспозиција. Оне (предиспозиције) се састоје од друштвених фактора који произилазе из кумулативног историјског наслеђа (као што су нпр. идеологија и традиција), и од фактора личности - идиосинкратских особина доносиоца одлука које нису производ конкретне друштвене позиције на којој се он налази. Спојене заједно, оне чине „сочива" или „призму" кроз коју се у очима државне елите филтрира перцепција окружења (Brecher 1972: 11).

Од настанка Израела до данас, „призма ставова" израелске државне елите увек је садржала елемент који се у литератури означава као „траума или синдром Холокауста" најкраће објашњен као страх поводом угрожености опстанка Израела и понављања масовног политичког убијања Јевреја (Brecher 1972: 39; Jovanović, Radonjić 2021: 43-47). То значи да од оснивања Израела 1948. године па до данас, процес доношења најважнијих државних одлука се налази под сталним утицајем искустава Другог светског рата у којем је 6 милиона Јевреја убијено у немачким логорима смрти.

За време трајања кризе 1967. године „синдром Холокауста" је код највиших државних функционера отворено показиван. У свом писму премијеру СССР Алексеју Косигину, премијер Ешкол пише: „Пре свега 25 година трећина јеврејског народа је уништена од стране убилачких снага нациста. Свега 19 година је прошло од како су преживели успели да издејствују своју независност и почели да обнављају рушевине националног постојања..." (Brecher 1980: 38). Израелски министар спољних послова Аба Ебан у обраћању у Савету безбедности УН каже:

> Држава која је данас угрожена претњама колективног убијања, је заправо последње уточиште људи који су видели како 6 милиона њихових синова бива истребљено од стране моћног диктатора две деценије раније (Brecher 1980: 38).

Голда Меир је такође дала своју подршку ставу да је избор Израела у кризи 1967. био да „живи или да нестане". Она је изјавила да би Арапи, да су којим случајем победили, извршили нови геноцид над Јеврејима (Brecher 1980: 39). Исти став је наведен у Одлуци израелског кабинета о покретању рата 4. јуна 1967. године у којем се каже да су се: „...армије Египта, Сирије и Јордана разместиле за моментално почињање агресије, угрожавајући сам опстанак државе" (Brecher 1980: 95).

На почетку кризе у мају израелски државни врх јесте препознао озбиљност ситуације, али је сматрано да је ратни сукоб могуће избећи. Једном када је страх од тоталног уништења Израела постао доминантан став у „призми ставова" чланова израелског војног и државног врха, преемптивна употреба војне силе против Египта и Сирије су неповратно постали неминовност.

ЗАКЉУЧАК

Доношење одлуке да се преемптивно употреби војне силе никада није једноставан политички избор. Пред једним таквим избором се 1967. године нашао Израел, тражећи одговор на претњу војном агресијом од стране три своја суседа. Описали смо најзначајније политичке и војне аспекте који се узимају у обзир у таквим околностима. Међутим, под утицајем „трауме Холокауста" праг толеранције израелских државника на арапске претње колективним уништењем народа и државе је одувек био изузетно низак. Када се египатска војна претња акумулирала до нивоа да је постала реална претња, израелски државници су се вођени осећајем смртне угрожности државе и народа, одлучно и ефикасно обрачунали са том претњом. Заправо толико ефикасно да је овај ратни сукоб заузео истакнуто место у историјату конфликата због апсолутне победе Израелаца и брзине којом су је остварили, али и због свих негативних последица које су произашле из нереалних израелских политичких апетита у виду територијалног проширења.

ЛИТЕРАТУРА

Aloni 2019: Shlomo Aloni. *Six-Day War 1967: Operation Focus and the 12 hours that changed the Middle East*. Osprey Publishing.

Бериша, Цветићанин 2018: Хатица Бериша, Невен Цветићанин. „Преемптивна и превентивна употреба војне силе у међународним односима". Београд: *Култура полиса*, стр 39-52.

Brecher 1972: Michael Brecher. *The Foreign Policy System of Israel: Setting, Images, Process*. Connecticut: Yale University Press.

Brecher 1980: Michael Brecher. *Decisions in Crisis: Israel 1967 and 1973*. Berkley: University of California Press.

Bregman 2016: Ahron Bregman. *Israel's Wars: A history since 1947*. London: Routledge.

Flynn 2008: Matthew J. Flynn. *First Strike: Preemptive War in Modern History*. New York: Routledge.

Gluska 2007: Ami Gluska. *The Israeli Military and the Origins of the 1967 War*. New York: Routledge.

Jovanović, Radonjić 2021: Dejan Jovanović, Dušan Radonjić. „Israeli State-Building Idea As Defense Against Antisemitism". *Synagogues and Jewish Heritage in Southeastern Europe - International Scientific Proceeding,* Ur. Rastislav Stojsavljević. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, pp 31-66.

Laron 2017: Guy Laron. *The Six Day War - The Breaking of the Middle East*. London: Yale University Press.

Mueller 2006: Karl P. Mueller. *Striking First: Preemptive and Preventive Attack in U.S. National Security Policy*. Pittsburgh: RAND Corporation.

Oren 2002: Michael B. Oren. *Six Days of War June 1967 and the Making of the Modern Middle East*. New York: Oxford University Press.

Teveth 1972: Shabtai Teveth. *Moshe Dayan*. Jerusalem: Weidenfeld and Nicolson

Животић 2011: Александар Животић. *Форсирање Песка*. Београд: Медија центар Одбрана.

Dušan M. RADONJIĆ

ISRAELI PREEMPTIVE USE OF MILITARY FORCE IN THE SIX-DAY WAR OF 1967

Summary

The Six-Day War of 1967 was a war conflict almost unanimously defined in the scientific literature as a school example of preemptive war. The conflict was initiated with Israel's attack on Egypt and Syria, after prolonged concentration of strong military forces on their common borders by the two countries. In order to prevent joint and coordinated attack on two fronts, Israel destroyed the Egyptian and Syrian Air Force with a carefully planned airstrike in the matter of hours.

Since the founding of the State, the Israeli political and military elite have been guided by a collective narrative in addressing serious security threats. This narrative is based on drawing historical parallels with the experience of collective political violence against Jews as a political community in the past. It dictates proactivity in the protection of national interests and national security, and over time it has manifested itself in various ways. The Israeli army, as well as other security branches, have acted preemptively and preventively many times whenever the need to protect the lives and property of Israeli citizens arose.

In the eyes of the Israeli political and military elite each of the mentioned above security threats was placed in the context of the German attempt to exterminate the Jews in WW2. Regardless of our attitudes towards the Middle East conflict, the fact remains that Israel's survival was most threatened in 1948 and 1973, that is, the only two times when Israel was not the first to attack its enemies who grouped against it.

Key words: Preemptive war, Israel, Middle East Conflict, Attitude prism, Holocaust.

Рад је предат 19. маја 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 726.94:355.48(497.11:560)"1876/1878"
050:75.05(497.11)"18"
316.75:355.48(497.11:560)"1876/1878"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44786

Оригинални научни рад

*Теодора Д. АНЂЕЛКОВИЋ**
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

ХЕРОЈИ БОЈНОГ ПОЉА: КУЛТ РУСКИХ ВОЈНИКА ТОКОМ СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА (1876–1878) У СРПСКОЈ ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ 19. ВЕКА**

Апстракт: У раду се анализира визуелни материјал који је везан за Српско-турске ратове (1876–1878), са циљем истицања култа руских војника који су се у поменутим ратовима борили против Турака. Обрађен је визуелни материјал који чине јавни споменици и илустрована периодика као доминантни медиј тог доба. Механизам успостављања култа руских војника као хероја у српској визуелној култури вршио се кроз културу сећања, као и кроз популаризовање одређених личности и њихових заслуга на бојном пољу путем илустроване штампе. У складу са тим пажња ће бити усмерена на визуелни материјал који чине јавни споменици и илустрована периодика, а чији је главни циљ било меморисање заслуга руских војника као хероја Српско-турских ратова.

Кључне речи: култ хероја, руски војници, слике рата, илустрована периодика, споменици, српско-турски ратови.

УВОД

У визуелној култури 19. века присутно је формирање култа хероја који чини један од најважнијих елемената у националној идеологији. Хероје представљају личности у којима су виђени највиши идеали и врлине (Макуљевић 2006: 91). Конструкција хероја у новом веку није заснована на традиционалном пантеону у којем главну улогу имају црквени великодостојници и владари већ се репертоар хероја проширује. Оно што додатно усложњава систем хероја је формирање локалних пантеона где су се поштовале поједине личности које су значајне за регион или мању заједницу (Тимотијевић 2000-2001: 1879). Нови пантеон заснован је на херојима који су заслужни за нацију и укључује личности из свих нивоа друштва. Међу њима истакнуту улогу имају личности заслужне за национално ослобођење и ослобођење њене територије. Такође, поред историјских личности,

* Докторанд на Одељењу за Историју уметности Филозофског факултета у Београду, teodorica.teodora@gmail.com.

** Ранија верзија овог рада представљена је под другачијим насловом на међународном научном скупу *Seobe od antike do danas, Prometej 021: od agona do progona*, Filozofski fakultet Novi Sad 16-17. septembar 2022.

хероји постају и јунаци из актуелних догађаја (Макуљевић 2006:93–94). Такав догађај представљају Српско-турски ратови (1876–1878) а учесници ових ратова постају хероји заслужни за нацију и ослобођење односно хероји бојног поља. Важно је истаћи да укључивање појединца у неки од пантеона није био спонтан процес већ свесно настојање у идеји да се трајно меморишу одређене личности које се истичу као морални примери (Тимотијевић 2000–2001:187). Иста идеја примењена је и у конструисању култа хероја руских војника у српској средини крајем 19. века.

Српски-турски ратови (1876–1878) представљају борбе за ослобођење и независност Србије од Османског царства током којих су вођена два рата. Посматрани у ширем историјском контексту представљају део Велике источне кризе у којој су хришћански народи на Балкану тежили ослобођењу од Турске власти (Стојанчевић, Милићевић и др. 1981: 369–407). Криза је кулминирала интервенцијом Русије односно њеним уласком у рат са Портом 1877. године. Укључивање Русије у догађаје на Балкану доводи се у везу са идејом о Панславизму која је пристуна током 19. века, у којој Русија има истакнуту улогу заштитнице хришћана као једина слободна православна држава (Mekenzi (MacKenzie) 1967: 9–11). На темељима ове идеје развијају се и руско-српски односи током 19. века када популарност стичу руски војници који су се борили против Турака. Руси су потпомогнути словенским комитетом слали добровољце и помоћ српском народу током Првог српско-турског рата (1876–1877) односно пре него што је Русија званично објавила рат Порти 1877. године (Кузмичева 2016). Популаризација руских војника настављена је и током Другог српско-турског рата (1877–1878) када је Русија водила рат са Турском на суседним територијама. Овакве околности утицале су и на визуелну културу у Србији током 19. века где се уочава велико интересовање за приказивањем руских војника и њиховим заслугама на бојном пољу.

Култ руских војника у визуелној култури српско-турских ратова делимично је обрађен у историјографији. Темом руских војника бавила се ауторка Ивана Женарју Рајовић у *Хероји, политика, свакодневница: илустровани свет „Српске зоре" (1876–1881)* из перспективе илустрованог листа који је пратио савремене политичке и културне догађаје. Иста ауторка у *Слике рата у илустрованом часопису „Српска зора" (1876–1881)* обрадила је ратне слике у српској средини које се везују и за Руско-турске ратове у којима главну улогу имају Руси. О споменичком наслеђу везаном за руске војнике писало је више аутора. Највећу пажњу истраживача привукла је спомен-црква посвећена пуковнику Николају Николајевићу Рајевском (Стевановић 2019, 2016; Макуљевић 2007:23; Макуљевић 2006: 296; Јовић 2003; Ђуровић 2008; Шемјакин 2004; Поповић 2002; Стојановић 1998; Михајловић 1995). Најзначајније истраживање о овој цркви обавио је Андрej Шемјакин уз опширно коришћење руских и српских архивских докумената. Од радова издвајамо публикацију *Смрт героfа Вронскоī*, и чланак који се бави руским споменицима *Памятники русским добровольцам 1876 ī. в Алексинце и ēго окрестностях (Св. Роман, Горни Адровац, Руевица, Шуматовац)* (Шемјакин 2006; 2016).

СЛИКА ХЕРОЈА У ИЛУСТРОВАНОЈ ПЕРИОДИЦИ

У популарисању хероја током 19. века значајну улогу имала је штампа као медиј који је имао широку распрострањеност и чинио важан елемент политичког и културног живота (Макуљевић 2006: 92). Илустрована штампа доносила је портрете руских војника и на тај начин промовисала њихов лик и дело док је у исто време њихово приказивање сведочило о њиховој великој популарности. На то указује и *Илустрована ратна кроника* у којој су портрети руских војсковођа представљали најчешће публикован илустровани материјал, иако је часопис био намењен српском говорном подручју. Технички захтеви за израдом портрета руских војника представљали су велики подухват због проналажења фотографија као узора за преношење њихових ликова у другом медију (Репринт 2011: XIII). Током Првог српско-турског рата најистакнутији је био лик генерала Михила Григоријевича Черњајева. Он је под утицајем идеје о Панславизму дошао у Србију почетком рата а следило га је још неколико руских официра (Кузмичева 2016: 262). Како је током Првог српско-турског рата био главнокомандујући моравске војске, његов портрет публикован је у *Српској зори* 1876. а наредне године и у календару *Орао* (Женарју 2012: 58–59). Публиковањем портрета хероја бојног поља доприносило се повезивању слике и речи, а они који су се борили против вековног иноверног непријатеља имали су посебну популарност (Женарју 2011: 390). Уз портрете у илустрованој периодици објављиване су и кратке биографије хероја или описи подвига са бојног поља, који су додатно наглашавали херојство портретисаних личности (Женарју 2012: 38; Женарју 2011: 390). Тако је уз портрет генерала Черњајева публикована и његова биографија у којој се истичу догађаји везани за његову војничку каријеру, а у тексту се између осталог наводи *Војничке заслуге Черњајева, који је врло храбар а при том и скроман јесу дика војене историје руске а данас дика и војене историје српске* (*Орао: велики илустровани календар* 1877. св. 1. 21). Славу генерала Черњајева потврђује и марш за клавир који је компоновао војнички капелник у Београду Д. Чижек. *Черњајев марш*, како је названа композиција, продавао се у књижарама Валожића и Харднера а половина прихода од његове продаје била је намењена за хуманитарне сврхе (Женарју 2012: 59). Поред његовог портрета у календару *Орао* објављени су и други попут ликова пуковника Николаја Николајевича Рајевског и генерала Комарова, који су били најзаступљенији током Првог српско-турског рата (1877 св. 1. 19–20, 41–42, 99–102).

Након погибије пуковника Николаја Рајевског његов портрет објављен је у *великој читуљи српских јунака* илустрованог часописа *Српска зора* (Женарју 2012: 42; *Српска зора* 1876, св. 9. 205). Пуковник Рајевски настрадао је у бици код Горњег Адровца 20. 08. 1976. године. Јавна меморијализација лика пуковника Рајевског почела је свечаним преносом његовог тела из манастира Светог Романа у Београд одакле је послато у Одесу. Тело је испраћено из манастира у пратњи звона, а у Делиграду је дочекано уз свечану процесију. У Београду је посребрењен сандук са пуковниковим телом био изложен у Саборној цркви у којој је чинодејствовао Митрополит Михаило са тридесет јерарха и свештеника, док је *Вјечнају памјат*

певао московски црквени хор. Посмртним остацима пуковника Рајевског поклонио се и кнез Милан Обреновић (Шемјакин 2006:108). Вест о томе објављена је и у *Српским новинама*.

> *Јуче у 11 часова пре подне био је парастос за покој душе пуковника Рајвескоі, који је храбро борећи се поіинуо 21. ф. м. у бoју код Адровца. О парастосу, на ком је била и Њеіова Светлост кнез Милан, чинодејствовао је і митрополит са многим свештенством и ђаконима. Том приликом і. митрополит у своме слову поменуо је велико саучешће рускоіа народа у нашој светој борби. Говор тај беше кратак, али силан и тронуо у свакоіа. Земни остаци покојника донети су били из унутрашњости још у суботу амо, куда је мати покојникова удова ђенерала Рајевскоі пре неколико дана била дошла да их одавде спроведе даље у Русију. Земни остаци покојникови лежали су у затвореном сандуку, који је у саборној цркви био постављен на месту, іде се опевају мртваци. Сандук је био обасут цветним венцимма. Још од суботе свет је гомилама ишао да види іде леже остаци славно поіинулоі покојника и да целива икону, која је лежала на сандуку. О парастосу црква била је пуна народа, а исто тако била је запремњена народом и порта и све улице пред портом. Јуче, у пет часова после подне, испраћени су били земни остаци покојникови из саборне цркве до паробродске станице на Сави. Најпре је ишло једно одељење војске са војничком музиком, за њима ђаци обучени са крстом напред, после ђакони и многи свештеници са і. митрополитом на врху. За свештенством ношен је сандук; а за сандуком ишла је ожалошћена стара мајка покојникова, један ађутант књежев, официри у пуној униформи. Свеће са једне и друіе стране сандука носили су наши овдашњи ірађани. После је опет ишло једно одељење војске, а света мушкоіа и женскоіа, староіа и младоіа беше у пратњи и по свим улицама и местима, куда је спровод пролазио, толико да се није моіло очима преіледати. Поіреб је доиста био величанствен, и са таквим саучешћем какво је редко видети. Тако испраћени земни остаци храброі покојника одправљени су лађом даље на пут у Русију* („Београдске вести“ 06. 09. 1876: 880).

Овакви свечани чинови погреба или преноса посмртних остатака имају истакнуто место у производњењу култа хероја. Погреби који се уприличавају свечаностима и процесијама доприносе установљавању трајне меморије на преминулог. Свечаност која је пратила посмртни испраћај пуковника Рајевског попримила је димензије јавне манифестације чиме се његов лик уздигао на ниво светитељског култа[1] (Макуљевић 2006: 92). У читуљи *Српске зоре* објављен је и потрет руског добровољца мајора Николе Алексијевића Кирјејева погинулог код Зајечара (Женарју 2012: 42; *Српска зора,* 1876 св. 7/8. 176).

Након завршетка Првог српско-турског рата Русија је објавила рат Турској, и Србија се убрзо нашла у новом рату.[2] Руски војници водили су борбе на суседним

1 Више о погребу хероја видети у Тимотијевић (2000-2001).

2 *У другі рат са Турском Србија је ушла као савезник Русије. Руска влада, која је руско-турским ратом хтела да подвуче ослободилачки карактер, с јесени 1877. і. у више наврата је позивала српску владу да обнови рат са Турцима. Српска влада је, у почетку оклевала због пораза и исцрпљености у првом рату са Турцима (1876. і.), али је – добивши у изгледу финансијску и материјалну помоћ – тек у октобру и новембру 1877. і. почела са видниім мерама за поновно отпочињање непријатељства са Портом* (Стојанчевић 2014: 374).

територијама а штампа је о томе редовно извештавала. У том периоду велику славу стекли су су руски војници који су водили борбе у Руско-турском рату, што је условило публиковање њихових портрета. Међу првима је штампан портрет генерала Михаила Таријевича Лорис-Меликова у *Илустрованој ратној кроници* у оквиру рубрике *Главни заповедници руске војске* (1877 св. I, 31–32). Његов портрет публикован је и у *Српској зори,* загребачком *Виенцу* (према Женарју 2012: 59) и календару *Орао* (1878 св. 1, 101–102). Поред његовог, публиковани су и портрети Ивана Димитијевића Оклобџије и генерала Александра Гурка у *Српској зори* (1877 св. 11. 253; св. 9. 209) и *Илустрованој ратној хроници* (1877 св. II 70, 94), док је у календару *Орао* публикован само лик И. Д. Оклобџије (1878:109–110). Портрет генерала Едварда Јовановића Тотелбена нашао се на насловној страни *Хронике*. У тексту који је објављен наводи се да се по плану *умногa генерала Тотелбена* руска војска спремала да опколи Плевну (1877 св. III 193,194). Репородуковани су и портрети Василија Александровића Хајмана (*Српска зора* 1877, св. 12. 277; *Илустрована ратна кроника* 1877, св. IV 217–218) и генерала Тергукасова (*Илустрована ратна кроника* 1877, св. II 75–76; *Орао* 1878, св. 1. 107–108).

Међу портретисаним личностима из овог периода истиче се такође лик генерала Михаила Димитријевића Скобељева који је објављен у *Српској зори, Vienci,* (према Женарју 2012: 59 *Илустрованој ратној кроници* током 1877. (1877 св. III 159–160) као и у календару *Орао* за 1879. годину уз натпис *Најјуначнији руски војсковођа* (1879 св. 1. 65–66). Поред стандардног портрета, у *Хроници* је објављена илустрација *Скобељев на челу својих јунака* на којој је представљен као коњаник у току борбе (1877 св. IV 215,216). У средишту илустрације приказан је пуковник Скобељев на коњу, са уздигнутом десном руком у којој носи исукани мач. Одевен је у дуг капут, са војничком капом на глави и гестом уздигнуте деснице којом означава предводничку улогу у јуришу. Око њега су приказани рањени коњи и војници, као и добоши који алудирају на оглашавање јуриша. Илустрација представља догађај као јуначку епизоду у којој је главну улогу имао пуковник Скобељев. Популарност коју је стекао дугује се његовој улози у опсади Плевне, која је представљала важну тачку у Руско-турском рату. Одлика поменутих портрета војсковођа представља наглашавање војничких идеала кроз истицање мускулинитета (Макуљевић 2006: 227). На ликовима је то постигнуто физиономским карактеристикама попут наглашених бркова и браде, као и војничким униформама, епулетама и орденьем које указује на стечене заслуге на бојном пољу.

Култ руских војника популаризован је и путем објављивања илустрација на којима се приказују догађаји са бојног поља. Овакве представе имале су за циљ да прослављају анонимне хероје и колективне заслуге руске војске (Макуљевић 2006: 109; Женарју 2011: 390). У листовима *Српска зора* и *Илустрована ратна кроника,* поново највише места заузимају слике рата у којима се истичу Руси (Женарју 2011: 393, *Репринт* 2011: XIII). Међу сликама рата издвајају се представе са директним приказима битака. Овакве слике првенствено су излазиле у *Хроници* док су у *Српској зори* готово изостале због другачије намене овог часописа (Женарју 2012: 21). Слике рата током 19. века бивају лишене традиционалног

алегоријског наратива чему је допринела штампа и механизам ратног репортерства (Siegfried 1993: 238–243). Такве су и представе које се појављују у илустрованој перидици током 19. века у српској средини. На илустрацијама попут *Битка на Јантри* и *Гркоова коњица* представљене су активне сцене борбе (*Илустрована ратна кроника* 1877, св. II 85–86; 1878, св. VII 391–394). На слици *Битка на Јантри* приказане су сучељене војске руске и труске коњице. У овом окршају главну улогу имало је извидничко одељење Козака које се борило са редновном Турском коњицом (*Илустрована ратна кронка* 1877, св. II 89–90). На представи се географски истиче терен на ком се борба води и мост на реци Јантри недалеко од Бјеле који има улогу аутентичне топографске одреднице. Догађај је приказан из птичје перспективе што слици даје додатну прегледност. Овакав тип представе иконографски се ослања на ратне слике чија се поетика заснива на документарном и историјски истинитом приказу битке, који је установљен почетком 19. века у француском сликарству (Siegfried 1993: 238–243). На слици *Гуркоова коњица* такође је приказана борба Руса и Турака. Иако по називу указује на заслуге и улогу генерала Гуркоа, на самој илустрацији његов лик није посебно истакнут већ се у фокусу налазе анонимни руски хероји. Аутор је приказао догађај из перспективе очевица. Оборени коњ који излази из оквира слике представља детаљ који слику квалификује као истиниту и уверљиву. Приказивањем борбе из перспективе учесника, према нововековном принципу ратне слике представи даје аутентичност и веродостојност (Siegfried 1993: 238–243). Поменуте слике имају за циљ истинито и веродостојно приказивање ратних дешавања што је постигнуто различитом реториком приповедања.

Догађаји везани за Плевну донели су пуно илустрованог материјала с озбиром да је освајање Плевне представљало важну тачку у рату и трајало је пуних пет месеци (*Илустрована ратна кроника* 1878 св. VI 321). Овај догађај изазвао је велику пажњу у јавности због чега је објављен велики број текстова и илустрација на ту тему. Такве су представе на којима су приказана дешавања која прате војне операције попут *Ноћ после битке под Плевном 18. јула 1877 године* и *Заузеће тривничког редута под Плевном,* (*Илустрована ратна кроника* 1877 св. III 167–170; св. IV 199–202) као и представа *Јуриш руса на Плевну* у којој главну улогу имају руски војници. Поред хероја који су учествовали у паду Плевне у периодици су објављиване слике које прослављају неке од родова руске војске који су имали активну улогу у борбама на Дунаву и Кавказу (Женарју 2011: 294). Такве су представе *Руска турскестанска пешадија* и *Руска артиљеријска гарда* (*Српска зора,* 1877 св. 6 123, 136). Представе са мање експлицитним ратним сценама присутне су у свим чаописима и сведоче о великом интересовању и популарности руске војске. На овим представама се не налазе војници већ слике својим садржајем упућују на војну доминацију и надмоћ руске војске над турском. Такве слике су и оне на којима су приказани војни монитори. Монитор представља врсту гвоздене лађе оклопнице која је почела да се гради током Кримског рата 1854. године (Женарју 2012: 26). На илусрацији *Руски монитор Петра Великог* приказана је једна таква лађа на коју се у пропратном тексту упућује да је највећа руска лађа која плови Босфором (Женарју 2012: 26). Са друге стране приказани су руски подухвати и уништавање

непријатељских војних база на илустрацијама попут *Руси пале торпедима монитор Хифс-ил-Рахман* и *Рспрш монитора Литфи Целили (Илустрована ратна кроника* 1877 св. I 37–38, 49–50). Тренутак победе и освајање територија представља важан сегмент рата. Представа *Повратак с бојишта* (*Српска зора* 80, св. 6 1879: 5) указује на победничку руску војску. Представљен је руски војник овенчан ловоровим венцима на којег пада цвеће (Женарју 2012: 29). Поменуте илустрације указују на маскулизовани карактер и силу руске војске која је представљена као намдоћнија од противничке.

Поред илустрација које стављају у фокус снагу руске војске, објављиване су и слике као што је *Бадње вече на бојишту* (*Српска зора* 1878 св. 2, 33) која указује на пожртвовање које подноси руска војска зарад хришћанства. Илустрација на којој су представљена петорица руских војника окупљена око ватре указује на чињеницу да се за хришћанство Руси боре далеко од завичаја где дочекују верски празник (Женарју 2012: 28). На тешке услове у којима се Руска војска нашла током ратова указује илустрација *Руски трансорт у Кишињеву* која приказује руске војнике у зимским уловима. Ова илустрација осликава тешке тренутке у рату али указује и на велике наде које српски народ полаже у моћ Русије о чему говори и натпис који прати ову слику *Носи се муниција у Кишињево, а сад је већ у Румунији, а за који дан чућемо са Дунава да је можда у Европи избио последњи час Турцима – а раји час слободе* (*Српска зора* 1877 св. 5 109, према Женарју 2012: 26). Представа названа *Руси прелазе Балкан* (*Српска зора* 1877 св.10 225) приказује колону руских коњаника који прелазе преко Шипка-кланца. То је била важна тачка у руско-турском рату обезбеђена од стране генерала Гурка. У опису који прати слику у *Српској Зори* стоји *Какове су то тешобе по оним врлетима управљати топове, премештати их – и у опште цела борба у овом кланцу по стењу, врлетима, скопчана је са неописивом тешобом* (према Женарју 2012: 27). Сличан догађај приказује и илустрација *Провоз топова кроз тројанске врлети* на којој је приказан стрми терен по ком се војска креће и преноси ратну опрему. *Везани ужетима, људи су морали ове грдне терете не вући но тако рећи носати на својим леђима, јер су узврдице биле дуге и ванредно стрме* (*Илустрована ратна кроника* 1878 св. VI 327–330). Оваквим илустрацијама додатно је истицано херојство руских војника.

У *Илустрованој ратној хроници* нашле су се и ретке представа експлицитног садржаја на којима су приказана *Турска беснила.* Термин који се доводи у везу са дописником британског листа *Дејли Њуз* (*Daily News*) Јануариусом Мекганом (Januarius MacGahan) чији су извештаји објављени под истим називом (Baleva 2012: 283). Овакве илустрације представљају тип слике која је пажљиво конструисана за јавност. Њихова продукција последица је сложеног механизма који стоји иза ратног репортерства и такозваног медијског трансфера. У процесу израде многе илустрације биле су подвргнуте изменама и селекцији пре него што су у штампи излазиле њихове коначне верзије (Baleva 2012: 267–268). На појединим представама уочава се преузимање иконографских решења из хришћанске културе, која су тенденциозно коришћена како би се изазвала емпатија читаоца којима се слике пласирају (Baleva 2012: 279–281). Исти принцип може се приметити

и на илустрацији *Искасапљени руски рањеници у Шипка-кланцу* која је објављена у *Хорници*. Назив и текст који је прати јасно упућује да се ради о туском злочину над Русима (1877, св. IV 233–234). На слици су представљени војници који су окупљени око тела рањеника. У фокусу сцене налазе се тела и одрубљне главе руских војника у којима могу да се препознају општа места хришћанске иконографије. Илустрација је преузета из немачких новина које приказују страхоте рата на Балкану што је наглашено и у пратећем тексту. У европској средини овакве представе често указују на дивљи Балкан, географску и етнограску заосталост на овим просторима, међутим орјенталистичка перцепција на Западу, у овом контексту тумачи се као хришћанска солидарност за време борби против неверника како су доживљавани Турци (Зарић 2009: 78–83; Женарју 2011: 384). Експлицитна представа *Искасапљени руски рањеници у Шипка-кланцу* приказују Русе као жртве указујући на перцепцију непријатеља као злог, подмуклог и суровог освајача (Makuljević 2020: 11; Makuljević 2006: 143, 156). Ту идеју додатно наглашава текст у ком се између осталог истиче да *Турци дају само могућност целом образовном свету, да боље загледа у културни ступањ расе, која је до сада владала Истоком и да се згрози од њене моралне ругобе*, који је такође преузет из немачких новина и објављен у *Илустрованој ратној хорници* (св. IV 235). Преузимањем илустрације из европске средине, она се ставља у конекст националног идентитета, представљајући Руске војнике као хероје који су жртвовали своје животе зарад националног ослобођења. Приказивањем мартирске смрти они се прослављају као хероји мученици (Smith 2003: 218–225, 230–235).

КУЛТ РУСКИХ ХЕРОЈА СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА И ЈАВНИ СПОМЕНИЦИ

Након завршетка српско-турских ратова започето је систематско меморисање догађаја путем јавних споменика који су подизани у новоослобођеним крајевима (Макуљевић 2006: 295). Међу првим споменицима који су изграђени тим поводом је обелиск на Рујевици посвећен изгинулим руским добровољцима у српско-турском рату (Макуљевић 2006: 296). Већ 1880. године на иницијативу генерала М. Г. Черњајева и помоћу средстава Московског словенског комитета подигнуто је спомен обележје (Шемјакин 2016: 246–250). Споменик *од лепог камена који је у Озрену близу Алекиначке бање нађен и то у виду пирамиде, која је висока 12 метара, на врху украшена крстовима од белог мрамора са све четири стране, а при дну (на соклу) утврђене четири мраморне плоче са натписима на српском и руском језику „Споменик у бојевима погинулим руским добровољцима, који 1876 год. дођоше у помоћ Србима за време неједнаке борбе њихове с турском царевином“* (*Свечаност одкрића споменика* 1881:1). У продужетку овог натписа налази се и цитат из јеванђеља *Од ове љубави нико нема веће, да ко живот свој положи за пријатеље своје* (Јован 15, 13). Други натпис гласи *Подигнут од њихових земљака 1880 г.* На преостале две плоче натписи су поновљени на руском језику.

Споменик изгинулим руским добровољцима на Рујевици

Уочи освећења споменика, поводом којег је планирана свечаност 8. новембра 1880, послате су званичне позивнице у којима се истиче да је споменик подигнут у средишту ондашње борбе у Алесинцу (*Свечаност одкрића споменика* 1880: IV). Откривању споменика, претходио је парастос и литургија коју је служио митрополит Михајло уз саслуживање десет свештеника и два ђакона. Међу свештеним лицима који су присуствовали дешавању налазио се и Нићифор Дучић, који је учествовао у рату као вођа добровољачке чете (*Свечаност одкрића споменика* 1881: V). Догађај су уприличили и званичници, ађутант кнеза Милана мајор Александар Симоновић, представник цара Александра, руски изасланик у Београду Персијани са својим секретаром Гирсом, председник владе, министар просвете Стојан Новаковић, војна депутација са генералом Белимарковићем и пуковником Богићевићем, председник српског ученог друштва Милан Ђ. Милићевић, представник велике школе Милан Кујунџић и други (*Свечаност одкрића споменика* 1881: VI). Варош Алексинац и пут који води ка споменику тог дана били су окићени народним заставама, зеленим гирландама, и тријумфалним капијама на којима су се налазили натписи *добро дошла браћо, Болше сея любве никтоже имать да кто душу свою положитъ за други своя* и *слоґа и братска љубав* (*Свечаност одкрића споменика* 1881: V). Литургија је започела у 9 ујутру, а током њеног трајања испред цркве се налазио упарађени батаљон војске из Ниша. Пред завршетак литругије батаљон је отишао на Рујевицу и уз топовску паљбу одао војничку почаст погинулим војницима. Након завршетка литургије, из цркве се ка споменику упутила и свечана литија у којој су свештеници

носили иконе и друге часне сасуди док су два официра имала заставу по угледу на заставу Димитрија Донског коју је Москва 1876. послала својим добровољцима у Србију (*Свечаност откриħа сħоменика* 1881: VI, VII). Митрополит Михајло је осветио споменик и на њега положио два венца, од којих је један послала гђа Новикова, сестра погинулог пуковника Кирјејева. Венце су положили и Руски изасланик у Београду, Персијани и генерал Черњајев (*Свечаност откриħа сħоменика* 1881: VII).

Јавна свечаност откривања споменика на Рујевици утврдила је култ руских војника у регионални пантеон, праксом која је већ била позната у установљавању култа хероја у српској споменичкој култури 19. века (Тимотијевић 2004). На тај начин руски војници прослављани су као хероји мученици на шта указује и реторика говора који је одржао митрополит Михајло наглашавајући жртвени карактер руских војника *ūроливаше своју крв, оūавише своје коūи међу нама, жрūвом живоūа* (*Свечаноūū откриħа сħоменика* 1881: IX). Свечани говори који су одржани приликом освећења споменика имају улогу епитафа у којима се изражава идеја о неговању култа костију хероја, каква је била позната у српској средини још од времена Првог српског устанка (Тимотијевић 2004: 12). Свечана литургија, литија и парастос сакрализовали су догађај док су званичници ађутант кнеза Милана и представници институција својим присуством указали на активно учешће државе у меморисању хероја и манифестацији дали легитимитет (Smith 2003: 223, 224).

Поред јавних споменика у градском простору, меморијализација догађаја и личности одвијала се и кроз подизање спомен-храмова, што је била позната и раширена пракса током 19. века. Она је поред националних имала и верски карактер у српској средини (Макуљевић 2006: 284–285). Намеру да се хероји српско-турских ратова меморишу путем спомен-храмова показује освећење темеља за цркву *која ће се ūодићи ūу у близини као заједничка усūомена заједнички изūинулих Руса и Срба у раūу 1876. за слободу и независноūū Србије, којих ће имена сва на зидовима цркве на мрмаорним ūлочама исūисана биūи* (*Свечаноūū откриħа сħоменика* 1881: XII). Овај храм требало је да буде подигнут у близини обелиска на Рујевици како је поводом откривања споменика освећен камен темељац за цркву. Његова даља судбина није позната. Током 1880. године подигнута је црква Свете Тројице у Глоговици. Црква је освештана од стране епископа нишког Никанора Ружичића, а налази се на месту где је током рата била смештена амбуланта српске војске. Доводи се у везу са палим борцима који су учествовали у бици на Шуматовачком вису 23–25. августа када је мањи број српско-руских јединица успео да одбије офанзиву главних труских снага (Шемјакин 2016: 250). Тако је у близини места страдања хероја подигнута црква меморијалног карактера указујући на снажан култ који је догађај имао након завршетка српско-турских ратова. Још једна црква која се доводи у везу са меморијом за руске војнике представља храм Рођења Пресвете Богородице у Витковцу познатији као Свети Нестор. Храм датира из ранијег периода, и током ратова је представљао значајну стратешку тачку (Думић, Ђокић и др. 2006: 39–43). У његовој порти налази се зајдничка гробница српских и руских војника (Стевановић 2017: 84).[3]

3 Стевановић преноси ову информацију из летописа цркве који је написао Љубомир Стојановић *По ūричању оца Милана Јовановића, ūароха корманскоī – на северној сūрани близу цркв. зида, налази се*

У визуелној култури која се везује за српско-турске ратове јавља се и лична меморија остварена путем спомен-храма који је подигнут у славу пуковника Н. Н. Рајевског, у близини места где је погинуо. Подизање храма које су пратиле свечаности, али и низ меморија подигнутих у славу руског волонтера, пуковника Рајевског утврдиле су његов култ у трајној меморији ове области. Пре него што је изграђена црква, место погибије пуковника Рајевског обележено је каменим спомеником, 1887. године. Ово обележје финансирано је средствима пуковникове породице, док је у Србији бригу о томе преузела краљица Наталија Обреновић, министар војни Сава Грујић и капетан Коста Шамановић (Шемјакин 2006: 113–114). На споменичкој плочи је уклесан натпис који је био превучен позлатом на коме пише: *Руски пуковник Никола Рајевски у борби са турцима погибе на овоме месту 20 августа 1876. године.* Исти карактер има и спомен обележје пуковнику Рајевском које се налази у оквиру манастира Светог Романа код Ђуниса где је током српско-турског рата била смештена војна амбуланта. Тело пуковника је било сахрањено у манастирској порти. Иако је тело убрзо ексхумирано, место његовог првобитног гроба сведочи о великом култу који пуковник Рајевски у локалној средини има и дан данас, и представља средиште његовог култа у Србији (Шемјакин 2016: 238, 239).

Спомен-обележје пуковнику Рајевском у Горњем Адровцу

Иницијацију за подизање меморијалне цркве за свог сина имала је пуковникова мајка Ана Михајловна још 1876. године, међутим изградња цркве завршена је тек 1903. године (Шемјакин 2006: 215; Макуљевић 2006: 289, Макуљевић 2007: 23).

општа гробница – српско руских добровољаца који су од 1876. год. јуначки дали своје животе за спас ове светиње. Међутим, истраживачи су изразили сумњу у ову тврдњу (Думић, Ђокић и др. 2006: 53).

Црква је подигнута средствима породице Рајевски а надзор над изградњом вршио је епископ нишки Никанор Ружичић (Макуљевић 2007: 23). Епископ је 1891. откупио парцелу за будућу цркву за шта му је из Русије било послато две хиљаде франака (Шемјакин 2006: 121). Приликом постављања камена темељца за цркву Свете Тројице у Горњем Адровцу 03. марта 1902. епископ Никанор Ружичић служио је молебан са водоосвећењем код спомен обележја где је пуковник страдао. Камен темељац за будућу цркву положио је пуковников нећак а за време богослужења испаљено је неколико рафала. Државни карактер свечаности давали су званичници: ађутант краља Александра Обреновића пуковник М. Кумрић, министар војни потпуковник В. Анотнић а делегације су послали Сенат и Народна скупштина (Шемјакин 2006: 122–124). Током 1903. године дошло је до промене владајуће династије у Србији. Новог моанрха је поводом свечаности освећивања храма 02. септембра 1903. заступао ађутант, мајор Г. Ђурић (Шемјакин 2006: 127–128). Овим гестом, нова династија такође се везала за меморију руског волонтера, служећи се механизмом умножавања тумачења прошлости. (Тимотијевић 2004:23) У убличавању храма остварена је сарадња српских и руских уметника. План за цркву израдио је сликар Николај Александрович Бруни, који је такође урадио 16 икона за иконостас. Осликавање храма поверено је српском сликару Душану Обреновићу према предлошцима руског уметника Виктора Васњецова (Макуљевић 2007: 23, 184–185). У сликаном програму истакнуте су руска и српска национална идеологија приказивањем кључних догађаја из историје: покрштавање Руса и крунисање Стефана Првовенчаног налазе се на северном и јужном зиду наоса, док се на западном зиду налазе свети Александар Невски и свети кнез Лазар.[4] Лик пуковника Рајевског насликан је унутар цркве на западном зиду. Симболичан избор места и уопште портретисања профане личности унутар храма говори о степену поштовања и уздизања личности пуковника Рајевског на ниво националног хероја.

Меморија на Николаја Рајевског остварена је и изградњом бунара. Схватања о води као извору живота и традицији њених исцелитељских моћи условила је подизање више спомен-чесми и фонтана у српској средини током 19. века (Макуљевић 2006: 304, 305). Сличана идеја остварена је и кроз бунар који је Антоније Станојевић, водник у рату, подигао на путу од Пожаревца ка селу Дубровица и посветио покојном пуковнику Рајевском. У литератури се наводи писмо А. Станојевића породици Рајевских из 1902. године у ком се помиње *Бунар йокојноī йуковника Николе Рајевскоī Руса који йоīину 1876. īод. у борби с Турцима за ослобођење срйсшва* (Шемјакин 2006:125,126).

Током изградње меморијалног храма за пуковника Рајевског његова породица заложила се и за подизање школе у селу у ком је пуковник погинуо, која ће носити његово име како би симболизовала младост и вечан живот (Шемјакин 2016: 245). Спомен-школе заузимају истакнуто место у оквиру споменичке културе у Србији током 19. века (Макуљевић 2006: 304). Овакав вид меморисања следи идеју о споменику који ће бити на користи будућим поколењима и општекорисно здање за

4 Детаљније о томе излагано је на конференцији: A. Kostić: *Memorial Church in Gornji Adrovac as a symbol of Serbian-Russian cultural, political, national, and artistic ties in the late 19th and early 20th centuries*, Abstracts: 2nd Ricontrans Workshop, 9–11. Septembar 2021, 17.

нацију (Макуљевић 2006: 258–257; Тимотијевић 2001:39). Иако су иницијатива и финасије за подизање спомен-храма и обележавање места погибије и спомен--школе за пуковника Рајевског потекли од породице Рајевски, читав пројекат имао је државни карактер о чему сведочи најпре улога краљице Наталије али и других српских званичника који су учествовали у подизању споменика и присуствовали јавним свечаностима, као и сарадња уметника на осликавању храма где су јасно изражене руско-српске политичке и националне везе.

ЗАКЉУЧАК

Култ руских војника током српско-турских ратова остварен је у визуелној култури друге половине 19. века кроз културу сећања и објављивањем слика из актуелних дешавања у илустрованој периодици која је била важан чинилац друштвеног и политичког живота у том тренутку. Меморијални споменици за руске војнике подижу се у близини места њихових страдања као што је пример спомен обележје за пуковника Рајевског или спомен капела у Шуматовцу, као и у јавним градским срединама као што је споменик на Рујевици. Поред тога споменичку форму могу имати и спомен-храмови каква је црква Свете Тројице у Горњем Адровцу или јавна здања попут спомен-школе. У илустрованој периодици култ руских војника промовисан је објављивањем портрета, биографија и текстова о догађајима са бојног поља чиме су истицани појединци док је кроз слике које приказују дешавања са бојних поља и живот војника у рату промовисана колективна снага руске војске и заслуге анонимних хероја. Поред представа које су истицале освајачки карактер руске војске изузетак у српској средини представљала је слика која војнике приказује као жртве непријатеља. Оваква представа доведена је у везу са орјенталистичким дискурсом Балкана и рецепције *Рата на Орјенту* у Европским круговима. Репродуковањем илустрације из немачких новина у домаћој средини преузима се орјентални дискурс који се интерпетира у служби националне идеологије.

ЛИТЕРАТУРА

Илустрована ратна кроника 1877–1878

Орао: велики илустровани календар, Нови Сад 1875–1884.

Свечаност открића споменика 1881*: Свечаност открића споменика на Рујевици код Алексинца 8. новембра 1880, изгинулим руским добровољцима у српско-турском рату 1876. год.* Београд: Штампарија задруге штампарских раденика.

Српска зора: илустровани лист за забаву и поуку, Беч 1876–1881.

Српске новине, 1834–1919.

Baleva 2012: Martina Baleva. „The Empire Strikes Back Image Battles and Image Frontlines during the Russo–Turkish War of 1877–1878", *Ethnologia Balkanica* 16, 273–294.

Думић, Ђокић и др. 2006: Оливера Думић, Небоша Ђокић, Миломир Стевић. *Планине недосањаних снова или Свети Нестор код Витковца.* Крушевац: Историјски архив.

Ђуровић 2008: Љиљана Ђуровић. Српска православна црквена општина Црква пуковника Рајевског – храм Свете Тројице у Горњем Адровцу. *Пешчаник: часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке.* Год. 6, бр. 6. 222–227.

Женарју 2011: Ивана Женарју. „Слике рата у илустрованом часопису Српска зора (1876–1881)", у: *Баштина*, св. 31, Приштина–Лепосавић, 381–404.

Женарју 2012: Ивана Женарју. *Хероји, политика, свакодневница: Илустровани свет „Српске зоре" (1876–1881)*, Београд: Задужбина Андрејевић.

Зарић 2009: Ирена Зарић. „У служби политичког аргумента: Представа балканске жене у путопису Аделине Полине Ибри и Џорџине Мјур Мекензи". *Европска слика балканске жене.* Зборник радова. Ур. Ђ. С. Костић. Крагујевац. Лицеум књ. 12. 64–85.

Јовић 2003: Стојан Јовић. *Вронски у Адровцу.* Београд: Тетра ГМ.

Кузмичева 2016: Людмила В. Кузьмичева. „Штаб М. Г. Черняева и русские добровольцы в серб-о-турецкой войне 1876 года", у: *Алексинац и околина у прошлости, 500 година од првог писаног помена 1516–2016.* Зборник радова. Ур. С. Рајић. Алексинац: Завичајни музеј Алексинац, 255–280.

Makuljević 2006: Nenad Makuljević. „Slika Drugog u srpskoj vizuelnoj kulturi XIX veka", у: *Istorija i sećanja, Studije Istorije svesti*, ur. O. Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 141 – 156.

Макуљевић 2006: Ненад Макуљевић. *Уметности и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Макуљевић 2007: Ненад Макуљевић. *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914).* Београд: Филозофски факултет.

Makuljević 2020: Nenad Makuljević. „Brutality and Banditry: Towards the Orientalist Imagery of the Balkans During the 19th Century", у *Годишњак за друштвену историју-Annual of Social History,* ур. М. Ристовић. Београд: Филозофски факултет – Катедра за општу савремену историју.

Mekenzi 1967: David MacKenzie. *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*. New York: Cornell University Press.

Милутиновић 1902: Д. Милутиновић, *Руско-турскират 1877 – 1878. године на Балканском полуострву, са 18 карата и скица, по руским изворима*, Београд: Штампарија Андре Јовановића, 1902.

Михајловић 1995: Љиљана Михајловић. Црква пуковника Рајевског, храм Светог Духа у Горњем Адровцу. *Нишки зборник за историјске, друштвене и природне науке.* Бр. 19. 91–100.

Siegfried 1993: Susan Locke Siegfried. „Naked History: The Rhetoric of the Military Painting in Postrevoulutionary France", *Art Bulletin*, vol. LXXV, No. 2, 235–258.

Smith 2003: Anthony D. Smith. *Chosen Peoples.* Oxford Univerity Press.

Поповић 2002: Ненад Поповић. Зидно сликарство и иконе храма Свете Тројице у Горњем Адровцу. *Трагања: годишњакк програма за мултидисциплинарна истраживања завичаја.* Бр. 5. 55–58.

Репринт 2011: *Илустрована ратна кроника: 1877–1878. Репринт издање.* Ур. М. Ј. Милићевић. Београд: Српски Генеалошки центар: Историјски институт.

Стевановић 2016: Зоран Стевановић. *Делиград – Шуматовац – Горњи Адровац.* Алексинац: Библиотека "Вук Караџић.

Стевановић 2017: Зоран Стевановић. „Подизање цркава у моравском срезу у периоду од ослобођења од Турака до Првог светског рата". *Капија поморавља у духовној историји српског народа.* Тематски зборник. Ур. С. Рајић, Г. Јашовић, И. Бецић, Љ. Васиљевић. Својново-Крушевац. 79–91.

Стевановић 2019: Зоран Стевановић. *Црква Свете Тројице у Горњем Адровцу – Спомен црква руском пуковнику Николају Николајевичу Рајвеском.* Алексинац: Центар за културу и уметности.

Стојановић 1998: Василије Стојановић. Црква Свете Тројице у Гроњем Адровцу. *Трагања: годишњак програма за мултидисциплинарна истраживања завичаја.* Бр. 1. 37–44.

Стојанчевић, Милићевић и др. 1981: *Историја српског народа књ. V-1.* Београд: Српска књижевна задруга.

Сојанчевић 2014: Владимир Стојанчевић. „Велика источна криза, Други српско-турски рат и ослобођење Јужне Србије 1877/78. године". *Историјска прошлост крајева Југоисточне Србије у периоду српске националне револуције 1804–1878. године*. Зборник радова. Ур. Бојана Димитријевић. Филозофски факултет у Нишу. 369–385.

Тимотијевић 2000–2001: Мирослав Тимотијевић. „Хероизација Песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану“, *Годишњак Града Беоīрада*, Музеј Града Београда, Београд, књ. XLVII – XLVIII, 187 – 211.

Тимотијевић 2001: Мирослав Тимотијевић. „Херој пера као путник: Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулūтура Доситеја Обрадовића“, *Наслеђе* II. Београд, 39–56.

Тимотијевић 2004: Мирослав Тимотијевић. Меморијал ослободиоцима Београда. *Наслеђе Завода за заūтиūу сūоменика културе īрада Беоīрада*, бр. 5. 9–34.

Шемјакин 2004: Андреј Шемјакин. Историја цркве Вронског у документима руских архива. *Архив: часоūис Архива Јуīославије*. Год. 5, бр. 1. 75–102.

Шемјакин 2006: Андреј Шемјакин. *Смрū īрофа Вронскоī*. Београд: Завет.

Шемјакин 2016: Андрей Л. Шемякин. „Памятники русским добровольцам 1876 г. в Алексинце и его окрестностях (Св. Роман, Горни Адровац, Руевица, Шуматовац)“, у: *Алексинац и околина у ūрошлосūи, 500 īодина од ūрвоī ūисаноī ūомена 1516–2016*. Зборник радова. Ур. С. Рајић. Алексинац: Завичајни музеј Алексинац, 237–255.

Teodora D. ANĐELKOVIĆ

HEROES OF THE BATTLEFIELD: THE CULT OF RUSSIAN SOLDIERS DURING THE SERBIAN-TURKISH WARS (1876–1878) IN SERBIAN 19TH CENTURY VISUAL CULTURE

Summary

The paper disscuses the making of the cult of Russian soldiers during the Serbian-Turskish wars (1876–1878). The making of heroes is not a spontaneous process, but a consequence of a deliberate and intentional memory making. Visual culture is an important part of that process. This paper analyses the making of the cult of Russian soldiers by focusing on the public monuments and illustrated periodicals. As in the case of public monuments in general, which took various forms in the visual culture of the 19th century, the monuments related to the Russian soldiers were also diverse. They memorialised collective identity of Russian volunteers in First Serbian-Turkish war (1876–1877) in a from of an obelisk or of churches that represent sacral memorial places. There are also memorials of a notable individual, collonel Nikolaj Nikolajevich Rajevski, who got several cenotaphs and whose funeral became a public manifestation. Besides monuments, illustrated news also played an important role in the making of the heores. These were imortant political and cultural factors in the 19th century. As a mass media they influenced the public opinion by publishing portraits of Russian soldiers and their biographies. Beside portraits, illustrated periodicals also published war images where the colective power of the Russian army was celebrated. The pictures of hard times for the army also emphasized their heroism. A peculiar illustration showing *Turkish attrocities* apeared in one of the analised illustrated periodicals. This kind of picture was carefully picked with the purpouse of inducing the sympathy of the readers for the victims, in this case Russians.

Key words: the cult of heroes, Russian soldiers, pictures of war, illustrated periodicals, monuments, Serbian-Turkish wars.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баūūине*, одобрен за штампу.

УДК 75.052.046.3(497.11)
726.54(497.11)
75.071.1 Крџалић Л.
75.071.1 Крџалић О.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44788

Прегледни рад

*Теодора Н. БРАДИЋ**
Филозофски факултет Универзитета у Београду

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТИХ АПОСТОЛА ПЕТРА И ПАВЛА У ВРЧИНУ – РАД ЛАЗАРА И ОЛГЕ КРЏАЛИЋ**

Апстракт: Иконостас цркве Светих Апостола Петра и Павла у Врчину припада типу високих иконостасних преграда и представља рад Лазара Крџалића, уметника школованог у Русији у периоду од 1878. до 1884. године. На осликавању иконостасне преграде уметнику је помогла и супруга Олга Крџалић. Иконостас је осликан 1896. године, а до сада није био детаљније разматран. У раду је анализиран сликарски програм, иконографија и конструкција иконостаса, чиме су сагледане сложене теолошке и уметничке идеје које су утицале на уобличавање иконостаса цркве у Врчину.

Кључне речи: иконостас, Лазар Крџалић, Олга Крџалић, црква Светих Апостола Петра и Павла, Врчин, црквена уметност, XIX век.

Прва црква у Врчину саграђена је током XVIII века као црква брвнара. Крајем XVIII и почетком XIX века изграђена је и друга црква од камена и ћерамиде која се налазила на месту Синђелићеве воде, а која је касније порушена. Изградња треће по реду цркве започета је 1830. године за време владавине кнеза Милоша Обреновића и посвећена је Светим Апостолима Петру и Павлу (Вујовић 1973: 114). Врчинску цркву описује и митрополит Михаило Јовановић, наводећи да је зидање храма започето 29. јуна 1830. године (Јовановић 1874: 7). За изградњу цркве коришћен је камен из Лештанског мајдана, остаци материјала Лештанског манастира и то по личном одобрењу кнеза Милоша Обреновића. Изградња цркве завршена је 1834. године (Вујовић 1973: 114). Натпис о подизању цркве и потоњој обнови налази се на западном зиду наоса и гласи:

> „Храм овај посвећен Св. Апос. Петру и Павлу сазида се 1830. године. За владе кнеза Милоша Обреновића, Митрополита Мелентија и свештеника Димитрија Остојића. Украшен и дограђен 1896. године настојањем свештеника М. Кузмановића и В. Петровића и тутора Мих. Јашића и Рад. Синђелића. Приложници:

* Докторанд историје уметности на Филозофском факултету Универзитета у Београду, teodorabradic96@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада RICONTRANS: Russian Icons Transfer Visual Culture, Piety and Propaganda: Transfer and Reception of Russian Religious Art in the Balkans and the Eastern Mediterranean (16th-early 20th century). Овај пројекат је добио средства од Европског истраживачког савета (ERC) у оквиру програма за истраживање и иновације Европске уније Хоризонт 2020 (споразум о донацији бр. 818791).

> Илија Хаџи Милутиновић Гарашанин, Велько Петровић Крантић, Исаило Петровић, Станојка Митрић, Светозар и Синђелија Крантић, Ђоко Јеремић, Велимир Вагић, Милоје Станковић. Торањ дозидан 1933. г. А храм обновљен и освећен на Петров-дан 1934. г. за владе Њ. В. Кр. Александра I Карађорђевића, Патријарха Српског Варнаве, Арх. Нам. II. Милојевића свешт. Добривоја Станојевића, Упр. одбора Д. Ж. Крантића, М. М. Јашића, М. И. Петровића, М. М. Митрића, В. М. Синђелића, П. Ј. Крантића, И. М. Вагића, И. Ј. Кнежевића, као спомен изгинулим Врчинцима у рату 1912-1918. г. Ова плоча узидана је 1908.г. за владе Њ. В. краља Петра I Карађорђевића, Њ. В. Митрополита Димитрија окружног протојереја Ник. Д. Божића свештеника врчинског Воје Т. Манчића и тутора Симе Кранттића и Владе Вагића Радојка Мирјана и Милош Антонијевић."[1]

Као што се у натпису наводи, на цркви су извршене поправке током 1896. године. Приликом обнове храма извршена је изградња припрате и хора, а приступило се изради новог иконостаса (Вујовић 1973: 115). Приликом замене старог иконостаса, који потиче из 1840. године, царске двери су пренете у цркву села Заклопаче, која се налази недалеко од Врчина. Остало је непознато шта се десило са осталим иконама (Вујовић 1973: 115). За осликавање новог иконостаса изабран је Лазар Крџалић.

Црква Светих апостола Петра и Павла конципирана је као једнобродна грађевина, са полукружном апсидом на истоку. Одликују је полукружне певнице на северној и јужној страни, које се не истичу са спољашње стране, док је на западу звоник. Унутрашњост цркве подељена је на три дела, припрату, наос и олтарски простор. У наосу цркве налазе се по три прозорска отвора, са северне и јужне стране. Црква је омалтерисана и покривена фасадом беле боје са спољашње стране. Поред главног улаза на западној страни, изнад кога се налази лунета без сликане представе, црква има бочне улазе са северне и јужне стране наоса.

За обнову врчинске цркве био је ангажован предузимач Цветко Митровић из Уба. Лицитација није била јавна, већ је припала поменутом предузимачу: „који је оправку морао извршити што пре како би живописац Лазар Крџалић могао по уговору на време иконостас наместити и пошто је предузимач врло солидан и сигуран."[2] Нажалост, документи који се тичу избора уметника и уговора за осликавање иконостаса су изгубљени.

Лазар Крџалић је своје школовање започео на иконописној школи Московско-сергијевске лавре. Затим је прешао у Московску Вишу уметничко-занатску школу, а своје студије је завршио на Петроградској академији. Школовао се у Русији у периоду од 1878. године до 1884. године (Рајчевић 1983; 266 Макуљевић 2007; 178 Симић-Миловановић 1938; 30). Уметник је сликао иконостасе у складу са српском богословском праксом, а у његовом раду су присутни елементи које је усвојио током свог образовања у Русији. Школовање Лазара Крџалића везано је за деловање митрополита Михаила Јовановића, који је током друге половине XIX века подржавао одлазак српских уметника на школовање у Русију. Митрополитов циљ био је да уметници буду формирани према православним иконографским предлошцима, како би

1 Део преписа је дат у: Вујовић 1973: 115.

2 Државни Архив Србије (=ДАС), Министарство просвете и црквених дела (=МПс-Ц), кутија (к) II, ред (р)VIII.

након повратка у Кнежевину, односно Краљевину Србију, стварали дела у православном маниру.[3] Залагање митрополита Михаила огледало се у помоћи око приступања у иконописну школу у Москви и Кијеву и финансијске помоћи уметницима који се школују у Русији. У прилог томе сведочи и писмо упућено од стране митрополита Михаила Јовановића Министарству просвете Кнежевине Србије, да се „Лазару Крцалићу одреди издржавање од 3-5 дуката месечно" (Савић 2008: 268). Након завршетка школовања Крцалић је осликао иконостасе храмова у Миријеву, Горњој Добрињи, Пирковцу, Врелу, Глоговцу, Иригу, иконостасе са подручја Неготинске Крајине, тачније у Букову и Тамничу, као и у многим другим храмовима (Макуљевић 2007; 178-179 Макуљевић 2012; 30 Пјевац 2012; 256-257). Лазар Крцалић је иконостасе често осликавао заједно са својом супругом Олгом, која је завршила Вишу женску школу у Београду и бавила се сликарством (Симић-Миловановић 1938: 28). Њих двоје су осликали иконостас цркве Светих Апостола Петра и Павла у Врчину, док су иконостас у Глоговцу осликали заједно са уметницима Живком Југовићем, као и са Полексијом и Стевом Тодоровићем (Симић-Миловановић 1938: 30).

Сл. 1. Иконостас цркве Светих апостола Петра и Павла у Врчину

3 Више о деловању митрополита Михаила Јовановића на школовање српских уметника у Русији видети: Макуљевић 2007;159-181 Рајчевић 1983; 263-274 Рајчевић 1983; 87-101.

КОНСТРУКЦИЈА ИКОНОСТАСА

Иконостасна преграда представља важан сегмент у украшавању православних храмова, која има улогу одвајања наоса од олтара. Појава иконостаса била је условљена литургијском наменом односно: „како би се сакрило свештенодејство од оних који не приступају ка светом причешћу" (Јовановић 1860: 20). Конструкција, декорација и иконографски програм иконостаса зависили су од многобројних фактора, попут укуса наручилаца, те симболичке и литургијске намене иконостасне преграде (Макуљевић 2008: 45). Једно од симболичког тумачења постављања иконостаса у храм, јесте представљање разлике између материјалног и чулног. Материјално представља све оно што се може видети и додирнути, док је духовно оно што се не може, већ се само умом може схватити (Вениамина, архиеп. Нижегор. и Арзамас 1857:31).

Иконостас цркве Светог Петра и Павла припада групи високих преграда, присутних у српским храмовима још од XVIII века на простору Карловачке Митрополије. Црквени великодостојници залагали су се за подизање високих иконостасних конструкција, па је и врчински иконостас урађен у складу са тим (Макуљевић 2006: 194). У Кнежевини/Краљевини Србији подизани су такође и ниски иконостаси са сажетим иконографским програмом, који су рађени по узору на средњи век, а развијани под утицајем Михаила Валтровића (Макуљевић 2007: 184).

Не може се поуздано утврдити ко је био задужен за дрворезбарске радове на врчинском иконостасу. Постоји могућност да је то био управо Лазар Крцалић, попут иконостаса цркве у Тамничу, где је уметник био заслужан поред столарских и за дрворезбарске и позлатарске радове (Пјевац 2012: 256). Конструкција иконостасне преграде је урађена у неокласицистичком духу, једноставне формулације, браон боје, са белим стубовима и златним елементима резбарије. На иконостасној конструкцији представљени су многобројни флорални мотиви, попут цвећа, лишћа и винове лозе. Присуство неокласицистичких елемената, као и бело-златне декорације, указује на укус наручилаца у унутрашњој декорацији храмова у Кнежевини/Краљевини Србији, који је био присутан и веома доминантан током XIX века (Макуљевић 2006: 184-185). Поред тога, златна боја често је била присутна на иконостасним преградама, што се може тумачити кроз хришћанску симболику и једно од њених значења Господње славе и божанске светлости (Зарић 2009: 226). Приметна је богато позлаћена декорација царских двери, што је у складу са симболиком и литургијском функцијом које оне имају током богослужења (Костић 2022: 284). Велика пажња је посвећена дрворезбарској обради царских двери, на којима су представљени различити флорални елементи. Царске двери се завршавају медаљоном на коме се налази крст, док се са обе стране медаљона налазе вазе са цвећем. Овакав мотив је имао за циљ да истакне царске двери као врата раја, али и да истакне искупитељско Христово страдање и његову Божанску љубав, као и Богородичино зачеће (Костић 2018: 152). У средишњем делу иконостаса је постављена икона која је у размерама већа од осталих. Постављање веће средишње иконе има за циљ да нагласи вертикалну поделу иконостаса,

која креће од царских двери, а завршава се крстом на врху. Истицање централне иконе на иконостасу је прихваћено током 60-их година XVIII века на подручју Карловачке митрополије. Таква концепција је остала и током XIX века на простору Београдске митрополије (Тимотијевић 1996: 98). Иконостас се завршава крстом, које је употпуњено копљима.

Иконостас врчинске цркве осликан је у складу са српском богословском традицијом, која се у великој мери ослањала на руску, посебно имајући у виду да су руске духовне академије биле водећи центри школовања српских богослова током XIX века (Пузовић 2017: 416). У том периоду, у руским духовним центрима био је негован историјски модел иконописа, који је на подручју Београдске митрополије пренет путем иконописаца школованим у Русији. Иконографске представе које су уметници сликали биле су у складу са правилима академског сликарства, а композиције су морале бити реалистично приказане (Макуљевић 2005: 25).[4] Овакав модел иконописа је Лазар Крцалић усвојио током школовања у Русији и у складу са тим је осликао врчински иконостас. Једино одступање од реалног историјског догађаја у Крцалићевом раду јесу елементи симболизма, које је примењивао на појединим иконама (Макуљевић 2007: 258).

ПРОГРАМСКО РЕШЕЊЕ ИКОНОСТАСА

Иконостас цркве у Врчину састоји се од деветнаест икона, осликаних техником уља на платну, причвршћених на дасци. Конципован је по хоризонтали трозонски. Прву зону чине престоне иконе, на којима су по уобичајеном распореду представљени Исус Христос и Пресвета Богородица са малим Христом. Средиште ове зоне чине царске двери, на којима је приказана сцена Благовести Богородици, док је на надверју представљена сцена Тајне вечере. На северним бочним дверима приказани су патрони којима је посвећен храм, Свети апостоли Петар и Павле. На надверју са северне стране иконостаса представљена је сцена Крштења Исуса Христа. На јужним дверима је Свети Стефан архиђакон, изнад кога је на надверју сцена Успења Пресвете Богородице. На иконостасу су у другој зони приказане сцене из циклуса Великих празника, које фланкирају представе Светог Николе и Светог Јована Претече. Од Великих празника приказане су сцена Васкрсења Христовог у средишњем делу, док су северно и јужно сцене Рођења Христовог и Вазнесења Господњег. Трећу зону чини приказ Распећа Христовог, које је фланкирано Пресветом Богородицом и Јованом Богословом. Испод Распећа налази се икона Оплакивања Христовог. Са северне стране је приказан Свети арханђел Михаило, док је са јужне представљен Свети Георгије.

У средишњем делу прве зоне налазе се царске двери. На њима су представљене Благовести Богородици, као сцена која се одвија у ентеријеру. На северним вратницама царских двери је приказан арханђел Гаврило (сѵ а҃рх҃ гаврилъ.) у гесту обраћања Богородици, са белим крилима. Обучен је у жуту хаљину, преко које пада плави химатион. Представљен је као голобради младић, у благом искораку,

4 Више о руском моделу иконописа видети: Макуљевић 2007: 159-181.

који у десној руци држи крин, док левом руком показује према небу. Пресвета Богородица (Ⱌⰱ ⰘⰅ) представљена је на десним вратницама, са свитком у десној руци, на коме се не налази натпис, док јој је лева рука подигнута. Богородица је обучена у тамно плаву хаљину и црвено бели мафорион. Ореол Пресвете Богородице осликан је у виду светлосних зрака. Овакво осликавање ореола потиче још из барокне уметности, а о оваквом начину приказивања се полемисало приликом осликавања Саборне цркве у Нишу, уметника Ђорђа Крстића (Макуљевић 2006: 185).[5] Лазар Крцалић је изоставио приказ Светог Духа, који се представља у виду голуба, а који се углавном налази укључен у сцену Благовести.

Сл. 2 Икона Благовести

5 О полемици о православности видети: Макуљевић 2007: 112-141.

У првој зони истичу се престоне иконе, које су носиоци важне литургијске функције и означавају место где се свештеник моли за време богослужења (Костић 2022: 326). Икона Исуса Христа смештена је јужно од царских двери. Христос је приказан фронтално, како стоји на облацима, са браон косом која је до рамена и кратком брадом. Обучен је у хитон црвене боје, преко које је плаво-зелени химатион, обрубљен златом. Христос десном руком благосиља, док у левој руци држи књигу на којој је знатно оштећен натпис из јеванђеља: аꙁъ єсмь свѣтъ рⷭ ходай мнѣ неиꙗ* ходити во тмѣ но имать свѣтъ животный (Јв. 8, 12; Мт. 11, 29).

Са северне стране прве зоне налази се икона Пресвете Богородице, приказане у стојећем ставу, такође на облацима. Обучена је у светло плаву хаљину преко које се налази црвени мафорион. Богородица у наручју држи малог Христа, одевеног у белу хаљину, коме су широм раширене руке. Старија истраживања показују да су се Олга и Лазар Крцалић потписали на престоним и бочним дверима. Међутим, данас њихови потписи нису више видљиви. Престоне иконе су претрпеле већа оштећења, посебно на позадини и ореолима светитеља, који су потпуно уништени услед неадекватне рестаурације. Вероватно су том приликом уклоњене сигнатуре светитеља, као и потписи уметника (Вујовић 1973: 115). Старији сликани слој, који је такође био златне боје, назире се уз рубове Богородичине хаљине и леве руке малог Исуса Христа. Овакво колористичко решење позадина Крцалић примењује и на престоним иконама у манастиру Светог Арханђела Гаврила у Пирковцу, црквама Светог Петра и Павла у Лешници и Свете Тројице у Тамничу.

На северним бочним дверима приказани су патрони храма Свети апостоли Петар и Павле (**н : ап : петръ ап павел*). Фигуре светитеља у стојећем ставу налазе се у пејзажу који заузима дно иконе, док је у горњем делу представљено небо. Свети Петар је представљен на типолошки начин, као старац са седом косом и брадом, одевен у плави хитон и браон химатион, који у рукама држи затворену књигу. Свети Павле је одевен у зелени хитон, преко кога је црвени химатион. У левој руци држи атрибут свог мучеништва, односно мач, док у десној руци држи свитак на коме се налази натпис: аꙁъ убо/ имѫжъ іѵ/дианинъ/ роднвьисѧ/ въ тарсѣ кн/ликінст (Дела апостолска 22, 3). Ореоли апостола су означени танком линијом. Идентично иконографско и колористичко решење Лазар Крцалић користи и на престоној икони цркве Светих Апостола Петра и Павла у Лешници.

На јужним дверима је представљен Свети Стефан Архиђакон (св *рхидьѧконъ стєфанъ), у ентеријеру на тамној позадини. Приказан је у стојећем ставу, као младић са дугом браон косом, који десном руком придржава орар, док му је лева рука раширена. Одевен је у архијерејску одежду беле боје, са златним бордурама. Ореол светитеља назначен је линијом.

Изнад царских двери приказана је сцена Тајне вечере. У средишњем делу композиције је Исус Христос, са ореолом из кога излазе зраци. Представљен је тренутак када Христос десном руком благосиља, док у левој руци држи хлеб. Испред њега се налази правоугаони сто на коме су вино и тацна. Са леве стране Исуса Христа је представљено седам апостола, док је са десне стране њих шест. Јуда је истакнут у првом плану, са леве стране иконе. Представљен је са погнутом главом и врећом новца у десној руци. Сцена је смештена у затвореном простору, док се у позадини назире пејзаж. Ефекат театралности је постигнут и приказом завесе у горњем левом углу иконе.

На надвержју са северне стране је приказана сцена Крштења Христовог. На левој обали представљен је Свети Јован Крститељ. Светитељ је одевен у смеђи мелот од камиље длаке, преко кога се налази огртач тамно плаве боје. Руке су му испружене изнад главе Христа, који стоји у реци Јордан. Њеова фигура обавијена је у бело платно око бедара, са преклопљеним рукама на грудима и благо погнутом главом. На другој страни обале је представљена фигура анђела са белим крилима, одевеног у белу хаљину, који у рукама држи тканину. На врху сцене је Свети Дух у виду белог голуба. Ореоли светитеља су представљени танком линијом. Овакво иконографско приказивање Крштења Христовог преузето је у српској уметности током XVIII века и у великој мери се разликује од средњовековног приказивања сцене. Наиме, за разлику од средњовековног иконографског решења на којима се вода представља до Христових рамена, на икони је вода приказана до Христових колена (Тимотијевић 1989: 104).

Са јужне стране надвержја представљена је сцена Успења Пресвете Богородице. У средишњем делу композиције је Богородица на одру, прекривена покривачем. Богородица је окружена апостолима, који су приказани у жалости, погнутих глава. Са десне стране иконе, у првом плану се издваја фигура Светог Павла у тренутку кађења. У крајњем левом делу је приказана велика свећа која гори и обасјава Богородичину главу. На сцени је изостао приказ Исуса Христа који држи Богородичину душу, који се среће у традиционалном приказивању представе. За разлику од средњовековног приказивања сцене испред куће Јована Богослова, где се овај догађај и одиграо, Богородичино Успење је приказано у затвореној просторији. Елементи попут прекривача уместо покрова, као и затворена просторија, допринели су да сцена буде трансформисана у представљање Богородичине смрти (Тимотијевић 1989: 128). Лазар Крцалић је на икони нагласио тренутак Богородичине смрти тако што је изоставио приказе Христа у централном делу и Богородичиног Вазнесења у горњем делу иконе, те истакао Богородичино лице сиво-белим тоновима, за разлику од инкарната осталих фигура присутних у сцени.

Централну композицију друге зоне врчинског иконостаса представља сцена Васкрсења Христовог. Приказан је Христос који у благом искораку стоји на плочи отвореног гроба, положеној на земљу. Десном руком благосиља, док у левој руци држи црвени барјак. Његов ореол је приказан у виду светлости. Иза Христа, у десном делу сцене приказане су три мироносице у пејзажу. У првом плану композиције истакнут је анђео, који посматра чин Васкрсења. Смештен је у леви угао сцене, док је иза њега приказана стена. Присуство стене указује на археолошку реконструкцију библијског догађаја, заснованог на томе да је Христов гроб био уклесан у стени (Макуљевић 2006: 187). Важно је напоменути да је у другој половини XIX века у Русији постојало велико интересовање научника за истраживање и проучавање античких споменика и древне руске уметности. Током 60-их година почела су да се оснивају различита друштва која су се бавила питањима античког сликарства и архитектуре, попут Друштва древне руске уметности, које је основано 1864. године са циљем изучавања античких споменика (Армеева 2013: 100-102). У иконописној школи Московско-сергијевске лавре се инсистирало на древном руском иконопису (https://stsl.ru/news/all/ikonopisnoe-delo-troitse-sergievoy-lavry-1764-1917-gg).

Са тиме је био упознат и Лазар Крџалић за време својих студија, што је свакако у великој мери утицало на уметника.

Северно од централне иконе налази се сцена Христовог Рођења (рождество христово). Композиција је у виду приказа поклоњења пастира, смештена у пећини иза које се назире пејзаж. На десној страни иконе је Пресвета Богородица, одевена у црвену хаљину и плави химатион, са зеленим мафорионом на глави, док је њен ореол насликан у виду светлости. Богородица у крилу држи новорођеног Христа. На левој страни иконе су пастири који се клањају Христу, као и Јосиф који је у првом плану. Јосиф је на икони приказан као заштитник свете породице, за разлику од средњовековних приказа на којима је био само посматрач догађаја рођења Христовог. Овакав начин представљања Јосифа преузет је у барокној уметности, како би се нагласила емоционална топлина (Тимотијевић 1989: 99). Иконографско и колористичко решење Христовог рођења идентично је као и на иконама празничног реда иконостаса у Тамничу и Лешници. Лазар Крџалић је иконостасе у поменутим црквама осликао пар година након храма у Врчину (Макуљевић 2007: 178).

Сл. 3. Икона Васкрсења Христовог

Јужно од централне иконе друге зоне је приказано Вазнесење Господње (вознес *** **споднѣ). У горњем делу композиције је Исус Христос, одевен у ружичасти хитон и тамно плави химатион са раширеним рукама. Христос је приказан како стоји на сиво смеђем облаку, који има за циљ да споји земљу

и небески догађај (Тимотијевић 1989: 108). У доњем делу иконе је осам апостола, док је у средишњем делу фронтално приказана Пресвета Богородица која је у ставу оранте. Са леве стране је један од апостола у клечећем ставу и у полупрофилу, док је у крајњем десном углу представљен апостол Петар. Апостоли и Богородица су приказани са уздигнутим главама, како посматрају чин Вазнесења Христовог.

На крајњем северу друге зоне је икона Светог Николе (ѕв: оцъ николай). Светитељ је обучен у окер-плаву архијерејску одежду. На његовом врату приказан је златни ланац са панагијом. У левој руци држи затворено јеванђеље, док десном руком благосиља. Иза Светог Николе, са леве стране, насликана је икона Исуса Христа испред које је постављено кандило. На десној страни композиције је представљена велика упаљена свећа. Иконографски приказ Светог Николе има сличности са престоном иконом у манастиру Букову, чији је аутор такође Лазар Крцалић, посебно ако се узме у обзир приказ Христове иконе и кандила у позадини, као и ефекат полутаме који је уметник применио. Поред тога, на лику Светог Николе истичу се јаке карактерне црте лица и изражени психолошки елементи, које је Крцалић усвојио током својих студија у Русији (Макуљевић 2007: 179).

Последња у низу је икона са представом Светог Јована Крститеља, чији натпис није читљив,. У пејзажу, покрај реке, светитељ је представљен у полупрофилу. Десна рука му је на грудима, док у левој руци држи крст на дугачком штапу. Светитељ је одевен у окер мелот од камиље длаке, преко кога је огртач браон боје. На лику Светог Јована је приметно изражен психолошки моменат. Приказ Светог Јована Крститеља у пустињском пејзажу има за циљ да верницима пренесе морално-дидактичку поруку вере у Бога. Представа пустињског пејзажа симболизује место молитве, самоће, као и сусрета са Богом оних који су одабрани (Костић 2008: 159). Такође, аскетски лик Јована Крститеља одговара описима светитељевог лика, који је био често истицан у руском и српском богословљу у другој половини XIX века (Макуљевић 2006: 186).

У средишњем делу треће зоне иконостаса налази се крст на којем је представљено Распеће Христово. Распети Христос представљен је наг и обавијен перизомом на бедрима. Поред склопљених очију и погнуте главе, како би биле наглашене Христове муке, приказане су и ране на његовим рукама и ногама из којих тече крв. Представљање крви засновано је на евхаристолошком значењу и указује на Христа као Искупитеља који се жртвовао како би спасио човечанство Тимотијевић 1996: 117).

Испод Распећа приказано је Оплакивање Христово, смештено у кружном медаљону. У средишњем делу композиције је мртво Христово тело, постављено испред крста на који су наслоњене мердевине. Сцена је приказана у тамном пејзажу, док се светлост назире у средишњем делу. Христово тело, обавијено белим платном, придржава Пресвета Богородица која га оплакује. Код Христових ногу представљен је Јован Богослов, уздигнуте главе. Десна рука му је на грудима, док је левом руком прекрио очи. Приказ сцене је сажет и нису представљени остали учесници који су присуствовали догађају, попут Јосифа, Никодима, Марије Магдалене, Саломије и Марије Јаковљеве (Тимотијевић 1987: 57).

Распеће фланкирају иконе сведока његовог страдања. Са северне стране је фигура Пресвете Богородице, која је окренута према Распећу. Богородица је приказана у стојећем положају, са раширеним рукама. Обучена је у црвену хаљину и плави мафорион, док је око Богородичине главе насликан ореол. Са јужне стране је Свети Јован Богослов, такође у стојећем положају, одевен у црвени хитон и зелени химатион. У десној руци држи свитак, док левом руком придржава химатион. Светитељ је приказан са благо погнутом главом и склопљеним очима. Обе фигуре су постављене у пејзажу, иза кога се назире град Јерусалим.

Трећа зона иконостаса завршава се иконама арханђела Михаила са северне стране и Светог Георгија са јужне. Свети арханђел Михаило приказан је на златној позадини, као младић дуге смеђе косе. Обучен је у светлозелену хаљину преко које је ружичасти плашт, а на њему се истиче и војнички оклоп браон боје. Светитељ у левој руци држи штит, док му је у десној руци мач. Оваква представа Светог арханђела Михаила симболише га као персонификацију милитантне цркве која побеђује над јересима (Тимотијевић 1996: 310). Тумачење приказа Светог Михаила објашњава и митрополит Михаило Јовановић у својој беседи:

„После падања злих духова и нарушења мира небеског, појави се и тамо потреба и ратовања са злом и безбројна множина добрих ангела образовала се у полкове воинства небесног, коима је начелник Архистратиг Михаил, који се због тога и представља на икони наоружан“ (Јовановић 1865: 15-16).

Са јужне стране је представљен Свети Георгије, као младић, кратке смеђе косе. Обучен је у ратничку опрему, са браон оклопом за који је закачен мач, а преко десног рамена му пада тамно плави плашт. На глави Светог Георгија је приказан венац са драгим камењем и ореол који је означен у виду танке линије. Десна рука му је на грудима, док у левој руци држи копље. Приказан је у пејзажу, на коме доминирају зелени и жуто-окер тонови.

Сл. 4 Трећа зона иконостаса

Репертоар иконостаса цркве Светих Апостола Петра и Павла носи сложене поруке, које се могу ишчитати по хоризонтали, али и вертикали која почиње представом Благовести у доњем делу, а употпуњена је Тајном вечером, Васкрсењем Христовим, Оплакивањем и на крају Распећем. Програм у првој зони иконостаса сведен је на најзначајније престоне иконе, Пресвете Богородице и Исуса Христа. Приказ Благовести налази се на царским дверима, а како би се истакло литургијско значење програма, представа је употпуњена Тајном вечером изнад. Јужне бочне двери носе представу Светог архиђакона Стефана, што је у складу са функцијом које оне имају, односно наменом за улазак и излазак ђакона у олтар (Макуљевић 2006: 178). Икона патрона храма Светих апостола Петра и Павла заузела је северне бочне двери, на којима се уобичајно налази представа арханђела Михаила, која је померена и налази се у трећој зони иконостаса.

Сцене из циклуса Великих празника нису постављене хронолошки, а њихов број је сведен само на одабране догађаје. У првој зони смештене су представе Крштења и Успења Пресвете Богородице, уклопљене у бочна надверја. Центар друге зоне чини икона Васкрсења, која је у размерама већа у односу на остале иконе. Оваква формулација средишње иконе, представља редовно решење иконостаса XIX века, чиме је истакнут централни догађај хришћанске историје. (Макуљевић 2006: 190-191). Васкрсење фланкирају иконе са композицијама Рођења Христовог и Вазнесења. Поред су придодате иконе Светог Николе и Светог Јована Крститеља. Икона са представом Светог Јована Крститеља углавном се поставља у ред престоних икона, како би се добила Деизисна форма (Костић 2022: 327). Међутим, услед недостатка простора у престоном реду, фигура Светог Јована померена је на крајњи југ друге зоне. Иконостас се завршава Распећем, који представља важан сегмент у симболичком значењу, односно представља Христово страдање, васкрсење, као и победу хришћанства (Костић 2022: 285). Фигуре Богородице и Јована Богослова постављене су поред Распећа чиме формирају Деизисну форму, која је употпуњена сценом Оплакивања Христовог у средишњем делу. Такође, на иконостасу се нашла и фигура Светог Георгија, светитеља који је веома поштован у српском народу. Његово појављивање веома је често у престоном реду иконостаса (Костић 2022: 329). Услед недостатка простора, икона Светог Георгија пребачена је у трећу зону иконостаса, насупрот иконе арханђела Михаила.

ЗАКЉУЧАК

Иконостас врчинске цркве представља једно од репрезентативнијих дела Лазара Крџалића, уметника који је током свог школовања у Русији прихватио актуелна дешавања руске сакралне уметности и примењивао их након повратка у земљу (Макуљевић 2007: 179). Иконе за иконостас врчинске цркве је радио у заједници са супругом Олгом Крџалић, као на иконостасу цркве Свете Тројице у Тамничу. На иконостасу у Тамничу је Олга Крџалић насликала северне и јужне двери, што се закључује на основу њеног потписа (Пјевац 2012: 256). Међутим, не може се поуздано утврдити које иконе је на врчинском иконостасу осликала самостално Олга Крџалић. Највероватније је Олга насликала бочне двери, што се може закључити на основу старијих

истраживања и примера иконостаса у Тамничу. Иконостас храма у Врчину осликан је складу са богословским схватањима у Кнежевини/Краљевини Србији друге половине XIX века. Златна позадина заступљена је само на престоним иконама. На представама које нису приказане у ентеријеру назиру се пејзажи са плавим небом и окер тоновима, док је позадина иконе Васкрсења Христовог у окер тоновима, са наглашеним зрацима који излазе из Христовог ореола. На композицијама које су представљене у затвореном простору, као и на сцени Оплакивања Христовог, уметник ефектом полутаме наглашава драматичност приказаног тренутка. Посебно умеће Лазара и Олге Крцалић представља обрада драперије, која је наглашена сенкама, као и исказивање психолошких елемената на лицима светитеља. Ликовна поетика је у складу са академским сликарством и реалним историјским приказима догађаја и светитеља, које је Лазар Крцалић донео са школовања. У уметниковом раду су присутни раносимболичким мотиви, што је посебно приметно на икони Богородичиног Успења и приказу Светог Николе. Лазар Крцалић на врчинском иконостасу није донео нова програмска и иконографска решења у приказивању светитеља, што се може закључити сагледавањем уметниковог целокупног опуса. Наиме, могу се пронаћи аналогије у приказивању одређених сцена у ранијим, али и каснијим радовима Лазара Крцалића. То је случај са представом Светог Николе, која са одређеним иконографским елементима понавља решење из манастира Букова. Пар година након настанка врчинског иконостаса, уметник је осликао иконостасе у Тамничу и Лешници, где је применио исто иконографско решење приказивања сцене Христовог Рођења. Идентичан иконографски предложак за приказивање Светих Апостола Петра и Павла, Крцалић користи на иконостасима у Врчину и пар година касније у Лешници. То може указивати на добар пријем врчинског иконостаса у црквеним круговима.

*

Величина иконостасне преграде цркве Светих Апостола Петра и Павла је условила иконографски репертоар и одабир икона са најистакнутијим светитељима, као и најзначајнијих сцена из црквене историје. Иконостас припада типу високих иконостасних преграда који су присутни у српским храмовима на подручју Београдске митрополије у XIX веку. Формулисан је у складу са својом симболиком, литургијском потребом и догматском поруком које приказане сцене на иконама носе. Неокласицистички елементи на иконостасу, примена иконографских решења које је уметник прихватио током свог школовања у Русији и његово прилагођавање наручиоцима, указују да уобличавање врчинског иконостаса следи праксу која је устаљена у Кнежевини/Краљевини Србији током друге половине XIX века.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни Архив Србије (ДАС)
Министарство просвете и црквених дела – Црквено одељење (МПс – Ц)

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

https://stsl.ru/news/all/ikonopisnoe-delo-troitse-sergievoy-lavry-1764-1917-gg (12.4.2023)

ЛИТЕРАТУРА

Армеева 2013: Людмила Алексеевна. *Иконописная школа троице-сергиевой лавры в контексте воздрождения традиционного иконописания (середина XVIII– начало XXI),* Череповец, 2013.

Вујовић 1973: Бранко Вујовић. *Црквени споменици на подручју града Београда, шире подручје града,* књ. II Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Јовановић 1860: Михаило Јовановић. *Црквено богословие или цврквесловие за ученике виши разреда,* Београд: у правительственой књгопечатньи.

Јовановић 1865: Михаило Јовановић. *Пастирске беседе војницима,* Београд: Државна штампарија.

Јовановић 1874: Михаило Јовановић. *Православна Србска црква у Књажеству Србіи,* Београд: Државна штампарија.

Зарић 2009: Ирена Зарић. „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда." *Зборник Матице српске за ликовне уметности,* (св. 37), Нови Сад: Матица српска.

Костић 2018: Ана Костић. „Иконостас цркве Сошествија светог духа у Крагујевцу." *Споменица два века старе цркве у Крагујевцу (1818-2018)*, Крагујевац:Каленић (Крагујевац:Графостил).

Костић 2022: Ана Костић. *Црквена уметност у Кнежевини Србији (1830-1882),* Београд: Центар за визуелну културу балкана.

Макуљевић 2005: Ненад Макуљевић. „Иконопис Врањске епархије 1820-1940." *Иконопис Врањске епархије,* Мирослав Тимотијевић - Ненад Макуљевић (ур.), Београд: Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века; Врање: Епархија врањска Српске православне цркве.

Макуљевић 2006: Ненад Макуљевић. *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту,* Велико Градиште: Српска православна црквена општина.

Макуљевић 2007: Ненад Макуљевић. *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914)*, Београд, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века.

Макуљевић 2008: Ненад Макуљевић. "Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању." Ненад Макуљевић (ур.) *Саборни храм Свете Тројице Врање 1858-2008,* Врање: „Фонд Свети Прохор Пчињски" Православне епархије врањске.

Макуљевић 2012: Ненад Макуљевић. "Црква Сошествија Светог Духа и црква Свете Ане у Глоговици." Ненад Макуљевић (ур.) *Сакрална топографија Неготинске Крајине,* Неготин: Музеј Крајине.

Пјевац 2012: Јелена Пјевац. "Црква Свете Тројице у Тамничу." Ненад Макуљевић (ур.) *Сакрална топографија Неготинске Крајине,* Неготин: Музеј Крајине.

Пузовић 2017: Владислав Пузовић. *Руски путеви српског богословља, школовање Срба на руским духовним академијама 1849-1917,* Београд: Службени гласник.

Рајчевић 1983: Угљеша Рајчевић. "Како су се школовали српски уметници с краја 19. века." Београд, друштво историчара уметности Србије.

Рајчевић 1983: Угљеша Рајчевић. "Митрополит Михаило и школовање српских ђака у Русији." *Зборник за ликовне уметности,* (св. 19), Нови Сад: Матица српска.

Савић 2008: Мирјана Савић „Школовање српских ђака у Русији и митрополит Михаил" *Живот и дело митрополита Михаила (1826-1898)*, Димитрије Стефановић (ур.), Београд: САНУ.

Симић-Миловановић 1938: Зора Симић-Миловановић. *Сликарке у српској историји уметности,* Београд: Слобода.

Тимотијевић 1987: Мирослав Тимотијевић. „Први српски штампани антиминси и њихови узори." *Зборник Матице српске за ликовне уметности,* (св. 23), Нови Сад: Матица српска.

Тимотијевић 1989: Мирослав Тимотијевић. „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности" *Зборник Матице српске за ликовне уметности* (св. 25), Нови Сад: Матица српска.

Тимотијевић 1989: Мирослав Тимотијевић. *Српско барокно сликарство,* Нови Сад: Матица српка.

Тимотијевић 1996: Мирослав Тимотијевић. *Црква Светог Георгија у Темишвару,* Нови Сад: Матица српска.

Teodora N. Bradić

ICONOSTASIS OF THE CHURCH OF SAINTS PETER AND PAUL THE APOSTLES, IN VRČIN - WORK OF LAZAR AND OLGA KRDŽALIĆ

Summary

The paper analyzes the iconostasis of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul, located in Vrčin. The iconostasis was painted in 1896 by Lazar Krdžalić, an artist who studied in Russia for about six years. The artist began his studies at the icon painting school in Moscow, and finished at the Saint Petersburg Academy of Fine Arts. His wife, Olga Krdžalić, helped him paint the iconostasis.

The size of the iconostasis partition of the church in Vrčin influenced the iconographic repertoire and the selection of icons with the most prominent saints. The images on the iconostasis are read horizontally, starting from the lower zone and the most important throne icons. In the first and second zones, the most important events from the cycle of major holidays are shown. The Resurrection of Christ is depicted in the central part of the second zone. The icon is larger than other icons, which was intended to highlight the most important event in Christian history. Icons of St. Nicholas and St. John are attached to the scenes from the Great Holidays cycle. The high iconostasis partition ends with a cross on which the Crucifixion is depicted, carrying important symbolic meaning. The crucifixion is completed with the figures of the Virgin Mary, John the Baptist, Michael the Archangel, Saint George, and the scene of the Lamentation of Christ.

The iconostasis of the church in Vrčin was painted following Serbian theological practice, heavily influenced by Russia during this period. The application of the iconographic solution that Lazar Krdžalić adopted during his schooling in Russia and its adaptation to the clients indicate that the design of the Vrčin iconostasis follows the practice that was established in the Kingdom of Serbia during the second half of the 19th century.

Key words: iconostasis, Lazar Krdžalić, Olga Krdžalić, Church of Saints Peter and Paul, Vrčin, church art, 19th century.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 398.3(=135.1)(497-11)
323.15(=135.1)(497.11-11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44144

Оригинални научни рад

*Ена С. МИРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ ВЛАШКЕ КУЛТУРЕ И ОБИЧАЈА У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ**

Апстракт: Рад је написан на основу одговарајуће историографске и етнографске литературе и бави се обичајима и културом Влашке заједнице на територији Источне Србије. Влашко становништво, које се на овом простору населило током 18. и 19. века, из Румуније и Угарске, очувало је и до данас своју традицију која се битно разликује од српске. Источна Србија је позната по влашким обичајима, који су неминовно повезани са употребом магије која је увек била неодвојив део влашке културе, али и народне медицине у овим крајевима. У овом раду настојали смо да издвојимо најзначајније обичаје и веровања Влаха, који су се очували до данас.

Кључне речи: Источна Србија, Власи, култура, историја, традиција, влашка магија.

Територија Источне Србије кроз историју је била позната по присуству влашког становништва, о чијем се пореклу мало зна. Домаћа историографија прави разлику између влашког становништва које се помиње у средњем веку и које је заправо српског порекла и потиче из планинских крајева српске и босанске државе и „Влаха" које се у ове крајеве досељавају током XVIII и XIX века из различитих крајева Румуније и Угарске (Ђорђевић 2010: 75).

Средњовековно влашко становништво се по обичајима, вери, култури и језику није разликовало од српског са којим се касније и стопило у потпуности. За разлику од њих Власи који се насељавају из Румуније, служе се романских говором и имају етничку сродност са Румунима. Њихово порекло је магловито, неки истраживачи мисле да потичу од трачког или пак илирског становништва, мада је најпрецизније тврдити да највероватније припадају различитим етничким групама које су настањивале Балкан још у предримском периоду.

У североисточну Србију Власи су дошли из различитих крајева и деле се на две групе: Унгрујане и Царане. Унгрујани су дошли са простора Угарске (Трансилванија и Банат), док су Царани дошли из Влашке и Молдавије. Унгрујани су се бавили земљорадњом и углавном су населили области Браничева и Звижда, а њихов утицај се осећао и у области Црне Реке и Тимока. Царани су дошли истовремено када и Унгрујани и населили су област Тимока и Црне Реке, крупајско-крепољинску котлину

* Научни сарадник, ena04111986@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

и Хомоље (Ђорђевић 2010: 78). Процеси њиховог насељавања траје током читавог XIX века, када долази до преплитања и међусобних утицаја као и асимилације са домаћим српским становништвом.

Са друге стране већ почетком XX века долази и до претензија Румуније на простор који су насељавали Власи и пропагирања става да је влашко становништво заправо румунско те да би ови крајеви због тога требало да припадну Румунској држави. Прва таква значајнија иницијатива јавила се после Првог светског рата, у „Меморандуму Румуна Србије" изнетом на Мировној конференцији у Паризу 1919. године (Раковић 2015: 289). Аутор меморандума био је Влах, Атанасије Поповић, а на основу текста виде се геополитичке аспирације Румуније на простор четири округа које је насељавалао влашко становништво у Источној Србији (тимочки, моравски, пожаревачки и крајински). Српске интересе заступао је етнолог, професор Тихомир Ђорђевић, који је објавио и књигу „Истина о Румунима у Србији". Водећи се управо чињеницом да је дошло до асимилације са српским становништвом професор Ђорђевић је истакао да су Власи прихватили српски идентитет, породичну славу и богослужење, као и да су били укључени у школски систем и да нису посматрали Румунију као своју матицу (Раковић 2015: 293).

Ову тезу потврђује и чињеница да без обзира што су имали свој језик и културу карактеристично је да се влашко становништво у Источној Србији у свим пописима у првој половини XX века изјашњава као српско или југословенско. Пописи становништва у међуратном периоду не доносе категорију влашког становништва. Наиме, у пописима 1921, 1931, нико се није изјаснио као Влах нити се помиње овај термин.

Румунски иредентизам, добио је нови замах током Другог светског рата у активностима организације „Ваља Тимокулуј". На њеном челу били су свештеник Ђорђе Сувејкић и учитељ Крста Сандуловић. Подршку су добијали из Румуније, а главни центар агитације био је Турн Северин. Влахе који су потписивали да желе уједињење са Румунијом снабдевали су новцем, намирницама и пропагандним материјалом. Уживали су и наклоност Букурешта, док је у румунском посланству у окупираном Београду наставио да делује Атанасије Поповић, писац Меморандума, након Првог светског рата (Раковић 2015: 298). Влашки заробљеници у немачком логору крај Темишвара који су пристали да се изјасне као Румуни, добили су посебан третман: пребачени су у румунски логор у коме су уживали много веће привилегије, при томе су положили и заклетву служења румунском краљу. Ипак, безобзира на јаку румунску агитацију нарочито у првим ратним годинама (1941–1942), оваква пропаганда у североисточној Србији није дала очекиване резулатате, па је већ почетком 1942. године затворена Сувејкићева канцеларија у Турн Северину. Крста Сандуловић је наставио до 1944. године да води прорумунску пропаганду у североисточној Србији (Раковић 2015: 299). Резултат деловања оваквих иредентистичких покрета, али и агитације која је перманентно вршена преко румунске цркве међу влашким становништвом довели су до тога да се у првом послератном попису више становника изјасни као влашко.

Национално питање Влаха постављено је први пут приликом формирања комунистичке Југославије, када је требало да дође да разграничавања нове државе са својим суседима. На Конгресу свих Словена у Румунији од 21. априла 1945. године,

постављено је питање националних права Словена у Румунији, али оно се односило на демократизацију земље. Југославија није желела да поставља територијално питање у односу на Румунију нити да тражи присаједињење територија насељених словенским живљем (Petranović 1988: 176). Тадашњи председник владе Благоје Нешковић, оставио је у својим сећањима сведочанство о овим догађајима: „По повратку Броза (Јосипа Броза Тита, председника Југославије – прим. аутора) из Румуније одмах после рата, Броз ми је рекао да је Ана Паукер питала да ли би Источна Србија могла да се прикључи Румунији јер су Власи, који тамо живе, у ствари Румуни. Броз им је рекао да они о томе треба да разговарају са Нешковићем. Када ми је то Броз рекао, ја сам жестоко опсовао и рекао: 'Нека ми се само обрате, рећи ћу ја њима како треба'. Наравно да се нису обратили јер им је Броз јавио како сам реаговао. Након Оснивачког конгреса КП када се поставило питање Влаха, организовано је њихово изјашњавање на коме су се они изјаснили као Срби." (Глишић 2011: 94).

Термин Влах се први пут јавља након Другог светског рата у попису од 1948. године.[1] Проценат влашког становништва је варирао, што се најбоље види из пописа рађених на територији Браничевског округа[2] где се 16% становника изјаснило као Власи, док је тај проценат у наредном попису 1953. године знатно опао и износио је 3%.[3] Пошто се ради о малој разлици у годинама прављења пописа логично је претпоставити да се ова разлика никако није могла добити повећањем морталитета или смањеног наталитета. Због тога је оправдана претпоставка да се велики број Влаха изјаснио да је српске националности.

Табела 1: Пописи становништва – упоредни подаци

Пописи	**Укупан број становника**	**Срби**		**Југословени**	**Власи**
Попис 1948	276058	227293	82%	нема категорије	44763
Попис 1953	309256	292802	94%	104	9886
Попис 1961	237801	233916	98%	33	нема категорије
Попис 1971	263016	249975	94%	1765	нема категорије
Попис 1981	263677	237303	89%	8277	нема категорије
Попис 1991	247492	235558	95%	3500	6383
Попис 2002	200503	174818	87%	690	14083

1 Видети: Стално становништво по народности, попис 1948, Савезни завод за статистику, Београд 1948.

2 Браничевски округ се налази у североисточном делу Србије, укупна површина округа износи 3855 км2. Просторно обухвата подручја осам општина: Пожаревац, Велико Градиште, Голубац, Мало Црниће, Жабари, Жагубица, Кучево и Петровац на Млави. Управни центар округа је град Пожаревац који представља и највећи град у Браничевском округу. Кроз сам округ протиче више река: Дунав, Велика Морава, Пек и Млава. Имајући у виду низ природних фактора (клима, рељеф, вода, повољан састав земљишта...) округ се развијао као аграрна област, мада број пољопривредних становника све више опада. Под утицајем економских, демографских и других кретања број домаћинстава се, такође смањио.

3 Видети: Укупно становништво по народности, попис 1953, Савезни завод за статистику, Београд 1953.

У три наредна пописа из 1961, 1971 и 1981. године нема категорије влашког становништва. Ситуација се променила у попису из 1991. године, када се 6383 становника са територије Браничевског округа изјаснило као „Власи".[4] Тај број се у наредном попису из 2002. године драстично повећао, па је на истом простору забележено 14083 Влаха. Данас је све више Влаха, који истичу своје етичко порекло, које се разликује од српског.[5]

Повећавање односно смањивање броја становника који се изјашњавао као влашко, очито је било уско повезано са променама политичке ситуације у држави. Тако је у првом попису 1948. године, када се југословенска национална свест у новој комунистичкој држави још увек формирала приметан највећи број становника које се изјашњава као Власи. Ово је било у складу са проблемима око успостављања граница нове југословенске државе са својим суседима у овом случају првенствено са Румунијом. Када је напуштена идеја о евентуалном прикључењу Источне Србије Румунији, смањио се и број становника који се изјашњава као Власи, да би потпуно нестао у периоду релативне стабилности комунистичке Југославије. Та категорија ће се поново појавити са распадом Југославије деведесетих година. Од деведесетих година се у овом делу Србије поново све више истиче сродност влашког становништва са румунским, а истичу различитости у односу на домаће српско становништво. У овом периоду формиране су две влашке странке, које су заступале став да су Румуни и Власи исти народ: Народна самостална странка Влаха (1990) и Покрет Влаха и Румуна Југославије (1991). Њихов стварни утицај био је релативно мали међу домаћим влашким становништвом североисточне Србије, али су везе са Румунијом и подршка коју су уживели довели до несугласица између две земље. Због тога је 1995. године пошто се све више почело говорити о „румунској дијаспори" у североисточној Србији и пошто је постало евидентно да ће Румунија искористити „влашко питање", за поновно покретање иницијатива о припајању овог дела Србије Румунији СР Југославија је издала посебне смернице. У њима се истиче да је став југословенске стране да су Власи „посебна етничка група, која је инкорпорисана у српско национално биће" те да се „влашко питање" на „унутрашње-политичком плану у СРЈ не поставља". СРЈ је наставила да инсистира да ово питање не треба вештачки покретати, те да Власи у Србији и СРЈ имају сва права и равноправност (Раковић 2015: 301).

Последње две деценије све је више приметно да је посебно важна улога Румунске православна црква која настоји да Влахе у Источној Србији преведе у Ромуне (Раковић 2015: 289). Историја деловања Румунске православне цркве у Банату са тежњом ширења утицаја међу влашким становништвом североисточне Србије могла се пратити од међуратног периода. Румунско свештенство уз помоћ различитих агентура румунске државе ургирало је 1935/1936 године, за подизање румунских цркава у североисточној Србији као и слање младих Влаха у Румунију на школовање са циљем да се од њих формира интелигенција наклоњена идеји о прикључењу ове области Румунији. Ипак, стварни утицај у овом периоду био је релативно мали,

4 Видети: Попис становништва, домаћинстава и станова у 1991. години, Савезни завод за статистику, Београд 1991.

5 Видети: Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години, Републички завод за статистику, Београд 2002.

нарочито што румунска црква није имала још увек дефинисане и формиране своје организације. Утицај Румунске цркве порастао је већој мери када је у годинама након Другог светског рата, посебно од оснивања Викаријата Румунске православне цркве са седиштем у Вршцу 1971. године под канонским старатељством Митрополије темишварске. Још значајнији корак било је оснивање епархије Дакије Феликс 2001. године у српском Банату и рукоположење Данила Стоенескуа за „викарног епископа за Југославију". Југословенске власти и Српска православна црква (СПЦ) су са правом у томе препознале претњу ка јачој агитацији међу влашким становништвом у североисточној Србији. Епископ Данил је врло брзо покушао да заобиђе СПЦ, па је ненајављено посетио Источну Србију 2002. године и том приликом говорио и на скупу Демократског покрета Румуна у Србији. Скупу је присуствовао и румунски амбасадор Јон Макојев, а карактеристичан је по томе што је истакнут захтев за увођењем румунског језика у школама које похађају влашка деца, као и румунско богослужење у црквама. Убрзо је уследило и ново иступање када је без сагласности од стране владике тимочког Јустина и СПЦ, рукоположио Бојана Александровића из Малајнице код Неготина за протојереја-ставрофора Румунске православне цркве у Тимочкој Крајни. Већ наредне 2003. године Александровић је покренуо иницијативу да у родном месту подигне румунску цркву, а када није добио дозволу ни од представника СПЦ, ни од надлежних државних органа своју кућу је претворио у „неформалну румунску цркву" где је доводио госте из Румуније, представнике свештенства из Румунске православне цркве и српског Баната. Будући да овај спор није могао бити решен договором између СПЦ и Румунске православне цркве, владика тимочки Јустин, 2008. године је Александровића и званично рашчинио. Ово је изазвало реакцију Румунске православне цркве и епархије Дакије Феликс, која је одбила да прихвати овакву одлуку СПЦ, а Александровића је за заслуге у култури одликовао и румунски председник Трајан Басеску (Раковић 2015: 307).

Убрзо је уследило ново неслагање, овог пута због уписа у Регистар верских заједница на територији Републике Србије којим је било предвиђено да у исти уђе „одговарајућа организациона јединица Румунске православне цркве у Банату". Румунија је тражила да се уместо Викаријата Румунске православне цркве са седиштем у Вршцу у регистар упише епархија Дакија Феликс. Пошто је добијена сагласност и од стране републичких органа и СПЦ, Министарство вера Републике Србије уписало је Дакију Феликс у Регистар, а као њеног заступника епископа Данила Стоенескуа. Међутим, мимо претходних договора убрзо је захтев за упис у Регистар затражио и Протопрезвитерат Дакија Рипенсис, на челу са већ рашчињеним Бојаном Александровићем као дела епархије Дакије Феликс. Дакија Рипенсис је према статуту обухватала „све православне румунске вернике (тј. Влахе), који живе на територији Источне и Североисточне Србије" и није била ни предмет претхотног договора нити разговора приликом уписа у Регистар. Минстарство вера је због тога прекинуло процес уписа у Регистар што је довело до тужбе Врховном суду Србије, од стране Дакије Рипенсис. У међувремену је дошло и до скандала приликом свечаности приређене у Патријаршији СПЦ у част уручења потврде о упису у Регистар епископу Данилу Стоенеску. Епископ Данил је том приликом рекао да не признаје упис докле год се не упише и Дакија Рипенс, те да

због тога свечаности не присуствује ни румунски амбасадор, нити се са њом слаже румунски патријарх. Ово је изазвало оштру реакцију заменика српског патријарха, митрополита црногорско-приморског Амфилохија као и министра вера Шијаковића, који су пребацили епископу Данилу да је злоупотребио „несебичну добру вољу" Републике Србије и СПЦ. После тога је и румунски амбасадор Јон Маковеј позван на разговор са министром вера Шијаковићем у Београд. Разговори нису направили помак у изглађивању односа, напротив свака страна је остала на свом становишту: српска да неће регистровати епархију Дакију Рипенсис, а румунска да брине о свим Румунима изван својих граница убрајајући ту и Влашко становништво у североисточној Србији. Додатно заоштравање уследило је кад је Врховни суд је поништио закључак Министарства вера одлуком од 17. септембра 2009. године. Резултат је било и даље неканонско ширење утицаја епархије Дакије Феликс на територији североисточне Србије, под покровитељством Румунске православне цркве и њеног патријарха. Српска влада и СПЦ нису успеле да спрече деловање ове епархије на територији североисточне Србије, нарочито у подручју тимочке, браничевске и шумадијске епархије до данас (Раковић 2015: 309–317).

Ипак, када је у питању влашко становништво, без обзира на притиске и агитацију румунске цркве на попису из 2011. године, само њих 2073 са целе територије североисточне Србије изјаснило се да је румунске националне припадности. Већина Влаха се и даље изјашњава као Срби, потом је један део себе доживљава као аутохтоно влашко становништво коме је Србија матична држава, а најмањи проценат њих (0,33%) Румунију види као своју матицу. Евидентно је да се влашко становништво прилагођавало кроз историју политичким приликама, па се према томе и одређивало о свом идентитету. Ипак, без обзира на политичке прилике, Власи су током XX века и све до данас, задржали своју аутентичну културу и обичаје, који се битно разликују и од српских, али и од румунских обичаја.

ВРАЧАРИ/КЕ – БАШТИНИЦИ НАРОДНЕ ТРАДИЦИЈЕ ВЛАХА У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Источна Србија је позната по влашким обичајима, који су неминовно повезани са употребом магије која је била неодвојив део влашке културе, али и народне медицине у овим крајевима (Јојић Павловски 2009: 13). Често се становништво за излечење није обраћало школованим лекарима већ је помоћ тражило у сфери традиционалне народне медицине. Здравље се повезивало са божијом вољом и то не само са божијом. Оно што је карактеристично за влашку магију је то да се у њој Ђаво не јавља као непријатељ људи, њему су се врачаре и врачари такође обраћали за помоћ као и Богу. У влашком предању Ђаво или враг је такође пружао помоћ људима и био је кроз магијске ритуале радо призиван у помоћ. Имао је своја светилишта, места на коме су се обављали обреди и призивао се у помоћ. Свест становништва је и даље била доста примитивна по овом питању. Тако се веровало да је свака болест записана или је дошла путем мађија, од клетви, злих очију или од „намере" (Ћирковић 2009: 152). Уз помоћ врага или Бога они које се баве магијом успевали су да остваре оно што сама судбина брани. Свакодневница је била испуњена

различитим ритуалима који су се користили у сврху молитва за добро здравље чланова породица. Део тог традиционалног знања био је доступан за све чланове заједнице и примењивао се приликом великих верских празника или у случају избијања одређене болести. У тзв. колективним ритуалима у традиционалној медицини спадало је прикупљање трава и њихова припрема, као и посебни ритуали против реуме, против туберкулозе, испуцалих усана, против ћелавости, главобоље, грипа, магареће кашља, дечијих болести (заушки и богиња), жутице у случају да дете не прохода и не проговори на време (Мирковић, Славковић 2014: 161).

Лечење се углавном заснивало на бајању и употреби различитих молитви приликом којих су се призивали разни свеци или демони да излече болест. Овај посао су обављале углавном жене мада су постојали и мушкарци који су се били активни у овој сфери. Свако место имало је свог врача или врачарку, вражалицу, бајалника, бајалицу, бајача или басачију како су их називали зависно од краја у коме су се налазили (Туцаков 1965: 2). Ове категорије су међусобно сличне са тим што има неких разлика. Врачар је био назив за мушкарца, врачарка за жену која зна да врача, са тиме што се врачање сматрало само позитивним у циљу да се чине добра дела. Бајалник је онај који баја док се женска особа назвала бајалица. Ова вештина се преносила са генерацију на генерацију и није свако могао бити упућен у њу. Обично би се веза са оностраним најчешће јављала прво у сну, али има и оних који су ванчулна искуства доживљавали први пут и на јави. Иако је период уочи великих празника сматран најбољим за обављање разних бајалица и врачања, а самим тим и лечење, многим врачарама није било потребно да чекају толико да би комуницирале са „вишим" силама. Тимочке врачаре посебно истичу своју способност да продру у праве намере људи који им се обраћају за помоћ и истичу како одбијају да пруже помоћ онима који долазе са злим намерама и у циљу да неког повреде (Јојић Павловски 2009: 14).

Веровало се да само врачарка или врачар који су у ову вештину били упућени као мала деца у период од 7 до 12 године, могли да помогну болесницима (Туцаков 1965: 9). Врачар или врачарка су пред смрт своје знање и тајне лекарске вештине преносили на најдаровитије дете за тај посао. Ритуал се изводио тако што врачар или врачарка „узме округлу тепсију, стави у њу воду и дете стоји у води у тепсији босоногог држећи у руци гранчицу од врбе или од дрена. Врачар стане пред њега, гледа га у очи озбиљно, полако, разговетно, свечано и достојанствено говори басан, текст, а дете понавља док не научи.

За сваки басан мора се овако почети. Ако дете нешто заборави од текста, онда га касније басачија учи код оваца или на њиви. Главно је да је почето на напред описани начин.

Ако басачија хоће да дете научи неки „нов басан", онда опет мора да почне као напред, тј. држећи га босоногог у тепсији са водом.

Док год неко учи да баје, басачија не сме другом бајати јер онда не помаже, „не вата му се"(Туцаков 1965: 10).

Иницијација и живот врачара није био нимало лак, пошто су сматрале да је њихова дужност да помогну онима којима је та помоћ потребна као и да уколико то не ураде или погреше током обреда следи казна од стране тзв. Шајмона. Поред тога су морале стално да уче и продубљују своје знање. Свет магије носио је са собом велика

искушења кроз које морала да прође свака врачара или врач и целог живота они су живели у процепу између земаљског и оностраног света (Јојић Павловски 2009: 14). Често су њихови ритуали били ноћни и укључивали призивање Месеца и звезда у помоћ. Подразумевало се да напамет знају и јако дуге басме и да приликом изговарања морају бити концентрисани и не смеју правити грешке. Испуњење бајалица зависило је и од оног ко је чин наручио, често су наручиоци били актери обреда и морали заједно са врачаром изговарати одређене бајалице. Када се заврши сам обред било је важно да се наручилац стриктно придржава упутства за употребу обајаног мелема или водице, како би он имао ефекта (Мирковић, Славковић 2015: 198).

Врачар, бајалник или басачија је бајао користећи различите „молитвене траве" како су се називале биљке које су бране уочи неког значајног празника, а потом одношене у манастире или цркве, где су остављане да преноће да би их након јутарње литургије бајач узимао и носио кући (Туцаков 1965: 13). Није свака болест и ситуација подједнако третирана и тражила једнако ангажовања бајача. У неким случајевима биле су довољне бајалице изговорене на прописан начин за неке друге требало је склопити савез са различитим демонским ентитетима који су могли да помогну.

У целокупној народној традицији становника Источне Србије посебан значај је придаван Русаљама, женама које повремено падају у транс у коме добијају моћ читања прошлости и предвиђања будућности као и давања рецепата за различите болести. Русаље су везане за територију Источне Србије и феномен је забележе још пре почетка Првог светског рата (Dragić 1991: 71). Њихово деловање је везано за мали број дана у години, само од уторка пре Тројице па до краја тог празника, дакле седам дана. Оне постоје и данас само што је овај феномен резервисан за врло ограничен број жена – обдарених врачара. Русаље су у трансу могле болеснима да дају одговор о узроку њихових болести и да упозоре на опасност која им прети, али и да дају упутства како да се превазиђе одређено стање. Жене су приликом празника Тројице падале у колективни транс на ливади на којој би окупљена маса славила овај празник. Нису се дизале све док се око њих не би скупили тзв. „краичари" и „краљице", младићи и девојке које су их уз звуке гајди и играњем око њих као и уз изговарање одређених басми враћале у нормално стање (Dragić 1991: 72). Русаље би се по повратку у нормално стање придруживале колу, а тврдиле би да се ничега не сећају из периода транса.

ВЛАШКА РЕЛИГИЈА И МИТОЛОГИЈА

Власи су одувек имали богату и занимљиву митологију, скуп бића, божанстава и демона којима су се обраћали по потреби за помоћ. Њихов утицај није увек био исти, код неких бића утицај је био само повремен и јављао се пред празнике и светковине или на промене месечевих мена, или пак промене годишњих доба. Та бића и појаве биле су уско везане за здравље и живот породица и њихов утицај је почињао од рођења детета, тако да је и сам тај чин обиловао разним обичајима и обредима (Јојић Павловски 2009: 14). Нега женског тела, полно сазревање и рађање деце као најважнији догађај у животу једне жене био је праћен различитим веровањима и ритуалима који су служили да олакшају те процесе женама. Жене су имале своја божанства којима су се молиле да им помогну.

Према влашком веровању чим би се родило дете, њега би посетиле Суђенице, три сестре – добри демони које су му одређивале судбину за цео живот. Прислушкивање одлука Суђеница било је строго забрањено и кажњавано смртним исходом за онога ко то ради, а људи нису могли да спрече или преиначе њихове одлуке. Насупрот Суђеница постојале су и Бабице, зли демони који су настојали да нашкоде мајци и детету првих 40 дана од рођења детета (Sinani 2013: 23). У циљу спречавања њихових злих сила код породиље и детета је увек горело светло, а беби се везује и дан данас црвени кончић око руке против урока, док се веш суши искључиво дању. Често се кревет мајке и бебе ограђивао конопљом, а првих шест недеља се око дечије колевке формирао заштитни магијски круг, у који се сваке вечери стављало брашно и млеко и изговарала магијска формула „Чиме се дете храни тиме се и брани" (Sinani 2013: 17). Према народној традицији управо су Бабице сматране главним кривцима за сепсу која се називала још и „бабињска грозница" и тетанус (зли грч) који је у ствари био последица нехигијенског начина порођаја (Dragić 1991: 67). У Хомољу чим би наступила сепса или „нечистоћа што излази из породиље почео заударати на трулеж и устајало месо" то је био сигуран знак да су зли демони Бабице савладале породиљу (Милосављевић 1913: 98). Становници су зато сматрали да Бабице никако не треба љутити већ их треба одобровољити. Зато су њихова имена дали другим лицима које имају улогу да помажу породиљи и порођају (Dragić 1991: 69).

Поред тога правиле су се и разне амајлије, новорођенчету је штиркан посебан повој од црвеног, белог и црног конца, при чему је црвена боја стварала заштитни штит, бела симболизовала чистоту детета и његову невиност, а црна утврђивала границу између бајалице и промене у ритуалу (Јојић Павловски 2009: 14). Посебна пажња поклањана је купању бебе, а над водом у кориту се размућивало живо јаје са бајалицом која штити од злих сила. У воду у којој се изводи овај обичај додаје се кап „молитвенице", водице у којој је дете у цркви крштено, сребрњак и травке селена и босиљка. Првих седам дана позивају се врачаре које присуствују чину купања бебе и уз пригодне бајалице моле се за његово здравље (Јојић Павловски 2009: 23).

Такође је врло било важно када ће се дете родити, па се период између Божића и Богојављења сматрао периодом некрштених дана, који је био посебно опасан за све смртнике јер је то било време када су мртви и демони били посебно активни на земљи (Чајкановић 1994б: 162). Ови дани су били неповољни и за рођење и за умирање, веровало се да се умрли могу повампирити, а да деца зачета у овом периоду имају велику шансу да постану живи вампири. Зато су ти дани посвећени ритуалима везаним за сахрањивање и посмртне обреде и поштовање култа мртвих (Sinani 2013: 23).

Породиља и бебе 40 дана нису напуштале кућу јер се сматрало да је то време када душа путује било да се ради о рађању или умирању. Зло се детету могло нанети и од стране на изглед добронамерних људи, из комшилука, тако што су злонамерне особе доносиле каравајчић, посебни хлебчић који би иструнио у кући новорођенчета да нико не примети и на тај начин нанео зло детету, које је могло да се разболи или да нема среће у будућности. Зато су врачаре и врачеви саветовали породиљама да не примају овакве дарове од других људи (Dragić 1991: 69).

Посебно место у Влашкој магији заузимао је култ Велике мајке – Мума Падури, која је сматрана демоном који је уједно и јако добар и јако зао. Она је била

оличење женствености, демон који се сматра заштитницом женског рода. Због тога су јој Влахиње приносиле жртве, обављајући примерене обреде поред речица у Тимочкој крајни. Обичај је био да са собом поведу девојчице и младе девојке учећи их о овом женском божанству:

> „Мума Падури је краљица ноћи. Има дугу косу и нокте. И велике груди. Хода нага наоколо и опседа углавном младе лоше момке. Љута је и опасна али ће тебе ако је призовеш заштити увек. И када будеш трудна и након тога када се породиш чуваће и тебе и твоју бебу. Она увек помаже женама (Јојић Павловски 2009: 19).

Сматрало се да штити женску децу од само рођења, па касније кроз цео животни циклус, а да нарочито помаже у лечењу плодности (Зечевић 1968: 97). Тако је жена која не може да затрудни, по влашкој традицији требало да поједе други цвет од јабуке или багрема или да 40 ноћи откључава црквена врата, али се најделотворнијим сматрао чај од траве јарба посвећене Мума Падури. Жена која је требало да избегава сексуалне односе у томе периоду требало је да ходајући поред шумског потока нађе и сама убере ову траву, а при томе није смела да изговори ниједну реч. Пошто би пронашла траву, одлазила би код врачаре која би јој уз одређену басму правила напитак.

Након порођаја Мума Падури је настављала да брине о својим штићеницама, а сматрало се да је њена моћ толико велика да ће сви остали демон устукнути пред самим поменом њеног имена. Мума Падури је везивана за најважније активности женског пола, приликом избора мужа, порођаја, здравља у кући али и за успех у каријери женског детета, лепоте, шарма и сензибилност (Кнежевић 1967: 62).

Младе маме јој се и данас радо обраћају за помоћ уколико беба има неке проблеме, не може да спава или непрекидно плаче. Она се не призива само за важна животна питања већ решава и ситније и мање важне проблеме. Тако да на пример мајке призивају овог демона да уклони њиховим ћеркама бубуљице у току пубертета, а према традицији овај страшни демон који може својим љутитим погледом да спржи све око себе, радо се претвара у најпажљивију козметичарку и помаже својим штићеницама. Овај „феминистички" демон је вољан да помогне свим женама које верују у њега и желе контакт са њим. Како би до тог контакта дошло довољно је да девојка у време пуног месеца изађе напоље са малим огледалом задевеним за појас. Када се увери да је потпуно сама, окрене се ка светлости и онда се пажљиво загледа у свој лик на месечини све до тренутка када почне да јој се замагљује пред очима. Тада она улази у свет оностраног и може да призове Мума Падури и саопшти јој своје жеље везане за одређеног мушкарца. Важно је да уједно замисли лик мушкарца како би Мума Падури била сигурна на кога се мисли. Потврда да је демон примио знању њене жеље је појављивање тог истог мушкарца у огледалу уместо лика девојке. Мума Падури је увек на женској страни, она се свети мушком полу и кажњава га уколико би нанео повреде њеним штићеницама (Кнежевић 1967: 72).

Код Влаха се и данас, мада мало измењен, посебним ритуалом у народу познатим као „стрнцање" или „миткалуја" (стискање, грљење и миловање) полако у свет одраслих уводе девојчице које су у пубертету. Овај обичај се одржава на пролеће, најчешће у време Белих поклада пред почетак најдужег и најстрожег Ускршњег поста. Карактеристичан је искључиво само за територију источне Србије и не постоје

подаци да је забележен у другим деловима земље. Суштина је била да се овим обичајем одреде правила за упознавање и зближавање младих. Они су се поклапали с периодом буђења природе, биља и река и доласком лета. Након свечаности на којима се окупљало уз богату кухињу, младима се дозвољавало да се међусобно упознају, а сеоско васпитање и патријархални морал јавно су одобравали слободно понашање младих и њихово интимно упознавање. Након богате гозбе почело би да се игра коло, а девојке су га убрзо напуштале и одлазиле у оближње шумарке где би им се слободно придружили момци. Они су се забављали, а призор су често посматрали и родитељи како не би дошло до прелажења границе између оног што се сматрало дозвољеним и оног што је било дозвољено једино у браку (Јојић Павловски 2009: 64).

На сличан начин девојкама је било дозвољено да се забављају на прелима. Младе девојке су се окупљале око старије жене и гласно певале дајући знак момцима да могу да им приђу. Онда би момци отимали вретено својим одабраницама, а оне би, уколико им се тај момак допадне, отишле са њим у шумицу. За други уторак по Ускрсу, одржавао би се сличан обичај само што су га тада пратили музичари и старија жена позната као „моаша" која је била задужене да ласцивностима и шкакљивим причама угреје атмосферу и пробуди сексуалност код деце. Стрнцање се некада обављало стојећи поред капија и иза грмља, а у неким местима и лежећи. Време је било ограничено од 17 до 19 сати, када би са првим мраком мајке одводиле своје ћерке кућама. Овај обичај је био одобрен од стране одраслих, ништа се није крило, напротив сматрала се поштеном она девојка која се забављала са свим момцима, док се на ону која је имала само једног удварача гледало са неодобравањем. Још горе су пролазиле девојке које нико није бирао, родитељи су то доживљавали као лични неуспех. Најпоноснije су биле мајке чије су ћерке имале највише удварача али су уздржале да не пређу границу чедности. Није било прописано да постоји тачан узраст за стрнцање али је обично оно почињало са десет, дванаест година. Представљало је начин увођења у свет одраслих, па су и сами родитељи подстицали децу да се што раније стрнцају (Јојић Павловски 2009: 65).

Поред Муме Падури, у влашкој митологији поштовали су се и Водени дух и господар ватре – змај Смеу. Веровало се да обојица имају обичај да понекада опште са девојка из села, али и да наносе смрт и штете људима, па су Власи настојали да их умилостиве на разне начине (Чајкановић 1994а: 334). Значајни демони који су утицали на живот и здравље људи су биле и Чумироле или Тетке, демони ваздуха, замишљане као три старије жене у црнини које насрћу на човека током читавог живота. Када се удруже изазивале би велике епидемије попут грипа, богиња, колере, биле су врло моћни демони који су могли нанети штету читавом граду или чак држави. Њих је такође требало умилостивити многобројним молитвама, али и лековитим травама (Кнежевић 1967: 70). Према легенди једна Влахиња је случајно наишла на Чумироле и уплашена сакрила се испод моста на коме су оне застале и жалиле се како је њихова моћ смањена. Он је наводно начула да биљке арамасја и крстанјаса, којима се обилато служе врачаре могу да умање њихову моћ. Такође су примењивани различити магијски обреди. Најпознатији је онај у коме врачаре у поноћ расплету косу и наге уђу у собу где спавају малишани и укућани и лаганим покретима направе круг по коме посипају зрнца кукуруза или пшенице и преко њих развуку

нит кучине. Обишавши круг око кревета, чучнуле би пред почетну тачку и креснуле шибицу којом су потпаљивале угљен које су посебно обајале за ову прилику, а онда би запалиле нит конца изговарајући бајалицу „А ста фок се фије пестекопи мјеи“ (Јојић Павловски 2009: 25). Када кучина догори пепео би се пажљиво покупио у смеру обрнутом од казаљки на сату и сипао у флашицу са водом која је претходно насута са извора пред кућом или у кући. Следеће две ноћи том водом се прскала соба и цела кућа и на тај начин се завршавао обред.

Власи верују и у Вље, високе и витке виле обучене у дуге беле или зелене хаљине, које су се купале на околним рекама, а становале у пећинама. Сматрало се да је довољно да им се пред улаз у шпиљу донесе неки свој белег и да оне скидају све чини и болести. Са друге стране уколико би се наишло на њихову забаву требало је пазити пошто се веровало да од њиховог сјаја може да се ослепи, а од песме оглуви. Ове виле су се биле и заштитнице дрвећа, нису наносиле зло људима осим у случајевима када би посекли њихове шуме. Зато су и данас шуме у Тимочкој крајни у великом броју очуване (Туцаков 1965: 35).

Природне појаве које су плашиле обичног човека су такође имале своје место у влашкој магији, тако се при јаком ветру за који се сматрало да доноси демоне са собом изговарала посебна басма, док су кроз ударе грома и севање муње искусне врачаре и врачеви могли добити поуздани одговор на свако питање од стране виших сила, док су постојале посебне басме које су чувале и штитиле насеља од градоносних облака.

УЛОГА ЖИВОТИЊА И БИЉАКА У ВЛАШКОЈ МАГИЈИ И ТРАДИЦИЈИ

У традицији Источне Србије и влашкој магији која је неодвојиви део те традиције велика улога у ритуалима везаним за свакодневицу придавана је различитим животињама и биљкама. Посебан однос влашка култура има према птицама, а цењене су нарочито кукавица и ластавица. Кукавица је својим гласом могла да најави различите ствари, у зависности са кога места је долазило њено јављање, од хладне зиме до смрти ако би се оглашавала са димњака куће. Кукавичије сузе (Власи верују да птица приликом оглашавања заправо плаче) су биле високо на цени, врач који би их пронашао могло је да их користи за различите напитке којима се лечи и дечија грозница. Ластавице су цењене као нежне птице које доносе срећу, па их је требало пустити да свију свуда гнездо, а птица и њено младунче се никако нису смели убити. Тело нађене мртве ластавице, пак се могло користити приликом врачања и сматрало се да повећава психичке моћи врачара. Ластино гнездо се користило у лечењу рана, а ако би се натопило у топлој води коришћено је као лек у борби против болова у грлу. Ластавичија пера су имала своје место у љубавној магији – жена би помоћу ових пера и одговарајућег ритуала без много напора могла да задржи свог мужа поред себе и да га сачува од других жена (Јојић Павловски 2009: 55).

Са друге стране сова је уживала епитет зле птице, која ноћу сеје уроке, болест и смрт. Сматрало се да је она оружје вештица које је користе да ноћу помоћ њеног

хука узму енергију нарочито невиној деци које би изашла из куће да је ослушну. Гавран је исто важио за уклету птицу која наноси велико зло људима, а делови његовог тела коришћени су у црној магији да нанесу зло људима (Мирковић, Славковић 2015: 196).

Међу животињама змија је имала значајну улогу, сматрало се да је њу створио сам Ђаво, који је на тај начин покушао да парира Богу када је створио људско биће. Ипак она се поштовала као чувар породичне среће и никада се није убијала ако дође на породични праг. Змије према влашком веровању имају своју краљицу која носи круну коју скида само једном и то на дан светог Павла и Петра (12. јул). Верује се да онај ко пронађе круну добија посебно благостање и срећу, док би онај ко поштеди змијског цара добијао способност немуштог говора, разумевања језика биљака и животиња (Јојић Павловски 2009: 75).

Осим што су веровали у моћ животиња становници Источне Србије су у народној медицини користили моћ биљака, са тим што се веровало да биљке немају моћ саме по себи већ само уколико се користе уз изговарање одређених бајалица. Са друге стране, на биљке се гледало као на бића која имају душу и могу да виде, чују, осећају и понашају се у складу како се опходи према њима (Чајкановић 1994б: 162). Насупрот других делова Србије у Источној Србији, у деловима насељеним влашким становништвом у лечењу се нису користиле биљке које су познате по својим лековитим својствима као камилица, нана, мајчина душица, кантарион већ биљке отровнице: буника, татула, велебије, а посебно кукурек. Најчешће се користио корен кукурека који је морао бити ископан у одређено доба дана и године и уз посебан ритуал, а користио се у процесима чишћења организма, неретко опасним по живот. Пила се вода у којој су одстојали коренчићи кукурека као би се изазвало повраћање и очистио желудац, али је исто тако ова биљка коришћена у намерним изазовима побачаја код жена, које би често добијале сепсу на овај начин, остајале стерилне или инвалиди (Мирковић, Славковић 2014: 165).

Друга биљка отровница по употреби била је велебиа, биљка распрострањена у Тимочкој крајни која расте на згаришитима шума и около букви. Од ње би се исто справљао сок који је служио за чишћење организма, изазивајући повраћања и дијареју по неколико дана. Овај сок могли су справљати само умешни у супротном лако је долазио до тровања. Буникино семе се користило за извлачење „црва" из очију, а семе татуле је имало исти ефекат на зубима. Дрен се користио за причест приликом Ускршњих празника као симбол здравља. Чај од мачијег цвета се користио „да деца не мокре ноћу у кревет и не буду невољала."

Бели лук је у народној медицини имао широку примену, његов чен штитио је породиље и бебе од злих духова и демона, требао се носити као амајлија када се пролази поред гробља. Венци од ове биљке су се плели и стављали на врата куће да заштите дом од демона и донесу срећу и благостање породици (Dragić 1991: 67). Друга важна биљка која се користила у нези женског тела јесте трава Суђеница. Она лечи главобоље проузроковане „нечистоћом породиље". Власи сматрају да жена док непрестане са крварењем не сме да има никакав сексуални контакт са својим мужем, у супротном може да разљути Суђенице и Мума Падури које о њој брину. У том случају може се продужити и крварење за шест недеља. Жена која ова правила прекрши

имаће тешке главобоље које могу да престану само уз помоћ врачаре која је петком може умити чајем од сушене биљке Суђенице и на тај начин одагнати јој болове.

Мајчина душица која се бере на Спасовдан служила је пак да се њоме купају девојчице када добију прву менструацију. Тада се у скуван чај од ове биљке дода сребрна пара па се од омађијане водице мало попије а потом се направи купка. На тај начин девојчице ће имати редован и безболан циклус (Јојић Павловски 2009: 112). Од лековитих трава посебно за жене је била коришћена бабињача која је штитила жене од постпорођајних тегоба. Она је ублажавала главобоље и менструалне болове док је босиљак био саставни део сваког ритуала у влашкој магији и користио се уз све водице и мелеме које служе за бацање или пак за растеривање чини.

У испуњавању и најтежих жеља човеку је помагао лескин цвет. Цветови се деле на мушке и женске и сваки је помагао свом полу. Женски је помагао нероткињама док је мушки штитио мушкарце од повреда ножем, сабљом, ватреним оружјем и слично (Sinani 2013: 185).

Проблем са немогућношћу добијања потомства Власи решавају и на друге начине. Тако на светог Јована жене одлазе у поље и од Јованове траве направе венац и у току дана се провуку кроз њега, а затим се искупају у реци да вода однесе урок, злу усуд или болест. Уколико су жене имале спонтани побачај онда на дан Светог Јована оне посећују жене по селу које носе име Стана или Станка. Уколико има више особа са овим именом оне сваку обиђу, и од њих узму струкове траве светог Јована из венца и направе од њега један посебан венац. Носећи на глави тај венац оне се купају у сеоским речицама или на обали Тимока или Дунава верујући да ће им на тај начин следећа трудноћа успети. Венчићи направљени од ове траве се наредног дана каче изнад врата или са десне стране врата куће и верује се да имају моћ да штите током целе наредне године од могућих болести (Јојић Павловски 2009: 74).

Парови или жене које имају проблема са зачећем често траже помоћ у Вратњанској пећини у околини Неготина. Пећина је по мишљењу мештана чудотворна и назива се и Рајска пећина. У пећину чест долазе и жене које су губиле пород и над њима стручна врачара у самој пећини изводи одређену бајалицу уз употребу магијског биља за које се сматра да може поспешити зачеће и одржавање трудноће. Према казивању локалних врачара ти ритуали су врло често били успешни (Јојић Павловски 2009: 75).

* * *

Данас на територији Источне Србије има много актуелних влашких врачева и врачара, који су добро познати међу овдашњим становништвом и којима се неретко људи обраћају за помоћ без обзира на напредак савремене медицине. Обреди се традиционално у влашкој култури махом обављају на јавним местима, на раскрсницама, поред река и путева. Истиче се посебно улога жена као чуварки традиције, па су ритуална места често забрањена за мушкарце које, уколико намерно туда газе или шпијунирају у току обреда стиже казна најчешће у виду шуљева која могу бити врло дуготрајни и болни. Уколико се случајно ту затекну дужина казне би се могла значајно умањити уз помоћ врачара да се ослободе својих тегоба (Мирковић – Славковић 2015: 197).

Власи су сачували и свој језик, који је доста сродан румунском, али за разлику од њих немају своје писмо. Влашко становништво марљиво чува своје обреде које и данас поштује и изводи у складу са традиционалним веровањима. Период комунистичке Југославије није трајно утицао на промену свести међу припадницима влашке националне мањине, као ни упорна агитација вршена од стране румунске православне цркве, тако да је сада све већи проценат становништва Источне Србије изјашњава као влашко, а не као српско или румунско подвлачећи своју етничку посебност.

ИЗВОРИ

Стално становништво по народности, попис 1948., Савезни завод за статистику, Београд 1948.

Укупно становништво по народности, попис 1953., Савезни завод за статистику, Београд 1953.

Становништво према националном саставу, попис 1961., Савезни завод за статистику, Београд 1961.

Становништво према националном саставу, попис 1971., Савезни завод за статистику, Београд 1971.

Попис становништва, домаћинстава и станова у 1981. години, Савезни завод за статистику, Београд 1981.

Попис становништва, домаћинстава и станова у 1991. години, Савезни завод за статистику, Београд 1991.

Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години, Републички завод за статистику, Београд 2002.

ЛИТЕРАТУРА

Глишић 2011: Венцеслав Глишић. *Досије о Блаїоју Нешковићу: йрилози за биоїрафију*. Београд: Службени гласник.

Dragić 1991: Milorad Dragić. *Etnomedicina*. Beograd: Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta.

Ђорђевић 2010: Милорад Ђорђевић. „Власи у Хомољу.“ *Браничевски їласник, бр. 7*, 69–81.

Đorđević 1953: Tihomir Đorđević. „Vampir i druga bića u našem narodom verovanju i predanju“. *Srpski etnografski zbornik*, LXVI, Beograd: Srpska akademija nauka, 242–268.

Зечевић 1968: Слободан Зечевић. „Шумска мајка“. *Развиїак,* бр. 7, 94–103.

Јојић Павловски 2009: Јасна Јојић Павловски. *Влашка маїија*. Нови Сад: Прометеј.

Кнежевић 1967: Сребрица Кнежевић. „Славе теткама–архаични ритуали за заштиту здравља.“ *Развиїак, бр. 6,* 69–78.

Милосављевић 1913: Сава Милосављевић. „Обичаји српског народа из среза хомољског.“ *Срйски еїноїрафски зборник*. Ур. Сава Милосављевић – Тихомир Ђорђевић. Београд: Српска краљевска академија, 1–269.

Мирковић, Славковић 2014: Ена Мирковић, Божица Славковић. „Општи поглед на здравствене прилике у Југославији у периоду пре и после Другог светског рата (до 1960).“ *Зборник радова са VI научно–сїручної скуйа „Исїорија медицине, фармације, ветерине и народна здравсївена културa“*. Ур. Надежда Педовић. Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина“, 157–167.

Мирковић, Славковић 2015: Ена Мирковић, Божица Славковић. „Здравље у народном животу у традицији и свакодневици у источној и јужној Србији.“ *Зборник радова са VII научно–сїручної скуйа „Исїорија медицине, фармације, ветерине и народна здравсївена културa“*. Ур. Надежда Педовић. Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина“, 193–205.

Petranović 1988: Branko Petranović. *Istorija Jugoslavije.* Beograd: Nolit.

Sinani 2013: Danijel Sinani. *Demoni i rituali, Periodični rituali i demonologijanarodne religije Srba.* Beograd: Srpski geneaološki centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

Ћирковић 2009: Сима Ћирковић, „Из народне медицине Ибарског Колашина.“ *Ибарски Колашин, природа и традицијска култура*. Ур. Миљана Стојановић. Београд: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 149–164.

Раковић 2015: Александар Раковић. *Срби и религијски интервенционизам: 1991–2015*. Београд: Хришћански културни центар др Радован Биговић.

Туцаков 1965: Јован Туцаков. *Психосугестивни елементи у народној медицини Сврљишкоī Тимока*. Београд: Научно дело.

Чајкановић 1994а: Веселин Чајкановић. „О божанствима брака код Срба. Студије из српске религије и фолклора 1925–1942.“ *Сабрана дела из српске религије и митологије*. Ур. Војислав Ђурић. Београд: Српска књижевна задруга, 332–352.

Чајкановић 1994б: Веселин Чајкановић. „Безлични демони и божанства, Стара српска религија и митологија.“ *Сабрана дела из српске религије и митологије*. Ур. Војислав Ђурић. Београд: Српска књижевна задруга, 161–178.

Ena S. MIRKOVIĆ

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF VLACHI CULTURE AND CUSTOMS IN EASTERN SERBIA

Summary

The territory of Eastern Serbia throughout history was known for the presence of the Vlach population. The Vlachs came to northeastern Serbia from different regions and were divided into two groups: the Ungrujans and the Carans. The Ungrujans came from the area of Hungary (Transylvania and Banat), while the Carans came from Wallachia and Moldavia. These two groups were not homogeneous, they mixed with each other as well as with the local Serbian population. Nevertheless, during the 20th century and until today, the Vlachs kept their culture and customs, which are significantly different from the Serbian ones.

Eastern Serbia is known for Vlach customs, which are inevitably connected with the use of magic, which was an inseparable part of Vlach culture, as well as folk medicine in these regions. Each place had its own sorcerer or sorceress to whom the local population turned for help. Not everyone could be a sorcerer, but this ability was passed down from generation to generation. The Vlachs have always had a rich and interesting mythology, a set of beings, deities, and demons to whom they turned when needed for help. A special place in Vlach magic was occupied by the cult of the Great Mother - Muma Paduri, who was the protector of women. The Vlachs also believe in the power of certain animals and plants that have magical effects.

Rituals in Vlach culture were mostly performed in public places, at crossroads, next to rivers and roads. Ritual sites were generally considered off-limits to men, and many rituals are still performed that way today.

Key words: Eastern Serbia, Vlachs, culture, history, tradition, Vlach magic.

Рад је предат 24. априла 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 78.071.1 Ђорђевић Л.
316.75:355.48(497.11)"1939/1945"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44690

Оригинални научни рад

*Невена Ј. ВУЈОШЕВИЋ**

*Ања З. ЛАЗАРЕВИЋ КОЦИЋ***
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

БАШТИЊЕЊЕ СЕЋАЊА НА ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ У СРПСКОЈ УМЕТНИЧКОЈ МУЗИЦИ: КОМПОЗИЦИЈЕ ЛАЗАРА ЂОРЂЕВИЋА И РЕАКТУЕЛИЗАЦИЈА ТЕМЕ СТРАДАЊА/ХОЛОКАУСТА У 21. ВЕКУ

Апстракт: Реактуелизација теме страдања у Другом светском рату/Холокаусту препозната је као кључни моменат *сећања кроз време* које постаје еталон нашег колективног сећања и нашег идентитета. У музиколошком и теоријско-аналитичком контексту сагледавања актуелне проблематике, својеврсна психолошка „реплика" идентификована је кроз три значајна уметничка остварења Лазара Ђорђевића (1992), представника нове српске генерације композитора, која свест не само о историји српског народа и његовом страдању, већ и о слојевитости његовог емоционалног кôда, минуциозно изграђује и дубински (са)осећа. Јединствена дела у нас, *IV разгледнице из 1944* (2018), *21. октобар* (2020) и *Писма са Сајмишта* (2022), кроз аутентичне слике, исконски проживљене путем вертикалне димензије *човека у времену*, одсликавају дубински спектар психолошког стања тадашњег човека – кроз испитивање граница самог тембра које у стваралачком дискурсу овог композитора задобија статус примарног. Кроз форму интервјуа, расветљени су најинтимнији моменти у промишљању интимне стваралачке поетике композитора, али, истовремено, и моменти дубоке исповести савременог човека као „реплике" – нас самих.

Кључне речи: Лазар Ђорђевић, *IV разгледнице из 1944*, *21. октобар*, *Писма са Сајмишта*, Други светски рат, Холокауст, страдање, тембр.

УВОД

Лазар Ђорђевић (1992, Крагујевац), један је од најзначајнијих савремених српских композитора младе генерације. Његове године студија, а данас и наставно-педагошког рада, везане су за Факултет музичке уметности у Београду где је, као композитор, стасавао и усавршавао се у класи Зорана Ерића. Његов досадашњи композиторски рад већ је обележило неколико композиција које су постале изузетно важне за савремену музичку уметничку сцену у нас, као што су, на пример, концерти *Memoria in Aeterna* (2017) и *Пандора* (2022). Претходне године Ђорђевићу

* Доцент, nevena.vujosevic@filum.kg.ac.rs.
** Доцент, anja.lazarevic.kocic@filum.kg.ac.rs.

су донеле бројне успехе и признања: награду из фондова „Стеван Христић“ за 2015. годину и „Јосип Славенски“ за 2017. годину, његова композиција *21. октобар* награђена је специјалном наградом за композиторе у оквиру *Rossi fest-a* 2021. године, док је наредне године ово дело награђено „Ђурђевданском наградом“ града Крагујевца, из области уметности. Такође, признање за стваралаштво овом аутору додељено је за композицију *D-Madness* којом је представљао Србију на 67. Роструму композитора (International Rostrum of Composers (IRC), 2021. године.

У већ прилично профилисаној поетици овог композитора, последњих година полако се указивала и дефинисала једна важна тема. Оно што његов опус чини додатно провокативним у сваком, па и у теоријско-музиколошком смислу, јесу три композиције инспирисане страхотама Другог светског рата: *IV разгледнице из 1944* (2018), *21. октобар* (2020) и *Писма са Сајмишта* (2022). Можда се потреба за писањем и разматрањем ових дела у савременој музикологији не би указала овако брзо, да Ђорђевић иза себе има дужу каријеру и да ова три дела нису настала у кратком временском периоду – од свега четири године. На специфичан начин третирана, тематика Холокауста и, уопште, страдања у Другом светском рату, јасно се профилисала као нит која прожима досадашњи Ђорђевићев опус, добијајући статус константе. Сва три дела којима се овај рад бави, додатно добијају на значају нарочито када се у обзир узме чињеница да су музичка уметничка дела српских композитора, која имају везе са тематиком Другог светског рата, изузетно ретка последњих деценија.

Значајан подстрек и мотивација за стварање дела која су у одређеном смислу везана за тематику Другог светског рата/Холокауста, како самом Лазару Ђорђевићу, тако и многим другим композиторима претежно млађе генерације, био је један релативно млад, али важан музички фестивал у Србији – београдски *Роси фест* (*Rossi fest*). Овај међународни музички фестивал за идеју има неговање, истраживање јеврејске традиције и историје у музици, као и стварање културног дијалога. Између осталог, *Роси фест* сваке године расписује конкурс за композиторе, са сталном темом – „Портрети и сећања“. Циљ фестивала јесте да, првенствено млади, композитори дају свој допринос светској културној баштини сећања на Холокауст и све оне који су током Другог светског рата страдали или су се, на неки начин, том злу супротставили. Стога се слободно може рећи да је управо овај фестивал у великој мери допринео поновној актуелизацији тематике страдања у савременој српској уметничкој музици.

Последњих година, заправо сада већ и неколико последњих деценија, тема страдања у Другом светском рату, а нарочито Холокауста, реактуелизована је на свим пољима: науке, уметности, медија и, генерално, друштвеног дискурса на светском нивоу. Реактуелизацију у овом контексту треба разумети у смислу поновног, *континуираног* бављења овом темом. Разлога за то је много, али оно што се издваја из савременог наратива о питањима везаним за Други светски рат јесте, пре свега, потреба нових генерација, које нису биле савременици поменутих историјских дешавања, да створе, са једне историјске дистанце, и свој лични али и објективни приступ томе. Симптоматично је да реактуелизација о којој је реч временски коинцидира са одласком, односно упокојењем чак и најстаријих сведока

Другог светског рата. У овом тренутку, врло мали број њих још увек је међу живима и налази се у позним годинама свога живота. Са друге стране, процесу реактуелизације допринеле су и ситуације попут установљења Међународног дана сећања на жртве Холокауста од стране Уједињених нација, 2005. године, од када се овај дан у целом свету обележава 27. јануара.[1]

У свом есеју „Уметност сећања" Рудолф Херц (Rudolf Herz) истиче: „Када сам почео да се бавим том темом почетком седамдесетих, није постојао никакав 'бум сећања'" (Херц 2011: 362). Крајем, дакле, 20. века полако се, као изузетно важан и инспиративан, успоставља дискурс о коме је реч. Кроз причу о музеолошкој делатности, Никола Крстовић, на пример, тврди да су унутрашњи друштвени процеси, пре свега у оним земљама које су највише биле погођене Другим светским ратом, „обећавали сасвим нову еру односа према колективном сећању" (Krstović 2018: 79–80). Овај испреплетани, у науци интердисциплинарни контекст, назива се најчешће „пост-сећањем" или „трећим таласом студија сећања" (Daković, Mevorah 2018: 8–9). Другим речима, „[...] као да изнова упорно покушавамо изнова *створити* Холокауст, отелотворити неки део трауме заувек урођене у прошлост, не бисмо ли је сачували од заборава" (Stojanović 2018: 179).

Уметност има немерљиво значајну и одговорну улогу у стварању наратива пост-сећања. Та је улога, у великој мери, припала музици, иако се, без сумње, још једном мора назначити да се заиста мали број композитора из Србије, тек последњих година и спорадично, окреће овој тематици. Лазар Ђорђевић, у том смислу, изузетак је од правила. Он је неко ко српску културно-уметничку баштину богати вишеструко, а у светлу поменуте проблематике, кроз три изузетне композиције које ће у овом раду бити представљене и о којима ће, у форми интервјуа, бити речи са самим аутором.

IV РАЗГЛЕДНИЦЕ ИЗ 1944
(ЗА НАРАТОРА И КАМЕРНИ АНСАМБЛ)

Прва у низу Ђорђевићевих композиција уско везаних за тематику Другог светског рата, јесте дело *IV разгледнице из 1944*. Композиција је настала 2018. године, а премијерно изведена годину дана касније на *Роси фесту*, 2019. године. По речима самог аутора, инспирација за настанак дела био је његов први сусрет са поезијом мађарског песника Миклоша Раднотија (*Miklós Radnóti*, 1909–1944). У свом кратком животном и стваралачком веку, Радноти је постао један од најзначајнијих песника Мађарске, а након трагичне смрти 1944. године, до данас, његову поезију чита цео свет. Стручна критика често га назива и једним од највећих мађарских песника 20. века. Раднотијева трагична животна прича нераскидиво је везана за његово дело које Лазар Ђорђевић истиче као инспирацију, а то је збирка – *Борске бележнице*,[2] настала за време његовог боравка у радном логору.

1 Резолуција 60/7 Уједињених нација.

2 Раднотијеве *Борске бележнице*, у преводу Данила Киша, биле су прво издање Народне библиотеке Бор, 1979. године. Књига је доживела реиздање 2019. године.

Радноти је рођен у Будимпешти, у јеврејској породици која је носила презиме Глатер (Glatter). Године 1935. мења презиме, како његово јеврејско порекло не би било тако очигледно, а током рата, заједно са супругом, прелази из Јудаизма у Католичку веру. Нажалост, пролећа 1944. године његов јеврејски војни батаљон (за који је регрутован већ 1940. године), послат је из Мађарске у радне логоре у Србију, у околини окупираног Бора.[3] Управо ту, боравећи у борским логорима, али и при евакуацији заробљеника у Мађарску, због приближавања Црвене армије, на јесен 1944. године, Радноти је написао девет песама у свој дневник-бележницу. Током принудног марша из Бора, стрељан је, уз још двадесет и једног Јевреја, у месту Абда (Мађарска). Како Александар Тишма наводи у Предговору првом издању *Борских бележница*, ови последњи Раднотијеви записи пронађени су после рата, приликом ексхумације масовне гробнице, у стражњем џепу панталона. „Све су оне (песме), увериће се читалац, делови једног непрекидног лирског извештаја о страдању и суочавању са страдањем, о откинутости од живота и његових аркадијских радости у стварању и зрењу; једно усамљеничко али видовито, загледање дна епохе фашизма у последњим његовим трзајима." (Радноти 1979: 13).

Композиција *IV разīледнице из 1944* написана је за наратора/рецитатора и камерни ансамбл који чине флаута, кларинет, бас кларинет, виолина, виола, контрабас и клавир. Дело је прокомпоноване форме, а уочена четири одсека односе се на сваку од четири Раднотијеве разгледнице. За својеврсни лајтмотив дела узети су стихови које рецитатор изговара на почетку, пред почетак четвртог одсека/разгледнице и на самом крају композиције. Стихови нису део разгледница и *Борских бележница*, већ Миклошеве песме *Одломак*, последње коју је написао пред одлазак у Бор: „У такво сам доба живео на земљи /када човек беше тако ниско пао/ да је својевољно, страсно, без наредбе клао." Упечатљиве и потресне почетне стихове у предговору *Борских бележница* наводи и Александар Тишма, те су они очигледно на Ђорђевића оставили једнако снажан утисак као и поезија објављена у поменутој збирци.

21. ОКТОБАР (ЗА БАРИТОН И ТРИНАЕСТ ИНСТРУМЕНАТА)

Друга по реду композиција Лазара Ђорђевића везана за Други светски рат, премијерно је изведена две године након претходне, јануара 2021. године, такође на *Роси фести*. Текстуални предложак јесте песма Десанке Максимовић *Крвава бајка* (1941),[4] чије родољубиве, елегичне стихове познаје сваки ђак у Србији. Ђорђевићево дело није било једино инспирисано великим стиховима наше значајне песникиње – на истом фестивалу, још две композиције инспирацију су пронашле у поменутој песми.[5] Па ипак, за разлику од остале две композиције које носе наслов по песми, композиција Лазара Ђорђевића носи наслов по датуму трагедије која је и била инспирација за настанак *Крваве бајке*. Ова чињеница указује на то да Ђорђевићу

3 Нацистичка Немачка на тлу Бора отворила је тридесет и три радна логора.

4 Песма је настала након што је Десанка Максимовић сазнала за страдања у Крагујевцу, али је објављена непосредно након завршетка Другог свестског рата.

5 У питању су композиције енглеске композиторке Роуз Хал (Rose Hall) и наше младе композиторке Тамаре Кнежевић.

инспирација није у поезији, већ у самом догађају. Он нема намеру да слушаоцу дочара текст песме, он га користи, као врхунски домет поезије, уз сва музичка средства, за своје комплексно, психолошки слојевито, а опет врло директно звучно „урањање" у крагујевачку трагедију.[6]

С обзиром на то да је рођен и одрастао у Крагујевцу, сасвим је јасно да композитор према страдању које се догодило у овом граду, 21. октобра 1941. године, има и сасвим личан однос, формиран дуго и перманентно. Култура сећања на овај страшан догађај у Крагујевцу веома је изражена и од детињства постаје саставни део одрастања и живота у овом граду. Пост-сећање кључно је за пост-генерације, поготово за трауматске догађаје који су се десили пре њиховог рођења, али су пренесени тако дубоко да су кључни и у стварању личних сећања (Daković, Mevorah 2018: 10). Управо је овај моменат кључан у Ђорђевићевом одабиру теме, текста и целокупног приступа овом делу. Лични моменат огледа се и у чињеници да песма *Крвава бајка* није једини текст који битише у овом делу, на самом крају композиције, кроз шапат баритона али и осталих извођача, могу чути неке од сачуваних опроштајних порука стрељаних. У оквиру кратког представљања дела, доступног на сајту *Роси фести*, композитор, између осталог, каже: „[...] волео бих да, помоћу моје музике, извођачи публици пренесу сву страхоту догађаја који је 1941. године погодио град Крагујевац" (https://www.rossifest.org). Композиторов циљ, стога, није програмност у музици нити његов лични доживљај, као ни музика сама по себи; циљ је очигледно нешто друго – музика је средство за „преношење" страхоте, дубоке патње и страха људи који су били учесници овог немилог догађаја. По принципу експресионистичке поетике, музичко дело је ту да створи јасно психолошки профилисану атмосферу, да упозори, опомене, да нас уведе у стање нелагоде, унутарњег и спољног терора; у овом случају – ту је да нас подсети, враћајући нас у час непосредно пред стрељање.

ПИСМА СА САЈМИШТА (*LETTERS FROM SEMLIN*, ЗА ВИОЛИНУ, КЛАРИНЕТ И КЛАВИР)

Као и *IV разгледнице из 1944*, композиција *Писма са Сајмишта* заправо је исповест. Најинтимније мисли и осећања једне особе, дефинисане речима на папиру, поново су сржЂорђевићеве инспирације. Након што је инспирацију за дело *21. октобар* нашао у песми *Крвава бајка*, која у највећој мери представља поглед „са стране", глас и вапај савременика – композитор се поново окреће исповедним, последњим записима самих учесника који су, са једне стране, најличније могуће, а са друге – најбоље и најаутентичније сведочанство историјског ужаса.

6 Стрељање у Крагујевцу октобра 1941. године представља један од највећих злочина немачке војске у Другом светском рату. Посебно је сурова чињеница да је међу стрељаним грађанима било и више десетина крагујевачких ђака. Иако је те јесени у Србији било више случајева масовне одмазде над недужним становништвом, стрељање у Крагујевцу уздигло се до симбола свих тих страдања: начином извршења, делимично структуром стрељаних, реакцијом у јавности за време рата и односом према овој трагедији после рата, све до данашњих дана. Подаци о броју стрељаних грађана разликовали су се у хиљадама људи. Данашњи званични подаци броје око 2300 стрељаних, док су подаци разних страна током и након рата бројили око 7000 људи (https://www.spomenpark.rs/kragujevacka-tragedija/).

Писма Хилде Дајч спадају у најпотреснија сведочанства ужаса логора у Србији. Њена четири писма, која је кришом успела да пошаље својим пријатељицама, постала су симбол Јеврејског логора Земун (Judenlager Semlin) или Београдског сајмишта (данас најчешће називаног Старо сајмиште).[7] Рођена је 1922. године у Бечу, у ашкеначкој јеврејској породици. После неколико година, са својом породицом, преселила се у Београд, а у тренутку одласка у логор, била је студенткиња Архитектонског факултета Универзитета у Београду. О Хилди Дајч може се сазнати и из историјских, научних извора, као што су писања др Милана Кољанина. У књизи *Немачки логор на Београдском сајмишту 1941–1944,* он каже: „Прву помоћ заточеницима организовали су: добровољна медицинска сестра Хилда Дајч која се сама пријавила и међу првима допремљена у логор [...]" (Кољанин 1992: 72).

Дирљив увид у услове у логору и њено лично ношење са свим личним и колективним недаћама, који добијамо читајући Хилдина писма пријатељицама Нади Новак и Мирјани Петровић – а која су настајала од децембра 1941. године, када је отишла у логор, до маја 1942. године, када је убијена[8] – наставља се и продубљује кроз Ђорђевићеву композицију. Кроз сећање на њу, он оживљава, *омузикаљује* сећање на све невине жртве, али и храбре, хумане појединце. Као и у композицији *IV разгледнице из 1944*, музичка форма прати форму текста, односно подељена је у четири целине. Дело је компоновано за виолину, кларинет и клавир и посвећено је Аратос трију и *Роси фесшу* на ком је премијерно изведено јануара 2023. године.

РАЗГОВОР СА КОМПОЗИТОРОМ

С обзиром на чињеницу да су Ваше композиције премијерно изведене на Роси фесшу *(*Rossi Fest*), да ли је сам концепш фесшивала ушицао на шо да се бавише овом шемом и шо чак шри пуша у досадашњем раду?*

Први контакт са *Роси фесшом* датира из јануара 2018. године када сам имао прилику да присуствујем првом концерту на тему „Портрети и сећања" посвећеном сећању на догађаје током Другог светског рата. Тема конкурса која се односи на одавање поште жртвама, појединцима и колективима, али и храбрим и правичним делима, инспирисала ме је да и сам узмем учешће на наредном конкурсу. Тада су настале прве идеје да се музичким средствима дочара лик и дело Миклоша Радноти, мађарског песника страдалог у Холокаусту. Испоставило се да моја музичка поетика представља адекватну музичку подлогу за дочаравање свих страхота и језе, апсурда и херојства, различитих лица (не)људскости који се могу пронаћи у документима који сведоче о жртвама Холокауста. Отуда се рад на композицији *IV разгледнице из 1944* и прва успешна сарадња са Стефаном Зекићем и *Роси фесшом* преточио у још једно вокално-инструментално дело – *21. окшобар*, али и нешто

7 Логор Старо сајмиште био је највећи логор намењен српским Јеврејима и Ромима у окупираној Србији током Другог светског рата. То је био и један од првих логора у Европи у којима су спроведена масовна убиства Јевреја. Простор старог Београдског сајма у функцији логора био је од децембра 1941. до јула 1944. године.

8 Тачан датум смрти Хилде Дајч није познат; оно што је са сигурношћу утврђено јесте да је убијена у гасном камиону (http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/hilda-dajc.php).

другачији покушај да се чисто музичким средствима дочарају страховити догађаји из логора Старо сајмиште у композицији *Писма са Сајмишта*.

Рођени сте у Крагујевцу, граду који „носи" озбиљну колективну историјску трауму из Другог светског рата (стрељање ђака и грађана, 21. октобра 1941. године). Да ли је одрастање у граду у ком се врло живо негује култура сећања на поменути догађај, утицало на Вас и као уметника? Да ли можемо рећи да је, заправо, лично искуство допринело томе да као уметник будете „осетљивији" на теме страдања у Другом светском рату, Холокауста?

Као рођени Крагујевчанин и ученик Основне школе „21. октобар", годинама сам био део Великог школског часа у Шумарицама, две године и као учесник, присећајући се, сваког 21. октобра, тог страховитог догађаја. Дуге шетње стазама окруженим хумкама са посмртним остацима мојих суграђана и стајање на истој земљи где је „мученичком смрћу страдала чета ђака" омогућили су ми да се дубље повежем са овом темом. Дуго инкубирана идеја да се сва језа и страхота страдања невиног становништва, укључујући и више стотина ђака крагујевачких школа, на стрељањима у Крагујевцу, 2021. године (симболично?) преточена је у композицију *21. октобар*, према тексту песме Десанке Максимовић *Крвава бајка*. Самој осетљивости на тему страдања додатно је допринео лични контакт са архивом Музеја „21. октобар", у оквиру којег се налази седамдесетак опроштајних порука стрељаних Крагујевчана, написаних на различитим предметима, непосредно пред смрт и одлазак у вечност.

Постоје ли значајни узори или инспирација у неком смислу за дела о којима говоримо? Мисли се на конкретне композиције или, пак, на приступ одређених композитора овој тематици – можда Шенберг, Преживели из Варшаве, *нарочито за дело* IV разгледнице из 1944?

Увек је тешко говорити о узорима и колико различитих узора утиче на формирање личне музичке поетике. При настанку сваке композиције трудим се да инспирацију тражим у самом садржају, медију за који компонујем и литерарном тексту или програму (уколико постоји). Може се рећи да Шенбергов приступ тематици на сличан начин обрађује тему Холокауста, али осим избора наратора као протагонисте, не постоји нека дубља повезаност те две композиције. Главну инпирацију за настанак дела *IV разгледнице из 1944* нашао сам највише у самој *Борској бележници*, Миклоша Раднотија, у којој је његово психолошко стање суочавања са ужасом Холокауста преточено у текст. Трудио сам се да управо ту унутрашњу буру емоција, преко самог медија, избором инструменталног састава и композиционих техника, преточим у музику и омогућим публици да доживи сва психолошка стања човека који свесно корача у смрт и сведочи свирепим догађајима.

Како видите однос наших композитора након 1945. године према теми Другог светског рата? Врло је мало композиција посвећено директно страдању, Холокаусту...

Покретање *Роси феста* као музичког фестивала који ће се бавити тематиком Холокауста и оживети сећање на страдале у Другом светском рату представља кључан тренутак у историји српске музике и српског друштва који је подстакао настанак нових композиција на ову тему. Претпостављам да је била потребна одређена временска дистанца између догађаја и настанка композиција, те да је ово прави тренутак да се хладне главе вратимо тематици која не сме бити заборављена.

Отвара се питање да ли су композитори старије генерације, који су проживели и преживели период ратовања и страдања, уопште желели да кроз музику оживљавају сећања на такве догађаје и поново се врате нечему што су сигурно желели што пре да забораве. Наша мисија је да кроз сачуване документе и сведочанства о Холокаусту још једном подсетимо човечанство шта се све догодило у Другом светском рату и шта никада више не сме да се догоди.

Чини се да је тематика злочина и страхота Другог светског рата реактуелизована последњих година, на светском нивоу. О томе се активно пише, одржавају се научни скупови, округли столови, предавања. Мислите ли да музичка уметност активно учествује у том чину поновне актуелизације ове теме (која је можда, заправо, тек сада, са ове историјске дистанце, у потпуности актуелизована)?

Музичка уметност мора бити активни учесник актуелизације тематике Холокауста јер има снагу да на оригиналан и дубљи начин дочара атмосферу страхоте злочина почињених током Другог светског рата. Музичким средствима могуће је побудити у људима осећања до којих друге уметности можда не могу допрети. Наш главни циљ јесте да публика кроз уметничка дела проживи сва психолошка стања људи који су преживели или нису преживели Холокауст, како никада не бисмо заборавили на шта су све (не)људи били спремни и како се тако нешто никада не би поновило. Музика, у синергији са осталим уметностима, свакако доприноси очувању сећања на ове немиле догађаје.

Свима онима који су пратили Ваш рад, познато је да сте, чини се, посебно били посвећени истраживању у области тембра. Колико је тембр значајан у делима о којима овде говоримо?

Музичка поетика поменутих композиција ослања се на синтезу искустава стечених изучавањем композиционо-техничких аспеката музике 20. и 21. века, али и веома важног сталног трагања за новим тембралним могућностима акустичких инструмената. Редефиниција хијерархије музичких компонената довела је до тога да се мелодија повлачи у други план, остављајући простор за истицање других параметара звука у оквиру различитих звучних догађаја. Успостављање нових система организације тонских висина и ослањања на феномен аликвотног низа, као апсолутне консонантности у оквиру хармонске компоненте, ставља посебан акценат на њену експресивну, али и конструктивну улогу у изградњи музичког тока. Постављање различитих музичких компонената у исту раван отвара могућност да главни носилац музичког садржаја постане сам звук чијим се тембралним трансформација граде различите звучне ситуације. Акценат на свеукупном звуку као конструктивном елементу, а не на појединачним музичким компонентама у изградњи музичког тока, оставља слушаоцу прилику да доживи свеукупну звучност дела и атмосферу коју тај ефекат звучно ствара, што композитору омогућава контролу над његовим осећањима.

У поменуте три композиције обједињене темом страдања (IV разгледнице из 1944, 21. октобар *и* Писма са Сајмишта), *примећује се, свакако, изузетно промишљање конкретне проблематике те, с тим у вези, и минуциозно промишљање сваког, макар и најситнијег детаља – који, између осталог, и тембровски профилише изузетно слојевит психолошки ток ових музичких дела. У упутствима за извођење који*

претходе самој партитури, могу се уочити нарочите технике које је потребно применити за добијање одређеног тембра, односно звучног ефекта, као важног чиниоца у процесу стварања слојевите музичке драматургије. Посежете за интервалима мањим од полустепена. Користите четвртстонске релације, као и тонове који су висински удаљени за ¾. Ту је и моменат мутирања жица руком, различити типови гисанда, коришћење корпуса инструмента за добијање специфичног звука ударањем руке, различити типови вибрата, поигравање са самим ваздухом (без тона), као носиоцем значења. У делима IV разгледнице из 1944 *и* 21. октобар, *међутим, користите и сам глас, говорену реч. Такође, дакле, као својеврсну боју, али и битног носиоца психолошке драматургије дела. Колико су поменути ефекти есенцијално битни за реинтерпретацију реалности минулог доба? Да ли је било потребно, у неку руку, „изаћи", искорачити из медијума музике и посегнути за – „криком", говореном речи изван чисто музичког? Како сте током процеса рада размишљали?*

Стварање музичког дела је комплексан процес који захтева примену различитих искустава и техника компоновања те је немогуће истаћи све детаље који се одвијају у стваралачком процесу. Међутим, могуће је указати на важност посвећености детаљима и улоге сваког појединачног догађаја у изградњи кохерентне музичке целине. Један од процеса је скицирање звучних ситуација и атмосфера ради боље контроле односа између сегмената композиције, као и њихове дубље повезаности у изградњи драматургије дела. Посвећеност детаљима, темељан и добро испланиран приступ компоновању, уз неопходно постојање сталне свести о целини дела и процесима који се у оквиру њега одвијају, услови су за добру контролу протока времена и музичког садржаја у оквиру композиције. Тежња ка израженијој експресивности која је условљена тематиком, изнедрила је потребу за проналажењем нових типова звучности. Музичка поетика која у први план ставља тембр, у односу на традиционалну употребу мелодијско-ритмичке мотивике, условила је потребу за истраживањем и проналажењем нових изражајних могућности извођења на класичним инструментима употребом различитих неконвенционалних (проширених) техника. Поменуте проширене технике и различити звучни ефекти представљају неопходна средства (а не ултимативни циљ!) за експанзију звучности унутар композиције са циљем дубљег музичког дочаравања драматичног психолошког садржаја текста (*Крваве бајке*, *Борске бележнице* и *Писма са сајмишта*). Употреба проширених техника изражена је у својеврсном милитарном лајтмотиву перкусивног карактера који је присутан у сва три дела. Третман текста и начин његове интерпретације разликује се у поменуте три композиције употребом наратора (изговорен текст) у *IV разгледнице из 1944*, солисте (певан и изговорен текст) у делу *21. октобар*, али и потпуног изостанка изговореног/певаног тескта у композицији *Писма са Сајмишта,* где је слушаоцу остављено да проживи атмосферу дешавањима из логора о којима пише Хилда Дајч.

У сва три дела о којима је реч, уочава се снажна психолошка сложеност и слојевитост – како на нивоу шире слике, тако и на нивоу појединачног, конкретног удаха и издаха наратора, као метафоре самог народа. Рекло би се да, слушајући Ваша дела, у свести реципијента стварају се, саме од себе, верне, аутентичне слике страдалног доба, али и до детаља „оживљени", готово „пресликани", унутрашњи процеси

тадашњег човека – његов пулс у стресним тренуцима и ишчекивању смрти. На који начин сте промишљали и брусили ове психолошко-филипранске моменте? Колико је било захтевно децентрирати се?

Било је потребно доста храбрости да се поново проживи и осети сва језа и страхота описаних догађаја. Још увек осећам како ми се леди крв у жилама док сам први пут читао стих Миклоша Раднотија: „У такво сам доба живео на земљи, где човек беше тако ниско пао, да је својевољно, страсно, без наредбе клао" или поновно проживљавао стих Десанке Максимовић: „Било је то у некој земљи сељака на брдовитом Балкану, умрла је мученичком смрћу чета ђака у једном дану" који директно сведоче о монструозности Другог светског рата и терора над недужним становништвом. При стварању ова три дела, а ради што реалнијег дочаравања унутрашњих процеса тадашњег човека, трудио сам се да на веродостојан начин повежем драматургију музичког дела са психолошком драмом присутном у сва три литерарна садржаја. Документа о немилим догађајима која су за собом оставили Миклош Радноти и Хилда Дајч, као и стрељани Крагујевчани преко опроштајних порука својим ближњима, помогли су ми да проживим, а затим и музичким средствима оживим комплексна психолошка стања кроз која су пролазили у тренуцима страхоте Холокауста. Верна сведочења тог страдалног доба која су оставили за собом омогућила су ми да доживим и осетим сва турбулентна психолошка стања кроз која су пролазили, што је резултирало сложеном и слојевитом драматургијом дела. Бура различитих осећања протагониста праћених патњом, болом, страхом, бесом, осећајем немоћи, али уједно и љубави, несебичности, херојства, праштања, преточени су у музику градећи различите музичке слике ових језивих догађаја.

Изузетно снажна и потресна композиција 21. октобар, *настала у знак сећања на жртве страдања у Крагујевцу, 1941. године, међу којима су били и ђаци и њихови учитељи, представља „маркер" бесмисла и помрачења човекове ума, као свесног и разумног бића. За ово дело, инспирисано песмом* Крвава бајка, *Десанке Максимовић, добили сте специјалну награду на конкурсу „Портрети и сећања" у оквиру* Роси феста, *2021. године. Композиција је написана за баритон и тринаест инструмената који, на врло специфичан начин, потцртавају основну поруку дела. Изузетно пажљиво профилисана деоница баритона, као носиоца главне драматуршке нити дела, осмишљена је двојако – кроз сам говорени наратив, али и кроз говорно певање (нем. Sprechgesang), чиме се додатно профилишу различити степени драматичности музичког израза и драматургије музичког дела, уопште. Као додатни „инпут" у оживљавању страхотног догађаја, али и унутрашњег немира и страха у моментима који недвосмислено указују на извесност, деоницом баритона изузетно сте верно приказали стање „тренутка" који ће представити вечност. Деоница баритона конструисана је тако да опонаша страх, подрхтавање гласа страдалника, његов искидани говор, испрекидани дах, понестајање даха изазвано језом и страхом. „Ломљене" октаве у гласу у најдраматичнијим моментима изузетно добро одсликавају психолошко стање жртава, њихову узнемиреност која се, као и у претходном делу, потпуно аутентично преноси на слушаоца. То је сада Ваш, ако бисмо тако могли рећи, „заштитни" знак, прерогатив индивидуалног, личног стила. Управо та „искиданост" дефинише осећај јаке напетости, немира на онај начин који је био присутан у датом тренутку, у реалном времену.*

Задивљује осећај да сте могли да чујете све те гласове, „крике" људи у пар тренутака пред њихово стрељање и на врло аутентичан начин их, у свом делу прикажете. На самом крају композиције, у ефекту стрете, баритон, али и остали чланови ансамбла, изговарају поруке страдалника упућене својим најближима („Срца моја и душе моје. Миро, пољуби децу уместо мене. Слушајте маму децо и чувајте се" (Лазар Пантелић, 48, директор гимназије) или „Драги тата и мама поздрав, последњи пут. Љубиша" (Љубиша Јовановић, 17, ученик гимназије). Можете ли да дате своје лично виђење ове композиције и поруке коју она носи, као и читав спектар Вашег психолошког „ломљења" у процесима њеног настајања? Шта Вам је у највећој мери заокупљало пажњу и била водиља?

Деоница баритона представља мој лични доживљај *Крваве бајке*. Иако је целокупни музички садржај дубоко промишљен и контролисан, за деоницу солисте се може рећи да је интуитивна. Трудио сам се да деоницу баритона осмислим онако како бих ја некоме прочитао/отпевао ову песму. Отуда долазе искидане мелодије пуне страха и патње, октавни преломи као врхунци психолошког ломљења који, у исто време, садрже и бес и страх, полустепена подрхтавања на издржаним тоновима која осликавају треперења у гласу, употреба фалсета у врхунцима страха протагонисте, али и говорених делова, као што је стих „умрла је мученичком смрћу чета ђака у једном дану", које из мог личног угла није било могуће отпевати. Изузетно потресан део стваралачког процеса био је упознавање са опроштајним порукама стрељаних сугрђана. Ове кратке поруке на комадима папира или тканине које су могли да пронађу, у свега пар реченица, за колико су имали времена или простора, свеле су животе пуне љубави на свега неколико речи. Посебан утисак на мене лично оставила је поменута порука седамнаестогодишњег ученика гимназије који се на достојанствен начин опрашта од својих родитеља свестан да је ту крај његовог тек започетог живота. Из тог разлога одлучио сам да посебан део композиције посветим њима и омогућим њиховим последњим речима да се вечно чују. Кроз звучности аликвотног низа тона *ха*, као звучне слике вечног боравишта, баритон и чланови оркестра шапатом изговарају ове потресне поруке. Колико год пута их прочитао или преслушао, језа је увек ту...

Последње написана композиција у овој, да кажемо, трилогији јесте композиција Писма са Сајмишта*, за виолину, кларинет и клавир (2022). Инспирација за ово дело потекла је на основу четири писма Хилде Дајч, написана децембра 1941. године, а упућена њеним пријатељицама, као доказ о последњим месецима живота у логору, где је вршила дужност медицинске сестре. Ово дело, за разлику од претходна два, не садржи вокалну деоницу која би била стожерни моменат у профилисању опште драматургије музичког дела. Композиција* Писма са Сајмишта *подељена је у четири целине од којих се свака односи на по једно писмо. Писма градативно показују стање у логору, односно лични утисак и стање душе Хилде Дајч у моментима док почиње да живи и живи нови, логорашки живот. На који начин сте Ви градили њен (психолошки) лик и колико су писма била директна инспирација, а колико је ту Ваше личне реплике на стање тадашњег Београда, 1941. године?*

Композиција *Писма са Сајмишта* представља изазов осликавања литерарног садржаја чисто музичким средствима. Идеја није била тонско сликање садржаја

писама, већ озвучавање атмосфере и психолошких стања логора Старо сајмиште, као и сам лик Хилде Дајч. Форма дела прати форму писама, отуда подела на четири целине, али такође прати и психолошке промене саме протагонисткиње. Млада хероина из утицајне београдске породице, која својевољно одлази у логор како би помагала свом народу, бива суочена са страхотом Холокауста из прве руке. Драматургија дела прати њену психолошку трансформацију од оптимистичне медицинске сестре пуне несебичне љубави према свом народу ка достојанственој спознаји да и она сама постаје жртва овог страховитог злочина према јеврејском народу.

Посматрано са стране професионалне рецепције Вашег стваралаштва – Ваших композиција и стваралачке поетике, долази се до закључка да сте Ви „трагач". Чини се да не нудите „готова" решења, већ да у сваком свом делу трагате – за звуком, за техничко-композиционим решењима, за одговорима свих врста у музици. Да ли су три дела о којима говоримо сада (IV разгледнице из 1944, 21. октобар *и* Писма са Сајмишта*), са поетичке стране, такође покушај трагања за некаквим одговором?*

Истраживање техника свирања и употребе акустичких инструмената, комбинација инструменталних боја и тембралних карактеристика звука јесу полазишне тачке моје музичке поетике. Дубинска профилисаност и слојевитост звучних ситуација као последица минуциозне посвећености детаљима граде у сваком делу оригиналну и комплексну музичку целину коју је немогуће доживети на „површини". Потребно је да се дубоко удубите у атмосферу и драматургију дела како бисте на прави начин доживели све оно што у њему постоји. Свако ново слушање ових дела и мени самом открива нешто ново, нешто што је, услед бурних дешавања, ипак остало неопажено. За сам крај можемо рећи да поменуте три композиције представљају дубоко психолошко промишљање и саживљавање са жртвама Холокауста и херојима свог и нашег доба.

ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

Дубоко сензитиван у психолошком проматрању сопствене стваралачке поетике, формиране на дубински профилисаним, постулатним слојевима универзалне људске душе коју *разуме* и дарива кроз снажну „реплику" психолошког *поигравања* људима пронетих кроз време, Лазар Ђорђевић исцртава снажан траг у савременом српском композиторском стваралаштву. Дубоко загледан у кôд човека, његове потребе, хтења, патњу, бол, страхове, али и љубав, херојство, праштање, он представља *мост* – ка *другости* пронетој кроз време, али и *истоветности* његове вертикалне, духовне димензије. Снажна моћ децентрализације, са *удахом* и *издахом* подигнутим на ниво метафоре стања човека у тренуцима извесности његовог страдања, у коначници, омогућава сагледавање парадигме човековог живота, уопште. Својом стваралачком поетиком протканом обележјима „човека-трагача", Лазар Ђорђевић опомиње на важност сећања, на значај изнова (д)оживљеног и проживљеног. Позива на незаборављање страдања нашег народа у Другом светском рату/Холокаусту, потцртавајући сваки „крик" храбрих људи, јунака палих у вечност, као наш крст, симбол и снагу да знамо коме и где припадамо, и где надаље идемо.

ЛИТЕРАТУРА

Ančić (2016): Ivana Ančić. „Uloga umetnosti i istorije u reprezentaciji holokausta". *Kultura*, бр. 151, 303–317.

Bralović (2023): Miloš Bralović. „Recycling postmodernism. Trendsetters, trendsand Pandora, double concerto for viola, cello and chamber orchestra (2022) by Lazar Đorđević". *INSAM Journal of Contemporary Music, Art and Technology,* бр. 9, 123–135.

Daković, Mevorah (2018): Nevena Daković, Vera Mevorah. „Tragovi sećanja i tragom prošlosti". *Graničnici sećanja: jevrejsko nasleđe i Holokaust*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, 7–17.

Herc (2011): Rudolf Herc. „Umetnost sećanja". *Podsećanje na zločine: rasprava o genocidu i ubistvu naroda*. Novi Sad: Platoneum; Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 362–370.

Кољанин (1992): Милан Кољанин. *Немачки логор на Београдском сајмишту 1941–1944*, Београд: Институт за савремену историју.

Krstić (2006): Predrag Krstić. „Kritička teorija i Holokaust". *Filozofija i društvo*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 37–73.

Krstović (2018): Nikola Krstović. „'Haštag' kultura sećanja – Muzealizacija i politizacija jevrejske istorije i kulture u savremenoj Poljskoj". *Graničnici sećanja: jevrejsko nasleđe i Holokaust*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, 79–93.

Радноти (1979): Миклош Радноти. *Борска бележница* (прев. Данило Киш). Бор: Народна библиотека Бор.

Stojanović (2018): Dragana Stojanović. „Obrazovni obrt u reprezentaciji Holokausta". *Graničnici sećanja: jevrejsko nasleđe i Holokaust*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, 179–193.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/hilda-dajc.php. [4.4.2023]
https://www.rossifest.org/. [13. 5. 2023]
https://www.spomenpark.rs/kragujevacka-tragedija/. [4.3.2023]

Nevena J. VUJOŠEVIĆ
Anja Z. LAZAREVIĆ KOCIĆ

THE INHERITANCE OF MEMORY ON THE SECOND WORLD WAR IN THE SERBIAN ARTISTIC MUSIC: THE COMPOSITIONS OF LAZAR ĐORĐEVIĆ AND THE REACTUALIZATION OF THE SUBJECT OF SUFFERING/HOLOCAUST IN THE 21ST CENTURY

Summary

The reactualization of the subject of suffering in the Second World War/Holocaust is recognized as a key moment of *memory through time* which becomes the standard of our collective memory and our identity. In the musicological and theoretical-analytical context of cosideration of the current issues, a kind of psychological „replika" was identified through three significant artistic achievements of Lazar Đorđević (1992), a representative of the new Serbian generation of composers, who is aware of the history of the Serbian people and their suffering, but also the layers of their emotional code in those moments, meticulously builts and sympathizes deeply. Unique works in us, *IV Postcards from 1994* (2018), *The 21st October* (2020) and *Letters from Semlin* (2022), through authentic images,

primordialy experienced through the vertical dimension of *man in time*, and on the traces of the original sourses, the inscriptions of the victims just before the moment of shooting, reflects a deep spectrum of the psychological shapes of the man of that time. The exceptional art of working with tembre, as a primary element of the composer's musical expression in the mentioned works, is meticulously invoked and psychological though out profoundly. Looking deeply into the code of a man, his needs, desires, suffering, pain, fears, but also love, heroism, forgiveness, Đorđević represents the *bridge* – to the *otherness* carried over time, but also to the *sameness* of his vertical, spiritual dimension. With his creative poetics interwoven with the feature of a „man-seeker", he reminds us of the importance of the memory, the significance of what is revived and relived. He calls to not forgetting the suffering of our people in the Second World War/Holocaust, underlying every „cry" of a brave people, heroes fallen into eternity, as our cross, symbol and strenth to know to whome and where we belong, and where we are going next.

Key words: Lazar Đorđević, *IV Postcards from 1944*, *The 21st October*, *Letters from Semlin*, Second World War, Holocaust, suffering, tembre.

Рад је предат 26. маја 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

АРХЕОЛОГИЈА

УДК 904:726"652"(497.115)
7.014.4
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45259

Оригинални научни рад

*Игор С. БЈЕЛИЋ**
Археолошки институт у Београду

*Марија М. САВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

АРХИТЕКТОНСКА СКУЛПТОВАНА ДЕКОРАЦИЈА СА АНТИНОЈЕВОГ ХРАМА И ПРОСТОРА ФОРУМА АНТИЧКОГ МУНИЦИПИЈУМА***

Апстракт: Монографијом археолога Емила Чершкова постављени су темељи за познавање римског Муниципијума DD. Развој целог насеља и велика градитељска активност су опредељени у период од краја I до краја IV века. Најзначајнији простор насеља био је форум, у чијој се фокалној тачки налазио Антинојев храм. Архитектонска пластика један је од значајних аспеката архитектуре овог простора. Ипак, монографијом нису обухваћени сви њени примерци који су евидентирани приликом истраживања, па последично ни све могућности анализа. Циљ овог рада је да се након толико времена изврши архитектонска анализа скулпторалног украса са простора форума која би могла да пружи одговоре на питање опредељења фрагмената пластике одређеним објектима на форуму и јаснију слику о одликама њене архитектонске декорације.

Кључне речи: Архитектонска пластика, скулпторални украс, сполије, форум, Антинојев храм, Хадријан, касна антика, Муниципијум DD, Сочаница.

УВОД

Истраживања архитектонске скулптоване декорације (пластике) римских насеља још увек су ретка на простору јужних делова Горње Мезије, па је такав случај и са Муниципијумом DD. Наш фокус рада је на пластици форума овог насеља са посебним акцентом на елементима архитектонског скулпторалног украса који су припадали његовој најзначајнијој грађевини – Антинојевом храму.

Муниципијум DD (Сочаница) је античко насеље на простору севера данашњег Косова и Метохије. Није познато колику је површину захватало, али је по свему судећи приликом истраживања откривен централни део овог насеља – његов форум (Čerškov 1970: 14). Развој насеља датује се од краја I до прве половине IV века (Čerškov 1970: 83). Међу првим познатим зиданим објектима на овом месту је

* Научни сарадник, igor_bjelic@yahoo.com
** Стручни-сарадник, marijasavic84@gmail.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

и храм чија дедикација и данас привлачи пажњу многих истраживача (Čerškov 1970: 21; Šašel Kos 2009: 177, са старијом литературом; Гугољ, Тешић-Радовановић 2013, са старијом литературом). Храм посвећен Антиноју је, како то сведочи епиграфски натпис на једној плочи, изграђен по наредби Луција Елија, несуђеног наследника цара Хадријана, 136-138. године (Šašel Kos 2009: 181). Истовремено или хронолошки блиско са изградњом храма, према резултатима истраживања шездесетих година, саграђен је један објекат југозападно од њега и други југоисточно (Čerškov 1970: 23–25, 34). Изградњом наведених објеката уобличена је најстарија фаза форума која нам је данас позната. Приликом његовог преуређења у другој фази, изградњом хореума у западном и источном делу форума крајем III века, изгубљено је пуно трагова објеката око храма из прве фазе (Čerškov 1970: 24).

Архитектонски остаци објекта прве фазе очувани испод западног хореума из друге фазе су нешто боље познати. Његову основу су чиниле просторије постављене у низу у правцу север-југ. Будући да је у њему, у просторији најближој храму, затечена конструкција хипокауста, објекат очигледно није био сакралне намене (Čerškov 1970: 24). Од другог објекта, испод источног хореума, познат је само један зид и четири ослонца за стубове трема. Они су били изведени од дацита, у виду кубичних база, а они сами ослањали су се на површини формираној од наслаганих облутака (Čerškov 1970: 24).

Податке о појединачним објектима, њиховим фазама градње, као и пронађеној архитектонској пластици црпимо из доступне документације, затим са постојећег стања на терену, као и из објављене дисертације Емила Чершкова. Споменута истраживања главног простора форума су започета 1960. године и трајала су до 1964. године; спровео их је Музеј Косова и Метохије, док је руководилац био др Емил Чершков (Čerškov 1970). Наведена покрајинска институција послала је онима са вишом надлежношћу (републичким) одређене примерке документације са значајнијим резултатима истраживања. Тако су се поједине копије одређених дневника, фотографија и ретких цртежа нашле у Републичком заводу за заштиту споменика у Београду, чију документацију овом приликом користимо, као и објављену дисертацију Емила Чершкова. Иако некомплетна (пре свега техничка и фотодокументација), ова документација драгоцена је за наша тумачења када се ради о изгледу, димензијама и питањима припадности елемената архитектуре који су на терену и у музејима неповратно изгубљени, а подаци о њима су у Чершковљевој дисертацији непотпуни. Археолошки дневници представљају један од најочуванијих делова документације. Поједина питања заслужују да се поново осврнемо на њих и након објављивања дисертације Емила Чершкова. Међу њима је и пластика са простора форума. Истраживања су поред недостатка дела документације и (не)присуства самих елемената пластике на терену и у музејима оптерећивали и други проблеми, а њихово образложење захтева нешто дуже уводно излагање.

Приликом систематских археолошких истраживања форума Муниципијума DD откривени су многобројни фрагменти архитектонске скулптоване декорације. Међу њима истичу се делови стубова (база, стабла и капители), архитравне и надвратне греде и прагови, прозори, венци, делови зидне камене облате. Нажалост, они су до сада привукли мало пажње, како приликом истраживања, тако и у каснијем

периоду. Доста њих током наведеног процеса није фотографски снимљено на правилан начин (са размерником), техничка документација је нестала, а у археолошким дневницима не постоји запис о њиховим димензијама. Нарочиту непознаницу имамо након рата 1999. године када долази до разилажења српског и албанског дела колектива у институцијама задужених за очување културног наслеђа јужне српске покрајине, Музеја Косова и Метохије и Покрајинског завода за заштиту споменика културе, што је додатно отежало напоре да сазнамо шта се десило са фрагментима.

Главно питање са становишта архитектуре које се тиче камене пластике са форума је њена припадност одређеним објектима на форуму. Разматрање овог проблема отежава околност да је до данас, свега неколико фрагмената публиковано и анализирано. Чершков у својој дисертацији износи да за поједине делове храма, пре свега за оне са забата, није ни сам био сигуран који су делови припадали храму (упоредити: Čerškov 1970: 22, 34). Њихове фотографије и цртеже међутим није публиковао. Највећи недостатак дисертације је што ни за јонске стубове ни за остале делове архитектонске пластике нису били дати технички цртежи или њихове фотографије са размерником. У археолошким дневницима, инвентару, расположивој техничкој докуметацији, такође не постоје подаци о димензијама неког од наведених капитела, стабала стубова или његових база. Тиме је до сада било немогуће извршити прецизнију анализу димензија и проверити претходне претпоставке о припадности појединих елемената храму или осталим објектима[1].

У споменутој дисертацији чак и за неке објављене елементе архитектонске пластике са форума не постоје било какви подаци о њиховим димензијама. Такав је случај са јединим фотографисаним примерком јонског капитела. Ова околност је нарочито отежала наше покушаје архитектонских анализа будући да у класичној римској архитектури постоје одређена правила и препоруке приликом пропорционисања елемената архитектуре једног објекта, на шта указује римски теоретичар архитектуре Витрувије. Према једном од таквих правила размак међу стубовима једнак је умноженом пречнику стуба. Он прецизира да пречник и стилски ред стубова представљају основне полазне податке за доношење било каквих закључака о осталим елементима архитектуре храмова (Витрувије 2009: III.3 и III.5). Чак и у случају да су Витрувијеве препоруке у архитектури Антинојевог храма биле примењене само делимично, околност да је храм градио неко близак самом цару указује да је одређени степен усклађивања пропорција архитектонских елемената морао постојати. У том смислу, битно је једно запажање Емила Чершкова где по питању детаља он примећује да су „елементи капитела складни а читав капител у пуној сразмери са висином и дебљином стуба који га носи" (Чершков 1970: 23). Имајући у виду наведени утицај пречника стуба на архитектуру храмова, постоји изражена потреба за поузданим познавањем димензије пречника стуба на Антинојевом храму, која је до наших истраживања остала непозната.

1 Овде се мора напоменути да је дисертација Емила Чершкова објављена постхумно, захваљујући пре свега колегама Емила Чершкова из Музеја Косова и Метохије и са Филозофског из Београда. Наше је мишљење да одређени ретки недостаци монографије, барем када је реч о области архитектуре, не могу ићи на терет Емила Чершкова, али ни било коме ко је у најбољој намери заслужан за прикупљање свих података ради објављивања његове дисертације у виду монографије 1970. год.

Према доступној грађи из археолошких дневника, налази пластике приликом истраживања храма били су најбројнији на простору трема објекта. Углавном се радило о деловима декоративних и конструктивних елемената објекта (стубовима, њиховим капителима, архитравима). Нажалост, за теренски инвентар је одабран мањи број наведених примерака или њихових делова. Поред фрагмената забележених у археолошким дневницима, постоје и они које познајемо из фотодокументације. Не постоји списак који би указао шта представљају или где су пронађени поједини фрагменти пластике у фотодокументацији. Такође, не постоји ни веза између инвентарних бројева у археолошким дневницима и бројева картотека у фотодокументацији.

Због многобројних проблема и непознаница постоји недовољно података чак и о појединачним архитектонским елементима како би се формирала општа слика о појави и развоју римске архитектонске декорације на простору овог насеља. Целокупно стање по овом питању иницирало је да на почетку овог истраживања први корак буде прикупљање свих расположивих података о појединачним примерцима архитектонске камене пластике.

Примарни циљ овог рада је пре свега да се изабрани примерци скулпторалне пластике прикажу како би размотрили примењени мотиви и стилске одлике архитектонског клесаног украса са простора форума, а из периода развоја насеља. Одатле је могуће донети даље закључке по питању припадности појединачних фрагмената пластике одређеним објектима и формирати слику о појави и развоју римске архитектонске декорације на простору форума Муниципијума DD.

Комбиновањем података из археолошких дневника и доступне фотодокументације, можемо се најбоље упознати са контекстом (местом и слојевима који указују на релативну хронологију) налаза појединих примерака архитектонске пластике приликом истраживања. Нажалост, услед недостатка података о положају оригиналне квадратне мреже, били смо принуђени да исту реституишемо на основу података из археолошких дневника (Сл. 1). Тек одатле могли смо нешто прецизније да одредимо место налаза и број појединих елемената пластике на одређеном делу простора форума.

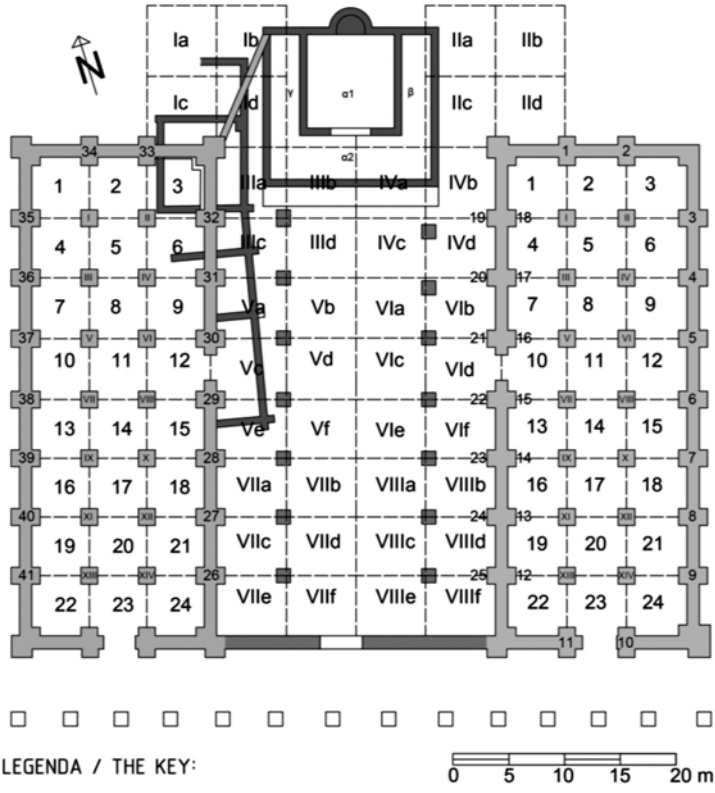
ПОДЕЛА ПРОСТОРА ФОРУМА НА КОЈЕМ СУ НАЛАЖЕНИ ПРИМЕРЦИ АРХИТЕКТОНСКЕ ПЛАСТИКЕ

Простор храма био је, током истраживања, подељен на мање просторе ограничене зидовима храма, а означене словима грчког алфабета. Централни простор храма (цела) био је означен α1, а јужни простор (пронаос) са α2. Истовремено, источни трем назначен је словом β, а западни словом γ (Сл. 1.).

Фрагменти архитектонске пластике регистровани су непосредно око храма и нешто даље, на другим деловима форума. Током истраживања, сви археолошки налази на слободном простору форума евидентирани су на другачији начин од оног који је био примењиван на простору храма. Централни простор форума, (између два хореума и означен латиничним словом B) био је квадрантном мрежом подељен

на квадранте означене римским бројевима, а ови на мање сегменте означене словима абецеде. На простору западног хореума C и источног хореума A истраживање је подразумевало успостављање посебних квадратних мрежа прилагођених градитељском концепту поделе унутрашњих простора ових грађевина. У споменутим мрежама, ступци у унутрашњости били су означени римским бројевима, а пиластри арапским. Квадранти чије углове су чинили претходно споменути пиластри и ступци такође су били означени и нумерисани арапским бројевима.

Мрежи поделе простора B били су подређени простори који су се једним делом граничили, а другим делом делимично и преклапали са поделом на простору храма. На северном и на јужном делу простора који се простире западно од храма успостављени су сегменти Ib i Id[2]. Симетрично њима, уз источни трем, успостављени су сегменти IIa i IIc. Простор пред храмом припао је квадрантима III (на западној) и IV (на источној половини), где је први подељен у два сегмента – IIIc југозападно од храма и IIId пред степеништем храма. Слично је урађено и са квадрантом IV, с тим да је је његов сегмент IVc био пред степеништем, источно од сегмента IIId, a da је сегмент IVd био југоисточно од храма.

Сл. 1. Откривени део форума са реституисаном квадратном мрежом

2 Реконструкција квадратне мреже била је посебан сегмент истраживања аутора, што ће бити тема посебно града (Бјелић 2024, у штампи).

ЕЛЕМЕНТИ СТУБОВА

Фрагменти стубова били су најпрепознатљивији делови архитектонске пла-тике јер истовремено имају улогу и конструктивних елемената грађевина. Они су били уједно и најбројнији међу евидентираним деловима. Углавном се ради о базама, стаблима и јонским капителима, а њих ћемо посебно размотрити у наредном делу.

БАЗЕ СТУБОВА

На простору храма γ, затечен је свега један примерак базе (инв.бр. 82). О њему, осим навођења у инвентару налаза, не постоје други подаци по питању облика, димензија, и врсте материјала од ког је био израђен, као ни фотографија или технички цртеж. Друге две базе затечене су ван храма, где су затечени и остали елементи скулпторалног украса на простору форума. Прва међу њима је пронађена у непосредној близини храма, на простору квадранта IIId, испред остатака зиданог ступца (дневник археолошких ископавања: 12.7.1961)[3]. На простору источног зида 2 грађевине А, у простору око шестог пиластра, нађена је „лепо профилирана база са полустуб“ (ДАИ: 21.7.1961).

Поред база наведених у археолошким дневницима, у доступној фотодокументацији смо наишли на још један примерак о чијој величини и месту налаза, на жалост, ништа прецизније не можемо рећи (Број картотеке: 12043) (Сл.4.b).

Када је реч о базама стубова са храма, оскудни подаци са истраживања којима располажемо не дозвољавају поузданије претпоставке. Изузетак чини опис„лепо профилиране базе“, због које се може претпоставити да су базе биле обликоване по канону, односно сходно правилима обликовања база у јонском стилу. Стога би требало рачунати да су оне имале све елементе класичних римских атичко-јонских база (то јест плинту, шири торус у доњем делу, трохилус и ужи торус у горњем делу).

СТАБЛА СТУБОВА

Делови стабала су приликом истраживања нешто чешће евидентирани. Чершков у својој дисертацији примећује да су сва стабла јонских стубова храма, као и капители, била израђена од кречњака (Čerškov 1970: 22), као и да су била без канелура на својој површини, односно глатка. Кречњак је честа врста камена у овом делу подкопаоничког краја, па је извесно био локалног порекла.

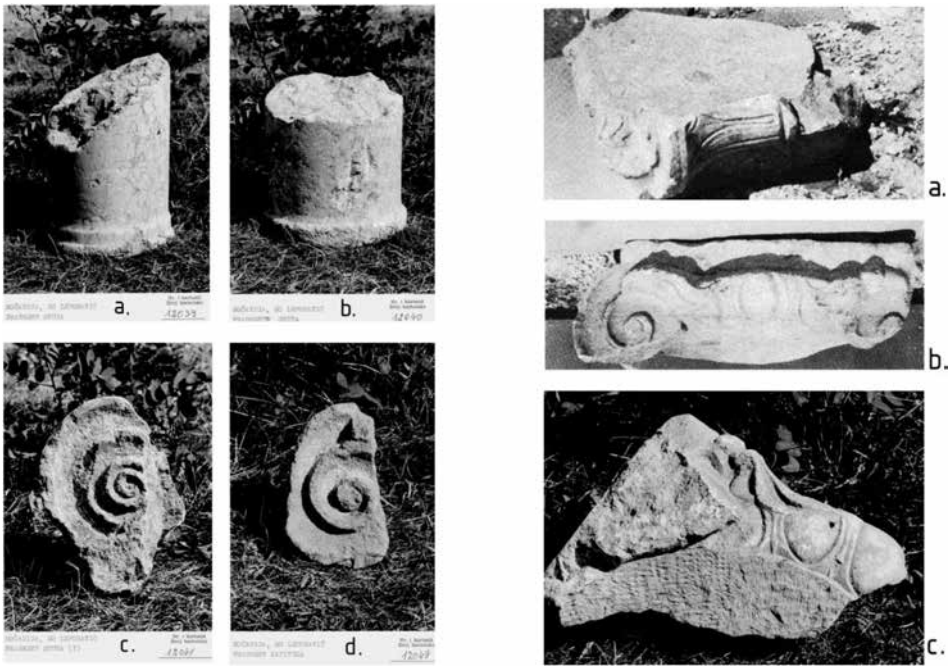
На простору храма, један од делова стабала откривен је на средини простора β, а три комада су откривена у његовом северозападном углу (ДАИ: 1.7.1961). На простору γ, већи број комада стабала и капитела регистрован је приликом открића плоче са именима Антиноја, Хадријана и Луција Елија (ДАИ: 5.7.1961).

3 У сваком наредном навођењу ове врсте документације, дневник археолошких ископавања наводићемо скраћеницом ДАИ.

Судећи по напредовању ископавања западног трема γ, они су откривени у његовом јужном делу, као и сама плоча. Известан број стубова и капитела евидентиран је непосредно пред степеништем храма (ДАИ: 30-31.7.1963).

У простору ван храма евидентирани су и други делови стабала истог типа. У грађевини Ц, уз западни зид, а на линији пиластра 37, нађен је остатак округлог стабла стуба (ДАИ: 23.7.1963). Поред тога, у квадранту 19 истог објекта, нађен је и део тамбура стуба (ДАИ: 9.8.1963). Приликом нашег обиласка терена успели смо да препознамо још један део стабла стуба. Ово је истовремено и једини фрагмент архитектонске пластике који смо на терену успели да региструјемо. Фрагмент указује да је припадао глатком стубу пречника 40 cm, израђеном од кречњака. Иако мали, овај фрагмент указује да је постојало извесно ширење стуба од његовог врха ка дну.

У доступној фотодокументацији забележени су и делови стубића од мермера и са пречником од 20 cm (Бр. Картотеке: 12039 и 12040) (Сл.2. лево: a. и Сл.2. лево: b.). Према њиховом изгледу и постојању ивичне траке (апофисис-а) очигледно је да се ради о горњим деловима стубића. Извесно је такође да се ради о примерцима пронађеним у грађевини С, чији је налаз регистрован у квадранту 9 (ДАИ: 15.8.1963). Ови стубићи су према вредности свог пречника извесно били део неког намештаја.

Сл. 2. Фотографије делова стубова: (лево) a. и b. стабла пречника 15 cm; c. и d. Обијене волуте са јонских капитела пронађене на простору форума (Документација РЗЗСК у Београду); (десно) фотографије јонских капитела пронађених на простору форума: a. и b. Објављено у дисертацији Емила Чершкова (Čerškov 1970: TVI.2,3) и c. четвртина капитела из документације РЗЗСК у Београду.

КАПИТЕЛИ ЈОНСКИХ СТУБОВА

Уз фрагменте стабала, на јужном делу простора γ (у западном делу трема), откривени су и фрагменти јонских капитела. Из инвентара налаза за 1961. годину, може се доћи до података да се ради о два фрагмента капитела (инв.бр. 81 и 83) и о једном целовитијем, иако оштећеном, капителу (инв.бр. 80). Напред смо већ указали да је известан број капитела са јонским волутама пронађен и на простору квадрата IVc, пред степеништем храма.

Међу фотографисаним елементима архитектуре, фрагменти јонских капитела или волута забележени су неколико пута. Један од њих је и фрагмент четвртине јонског капитела (Бр. Картотеке: 12057), (Сл. 2. десно: c.). Он у потпуности одговара типу капитела који је Чершков објавио као један од капитела храмова (Čerškov 1970: 23, 91, TVI.2 i 3), (Сл. 2. десно: a и b.). На овај фрагмент вратићемо се нешто касније.

Стилске особине овог типа капитела је претходно образложио Чершков у већој мери (Čerškov 1970: 22-23). Уобичајени капител Антинојевог храма се на предњој страни састоји од три суперпонована дела: ехинуса, каналиса и абакуса. На бочној страни капитела, у равни волута, изведени су пулвинуси, а међусобно су раздвојени једноструким прстеном (*balteus*). Абакус нема декоративних мотива, а у доњем делу од дна ка његовом врху може се уочити благо проширење. Каналис има хоризонталну горњу и доњу ивицу. На истуреном ехинусу налази се јонска кима која је украшена мотивом три јајнице (ova) у љусци који су међусобно раздвојени игличастим орнаментом. Јајнице на крајевима киме су су горњем делу прекривени полупалметама. Оне се састоје од по три дугуљаста мало повијена листића. Полазе из сферичних чаша које су формиране у горњим крајевима контакта јонских волута и киме. Основно обележје капитела су јонске волуте чије су спирале геометријски правилно конструисане према правилима које је изнео Витрувије (Витрувије 2009: III.5.6; Bingöl 1980: 151). На бочним странама волута (*pulvini*), изведен је орнамент ловоровог лишћа у два слоја. Иако је капител геометријски правилно изведен, рељеф на њему је прилично плитак.

У археолошким записима (дневницима) фрагментоване волуте су се појављивале у четири случаја на простору нешто даље од храма. У квадранту 4 нађен је део абакуса са јонским волутама (ДАИ: 25.7.1963). У квадранту 16 објекта C нађена су два фрагмента капитела са јонским волутама (ДАИ: 22.7.1963). Ови фрагменти су нађени на дубини од 3,80 m близу леве ивице пиластра 40. Ван објекта C, у простору B, нађен је фрагмент волуте са капитела, израђеног од андезита, на простору квадранта VIIa (ДАИ: 11.7.1963). На југоисточном делу објекта A, код угаоног пиластра пронађен је такође још један фрагмент волуте јонског капитела (ДАИ: 5.8.1960).

Међу примерцима забележеним у фотодокументацији налазе се и поједине волуте (Сл.2. лево: c. и Сл.2. лево: d.). Најзначајнија су два примерка (бр. картотеке: 12041 и 12049). Док се први фрагмент одликује оком волуте изведеним у облику наставка спирале и нешто грубљим клесањем, други фрагмент (бр. картотеке: 12049) се карактерише пуним оком волуте, попут примера волута са капитела храма и клесањем којим су ивице спирала (*helix*) волуте боље наглашене него у претходном случају.

ФРАГМЕНТИ КАПИТЕЛА ДРУГАЧИЈИХ СТУБОВА

У фотодокументацији су забележени и други фрагменти капитела. Један од њих очигледно припада цивилној базилици јер носи све одлике капитела који су стајали на стубовима кружног пресека (Сл.3. десно). Додатно, овај капител карактерише и појава акантусовог листа на једном правоугаоном пољу (бр. картотеке: 12048), па је реч о примерку чија фотографија до сада није била објављена (на овај проблем смо указали раније: Čerškov 1970: 38; Бјелић, Савић 2020: 396). Током истраживања у квадранту Vc откривен је и један фрагмент капитела са стилизованим листићима (ДАИ: 27.6.1961), пречника око 15 cm, кога смо такође успели да идентификујемо у доступној фотодокументцаији (бр. картотеке: 12046) (Сл.3. лево).

Сл. 3. Фотографије осталих капитела са простора форума: (лево) део капитела са стуба пречника 15 cm; (десно) део капитела цивилне базилике (документација РЗЗСК у Београду).

ФРАГМЕНТИ ЕНТАБЛАТУРЕ И ЗАБАТА

Остаци забата грађевине пронађени су једним делом у квадранту IVc, испред степеништа храма, где је према речима истраживача пронађено више „комада обрађеног камена", за које су претпоставили да припадају горњој конструкцији просторије (ДАИ: 14.7.1961). У једној другој забелешци прецизирано је да су ти комади у ствари велики камени блокови (ДАИ: 30.7.1963 - 1.8.1963). На овом месту мора се указати да Чершков у једној реченици примећује да је „извесно само да је архитрав био израђен од андезитских блокова и да има једноставну профилацију, јер су неки од његових делова откривени у непосредној близини степеништа" (Čerškov 1970: 23). Његов опис упућује нас на претпоставку да се архитрав одликује тростепеном профилацијом (са три фасције) уобичајеном код канонских архитрава у класичној античкој архитектури (Витрувије 2009: III.5.10).

Део „архитравног венца од камена" (по речима самих истраживача), на коме су били приказани букранионi и гирланде био је пронађен код стуца 36 грађевине А, односно на спољној страни северозападног дела објекта (ДАИ: 26.8.1963). Од овог венца данас не постоје физички остаци, као ни фотографија или барем цртеж. На први поглед, мотив букраниона и гирланди упућује и на могућност да се овај део може приписати каквом надгробном споменику налик онима из

Сингидунума (Pop Lazić 2002: 73, Sl.25.3). Међутим, речи истраживача да је овај фрагмент био део „архитравног венца" у извесној мери негира претходну сумњу. На спомеутом комаду очигледно је постојало нешто карактеристично (специфична профилација или његова величина?) што је истраживаче наведеним речима („архитравни венац") навело да га дефинишу као део пластике неког објекта. Нажалост, осим битних забелешки да је сам део венца поседовао „делимично очувану рељефну представу букраниона и гирланди" и да је „пронађен на дубини од 50-60 цм од површине тла" (ДАИ: 26.8.1963), не знамо ништа више о њему.

Симс је пронађен само у једном случају, и то фрагментарно: ради се о мермерном фрагменту профилисаног венца (ДАИ: 16.7.1963). Пронађен је са спољне стране источне половине јужног зида форума, тачније између остатака два зидана ступца портика којим се простор форума ослањао на улицу правца запад-исток. Будући да су зидани ступци у односу на своју дебљину на значајној удаљености један од другог, распон између њих морао је бити премошћен једино дрвеним гредама па је јасно да профилисани симс не припада некој архитравној греди између ових стубаца. Будући да је и од квалитетније врсте камена (мермера), он је по свему судећи дошао на ово место накнадно са неке друге локације. Нажалост, будући да нису очувани подаци о димензијама или изгледу овог симса, не може се са сигурношћу рећи било шта извесно о његовој припадности. Један фрагмент профилисаног венца пронађен је и на простору квадрата VIIc (ДАИ: 11.7.1963), дакле близу фрагмента јонске волуте капитела од андезита, али не постоје никакви подаци о његовим димензијама.

ФРАГМЕНТИ ЗИДНЕ ОПЛАТЕ

Делови зидне облате примећени су неколико пута. Први пут радило се о фрагментима мермерне облате у угаоном југоисточном квадранту 24 (ДАИ: 7.8.1963) објекта С, док се други пут радило о танким фрагментима „од камена", пронађеним у простору В, за које није било сигурно да ли се ради о комадима камене облате (ДАИ: 17.8.1963). Узимајући у обзир постојање плоче са дедиканстким натписом са Антинојевог храма, постоји реална могућност да поједини фрагменти камене облате потичу са храма. Овде је врло значајно запажање Чершкова да „постоји могућност да је лице стереобата храма, због грубе фактуре зида, било заштићено плочама, од којих су очувани само фрагменти" (Чершков 1970: 22). Та могућност је мање извесна за остале објекте на форуму, поготову када се ради о декорисању од квалитетнијих врста камена (мермера), будући да у дневницима не постоје ни посредни подаци који би томе говорили у прилог.

На неколицини фрагмената камене облате затечени су и делови фигуралне орнаментике. Фрагмент мермерне плоче са рељефном представом главе жене која десном руком придржава суд на глави између југозападног угла и улаза на јужном зиду објекта А (квадрата 22) (ДАИ: 28.6.1961, инв.бр. 58). Комад мермера са представом склупчане змије пронађен је у простору В, у квадранту Vc, што сазнајемо из инвентара за ископавања 1961. године (инв.бр. 59). Ови фрагменти омогућавају доношење неких хипотеза. Број примећених детаља би у случају њихове природне

или натприродне величине утицао на величину фрагмента што би привукло пажњу истраживачима. Будући да таквих напомена у археолошком дневнику и инвентару налаза нема, извесно је да споменути фрагменти мермерних плоча нису били изразитих димензија. У том случају. таква два мања фрагмента не би се могла приписати фасадама храма, јер као такви не би били сагледљиви на њиховим површинама. Остаје отворено питање да ли су они били део унутрашње декорације храма или су припадали неком другом објекту.

ФРАГМЕНТИ ЖРТВЕНИКА

Међу блоковима из горње конструкције објекта налазио се и известан број блокова жртвеника испред храма (ДАИ: 31.7.1963). У дневницима нажалост није наведено које су карактеристике навеле истраживаче да њихову припадност припишу жртвенику, па се може само претпоставити да су поседовалу карактеристичну профилацију или форме којима се ови одликују на дну и у врху. Форма жртвеника (*ara*) иначе је најсличнија облицима постамената за стубове. Без специфичних елемената који би дефинитивно определили припадност споменутих блокова постоји подједнака могућност да су они били део жртвеника или део постамената стубова.

ФРАГМЕНТИ ПРАГОВА, НАДВРАТНИКА И ПРОЗОРА ХОРЕУМА

Прагови хореума А и С на простору форума су израђени од по једног комада андезита и сви су профилисани, што је за римску архитектуру хореума неуобичајено. То је изазвало сумњу да су прагови као сполије донети са неког другог места. Посматрајући њихову величину и начин обраде долази се до закључка да сви прагови потичу од надгробних споменика којима су одрезани ивични комади са профилацијом око натписних поља.

Посебну групу налаза чине делови дислоцираних профилисаних надвратника налажених на простору форума. Ни за један од њих не постоје цртежи или објављене фотографије тако да сем њиховог спомена уз место налаза немамо других података. Приликом истраживања грађевине А, са спољне стране источног зида, уз пиластар 8 (југоисточна страна објекта), пронађен је један такав надвратник (ДАИ: 7.6.1961). Други је пронађен уз врата која повезују грађевину С и простор В (ДАИ: 16.7.1963), док је трећи пронађен са спољне стране квадранта 13 (западна страна грађевине С, ДАИ: 20.7.1963). Прва два комада извесно су припадала улазним вратима хореума А и С, и то онима која су најближа месту налаза. То се не може рећи за последњи фрагмент који је доста удаљен од јужних и источних врата грађевине С. Имајући у виду идентичан распон отвора који је морао важити и за прагове и за надвратнике, као и да у оба случаја ове елементе карактерише профилација, извесно је да и надвратници потичу са надгробних споменика. Због тога, надвратници су могли бити узидани у објекте хореума истовремено када и прагови.

Исти третман имали су и други делови надгробних споменика који су употребљени за формирање прозорских окана на појединачним пољима зидова између пиластара. Будући да се хореуми као тип објеката и иначе не одликују наручитом

архитектонском декорацијом, за потребе њихове изградње било је довољно прилагодити расположиви материјал са надгробних споменика новој сврси.

АНАЛИЗА ПРИПАДНОСТИ ПОЈЕДИНИХ ДИСЛОЦИРАНИХ ДЕЛОВА АРХИТЕКТОНСКЕ СКУЛПТОВАНЕ ДЕКОРАЦИЈЕ

Место коме су поједини фрагменти припадали могли смо да одредимо тамо где је из археолошког контекста њиховог налаза то било јасно. За оне где то није био случај, неопходно је било спровести архитектонску анализу која је подразумевала проучавање њихових димензија и примењених облика, како би што прецизније дефинисала припадност.

У уводном делу смо као један од главних проблема везаних за архитектонску пластику храма истакли непознавање пречника стубова његовог портика. Једини фрагмент стуба на који смо на терену били наишли указивао је на стабло пречника 40 cm. Чершковљевим наводима о стаблима стубова одговарали су материјал и глатка површина нашег примерка. Па ипак, то и даље нису били довољни подаци због којих би са сигурношћу споменути фрагмент на терену могли приписати део колонаде трема храма.

Добијањем документације са истраживања из РЗЗСК у Београду, стекли смо увид у фотографије појединих скулпторално обрађених елемената архитектуре. Међу њима је била и фотографија дела (четвртине) јонског капитела са обијеном јонском волутом (бр. картотеке: 12057). Будући да су међу другим фрагментима фотографисани и стубићи од мермера, јасно је било да је овај капител израђен од беличастог камена лошијег квалитета. Истовремено, то није могао бити део капитела пронађеног у квадранту VIIa, јер је за њега наведено да је био израђен од андезита, који је на овом локалитету тамније боје. Нажалост, фрагмент четвртине јонског капитела, као ни многи други, није фотографисан са размерником. Срећна околност је била да је овај део фотографисан на потпуно истом месту као и неки епиграфски споменици из Муниципијума DD, затим два наведена фрагмента јонских волута и наведени фрагменти стубића од мермера. Захваљујући случају да су за један од епиграфских споменика (са делом натписа „D – M – RISCO A – BV D^{i}D^{i}A“, бр. картотеке: 12032 (Сл.4.а.)) дате димензије у дисертацији Е. Чершкова (Čerškov 1970: 65), могли смо одредити сразмере околних објеката на фотографији (пре свега оних вегетабилних). Ове сразмере пренете су на фотографије других елемената архитектуре, међусобно су упоређене и усклађене, одакле су потом добијене непознате димензије одређених примерака пластике. Међу таквима је био и део јонског капитела, одакле је поуздано одређен и пречника стабла на коме је јонски капител почивао. Он је имао у потпуности идентичну вредност пречника (R = 40 cm), као и споменути део стабла стуба пронађеног на терену. Из истог разлога, споменути фрагмент стабла извесно потиче са дела јако блиског горњем крају стабла. Овде би међутим требало имати на уму и да је стабло стуба извесно поседовало шири доњи крај у односу на горњи, па би због тога ваљало рачунати и на већи пречник при дну стабла стуба. На то указују и Витрувијеве препоруке за стубове ниже од 15 стопа, а што је случај са нашим примерком, где за случај пречника при врху од 40 cm пречник при дну би требало да буде 48 cm (Витрувије 2009: III.3.12).

Сл. 4. Фотографије осталих елемената декоративне пластике са форума: a. део натписа на основу кога су реконструисане димензије осталих елемената пластике; b. редуцирана база пронађена на форуму.

Када је реч о волутама регистрованим на фотографијама, само се за једну (бр. картотеке: 12049) може рећи да је могла припадати капителу са колонаде стубова трема храма. Другачији начин обраде друге волуте (бр. картотеке: 12041), као и другачији материјал (андезит) од кога је клесана трећа волута онемогућавају нас да њих посматрамо на исти начин као оне на који указују целовитији примерак који је Чершков објавио и наведена четвртина јонског капитела. Према томе, мале су шансе да су ове волуте припадале колонадама трема храма. Међутим, њихове димензије су идентичне са претходно анализираним капителима са храма. Иако је незахвално приписати њихову припадност колонадама трема, поставља се питање да ли су они припадали неким другим деловима храма или пак осталим објектима на форуму. Због тога се опет морамо вратити на разматрање архитектуре ових објеката.

Када је реч о хореумима, јасно је да њихови *in situ* остаци не показују никакве трагове постојања стубова, већ искључиво пиластара и зиданих стубаца. који су били уобичајени елемент архитектуре овог типа објеката са краја III века широм царства, па тако и на Балкану (Popović 2018: 344), док у исто време не постоје било какве аналогије за постојање стубова са клесаним базама, стаблима и капителима. Овоме треба додати и премали број фрагмената волута регистрованих на простору даљем од храма. Очигледно је да су се волуте унутар простора B и просторија A и C ту затекле као последица разношења грађевинског материјала, односно да не припадају архитектури друге фазе форума.

Међу остацима старијег објекта под грађевином C нема трагова било каквих база за колонаду стубова. Код трема југоисточног објекта, већ је напоменуто да су се појединачне кубичне базе од дацита ослањале на темеље у виду површине од насутих облутака, недовољно стабилне и јаке да понесу јачу конструкцију трема са клесаним декоративним каменим стубовима. Због свега изнетог, волуте извесно нису припадале ни неким објектима из прве фазе градње форума (савремене изградњи храма). Та околност указује да се не би се могла искључити могућност да су наведене волуте припадале неким другим елементима архитектуре храма ван његове фасаде.

Од венца изнад архитравне греде, према Чершкову, није било трага међу блоковима пронађеним на простору храма или пред његовим степеништем. Међутим, у овом контексту посебну пажњу привлачи фрагмент са букранионима и гирландама. Његова припадност овде захтева посебну анализу будући да избор мотива одражава јаку традицију декорисања венаца у римској архитектури. Као што је већ речено, пронађен је на спољној северозападној страни грађевине С из III века. Јасно је да објекат А и С поседују истоветну робусну (масивну) архитектуру која је истраживаче навела на закључак да се ради о хореумима (складиштима хране) (Čerškov 1970: 15). Такви објекти се иначе не одликују посебном архитектонском декорацијом па је мала могућност да је фрагмент могао њима припадати. Одатле следи да је ту доспео ту приликом рушења неког другог објекта. Не постоје било какви подаци који би указали да овај комад припада објектима који се на простору форума приписују млађој фази изградње форума. Такође, ни за један од објеката из II века (старије фазе изградње форума) чији се остаци налазе испод објеката из III века (друге, млађе фазе) није утврђено да је поседовао архитектонску пластику.

Фрагмент са букранионима је пронађен на дубини од 50 – 60 cm од површине тла, а не на већој попут оне од 2,10 m на којој је утврђено постојање зидова старијег објекта испод грађевине С, што пре свега потврђује да он није могао њему припадати. Та околност упућује на закључак да је објекат С из млађе фазе постојао у време када се фрагмент са букранионима нашао са његове спољне стране, а да је објекат са хипокаустом испод претходног био срушен давно пре тога.

Претходна анализа археолошког контекста упућује нас да на овом месту изнесемо претпоставку да је наведени венац припадао храму посвећеном Антиноју. Она би се уклопила и са околношћу да је након рушења других објеката из другог века, једини преостали објекат овог времена био храм на коме је венац и даље стајао, а уз који су на простору форума касније сазграђене грађевине А и С. Напред смо указали да је разношење делова архитектонске пластике са храма било затечено на простору В између објеката А и С, као и унутар њих. Оправдано је очекивати да су се поједини фрагменти пластике могли наћи и са спољне стране ових грађевина, након страдања свих објеката који су припадали форуму.

Једини објекат на простору форума који је извесно поседовао префињенију архитектонску пластику са традиционалним римским схемама обликовања био је храм посвећен Антиноју. Иконографија његовог декора са мотивом главе бика и гирландама била је уобичајена пре свега на базиликама и храмовима, али и на жртвеницима и саркофазима и то на свим просторима римског царства у широком временском опсегу (von Hesberg 1981: 201-306). Ова околност је још један разлог због кога, осим храму, споменути венац не можемо приписати другим објектима на простору форума.

Нажалост, будући да не поседујемо цртеж или фотографију овог фрагмента, као и да не знамо његове размере, не постоје подаци према којима би са потпуном сигурношћу могли определити припадост фрагмента са букранионима. Зато би се у овом случају, при његовом приписању храму Антиноја, задржали само на претпоставци.

Припадност фрагмента мермерног профилисаног симса је такође упитна. Већ смо истакли да он није могао потицати са места на коме је пронађен. Иако међу

досадашњим фрагментима фасаде Антинојевог храма недостају управо елементи симса и тимпанона, овај фрагмент, без обзира на његове димензије, ипак не би могли приписати наведеним објекту. Разлог пре свега лежи у околности да ниједан други елемент у није био израђен од квалитетније врсте камена попут мермера што је случај са симсом. О припадности фрагмента профилисаног венца у квадрату VIIc не могу се рећи било какве претпоставке јер не постоје опширнији описи или навођење димензија које би појаснило функцију овог елемента.

Ни за један од малобројних фрагмената облоге са фигуралном орнаментиком који су нађени не може се рећи да постоје подаци или мотиви због којих би се било који од њих нашао на фасадама храма. Могуће је да се неки од њих налазио у унутрашњости храма или да је био део унутрашњости неког другог објекта. Када је реч о деловима плоча у функцији камене облоге зидова, извесно је само за подијум храма да је она била са спољне стране обложена овом врстом зидне декорације. Истраживањима није утврђена велика количина мермерне облоге којом би иначе и остатак храма био обложен њоме, а пре свега зидови целе (централне просторије светилишта).

АНАЛОГИЈЕ И МОГУЋИ ПРАВЦИ УТИЦАЈА

Јонски капител са Антинојевог храма је нама данас најпознатији и уједно најбољи показатељ стила у којем је пластика храма била изведена. Ради разумевања могућих праваца утицаја у обиму познавања квалитета израде пластике, морамо на почетку укратко указати на порекло и даљој генезу јонског стила и његовог капитела у римској архитектури.

Јонски стил је у римској архитектури присутан од II в п.н.е, тачније од времена када је Римска република повела на хеленистички свет у Грчкој и Малој Азији. Том приликом Римљани долазе у контакт са наведеним стилом који ће, поред коринтског, извршити велики утицај на архитектуру овог периода (Stamper 2005: 59). Међу многим детаљима јонског реда, капител стуба је употребљен са извесним изменама у римској архитектури у односу на хеленистичку. Код римског капитела угиб ехинуса на рачун каналиса изнад њега не постоји, а што је иначе била карактеристика грчких примерака. Типични примерци примене јонског стила током периода римске републике су храмови на форумима Рима (Stamper 2005: 53 - 67). Након периода републике, јонски стил је наставио даље да се развија у римској архитектури. Дијалог који је у почетку успостављен између хеленистичке архитектуре и римске је изнедрио многе варијанте овог стила пре свега на тлу Мале Азије. Наручит замах преплитања грчко-римских утицаја остварен је у време цара Хадријана. Током времена Римског царства, могуће је било разликовати неколико основних типова малоазијских јонских капитела, чију је систематизацију приказао Бингул (Bingöl 1980: 23 - 39).

Јонски капител у Мунипијуму DD се пре свега одликује каналисом чије су горња и доња ивица хоризонталне, а на спољашњости ехинус приказана су по три јајнице (ova). По овим карактеристикама он припада типу Д јонских капитела, датоване у период од почетка II до IV века, према систематизацији коју је урадио Бингул (тип D према Bingöl 1980: 35,36). Према класификацији Петрове, овај тип би био најближи Типу II – Групи I или Типу II – Групи III (Петрова 2017: 127–129).

Према оба аутора, присуство овог типа може се пре свега регистровати у Малој Азији, одакле је његово присуство ширило даље.

Према стилским особинама јонски капител Антинојевог храма се не разликује много од примера забележених на територији Горње Мезије (оквирно данашња централна Србија са Косовом и Метохијом) и Доње Мезије (оквирно данашња Северна Бугарска). Истоветан капител примећен је у данашњем Скопљу, античком Скупију датовани у II – III век (Јованова 2008: Сл. 21). Нарочито су значајни примерци на које је Димитров указао: из Одесе, Нова, Улпије Ескуса, Абритуса, Дропла (Дионисополиса), Шумен, Беле черкве, а који су датовани у период од краја I века до средине III века (Димитров 2007: 114-121, 398-420, Обр. 100, 101, 106, 122, 133, 134, 142, 144, 146).

Када је реч о појави фриза са букранионима и гирландама, аналогије на Балкану су бројне, али посебно када се ради о примерима на тлу данашње Бугарске. Аналогије су присутне у градовима Никополис ад Иструм, Дионисополис, Трезмис, а посебно су значајни примери венаца са храмова града Улпије Ескус (Димитров 2007: 489-541, Обр. 272-279, 284, 292-295 311,312-322, 325-344, 349, 361-362, 374-375 382-383). Насупрот бројним аналогијама са простора Доње Мезије, пажњу привлачи да не постоји тенденција постојања сличне иконографије на храмовима овог простора у неким од најбитнијих градова Илирика попут Доклеје, Јадера (Задра), Асера, Диоклецијанове палате у Сплиту, Салоне, Пуле.

На познатим деловима камене пластике са форума Муниципијума DD нема елемената на којима би се могло препознати присуство мотива познатих из културе домицијалног становништва (дарданског етоса).[4] Бар у овом аспекту архитектуре не може се прихватити Чершковљева хипотеза да је на архитектуру храма утицала компонента „старијих традиција аутохтоних светилишта“ (Čerškov 1970: 34). И најновија истраживања натписа са надгробних споменика потврђују ранија сазнања да је у Муниципијуму DD значајан део становништва чинила популација насељена у римско време са простора Мале Азије (Kalaja Hajdari 2016: 36). У исто време, позната су свега два лица са аутохтоним именима, и то отац и ћерка (Kalaja Hajdari 2016: 34), па стога не чуди што се у Муниципијуму DD не може уочити утицај дарданске културе. Можда у овоме треба тражити разлоге зашто су у овим двема областима примерци јонских капитела блиски моделима са подручја Мале Азије, који се датују у широки временски оквир, од II до V века (Bingul 1980: tip D - E). Према томе, процес романизације утицао је како на етнички, тако и на културни ниво живота Муниципијума DD.

Према свом квалитету, у пластици Антинојевог храма нема било чега китњастог, што би указивало на ближу повезаност са владајућом кућом Антонина. Чершков је у праву када констатује да се ради о провинцијском начину израде (Čerškov 1970: 34). На овом месту треба указати да међу откривеним фрагментима архитектонске

4 Елементи градитељства који се приписују предримском становништву на тлу Косова и Метохије изнети су у дисерацијама Бућинце и Алаја, како са ранијим тако и са најновијим резултатима истраживања (Алај 2019, Бућинца 2021). Ништа од појавних облика што је претходно објављено у тим дисертацијама не може се приметити на клесаној архитектонској скулпторалној декорацији форума муниципијума DD.

постоје искључиво они израђени од локалне врсте камена, док увозни материјал (посебне врсте камена попут проконеског мермера, зеленог пелепонеског мермера, или египатског црвеног порфира) изостаје.

ЗАКЉУЧАК

Закључна разматрања о декоративној пластици Муниципијума DD могу се донети само у границама доступних сазнања о појединачним елементима грађевина. У нашем раду по први пут је дат општи преглед познатих фрагмената камене декоративне пластике са простора форума. Тамо где није постојала визуелна представа (фотографија или цртеж) о њиховом изгледу, сваки опис дат у археолошким дневницима био је од великог значаја како би се могли формирати одређени закључци макар посредно.

Архитектонску пластику овог насеља чине два типа фрагмената који се међусобно разликују по стилу и времену у којем су настали. Издвајају се они који су наменски клесани као део архитектонске декорације и истовремено као конструктивни елементи. Хронолошки, они припадају архитектури II века. Пластика која припада старијој фази истиче се својом бројношћу и бољим (префињенијим) квалитетом клесања. Највећим делом, фрагменти ове декорације припадају истовремено и конструктивним деловима Антиноејевог храма. Тиме су у овом раду по први пут детаљније описани архитектонски елементи овог објекта који омогућавају даља проучавања и разматрања његове архитектуре. Они су свакако другачији од примерака пластике који представљају преклесане делове надгробних споменика како би послужили као елементи отвора објеката грађених на форуму током друге, млађе фазе.

Обликовање камене декоративне пластике са храма је врло суздржано и у потпуности одговара канонским облицима јонског стила. Стабла, а извесно је исти случај морао бити и са базама стубова, немају мотив којим би се указивало на ближу повезаност са одређеним подручјем римског царства. Типичан представник стила и камене пластике храма је јонски капител. Његово обликовање указује на малоазијско порекло мотива и њиховог комбиновања. Међу најзанимљивије примере овдашње декоративне пластике спадао је свакако „архитравни венац са представом букраниона и гирланди". Иако данас не постоје ликовне представе овог комада, примењени мотиви указују на јасна примену традиционалне римске иконографије. Археолошки контекст и учестала примена његових мотива на храмовима указују на могућност да је он био део Антиноејевог храма.

Сви примењени облици, мотиви и сразмере клесаних делова храма припадају конзервативном дизајну који исходи пре свега из класичне грчке и римске архитектуре, а која је пре доласка Римљана на наше просторе била потпуно непозната. Обележја аутохтоне (дарданске) архитектуре се не могу препознати. Као многи други мањи провинцијски градови Муниципијум DD је током II века прихватао моделе обликовања који су долазили из средина са већ устаљеном традицијом клесања, искључујући могућност појаве локалних варијанти. Управо у примени канонских мотива декорације на конструктивним елементима Антонијевог храма сагледава се степен романизације и истовремени процес негирања аутохтоних

елемената. Остали елементи архитектонске пластике везују се за објекте друге фазе приликом уобличавања форума Муниципијума DD, где су највећим делом употребљени преклесани делови надгробних споменика.

ЛИТЕРАТУРА

Adam (1764). Robert Adam. *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia.* London.

Alaj (2019). Premtim Alaj. *Settlements of the iron age in current territory of Kosovo*. These de doctorat. Lyon: Université de Lyon; Prishtina: Universiteti i Prishtinës.

Bingöl (1980). Orhan Bingöl. „Das ionische Normalkapitell in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien", Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 20.

Бјелић, Савић (2020). Игор Бјелић, Марија Савић. „Архитектонска скулптована декорација цивилне базилике у античком муниципијуму DD". *Башт̄ина*, свеска 52. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 387–406.

Buqinca (2021). Arianit Buqinca. *Recherche sur les Dardaniens: VIe–Ier siècles av. J.–C*. These de doctorat. Lyon: Université de Lyon; Prishtina: Universiteti i Prishtinës.

Витрувије (2009). Витрувије. *О архит̄ект̄ури.* Прир. Зоја Бојић. Београд: Завод за уџбенике.

Гугољ, Тешић-Радовановић 2013: Бранка Гугољ, ДанијелаТешић-Радовановић. „О пореклу Антинојевог култа у Сочаници". *Зборник радова Филозофскоī факулт̄ет̄а= Recueil de travaux de la Faculté de philosophie = Buletin i punimeve të Fakultetit filozofik,* год. 43, 2, Ур. Звездан Арсић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 427–444.

Димитров (2007: Здравко Димитров. *Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия* (I-III в) (= Дисертации 2). София: Национален археологически институт и музей.

Јованова 2008). Ленче Јованова. „Скупи (Colonia Flavia Scupinorum) – топографија и урбанистичка структура на градот од I-III век". *Macedonia acta Archaeolica 18*, 197–222.

Kalaja Hajdari (2016). Emina Kalaja Hajdari. „Overview of Ethnic Structure of Dardania during the Roman Period". *Anglisticum Journal (IJLLIS)*, Volume 5, Issue 2, February 2016, 33–37.

Милин (2002). Милена Милин. „Новооткривени римски епиграфски споменици из Сочанице (Косово)". *Ст̄аринар LII*, 163–174

Петрова (1986). Светла Петрова. „Римско-ионийски капители от Мизија". *Археолоīија* XXVII, 3, 15-19.

Petrova (2017). Svetla Petrova. „The *Roman Architectonic Decoration Reused* in *Christian Buildings* of *Parthicopolis"*. *Patrimonium* 15, Skopje, 137–174

Pop Lazić (2002). Stefan Pop Lazić. „Nekropole antičkog Singidunuma", Singidunum 3. Zbornik radova. Ur: Marko Popović. Beograd: Arheološki institut.

Попов, Иванова (1962). Иван Попов, Мила Иванова. *Класически архитектурни форми*. София: Техника.

Popović (2018). Bojan Popović. „Architectural Features of Roman Horrea in the Area of Modern-day Serbia". V*ivere Militare Est. From Populus to Emperors - Living on the Frontier*, Vol. II, Monographies No. 68/2, Belgrade: Institute of Archaeology, 311–346.

Stamper (2005). John Stamper. *The Architecture of Roman Temples: The Republic to the Middle Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.

von Hesberg 1981: Hesberg Henner von. „Girlandenschmuck der republikanischen Zeit in Mittelalien". *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*. Römische Abteilung 88/2, 201–306.

Čerškov (1970). Emil Čerškov. *Municipium DD*. Priština: Muzej Kosova; Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Šašel Kos (2009). Marijeta Šašel Kos. „Antinous in upper Moesia: The introduction of a new cult." *Opinione pubblica e forme di comunicazione a Roma: Il linguaggio dellepigrafia: Atti del Colloquio AIEGT*. A cura di: Bertineli Angeli Gabriella Maria, Donati Angela. Borghesi 2007, Epigrafia e antichita 27, Faenza: Fratelli Tega Editori, 205–221.

Igor S. BJELIĆ
Marija M. SAVIĆ

ARCHITECTURAL SCULPTED DECORATIONS FROM THE TEMPLE OF ANTINOUS AND THE FORUM AREA OF ANTIQUE *MUNICIPIUM* DD

Summary

During the archaeological research of the forum in *Municipium* DD, remains of Antique architecture were discovered, including fragments of architectural sculpted decorations The most important part of the research documentation are archaeological journals and Emil Čerškov's monograph, which provided an insight into the number, type and position of these architectonic decoration.

This paper provides a first overview and architectural analysis of the known fragments of sculptural decorations, with the goal of determining which constructions in the forum they belonged to. They comprise two groups of fragments, differing by their stylistic traits, typological and chronological determination. The first group comprehends those that were both parts of architectural decorations and constructive elements of the Temple of Antinous, belonging to the 2nd century architecture. The second group contains re-hewn parts of gravestones, used as opening elements of constructions built from the end of the 3rd – beginning of the 4th century.

The shaping of the decoration from the Temple of Antinous completely corresponds to the cannons of the ionic order. A capital belonging to type D of *Asia Minor* ionic capitals (classification by Orhan Bingöl) stands out. One of the most interesting decoration examples is a cornice with a bucranion and garlands, completely obliterated today. Although we determine that with certainty, the archaeological context and common use of this motif on temples and altars suggest that it belonged to the Temple of Antinous. Hewn parts of the temple belong to the conservative design of classical architecture, completely unknown in these regions before the Roman conquest. Traits of autochthonous (Dardanian) architecture cannot be noted. As a minor provincial town, Municipium DD obviously accepted all models from Asia Minor with established stonemasonry traditions in the 2nd century.

Key words: Architectural decoration, the Temple of Antinous, Municipium DD, late antique architecture.

Рад је предат 28. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

УДК 323.1(497.1)"198/199"
94:172.15(497.1)"198/199"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44785

Прегледни рад

*Јелена Р. ВУКИЋЕВИЋ**

НАЦИОНАЛИСТИЧКИ ДИСКУРСИ У СФРЈ ПРЕД ЊЕН РАСПАД

Апстракт: Овај рад има за циљ да представи националистичке дискурсе у СФРЈ пред њен распад и начин на који је етнички национализам инструментализован као средство остварења циљева политичких елита. На основу истраживања спроводених на ту тему, у овом раду биће предочене основне одлике националистичких дискурса у бившим југословенским републикама пред распад СФРЈ, начини њиховог конструисања, ширења и популарисања, биће указано на друштвене актере који су имали кључну улогу у томе, на мотиве којима је бујање етничког национализма било подстакнуто и импликације које је имало. У раду ће бити обухваћен период од почетка осамдесетих до 1991. године, када су Словенија и Хрватска прогласиле независност и када су почели први оружани сукоби. С обзиром на то да су кључну улогу у распаду Југославије имале Словенија, Хрватска и Србија, у овом раду су представљени националистички дискурси у само ове три републике.

Кључне речи: распад СФРЈ, национализам, политичка инструментализација национализма и традиције, митологизација историје, самовиктимизација, демонизација *Другог*.

УВОД

Распад СФРЈ дочекан је са неверицом, или као последица њене мултикултуралности. Онда када је изазвао изненађење, истицана је предност Југославије у односу на друге социјалистичке земље. Чинило се да је уз помоћ комунизма успела да поништи раније сукобе својих чланица створивши јединствени наднационални југословенски идентитет, као и да југословенска комбинација радничког самоуправљања и тржишног социјализма као алтернатива совјетском централном планирању сасвим добро функционише (Деспалатовић 2002: 111-112). Након 1945. године Југославија је била сиромашна држава опустошена Другим светским и грађанским ратом (Исто: 112). Ипак, већ од 1948. године, када је Тито прекинуо односе са Стаљином, односно одбацио могућност његове интервенције у унутардржавну политику, материјална ситуација у земљи почела је да се побољшава (Вудворд 1997: 13). Тако је од 1949. године Југославија почела да добија кредите од Међународног монетарног фонда и да спроводи реформе у правцу либерализације и децентрализације економије и политике. Тиме је знатно побољшан животни стандард у земљи, који је био виши него у највећем делу Источне Европе (Деспалатовић 2002: 112), а успостављен

* Доктор етнолошких и антрополошких наука, jelena.vukicevic@yahoo.com

је и пут ка придруживању Југославије тадашњој Европској заједници (Вудворд 1997: 13). Од 1955. године југословенске границе биле су отворене за њене грађане, странце и трговину, што није био случај у другим социјалистичким земљама (Деспалатовић 1997: 112; Вудворд 1997: 13). Приклонивши се Покрету несврстаних, Југославија је једно време била његова водећа чланица (Деспалатовић 2002: 112). Крајем седамдесетих Југославија је била званично развијена земља (Исто). Када је у периоду од краја седамдесетих до краја осамдесетих земља запала у економске и политичке потешкоће и несигурности, релативни просперитет, могућност запошљавања и путовања у иностранство и мултикултуралност југословенске државе и даље су изазивали завист источноевропских земаља (Вудворд 1997: 13).

Тумачење распада Југославије као последице њене мултикултуралности много је чешће. Ово објашњење заснива се на „културним" или „цивилизацијским" разликама међу њеним чланицама, етничким и верским, на (више)вековној мржњи и антагонизмима (Хејден 2003; Денич 2002; Грандитс-Промицер 2002; Петровић 2002; Бакс 2002; Прошић Дворнић 2002; Gagnon 1994; Hayden 1996; Hodson-Sekulić et al. 1994; Bugarski 2001; Kourvetaris 1996; Sekulić-Massey et al. 2006; Flere 2003; Denitch 1996). Према овом тумачењу, Југославија је представљала „лош брак", „пропали експеримент", „вештачку творевину" од самог свог настанка осуђену на пропаст (Хејден 2003: 16; Денич 2002: 63). Као узрок навођене су већ поменуте културне, етничке, религијске разлике, због којих су јужнословенски народи одувек међу собом ратовали и сукобљавали се (Хејден 2003: 16; Петровић 2002: 216; Грандитс-Промицер 2002; Бакс 2002). Ипак, комунизам и његова диктатура и репресивни апарат једне социјалистичке државе успели су да потисну, мада не и елиминишу, национална осећања јужнословенских народа и уједине их у једну државу (Хејден 2003; Денич 2002; Грандитс-Промицер 2002; Петровић 2002; Прошић Дворнић 2002; Gagnon 1994; Hayden 1996; Flere 1991). Од почетка осамдесетих, након Титове смрти и слома социјализма у најави, дуго потискивана национална осећања могла су да буду испољена, а онда и продубљивана, постепено доприносећи распаду Југославије и рату који га је обележио (Gagnon 1994: 133).

Ипак, оба виђења прилика у Југославији нису (сасвим) тачна. Политика какву је развијала Југославији је омогућила побољшање животног стандарда, посебно током седамдесетих, које представљају „златне године" социјализма у њој (Прошић Дворнић 2002: 401). Међутим, ово је пре било последица повољних иностраних кредита него повећане продуктивности и економског напретка (Исто). Поред тога, још током ове декаде афирмисане су и институционализоване снаге одговорне за распад СФРЈ (Исто). Томе је највише допринео Устав из 1974. године који је повећао аутономију њених чланица умањујући моћ федералне власти. Поред политичке, продубљивала се и економска криза: након завршетка Хладног рата Југославија је изгубила свој стратешки значај и тако остала без великодушне иностране финансијске помоћи (Деспалатовић 2002: 112; Прошић Дворнић 2002: 401). У таквим условима и са успоном етнонационализма током осамдесетих, распад земље је био на помолу. Ипак, етнички национализам није једини фактор који је томе допринео. Тачно је да су етнички антагонизми у Југославији били циклично испољавани и да су национална осећања продубљивана од почетка осамдесетих, али не и да

етнички национализам носи сву одговорност за нестанак СФРЈ. Да би национализам могао да има такав ефекат, он мора бити инструментализован у те сврхе, што су и учиниле политичке елите бивших југословенских република (Хејден 2003; Денич 2002; Петровић 2002; Прошић Дворнић 2002; Gagnon 1994; Sekulić-Massey et al. 2006; Doubt 2007). Даље, етнички антагонизми какви су од осамдесетих почели да се испољавају нису били никаква (више)вековна балканска тековина. Може се рећи да ови анимозитети датирају најраније од почетка 20. века и оснивања Краљевине Југославије и да су најјаче били испољени током Другог светског рата, док су у претходним вековима Јужни Словени живели мирно једни поред других и једни са другима (Прошић Дворнић 2002: 398; Gangon 1994: 133). Чак и у временима анимозитета, идеја југословенства је постојала као алтернатива (Прошић Дворнић 2002: 398; Gangon 1994: 133). Уосталом, како Хејден (2003: 18) напомиње, схватање да држава треба да манифестује суверенитет једног етнички дефинисаног народа, какво је било доминантно приликом распада СФРЈ, није идеја која је никла на Балкану већ у средњој Европи, тачније Немачкој, у 19. веку. Ово уврежено схватање о логичности процеса распада СФРЈ као последице природних етничких нетрпељивости често се оповргава и на друге начине – постојањем великог процента етнички мешовитих бракова или прихватањем идеје југословенства и југословенског идентитета (Хејден 2003; Денич 2002; Петровић 2002; Gagnon 1994; Kourvetaris 1996). Ипак, ни ове тврдње не пролазе без критике (в. нпр. Ботев 2002; Kourvetaris 1996).

Распад СФРЈ је комплексан феномен који представља последицу интеракције историјских, религијских и првенствено политичких фактора и као такав не може бити представљен у овом раду. Његов предмет је разматрање једног од пресудних фактора у овом процесу – инструментализације етничког национализма као средства остварења циљева политичких елита. На основу истраживања спроводених на ту тему, у овом раду биће предочене основне одлике националистичких дискурса у бившим југословенским републикама пред распад СФРЈ, начини њиховог конструисања, ширења и популарисања. Биће указано на друштвене актере који су у том погледу имали истакнуту улогу, на мотиве којима је бујање етничког национализма било подстакнуто и импликације које је имало. У раду ће бити обухваћен период од почетка осамдесетих до 1991. године, када су Словенија и Хрватска прогласиле независност и када су почели први оружани сукоби, и то у три републике: Словенији, Хрватској и Србији. Наиме, ове републике су имале кључну улогу у распаду Југославије; Македонија је била по страни, Црна Гора уз Србију, а Босна и Херцеговина као мултиетничка република подељена по етничким и верским групама.

ПОЛИТИЧКА ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЈА ЕТНИЧКОГ НАЦИОНАЛИЗМА: СРБИЈА, СЛОВЕНИЈА, ХРВАТСКА

Успон национализма у СФРЈ од почетка осамдесетих био је потпомогнут бројним факторима и приликама. Као прво, упркос свим мерама репресије које је социјалистички систем испољавао према национализму, осећање националне припадности у народу није било угушено. Осим тога, са намером да оставе довољно

аутономије свакој републици појединачно, творци Устава из 1974. оставили су довољно простора и за национализам. Национална осећања, која су под социјалистичким системом прикривено опстајала, па и негована, почела су у јавности слободно да циркулишу након Титове смрти, чему су погодовали услови свеопште друштвене кризе. Са променама изазваним падом социјализма које су се у земљама Источне и Централне Европе догодиле 1989. године, као и због већ поменуте кризе, социјализам је свој легитимитет губио и у Југославији. Делом из жеље за опстанком на власти тадашњих политичких структура, делом због свог политичког потенцијала, а делом и као последица Устава СФРЈ из 1974. године, у републикама Југославије национализам је добијао све већи значај.[1]

До 1987. године сећања из величанствене прошлости у Србији обновљена су и поново интерпретирана, а политичари су уочили потенцијал етнонационализма као средства за остварење својих циљева (Наумовић 2009: 56). У периоду од 1987. до 1990. године, који Наумовић (2009: 56) назива „фазом мобилизације и хомогенизације", Милошевићева фракција у Савезу комуниста Србије присвојила је и инструментализовала оне идеје и мотиве који су током претходне деценије испливале на површину. Уместо да потискују традицију, као што је то до тада био случај, комунисти у Србији су почели да је присвајају и користе. Пренет у политичку сферу, овај тренд је подразумевао прорачунату употребу традиције у политичким расправама и инструментализацију традиционалних симбола у политичким ритуалима (Исто). Оваква употреба традиције имала је за циљ буђење и оснаживање националистичких осећања у народу уз његову мобилизацију, како би била обезбеђена подршка и дат легитимитет политици владајуће елите. У то време Милошевић је имао за циљ да смени своје политичке противнике у оквиру Савеза комуниста Србије и да сузи аутономију које су Војводина и Косово имале на основу Устава из 1974. године, односно да покрајинске власти спусти на ниво испод републичке и да их тако врати под врховну ингеренцију Београда.[2] Ради остварења овог првог

1 Прошић Дворнић (2002: 407) наводи да је пораст национализма у Србији био најопаснији, у смислу да су Срби били најбројнији народ у СФРЈ и да су били на кључним позицијама у војсци и полицији, што је могло бити искоришћено у политичке сврхе.

2 Средином седамдесетих, након дуготрајних сукоба у партијском врху између две концепције државе, оличене у Ранковићу и Кардељу, окончано је преобликовање југословенске федерације које је трајало деценију (Ристановић 2019: 24; Селинић 2021: 281-282). Превагу су однели заговорници претварања Југославије у хибридни облик федерације која функционише као конфедерација, окупљени око Кардеља, а завршетак тог процеса означило је усвајање Устава СФРЈ 1974. године и Закона о удруженом раду 1976. године (Исто). Уставом из 1974. године савезна држава је дефинисана као државна заједница добровољно уједињених народа и њихових република, као и аутономних покрајина (Селинић 2021: 282). Надлежност савезних органа је сужена, а републике су конституисане као самосталне друштвене, економске и политичке заједнице (Ристановић 2019: 24). Статус покрајина се није много разликовао од статуса република, које су стекле самосталност у односу на Србију (Исто). Оне су формално биле део Србије али су истовремено биле и конституент федерације са елементима државности, у чијим су пословима равноправно учествовале са републикама. Овим реформама Србија је изгубила могућност да њени органи делују у бројним пословима на територији покрајина, а њено јединство као републике је зависило од воље покрајинских институција (Селинић 2021: 282). Србија је тако подељена на три дела, а овим одсуством централизованости, какав није постојао у другим републикама, посредно је дефинисана као федерација са елементима конфедерације (Исто). Спровођење устава се у пракси

циља Милошевић је своје политичке неистомишљенике требало да представи у негативном светлу, истовремено истичући своју предност у односу на њих, у чему је кључну улогу имало буђење националних осећања у народу. Милошевић је почео да истиче лош положај Срба на Косову који је проширио на лош положај Срба у другим републикама, а коначно и на лош положај Србије као републике унутар СФРЈ. Остварење националних интереса наметало се као основно начело и главни циљ српске политике. Милошевић је себе представљао као политичара који се залаже за српске интересе, а своје противнике као за њих незаинтересоване, који једино брину за своју моћ и положај. Наруку су му ишле демонстрације српских и црногорских сељака са Косова, који су 1986. године почели да долазе у Београд жалећи се на однос Албанаца са Косова и на претензије ка припајању Косова Албанији (Денич 2002: 69-70). Овим догађајима, положај Срба на територији Косова доспевао је у све већи фокус. Иако су на овим окупљањима могле да се чују и националистичке и шовинистичке пароле, оне су биле у огромној мањини, а главни је био захтев за обезбеђивање сигурног и слободног живота (Ристановић 2019: 494). Српска власт у том тренутку није ништа могла да учини по том питању, јер је према Уставу из 1974. године његово решавање било у домену деловања савезне владе (Денич 2002: 69-70). Током наредне године атмосфера на окупљањима је почела да се мења и захтеви су постајали све више политички, а антиалбанске пароле и позиви на реваншизам све учесталији (Ристановић 2019: 494). Те исте године, док је једна партијска делегација обилазила Косово, полиција је напала гомилу окупљених српских демонстраната (Исто). Милошевић је тада стао у одбрану окупљеног народа, изговоривши сада већ историјску реченицу да народ не сме нико да бије, чиме је од партијског бирократе постао лидер масе. Током 1988. године у Србији су организовани бројни масовни митинзи у знак подршке амандману на српски устав којим би Србија повратила јурисдикцију над њеним аутомомним покрајинама (Исто: 70). Поред српске политичке елите и других друштвених актера, митинге су предводили Срби са Косова који су у то време већ стекли наклоност српске јавности (Исто: 72).

Незадовољство Срба ситуацијом на Косову и њиховим положајем није било нова појава али се временом увећавало. До погоршања је дошло услед измене статуса покрајине Уставом из 1974. године, а нарочито од албанских демонстрација у пролеће 1981. године, које Ристановић (2019: 181) оцењује као једну од две прекретнице у развоју косовског питања током периода комунистичке Југославије.[3]

показало као јако тешко и проблеми у односима са покрајинама постали су очигледни убрзо по његовом усвајању (Ристановић 2019: 164). Чланови устава који су регулисали односе између Србије и покрајина били су тако формулисани да су остављали простора различитим и често супротстављеним интерпретацијама (Исто). Степен самосталности покрајина био је толико висок да је функционисање републичких институција постало ограничено на ужу Србију (Исто: 165).

3 У другу такву прекретницу сврстава Брионски пленум 1996. године, када је, након пада Ранковића, коначну победу однела конфедералистичка концепција државе у Југославији (Ристановић 2019: 181). У константној смени периода доминације Срба и Албанаца у развоју косовског питања од 1878. године, клатно доминације се овим догађајем померило на албанску страну (Исто). Демонстрације Албанаца из 1981. године су то клатно помериле, али не у потпуности, и по први пут је наступио период својеврсног интерregнума, како наводи (Исто).

Демонстрације су избиле услед огромног и дуго таложеног социјалног незадовољства, али и „националног буђења" Албанаца током седамдесетих (Исто: 206). Покрајина је, упркос великим улагањима из других делова земље и страних кредита, и даље била најзаосталији регион Југославије (Селинић 2021: 249), а сиромаштво и одуство перспективе су код младих изазивали запаљиво расположење (Ристановић 2019: 206). Прве демонстрације су имале јасне социјалне захтеве, али је касније деловање различитих илегалних организација и група, које су међу собом биле слабо повезане, као и бројних појединаца, утицало на то да захтеви добију и национални карактер (Исто). Ристановић сматра да је за настанак такве ситуације највећу одговорност имало покрајинско руководство, односно политика која је вођена током претходних петнаест година. Демонстрације су откриле да је оно током претходне деценије систематски прикривало податке о правом стању у покрајини, а убрзо након њих почело је да се говори о једном од проблема о којем се раније није отворено говорило – масовном исељавању Срба и Црногораца са Косова (Исто: 328). До краја осамдесетих ово је постала једна од централних тема косовског питања, коју Ристановић (2019: 366) оцењује као политизовану, злоупотребљену и „никада до краја расветљену причу". Током 1969. и 1971. године Срби у руководству САП Косово су више пута покушали да отворе ово питање, истичући да су главни разлози економски, али су помињани и општа друштвено-политичка клима и злоупотреба националне политике након Брионског пленума од стране екстремиста (Исто: 329). Оваква излагања била су у мањини јер је велика већина албанских кадрова тврдила да покрајинске анализе показују су миграције економски мотивисане и као такве део токова који постоје у читавој Југославији (Исто). Због политике немешања, изостала је реакција републичког руководства, од којег су српски кадрови из покрајине тражили да се изјасни по том питању (Исто). Током 1972. године угушени су последњи покушаји да се о овој теми јавно говори, док се исељавање Срба и Црногораца наставило у још већем обиму (Исто). Након албанских демонстрација 1981. године, под политичким притиском, покрајинске власти су преузеле задатак да истраже овај проблем и да раде на његовом решавању (Исто: 330). Две анализе урађене након тога констатују следеће узроке исељавања: економско-социјални разлози; општа-друштвено политичка клима и стање несигурности; разноврсни облици директних и индиректних притисака; неефикасност органа; непознавање албанског језика и злоупотребе у вези са тим; остали разлози (породични, лични и др.) (Исто: 331-333).[4] Иако су 1981. године усвојене мере за спречавање исељавања

4 Једна студија је Анализа узрока и обима исељавања Комисије за утврђивање узрока исељавања Срба и Црногораца у периоду 1971-1981., завршена у фебруару 1982. године, а друга Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова Радне групе ИВ Скупштине СР Србије и СИВ-а, завршен у новембру 1981. године (Ристановић 2019: 330-332). Иако су њихови резултати суштински исти, постоје разлике у значају који се придаје појединачним факторима, па тако Комисија на прво место ставља економске разлоге, а Радна група општу друштвено-политичку атмосферу и стање несигурности и притиске којима су Срби и Црногорци изложени (Исто: 333). Ове разлике, иако на први поглед невелике, постале су прворазредно политичко питање током осамдесетих (Исто). Ристановић (2019: 339) наводи да је један од извора супротстављених тумачења узрока исељавања у ове две студије употреба различитих извора на основу којих су написани. Ипак, као главне оцењује политизацију овог питања и разлику у интересима владајућих

Срба и Црногораца са Косова, 1985. године је констатовано да се исељавање и даље наставља истим интензитетом (Исто: 351). Већина прокламованих мера била је само мртво слово на папиру (Исто: 352). Касније мере такође нису давале неке значајније резултате, а међу више разлога за то, главни су били атмосфера пута тензија и страха и невољност локалних органа да предвиђене мере заиста и спроведу (Исто: 354).

Проблемима Срба на Косову оживљен је косовски мит који је био идеална основа за кристализацију српских националних осећања, а онда и за њихову политичку инструментализацију. За Србе Косово представља колевку њихове државе, „свету земљу" њихове религијске и културне историје (Прошић Дворнић 2002: 408; Наумовић 2002: 62). Косовска битка, којом је Косово изгубљено, а српска држава пала под власт Турака, представља кључни догађај од којег је у народној традицији направљен мит. Иако су Срби у овој бици доживели пораз, у оквиру косовског мита он је претворен у моралну победу (Прошић Дворнић 2002: 408). То значи да се реални пораз који су Срби доживели у Косову Пољу 1389. године тумачи као отпор јарму туђинске власти, спремност да се умре за веру и слободу (Исто). Косовски мит постављен је као пример за понашање Срба пред тадашњом националном трагедијом (Петровић 2002: 225). Основ тог модела понашања сажет је у одлуци цара Лазара да Косовском битком изабере небеско царство (погибију и бесмртност) уместо земаљског царства (живота у неслободи под туђинском влашћу) (Прошић Дворнић 2002: 225). Поред косовског јунаштва Срба, захваљујући којем су и у губитку остали непоражени, важни елементи косовског мита који су политички инструментализовани током осамдесетих јесу неслога и издаја (Наумовић 2009: 150). Истицање неслоге као зле кобі која Србе прати још од Косовске битке коришћено је како би се указало на значај слоге и јединства за будућност Срба и Србије. Историјска сећања успешно су повезана са националним осећањима, чиме је обезбеђена подршка Милошевићевој политици. Прошић Дворнић (2002: 408) истиче да је српска прошлост у виду херојског мита употребљена од стране политичке елите са циљем да се спречи критичко размишљање и промовишу снажне емоције, занос и ирационално понашање. Милошевић је истицао опасност од понављања сценарија који се догодио 1389. године. За проблеме Срба на Косову кривио је комунистички режим, због тога што је Косову и Војводини дао аутономију и ставио их ван надлежности Србије, па је тако протесте Срба са Косова искористио како би промовисао потребу за враћањем статуса покрајина на стање пре доношења Устава 1974. године, односно потребу за сужавањем њихове аутономије и стављањем под централну републичку власт. У његовој политичкој реторици истицана је штета коју комунистички режим причињава Србији и Србима који живе у Србији и ван њених граница. Под утицајем политичке и медијске пропаганде, Срби који су живели у другим републикама су почели да се идентификују са Србима на Косову, сматрајући да положај косовских Срба осликава положај свих Срба у Југославији онде где су мањина (Денич 2002: 72). Незаинтересованост савезне владе

бирократија у покрајини и републици, због чега су сви закључци писани тако да одговарају интересима оних који су их усвајали (Исто). Због тога је чак и данас тешко дати „уравнотежен суд о разлозима исељавања", како оцењује (Исто).

за питање положаја косовских Срба међу Србима је протумачено као жртвовање подређених етничких група ради одржања контроле доминантних (Исто). У периоду од 1987. до 1990. године међу Милошевићевим адутима у стицању поверења широких народних маса истицали су се „митинзи истине" и обележавања кључних догађаја и датума из српске историје. Међу њима се истиче постављање куполе на Храм Св. Саве у Београду, митинг на Газиместану поводом прославе Видовдана, обележавање 600 година од Косовске битке, прослава 200 година од рођења Вука Караџића, преношење моштију Светог кнеза Лазара у манастир Раваница, прослава 300 година од Велике сеобе Срба. На митинзима су глорификоване српска традиција и историја, чиме су подстицана национална осећања, а посебно национални понос. Ови догађаји имали су за циљ да покажу да су у друштву наступиле промене у којима је главна улога била намењена народу (Наумовић 2009: 65). Осим народном традицијом, Милошевић се користио и религијом, те је успостављена веза између државе и цркве (Петровић 2002: 225; Наумовић 2009: 66).

Дакле, основне мотиве националистичког дискурса у Србији пред распад Југославије чине веровање да су Срби под комунистичким режимом почели да се одричу својих кључних културних традиција, због чега су почели да губе свој национални идентитет, да су тако изгубили из вида њихове националне и политичке интересе, да зато више нису били у стању да их бране и да су тако на крају доживели пораз (Наумовић 2009: 157). У оквиру овог дискурса могу се издвојити две доминантне групе идеја: обновитељске или неотрадиционалистичке и националистичке (Исто). Прво подразумева веровање да се Срби могу да реше све своје проблеме ако се врате својим правим културним и верским традицијама, а друго да би Срби требало да имају пун суверенитет над свим територијама на којима живе и да би сви Срби требало да живе у једној држави (Исто: 158).

Једна од доминантних одлика српског национализма је и самосажаљивост која се изражава кроз самовиктимизацију (Бакић 2011: 280). Српски националисти су сматрали да је само Србији и Србима у Југославији нанета штета и да су други, а пре свега Словенија и Хрватска, напредовали на њен рачун, осујећујући је у прогресу. Овај дискурс је посебно био експлоатисан као објашњење за економску кризу у Србији, а онда и као објашњење за увођење амандмана на српски устав 1989. године и учешће у рату. Осим што је Србе представљао као жртве, националистички дискурс у Србији се у великој мери темељио и на демонизацији *Другōī*, што је посебно било истакнуто у представљању Хрвата. Пред распад СФРЈ све су више коришћени стереотипи о Хрватима као о усташама (Денич 2002; Ђерић 2010; Ђурић-Зорић 2008; Бугарски 1997б; Bugarski 2001; Doubt 2007). Раније потискивана сећања на догађаје из Другог светског рата сада су почела да бивају оживљавана од стране политичке елите. Масовне гробнице из Другог светског рата почеле су да се откопавају како би посмртни остаци били сахрањени по православним обичајима. Ово је имало за циљ да оснажи унутаретничку хомогенизацију и виђење себе као жртве *Другōīа*.

Дискурс самовиктимизације је такође био присутан и у другим југословенским републикама. Као и у Србији, представе о сопственој нацији као жртви и овде су се појавиле са продубљивањем економске кризе (Денич 2002: 72). С једне стране,

лидери мање развијених и сиромашнијих република су тврдили да их богатије и развијеније републике искоришћавају тако што од њих купују јефтине сировине које продају као индустријски обрађене, финалне (скупље) производе. Лидери богатијих и развијенијих република, с друге стране, тврдили су да федерална влада искоришћава њихову развијеност и богатство како би помагала сиромашне и неразвијене регионе. Словенија и Хрватска су посебно истицале да су оне жртве федералне власти и других република, Србије поготово. Милошевићева реторика, уз бројчану надмоћ Срба у Југославији и заузимање кључних позиција у војсци и полицији, изазивала је страх код других нација (Прошић Дворнић 2002: 407; Božić Roberson 2007: 278; Денич 2002: 73). Меморандум САНУ[5] из 1986. године тумачили су као доказ великосрпских аспирација (Рибић 2009: 192). Бојазан од Србије у другим републикама нарочито је била изражена након 1987. године, када је Милошевић сменио своје политичке противнике и почео да стиче све већу моћ (Денич 2002: 73). Митинге у Србији, који су бивали све бројнији, Словенци и Хрвати су тумачили као сигуран знак надолажеће српске доминације (Исто: 74). У то време Словенија и Хрватска су почеле да се залажу за конфедерални модел уређења Југославије управо из поменутих економских разлога, како би успоставиле власт над својим ресурсима и приходима. Ове републике су у почетку биле равнодушне према проблемима Срба на Косову и положају Србије у СФРЈ уопште, али како се ситуација у Србији захуктавала, њихова равнодушност према Србима претворила се у непријатељство (Исто). Они су притужбе косовских Срба тумачили као измишљотине, проблем инсцениран од стране српске власти како би се оправдала њихова тежња за доминацијом у Југославији (Исто: 73). Када су у косовски Срби и њихове присталице хтели да одрже митинг у Љубљани у новембру 1989. године, Словенци су га забранили (Прошић Дворнић 2002: 411; Денич 2002: 75). Ипак, радници и службеници социјалистичких предузећа у Србији су се пријавили да буду учесници протеста и кренули пут Љубљане, али је Словенија тада затворила своје границе (Денич 2002: 75). Милошевић је након тога решио да прекине све постојеће везе са Словенијом: Српска народна скупштина увела је санкције које су подразумевале прекид економских односа са Словенијом и бојкот словеначких производа (Прошић Дворнић 2002: 411).

И Словенци и Хрвати су Србе тумачили пројектујући прошлост у садашњост[6], те су тако жељу за доминацијом код Срба доводили у везу са српском краљевском династијом која је аутократски владала Југославијом пре Другог светског рата (Денич 2002: 73). На овај начин *Други* је демонизован, а већ постојећа предубеђења и доминантни стереотипи о *Другом* утицали су на тумачење свих нових информација у вези са њим, па тако и на целокупну представу о *Другоме* (Исто). Свака страна је

5 Меморандум САНУ испитује узроке економске и друштвене кризе у Југославији и Србији и положај Срба у Југославији. Као одговор на ове проблеме, аутори Меморандума се залажу за: федерацију централизовану под српском влашћу; смањење аутономије покрајина и њихово довођење под централну републичку власт; поштовање права Срба у другим републикама; обрачун са антисрпском коалицијом (Guzina 2003: 101-102). Више речи о овом документу биће у наредном делу рада.

6 Исто важи и у обрнутом смеру (Денич 2002: 73).

себе видела као жртву, док је *Другīи* био претња, а да притом ниједна страна није реаговала на *Другīоī* директно, већ искључиво на сопствене пројекције *Другīоī* (Исто: 71). Стога је *Другīи* увек био већа претња него што заиста јесте, а из истих разлога међусобно разумевање није било могуће. Ни у јавном ни у приватном говору није било покушаја да се разуме положај *Другīоīа*, његова перспектива, већ само сопствени народ, па чак и када је *Другīи* трпео исту или већу штету (Исто: 74). Са догађајима који су уследили, попут словеначких, хрватских и српских амандмана, са сукобима који су се заоштравали, поготово између Словеније и Србије (забрана митинга у Љубљани, затварање словеначких граница, бојкот словеначких производа), резултатима републичких избора и коначно проглашењем независности Словеније, а онда и Хрватске, негативне перцепције *Другīоī* погоршавале су се на свим странама.

За разлику од Хрватске и Србије, етнички национализам у Словенији није био толико изражен (Муршић 2002: 94-95). У Словенији је процес демократизације и модернизације био првенствено покрет за грађанска права, а не националистички покрет, по чему се Словенија разликовала у односу на друге југословенске републике (Исто). Ипак, иако не толико изражен, у Словенији је постојао национализам који је током осамдесетих бивао све снажнији. Муршић (2002: 95) наводи да је опредељење Словеније против Србије било рационално, али и националистичко. Словенци нису имали жеље да се супротстављају Милошевићу, већ да напусте СФРЈ и прогласе независну државу. У Хрватској је ситуација била другачија. Овде је доминантна партија била Хрватска демократска заједница (ХДЗ), која је победила на првим изборима, као и њен председнички кандидат, Фрањо Туђман (Денич 2002: 77). Ова партија била је екстремно националистичка: њена реторика базирала се на директном оживљавању сећања на Други светски рат и борбе четника и усташа. Док се раније у Хрватској инсистирало на заташкавању ових сећања, ХДЗ није желела да се одрекне везе са Независном Државом Хрватском. Циљ ове странке био је да од Хрватске створи етнички што хомогенију државу у којој би не-Хрватима ускратили многа права. Међутим, када је Туђман дошао на власт, ХДЗ је ублажио своју реторику која је многе узнемиравала својим подсећањем на борбе усташа и четника. У овом периоду започиње ископавање масовних гробница из Другог светског рата и од стране Хрвата, како би посмртни остаци били сахрањени по верским обичајима (Исто: 79). Ово је имало за циљ представљање сопственог народа као жртве коме је начињена штета од стране *Другīоī*.

Важно место у националистичким дискурсима у СФРЈ пред њен распад заузимала је и дихотомија Балкан насупрот не-Балкану (Прошић Дворнић 2002: 404-405). Северозападни делови Југославије су у описивању југоисточних крајева користили епитете балкански, византијски, православни. Објективно, овим придевима се описује историја ових крајева, али у контексту етикетирања они значе заосталост, лењост, сиромаштво, насиље, ауторитарност, нецивилизованост. Северозапад је себе видео као напредни и европски део земље који у заједници са овако назадним крајевима може само да назадује. То је нарочито било изражено у Словенији од почетка осамдесетих, јер је Словенија желела да иде у правцу Европе и да се одвоји од назадног југа. Дихотомију Балкан/не-Балкан користили су и Срби, па су тако развијеније републике (Словенију и Хрватску) сматрали страним слугама

и домаћим издајницима, огрезле у грешни материјализам, секуларизам, капитализам. Себе и друге православне народе сматрали су браниоцима правих, духовних вредности, чуварима истинског европејства који једини Запад могу да врате његовим коренима. Срби су сматрали да су они супериорни у односу на друге нације у духовном смислу (Jackson 2004: 113). Као свети, небески народ, спреман да жртвује овоземаљско зарад небеског, Срби су себе видели као једине страдалнике у тој праведној мисији.

УЛОГА ИНТЕЛЕКТУАЛНИХ ЕЛИТА: МЕМОРАНДУМ САНУ

Још за време Тита у свакој југословенској републици постојали су интелектуални кругови у којима су тајно чуване и потхрањиване идеологије национализма које су у јавности биле табу (Хејден 2003: 68). Након Титове смрти и у условима испољавања све већих слабости социјалистичког система, националистичке идеје су почеле да бивају оживљаване и у јавности. Обнова етничког национализма с почетка осамдесетих кренула је првенствено из кругова интелектуалаца (Прошић Дворнић 2002: 409; Наумовић 2009: 63; Хејден 2003: 49). Ово се најпре догодило у Словенији и Србији (Хејден 2003: 49). Интелектуалци са обе стране су почели да разматрају питање југословенске кризе и да предлажу решења за њено разрешење. У основи тога налазило се настојање за доказивањем штете коју је свакој од њих наводно наносила југословенска федерација (Исто). Став „групе академика Српске академије наука и уметности о актуелним друштвеним питањима у Југославији 1986. године", односно Меморандум о положају Срба у Југославији, написан је 1986. године (Исто). Још током те исте године Меморандум је мистериозно „процурео" у јавност, односно као нацрт из делова објављен у штампи (Наумовић 2009: 63), мада је званично објављен тек 1989. године у „Нашим темама" (Хејден 2003: 49). „Словеначки национални програм" је објављен 1987. године (Исто). Меморандум САНУ испитује узроке економске и друштвене кризе у Југославији и Србији и положај Срба у Југославији. У овом документу се тврди да су главни проблеми Србије њена економска неразвијеност у односу на друге републике, посебно Словенију, статус покрајина у оквиру републике, као и питање положаја Срба на Косову и у другим југословенским републикама, при чему се главним кривцем за ове проблеме сматра Устав СФРЈ из 1974. године (Guzina 2003: 101). Аутори Меморандума се залажу за: опстанак федерације, али централизоване, и то под српском влашћу; редефинисање статуса Војводине и Косова у оквирима Србије, односно смањење аутономије покрајина и њихово довођење под централну републичку власт; поштовање права Срба у другим републикама; обрачун са антисрпском коалицијом. Меморандум није био претерено оригиналан текст, јер су се његови аутори и раније изјашњавали на сличан начин, а комбинација национализма и социјализма коју су предлагали била је идеја која је у политици СФРЈ одавно практикована (Исто: 102). Ипак, Меморандум поседује одређене специфичности које су биле новина: у њему су национализам и социјализам толико испреплетани да је немогуће утврдити границу између њих а, осим тога, текст је формулисан тако да оставља довољно простора за учитавање значења са различитих идеолошких позиција (Исто).

Идеје које су аутори Меморандума заговарали нису одмах усвојене у српској јавности нити су они имали такву моћ утицаја на јавно мњење, што се не односи и на политичаре и медије. Иако су се комунисти у Србији и другим републикама укључили у хајку против Меморандума и његових аутора, Милошевић и његове присталице су овај документ радо прихватили (Guzina 2003: 103; Рибић 2009: 192; Петровић 2002: 220).[7] Када је 1987. године постао председник Савеза комуниста Србије, Милошевић је у своју политику постепено почео да инкорпорира многе од идеја изнетих у Меморандуму: њихова виђења су у великој мери била компатибилна (Петровић 2002: 220). Ово јединство неких интелектуалаца и политичке елите постигнуто је на нивоу заједничке националистичке идеологије (Исто), а велику улогу у популарисању ове идеологије у народу одиграли су медији (Денич 2002: 68).

НАЦИОНАЛИСТИЧКИ ДИСКУРСИ У МЕДИЈИМА

У СФРЈ медијима је управљала Комунистичка партија, али је током осамдесетих њена моћ све више слабила: Тито је био мртав, назирао се крај комунистичке идеологије, а националистички покрети доживљавали су успон широм СФРЈ и полако освајали власт. Ова нова власт се према медијима односила на исти начин као и претходна: медији су били средство помоћу којег је промовисано једно виђење стварности у складу са политичким циљевима власти. Преузимање медија од стране нових политичких лидера десило се готово у свим југословенским републикама, а најистакнутије је било у Србији (Денич 2002; Петровић 2002; Прошић Дворнић 2002; Јусић 2008; Михељ-Бајат и др. 2008; Павићевић-Ђуровић 2008; Бугарски 1997а, 1997б; Denitch 1996). У свакој југословенској републици медији су извештавали са становишта владајуће елите, која је медије користила и како би дала легитмитет својим циљевима и акцијама (Јусић 2008: 40; Петровић 2002: 224). У различитим републикама људи су добијали различите информације у вези са истим догађајима, у складу са којима су различито и реаговали. Свака страна је настојала да произведе представе којим би за себе као нацију обезбедила саосећање, а за друге нације непријатељство, желећи да на тај начин себи обезбеди легитимитет, и у међународним оквирима и у оквирима сопствене републике (Петровић 2002: 224; Бугарски 1997б: 70-71; Павићевић-Ђуровић 2008: 217). Ово подразумева сатанизацију идентификованог непријатеља, за чије се виђење не оставља простора, и еуфемистичко прикривање агресивних радњи самих контролора официјелне реторике (Бугарски 1997б: 71). Разликовање *Нас* као добрих и *Њих* као лоших доприносило је и јачању етничке мржње (Петровић 2002: 224). Овакве представе стваране су од стране медија и у њима популарисане, што је било последица контроле медија од стране политичког вођства, али и привржености самих новинара владајућој елити и њеној политици и непрофесионалне новинарске културе (Михељ-Бајат и др. 2008: 104). Како Денич (2002: 71) запажа, медији у СФРЈ нису били

7 Прошић Дворнић (2002: 409) сматра да је читав догађај са Меморандумом и његовим мистериозним појављивањем у медијима инсцениран од стране Милошевића и његових присталица.

под контролом ублажујућих и уравнотежујућих фактора који би умањиле противуречности које су износили и које су све више водиле у сукоб. Поред тога, у СФРЈ нису постојали заједнички медији, већ је са децентрализацијом свакој републици било остављено право да уређује медије, у складу са доминантном идеологијом. Након Титове смрти, а посебно након пада комунизма, правила цензуре и аутоцензуре која су била у складу са комунистичком идеологијом престала су да важе, па је национализам у медијима био све више заступљен. Медији нису били коришћени да се преко њих комуницира и са својом и са другим групама, већ су нудили једно етноцентрично виђење сукоба.

Овакав медијски дискурс, удружен са неразвијеном јавном сфером и репресијом власти, довео је до радикалног поједностављења стварности. У њему је доминирала разлика између *Нас* и *Њих* која је била допуњена низом других опозиција: добро-зло, овде-тамо, постојано-непостојано, комунизам-демократија, православље-католичанство (Ђурић-Зорић 2008: 130). Ове разлике могу да се комбинују на разне начине у зависности од постојећих односа моћи. У медијским дискурсима у СФРЈ ове категорије обично нису биле прецизно дефинисане. Бугарски (1994: 34, цитирано према Ђурић-Зорић 2008: 130) сматра да је оваква неодређеност у дефинисању ових категорија била намерна и да је то била последица жеље говорника да мењају значења у складу са променом свог става, без могућности да буду оптужени за недоследност.

УСПОН НАЦИОНАЛИЗМА И РЕВИТАЛИЗАЦИЈА РЕЛИГИЈЕ

Успон национализма у СФРЈ пред њен распад био је праћен и ревитализацијом религије. Ова појава се, међутим, могла запазити и раније, још од средине седамдесетих година, у виду ревитализације конвенционалне религиозности, и то пре свега на католичком конфесионалном простору, а касније и у другим конфесионалним срединама (Благојевић 1995: 142). У другој другој половини осамдесетих обнова религиозности додатно је интензивирана (Благојевић 1995; Ђорђевић 1995). Са сломом социјализма и свеобухватном друштвеном кризом која је до њега довела, дошло је до ишчезавања световне социјалистичке идеологије и губитка консензуса око основних вредности (Благојевић 1995: 142). Рушење комунистичке идеологије је довело до кризе идентитета ових друштава, што је условило потрагу за одбрамбеним механизмима који ће омогућити очување сопственог етничког идентитета, али и државног интегритета (Митровић 1995: 49). Друштва која нису способна за органску солидарност, где интеграција произилази из поделе рада и интереса друштвених група, по правилу развијају механичку солидарност, окрећући се механизмима попут религије, традиционализма, етноцентризма и партикуларних национал-шовинистичких идеологија (Исто). Такав случај је био са већином друштава на територији СФРЈ, у којима је, у стањима кризе и аномије, дошло до афирмације традиционалних вредности и традиционалних религија (Исто; Благојевић 1995: 142). Осећај угрожености, страха, несигурности и неизвесности и одсуство перспективе снажно су допринели повећаној потреби за обраћањем божанском и натприродном (Благојевић 1995: 143). Етничке групе су ослонац потражиле у свом

партикуларном систему вредности и у својим религијама (Митровић 1995: 47). Погрешно би, међутим, било закључити да је овај феномен довео до сукоба и распада Југославије, а исто важи и у обрнутом смеру (Благојевић 1995: 142). Обе ове појаве имају заједнички именитељ у ширим друштвеним променама, како унутар СФРЈ, тако и глобално (Исто).

Разматрајући статус српског православља и Српске православне цркве (СПЦ) у бившој Југославији, Ђорђевић (1995: 17) истиче да је након комунистичког периода у којем је њихов значај био слаб и маргинализован, пред крај СФРЈ, у другој половини осамдесетих година, дошло до побољшања њиховог положаја. Овај аутор издваја неколико фактора који су условили процес десекуларизације Срба (Исто). Као прво, десекуларизација читаве Источне Европе, која је била је у вези са сломом социјализма, допринела је јачању српског православља и СПЦ, уз јачање католицизма и ислама у окружењу. Други фактор је морална, политичка и економска криза у СФРЈ, због које су се Срби, као и други југословенски народи, масовно окренули религији и цркви. Повратку православљу и СПЦ допринели су и сукоби са Албанцима на Косову, које се сматра светом српском земљом. Битан фактор био је и екстремни успон национализма који је промовисао религију и цркву. Национализам је допринео томе да се људи препознају и у терминима религије. Служећи се национализмом, политички актери су успели да изврше чврсту и свеобухватну хомогенизацију српске нације, у чему не би успели да нису имали подршку СПЦ (Исто: 18). Чак је и сам процес хомогенизације, у којем су главну улогу имали митинзи, био прожет прорелигијском и религијском иконографијом, а масовни скупови подсећали су на православне литије (Исто; в. и Наумовић 2009).

Важно је напоменути да се десекуларизација у СФРЈ пред њен распад манифестовала пре свега у деатеизацији, с обзиром на то да се у Југославији одвијала привидна секуларизација уз наметнуту атеизацију (Исто: 20). Југословенско друштво није ни прошло кроз процес секуларизације, већ је он насилно прекинут пропагирањем атеизма (Исто: 19).

УЗРОЦИ ПРИХВАТАЊА НАЦИОНАЛИСТИЧКИХ ДИСКУРСА МЕЂУ СТАНОВНИШТВОМ СФРЈ

У раду је до сада већ указано на то да је националистичка реторика политичке елите, промовисана у медијима, наишла на широк пријем међу становништвом СФРЈ. То значи да је постојало „погодно тле“ за прихватање идеја које су оне заговарале, а да би се овај феномен боље разумео, потребно је размотрити факторе који су до тога довели. Неки од њих су већ споменути: Устав из 1974. године, смрт Јосипа Броза 1980. године, економска и политичка криза и пад комунизма у земљама Источне и Централне Европе 1989. године. Ови фактори, међусобно повезани, утрли су пут широком пријему националистичких идеја међу становништвом СФРЈ на два начина: директним омогућавањем његовог успона, и посредно, изазивањем опште кризе у друштву[8], где се национализам појавио као обећање

8 Национализам је такође био један од кључних чинилаца који је доприносио друштвеној кризи.

о решавању новонастале ситуације, али и као својеврстан механизам одбране од ње. На основу претходно наведеног у раду, јасно је да је у народу била акумулирана велика количина незадовољства која се у другој половини осамдесетих приближавала критичној тачки.

У комунистичком периоду Југославије национализам никада није био у потпуности искорењен. Режим СФРЈ се, како Прошић Дворнић (2002: 399) запажа, никада није претерано бавио етничким/националним анимозитетима, па је тако промовисање „братства и јединства" и панјугословенског идентитета једва ишло даље од декларативног нивоа. Комунистичка елита у Југославији потискивала је спонатана изражавања националног иденитета која су долазила „одоздо" (Исто: 399). Комунисти су сматрали, како Петровић (2002: 213) запажа, да ће проблем национализма решити тако што ће тврдити да он не постоји. Устав СФРЈ из 1974. године једна је од манифестација амбивалентног односа Комунистичке партије Југославије према национализму, какав јој је био својствен и у претходним годинама. Овај устав је пружио легитимитет етнонационализму, сецесионистичким тежњама, а коначно и амандманима на републичке уставе донетим од краја осамдесетих, створивши легални оквир за отцепљење чланица. Он је предвиђао двојни суверенитет: суверенитет радничке класе и свих радних људи, али и суверенитет народа и народности (Хејден 2003: 94). Након пада комунизма и власти комунистичке партије, националности су у Југославији били једини конститутивни политички субјекти, а етнцитет је остао једина основа идентитета – колективног и индивидуалног (Муршић 2002: 92; Хејден 2003: 95; Flere 1991: 193). Поред тога, падом комунизма СФРЈ се нашла у процесу транзиције који је значио неку врсту идеолошког хаоса. Стари системи вредности постојали су паралелно са новим, чији је настанак тек био у зачетку. Нова идеологија још увек није била успостављена, а стара је изгубила своју кохезивну силу, а то је све погодовало разним врстама екстремизма, укључујући и ултранационализам (Петровић 2002: 218). Етнички национализам се тако наметнуо као једина алтернатива социјализму, што је било олакшано економском и политичком кризом.

Иступајући са националистичким идејама, политичке елите у СФРЈ су наметнуле теме које су одавно биле присутне у локалним народним културама (Симић 2002: 148). Национализми у бившим југословенским републикама имају одређене сличности, односно деле следећа уверења: сви припадници нације имају исто порекло; припадници једне етничке групе деле једну заједничку културу, а границе њеног распростирања одређују границе нације; припадници нације су повезани „природним", „мистичним" везама, због чега свака нација има „природно" или „од Бога дато" право на сопствену територију и суверенитет; једна нација не само да је унутар себе повезана, већ је и у супротности, такмичењу и сукобу са другим нацијама (Исто). Нација је за Јужне Словене појам другог реда у односу на породицу, али ипак са њим дели одређену сличност, као део истог континуума (Исто: 150). Појмовни простор омеђен сродством, с једне стране, и сопственом нацијом, с друге, чини једно једино морално поље, изван којег се налази сфера аморалности, а тој сфери припадају друге нације (Исто: 151). Осим тога, код Јужних Словена постоји јако изражени традиционални етос освете, која може бити и морална обавеза,

као у случају крвне освете (Исто: 150). Припадници других нација се налазе изван поља моралних обзира, а агресивно понашање према њима може, у најмању руку, попримити статус обавезе, па чак и светиње (Исто: 150-151).

Наумовић (2009: 155-156) наводи да постоје одређени предуслови за политичку инструментализацију традиције. Неки од тих предуслова указују на компатибилност ове праксе са стањем у народу, која је битна за разумевање широког пријема националистичких дискурса у друштву.[9] Као прво, друштво мора да се налази у озбиљној кризи или у нестабилним фазама процеса транзиције, који код највећег дела становништва изазивају неизвесност и несигурност и који га окрећу ка „провереним", „вечним", „исконским" и „поузданим" вредностима и облицима понашања. Поред тога, потребно је и да постоји реална угроженост националног идентитета и интегритета или да се у јавном дискурсу шири убеђење да таква угроженост постоји. У друштву такође још увек морају да постоје довољно јаке народне историјске традиције или сећања на њих која се могу обновити, а која могу да функционишу као симболи групе или нације и њихових интереса, а тиме и да доприносе њиховој интеграцији.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Етнички национализам је био један од фактора кључних за распад Југославије. Како Хејден запажа, етнички национализам у СФРЈ је био последица жеље да се постојећа хетерогена заједница замисли као немогућа (Hayden 1996: 783). Стога је његов главни циљ био преговарање и покушај реконструкције друштвене стварности уз помоћ имплементације есенцијалистичких дефиниција нације и државе. Кључну улогу у томе имала је политичка, а онда и интелектуална елита, уз истакнуто место медија контролисаних од стране власти. Они су промовисали есенцијалистичку дефиницију нације која је нудила уверење о особености и јединствености културне грађе од које је нација саздана, као и уверење да она „нетакнута" путује кроз време, односно уверење да је реч о аисторијској категорији, која постоји сама по себи, независно од друштвено-историјских процеса и токова. Поред тога, дефиниција нације промовисана у медијима подстицала је осећања националне припадности наглашавајући повезаност њених припадника предачким спонама и заједничким пореклом. Та дефиниција је такође акцентовала повезаност између крви и тла, тумачећи је као упориште за одређивање граница суверене националне државе, уз истицање нужности да такве буду по сваку цену буду очуване и брањене. Немогућност даљег суживота југословенских република у границама исте државе

9 Остали услови за политичку инструментализацију традиције које Наумовић (2009: 155-156) наводи тичу се званичне идеологије, система политичког представљања и политичке културе. Званична идеологија државе, односно владајуће елите, треба да је изгубила легитимитет код већине припадника друштва, или да га никад није ни задобила. Систем политичког представљања не треба да буде у потпуности развијен, већ такав да не постоји чврста веза између одређених друштвених група и представничких тела/партија. Коначно, у политичкој култури значај колективних интереса још увек треба да односи превагу над индивидуалним, односно индивидуализација политичких субјеката још увек треба да буде недовршена.

истицана је уз помоћ политичке употребе националне митологије. Национална митологија, односно митолошке интерпретације националне историје, служе да покажу да је сопствена нација жртва историје (Mandić 2008: 26). То нужно за собом повлачи увођење *Другог* у односу са којим сопствена нација постоји као жртва, чиме етос виктимизације постаје основа за прављење разлике између *Нас* и *Њих*. У овом односу једна страна никада не постоји без друге, и само у том односу оне осигуравају сопствену аутентичност и националну исправност (Ђерић 2010). Опозиција између *Нас* и *Њих* веома лако бива повезана са низом других парова опозиција, при чему се маргинализују сва позитивна искустава, сећања или представе о *Другоме* и *Други* постаје непријатељ, док се величина жртве сопствене нације повећава. На тај начин се осигурава оправдање за све акције које сопствена нација, односно њено вођство, предузима у односу са *Другим*. Осим тога, митолошки дискурс премешта фокус из стварног живота и реалних проблема живих људи у архајске слојеве колективне свести и народног сећања и памћења (Бугарски 1997а: 91). Он се не обраћа садашњости, јер управо собом жели да прикрије њену ружну слику, нити будућности, која је неизвесна и изазива подозрење, већ прошлости која је сигурна, безбедна и несумњиво срећна. Фокусиран на прошлост, митолошки говор онемогућава сагледавање садашњости, а истицањем спољашњег непријатеља он одвлачи пажњу са унутрашњих. Тако митолошке интерпретације националне историје искључују било какву критику власти. И док су се обилато користили фиктивним, митолошким интерпретацијама националне историје, лидери бивших југословенских република су на уму имали сасвим конкретне, земаљске циљеве, чије је остварење довело до сасвим реалних жртава.

ЛИТЕРАТУРА:

Бакић 2011: Јово Бакић. *Југославија: разарање и његови тумачи*. Београд: ЈП Службени гласник.

Бакс 2002: Март Бакс. „Варваризација у једном босанском ходочасничком центру". *Суседи у рату. Југословенски етницитет, култура и историја из угла антрополога*. Ур. Џоел М. Халперн и Дејвид А. Кајдикел. Београд: Самиздат Б92, 239-259.

Благојевић 1995: Мирко Благојевић. „Друштвени сукоби и ревитализација религије". *Религија и развој*. Ур. Богдан Ђуровић. Ниш: Југословенско удружење за научно истраживање религије, 138-143.

Божић Роберсон 2007: Agneza Božić Roberson. „The Role of Rhetoric in the Politicization of Ethnicity: Milošević and the Yugoslav Ethnopolitical Conflict". *Razprave in gradivo – Treaties & Documents*, 52, 268-284.

Ботев 2002: Николај Ботев. „Поглед преко барикада: етнички мешовити бракови у бившој Југославији". *Суседи у рату. Југословенски етницитет, култура и историја из угла антрополога*. Ур. Џоел М. Халперн и Дејвид А. Кајдикел. Београд: Самиздат Б92, 279-299.

Бугарски 1997а: Ранко Бугарски. *Језик у друштвеној кризи*. Београд: Чигоја штампа.

Бугарски 1997б: Ранко Бугарски. *Језик од мира до рата*. Београд: Чигоја штампа.

Бугарски 2001: Ranko Bugarski. „Language, nationalism and war in Yugoslavia". *International Journal of the Sociology of Language*, 151, 69-87.

Вудворд 1997: Сузан Вудворд. *Балканска трагедија. Хаос и распад после хладног рата*. Београд: Филип Вишњић.

Генџон 1994: V. P. Gagnon, Jr. „Ethnic Nationalism and International Conflict: The Case of Serbia". *International Security*, 19, 3, 130-166.

Грандитс-Промицер 2002: Хенис Грандитс-Кристијан Промицер. „„Бивши другови“ у рату: историјски погледи на „етничко чишћење“ у Хрватској“. *Суседи у рату. Југословенски етницитет, култура и историја из угла антрополога*. Ур. Џоел М. Халперн и Дејвид А. Кајдикел. Београд: Самиздат Б92, 165-187.

Гузина 2003: Dejan Guzina. „Socialist Serbia's Narratives: From Yugoslavia to a Greater Serbia“. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 17, 1, 91-112.

Даут 2007: Keith Doubt. „Scapegoating and the Simulation of Mechanical Solidarity in Former Yugoslavia: „Ethnic Cleansing“ and the Serbian Orthodox Church“. *Humanity & Society*, 31, 65-82.

Денич 1996: Bogdan Denitch. „National identity, politics and democracy“. *Social Science Information*, 35, 3, 459-483.

Денич 2002: Бети Денич. „Растурање мултиетничности у Југославији: медији и метаморфоза“. *Суседи у рату. Југословенски етницитет, култура и историја из угла антрополога*. Ур. Џоел М. Халперн и Дејвид А. Кајдикел. Београд: Самиздат Б92, 60-82.

Деспалатовић 2002. Елинор М. Деспалатовић. „Корени рата у Хрватској“. *Суседи у рату. Југословенски етницитет, култура и историја из угла антрополога*. Ур. Џоел М. Халперн и Дејвид А. Кајдикел. Београд: Самиздат Б92, 111-138.

Ђерић 2010: Гордана Ђерић. *Прошлост у садашњости. Прилози преносу сећања кроз време*. Београд: Филип Вишњић.

Ђорђевић 1995: Драгољуб Б. Ђорђевић. „Секуларизација, религија и развој југословенског друштва“. *Религија и развој*. Ур. Богдан Ђуровић. Ниш: Југословенско удружење за научно истраживање религије, 14-21.

Ђурић-Зорић 2008: Ивана Ђурић-Владимир Зорић. „Искључивање „других“, припрема рата: упоредна анализа хрватског и српског штампаног дискурса током сукоба у Хрватској“. *Интима јавности: оквири представљања, наративни обрасци, стратегије, и стереотипи конструисања Другости у уџбеничким догађајима током разградње бивше Југославије: штампа, ТВ, филм*. Ур. Гордана Ђерић. Београд: Фабрика књига, 126-157.

Јусић 2008: Тарик Јусић. „Медијски дискурс и политика етничког сукоба: југословенски случај“. *Интима јавности: оквири представљања, наративни обрасци, стратегије, и стереотипи конструисања Другости у уџбеничким догађајима током разградње бивше Југославије: штампа, ТВ, филм*. Ур. Гордана Ђерић. Београд: Фабрика књига, 40-64.

Коурветарис 1996: George A. Kourvetaris. „Ethnonationalism and subnationalism: the case of former Yugoslavia“. *Journal of Political and Military Sociology*, 24, 163-187.

Мадић 2008: Danilo Mandić. „Myths and Bombs: War, State Popularity and the Collapse of National Mythology“. *Nationalities Papers*, 36, 1, 25-55.

Митровић 1995: Љубиша Митровић. „Постсоцијалистичка друштва – између ретрадиционализације и модернизације“. *Религија и развој*. Ур. Богдан Ђуровић. Ниш: Југословенско удружење за научно истраживање религије, 43-52.

Михељ-Бајат и др. 2008: Сабина Михељ, Вероника Бајат и Милош Панков. „Реорганизација идентификационог обрасца: телевизуелна изградња колективног идентитета у раној фази распада Југославије“. *Интима јавности: оквири представљања, наративни обрасци, стратегије, и стереотипи конструисања Другости у уџбеничким догађајима током разградње бивше Југославије: штампа, ТВ, филм*. Ур. Гордана Ђерић. Београд: Фабрика књига, 98-126.

Муршић 2002: Рајко Муршић. „Југословенска мрачна страна људске природе: поглед из словеначке слепе мрље“. *Суседи у рату. Југословенски етницитет, култура и историја из угла антрополога*. Ур. Џоел М. Халперн и Дејвид А. Кајдикел. Београд: Самиздат Б92, 82-111.

Наумовић 2009: Слободан Наумовић. *Употреба традиције у политичком и јавном животу Србије на крају двадесетог и почетком двадесет првог века*. Београд: Филип Вишњић.

Павићевић-Ђуровић 2008: Ђорђе Павићевић и Срђан Ђуровић. „Односи Црне Горе и Србије од 1991. до 2006.: анализа медијског дискурса“. *Интима јавности: оквири представљања,*

наративни обрасци, стратегије, и стереотипи конструисања Другости у уџбеничким дотађајима током разградње бивше Југославије: штампа, ТВ, филм. Ур. Гордана Ђерић. Београд: Фабрика књига, 217-249.

Петровић 2002: Едит Петровић. „Етнонационализам и распад Југославије". *Суседи у рату. Југословенски етницитет, култура и историја из угла антрополога*. Ур. Џоел М. Халперн и Дејвид А. Кајдикел. Београд: Самиздат Б92, 213-239.

Прошић Дворнић 2002: Мирјана Прошић Дворнић. „Србија: прича изнутра". *Суседи у рату. Југословенски етницитет, култура и историја из угла антрополога*. Ур. Џоел М. Халперн и Дејвид А. Кајдикел. Београд: Самиздат Б92, 396-425.

Рибић 2009: Владимир Рибић. „Уставне промене и државно јединство у реторици „Антибирократксе револуције" у Србији". *Етноантрополошки проблеми*, 4, 1, 185-213.

Ристановић 2019: Петар Ристановић. *Косовско питање 1974-1989*. Нови Сад, Београд: Прометеј, Информатика.

Секулић-Меси и др. 2006: Duško Sekulić, Garth Massey, and Randy Hodson. „Ethnic intolerance and ethnic conflict in the dissolution of Yugoslavia". *Ethnic and Racial Studies*, 29, 5, 797-827.

Селинић 2021: Слободан Селинић. *Србија 1980-1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Флере 1991: Sergej Flere. „Explaining Ethnic Antagonism in Yugoslavia". *European Sociological Review*, 7,3, 183-193.

Флере 2003: Sergej Flere. „Blind Alleys in Ethnic Essentialist Explanations of the Downfall of the Former Yugoslavia". *Critical Sociology*, 29, 2, 237-257.

Хејден 1996: Robert M. Hayden. „Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing in Yugoslavia". *American Ethnologist*, 23, 4, 783-801.

Хејден 2003: Роберт Хејден. *Скице за подељену кућу. Уставна логика југословенских сукоба*. Београд: Самиздат Б92.

Ходсон-Секулић и др. 1994: Randy Hodson, Dusko Sekulic, and Garth Massey. „National Tolerance in the former Yugoslavia". *American Journal of Sociology*, 99, 6, 1534-1558.

Џексон 2004: Tom Jackson. „Demonization and Defence of the Serbs: Balkanist Discourses During the Break-Up of Yugoslavia". *Slovo*, 16, 2, 107-125.

Jelena R. VUKIĆEVIĆ

THE NATIONALIST DISCOURSES IN THE SFRY BEFORE ITS DISINTEGRATION

Summary

This paper presents the nationalist discourses in the SFRY before its disintegration and how ethnic nationalism was instrumentalized to achieve the political elites' goals. Based on the previous studies, it presents the basic features of nationalist discourses in the former Yugoslav republics before the collapse of the SFRY, the ways of their construction, dissemination, and popularization, the social actors who played a key role in it, the motives behind the rise of ethnic nationalism and the implications it had. The paper covers the period from the beginning of the 1980s to 1991 when Slovenia and Croatia declared independence and when the first armed conflicts began. Given that Slovenia, Croatia, and Serbia played a key role in the breakup of Yugoslavia, this paper presents nationalist discourses in only these three republics. Since the beginning of the 1980s, the rise of nationalism in SFRY was supported by numerous factors: the still prevalent feelings of national belonging among the people that weren't fully suppressed; the Constitution adopted in 1974, that gave sufficient autonomy to each republic, leaving space for nationalism; Tito's death; fall of socialism; general social and economic crisis. Political structures of that time used nationalism to stay in power, alongside

tradition, religion, mythologization of history, self-victimization, and demonization of the *Other*. The political instrumentalization of nationalism and tradition was prominent in Serbia and Croatia. In Slovenia more prevalent was a discourse on self-victimization and demonization of the *Other*, Serbia especially. Mythological discourse focuses on the safe and 'better' past, covering up the ugly present and blurring the uncertain future. Highlighting the external enemy, this discourse distracts attention from the internal ones, preventing any criticism of the government.

Key words: the disintegration of SFRY, nationalism, the political instrumentalization of nationalism and tradition, the mythologization of history, self-victimization, the demonization of the *Other*.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

ПЕДАГОГИЈА И ПСИХОЛОГИЈА

УДК 316.644:[37.091.12:005.963(497.11)"2022"
37.017:17
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45439

Оригинални научни рад

*Весна Љ. МИНИЋ**

*Снежана П. ПЕРИШИЋ***
Универзитет у Приштини – Косовској Митровици
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу

ВАЖНОСТ И ЗАСТУПЉЕНОСТ МОРАЛНОГ ВАСПИТАЊА У ПРОГРАМСКИМ САДРЖАЈИМА ПРЕДШКОЛСКИХ УСТАНОВА – СТАВОВИ ВАСПИТАЧА***

Апстракт: Главни циљ истраживања огледа се у анализи ставова васпитача о важности и заступљености моралног васпитања у садржајима плана и програма рада предшколских установа, у односу на пол, године радног стажа и године старости васпитача. Узорак истраживања чинило је 87 васпитача две предшкоске установе из Новог Пазара. Од инструмената коришћена је скала ставова васпитача о моралном васпитању, формирана за потребе овог истраживања. Резултати су анализирани применом статистичких тестова t-тест и ANOVA (анализа варијансе), уз помоћ програма SPSS. На основу добијених резултата, ставови о заступљености моралног васпитања у садржајима плана и програма рада показали су се статистички значајни у односу на пол, где су васпитачи женског пола имали позитивније ставове о заступљености садржаја плана и програма рада у односу на васпитаче мушког пола, као и код варијабле радни стаж, где су васпитачи са мање радног стажа имали негативније ставове о заступљености моралног васпитања у садржајима плана и програма рада у односу на васпитаче са дужим радним стажом. Добијени резултати нам указују на другачију интерпретацију садржаја плана и програма међу васпитачима, и сматрамо да је васпитни стил васпитача могао на утиче на ставове које су васпитачи изнели.

Кључне речи: васпитач, садржаји, морално васпитање, предшколска установа.

УВОД

У оквиру својих активности, васпитач треба да води бригу о физичком, психичком, социјално-емоционалном, спознајном развоју као и о развоју стваралаштва. Благовременим увиђањем евентуалних недостатака или чак изузетних способности, дететов развој се може усмерити у позитивном смеру. „Уколико васпитач допринесе правилном развоју детета, резултати ће бити видљиви већ

* Редовни професор, vesna.minic@pr.ac.rs
** Асистент, snezana.perisic@pr.ac.rs
*** Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта III 47023 Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

на крају одређеног раздобља, а највише поласком у школу" (Радосављевић 2011: 65). Пракса васпитања и образовања је сложена, променљива и не може се до краја и детаљно предвидети. Васпитач је стално суочен са новим питањима и изазовима које треба да решава у складу са уверењима, знањима и умењима, кроз рефлексивно преиспитивање теорије и праксе у односу на дати контекст. Из тога следи сва сложеност и особеност професије васпитача и пресудна важност њене улоге.

Савремени приступ васпитно-образовном раду у предшколским установама пре свега подразумева компетентност васпитача да формира позитивно и подстицајно окружење неопходно за рано учење и развој деце. Од вештина васпитача, његове иницијативе, креативних способности и степена ангажованости зависи на који ће се начин одвијати рад у предшколским групама и да ли ће сви потенцијали и ресурси установе бити искоришћени у циљу квалитетног раног учења и развоја деце. С обзиром да је морално васпитање увек и друштвено васпитање, које припрема особу за заједнички живот у оквиру одређених друштвених група и заједница, од изузетног је значаја формирање адекватних вредности, ставова и понашања ради поштовања моралних вредности у животу. Морално васпитање представља најважнији организовани процес формирања и обликовања моралне личности. Како су садржаји моралног васпитања присутни у свим програмима и наставним плановима образовања, главно питање на које желимо да одговоримо јесте у којој мери су ови садржаји присутни у плановима и програмима образовања, и који су ставови васпитача поводом тога. Једно од важних својстава васпитача јесте и морални ауторитет јер пре свега васпитач мора веровати у оно што ради и бити свестан његове улоге. Како би на адекватан начин представљао садржаје моралног васпитања из области свих методика васпитног рада, неопходно је да и сам васпитач има свест о моралу, друштвено пожељном и адекватном понашању јер „морално васпитање предшколског детета подразумева да дете треба да упозна морал групе којој припада, подражавајући особе из блиског окружења и прихватајући њихове савете" (Минић, Јовановић 2015: 43). Из наведеног произилази да васпитач мора бити високоморална особа која има „развијена морална осећања, савест и која се морално влада из унутрашњег осећаја дужности" (Trebješanin 2001: 278).

Садржаје моралног васпитања чине сва одређења „друштвеног живота, интерперсоналних односа односа појединца и заједнице, перцепирање сопственог положаја и улоге у друштвеним заједницама којима појединац припада, односа према себи самом" (Влаховић и др. 1996: 179). У *Основама програма предшколског васпитања и образовања – Године узлета* (2018), васпитач у односу на морални развој и васпитање деци пружа подршку у односима, игри, животно практичним ситуацијама, планираним ситуацијама учења и развијању вршњачке заједнице, што указује да су наведене активности пресудне и нераздвојне од од социјалног и моралног развоја деце (Апостоловић, 2022a, Apostolović, 2022b)..

Чини се значајним преиспитати мишљења оних који директно учествују у васпитно-образовном раду о присутности моралног васпитања у садржајима

плана и програма савремених предшколских установа. Посебно се чини битним доћи до сазнања да ли постоје разлике по овом питању у односу на различите социодемографске варијабле.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Проблем истраживања

Васпитачи „својим особинама и обрасцима понашања намерно или ненамерно представљају узоре деци са којима се врло често деца поистовећују. Васпитач деци преноси разнолике облике интелектуалног и социјалног понашања (Ђорђевић 2019: 28), „васпитач који се понаша просоцијално пружа добар пример својим васпитаницима а како би они усвојили таква понашања веома је важно да између васпитача и деце постоји однос поверења и уважавања (Јевтић, Васић 2014: 78). Како наведено утиче на формирање личности детета кроз сферу моралног васпитања, у чему је васпитач кључан фактор, истраживање ће указати на ставове васпитача о заступљености моралног васпитања у односу на пол, године старости и године радног стажа са намером да се укаже на значај васпитача у процесу васпитног рада у предшколским установама.

Проблем истраживања

Да ли је и у којој мери морално васпитање заступљено у садржајима плана и програма рада са децом предшколског узраста, у односу на пол, године старости и дужину радног стажа испитаника (васпитача)?

Предмет истраживања

У односу на овако дефинисан проблем предметом истраживања обухваћено је испитивање различитости ставова васпитача о важности у заступљености садржаја моралног васпитања у садржајима плана у програма савремених предшколских установа у односу на пол, године старости и дужину радног стажа.

Циљеви истраживања

Главни циљ овог истраживања је утврдити ставове васпитача и значајне разлике по полу, годинама старости и дужини радног стажа васпитача о важности и заступљености садржаја моралног васпитања у савременим предшколским установама.

Ово истраживање ће нам помоћи у укључивању моралног васпитања у васпитни процес, као и у повећању свести ставова васпитача из различитих углова, почевши од пола васпитача, па све до година старости и дужине радног стажа. Такође нам може помоћи у осмишљавању различитих метода образовања које ће се заснивати на моралном васпитању. Укључивањем моралног васпитања у васпитни процес код деце ће се развити свест о важности моралних начела и вредности.

Задаци истраживања

Операционализацијом постављеног циља дефинисани су, делећи, истраживачки задаци:

На основу предмета истраживања постављамо следеће истраживачке задатке:

А. утврдити да ли постоје статистички значајне разлике у ставовима испитаника мушког и женског пола у односу на ставове о изражености моралног васпитања у предшколској установи;

Б. испитати да ли постоје статистички значајне разлике у ставовима васпитача о изражености моралног васпитања у предшколској установи у односу на године старости васпитача;

В. одредити да ли постоје статистички значајне разлике у ставовима о изражености моралног васпитања у предшколској установи односу на дужину радног стажа васпитача.

Хипотезе истраживања

На основу постављених задатака истраживања изводимо следеће хипотезе:

1. претпоставља се да се ставови васпитача о изражености моралног васпитања у предшколској установи статистички значајно разликују по полу;

2. претпоставља се да се ставови васпитача о изражености моралног васпитања у предшколској установи статистички значајно разликују у односу на године старости васпитача;

3. претпоставља се да се ставови васпитача о изражености моралног васпитања у предшколској установи статистички значајно разликују у односу на дужину радног стажа васпитача.

Варијабле истраживања

Независне варијабле:

1. пол испитаника (мушки/женски);
2. године старости:
   – мање од 30,
   – од 30 до 50,
   – више од 50;
3. дужина радног стажа:
   – мање од 5 година,
   – од 5 до 20 година,
   – више од 20 година.

Зависна варијабла: важност моралног васпитања

Методе, технике и инструменти истраживања

За реализацију постављеног циља и задатака истраживања коришћена је дескриптивно-аналитичка метода ради добијања информација о структури узрока и релацијама међу варијаблама. Као основна техника коришћено је скалирање ради утврђивања ставова наставника о значају и заступљености моралног васпитања у предшколској установи. С обзиром на то да је ово истраживање по својој природи дескриптивно, конструисана је петостепена скала процене Ликертовог типа у којој се испитаници процењивали степен свог слагања са понуђеним тврдњама (1- потпуно неслагање, 5 - потпуно слагање. Поузданост скале је испитана применом

Кронбаховог алфа коефицијента, који је за целокупно скалу износио 0.911, што сматрамо као високом поузданошћу. Такође, исти тест поузданости је примењен и на појединачне ајтеме, где се показало да су два ајтема испод очекиване поузданости (0.478 и 0.336), па су иста искључена из даље анализе. Коначна верзија скале обухватала је 4 субскале: важност моралног васпитања за целокупан развој детета, заступљеност садржаја моралног васпитања у предшколској установи, утицај садржаја моралног васпитања на децу предшколског узраста и утицај личних вредности васпитача за правилно спровођење садржаја моралног васпитања у раду.

Популација и узорак истраживања

Узорак истраживања чинио је 87 васпитача предшколске установе *Младост* и предшколске установе *Чаролија* из Новог Пазара, где је полна структура чинила 2 испитаника мушког и 85 испитаника женског пола, што нам говори о неуједначености узорка. Што се тиче година старости, највише испитаника је старости од 30 до 50 година (55,2%) нешто мање испитаника је старости мање од 30 година (39,1%), док је најмање испитаника старости преко 50 година (5,7%). Уколико посматрамо године радног стажа, највише испитаника је са радним стажом мањим од 5 година (48,3%), нешто мање испитаника има радни стаж од 5 до 20 година (43,7%), док је најмање испитаника са радним стажом преко 20 година (8%).

Организација и ток истраживања

Истраживање је спроведено у јулу 2022. године на територији општине Нови Пазар. Упитник је послат путем имејл адреса због епидемолошке ситуације.

Статистичка анализа података

Одговори васпитача разврстани су на оне који доприносе и оне који не доприносе добром разумевању и изражавању ставова о моралном васпитању у савременим предшколским установама.

Статистичка анализа прикупљених података извршена је преко програма СПСС. Добијени резултати су табеларно приказани. За потребе анализе података су коришћени следећи статистички параметри:

– фреквенције (f);

– процентуални приказ (%);

– мере централне тенденције – аритметичка средина (M) и стандардна девијација (SD);

– T -тест (t).

– АНОВА тест – тест анализе варијансе (F).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Ставови васпитача о важности моралног васпитања према полу

Код прве утврђене хипотезе, желели смо да испитамо разлике у одговорима испитаника у односу на независну варијаблу – пол. У наредној Табели број 1 приказана је разлика у одговорима испитаника у односу на пол. Примењен је t -тест за утврђивање постојања статистички значајних разлика.

Табела 1- Разлике у одговорима на питања о важности моралног васпитања васпитача у односу на пол испитаника (t -тест)

Важност моралног васпитања	**Пол**	**N**	**M**	**SD**	**t**	**p**
Заступам став да је морално васпитање веома важан фактор зацелокупан развој детета	Мушко	2	5,00	,000	,640	,524
	Женско	85	4,78	,465		
Приликом реализације активности стално истичем важност моралног васпитања	Мушко	2	5,00	,000	1,093	,277
	Женско	85	4,48	,665		
Морално васпитање није од великог значаја у раду са децом предшколског узраста па га није неопходно увести у оквиру предшколских активности.	Мушко	2	2,50	1,509	,773	,441
	Женско	85	1,80	,357		
Заступљеност садржаја моралног васпитања	**Пол**	**N**	**M**	**SD**	**t**	**p**
Сматрам да садржаји моралног васпитања нису довољно заступљени у плану и програму са децом предшколског узраста.	Мушко	2	2,00	1,414	2,216	**,029**
	Женско	85	4,24	,829		
Позитиван утицај моралног васпитања	**Пол**	**N**	**M**	**SD**	**t**	**p**
Моралном развоју посебно доприносе игре у којима се појављује симболичка имитација, као и драмске игре – зато што као битан елемент садрже односе међу људима.	Мушко	2	4,50	,707	,280	,780
	Женско	85	4,34	,795		
Сматрам да морално васпитање поспешује социјализацији деце моралног образовања	Мушко	2	5,00	,000	1,018	,312
	Женско	85	4,44	,763		
Важност личних моралних вредности васпитача	**Пол**	**N**	**M**	**SD**	**t**	**p**
Подржавањем хуманизама, искрености, поштења, поштовања, равноправности, самосталности, самосвести, послушности, добрих манира подржавамо и развој моралности код деце	Мушко	2	5,00	,000	,628	,531
	Женско	85	4,76	,526		
Веома је важно да васпитачи кроз свој рад утичу на развој моралности код деце	Мушко	2	4,50	,707	-,505	,615
	Женско	85	4,69	,535		
Сматрам да васпитачи у великој мери утичу на развој моралности код деце у предшколском периоду својим понашањем и личним примером.	Мушко	2	5,00	,000	,815	,417
	Женско	85	4,65	,588		
За успешан морални развој личности морају јединствено деловати васпитачи (васпитно-образовне институције) и родитељи (породица).	Мушко	2	4,50	,707	-,780	,438
	Женско	85	4,78	,513		

На основу резултата приказаних у Табели 1 може се извести закључак:

– применом статистичке анализе екстраховала се значајна разлика у одговорима мушкараца и жена на тврдњу „Сматрам да садржаји моралног васпитања нису довољно заступљени у наставном плану и програму са децом предшколског узраста“, t = 2,216 док је статистичка значајност p =,029 (што је мање од граничне вредности ,05). На основу тога може се закључити да женски испитаници показују већи ниво слагања са наведеном тврдњом АС = 3,65 у односу на мушке испитанике АС = 2,00.

Узимајући у обзир чињеницу да је полна структура овог истраживања неуједначена и да је много већи број женских испитаница учествовао у истраживању, а што је одраз реалног стања у погледу полне структуре запослених у предшколским

установама, сматрамо да су ови резултати последица управо ове неуједначености, и да би значајност била поништена уколико би се структура по полу уједначила. Са друге стране, мишљења смо да васпитни стил који васпитачи практикују у предшколским установама и ауторитет који постављају у свакодневним активностима, утиче и на употребу и имплементацију доступних моралних садржаја у наставном плану и програму, као и на усвајање истих од стране деце.

На основу приказаних резултата, прву хипотезу можемо делимично да прихватимо.

Ставови васпитача о важности моралног васпитања у односу на старосну структуру

У даљем току рада у Табели 2 приказана је разлика у одговорима испитаника на питања која се односе на важност, заступљеност, позитиван утицај и важност личних моралних вредности васпитача на развој и морално васпитање у односу на независну варијаблу године старости васпитача. За утврђивање разлике примењена је ANOVA (F тест).

Табела 2 – Разлике у одговорима на питање о важности, заступљености, позитивном утицају и важности личних моралних вредности васпитача на развој и морално васпитање у односу на године старости испитаника (ANOVA)

Важност моралног васпитања	**Године старости**	**N**	**M**	**SD**	**F**	**P**
Заступам став да је морално васпитање веома важан фактор зацелокупан развој детета.	Мање од 30	34	4,67	,588	1,884	,158
	Од 30 до 50	48	4,87	,334		
	Преко 50	5	4,80	,447		
Приликом реализације активности стално истичем важност моралног васпитања.	Мање од 30	34	4,32	,684	2,151	,123
	Од 30 до 50	48	4,58	,646		
	Преко 50	5	4,80	,447		
Морално васпитање није од великог значаја у раду са децом предшколског узраста па га није неопходно увести у оквиру предшколских активности.	Мање од 30	34	2,08	1,524	1,351	,264
	Од 30 до 50	48	1,62	,959		
	Преко 50	5	1,80	1,788		
Заступљеност садржаја моралног васпитања	**Године старости**	**N**	**M**	**SD**	**F**	**P**
Сматрам да садржаји моралног васпитања нису довољно заступљени у плану и програму са децом предшколског узраста.	Мање од 30	34	3,67	,911	,155	,857
	Од 30 до 50	48	3,60	1,162		
	Преко 50	5	3,40	1,341		
Позитиван утицај моралног васпитања	**Године старости**	**N**	**M**	**SD**	**F**	**P**
Моралном развоју посебно доприносе игре у којима се појављује симболичка имитација, као и драмске игре – зато што као битан елемент садрже односе међу људима.	Мање од 30	34	4,23	,923	1,198	,307
	Од 30 до 50	48	4,37	,703		
	Преко 50	5	4,80	,447		
Сматрам да морално васпитање поспешује социјализацији деце моралног образовања.	Мање од 30	34	4,38	,652	,324	,724
	Од 30 до 50	48	4,50	,850		
	Преко 50	5	4,60	,547		

Важност личних моралних вредности васпитача	Године старости	N	M	SD	F	p
Подржавањем хуманизама, искрености, поштења, поштовања, равноправности, самосталности, самосвести, послушности, добрих манира подржавамо и развој моралности код деце.	Мање од 30	34	4,82	,386	1,000	,372
	Од 30 до 50	48	4,70	,617		
	Преко 50	5	5,00	,000		
Веома је важно да васпитачи кроз свој рад утичу на развој моралности код деце.	Мање од 30	34	4,67	,474	,115	,892
	Од 30 до 50	48	4,68	,589		
	Преко 50	5	4,80	,447		
Сматрам да васпитачи у великој мери утичу на развој моралности код деце у предшколском периоду својим понашањем и личним примером.	Мање од 30	34	4,58	,608	,553	,577
	Од 30 до 50	48	4,70	,581		
	Преко 50	5	4,80	,447		
За успешан морални развој личности морају јединствено деловати васпитачи (васпитно-образовне институције) и родитељи (породица).	Мање од 30	34	4,82	,458	,202	,817
	Од 30 до 50	48	4,75	,564		
	Преко 50	5	4,80	,447		

На основу резултата приказаних у Табели 2 може се закључити да се применом статистичке анализе није екстраховала значајна разлика у одговорима испитаника у односу на њихове године старости ни на једном питању које се односи на заступљеност моралног васпитања. моралног васпитања. Ови резултати нам говоре да су ставови испитаника приближно уједначени, без обзира на године старости испитаника. Због наведеног, постављену хипотезу можемо да одбацимо.

Ставови васпитача о важности моралног васпитања према дужини радног стажа

У даљем току рада у Табели 3 приказана је разлика у одговорима испитаника на питања која се односе на важност, заступљеност, позитиван утицај и важност личних моралних вредности васпитача на развој и морално васпитање у односу на независну варијаблу дужина радног стажа испитаника. За утврђивање разлике примењена је ANOVA (F-тест).

Табела 3 – Разлике у одговорима на питање о важности, заступљености, позитивном утицају и важности личних моралних вредности васпитача на развој и морално васпитање у односу на дужину радног стажа испитаника (ANOVA)

Важност моралног васпитања	Године радног стажа	N	M	SD	F	p
Заступам став да је морално васпитање веома важан фактор зацелокупан развој детета.	Мање од 5	42	4,76	,484	,206	,814
	Од 5 до 20	38	4,81	,456		
	Преко 20	7	4,85	,377		
Приликом реализације активности стално истичем важност моралног васпитања.	Мање од 5	42	4,38	,696	1,848	,164
	Од 5 до 20	38	4,55	,645		
	Преко 20	7	4,85	,377		
Морално васпитање није од великог значаја у раду са децом предшколског узраста па га није неопходно увести у оквиру предшколских активности.	Мање од 5	42	2,04	1,413	1,380	,257
	Од 5 до 20	38	1,60	1,001		
	Преко 20	7	1,57	1,511		

Заступљеност садржаја моралног васпитања	**Године радног стажа**	**N**	**M**	**SD**	**F**	**p**
Сматрам да садржаји моралног васпитања нису довољно заступљени у плану и програму са децом предшколског узраста.	Мање од 5	42	3,78	,842	3,166	**,047**
	Од 5 до 20	38	3,60	1,128		
	Преко 20	7	2,71	1,603		
Позитиван утицај моралног васпитања	**Године радног стажа**	**N**	**M**	**SD**	**F**	**p**
Моралном развоју посебно доприносе игре у којима се појављује симболичка имитација, као и драмске игре – зато што као битан елемент садрже односе међу људима.	Мање од 5	42	4,30	,896	,830	,440
	Од 5 до 20	38	4,31	,701		
	Преко 20	7	4,71	,487		
Сматрам да морално васпитање поспешује социјализацији деце моралног образовања.	Мање од 5	42	4,35	,850	,921	,402
	Од 5 до 20	38	4,52	,687		
	Преко 20	7	4,71	,487		
Важност личних моралних вредности васпитача	**Године радног стажа**	**N**	**M**	**SD**	**F**	**p**
Подржавањем хуманизама, искрености, поштења, поштовања, равноправности, самосталности, самосвести, послушности, добрих манира подржавамо и развој моралности код деце.	Мање од 5	42	4,78	,470	,945	,393
	Од 5 до 20	38	4,71	,611		
	Преко 20	7	5,00	,000		
Веома је важно да васпитачи кроз свој рад утичу на развој моралности код деце.	Мање од 5	42	4,73	,445	,987	,377
	Од 5 до 20	38	4,60	,638		
	Преко 20	7	4,85	,377		
Сматрам да васпитачи у великој мери утичу на развој моралности код деце у предшколском периоду својим понашањем и личним примером.	Мање од 5	42	4,61	,622	,523	,595
	Од 5 до 20	38	4,68	,574		
	Преко 20	7	4,85	,377		
За успешан морални развој личности морају јединствено деловати васпитачи (васпитно-образовне институције) и родитељи (породица).	Мање од 5	42	4,83	,437	,643	,529
	Од 5 до 20	38	4,71	,6110		
	Преко 20	7	4,85	,377		

На основу резултата приказаних у Табели 6 може се закључити да се:

– применом статистичке анализе екстраховала значајна разлика у одговорима испитаника на питање „Сматрам да садржаји моралног васпитања нису довољно заступљени у плану и програму са децом предшколског узраста“ у односу на године радног исуства испитаника, F = 3,166, статистичка значајност p =,047 што је мање од граничне вредности ,05. Највеће слагање са наведеном тврдњом имају испитаници са годинама радног искуства мањим од 5 година АС = 3,78. Аритметичка средина одговора испитаника са радним искуством од 5 до 20 година АС = 3,60 док се са тврдњом најмање слажу испитаници са радним искуством преко 20 година АС = 2,71;

– код осталих тврдњи статистички значајна разлика није потврђена.

Мишљења смо да добијене значајности можда не би биле присутне, уколико се структура узорка уједначила. Са друге стране, морамо да скренемо пажњу и на то да су испитаници са дужим радним стажом много више користили наставне планове и програме, и да су у свом раду прилагођавали понекад штуре податке са практичним примерима, па су се у овом случају више ослањали на лична искуства,

и тиме нису осетили мањак садржаја моралног васпитања у формалним наставним плановима, док су васпитачи са мање година радног стажа стриктно пратили дате садржаје из простог разлога одсуства искуства у раду са децом.

Такође, а узимајући у обзир истраживање спроведено од стране аутора Ђигића (Ђигић 2013), мишљења смо да су испитаници са краћим радним стажом склонији примени интракционистичког стила васпитања који карактеришу висок степен уважавања личности деце, њихових иницијатива и идеја, као и слобода избора, где су васпитачи ти који ослушкују дечије потребе и користе садржаје наставног плана и програма у оној мери у којој она покривају заинтересованости деце, у односу на васпитаче са дужим радним стажом који су склонији интервенишућем стилу васпитања, и који сву моћ и контролу над ситуацијом у групи држе у својим рукама, па су самим тим и садржајим који се налазе у наставном плану и програму под утицајем искуства у раду, препознати као адекватни за морално васпитање и много чешће употребљавани у току рада.

На основу горе поменутог, постављену хипотезу можемо делимично да прихватимо.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Предшколске и школске установе се сматрају веома важним институцијама у којима се обликује понашање деце и формирају њихове личности. Образовање и васпитање играју суштинску улогу у развоју когнитивних, бихејвиоралних али и моралних способности и понашања. Поменуте установе функционишу по принципу норми и правила, па самим тим се и рад, као и понашање васпитача и наставника ограничава на очекивана и прописана. С обзиром да васпитачи имају веома значајну улогу у моралном развоју деце, одговорни су да на адекватан начин предоче деци и науче их важности поштења, посвећености и исправног понашања. Деца углавном идеализују васпитаче и на тај начин додатно прате и преузимају њихова понашања. Самим тим, инклузија моралног васпитања кроз едуктивни садржај и план рада васпитача је изузетно значајна, како би се деци представили морални чиниоци и значај моралности на адекватан начин, а све у циљу правилног моралног развоја и формирања личности код деце. Васпитачи су директно укључени у развој морала и понајвише они учествују у моралном обликовању најмлађих.

Адекватност учења и развоја моралног васпитања директно утиче на адекватност моралног понашања у даљем развоју деце, али и на формирање личности. Морално васпитање на зависи само од предшколске установе и васпитача, већ и од других фактора као што су родитељи, окружење, традиција и култура. Моралност као знање ће ,директно, у каснијем добу детета утицати на морално понашање, које ће водити до моралне акције, па је од изузетне важности у раној доби детата успоставити праве темеље моралних норми и васпитања. Како су садржаји плана и програма рада који се примењују у предшколским установама ригидни и сиромашни са садржајима који указују и помажу развоју морала и моралног васпитања код деце, садржаји плана и програма би се требали ревидирати и допунити изабраним садржајима који помажу развоју моралних принципа, циљева и моралних акција,

а све у сврху адекватнијег развоја моралног васпитања код деце и постављања чврстог ослонца за даље развоје моралних понашања и норми.

Резултати спроведеног истраживања дају основа за неколико важних закључака:

– васпитачи мушког и женског пола показали су подједнаке ставове о важности моралног васпитања и утицају васпитача на развој моралног васпитања код деце, осим код заступљености моралног васпитања у садржајима плана и програма рада са децом предшколског узраста, где се показало да су васпитачи женског пола имали негативније ставове у односу на васпитаче мушког пола;

– васпитачи са радним стажом мањим од 5 година имали су негативније ставове о заступљености моралног васпитања у садржајим плана и програма рада са децом предшколског узраста, од старијих колега васпитача, који су сматрали да је заступљеност моралног васпитања у садржајима плана и програма рада ипак у некој мери присутна.

С обзиром да су особе женског пола у већој мери асертивније, самим тим се и моралне вредности усвајају на прихватљивији начин, јер се грешке које деца праве лакше прихватају од стране васпитача женског пола. Ову констатацију би требало узети у обзир са великом пажњом, јер смо мишљења да се ове разлике не би екстраховале да је узорак по полу био уједначен (мушки пол – 2 испитаника, женски пол – 85 испитаника). Са друге стране, дужина радног стажа као један од демографских показатеља, има своје ограничености. Васпитачи који имају мање радног стажа су млади, мотивисани и још увек теже ка афирмацији, али и имају мањи ниво сагоревања и искуства у раду, а много већи праг толеранције на стрес. Са друге стране, негативнији ставови код васпитача са дужим радним стажом могу да нам укажу на много бољу упознатост са садржајима плана и програма рада са децом, али и са личним искуством у раду, где су, након дугог низа година, васпитачи на својствен начин, пронашли начин на који да модификују и користе садржаје плана и програма рада у сврху развоја моралног васпитања, примењујући лично искуство у раду и лични осећај за материју, као и емотивни контекст разумевања потреба детета и прилагођавања теорије у праксу.

Препоруке за будућа истраживања би свакако била превасходно уједначавање структуре узорка према демографским карактеристикама као што су пол, године старости испитаника и радни стаж. Такође, мишљења смо да би ставови о заступљености моралног васпитања могла да се доведу у везу и са васпитним стилом васпитача, што би дефинитивно било занимљиво за испитати и довести у везу.

ЛИТЕРАТУРА

Апостоловић 2022 а: Ивана Апостоловић. „Захтеви и задаци васпитача у функцији моралног развоја и васпитања деце раних узраста у предшколским програмима/курикулумима у Републици Србији и Републици Хрватској". *Норма*, 27 (1), 53–68. https://doi.org/10.5937/norma27-37129

Apostolović 2022b: Ivana Apostolović. „Dečja igra u predškolskim programima/kurikulumima u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj u funkciji moralnog razvoja i vaspitanja dece ranih uzrasta". *Krugovi detinjstva - časopis za multidisciplinarna istraživanja detinjstva,* 10(1), 28–38. https://doi.org/10.53406/kd.v10i1.46

Влаховић и др. 1996: Бошко Влаховић, Јован Ђорђевић, Бранко Јовановић, Новак Лакета, Никола Поткоњак, Недељко Трнавац. *Општа педагогија (за студенте учитељских факултета)*. Београд : Учитељски факултет.

Ђигић 2013: Гордана Ђигић. *Личност наставника и стилови управљања разредом*. Докторска дисертација. Ниш: Филозофски факултет.

Ђорђевић 2019: Маријола Ђорђевић. „Улога наставника у подстицању просоцијалног понашања ученика". *Зборник радова Педагошког факултета*, 22 (21), 27–44.

Јевтић–Васић 2014: Бисера Јевтић, Александар Васић. „Наставник – фасилитатор просоцијалности", *Синтезе*, бр.6, 75–86.

Минић–Јовановић 2015: Весна Минић, Марија Јовановић. „Потреба , значај и садржаји моралног васпитања у млађим разредима основне школе". *Зборник радова Учитељског факултета у Призрену–Лепосавић*, 11 (9), 37–50.

Основе програма предшколског васпитања и образовања – Године узлета (2018). Београд: Просветни преглед.

Радосављевић 2011: Слободанка Радосављевић. *Пут једног васпитача*. Београд: Публик практикум.

Trebješanin 2001: Žarko Trebješanin. Rečnik psihologije. Beograd: Stubovi kulture.

Vesna Lj. MINIĆ
Snežana P. PERIŠIĆ

IMPORTANCE AND REPRESENTATION OF MORAL EDUCATION IN THE PROGRAM CONTENTS OF PRESCHOOL INSTITUTIONS - TEACHERS' ATTITUDES

Summary

The main goal of the research is reflected in the analysis of teachers' views on the importance and representation of moral education in the contents of the work plan and program of preschool institutions, in relation to gender, years of service and years the age of the teacher. The research sample consisted of 87 teachers from two preschool institutions from Novi Pazar. Among the instruments used was the scale of educators' attitudes about moral education, formed for the purposes of this research. The results were analyzed using statistical tests t-test and ANOVA (analysis of variance), with the help of the SPSS program. Based on the obtained results, the views on the representation of moral education in the content of the work plan and program proved to be statistically significant in relation to gender, where female educators had more positive attitudes about the representation of the content of the work plan and program in comparison to male educators, as well as with the variable length of service, where educators with less work experience had more negative views about the prevalence of moral education in the content of the work plan and program in compared to teachers with longer working experience. The obtained results indicate a different interpretation of the contents of the plan and program among educators, and we believe that the educational style of the educators could have influenced the views expressed by the educators.

Key words: teacher, content, moral education, preschool institution.

Рад је предат 1. јуна 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 616.28-008.14-056.263-053.4:74/75
376-056.263-053.4
159.954:616-056.263-053.4
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43061

Оригинални научни рад

*Tamara R. KOVAČEVIĆ**

*Sanja T. ĐOKOVIĆ***
University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation

DEVELOPMENT OF ARTISTIC EXPRESSION IN DEAF AND HARD-OF-HEARING PRESCHOOL CHILDREN***

Abstract: This paper discusses the development and specifics of artistic expression in deaf and hard-of-hearing preschool children. We analyzed the significance of the stages of artistic development and the therapeutic effect of artistic expression. A drawing made by a deaf or hard-of-hearing child provides the opportunity to assess their cognitive, social, emotional, and physical development, the development of perception, a sense of beauty, and creativity. Through expressive and aesthetic development, children expand their knowledge and skills in nonverbal, visual, auditory, sensory, and verbal experiences. The artistic expression of deaf and hard-of-hearing children does not lag behind that of a hearing child. Visual representations of children with hearing impairment are much more realistic than those of hearing children. Visual perception of deaf and hard-of-hearing children contains many details related to physiognomy, movement, facial expression, body posture, and color. Children use art to communicate with themselves and the environment. In deaf and hard-of-hearing preschool children, it is necessary to develop all functions of nonverbal and verbal communication through artistic expression.

Key words: artistic expression, development, deaf and hard of hearing children, preschool age.

INTRODUCTION

Visual arts are very important for the knowledge, learning, and holistic development of preschool children. Children develop imagination, flexible thinking, curiosity, and creativity. They are encouraged to communicate, express their thoughts and feelings, and build their own understanding of the world (Pavlović, Sarvanović 2022).

Diversity and different ways of thinking, learning, and communicating with oneself and the environment are significant values in the education and upbringing of children with specific learning and communication difficulties (Đuković, Mrvoš, Radovanović 2020).

* associate professor, 122tamara@gmail.com
** full professor, sanjadjokovic64@gmail.com
*** This study was funded by Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Contract no. 451-03-68/2022-14) within the framework of the project „Influence of Cochlear Implantation on Education of Deaf and Hard of Hearing Children" (Grant no. 179055).

Artistic expression reflects the entire development of a child's personality. It is a form of communicating with oneself involving the environmental elements these children identify with and which they organize in new meaningful units.

Artistic expression depends on mental and psychomotor development, the development of perception, socioemotional development, and the development of creativity and a sense of beauty. Children's drawings and paintings reflect the progress in each of these developmental aspects, as well as their preoccupations, psychological state, experiences, attitudes toward the social and natural environment, and many other characteristics. Preschool children use art to communicate with themselves, others, and the world around them. The creative process of art activities and games is the best way to get to know children, their developmental abilities and needs, individual preferences, desires, interests, fears, etc. It is the way to enter a child's inner world and discover further steps in education and upbringing.

Art education is a segment of the educational process that encourages and directs all cognitive activities used for acquiring, improving, shaping, and expanding the experiences of those being educated in visual arts (Filipović 2011).

Education based on the contents and processes of visual arts enables the acquisition of valuable experience in forming personal attitudes toward the world and the development of numerous child activities (Gibson 2003).

Art education satisfies the basic need for creative interaction and communication for the purpose of being included in the cultural context of the environment.

DEVELOPMENT OF CHILDREN'S ARTISTIC EXPRESSION

The educational approach involving visual arts is a research subject of artists, philosophers, psychologists, and pedagogues. The first empirical studies of children's drawings appeared at the end of the 19th century (Farokhi, Hashemi 2011). In the 19th century, early-age art education was based on developing drawing skills, improving eye-hand coordination, and accurately presenting motifs on paper.

An Italian philosopher and poet, Corrado Ricci, was the first to consider a child's drawing as a separate phenomenon. He published the book „L`Arte dei Bambini", which was entirely devoted to children's art (Anning, Ring 2004). That was the first book to deal with the analysis of children's artwork with special emphasis on children's drawings. Ricci analyzed the emotional component and characteristics of children's artistic expression (Balić, Šimrak 2010; Hjuzak 2013).

An Austrian painter, Franku Cizek, recognized the importance and authenticity of children's artistic expression. In 1897, he opened an art school for children where he encouraged their imagination, creativity, and artistic expression (Hubin, Schneider 2019).

In Italy, Reggio Emilia and Loris Malaguzzi promoted a preschool pedagogy program based on children's spontaneous expression and creativity. They presented the program in their traveling exhibition – *The Hundred Languages of Children* (Malaguzzi 1997).

Luquet (1913) was the first author to identify the stages of art development in his book „Children's Drawings" (Dessin d`un Enfant). These early studies developed several theories that were the basis of further research on the dynamics of drawing

development and the drawing process itself (Freeman1980; Luquet 1913, 1927; Piaget 1956; Willats 1977; Maley 2009, according to Cvetković 2014).

Many authors emphasize the significance of art in the education and upbringing of preschool children. Art education encourages the development of children's imagination, creativity, perception, and expression. It also contributes to general knowledge – the development of language, critical thinking, and problem-solving skills (Pavlović 2016).

Visual arts are one of the most natural ways for children to advance in their development and learning.

ARTISTIC EXPRESSION AS A DEVELOPMENT INDICATOR IN DEAF AND HARD-OF-HEARING CHILDREN

The study of artistic expression indicates different aspects of children's development: the development of perception, motor skills, and cognitive, social, and emotional functioning (Del Giudice et al., 2000; Jolley, Knox, Foster, 2000; Kayacan, Keser & Eren, 2015; Picard, Durand 2005).

Hearing and speech impairment leads to certain specifics and difficulties in the development of deaf and hard-of-hearing children. Deaf children require early involvement in the hearing and speech rehabilitation process, which is a prerequisite for their progress in speech-language, cognitive, emotional, and social development (Kovačević, Isaković 2019).

A drawing of a deaf and hard-of-hearing child enables the assessment of cognitive, social, emotional, and physical development, the development of perception, a sense of beauty, and creativity.

Artistic expression at preschool age is related to cognitive development (Yu, Nagai 2020). It should be used for stimulation and optimal child development. Cognitive development is best observed through children's growing awareness of themselves and the environment. Zečević (2020) points out the importance of connecting cognitive and emotional processes. Children should be provided with an educational process that is in accordance with their developmental needs and that will further deepen and encourage their cognitive and emotional balance through scientifically based approaches and methods. Art and related learning processes are nowadays increasingly recognized as cognitive areas vital to the harmonious development of children (Hadži, Jovančić 2012).

Erić (2010) points out that a drawing also provides information about cognition, conception, perception, and expression.

The level of cognitive development is reflected in children's experiences while drawing and painting. The *Draw-a-Person* test is one of the intelligence tests used when limited verbal abilities hinder communication with a child. As children develop, so does their awareness of the world around them and its contents (Kamenov 2006). The results of numerous empirical studies indicate that hearing impairment selectively affects specific aspects of cognitive functioning: verbal intelligence, abstract thinking, discovering logical meaning and using symbols, adopting the principles of conversation, memory (verbal, numerical, conceptual, delayed), and certain aspects of visual perception such as perception speed, distinguishing the shape of objects that are similar or

in an unusual position, synthesis difficulties, and shortcomings of analysis. Other areas of cognitive functioning are not affected. Moreover, their development is accelerated, and thus, drawing and muscle memory are more developed than in hearing children. Visual perception of deaf and hard-of-hearing children is very detailed. They are very good at perceiving physiognomy, movement, facial expression, body posture, and color (Radoman 1996; Kovačević, Đoković 2020).

Many deaf and hard-of-hearing children have specific problems with communication and interaction. Children's speech relies on cognitive and social development, and the way in which children communicate indicates their level of socialization.

Social development, which starts at birth, can be noticed in a very small child who begins to draw other people immediately after the scribbling stage. Children's drawings and paintings reflect their increased awareness of the social environment with age. As a means of communication, drawing represents projecting oneself into the surrounding world. As they grow up, children start including other people in their drawings, reflecting their attitudes toward them. The development of awareness of the social aspect of reality is also reflected in the way children present a child playing, participating in family relationships, and characters and occupations that have social significance to them (Kamenov 2006).

Age-appropriate acquisition of speech and language gives a child the opportunity to play, learn concepts, and be involved in social interaction with peers. A child's inability to play and communicate with other children over time leads to isolation and greater difficulties in emotional, social, and overall development (Kovačević 2012; Kovačević, Isaković 2019). Children who lag in social development draw unrelated scattered figures of people from whom they are spatially or in some other way separated.

Limitations in language development negatively affect cognitive and social development in children. There is also a significant relation between communication difficulties and exhibiting inappropriate behavior. Some children develop inappropriate behavior when they are communicatively frustrated, while others give up activities and withdraw in such situations. Establishing positive social interactions between deaf and hard-of-hearing preschool children and their hearing peers leads to better social, emotional, and cognitive development, the development of communication and self-confidence (Batten, Oakes, Alexander 2014).

Visual art activities allow deaf and hard-of-hearing children to express emotions, especially those they are unaware of. Expressing emotions and the inner world is important since it affects children's emotional balance.

Deaf and hard-of-hearing preschool children are often impulsive and expressive. They have difficulties adapting to socially acceptable behavior, often involving a set of prohibitions and rules. Children need to channel aggression and frustrations in a socially acceptable way. Visual art play activities enable the regulation of emotional outbursts and contribute to emotional balance.

Art education influences emotional development. Artistic expression involves the process of a child's emotional liberation. Children's emotional engagement is reflected in the degree to which they are engaged in artistic creation. Children have a special way of presenting objects that have a special meaning to them. Frequent stereotyped repetitions are observed in children who have difficulties adapting and whose way of thinking is

characterized by rigidity. Constant repetition of the same shape or detail indicates children's tendency to avoid new experiences and withdraw into a familiar world where they feel safe. Such drawing does not involve experience and is sometimes the consequence of using coloring books and encouraging the child to copy and imitate someone else's models. The described stereotyped repetition of shapes should be distinguished from children's tendency to draw variations on the same topic in some cases, which may be an indicator of their creativity and openness to new experiences (Kamenov 2006; Nikolić 2012).

Children who are not emotionally engaged are not involved in what they are doing, even when drawing. Their representations are objective and do not express personal attitudes toward what they have drawn. Their drawings usually do not present people, and if they do, they are not shown in action. Emotional engagement involves a more free and subjective expression. A tree or a house a child drew is not any tree or house, but the one with special and important features because of which the child depicted it. Such children are freer in using various materials in different ways without being afraid of making mistakes, and they constantly change the content and method of their artistic expression (Filipović 2011:31).

Some research shows that emotions and emotional stability affect cognitive processes such as attention, concentration, decision-making, and learning (Brouillette 2010).

In their social and emotional development, deaf and hard-of-hearing preschool children exhibit the following: social and emotional maladjustment and immaturity, egocentricity, reduced empathy, and impulsivity. Preschool children have problems expressing their needs, do not understand the situations they are in, and often experience feelings of frustration and isolation (Kovačević, Isaković 2019; Kovačević, Đoković 2020).

Preschool children feel emotional satisfaction while participating in any form of artistic creation (drawing, painting, modeling).

Children have creative freedom and thus express their thoughts and feelings. Encouraging children to have opinions and express their feelings is a part of good education and upbringing. When praised for their work, children build self-confidence. Self-confidence is mainly reflected at an older age in children's readiness to learn from their own and other people's mistakes and to be better prepared for social life. Self-confidence is very important for children with developmental disabilities.

Physical development is reflected in children's artistic expression through eye-hand coordination, achieved movement control, and dexterity. Art activities at preschool age always involve using different materials or objects, which is related to the development of senses (primarily the sense of touch) and fine motor skills of hands and fingers (Večanski, Vasiljević Blagojević, Marinković 2017).

Through playing and becoming familiar with different types of visual art, the physical aspect of child development is associated with using and applying tools and materials. Applying different techniques (drawing, painting, sculpting, or combined) contributes to the development of graphomotor skills, i.e., fine motor skills of arms and hands (Nasković 2017).

Artistic talent does not often appear at preschool age due to insufficiently developed motor skills of fingers. It is first observed in increased interest and self-initiated, independent, and free work – through art activities children do in their free time at home and preschool institutions (Nikolić 2012).

Children's drawings with recognizable art creations and planned meanings do not exist at an early age (Manojlović, Mladenović 2001).

At the scribbling stage, children's drawings range from random, aimless lines to controlled scribbling, which is achieved relatively quickly. In addition to the quality of physical activity as an indicator of physical development, drawing one's own body, depending on a child's notion, is also indicative. Physically active and developed children will draw their movements and pay more attention to their achievements in this regard. Difficulties in making movements children may not be aware of will affect their artistic expression. Constant emphasizing or omitting some body parts in a drawing may be caused by the state of physical development of a child with developmental disabilities.

The perceptual development of deaf and hard-of-hearing preschool children should be monitored in their artistic expressions based on the acquired perceptual experience in drawing, painting, and modeling. Children develop the ability to perceive colors, shapes, and spatial relations due to their visual experience. While naming basic colors and enjoying them is typical of early developmental stages, recognizing shades and color differences under different lighting develops later on. With regard to the sense of touch, children start by simply kneading clay or playdough and progress to modeling various shapes and enjoying different surfaces and textures. Perceptual development is also reflected in perceiving complex spatial relations. While small children know and understand only their immediate surroundings, this gradually changes with age and new experiences (Kamenov 2006).

Visual art activities improve perceptual skills, including the perception of sizes, color shades, details, and lighting. Through visual creativity, deaf and hard-of-hearing children learn to observe, describe, analyze, and interpret (Lindström 2009). All this activates their visual and tactile learning abilities.

Children with poor perceptual experiences lag in the development of the ability to perceive shapes, colors, spatial relations, textures, and other characteristics of objects around them, nor are they able to perceive finer differences between them. This may be the consequence of various unfavorable influences and circumstances, and is a likely indication of lagging behind in some other aspects as well.

Using signs-gestures, words, and objects stimulates the development of some forms of perception, memory, and thinking in deaf and hard-of-hearing children.

The development of a sense of beauty is reflected in the way thoughts and feelings are organized and communicated to others. This developmental aspect can be evaluated based on the ability to integrate personal experiences into a harmonious whole with a personal touch. Chaotically scattered shapes at a certain age can indicate developmental personality problems.

Drawing is also a semantic function of communication ability. The semantic aspect of this functional communication is reflected in its relation to other abilities, from the perceptual ability to turning that material into an apperceptive art form and content described as a line. What is drawn as a line has been seen, which means it has been experienced (Erić 2010:16).

Children's artwork can be observed as a creative expression containing expression and communication. A drawing carries a message. It is a means through which children

express their emotions. Drawings and paintings are not subject to evaluation, and their content is authentic. When children ask for paper and wish to spend much time drawing, we know they are on a developmental path. Through artistic expression, children shape their ideas of the world, express their experience, and convey it to the people around them. Children successfully communicate through visual arts with or without verbalizations.

One of the benefits of artistic creation is the development of creativity (Lindström 2009). Creativity is the primary goal of visual art activities. Deaf and hard-of-hearing children express their ideas through visual arts (Omatseye, Emeriewen 2010). The development of creativity in children's drawings and paintings is reflected in their imagination and originality. It does not depend on the acquired skills but rather on the feeling of freedom to explore, experiment, and fully engage in these activities. Children whose creativity development was hindered in some way lack this feeling of freedom and thus prefer to imitate and copy the artwork of others. They are not self-assured and constantly ask for help. They usually refuse to draw or paint something new without a model or demonstration. Creativity stems from multiple experiences. It is supported by personal resources and involves a sense of freedom and courage to step out of the familiar.

During their growth and development, it is necessary for children to express what they experience, see, or hear in the environment in their specific, unique way. Thus, children express their thoughts, emotions, and experiences freely and spontaneously, which contributes to the overall development of their potential in the process of forming active and creative individuals. It is necessary to support and develop child creativity at an early age so that it does not irretrievably disappear in the critical developmental period, and it is also necessary to support and encourage it further at older ages. It is important to create conditions in which children will have the opportunity to express their potential. However, it is difficult to distinguish whether their achievements result from talent or a stimulating environment. When studying the nature of the relationship between a child and their environment, Vygotsky (1996) considers the environmental influence during child development, pointing out that each step in a child's progress changes the environmental influence, i.e., it changes the child's perception of reality (Kopas, Vukašinović 2012).

Deaf and hard-of-hearing preschool children must be allowed to express creativity, imagination, and self-expression through their artwork (Malley, Silverstein 2014; Lloyd 2017).

STAGES OF ARTISTIC EXPRESSION IN DEAF AND HARD-OF-HEARING CHILDREN

Lazarević (2015) points out four basic stages in the development of children's drawings: fortuitous, failed, intellectual, and visual realism (Luquet 1927; according to Willats 2005). The age limits of the mentioned stages of drawing development are not fixed but flexible, and thus the elements of one stage can also be found in another. Intellectual and visual realism should be analyzed from the aspect of different drawing styles

or systems rather than fixed chronological hierarchical sequences (Jolley et al. 2004). Cvetković (2014) points out that Luquet's theory is based on the idea that children go through four stages of drawing development, with graphical elements progressing from the earliest scribbling to representational forms with increasing visual realism (Willats 2005).

There are two basic initiators of children's artistic creation. They include the inner psychophysical functions of a child and a stimulating environment. The development of motor skills and perception, i.e., how children understand the world around them, is among the most significant psychophysical functions that stimulate children's artistic creation. Until the age of three, children's insufficiently developed and coordinated hand movements only allow scribbling. Early-age scribbling reflects a child's need for expression (Manojlović, Mladenović 2001). Environmental stimuli, such as providing art materials and colors and encouraging a child to use them, contribute to the development of artistic creation.

After the sensorimotor stage (i.e. the end of the second year of life), children have the need to depict the world more directly. Drawing and artistic creation at preschool age satisfy children's need to express their knowledge about the world around them. They do not aim for aesthetic creation but rather the product of that creation. When children's perception becomes more developed and more discriminating, they start noticing the imperfections of their drawings. This can reduce their drawing self-confidence, which is why the environment (parents, family members, and educators) should encourage children's art activities even more at this stage.

The spontaneity and directness of artistic expression are mostly conditioned by freedom of choice related to objects, methods, and techniques of artistic expression.

A child's first drawing experience occurs spontaneously by using a pencil to draw lines on paper. It does not result from a conscious intention to depict a certain object but from the feeling of satisfaction that arises from such kinesthetic activity. In the scribbling stage, a drawing is not depictive but rather serves for practicing visuomotor coordination.

Around the age of two, children satisfy the need to move, explore space, get to know objects from the environment, and use them. Through scribbling, they experience the joy of a motor game, noticing that some objects leave traces. They hold a pencil using their whole hand and make sharp, energetic movements. Children scribble by using their whole hand, and even body, without the intention to depict something. In this stage of "aimless" or "meaningless" scribbling, vertical and horizontal lines appear first. These lines are most often crossed, and soon bundles of crossed lines appear. Children also often scribble by hitting a pencil on a surface. Intentional and conscious scribbling occurs when it implies shapes that mean something to children. That is most frequently a shape that we recognize as a circle.

After drawing lines that are the expression of uncontrollable energy and movement, a circle is the first shape a child draws. This makes much sense since the circle is the essence of existence and movement, symbolizing wholeness, perfection, and unity of the finite and the infinite. Mother is also depicted as a circular shape at the beginning of a child's drawing experience (Panić, 2005).

Arm movements from shoulder to hand become more differentiated, controlled, and perfected. Thus, the circle appears as the simplest form for depicting general characteristics of an object or phenomenon. Children's circle is irregular because their motor skills and eye control are not sufficiently developed. Squares and other angular shapes rarely appear before the circle. Lines and shapes depend on the child's temperament and mood. Personality traits can be seen in speed, rhythm, regularity or irregularity, movement, and intensity. Apart from the differences arising from children's individuality, we should also consider the materials used. This stage is significant for further development since it enables children to come into contact with different materials, which are also important stimuli for children's activities (Nikolić 2012: 254).

The initial scribbling period is followed by the stage of fortuitous realism (2-4 years of age), when children start to notice the similarity between randomly drawn lines and familiar objects, subsequently naming them. During the stage of failed realism (4-6 years of age), children know what they want to draw and are able to formulate and express their intentions. The main barriers to achieving visual similarity with real-life objects are insufficiently developed visuomotor coordination, fine motor skills of the hand, and limited and unsteady attention (Cvetković 2014).

After the age of four, children can draw spiral, oval, circular, and square shapes and straight lines (long and short, in different positions). Children combine and experiment with shapes and colors. They depict objects and phenomena using simple diagrams, signs, and symbols.

Koks (2000) points out that the human figure is the most popular topic in children's drawings at preschool age (3-7 years of age). A drawing of a human figure is very simple at this stage („cephalopod" or „tadpole"). The head is drawn as a circle with straight lines emerging from it to represent the torso, arms, or legs. Other objects are depicted in a similar way: using simple symbols around a circle or a quadrilateral combined with different lines. A schematic drawing of a human figure sometimes includes facial parts (most often eyes and mouth, later nose and other details), while details such as hands and feet are usually not drawn.

The next most frequent type of child drawing is a house, followed by a tree, which is also the first plant a child depicts. Preschool children can give information about themselves, their families, and their immediate surroundings through drawing and painting.

The symbols of home and family are frequent topics in children's drawings.

At the preoperational stage of cognitive development, children's cognitive processes are characterized by egocentrism. Because of that, children face difficulties in analyzing several characteristics of an object simultaneously, while their insufficiently realistic drawings reflect their mental imbalance. This mental imbalance is reflected in children's inability to set clear boundaries between their perception of characteristics, mental representation, and graphic representation of the same object (Piaget, Inhelder 1996). Children's drawings become recognizable. They start to include details and use patterns for drawing different characters. They use different shapes to depict different topics and start to use specific shapes for specific topics. Their drawings are, at this stage, characterized by difficulties in positioning elements on paper, inadequate proportions, and the inability to integrate elements into a coherent whole (Willats 2005).

SPECIFICS OF ARTISTIC EXPRESSION IN DEAF AND HARD-OF-HEARING CHILDREN

At preschool age, art education is the process of acquiring art as a culture, which is different from the process of creativity in art. By participating in various visual art activities, deaf and hard-of-hearing children acquire the elements of art. In deaf and hard-of-hearing children, artistic expression is initially guided by intuition. Children gradually get acquainted with the means of artistic expression.

Art education includes drawing, painting, elements of graphics, sculpture, elements of applied arts, multimedia, and the basics of aesthetic assessment. The contents of artistic areas are structured in such a way that they follow the development of artistic abilities and the continuity of their development, and allow for a child's artistic expression to be cultivated by planned and organized work in the process of creation (Filipović 2011: 264).

Visual art activities at preschool age are playful, play-like, and productive since they involve using different materials to create artwork: drawings, paintings, prints, three-dimensional objects, and sculptures. Duku & Kemevor (2013) point out that children's visual art refers to artifacts created by themselves: scribbles, drawings, paintings, modeled objects, and sculptures. Children's creativity stems from special abilities and preferences, actualized in the stimulating atmosphere of their immediate environment. Deaf and hard-of-hearing children create interesting and unusual artwork through play-like activities.

Children make gestures and movements, jump, draw, and paint before developing speech communication skills. Art is a visual language with receptive and expressive components, where ideas are communicated without needing to be expressed verbally (Eubanks 2011; Obosu, Adu, Agyem & Opoku, Asare 2013).

Various forms of artistic expression (scribbling, drawing, painting, sculpting) are inherent in the daily activities of deaf and hard-of-hearing children (Arijaf 2016). Preschool children explore the world around them and communicate their ideas, hopes, emotions, and experiences through art (Farokhi, Hashemi 2011).

Within their artistic expression, preschool children express their perceptions, beliefs, relationships in the environment, interpersonal relations, and experiences in a specific way. Drawing and scribbling are biological needs of each child, including deaf children. They are forms of child expression that frequently replace speech. Drawings follow children's psychological development (Savić, Ivanović 1988).

Drawing engages basic mechanisms of attention, executive functions, and visuoperceptual and visuospatial abilities, and the level of their functional maturity is directly related to children's achievements (Lazarević 2015). The quality of drawing depends on the organizational level of practognostic abilities, whose most important components are visual attention, visual perception, visual memory, and visuospatial, visuoconstructive, and motor abilities (Gligorović, Vučinić 2011).

Visual memory and artistic expression of deaf and hard-of-hearing children do not lag behind the artistic expression of a hearing child. Visual representations of deaf and hard-of-hearing children include more details and are much more realistic than those

of hearing children. By drawing, children express what is on the surface of their perceptual abilities at that moment. Thus, their drawings are often symbolic rather than object copies. Children draw what they know about an object and not what they see. Artistic expressions of deaf and hard-of-hearing children reflect an object with its individual features, many unnecessary details, special characteristics, qualities, and specificities typical of drawings in this population of children (Savić, Ivanović 1988). Using visual art forms, drawing and painting, and demonstrating moves and gestures within art activities carry important messages (Obosu, Adu, Agyem, Opoku, Asare 2013).

Preschool children learn and acquire art concepts through body movements, descriptive and demonstrative gestures, signs, and spoken and sign language. For deaf and hard-of-hearing preschool children, art can be a helpful tool in learning and playing, a hobby, or a means of communication. Visual art activities stimulate all forms of nonverbal and verbal communication in deaf and hard-of-hearing children (Eubanks 2011). Communication in deaf and hard-of-hearing children can be verbal (spoken or written) and nonverbal (including sign language, dactylology, mime, and lip reading).

Although we cannot use speech to easily explain the ways and movements needed for drawing and coloring to a child with hearing impairment, due to the nature of their disability, they easily notice these movements and master the skills of artistic expression. A demonstration is enough for a deaf or hard-of-hearing child to learn the procedures and techniques of artistic expression.

Children learn to distinguish between different forms and concepts by using signs. A special educator (speech and language therapist) air-draws a shape, and then deaf and hard-of-hearing children imitate that procedure or draw the same shape on paper or some other surface (Ferrara, Napoli 2019).

It is wrong to assume that deaf and hard-of-hearing children have natural talents for artistic and aesthetic expression, and thus leave art education activities to the free will of a deaf child under the excuse that they "draw beautifully". Such an approach does not have the significance of systematic drawing instruction and is thus in contrast with today's view that preschool children must be guided in art education.

Children need guidance, support, sharing experiences, and opportunities for gaining independent experience to develop creativity in the right way.

Deaf and hard-of-hearing children should be observed in play and art activities. A special educator (speech and language therapist) should pay attention to their body postures and facial expressions, whether they enjoy the process or are bored, what they find difficult, or what hinders their creative expression. Deaf and hard-of-hearing preschool children receive a lot of information visually. During art activities, a special educator (speech and language therapist) can instruct and demonstrate by using descriptive or demonstrative gestures, signs, dactylology, speech, lip reading, appropriate facial expressions, and body language. While creating their artwork, children need to be supported not only with words but also gestures, mimes, or a smile, which further motivates the child to continue with work. Through various art games and activities, children discover, learn about, and confirm themselves as creative beings. They get to know their artistic possibilities and expressions, their feelings, ideas, thoughts, perceptions, needs, imaginations, fantasies, and creative experiences (Kayacan, Keser, Eren 2015).

Children discover both their own inner world and the inner world of others. The pace of development of each child is different, and thus the possibilities of artistic expression are also different.

Artistic expression (drawing, painting, sculpting, the basics of graphics, and the basics of applied arts) is very important for the development of motor, sensory, and psychological abilities and functions in deaf and hard-of-hearing children.

Kovačević (2012) indicates that interaction can occur without communication, especially verbal communication. Over time, children learn to interpret and respond to other people's gestures, facial expressions, and movements. They also become aware of their own nonverbal expression and begin to use it adequately. Many word-based interactions involve direct exchange of gestures, objects, and materials. Children often exchange toys and tools they need for various activities or participate in different types of games that involve joint activity, coordination, and reciprocal action without being accompanied by verbal communication (Kovačević, Isaković 2019).

There are certain pedagogical rules in teaching artistic expression to children: mastering specific drawing and modeling movements and methods in sequence, learning certain ways of artistic expression in a specific order, and applying specific art education techniques in sequence.

Deaf and hard-of-hearing children should be taught how to use space by drawing on paper. Children usually draw in the upper left corner, the middle, or the bottom right corner of a piece of paper. They need to be instructed to evenly distribute different shapes on paper so that the drawing is symmetrical and evenly filled.

In the initial stages, children copy, mechanically trace, and later draw by observing the objects in their surroundings or from their memory. Children should also be taught to color finished drawings according to a given model to practice precision, combining colors, coloring techniques, and how to dissolve colors. Supplementing or completing a started drawing should be practiced as a separate stage of artistic creation in deaf and hard-of-hearing children. This includes distinguishing and finding two identical drawings in a sequence and spotting differences between two similar drawings.

Children should also learn about the drawing size, i.e., how big their drawing should be on a piece of paper: enlarged, natural size, or reduced.

Topics of children's drawings should be carefully considered. These should include contents from children's immediate environment, familiar objects, and events from their own lives and the lives of other children. Children should also depict content from their imagination and make drawings of their choice. Drawing tools and materials are also important issues. A child should first use a pencil, then wooden crayons, felt-tip pens, watercolors, wax colors, colored chalk, and tempera. They should use paper, a sketchpad, and cardboard as the drawing surface. It should be insisted that children finish the drawing completely. Young deaf children often paint with their fingers dipped in paint. They mix colors with their hands and then spread them on paper or make prints. Children should experiment with different tools and materials. Art education is not a goal in itself for deaf and hard-of-hearing preschool children. The task of art education is to develop the potential possibilities of a deaf child in artistic and aesthetic expression and create satisfaction because of achieved creative abilities.

Art education should be a tool for developing sign and spoken language in deaf and hard-of-hearing preschool children.

Different fields of art (drawing, sculpting, and modeling) should contribute to the development of cognition and speech, vocabulary enrichment, and the development of knowledge and creative abilities of a deaf child.

Drawing and painting can be used to work on many concepts related to different educational areas: speech development, forming basic mathematical concepts, learning about the environment, and physical education. Deaf and hard-of-hearing preschool children require specific treatment adapted to their individual abilities and possibilities (programs, work-play tools, methods, and forms of work optimally adapted to each child). The structuring of educational work involves differentiation through dosed, guided activities for processing and acquiring different contents within different educational areas. The correlation between educational areas is very significant.

In deaf and hard-of-hearing preschool children, it is especially important to develop specific concepts and related word categories, such as the concept of color, shape, features, size, space, self, time, number, and quantity. Children can acquire many concepts belonging to different lexical areas through artistic creation.

While drawing, painting, or gluing applications on paper, we should talk about the position of objects on a drawing and draw or demonstrate what that word-concept means. Children understand all words literally and perform activities related to their meaning. This is vital for a deaf child to understand the functional meaning of words. Drawing is not a goal in itself, but a tool for developing speech and language in deaf and hard-of-hearing children since their drawings provide opportunities for nonverbal and verbal communication. Each drawing should be discussed and designed by a deaf or hard-of-hearing child. The conscious aesthetic taste should be developed in young deaf children from their earliest drawings.

THERAPEUTIC EFFECT OF ART ACTIVITIES

Drawing is often considered a direct reflection of a child's psychological state. Thus, drawing and painting are basic expressions of a child's personality. Children often draw what they cannot express verbally or are hindered by their environment. Therefore, a child's drawing is considered a significant tool for expressing children's needs, feelings, thoughts, and inner experiences in general (Zečević 2020).

Children's creative expression has a therapeutic effect. Children who are able to objectify their inner conflicts by depicting them can distance themselves and master them, which is a type of catharsis (through drawing, using dolls, pantomime, etc.) (Kamenov 2006).

Preschool children have difficulties articulating their feelings and states but easily express and present them (materialize them) by using art materials: kneading playdough or clay, sprinkling paint, scribbling, or gently dragging a pencil on paper. In this way, by using different materials to make their emotions visible, children get to know their inner world, their feelings, and the environment (people, things, and events) to which they react. By expressing their reactions through different materials, children

learn about themselves and the world around them (Venčanski et al. 2017). Edwards (2006) believes that children are perhaps the closest to their inner and outer world during the creative process.

Children learn about the world by reconstructing it in their expressions. They become confident that they are able to control even those situations in which they usually feel helpless and frightened, which later transfers to real life. To achieve therapeutic effects, children should be given as many opportunities as possible to choose topics independently and express what is important to them. When they complete their work, it is advisable to discuss the contents of their creation with them, allowing them to express their thoughts and feelings and enhancing the therapeutic effect. The creative process itself has the same effect since the act of scribbling, modeling, or smearing colors provides satisfaction and relieves tension in children. The condition is that children are relaxed and not worried about getting something dirty or not meeting some predetermined criteria (Kamenov 2006).

Art activities have a therapeutic effect. Bullard (2010) describes how preschool children use art materials (for drawing, painting, and sculpting) to reconstruct certain traumatic events.

Many traumatic life events, such as death, sickness, divorce, abandonment, and abuse, which affect children's cognitive, social, and emotional development, are directly reflected in their drawings and sculptures. Art therapy techniques can alleviate children's psychological difficulties (Kayacan, Keser, Eren 2015). Reconstructing traumatic scenes gives children a sense of control and the opportunity to face their fears or other unpleasant feelings and safely relive that traumatic event in a safe environment (Večanski et al. 2017).

Art therapy often helps children who need psychological help due to the experienced trauma. Art therapy is a form of expressive psychotherapy that deals not only with problems and negative aspects of a person but also with discovering inner potentials and creative resources, developing positive strengths and qualities that help a person face problems, see them in a new light, better understand them, and cope with them in a more constructive way (Šarančić, 2014: 99). Art therapy uses the creative self-expression of a deaf or hard-of-hearing child thrugh drawing, painting, sculpting, or some other form of artistic expression. It can be implemented individually or in a group. It is intended for children who have an affinity for this type of expression and wish to release their creative potential (Radoman 1996). Creative therapy is based on the idea that children's characteristics are reflected in their artwork. The creative art process can be a means of expression and therapeutic communication (Balić, Šimrak 2010). Therapeutic work with children is particularly complex because children's drawings are multidimensional and reflect their experiences, feelings, level of development, sociocultural influences, and the context in which they create.

Creative therapy involves recognizing unconscious feelings and thoughts expressed in drawings or other artistic creations of deaf people. In deaf and hard-of-hearing children, art is a type of symbolic communication that helps them express and interpret unacceptable and unpleasant feelings. Deaf and hard-of-hearing children face

many problems related to their mental health. Art therapy reduces anxiety, depression, and loneliness in deaf children and can be used as an educational-therapeutic method (Faramarzi, Moradi 2017).

CONCLUSION

Art activities of preschool children should be viewed both as a game and a specifically expressive creative activity. Artistic expression reflects the psychophysical development of deaf children and their perception of reality. The task of art education is to develop the potential of deaf children in their artistic and aesthetic expression.

Artistic expression influences various developmental aspects: cognitive, social, emotional, and physical development, the development of perception, a sense of beauty, and creativity.

Visual perception of deaf and hard-of-hearing children is very detailed. Their perception of physiognomy, movement, mime, body posture, and colors is very good. Limitations in language development adversely affect children's cognitive, social, and emotional development. Creative play activities regulate impulsivity and expressiveness.

Using signs-gestures, words, and objects stimulates the development of some forms of perception, memory, and thinking in deaf and hard-of-hearing children.

Preschool children learn and acquire art concepts through body movements, descriptive and demonstrative gestures, signs, and spoken and sign language.

Visual memory and artistic expression of deaf and hard-of-hearing children do not lag behind the artistic expression of a hearing child. Visual representations of deaf and hard-of-hearing children include more details and are much more realistic than those of hearing children.

It is necessary to develop the thinking, sign and spoken language, vocabulary, and cognitive and creative abilities of a deaf child through different art fields (drawing, painting, sculpting, and modeling).

As part of art therapy, drawing allows deaf and hard-of-hearing children to express their feelings, stimulates their imagination and creativity, and improves their communication skills, self-respect, and self-confidence.

REFERENCES

Anning, Ring 2004: Angela Anning, Kathy Ring. *„Making Sense of Children's Drawing"* London: Open University Press.

Balić-Šimrak 2010: Antonija Balić-Šimrak. „Predškolsko dijete i likovna umjetnost" [Preschool children and visual arts]. *Dijete, vrtić, obitelj: Časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima, 16*(62-63), 2-8.

Batten, Oakes, Alexander 2014: Georgina Batten, Peter M. Oakes, Tim Alexandar. „Factors Associated With Social Interactions Between Deaf Children and Their Hearing Peers: A Systematic Literature Review." *Journal of Deaf Studies and Deaf Education,* 19(3), 285-302.

Brouillette 2010: Liane Brouillette. „How the Arts Help Children to Create Healthy Social Scripts: Exploring the Perceptions of Elementary Teachers'". *Art Education Policy Review,* 111 (1), 16-24.

Bullard 2010: Julie Bullard. *Creating Environments for Learning: Birth to Age Eight.* New Jersey: Merrill/Pearson.

Cvetković 2014: Andrijana Cvetković. Osobenosti dinamičkog crteža kod dece predškolskog i mlađeg školskog uzrasta [Dynamic Drawing Characteristics of Preschool and Younger School Age Children]. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 13 (3), 259-273.

Del Giudice, Grossi, Angelini, Crisant, Latte, Fragassi, Trojano, 2000: Enio Del Guidice, Darrio Grosi, Renato Angelini, Francesca Latte, Nina Fragassi, Luigi Trojano. „Spatial cognition in children". I. Development of drawing – relevant (visuospatial and constructional) abilities in preschool and early school years. *Brain & Development,* 22(6), 362-367.

Duku, Kemevor 2013: F. K. Duku, A.K. Kemevor. Assessment of Creative Arts in Early Childhood Education in Ghana. *International Journal of Early Childhood Education Research, 2*(4)11-19.

Đuković, Mrvoš, Radovanović 2020: Anđela Đuković, Ivana Mrvoš, Ivica Radovanović. „Vaspitanje i obrazovanje zasnovani na umetnosti kao inkluzivno vaspitanje i obrazovanje" [Education Based on Art as Inclusive Education], *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu*, *33*(2), 1-14

Edwards 2006: Linda Carol Edwards. „*Creative Arts: A Process Approach for Teachers and Children*". New Jersey: Pearson Merrill/Prentice Hall.

Erić 2010: Ljubomir Erić. *„O crtežu"* [About a drawing]. Beograd: Arhipelag

Eubanks 2011: Paula K. Eubanks. Art is a visual language. *Language*, 23(1), 31–35.

Farokhi, Hashemi 2011. Masoumeh Farokhi, Masoud Hashemi. The Analysis of Children's Drawings: Social, Emotional, Physical, and Psychological aspects. In *Procedia - Social and Behavioral Sciences* (Vol. 30, pp. 2219–2224).

Faramarzi, Moradi 2017. Salar Faramarzi, Mohammad Reza Moradi. „Effectiveness of art therapy on reduction of hopelessness and solitude in children with hearing impairmen". *Auditory and Vestibular Research*. 23(6),25-31.

Ferrara, Napoli 2019. Casey Ferrara, Donna Jo Napoli. „Manual Movement in Sign Languages: One Hand Versus Two in Communicating Shapes" *Cognitive science*, *43*(9), e12741.

Filipović 2011: Sanja Filipović. *„Metodika likovnog vaspitanja i obrazovanja"* [Methodology of art education]. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu i Izdavačka kuća „Klett"

Gibson 2003: Robyn Gibson. „Learning to Be an Art Educator: Student Teachers Attitudes to Art and Art Education". *International Journal of Art & Design Education*, 22 (1), 111-120.

Gligorović, Vučinić 2011. Milica Gligorović, Vesna Vučinić. „Kvalitet crteža dece mlađeg školskog uzrasta" [Drawing quality in younger schoolchildren]. *Specijalna edukacija i rehabilitacija, 10*, (2). 193–205.

Hadži-Jovančić 2012: Nevena Hadži-Jovančić. *Umetnost u opštem obrazovanju* [Art in general education]. Beograd: Učiteljski fakultet u Beogradu i Izdavačka kuća Klett.

Hubin, Schneider 2019: Andrea Hubin, Karin Schneider. „Flight of Riddles - Thinking Through the Difficult Heritage of Progressive Art Education in Austria". *Art Education Research, 10*(15), 1-15.

Huzjak 2013: Miroslav Huzjak. Analytical Observation Method in the Development of Children's Drawings. *Croatian Journal of Education,15*, (1), 81–98.

Jolley, Knox, Foster 2000: Richard P. Jolley, Emma L. Knox, Sharon G. Foster. „The relationship between children's production and comperhension of realism in drawing". *British Journal od Developmental Psychology, 18*, (4), 557–582.

Jolle, Fenn, Jones 2004: Richard P. Jolley, Kathryn Fenn, Luisa Jones. „The development of children's expressive drawing". *British Journal od Developmental Psychology, 22*, (4), 545–567.

Kayacan Keser, Eren 2015: İlkay Kayacan Keser, Nurhan Eren. The Pictures which Children Drew are their Mirrors! *Journal of Psychiatric Nursing*, 6(3), 137-142.

Kamenov 2006: Emil Kamenov. „*Vaspitno-obrazovni rad u dečjem vrtiću*" [Educational work in kindergarten]. Beograd: Dragon.

Kovačević 2012: Tamara Kovačević. „Karakteristike znakovnog i govornog jezičkog izraza kod dece predškolskog uzrasta sa kohlearnim implantom i slušnim aparatima [Characteristics of sign language and verbal expression in preschool children with cohlear implants and hearing aids]". *Beogradska defektološka škola,* Vol.18 (3), 54, 403-416.

Kovačević, Isaković 2019: Tamara Kovačević, Ljubica Isaković. „Oblici neverbalne i verbalne komunikacije gluve i nagluve dece predškolskog uzrasta" [Forms of Non-verbal and Verbal Communication in Deaf and Hard of hearing Children of Preschool Age]. *Баштина, Приштина-Лепосавић*, св.49, 433-454.

Kovačević, Đoković 2020: Tamara Kovačević, Sanja Đoković. „Uloga igre u razvoju gluve i nagluve dece predškolskog uzrasta'' [The role of children's play in the development of deaf and hard of hearing children of preschool age]. U: M. Nikolić, M. Vantić-Tanjić (Ur.) *Tematski zbornik „Unapređenje kvalitete života djece i mladih- Improving the quality of life of children and youth"* (str. 337- 344). XI Međunarodna naučno-stručna konferencija, Sunčev brijeg, Bugarska. 26-28.6.2020. Tuzla: Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih.

Koks 2000: Morin Koks. *„Dečji crtež"* [Children's drawing]. Београд: Завод за уџбенике.

Lazarević 2015: Emilija Lazarević. „Razvijenost veštine crtanja kod dece predškolskog uzrasta" [Development of art skills of the pre-school children]. *Inovacije u nastavi*, XXVIII, 1, 82–91.

Lindström 2009: Lars Lindström. „Studio Thinking: A Review Essay". *International Journal of Education & the Arts*, 10(9).

Lloyd 2017: Kimberly Lloyd. „Benefits of Art Education: A Review of the Literature," *Scholarship and Engagement in Education*: Vol. 1: Iss. 1, Article 6.

Malaguzzi 1997: Loris Malaguzzi. „History, Ideas, and Basic Philosophy – An Interview with Lella Gandini". In. Edwards, C. P., Gandini, L., Foreman, G. (Eds), The Hundered Languages of Children – The Reggio Emilia Approach, Advanced reflections (49 - 97). London: Ablex Publishing Corporation.

Malley, Silverstein 2014: Sharon M. Malley, Lynne B. Silverstein. „Examining the intersection of arts education and special education". *Arts Education Policy Review*, 115(2), 39-43.

Manojlović, Mladenović, 2001: Aleksandar Manojlović, Uroš Mladenović. Psihologija predškolskog deteta [Psychology of a preschool child]. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Navei, Akyem, Diabur, 2022. Nyamawero Navei, Samuel Yeboah Akyem, Kwame Kyere Diabour. „Art education for learners with special educational needs: case study of visual artefacts produced by hearing-impaired pupils of Tetteh Ocloo State school for the deaf." *European Journal of Special Education Research*, 8 (2)

Nasković 2017: M. Nasković. Likovna umetnost i njen značaj za predškolsko dete [Visual arts and their significance for preschool children]. *Zbornik radova sa Dvanaeste konferencije „Vaspitač u 21. veku", 16.* 59–65.

Nikolić 2012: Snežana Nikolić. *Metodika vaspitno-obrazovnog rada sa decom sa motoričkim poremećajima predškolskog uzrasta.* [Methodology of educational work with preschool children with motor disorders]. Beograd: Društvo defektologa Srbije.

Omatseye, Emeriewen 2010: B. O. J. Omatseye, K. O. Emeriewen. Art in Early Childhood Education Classrooms: An Invitation to Creativity. *African Research Review*, *4*(3).

Obosu, Adu - Agyem, Opoku - Asare 2013: Gideon Kwesi Obosu, Joe Adu-Agyem, Nana Afia Opoku-Asare. The use of visual art forms in teaching and learning in schools for the deaf in Ghana: Investigating the practice. *International Journal of Innovative Research & Development*, 2(5), 408- 422.

Pavlović 2016: Marija Pavlović. „Uloga likovnog dela u vaspitanju i obrazovanju dece predškolskog i osnovnoškolskog uzrasta" [Role of an art piece in pedagogical and educational work with children of pre-school and school age]. *Иновације у настави*, XXIX, 1, 16–28

Pavlović - Sarvanović 2022: Marija Pavlović, Ana Sarvanović. „Pandemijski izazovi za nastavu likovne kulture u mlađim razredima osnovnih škola u Republici Srbiji." [Pandemic challenge of art education in lower elementary school grades in the Republic of Serbia]. *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu*, 35 (2), 89-101.

Panić 2005: Vladislav Panić. *„Psihologija i umetnost"* [Psychology and art]. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Picard, Durand 2005: Delphine Picard, Karine Durand. Are young children's drawings canonically baised? *Journal of Experimental Child Psychology*, 90(1), 48-64.

Pijaže, Inhelder 1996: Žan Pijaže, Berbel Inhelder. *Intelektualni razvoj deteta* [Intellectual development of the child]. Beograd: ZUNS.

Radoman 1996: Vesna Radoman. *Surdopsihologija* [Surdopsychology]. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Savić-Ivanović 1988:Ljubomir Savić, Peruta Ivanović. *Metodika gluvih i nagluvih i predškolska surdometodika* [Methodology for the deaf and hard-of-hearing and preschool surdo-methodology]. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Šefer 2000: Jasmina Šefer. Kreativnost dece: problem vrednovanja [Children's creativity: the problem of evalution]. Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Šarančić 2014. Snežana Šarančić. Dobrobiti likovnog stvaralaštva [The benefits of artistic creation]. *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu, 154*(1-2), 91-104.

Večanski, Blagojević – Vasiljević, Marinković, 2017: Vera Večanski, Milica Blagojević-Vasiljević, Teodora Marinković. Razvojni potencijal likovnih aktivnosti na predškolskom uzrastu „[The developmental potential of art activities at the preschool age]." *Nastava i vaspitanje, 66*(2), 367-380.

Vigotski 1996: Lav Semjonovič Vigotski. *Dečja psihologija* [Child psychology]. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Zečević 2020: Radmila M. Zečević. „Vaspitni potencijali likovne umetnosti na predškolskom uzrastu" [Educational potential of fine arts at preschool age]. *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta, 14,.445-453.*

Yu, Nagai 2020: Yu Lan, Yukari Nagai. „An Analysis of Characteristics of Children's Growth through Practical Art". *Healthcare (Basel, Switzerland)*, *8*(2), 109.

Тамара Р. КОВАЧЕВИЋ
Сања Т. ЂОКОВИЋ

РАЗВОЈ ЛИКОВНОГ ИЗРАЗА ГЛУВЕ И НАГЛУВЕ ДЕЦЕ ПРЕДШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Резиме

У раду се разматра развој и специфичности ликовног изражавања глуве и наглуве деце предшколског узраста. Анализиран је значај фаза ликовног израза и терапеутско дејство ликовног стваралаштва. Путем цртежа глувог и наглувог детета може се процењивати: когнитивни, социјални, емоционални и телесни развој, развој опажања, развој смисла за лепо и развој креативности. Изражајним и естетским развојем дете проширује искуства и вештине у невербалном, визуелном, аудитивном, сензорном и вербалном доживљавању. Ликовно изражавање глувог и наглувог детета не заостаје за ликовним изразом чујућег детета. Визуелне представе деце оштећеног слуха су много реалистичније него код деце која чују. Визуелна перцепција глуве и наглуве деце је пуна детаља, они добро уочавају физиономију, покрет, фацијалну експресију, положај тела и боју. Уметност је начин комуникације детета са собом и околином која га окружује. Код глуве и наглуве деце предшколског узраста, кроз ликовну изражавање неопходно је развијати све функције невербалне и вербалне комуникације.

Приступ васпитању и образовању кроз ликовну уметност предмет је проучавања уметника, филозофа, психолога и педагога. Прва емпиријска проучавања дечјих цртежа јавила су се крајем друге половине 19. века. Ликовно образовање је на раном узрасту, било засновано на развоју вештина цртања, усавршавању координације ока и руке и верном преношењу задатог мотива на папир.

Ликовна подручја или медији у ликовном васпитању су: цртање, сликање, елементи графике, вајање, елементи примењене уметности, мултимедији и основе естетског процењивања.

Садржаји у ликовним подручјима су тако структуирани да поштују законитости развоја ликовних способности, континуитета њиховог развоја и омогућавају да се у процесу стварања, смишљеним и организованим радом култивише ликовни израз детета.

Дечија ликовна уметност, односи на артефакте које су деца сама креирала: шкработине, цртежи, слике, моделовани предмети и скулптуре. Дечје стваралаштво проистиче из посебних способности и преференција, актуализованих у подстицајној атмосфери непосредне средине. Кроз игролике активности деца стварају занимљиве и необичне продукте.

Глува и наглува деца предшколског узраста су често импулсивна и експресивна. Ликовне игровне активности, омогућавају регулисање еруптивних емотивних излива и доприносе емотивној равнотежи. Кроз визуелно стваралаштво глува и наглува деца уче да посматрају, описују, анализирају и интерпретирају. На тај начин активирају им се визуелне и тактилне могућности учења.

Учествујући у различитим ликовним активностима глува и наглува деца стичу елементе ликовне културе. Процес ликовног израза глуве и наглуве деце, у почетку је вођен интуицијом. Деца се постепено упознају са средствима ликовног израза.

Деца предшколског узраста уче и усвајају ликовне појмове кроз покрете тела, описне и показне гестове, знакове, говорни и знаковни језик. Глувој и наглувој деци, уметност може бити помоћно средство у учењу, сазнавању и игри; хоби или један од начина комуникације. Уметнички изрази у различитим облицима (шкрабање, цртање, сликање, вајање) су својствени свакодневним активностима глуве и наглуве деце. Деца предшколског узраста истражују свет око себе и преносе своје идеје, наде, емоције и различита искуства кроз уметност.

Уметност се код глуве и наглуве деце, користи као тип симболичке комуникације, која помаже изражавању и тумачењу неприхватљивих и тешких осећања. Ликовне активности имају терапеутско и катарзично дејство.

Неопходно је да се у оквиру различитих ликовних подручја (цртање, сликање, вајање и моделовања), остварује развој: мишљења, знаковног и говорног језика, обогаћује речник глувог детета, развија сазнање и стваралачке спобности детета.

Цртање у оквиру арт терапије омогућава глувој и наглувој деци: изражавање осећања; подстицање маште и креативности; побољшавање комуникацијских вештина, самопоштовање и самопоуздање.

Кључне речи: ликовно изражавање, развој, глува и наглува деца, предшколски узраст.

Рад је предат 24. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 37.018.43:004.9
371.3:077
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-44934

Оригинални научни рад

*Анита В. ЈАНКОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

ОБЛИЦИ УЧЕЊА НА МРЕЖИ – ОД ИМИТАЦИЈЕ ДО ИНОВАЦИЈЕ**

Апстракт: Онлајн учење је интегрални део образовног окружења, посебно у високом образовању. Иако пракса још увек није распрострањена или систематизована, чини се да је све већи број институција и појединаца који прибегавају овој иновацији. Ово повећање није ограничено само на развијени свет; наставни кадар у земљама у развоју је подједнако ентузијастичан за посредовано учење из више разлога, укључујући проширење приступа и пружање флексибилности популацији која жели да се школује и континуирано обучава. Свеприсутност и мноштво начина и алата за комуникацију међу људима је најупечатљивија карактеристика културе и економије засноване на мрежи. Институције које су се раније ослањале на студенте који се окупљају у учионицама одједном су у могућности да понуде своје студијске програме на мрежи. Циљ овог рада је да кроз преглед доступне литературе представи различите облике онлајн учења од оних који имитирају обрасце традиционалне учионице до модела који у потпуности користе потенцијале дигиталне технологије да створе аутентично окружење за учење.

Кључне речи: онлајн учење, колаборативно учење на мрежи, масивни отворени онлајн курсеви, модел обрнуте учионице, комбиновано учење, високо образовање, дигитална технологија.

УВОД

Medium is the message.[1]

Дигитална технологија има све већу распрострањеност у високом образовању због бројних предности које нуди. Пре свега, дигитална технологија омогућава брз и широк приступ обимним изворима информација. Путем интернета, студенти могу приступити богатом извору литературе, истраживачким радовима, е-књигама и другим дигиталним материјалима који подржавају њихово учење. Ово смањује физичке препреке и омогућава приступ најновијим сазнањима из различитих области. Такође дигитална технологија омогућава интерактивно учење кроз разне симулације, виртуелне лабораторије, интерактивне вежбе, квизове и друге облике

* Виши лектор, anita.jankovic@pr.ac.rs

** Овај рад је део ширег теоријског истраживања спроведеног током израде докторске дисертације.

1 Marshall McLuhan

интерактивних садржаја који пружају могућност активног учења, што може побољшати разумевање и ангажованост студената. Путем онлајн платформи, форума за дискусију и уз помоћ разних дигиталних алата за дељење садржаја и синхрони колаборативни рад „комуникација у виртуелном окружењу добија модерну форму" (Видосављевић 2023: 81) и омогућава студентима и наставницима да размењују идеје, раде на пројектима и пружају повратне информације једни другима. Ова врста сарадње подстиче развој критичког размишљања, тимског рада и комуникацијских вештина, а при том адаптивни софтвери и платформе користе податке о учењу како би прилагодили наставне материјале и активности према нивоу знања и интересима студената (Anderson 2008). Ово омогућава сваком студенту да напредује сопственим темпом и фокусира се на области које су им најпотребније. С друге стране, наставнику су на располагању различити алати за ефикаснију евалуацију и давање повратних информација што чини праћење напретка студената бржим и свеобухватним. Коначно, дигитална технологија ослобађа високо образовање од временских и просторних оквира. Учење на даљину и онлајн учење омогућавају приступ високом образовању без потребе за присуствовањем традиционалним предавањима. Ово је посебно корисно за студенте који раде, имају друге обавезе или се налазе на удаљеним локацијама. Њена свеприсутност и континуирани развој технологије настављају трансформацију начина на који се настава реализује у високом образовању.

Маршал Меклуан, познати канадски филозоф и теоретичар медија, рекао је да је начин комуникације (медиј) једнако важан као и сама порука коју преноси (McLuhan 1964). Ова изрека истиче да медиј утиче на начин на који примамо и интерпретирамо поруку. У контексту образовања, ова изрека наглашава значај начина на који се информације преносе и примају у учионици. На пример, исти наставни материјал може бити представљен кроз различите медије, као што су уџбеници, видео материјали или интерактивне дигиталне апликације. Сваки од ових медија има своје предности и мане, и то утиче на начин на који ученици примају, разумеју и памте информације. Облици учења уз помоћ дигиталне технологије и интернета се крећу од симулирања традиционалног приступа у учионици до иновативних облика који се у потпуности одвијају на мрежи. Сви ови облици учења пружају прилику за приступ знању и образовању на глобалном нивоу, олакшавају интеракцију и сарадњу међу студентима и наставницима и омогућавају прилагођавање учења индивидуалним потребама, али такође сваки облик појединачно мења „поруку" зависно од карактеристика окружења за учење, алата који се користе за испуњење циљева наставе, као и начина на који студенти и наставници комуницирају и сарађују (Bates 2005). Важно је разумети да сваки облик учења и окружење за учење има своје предности и изазове. Кључно је прилагодити приступ учењу и избор технологије у складу са циљевима наставе и потребама студената. На тај начин се користи потенцијал дигиталне технологије да се побољша квалитет образовања и пружа прилика студентима да постигну боље резултате.

Циљ овог рада је да кроз преглед доступне литературе представи различите облике учења уз помоћ дигиталне технологије од оних који имитирају обрасце традиционалне учионице до модела који у потпуности користе потенцијале технологије

да створе аутентично окружење за учење. Спроведена је дескриптивна врста прегледа литературе на тему учења на мрежи фокусирајући се на описна и детаљна објашњења постојећих сазнања о овој теми. Дескриптивни прегледи су корисни за пружање општег прегледа литературе и идентификацију кључних тема. При прикупљању података, претраживане су електронске базе података, Web of Science, Scopus и Google Scholar. Селекција података је извршена на основу релевантности и доступности извора. За анализу података коршћења је тематска анализа за идентификацију главних тема и трендова у прегледаној литератури. На основу прегледа литературе, закључци су изведни уз помоћ анализе и синтезе доступних сазнања и ограничени су на подручје прегледане литературе. У раду је прво образложен настанак учења на мрежи, дефинисани су различити термини који се користе за описивање овог облика учења и упућује се на проблеме и предности које он доноси. Затим је представљено пет модела учења на мрежи, од оних који користе технологију као подршку традиционалном приступу као што је модел обрнуте учионице и модел који се базира на употреби система за управљање учењем; преко модела комбиноване наставе који се налази на средини континуума од имитације до иновације и представља фундаменталну промену у приступу образовању; и коначно представљени су модел колаборативног учења на мрежи и модел конективистичког учења, реализован у виду масивних отворених онлајн курсева.

УЧЕЊЕ НА МРЕЖИ

Током година, високо образовање је прихватило различите облике комуникације, укључујући и учење на мрежи или популарније онлајн учење, које има историју приступа која сеже чак до 80-их година прошлог века (Moore–Dickson-Deane et al. 2010), тада познато као учење уз помоћ компјутера (енгл. *CALL – Computer Assisted Language Learning*). На самом почетку, ограничења рачунарског хардвера била су велика. Данас, наставници користе побољшану технологију за стварање високо интерактивних окружења за учење, пружајући ефикасну подршку за стицање академских и стручних вештина (Schenker 2013). Учење у виртуелном простору произилази из традиционалног образовања, а што је још важније, води ка развоју нових модела учења и наставе. У почетку, постојала су два различита утицаја - традиционална настава у учионици и модели образовања на даљину засновани на штампаним или мултимедијалним материјалима. Прегледом литературе стиче се утисак да постоји око милион различитих појмова којима се описује овај процес учења који користи предности и погодности интернет технологије.

Најчешћи и први међу једнакима је онлајн учење, кровни појам који обухвата различита окружења за учење и наставне приступе (Carliner 2004); даљинско учење, учење на даљину, електронско учење, виртуелно учење, веб учење и учење путем интернета су само неки назива који се налазе у литератури. Сви ови појмови у суштини означавају неку верзију исте ствари. Ако је учење вођено од стране наставника и настава се одвија путем електронских уређаја (десктоп рачунар, лаптоп, таблет, па чак и мобилни телефон) са приступом интернету онда говоримо о онлајн учењу. Уколико су наставници и студенти географски раздвојени онда је реч

о даљинском или учењу на даљину (Carliner 2004). Међутим, у неким случајевима наставник чак није ни део једначине, у том случају говоримо о електронском учењу као засебном облику (Moore, Dickson-Deane et al. 2010). Електронско учење, такође познато као виртуелно учење, односи се на програме који се у потпуности спроводе на мрежи. Ово је врло поједностављен поглед на ова два супротстављена термина. Мур и сарадници (Moore, Dickson-Deane et al. 2010) као и Синг и Турман (Singh, Thurman 2019), дају детаљан преглед литературе у покушају да разграниче ова два термина. Терминолошко разграничавање повлачи са собом неколико проблема, на пример не постоји слагање чак ни око тога како се пишу дати термини (енгл. *e-learning, elearning, eLearning*). Ипак, два главна проблема су: 1) термини као што су онлајн учење, веб-учење и е-учење су међусобно замењиви када се описује средина за учење; 2) различите дефиниције се базирају на различитим аспектима, на пример, организацијом наставе, технологијама, циљевима учења, начинима интеракције и слично (Harasim 2012). За потребе овог рада, користи се термин „учење на мрежи" као преводни еквивалент хиперонима „онлајн учење" у значењу:

> „[...] премошћавање простора између наставника и ученика коришћењем информационо-комуникационих технологија. Овај вид наставе покрива алате за асинхроне и синхроне облике интеракције и подразумева наставу у учионици и наставу на даљину" (Curtain 2022 према Singh, Thurman 2019: 293).[2]

Учење на мрежи омогућава флексибилност приступа, са било ког места у било које време, а по Коловим речима (Cole 2000: 3) „омогућава учесницима да премосте простор и време"[3]. Овај приступ много обећава, али много и тражи – посвећеност, ресурсе, инфраструктуру, додатне вештине, прилагођавање наставних материјала, ревидирање исхода учења и слично – и привлачи различите популације студената са различитим академским потребама које традиционална настава не може да испуни, а пре свега потреба за флексибилним окружењем за учење за појединце који су се суочавају са препрекама које су биле непревазиђене пре појаве интернета (Harasim 2012). Поред флексибилности, која се увек наглашава, друга предност која се котира високо на листи је могућност да студент пролази кроз наставне активности и материјале темпом који му одговара. Киртман (Kirtman 2009) бележи могућност пружања повратних информација и смерница које су усмерене на одређеног студента и праћење њиховог напретка као једну од највећих предности за наставну праксу. Комуникација (и интеракција) јесте један од најважнијих фактора успеха у учењу на мрежи. Интеракција се одвија у три централне области, интеракција између студената и наставника, интеракција између студената и интеракција између студената и наставног садржаја (Singh, Thurman 2019). Као што је већ напоменуто раније, интеракција може бити синхрона или асинхрона и пружа мноштво могућности за колаборативно учење.

Са друге стране, постоје многи недостаци и потенцијални проблеми у учењу на мрежи. Једна од негативних последица је додатно време које је потребно

2 Превод аутора.
3 Превод аутора.

наставницима за припрему материјала и задатака, као и ученицима за обраду тих материјала и израду задатака (Porter, Graham 2015; Zhao, Song 2021). Поред додатних дигиталних компетенција које и студенти и наставници треба да поседују, ту су и друге вештине неопходне за успех. Наиме, учење на мрежи захтева од студената висок степен мотивације и саморегулације, као и преузимање комплетне одговорности за сопствени напредак, јер улога наставника више није да руководи процесом учења и да мотивише ученике (Cole 2000). На личном плану јавља се осећај изолације. Неки студенти имају способност да раде самостално, док други налазе утеху и подршку у својој заједници на кампусу са једноставним приступом професорима или колегама студентима. Добра вест је да платформе за учење на мрежи напредују у покушају да премосте ту празнину, стварајући осећај заједнице у виртуелном простору тако што се користи низ дигиталних алата који подстичу студенте да активно учествују у сесијама уживо. Ти алати могу бити интегрисани попут *BigBlueButton,* видео-конференцијског софтвера који је саставни део платформе *Moodle,* или *Google Meet* у оквиру виртуелне учионице *Google Classroom*. Затим, постоје алати за синхрони и колаборативни рад на документу попут *Google Docs*, *Draft*, *EtherPad*, *DropboxPaper* и слично. Учење на мрежи мора да симулира друштвени аспект учења традиционалне наставе (Carliner 2004). Коначно, технички проблеми су неизбежни, као и продужено време проведено испред екрана (енг. *screen time*). Овај приступ, нажалост, доприноси овом проблему. Прекомерно време проведено пред екраном може довести до различитих врста физичких тегоба, али то такође може бити додатни проблем за ученике који имају тешкоће са учењем или пажњом (Cole 2000), поготово зато што интернет одвлачи пажњу студената од учења ка друштвеним медијима и забавним садржајима на мрежи.

ОД ИМИТАЦИЈЕ ДО ИНОВАЦИЈЕ

Често се дигитална технологија користи како би се симулирао или имитирао традиционални приступ у учионици. Наставници и ученици користе рачунаре, интерактивне табле или друге уређаје како би приступили дигиталном материјалу, учествовали у дискусијама путем форума, слали задатке путем е-поште и користили дигиталне алате за тестирање и оцењивање. Ово омогућава флексибилност приступа информацијама и интеракцију изван учионице, али нема суштинске промене (Bates 2015). Употреба дигиталне технологије у настави без функционалне промене подразумева коришћење дигиталних алата и ресурса у оквиру наставног процеса, али без суштинских промена у начину извођења наставе или у самом образовном садржају. То значи да се дигитална технологија користи као подршка традиционалним методама и приступима, уместо да се користи за трансформацију или иновацију наставног процеса. На пример, употреба рачунара или паметних табли уместо класичних школских табла, коришћење презентација уместо штампаних материјала или коришћење интерактивних вежби на рачунару уместо папирних тестова (Buzzard, Crittenden et al. 2011). Ови алати се користе ради ефикаснијег представљања градива или за лакши приступ одређеним ресурсима, али сам начин

предавања или начин оцењивања остају углавном непромењени. Важно је напоменути да оваква употреба није негативна сама по себи, може бити корисна и донети одређене предности.

Модел обрнуте учионице. Врло честа пракса је да се користи софтвер за аутоматско снимање предавања у учионици, које је онда доступно за поновно гледање у било које време. Ово доприноси обогаћивању искуства учења у учионици (Bates 2015). Као резултат, развија се модел обрнуте учионице (енгл. *flipped classroom*), у коме се предавања снимају унапред, а ученици их прате као део индивидуалног рада код куће, док се време у учионици користи за групне дискусије. У традиционалној настави, студенти присуствују предавањима у учионици, а домаћи задаци се обављају код куће. У моделу обрнуте учионице, улоге се мењају. Претходно снимљена предавања или материјали се достављају студентима пре часа, путем платформе за учење или других дигиталних алата. Студенти самостално проучавају материјал код куће користећи ресурсе као што су видео снимци, презентације или текстови. Време у учионици се користи за активности које подстичу интеракцију и сарадњу међу студентима, као и примену наученог знања и дубље разумевање, а наставник има улогу водича и посредника у процесу учења, пружајући подршку, постављајући питања и подстичући дискусију (Fu 2013). Предност овог модела лежи у могућности да студенти прилагоде темпо учења својим потребама, могу понављати и пажљиво проучавати материјал пре него што га примене у практичним активностима док активности у учионици подстичу критичко размишљање, сарадњу, тимски рад и развој вештина решавања проблема (Bates 2015). Важно је напоменути да модел обрнуте учионице није универзално решење и да захтева адекватну подршку и припрему наставника. Такође, прилагођава се различитим наставним садржајима и контекстима, па се може примењивати на различите начине у зависности од специфичности предмета и циљева учења. Иако се користи дигитална технологија, попут софтвера за снимање и монтажу и сервиса за чување и дељење видео-датотека и других материјала, основни принципи рада у учионици и даље важе (Graham 2006).

Системи за управљање учењем. Варијација на ову тему су наставни модели у којима се користе системи за управљање учењем (енгл. *learning management system*) платформе попут *Moodle, Google Classroom, Blackboard, Canvas Instructure* и сличне. Ове платформе омогућавају наставницима и студентима лозинком заштићен приступ виртуелној учионици где се презентују наставни материјали и задаци организовани у тематске или временски ограничене јединице или модуле (Janković, Spasić 2014). Учење по овом моделу је слично оном у традиционалној учионици, ученици раде углавном истим темпом, а процена напретка врши се тестовима, сем што овде постоји више прилика за диференцијални приступ ученицима. Бејтс (Bates 2015: 215) овакву примену дигиталне технологије назива „старим вином у новим боцама“[4]. Старо вино и даље може бити добро, било да је боца нова или не, док год је примена заснована на валидним педагошким принципима и задовољава променљиве потребе дигиталног доба. Дигитална технологија има огромне потенцијале за образовање, али тај потенцијал ће бити протраћен ако наставни модел не испуни

4 Превод аутора.

циљеве и исходе учења. Штавише, механичка примена дигиталних технологија у наставној пракси може повећати трошкове и захтеве који се постављају пред наставницима без промене у исходу. Образовање није изузетак од овог феномена нових технологија које се испрва користе само за симулацију ранијих образаца пре него што пронађу свој јединствени потенцијал (Thorne 2003).

Комбиновани модел. На континууму од имитације до иновације, на средини се налази комбиновани модел (енгл. *bended learning*), такође познат под разним именима (енгл. *mix-mode, melted, multi-method, integrated, blended, flexible, hybrid* и сл.), што указује да пракса није стандардизована (Dziuban, Hartman et al. 2004: 2). Уопштено говорећи, комбиновани модел наставе подразумева комбинацију различитих приступа и средина за учење са или без употребе технологије (Graham 2006). Овај модел укључује синтезу различитих наставних активности и средина за учење, а може обухватати и употребу дигиталне технологије, а све то у сврху ангажовања студената и смањења времена проведеног у учионици. Овај модел се заснива на принципу комбинације синхроне усмене комуникације у учионици и асинхроне писане комуникације на мрежи како би се створило „јединствено искуство учења у складу са контекстом и намераваном образовном сврхом" (Garrison–Vaughan 2008: 5). Уопште узев, комбиновано учење представља фундаменталну промену у приступу. Има потенцијал да оптимизује резултате за појединачне студенте на начин на који традиционална настава то не може. Комбинована настава омогућава да се наставни садржај представи користећи најприкладнији медијум за дату тему (Graham 2006). Комбиновано учење има многе предности, као што су повећано ангажовање, учење и памћење, контрола над темпом учења, уштеда новца и модуларност. Узимајући све ово у обзир, комбиновано учење представља фундаменталну промену и има потенцијал да трансформише високо образовање (Dziuban, Hartman et al. 2004). Комбиновано учење је чак постало „заразно" јер се бави квалитетом искуства учења у високом образовању, као и употребом технологије за унапређење идеала и циљева високог образовања (Garrison, Vaughan 2008).

Колаборативно учење на мрежи. Посебан облик конструктивистичког учења, првобитно названог компјутерски посредована комуникација (енгл. *computer-mediated communication*), или умрежено учење, је развијено у модел колаборативног учења на мрежи (енгл. *online collaborative learning*). Линда Харасим (Harasim 2012) описује овај модел на следећи начин:

> „[…]модел учења у којем се студенти охрабрују и подржавају да раде заједно на стварању новог знања; да измишљају и проналазе нове начине да створе концептуално знање потребно да реше одређени проблем, а не да рецитују оно што мисле да је прави одговор. Иако овај модел подстиче ангажовање и активност студената, то се не сматра довољним за учење или стварање знања. Овде наставник игра кључну улогу не као колега-ученик, већ као веза са заједницом знања, или неко ко омогућава приступ најновијим истраживањима и знањима у датој дисциплини. Учење се дефинише као концептуална промена кључна за изградњу знања. Активност учења треба да буде информисана и вођена нормама дате дисциплине и процесом дискурса који наглашава концептуално учење" (Harasim 2012: 90).

Основне карактеристике колаборативног учења на мрежи су: комуникација и сарадња; размена образовних ресурса; заједничко решавање проблема; интерактивни садржај; самопроцена напретка; учење на грешкама; и континуирана евалуација процеса учења. Оваква примена технологије у образовању значајно се разликује од објективнијег приступа који је основа прва два модела. У првом случају, главни циљ није да се замени наставник, већ да се технологија примени како би се унапредила комуникација и интеракција између наставника и студената. Примена модела колаборативног учења на мрежи, ако се правилно изведе, може довести до дубоког разумевања и промене у процесу искуства учења, како наводи Харасимова (Harasim 2012). Такође, овај модел може подржати развој виших когнитивних вештина, укључујући критичко мишљење, аналитичко мишљење, синтезу и евалуацију, које су битне за студенте у ово дигитално доба (Bates 2015). Ипак, овај приступ има нека ограничења у вези са дигиталном писменошћу, научним дисциплинама, бројем учесника и слично. Наиме, наставници морају да поседују напредне дигиталне вештине да би га успешно применили. Овај модел се највише примењује у хуманистичким и друштвеним наукама, као и у неким областима пословних студија и медицине. Међутим, у комбинацији с моделима базираним на проблемима или истраживању, могао би се успешно применити и у осталим дисциплинама (Harasim 2012: 113–114).

Масивни отворени онлајн курсеви. Коначно, на иновативном крају континуума наилазимо на најконтраверзнији модел учења на мрежи (енгл. massive open online course) који има за циљ испоруку образовног садржаја, учења на мрежи за било кога, без ограничења и као такав је „најдисруптивнији од свих технолошких иновација у високом образовању" (Bates 2015: 166).[56] Бејтс такође преноси анегдоту настанка овог модела и бележи 2008. као годину када се први пут употребио овај назив. Наиме, Универзитет у Манитоби у Канади је у својој академској понуди те године имао предмет Конективизам и конективистичко знање на ком су подучавали прваци ове теорије учења, Џорџ Сименс (George Siemens), Стивен Дуанс (Stephen Downes) и Дејв Кормијер (Dave Cormier) са 27 уписаних студента који су плаћали школарину, али настава на овом предмету је била доступна и на мрежи бесплатно (Bates 2015). На велико изненађење предавача, на бесплатну верзију предмета на мрежи се уписало чак 2200 студената. Тако је овај вид наставе назван конективистичко учење или масивни отворени онлајн курс (Downes 2012 према Bates 2015: 168). Уследила је велика поларизована расправа о овом моделу учења на мрежи. Многи су овај модел назвали кључним примером дисруптивне иновације која ће променити свет високог образовања, док су други тврдили да овај модел није толико значајан, већ да је само модернија верзија емитовања образовног садржаја и да заправо не утие на основне принципе високог образовања, а посебно не решава проблем учења у дигиталном добу (Flynn 2013).

5 Превод аутора.

6 Дисруптивна иновација од енглеске речи *disruptive* се још назива и разарајућа иновација и односи се на нове приступе у образовању који нису довољно испитани али у почетку примене делују разарајуће на већ постојеће, устаљене процесе (Lagace 2008).

> „[овај модел] можемо посматрати или као велику револуцију у образовању или као само још један пример преувеличавања када је дигитална технологија у питању, посебно у САД-у. Ја тврдим да је ово значајан развој, али овај модел има озбиљна ограничења у развијању знања и вештина потребних у дигиталном добу" (Bates 2015: 171).

Овај модел има неколико општих црта, али такође и чини групу врло разноврсних онлајн курсева. Прва и основна карактеристика, као што стоји у самом називу, је масовност. Једна од првих платформи која је искључиво нудила овакве курсеве, *Coursera*[7], у четири године након лансирања 2011. године, тврди да је имала преко 12 милиона пријављених корисника, при чему је најмасовнији курс имао 240000 учесника (Bates 2019). Иако ове стотине хиљада нису увек поновљене, бројке су и даље врло значајне. Међутим, још важније од самих бројева је чињеница да овај модел има бесконачну могућност раста (Flynn 2013). Технички, не постоји ограничење за коначан број учесника, јер је маргинални трошак додавања сваког новог учесника једнак нули за институције које нуде ове курсеве иако у пракси ово није баш тачно јер се повећавају трошкови одржавања инфраструктуре, али је то занемарљиво по сваком појединачном студенту (Bates 2015). Трошкови учесника су такође минимални. Отвореност у називу подразумева да нема предуслова за учешће сем поседовања дигиталног уређаја попут компјутера или паметног телефона и приступ интернету, приступ је бесплатан за учеснике, иако све већи број институција које нуде ове курсеве наплаћује накнаду за оцењивање које води до добијања сертификата. Може се видети да све кључне карактеристике овог модела постоје у једном или другом облику и ван њега, али оно што га чини јединственим је комбинација тих кључних карактеристика.

Овим моделом се бесплатно испоручује образовни садржај високог квалитета са неких од најбољих светских универзитета свима који имају рачунар и интернет везу. Ово само по себи је невероватна вредност и у том смислу, овај модел је невероватно вредан додатак образовној понуди. Међутим, он не може бити замена формалном кредитном образовању, али може бити алат за континуирано неформално овразовање. Друго, стопа завршетка курса је врло ниска, од оних који се иницијално пријаве, између једне трећине и половине не учествује активно, а од оних који учествују у најмање једној активности, између 5 и 10 процената наставља до краја и добије сертификат (Engle 2014 према Bates 2015: 184). Иако овај модел пре свега привлачи учеснике са већ високим степеном образовања, уместо да проширује приступ, ипак је ограничен по питању развоја академског учења високог нивоа или развоја интелектуалних вештина високог нивоа потребних у друштву заснованом на знању до те мере да саме институције које нуде ове курсеве их не признају за кредитну наставу (Liyanagunawardena, Adams et al. 2013).

---

7 Ови курсеви су се развили у оквиру међународних партнерских удружења, као што је Coursera, партнерство од 62 универзитета светског ранга које предводи Универзитет Станфорд, или *edX* који укључује Масачусетски технолошки институт, Федералну техничку школу у Лозани и Универзитет за науку и технологију у Хонг Конгу и сличне платформе (Liyanagunawardena, Adams et al. 2013).

ЗАКЉУЧАК

Традиционална настава у учионици, а посебно трансмисиона настава у високом образовању, осмишљене ја за неко друго доба. Иако су нам предавања добро послужила, сада смо у другом добу које захтева другачији приступ. Кључни помак је ка већем акценту на вештинама, посебно на управљању знањем, а мање на памћење и репродукцију садржаја. Потребни су наставни приступи за подучавање и учење који воде ка развоју вештина потребних у дигиталном добу. Не постоји један приступ или „најбољи" модел за све околности. За адекватан избор, треба узети у обзир контекст у коме ће се применити, али ипак, појединачни приступи су бољи од других за развој знања и вештина за 21. век. Методе наставе уопште не зависе од одређеног начина извођења наставе; могу да делују у већини приступа, како у учионици тако и на мрежи.

Дигитална технологија све више добија на значају у високом образовању због низа предности које пружа, а то је брз и отворен приступ обимним изворима информација, омогућава интерактивно учење кроз разне симулације, веб-лабораторије, квизове и друге облике интерактивних садржаја, олакшава комуникацију и сарадњу међу студентима и наставницима путем платформи за учење и алата за дељење садржаја и колаборативни рад у реалном времену. Дигитална технологија такође омогућава персонализацију учења према индивидуалним потребама студената, а адаптивни софтвери и платформе користе податке о учењу како би прилагодили наставне материјале и активности. Осим тога, дигитална технологија ослобађа високо образовање од просторних и временских ограничења путем онлајн и даљинског учења, пружајући приступ високом образовању и широј популацији. Закључак је да је дигитална технологија трансформисала начин на који се настава реализује у високом образовању, пружајући бројне могућности за сарадњу, унапређење квалитета образовања и приступ знању. Важно је прилагодити приступ учењу и избор технологије у складу с циљевима наставе и потребама студената, те искористити потенцијал дигиталне технологије на најбољи начин како би се постигли бољи резултати у учењу и створила аутентична и подстицајна окружења за учење.

ЛИТЕРАТУРА

Видосављевић 2023: Милена М. Видосављевић. „Значај мултимодалности у онлајн настави српског као страног језика." *Баштина*, 33 (59), 81–92.

Anderson 2008: Terry Anderson, A. „*The Theory and Practice of Online Learning.*" Athabasca AB: Athabasca University Press.

Bates 2015: Tony Bates. „*Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning.*" Vancouver: BC Campus.

Bates 2019: Tony Bates. „What's Right and What's Wrong about Coursera-Style MOOCs." *EdTech in the Wild*. Preuzeto sa: https://edtechbooks.org/wild/mooc_right_wrong/simple

Buzzard, Crittenden et al. 2011: Christopher Buzzard, Victoria L. Crittenden, William F. Crittenden, Paulette McCarty. „The Use of Digital Technologies in the Classroom: A Teaching and Learning Perspective." *Journal of Marketing Education*, 33 (2), 131–139.

Carliner 2004: Saul Carliner. „*An Overview of Online Learning.*“ Armherst, MA: Human Resource Development Press.

Cole 2001: Robert A. Cole. „*Issues in Web-Based Pedagogy: A Critical Primer*.“ Greenwood Publishing Group, 2001.

Dziuban, Hartman et al. 2004: Charles D. Dziuban–Joel L. Hartman, Patsy D. Moskal. „Blended Learning.“ *Educause Center for Applied Research Bulletin*, 7. Preuzeto sa: http://net.educause.edu/ir/library/pdf/erb0407.pdf

Flynn, 2013: James T. Flynn. „MOOCS: Disruptive Innovation and the Future of Higher Education.“ *Christian Education Journal,* 10(1), 149–162.

Fu 2013: Jo Shan Fu. „ICT in Education: A Critical Literature Review and Its Implications.“ *International Journal of Education and Development Using Information and Communication Technology*, 9(1), 112–125.

Garrison, Vaughan 2008: Randy D. Garrison, Norman D. Vaughan. „*Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines*.“ John Wiley & Sons.

Graham 2006: Charles R. Graham. „Blended Learning Systems.“ *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs* 1, 3–21.

Harasim 2012: Linda Harasim. „*Learning Theory and Online Technologies.*“ New York/London: Routledge.

Janković, Spasić 2014: Anita V. Janković, Dragana M. Spasić. „Tackling Blended Learning at the Department of English in Kosovska Mitrovica.“ *Sinteza 2014-Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide*, 412–417.

Kirtman 2009: Lisa Kirtman. „Online Versus In-Class Courses: An Examination of Differences in Learning Outcomes.“ *Issues in Teacher Education,* 18(2), 103–116.

Lagace 2008: Martha Lagace. „*How Disruptive Innovation Changes Education*“. Harvard Business School. Preuzeto sa: https://hbswk.hbs.edu/item/how-disruptive-innovation-changes--education

Liyanagunawardena, Adams et al. 2013. Tharindu Rekha Liyanagunawardena, Andrew Alexandar Adams–Shirley Ann Williams. „MOOCs: A Systematic Study of the Published Literature 2008–2012.“ *International Review of Research in Open and Distributed Learning,* 14(3), 202–227.

McLuhan 1964: Marshall McLuhan. „*Understanding Media: The Extensions of Man.*” McGraw-Hill.

Moore, Dickson-Dean et al. 2010: Joi L. Moore, Camille Dickson-Dean, Krista Galyen. „E-Learning, Online Learning, and Distance Learning Environments: Are they the Same?.“ *Internet and Higher Education*, 14(2), 129–135.

Porter, Graham 2016: Wendy W. Porter, Charles R. Graham. „Institutional Drivers and Barriers to Faculty Adoption of Blended Learning in Higher Education.“ *British Journal of Educational Technology,* 47(4), 748–762.

Schenker 2013: Theresa Schenker. „Contemporary Computer-Assisted Language Learning.“ *CALICO Journal* 30(3), 449–451.

Shank 2011: Patti Shank. „*The Online Learning Idea Book: 95 Proven Ways to Enhance Technology--based and Blended Learning.*“ New York: John Wiley and Sons.

Singh, Thurman 2019: Vandana Singh, Alexander Thurman. „How Many Ways Can we Define Online Learning? A Systematic Literature Review of Definitions of Online Learning (1988-2018).“. *American Journal of Distance Education,* 33(4), 289–306.

Thorne 2003: Kaye Thorne. „*Blended Learning: How to Integrate Online & Traditional Learning.*“ Kogan Page Publishers.

Zawacki-Richter, Anderson 2014: Olaf Zawacki-Richter, Terry Anderson. „*Online Distance Education: Towards a Research Agenda.*” Athabasca AB: Athabasca University Press.

Weller 2020: Martin Weller. „*25 Years of Ed Tech.*“ Edmonton, Canada: AU Press

Zhao, Song 2021: Shurong Zao, Junxia Song. „What Kind of Support do Teachers Really Need in a Blended Learning Context?.“ *Australasian Journal of Educational Technology,* 37(4), 116–129.

Anita V. JANKOVIĆ

APPROACHES TO ONLINE LEARNING - FROM IMITATION TO INNOVATION

Summary

Online learning has become an integral part of the educational environment, especially in higher education. Although the practice is not yet widespread or systematized, there seems to be an increasing number of institutions and individuals embracing this innovation. This increase is not limited to the developed world; the teaching staff in developing countries are equally enthusiastic about mediated learning for various reasons, including expanding access and providing flexibility to the population seeking education and continuous training. The ubiquity and multitude of ways and tools for communication among people are the most notable characteristics of network-based culture and economy. Institutions that previously relied on students gathering in classrooms can now offer their study programs online. The frameworks of implementation of digital techology range from those that imitate traditional classroom patterns to models that fully leverage the potential of digital technology to create an authentic learning environment. The paper presents five models of online learning, from those that use technology as a support to the traditional approach, such as the flipped classroom model and the virtual classroom model. It then moves on to the blended learning model, which sits in the middle of the continuum between imitation and innovation, representing a fundamental change in the approach to education. Finally, the paper introduces the model of collaborative online learning and the model of connectivist learning, implemented in the form of massive open online courses, which represent a disruptive innovation that threatens to destabilize the world of formal education.

Key words: online learning, collaborative online learning, massive open online courses, flipped classroom model, blended learning, higher education, digital technology.

Рад је предат 19. маја 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 616.22-008.5-056.83
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-40090

Прегледни рад

*Ивана С. ИЛИЋ-САВИЋ**
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд

*Снежана С. БАБАЦ***
Клиничко болнички центар „Звездара“, Београд, Србија
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд

ПОРЕМЕЋАЈИ ГЛАСА НАСТАЛИ КАО ПОСЛЕДИЦА УПОТРЕБЕ ПСИХОАКТИВНИХ СУПСТАНЦИ

Апстракт: Учестала употреба психоактивних супстанци дроге, алкохола и дувана може довести до патолошких промена на гласницама. Циљ ове студије је да се прегледом досадашње литературе анализира повезаност конзумирања психоактивних супстанци и поремећаја у квалитету гласа. Поремећаји гласа код корисника психоактивних супстанци настају временом, услед појаве органских промена на вокалном апарату. Дим марихуане изазива иритацију слузокоже ларинкса због чега се јавља промуклост и храпавост у гласу. Ефекат електронких цигарета на квалитет гласа је блажи у поређењу са ефектом конвенционалних цигарета. Резултати ове студије показују и да корисници наркотика имају ниже резултате у домену друштвеног функционисања у односу на кориснике алкохола и дувана. Налази ове студије сугеришу да корисници психоактивних супстанци имају респираторне сметње и лошију функцију плућа, промене на вокалним наборима, поремећај аудитивних и перцептивних параметара квалитета гласа и лошији квалитет живота. Додатне импликације сугеришу и неопходну помоћ и подршку логопеда у едукацији корисника психоактивних супстанци о начинима њихове примене и њиховој повезаности са поремећајима гласа и квалитетом живота у целини.

Кључне речи: поремећаји гласа, психоактивне супстанце, фонација, квалитет гласа.

УВОД

Учестала употреба психоактивних супстанци дроге, алкохола и дувана може довести до патолошких промена на гласницама (Danker et al. 2011; Ferreira et al. 2009) као што су Реинкеов едем, полипи на гласницама, чворићи на гласницама и акутни ларингитис (Byeon, Lee 2013). Временом услед континуираног конзумирања психоактивних супстанци може доћи до појаве малигних обољења ларинкса (Danker et al. 2011).

* Асистент, ivana.ilic558@gmail.com
** Доцент, snezanababac@fasper.bg.ac.rs

Канабис (и његови препарати) се могу у организам уносити оралним, дермалним или инхалационим методама. Удисање дима из осушених цветова помоћу џоинт-а (цигарета од канабиса, обично без филтера) или лула су једна од најпопуларнија метода конзумирања канабиса због његове једноставне употребе, доступности и брзог реаговања организма на његов унос (Hazekamp et al. 2013). Коришћење канабиса путем џоинта једном дневно током годину дана оставља трајне последице на огранизам појединца (Aldington et al. 2007; Hashibe et al. 2006; Hancox et al. 2010).

Топографија пушења канабиса значајно се разликује од топографије пушења дувана. Током пушења канабиса, појединац из канабиса настоји да задржавањем удаха извуче максималне количине *тетрахидроканабинола* (ТХЦ). Тетрахидроканабинол (ТХЦ) је психоактивна супстанца која се налази у индијској конопљи, познатија у општој популацији као марихуана. Појединац који конзумира канабис овим путем трајно нарушава здравље свог организама. Његова конзумација може изазвати краткотрајне и дуготрајне ефекте у организму. У краткотрајне ефекте ове дроге убрајамо отежану способност размишљања и решавања проблема, проблеме са меморијом и учењем, губитак координације и искривљену перцепцију. Ови ефекти могу да учине неке активности, као што је вожња аутомобила, нарочито опасним када је особа под дејством дроге (Pertwee 2008). Истраживања су показала да се током дужег периода честог узимања канабиса могу развити промене у мозгу, посебно у деловима мозга који управљају одговором на стрес, мотивацију и награђивање (Hancox et al. 2010). Такође се могу јавити респираторни проблеми као што је хронични кашаљ, бронхитис, стална иритација дисајних путева, мукус што индиректно доводи до проблема у квалитету гласа (Bryant et al. 2018). Ове особе такође имају и промене у крвном притиску и емоционалне проблеме (Aldington et al. 2007).

Пушењем канабиса, корисник ове психоактивне супстанце у организам уноси *канабиноиде* (Turcotte et al. 2016). Канабиноиди су хемијска једињења која опонашају дејство *ендоканабиноида* који се налазе у нервном и имунском систему животиња (Mackie 2008; Pertwee 2008). Правилним дозирањем канабиола оболелом организму можемо вратити равнотежу ендоканабиодног система. Са друге стране, његовом неадекватном применом, континуираним пушењем канабиса од стране корисника ове врсте психоактивне супстанце, таложи се вишак канабиноидних рецептора у организам (ЦБ1 и ЦБ2). Истраживања показују да вишак канабиноидних рецептора у организму може имати кључну улогу у активацији бола у уху, грлу и носу (Bryant et al. 2018; Lu, Mackie 2016). Ово индиректно може довести до поремећаја у квалитету гласа, јер свака анатомофизиолошка промена на нивоу грла и носа може нарушити квалитет гласа.

Алкохол доводи до дехидратације организма, доприноси стварању додатног притиска у респираторном систему и генерално доводи до губитка координације, проблема са фокусирањем или доношењем одлука, губитка свести или празнине у памћењу. Учесталим уносом алкохола у организам шире се крви судови и едеми слузокоже гласница. Ове промене на вокалном апарату последично могу изазвати одступања основне фреквенце и интензитета гласа од референтних вредности (Teixeira et al. 2011).

Дуван исушује слузокожу гласница и тиме изазива инфламаторну реакцију ткива вокалног апарата. Ове промене најчешће доводе до хроничног ларингитиса и леукоплакије гласница (Guimarães, Abberton 2005). Агресија слузокоже гласница изазвана топлотом дима и супстанцама присутним у дувану, као што је никотин, чини да се слузница „брани" стварањем кератозе, чиме се повећава њена дебљина и смањује еластичност и флексибилност (Hocevar, Boltezar et al. 2009; Syed et al. 2009). Истраживања показују да особе које прекомерно конзумирају дуван и/или алкохол имају ниже вредности у интезитету основног ларингеалног тона. До ове осцилације долази услед смањења глоталног отвора, јер се временом, континуираним конзумирањем алкохола и/или дувана развијају масовне лезије у вокалним наборима (Finger et al. 2009; Teixeira et al. 2011).

Опасност од кокаина, канабиса, алкохола и дувана је добро позната, али и поред тога, многе особе конзумирају ове психоактивне супстанце, како би у ситуацији физичке немоћи, успешно извршиле вокални задатак. Њихово тренутно позитивно дејство (поспешивање радног учинка) на дужи временски период доводи до опасне зависности и касније поремећаја у извођачким перформансама (Araújo et al. 2008).

Претпоставља се да удисање канабиса, пушење дувана и конзумирање алкохола може бити повезано са хемијском повредом гласа, која последично настаје уношењем нуспроизвода који се синтетишу из ових супстанци. Многа истраживања показују да конзумирање психоактивних супстанци доводи до промена на плућима, изазивајући респираторне сметње, појаву учесталог кашљања што може последично, временом, изазвати биомеханичке повреде ткива ларинкса (Dela Cruz et al. 2011; Loflin, Earleywine 2014; Meehan, Atrash, et al. 2017; Moir et al. 2008; Shiplo et al. 2016; Wei et al. 2016). Недавне промене правног статуса канабиса (легализације) подстакле су истраживања о његовој повезаности са поремећајима гласа. У даљем раду биће приказан систематски преглед досадашњих истраживања о повезаности конзумирања психоактивних супстанци и поремећаја у квалитету гласа.

МЕТОД

Систематски преглед литературе је обављен у базама података PubMed, Google Scholar Advanced Search и Конзорцијума библиотека Србије за обједињену набавку –КоBSON. Радови су претраживани према следећим кључним речима: марихуана, канабис, алкохол, дуван, респираторни проблеми, ларинкс, глас, фонација. У претрази су укључене студије пунолетних учесника (18 година) који су имали клиничке податке о конзумирању психоактивних супстанци. У иницијалном истраживању, студија је према наведеним кључним речима обухватила велики број радова, али је за потребе овог рада анализирано 37 прегледних и истраживачких радова и 4 монографије.

Критеријуми за синтезу радова укључивали су емпиријска истраживања у периоду од 2000. године до 2022. године. Овај распон датума је изабран да искључи старије студије које се разликују од савремених истраживања у сортама сојева,

профила канабиноида и терпена и количине садржаја *тетрахидроканабинола* (ТХЦ), који се променио током времена (ElSohly, et al. 2016). Анализиране су студије на енглеском и португалском језику. Од клиничких истраживања укључене су опсервационе студије.

УТИЦАЈ КОНЗУМИРАЊА НАРКОТИКА НА КВАЛИТЕТ ГЛАСА

Промене у квалитету гласа могу бити маскиране другим проблемима, на пример нарушеним физичким и/или психичким здрављем. Ова стања учестала су појава код корисника различите врсте наркотика. Оваква стања додатно доприносе сужењу свести и поремећајима у понашању корисника. На пример, стрес може повећати вероватноћу злоупотребе дроге, поготово ако се од особе тражи више него што она може да учини или пружи или када је особа изложена некој претњи усмереној на властиту сигурност. Гиливан и Милер истичу да корисници наркотика нису информисани о штетном ефекту конзумирања наркотика на квалитет гласа (Gillivan, Murphy, Miller 2011).

Према досадашњим сазнањима, већина спроведених студија (Aldington et al. 2007; Pletcher et al. 2012; Tan et al. 2009) анализирало је корелацију између конзумирања канабиса и поремећаја респираторног система, чија је функција витална за регулисање ваздушног притиска и протока ваздуха током фонације (Titze 2012). Анализом токсичних састојака дима у канабису и обичним цигаретама пронађени су канцерогени састојци попут амонијака, цијановодоника, азот-оксида и андароматикамина (Moir et al. 2008). Последњих година се услед ових сазнања као алтернатива пушењу, потрошачима нуди испаравање цветова канабиса или екстракта канабиса (Shiplo et al. 2016). Иако се испаравање канабиса сматра безбеднијом методом уноса канабиса, конзумација екстраката путем тапкања (метода удисања испареног бутанског хаш уља) (Loflin, Earleywine 2014) може да створи значајне нивое алдехида и бензена (Meehan, Atrash et al. 2017) за које се сумња да изазивају карцином плућа (Dela Cruz et al. 2011). Налази ових студија (Aldington et al. 2007; Loflin, Earleywine 2014; Meehan, Atrash et al. 2017; Pletcher et al. 2012; Shiplo et al. 2016; Tan et al. 2009) могу послужити као импликације за анализу неких аспеката повезаности између канабиса, респираторних и фонаторних поремећаја.

Како би се утврдио утицај наркотика на квалитет гласа, Балоч и сарадници (Balouch et al. 2022) су у свом истраживању настојали да процене информисаност опште популације о корелацији марихуане и квалитета гласа. Анализа је укључивала пушење марихуане, вапинг, јестиву марихуану и уље канабидиола (ЦБД). Анкета је осмишљена да прикупи релевантне демографске податке, функционалност ларинкса, историју употребе марихуане и процену информисаности о ефектима марихуане на квалитет гласа. Узорак је чинило укупно 434 испитаника, од чега је 42 испитаника одговорило на анкету (стопа одговора 9.68%). Просечна старост испитаника била је 45.7 година (13 мушкараца, 27 жена и 2 трансродне особе). Од укупног узорка, њих 88.10% је изјавило да никада није користило марихуану, 9.52% да су некада интензивно користили, док се 2.38% испитаника изјаснило

да тренутно користи марихуану. Од укупног броја, 16.13% испитаника је пријавило употребу марихуане у медицинске сврхе. Анкетирани испитаници су истакли да су приметили симптоме промуклости, проблеме са дисањем и слабост у гласу наком конзумирања марихуане. Као закључак ове студије, Балоч и сарадници (Balouch et al. 2022) истичу да је општа популација свесна штетног утицаја конзумирања марихуане на квалитет гласа.

И ранија истраживања истицала су да дим марихуане изазива иритацију слузокоже ларинкса услед чега се јавља промуклост и храпавост у гласу (Behlau 2005; Moreira et al. 2013). Мореира и сарадници (Moreira et al. 2013) објашњавају да промене у квалитету гласа изазване конзумирањем марихуане можемо објаснити чињеницом да кокаин временом ствара вазоконстрикцију у назалној слузокожи. Због тога корисници марихуане могу имати храпав глас, поремећај у распону гласа, поремећаје у ритму и темпу говора услед чега се може јавити непрецизна артикулација фонема (Behlau 2005).

У прилог овој констатацији говоре резултати истраживања у популационој групи вокалних професионалаца (певачи, глумци, наставници и продавци) који како би извршили своје вокалне задатке и остали у доброј форми често конзумирају кокаин (Araújo et al. 2008; Fortes et al. 2007). Анализа перцептивних параметара гласа (процењених уз помоћ ГРБАС скале (Isshiki et al. 1969), код вокалних професионалаца, корисника кокаина, показала је благе или умерене промене параметара гласа (Mitra et al. 2004; Moreira et al. 2013).

УТИЦАЈ АЛКОХОЛА И ДУВАНА НА КВАЛИТЕТ ГЛАСА

Истовремено коришћење алкохола и дувана представља фактор ризика за појаву карцинома ларинкса. Истраживања показују да је карцином ларинкса 4 до 5 пута чешћи код мушкараца него код жена. То је пре свега зато што су два главна фактора ризика, пушење и алкохол много учесталији код мушкараца. Како ове навике постају све учесталије и код жена последњих година, ова разлика у учесталости карцинома између мушкараца и жена се све више смањује (Petrović, Lazić, Kulić 2014).

Како је последњих година све већа популарност електронских цигарета, поставља се питање да ли оне утичу на квалитет гласа и да ли постоји разлика у њиховом ефекту на квалитет гласа у поређењу са конвенционалним цигаретама. Како би анализирали ово питање недавно је спроведено истраживање у Турској које је имало за циљ анализу утицаја електронских и конвенционалних цигарета на квалитет гласа. Узорак истраживања чинило је 81 испитаника мушког пола који су добровољно приступили истраживању. Испитаници су подељени у три групе: корисници електронских цигарета (група 1, н=21), корисници конвенционалних цигарета (група 2, н=30) и непушачи (група 3, н=30). Субјективна и објективна анализа гласа урађена је за све три групе испитаника. Резултати су показали да просечне вредности акустичке анализе гласа одступају од референтних вредности код корисника конвенционалних цигарета у поређењу са резултатима корисника електронских цигарета и контролне групе. Средња вредност параметра NHR

који представља однос шума и хармоника у гласу је била нижа код корисника конвенционалних цигарета у поређењу са резултатима корисника електронских цигарета и контролне групе испитаника. Вредност овог параметра испод 10 dB указује да у гласу има пуно шума што означава патологију гласа, односно поремећај гласа код ових испитаника. Резултати овог истраживања показују да није откривена значајна разлика у перцептивним вредностима параметара гласа између групе испитаника. Према резултатима субјективне и објективне анализе гласа, ефекат електронских цигарета на квалитет гласа је блажи у поређењу са ефектом конвенционалних цигарета (Tuhanioğlu et al. 2019).

И ранија истраживања спроведена у популационој групи вокалих професионалаца, корисника алкохола и дувана, показују промене у квалитету гласа, објашњавајући да поремећаји гласа настају временом, услед појаве органских промена на вокалном апарату (Wan, Huang, 2008). Досадашња истраживања у свету показују да велики број вокалних професионалаца своју вокалну каријеру прекине услед губитка вокалних перформанси или преране смрти узроковане лошим навикама у конзумирању алкохола, дувана, наркотика и барбитурата (Araújo et al. 2008; Fortes et al 2007). Због тога је јако важно да логопеди код нас истражују утицај употребе психоактивних супстанци на могуће промене у гласу, посебно у овој популационој групи, с обзиром да до данас није било истраживања о њиховој узрочно-последичној вези.

КОРЕЛАЦИЈА КВАЛИТЕТА ГЛАСА И КВАЛИТЕТА ЖИВОТА КОД КОРИСНИКА ПСИХОАКТИВНИХ СУПСТАНЦИ

Истраживачки налази о корелацији квалитета гласа и квалитета живота код особа које конзумирају психоактивне супстанце до данас су веома оскудни.

Мореира и сарадници су у Бразилу спровели истраживање које је имало за циљ да утврди корелацију између квалитета живота и квалитета гласа код корисника психоактивних супстанци. Квалитет живота је мерен путем упитника за процену квалитета живота особа са поремећајима гласа *(Voice-Related Quality of Life - VRQL* (Hogikyan, Sethuraman 1999)) и упитника Светске здравствене организације за процену квалитета живота опште популације *(World Health Organization Quality of Life Instrument-Bref)*. Процена квалитета гласа вршила се уз помоћ *компјутерске лабораторије за акустичку анализу гласа* и *ГРБАС скале* (Isshiki et al. 1969) за перцептивну процену гласа. Узорак испитаника чинили су корисници центра за лечење зависности. Испитаници су подељени у две групе. Прву групу чинили су испитаници који конзумирају дуван и алкохол, док су другу групу чинили испитаници који конзумирају наркотике. У истраживању је учествовало 29 испитаника (10 женског и 19 мушког пола). Резултати овог истраживања показују да постоји позитивна корелација између квалитета живота и квалита гласа код корисника психоактивних супстанци. Што је лошији квалитет гласа, нижи је ниво друштвеног, емоционалног и физичког функционисања. На пример, са појавом промуклости гласа особа постаје повученија у себе и губи осећај идентитета који је раније имала. Са емотивне стране карактерише је осећај учмалости, летаргије и празнине. Ови истраживачки

налази показују да постоје разлике у квалитету гласа, а самим тим и квалитету живота код корисника различитих психоактивних супстанци. Наиме, корисници алкохола и дувана имали су благе промене у квалитету гласа, док су корисници наркотика имали умерене промене у квалитету гласа. Параметри основне фреквенције и интензитета били су снижени у обе групе испитаника. Један од главних налаза овог истраживања је да корисници наркотика имају ниже резултате у домену друштвеног функционисања у односу на кориснике алкохола и дувана. У закључку овог истраживања аутори истичу да корисници наркотика имају лошији квалитет гласа и квалитет живота у свим аспектима функционисања (друштвеном, емотивном и физичком) у поређењу са корисницима алкохола и дувана који показују блага одступања у квалитету гласа и благо нарушен квалитет живота (Moreira et al. 2015).

Иако су постојеће студије пружиле драгоцен увид у аспекте квалитета живота корисника психоактивних супстанци, још увек није разјашњен однос између квалитета живота и квалитета гласа код вокалних професионалаца који конзумирају психоакитвне супстанце. Могућа смерница будућим истраживањима огледа се у додатном истраживању комплексне узрочно-последичне везе између квалитета живота и вокалних перформанси код вокалних професионалаца корисника психоакитвних супстанци.

ЗАКЉУЧАК

Недавни напредак у правном статусу примене психоактивних супстанци је надмашио медицинска истраживања, посебно у области поремећаја гласа. У овом систематском прегледу, анализирана је повезаност конзумирања психоактивних супстанци и поремећаја у квалитету гласа. Резултати ове студије показују да постоје аудитивне и перцептивне промене у квалитету гласа код корисника психоактивних супстанци. Резултати ових студија такође показују да су промене у квалитету гласа у позитивној корелацији са нивоом квалитета живота испитаника. Ови резултати имплицирају потребу за детаљнијим истраживањем односа између квалитета живота, изгарања на послу и употребе психоактивних супстанци код вокалних професионалаца. Наиме, није још увек јасно да ли изгарање на послу доприноси нарушавању квалитета живота или подстиче на употребу психоактивних супстанци.

Налази ове студије сугеришу да би практичари који се баве гласовним поремећајима требало да прикупе детаље о обрасцима конзумирања психоактивних супстанци, едукујући кориснике о њиховом негативном ефекту на функције респираторног и фонаторног система. Налази ове студије потврђују важну улогу логопеда као члана мултидисциплинарног тима лечења од зависности психоактивних супстанци. У том смеру, уколико пацијент пријави употребу психоактивних супстанци у одређеном временском периоду, на основу анализираних резултата досадашњих студија, увиђа се важност упућивања пацијента од стране лекара специјалисте логопеду, како би приступио анализи гласа и применио одговарајући третман. Правовремен приступ проблему, омогућио би услове за додатно истраживање логопеда у циљу проналаска што оптималнијег логопедског третмана у овој популационој групи.

ЛИТЕРАТУРА

Aldington, Mathew 2007: Aldington Sarah, Williams Mathew et al. Effects of cannabis on pulmonary structure, function and symptoms. *Thorax,* vol. 62, no. 12, 1058-1063.

Araújo, dos Reis 2008: Araújo Tânia Maria, dos Reis Fernando et al. Fatores associados aalterações vocaisem professoras. *Cad Saúde Pública,* vol. 24, no. 6, 1229-38.

Balouch, Alnouri 2022: Balouch Bailey, Alnouri Ghiat et al. The Effect of Marijuana on the Voice: A Pilot Study. *Journal of Voice,* vol.36 no. 4, 559-562.

Behlau 2005: Mara Behlau. *O livro do especialista.* São Paulo: Revinter.

Bryant, Kelly 2018: Bryant Lucas, Kelly Daniels et al. Therapeutic cannabis and endocannabinoid signaling system modulator use in otolaryngology patients. *Laryngoscope Investig Otolaryngology,* vol. 3, no. 3, 169-177.

Byeon, Yunhwan 2013: Byeon Haewon, YunhwanLee. Laryngeal pathologies in older Korean adults and their association with smoking and alcohol consumption. *Laryngoscope,* vol. 123, no. 2, 429-33.

Danker, Keszte 2011: Danker H., Keszte J. et al. Alcohol consumption after laryngectomy. *Clinical Otolaryngology,* vol. 36, no. 4, 336-44.

Dela Cruz, Lynn 2011: Dela Cruz Charles, Lynn T. Tanoueet al. Lung cancer: epidemiology, etiology, and prevention. *Clinics in Chest Medicine,* vol. 32, no. 4, 605-644.

ElSohly-Mehmedić 2016: ElSohly Mahmoud, Mehmedić Zlatko et al. Changes in cannabis potency over the last 2 decades (1995-2014): analysis of current data in the United States. *Biological Psychiatry,* vol. 79, no. 7, 613-619.

Ferreira, Janine Galvão 2009: Ferreira Léslie Piccolotto, Janine Galvão dos Santos Maria et al. Sintoma vocal e suaprovável causa: levantamento de dados emumapopulação. *Revista CEFAC,* vol. 11, no.1, 110-118.

Finger, Cielo 2009: Finger Leila Susana, Cielo C. Aperecita et al. Medidasvocaisacústicas de mulheressemqueixas de voz e com laringe normal. *Brazilian Journal of Otorhinolaryngology,* vol. 75, no. 3, 432-40.

Fortes, Rui 2007: Fortes Felipe Sartor Guimarães, Rui Imamura et al. Perfil dos profissionais da voz com queixasvocaisatendidosem um centroterciário de saúde. *Revista Brasileira de Otorrinolaringologia,* vol. 73, no. 1, 27-31.

Gillivan-Miller 2011: Gillivan-Murphy Patricia, Miller Nick. Voice tremor: what we know and what we do not know. *Current Opinion in Otolaryngology & Head and Neck Surgery,* vol. 19, no. 3, 155-9.

Guimarães, Abberton 2005: Guimarães Isabel, Abberton Evelyn. Health and voice quality in smokers: an exploratory investigation. *Logopedcs, Phoniatrics, Vocology,* vol. 30, no. 3-4, 185-91.

Hancox, Poulton 2010: Hancox R. J., Poulton M. Ely et al. Effects of cannabis on lung function: a population-based cohort study. *The European Respiratory Journal,* vol. 35, no. 1, 42-47.

Hashibe, Morgersten 2006: Hashibe Mia, Morgersten Hal et al. Marijuana use and the risk of lung and upper aerodigestive tract cancers: results of a population-based case-control study. *Cancer Epidemiology Biomarkers & Prevention,* vol. 15, no. 10, 1829-1834.

Hazekamp, Ware 2013: Hazekamp Arno, Ware A. Mark et al. The medicinal use of cannabis and cannabinoids: an international cross-sectional survey on administration forms. *Journal of Psychoactive Drugs,* vol. 45, no. 3, 199-210.

Hocevar-Boltezar-Zargi 2009: Hocevar-Boltezar Irena, Zargi Miha et al. Risk factors for voice quality after radiotherapy for early glottic cancer. *Radiotherapy and Oncology,* vol. 93, no. 3, 524-9.

Hogikyan 1999: Girish Sethuraman. Validation of an instrument to measure voice-related quality of life (V-RQOL). *Journal of Voice,* vol. 13, 557-569.

Isshiki 1969: Hen Okamura, Kengo Tanabe, Taketski Morimoto. Differential diagnosis of hoarseness. *Folia Phoniatrica,* vol. 21, no. 1, 9-19.

Loflin-Earleywine 2014: Loflin Mollory, Earleywine Mitch. A new method of cannabis ingestion: the dangers of dabs? *Addictive Behaviors,* vol. 39, no. 10, 1430-1433.

Lu, Mackie 2016: Lu Hui Chen, Mackie Ken. An introduction to the endogenous cannabinoid system. *Biological Psychiatry,* vol. 79, no. 7, 516-525.

Mackie 2008: Mackie Ken. Cannabinoid receptors: where they are and what they do. *Journal of Neuroendocrinology,* vol. 20, no. 1,10-14.

Meehan-Atrash, Luo 2017: Meehan-Atrash Juries, Luo Wentai et al. Toxicant formation in dabbing: the terpene story. *American Chemical Society - Omega,* vol. 2, no. 9, 6112-6117.

Mitra, Mei-Chun 2004: Mitra Monika, Mei-Chun Chung et al. Smoking status and quality of life. A longitudinal study among adults with disabilities. *American Journal of Preventive Medicine,* vol. 27, no. 3, 258-60.

Moir, Rickert 2008: Moir David, Rickert S. William et al. A comparison of mainstream and sidestream marijuana and tobacco cigarette smoke produced under two machine smoking conditions. *Chemical Research in Toxicology,* vol. 21, no. 2,494-502.

Moreira, Dalbosco-Gadenz 2015: Moreira Taís de Campos, Dalbosco-Gadenz Camila et al. Substance use, voice changes and quality of life in licit and illicit drug users. *Revista CEFAC,* vol. 17, no. 2, 374-384.

Moreira, Rizzieri, Figueró 2013: MoreiraTaís de Campos, Luciana Rizzieri Figueiró et al. Quality of life of users of psychoactive substances, relatives, and non-users assessed using the WhoqolBref. *Ciencia&SaúdeColetiva,* vol. 18, no. 7, 1953-62.

Pertwee 2008: Pertwee Roger. The diverse CB1 and CB2 receptor pharmacology of three plant cannabinoids: Δ9-tetrahydrocannabinol, cannabidiol and Δ9-tetrahydrocannabivarin. *British Journal of Pharmacology,* vol. 153, no. 2, 199-215.

Petrović-Lazić, Kulić 2014: Mirjana Petrović-Lazić, Kulić Milan. *Biološk iaspekti komunikacije kod laringektomiranih bolesnika.* Univerzitet u Istočnom Sarajevu: Medicinski fakultet Foča.

Pletcher, Vittinghoff 2012: Pletcher Mark, Vittinghoff Ericet al. Association between marijuana exposure and pulmonary function over 20 years. *Journal of the American Medical Association,* vol.307, no. 2, 173-181.

Sayed, Daniels, Bleach 2009: Sayed I., Daniels E., Bleach N.R. Hoarse voice in adults: an evidence-based approach to the 12 minute consultation. *Clinical Otolaryngology,* vol. 34, no. 1, 54-58.

Shiplo-Asbridge 2016: Shiplo Samantha, Asbridge Mark et al. Medicalcannabis use in Canada: vapourization and modes of delivery. *Harm Reduction Journal,* vol. 13, no. 30, 1-10.

Stafford, Berk, Henry 2013: Stafford Lesley, Berk Michael, Henry Jackson. Tobacco smoking predicts depression and poorer quality of life in heart disease. *BMC Cardiovascular Disorders,* vol. 24, no. 13-35.

Tan, Lo 2009: Tan Wan, Lo Cristianeet al. Marijuana and chronic obstructive lung disease: a population-based study. *Canadian Medical Assciation Journal,* vol. 180, no. 8, 814-820.

Teixeira-Ferreira, Carneiro 2011: Jauo Paulo Teixeira-Ferreira, Debora-Carneiro Susana. *Análise-acústica vocal – determinação do Jitter e Shimmer para diagnóstico de patalogias da fala.* Maputo: Moçambique.

Titze-Verdolini 2012: Titze Ingo-Verdolini Katherine. *Vocology: The Science and Practice of Voice Habilitation.* Salt Lake City: TheNational Center for Voice & Speech.

Tuhanioğlu, Sanem 2019: Tuhanioğlu Birgül, Sanem Okşan Erkanet al. The Effect of Electronic Cigarettes on Voice Quality. *Journal of voice,* vol. 33, no. 5,811. E 13-811.e17.

Turcotte, Blanchet 2016: Turcotte Caroline, Blanchet Marie-Renee et al. Impact of cannabis, cannabinoids, and endocannabinoids in the lungs. *Frontiers in Pharmacology,* vol. 7, no. 317, 1-9.

Wan, Huang 2008: Wan Ping, Huang Zhaomin. The effect of smoke and alcohol abuse to voice. *Journal of clinical otohrinolaringology, head, and neck surgery,* vol. 22, no. 15, 686-7.

Wei, Udeni 2016: Wei Binnian, Udeni Alwis et al. Urinary concentrations of PAH and VOC metabolites in marijuana users. *Environment International,* vol. 88,1-8.

Ivana S. ILIĆ SAVIĆ
Snežana S. BABAC

VOICE DISORDERS OCCURRED AS A RESULT OF THE USE OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

Summary

Frequent use of psychoactive drugs, alcohol and tobacco can lead to pathological changes in the vocal cords. The aim of this study is to analyze the connection between the consumption of psychoactive substances and disturbances in the quality of the voice by reviewing the previous literature. Voice disorders in users of psychoactive substances occur over time, due to the appearance of organic changes in the vocal apparatus. Marijuana smoke causes irritation of the mucous membrane of the larynx, which causes hoarseness and hoarseness in the voice. The effect of electronic cigarettes on voice quality is milder compared to the effect of conventional cigarettes. The results of this study also show that drug users have lower results in the domain of social functioning compared to alcohol and tobacco users. The findings of this study suggest that users of psychoactive substances have respiratory disorders and worse lung function, changes in vocal folds, disturbance of auditory and perceptual parameters of voice quality and worse quality of life. Additional implications suggest the necessary help and support of speech therapists in educating users of psychoactive substances about the ways of their use and their connection with voice disorders and quality of life as a whole.

Key words: voice disorders, psychoactive substances, phonation, voice quality.

Рад је предат 9. новембра 202. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.644:[394.26:159.942.5(497.11)"2022/2023"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43651

Оригинални научни рад

*Драгана З. СТАНОЈЕВИЋ**

*Миљана С. ПАВИЋЕВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет

ДА ЛИ ЗА СВЕ ВАЖИ „СРЕЋНА НОВА ГОДИНА И БОЖИЋ!"? КАКО СМО РАСПОЛОЖЕНИ ТОКОМ ПРАЗНИКА***

Апстракт. Празнична атмосфера којом обилује крај једне и почетак друге године неминовно асоцира на срећу, радост, узбуђење и друге лепе емоције. То је период емоционалне, али и материјалне, размене с члановима породице, пријатељима, колегама...Велики број људи у Републици Србији тада одлази на краћи одмор од посла и обавеза, пожелевши једни другима срећне празнике. Међутим, ово је и период када се сумира остварено у претходној години, када људи постају свесни својих неуспеха, малог броја оних на које се могу ослонити и који им могу пружити љубав и подршку. Основни циљ овог истраживања био је испитати како су људи у Србији расположени током ових празника, тј. да ли жеље за лепо расположење одговарају реалности. Онлајн упитником испитали смо 450 одраслих, узраста 18-68 година, од који су 65% биле жене. Поред социодемографских података, испитаници су давали и одговоре на ставке из Кратке скале интроспекције расположења. Резултати су показали да су позитивна расположења значајно израженија од негативних, и да се највећи број испитаних у време око Нове Године и Божића осећа емоције: пун љубави, срећан, задовољан и активан. Међутим, код значајног броја испитаних заступљени су нервоза, напетост, умор, презасићеност и друге негативне емоције. У раду су дискутовани добијени резултати као и њихове практичне импликације.

Кључне речи: расположење, Божић, Нова Година.

УВОД

Крај календарске године се обично сматра периодом када сумирамо дешавања из претходне године и правимо неке планове за следећу. Да ли је прошла година била успешна за нас? Јесмо ли задовољни собом и оним што је обележило наше животе у току те године? Можемо ли боље у наредној години? Како да поправимо себе и унапредимо свој живот у наредном „кругу евалуације"? Ово су мисли које

* Ванредни професор, dragana.stanojevic@pr.ac.rs
** Доцент, miljana.pavicevic@pr.ac.rs
*** Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-47/2023-01/200184).

заокупљују велики број људи крајем старе и почетком нове календарске године. А опет, то је период када око нас све светли, све је ужурбано. Чини се да влада неко специфично расположење и да се очекује да будемо радосни и весели. Људи се поздрављају са „Срећна Нова Година" и „Срећан Божић", а да ли они то заиста јесу? Како смо расположени у време ових празника?

ПРАЗНИЦИ И МЕНТАЛНО ЗДРАВЉЕ

За многе породице, Божић и Нова Година су од велике емотивне вредности. То је период када се негује заједништво, породичне вредности и верски ритуали. Широм света, ови годишњи празници праћени су променама у обрасцу живљења, укључујући породична окупљања и ритуале (Pàez, Bilbao et al. 2011: 374), док се истовремено прекидају уобичајене дневне рутине као што су свакодневни одласци на посао (Syrek, Weigelt et al. 2018: 314). За многе запослене ово је период одмора коме се радују унапред (Miller, Rathouse et al. 2007: 23). То је период окупљања породице и пријатеља и период испуњен важним породичним и верским ритуалима који јачају осећај припадности и среће. Истраживања показују да дружење и активности са пријатељима, партнерима и рођацима позитивно корелирају са задовољством животом (Javaloy, Páez et al. 2007: 101) и да су тада позитивне емоције повишене (Gaucher 2010: 122). Истовремено, сасвим је уобичајено да људи праве когнитивну процену свега оног што су радили и постигли у претходном периоду. Перцепција незавршених пословних или животних задатака може довести до стреса и утицати на когнитивно и емотивно благостање појединаца (Syrek, Weigelt 2018: 314315). Према теорији контроле (Carver, Scheier 1982: 112–115), људи опажају дискрепанцу између циљева и постигнућа, како у професионалном тако и у личном животу (Syrek, Weigelt 2018: 315), а то може утицати на њихово ментално здравље у овом периоду. Празнични дани обично се представљају као време радости и уживања. Међутим, то време може бити праћено додатним стресорима – великим трошковима, породичним конфликтома, већом употребом алкохола. Такође, код оних који су претпели неки губитак или нису у могућности да буду заједно са породицом и пријатељима, празници могу повећати осећање усамљености и туге (Barker, Gorman et al. 2014: 125).

Празници су период у годишњем циклусу када је могуће развити екстремна расположења, као што су еуфорија и депресивно расположење. „Празнична туга" сама по себи не представља психопатолошку појаву, али може довести до декомпензације код оних особа које имају предиспозиције да развију неку менталну болест. Промене у менталном здрављу током Нове Године и Божића биле су предмет многих истраживања широм света. Њихови резултати, међутим, нису једнозначни. Нека истраживања су показала да се број психијатријских пацијената не мења значајно током године, укључујући и период око Нове Године и Божића (Velamoor, Cernovsky 1999: 403). Као најзначајнији стресори у овом периоду код студената обично се истичу усамљеност и раздвојеност од породице (Velamoor, Voruganti 1999: 305). Једно истраживање (Vidal, Infer, Tomas-Dols et al. 2007: 134–141) је показало и повећану злоупотребу супстанци у време ових празника,

посебно алкохола и кокаина. Студије у Финској (Poikolainen, Lepppanen et al. 2002: 1039) и Данској (Mäkelä, Martikainen et al. 2005: 770) показале су да се највећи број смртних случајева насталих као последица злоупотребе алкохола дешава у периоду око божићних празника. С друге стране, нека истраживања показују да је степен самоповређивања током Божићних празника мањи него у другим периодима током године (Masterton, 1991: 156; Cullum, Catalan et al. 1993: 40–41; Bergen, Hawton 2007: 865), као и да је постотак самоубистава нижи (Jessen, Jensen et al. 1999: 416; Phillips, Wills 1987: 10–11; Sparhawk 1987:245–246). Једно истраживање (Nakamura, McLeod et al. 1994: 347–348) је указало на разлику између броја самоубистава током Божића и Нове Године, јер су резултати указивали на то да је стопа самоубистава нижа у данима око католичког Божића док се повећава у данима око Нове Године. Међутим, да се појава лошег, депресивног расположења, злоупотребе супстанци и покушаја самоубистава током празника не може са сигурношћу назвати урбаном легендом или празничним митом, показује нам истраживање из Аустралије. Баркер и сарадници (Barker, Gorman et al. 2014: 122–126) су испитивали учесталост самоубистава током следећих празника: Ускрса, Божића, Нове Године, Дана заљубљених и Дана војске Аустралије и Новог Зеланда. Резултати су показали да до значајног пораста броја самоубистава долази једино у време Нове Године и Божића. Разматрајући резултате већег броја лонгитудиналниг студија, Сансон и Сансон (Sansone, Sansone 2011: 12–13) закључују да Божић делује протективно на појаву већине психопатолошких појава, осим на поремећаје расположења и злоупотребу алкохола.

Иако је широм света спроведен немали број истраживања о расположењу људи током божићних и новогодишњих празника, као и о евентуалним ефектима на ментално здравље, у Србији такво истраживање није пронађено. Чак неколико недеља пре Нове Године, медијски простор Србије преплављен је упадљивим рекламама, снимцима породичне радости и среће и жељама да сви буду лепо расположени и уживају у предстојећим данима. Након престанка празничне еуфорије, у истим медијима (мада знатно ређе) стручњаци из области менталног здравља говоре о томе да је ово период у коме рањиве групе људи могу претрпети значајне емотивне проблеме и проћи кроз личне или породичне конфликте са озбиљним последицама. Да би смо испитали да ли „Срећна Нова Година" и „Срећан Божић" заиста јесу срећни, односно, како су људи у Србији расположени током празника спровели смо истраживање у коме смо проценили расположење од средине децембра до средине јануара и пријатно/непријатно расположење повезали са појавом симптома депресивности, анксиозности и стреса.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Циљ

Основни циљ овог истраживања био је испитати како су одрасли расположени у периоду око Нове Године и Божића, односно које емоције су најзаступљеније. Поред тога, хтели смо да испитамо и да ли постоје евентуалне

разлике у расположењу зависно од пола и образовног статуса испитаника. На основу теоријских разматрања и прегледа ранијих истраживања из других земаља, претпостављали смо да ће током празника бити израженије позитивно него негативно расположење.

Поступак и узорак

Прикупљање података спроведено је дистрибуцијом онлајн упитника (Google), почев од 25. децембра 2022. до 12. јануара 2023. године, како би се обухватио период око календарске Нове Године и православног Божића.

Узорком је било обухваћено 450 испитаника, узраста од 18 до 68 година (M=34,24, SD=10,99). Већину узорка сачињавале су особе женског пола (65%).

Варијабле и инструменти

Поред уобичајених социодемографских (пол и образовни статус), овим истраживањем обухваћене су и варијабле *позитивно* и *негативно расположење*.

Позитивно расположење обухвата оне емоције које су обично вредноване као пожељне, а негативно она расположења која се обично вреднују као непожељна. Ове варијабле операционализоване су помоћу *Кратке скале интроспекције расположења* (Brief Mood Introspection Scale–BMIS, Mayer, Gaschke 1988: 102–111). Скала је у јавном домену и слободна за коришћење у истраживачке сврхе. Састоји се од 16 расположења, а од испитаника се тражи да означе степен у коме сваки придев (којим се означава расположење) описује њихово тренутно осећање. Понуђени су следећи одговори на скали Ликертовог типа: уопште не осећам (1), благо осећам (2), умерено осећам (3), у потпуности осећам (4). За потребе овог истраживања, преведена је на српски језик и спроведен је поступак експлоративне факторске анализе, како би се утврдило факторско решење које одговара нашем узорку. Детаљни подаци добијени овим поступком приказани су у наредном поглављу.

РЕЗУЛТАТИ

Како би се испитала факторска структура Упитника интроспекције расположења (Mayer, Gaschke 1988: 1012–111) методом експлоративне факторске анализе (Extraction Method: Principal Component Analysis), задата је екстракција два фактора са Варимакс ротацијом. Резултати показују да се шеснаест расположења распоређују у две компоненте, које укупно засињују 51% варијансе, а најбоље се могу описати као позитивно и негативно расположење (табела 1). Ова два фактора по опису одговарају оригиналном решењу скале, иако се по броју ставки и њиховом распореду разликују од оног који су добили аутори скале. Наиме, оригинално осмишљен биполарни *позитиван афекат/осећање умора* обухвата

живахно, брижно, енергично, активно расположење и осећање особе да је пуна љубави, као и обрнуто кодирана осећања умора и поспаности (Mayer, Cavallaro 2019: 5). Као што се може видети у табели 1, у нашем истраживању фактор позитивно расположење засићују следећа расположења: енергично, живахно, срећно, задовољно, активно, смирено, пуно љубави и брижно. Оригинално осмишљен биполарни *негативан афекат/осећање опуштености* обухвата позитивно усмерено тужно и суморно расположење, напетост, нервозу и осећање презасићености, као и обрнуто кодирано осећање смирености (Mayer, Cavallaro 2019: 5). Као што се може видети у табели 1, у нашем истраживању фактор негативно расположење засићују следећа расположења: мрзовољно, суморно и тужно расположење, осећања умора, поспаности, нервозе, напетости и презасићености. Анализом добијеног факторског решења јасно је да у нашем истраживању нису добијени биполарни фактори већ димензије позитивног и негативног расположења и као такви ће бити коришћени у даљим анализама.

Табела 1: Матрица ротираних фактора

	Компоненте	
	1	2
Енергично	.782	
Живахно	.745	
Срећно	.727	
Задовољно	.726	
Активно	.666	
Смирено	.628	
Пун љубави	.617	
Брижно	.536	
Мрзовољно		.742
Суморно		.738
Тужно		.714
Уморно		.711
Поспано		.675
Нервозно		.660
Узбуђено		.643
Ситсвега		.642

Дескриптивна статистика

Након израчунавања скорова за позитивно и негативно расположење приступили смо анализи дескриптивних показатеља како за ове две супскале тако и за појединачна расположења у оквиру њих. Добијени резултати приказани су у табели 2.

Табела 2: Дескриптивни показатељи расположења

	N	Min-Max	M	SD	Skewness	Kurtosis
Позитивне емоције	450	8-32	23.92	5.243	–.628	.141
Негативне емоције	450	8-32	18.27	5.352	.259	–.507
Пун љубави	450	1-4	3.12	.994	–.858	–.401
Задовољно	450	1-4	3.10	.827	–.690	–.051
Срећно	450	1-4	3.09	.822	–.717	.095
Активно	450	1-4	3.04	.959	–.749	–.395
Брижно	450	1-4	3.00	.930	–.618	–.505
Живахно	450	1-4	2.90	.919	–.606	–.377
Енергично	450	1-4	2.87	.944	–.505	–.621
Смирено	450	1-4	2.80	1.013	–.445	–.885
Поспано	450	1-4	2.65	1.059	–.175	–1.194
Уморно	450	1-4	2.56	1.022	–.075	–1.113
Напето	450	1-4	2.46	1.005	.144	–1.057
Нервозно	450	1-4	2.35	1.022	.231	–1.059
Сит свега	450	1-4	2.29	1.174	.273	–1.422
Мрзовољно	450	1-4	2.06	1.066	.551	–.997
Суморно	450	1-4	1.95	.973	.632	–.734
Тужно	450	1-4	1.94	.942	.719	–.434

Ако погледамо добијене вредности скјуниса и куртозиса можемо утврдити да су за већину испитаних варијабли у оквирима који указују на нормалну расподелу, осим када је реч о вредности куртозиса за поспано, уморно, напето, нервозно расположење и осећање презасићености. Међутим, како ни те вредности не одступају много од 1, донешена је одлука да се за анализу података користе параметријске методе.

Разлике у изражености позитивних и негативних емоција

Када погледамо податке у табели 2, можемо уочити да су наши испитаници током божићних и новогодишњих празника доживљавали више позитивних него негативних емоција. Т-тест упарених узорака показао је да је разлика у степену доживљавања позитивних и негативних емоција значајна на нивоу .000, односно да су позитиве емоције биле израженије (табела 3).

Табела 3: Значајност разлика у нивоу изражености позитивних и негативних емоција

	M	SD	95% интервал поузданости разлика		t	df	Sig.
			Нижи	Виши			
Позитивне емоције Негативне емоције	5.65	9.155	4.806	6.501	13.099	449	.000

Даљом анализом појединачних емоција можемо утврдити да су најизраженија расположења била пун љубави, задовољан, срећан и активан, а најмање изражена негативна расположења попут тужног, суморног и мрзовољног расположења. Међутим, како би смо стекли бољи увид у то како су људи расположени током ових празника, анализирали смо појединачна расположења и ти подаци су приказани у табели 4. И ту можемо уочити да су позитивне емоције доминантне. Ако сумирамо одговоре „умерено се осећам" и „у потпуности се осећам" онда бисмо могли рећи да се чак 73% осећа живахно, 80% срећно, 73% брижно, 80% задовољно, 70% енергично, 66% смирено, 75% активно и 76% пуно љубави. Међутим, на исти начин добијамо да се 25% испитаних осећа тужно, 53% уморно, 29% суморно, 45% напето, 56% поспано, 41% нервозно и 42% осећају да су „сити свега".

Ако сумирамо одговоре „уопште се не осећам" и „благо се осећам", видећемо да највећи проценат испитаних тврди да током божићних и новогодишњих празника не доживљава тугу (75%), суморно (71%) и мрзовољно расположење (67%). С друге стране, свака трећа особа се не осећа смирено (34%) и енергично (32%), свака четврта се не осећа живахно (27%), пуно љубави (24%), активно (24%) и брижно (23%), а свака пета се не осећа срећно (20%) и задовољно (20%).

Табела 4. Одговори испитаника изражени у процентима (%)

	Уопште се не осећам	Благо се осећам	Умерено се осећам	У потпуности се осећам
Живахно	10,2	16,7	45,6	27,6
Срећно	5,1	14,4	47,1	33,3
Тужно	39,3	35,8	16,7	8,2
Уморно	18,4	28,7	31,6	21,3
Брижно	8,2	18,4	38,4	34,9
Задовољно	4,7	15,6	44,7	35,1
Суморно	42,0	29,3	20,7	8,0
Напето	18,2	36,9	25,1	19,8
Поспано	17,8	26,0	29,3	26,9
Мрзовољно	40,0	26,9	19,3	13,6
Енергично	10,7	19,8	41,3	28,2
Нервозно	23,3	35,3	24,0	17,3
Смирено	14,9	18,9	38,0	28,2
Пун љубави	10,0	14,0	30,0	46,0
Сит свега	35,6	22,7	18,9	22,9
Активан	9,8	14,7	37,3	38,2

Како бисмо испитали да ли су добијене разлике у изражености позитивних и негативних емоција зависно од пола испитаника статистички знајне спровели смо т-тест. Добијени резултати су показали да разлике нису значајне (табела 4).

Табела 5: т- тест значајности разлика у односу на пол испитаника

	Пол	M	SD	t	df	Sig.
Позитивне емоције	*Мушки*	23,76	5,42	–,46	448	.644
	Женски	24,00	5,15			
Негативне емоције	*Мушки*	17,82	5,42	–1,27	448	. 205
	Женски	18,50	5,31			

Како бисмо тестирали евентуалне разлике у погледи израженості позитивних и негативних емоција зависно од степена образовања испитаника спровели смо АНОВА-у. Подаци приказани у табели 5 указују на то да значајне разлике нису добијене.

Табела 6: Резултати АНОВА-е за варијабле ниво образовања и материјални статус

	F	Sig.
Позитивне емоције	1.489	.227
Негативне емоције	1.035	.356

ДИСКУСИЈА

Основни циљ овог истраживања био је испитати које емоције и расположења преовлађују током божићних и новогодишњих празника, тј. да ли смо тада позитивно расположени или доминирају негативне емоције?

Наши подаци показују да су позитивне емоције знатно заступљеније у периоду око Нове Године и Божића. То значи да су наши испитаници тада лепо расположени, да се осећају активно, задовољно, срећно, да су пуни љубави, а да су туга, суморно и мрзовољно расположење најмање заступљени. Ови резултати у складу су са налазима ранијих истраживања која показују да су у периоду интензивних пријатељских и породичних активности и дружења, као што су празници, позитивне емоције повишене (Franz, Frick 2011: 9; Gaucher 2010: 122) и да те активности корелирају са задовољством животом (Javaloy, Páez et al. 2007: 101). Новогодишњи и божићни празници су период када се људи окупљају у већој мери, евоцирају породичне и пријатељске успомене, више се баве једни другима, а интензивнија је емотивна размена и размена дарова. Резултати једног истраживања (Franz, Frick 2011: 9) су показали да је породица значајан предиктор позитивних емоција током празника.

Када је реч о негативном расположењу, наши подаци показују да се више од половине испитаних осећало поспано и уморно, скоро свака друга особа напето, нервозно и „сити свега". Такође, скоро свака трећа особа се не осећа смирено и енергично, већ је расположење суморно. Свака четврта се не осећа живахно, пуно љубави, активно и брижно, а осећа се тужно, док свака пета не осећа срећу и задовољство. Чак и ако поспаност и умор схватимо као последицу празничне ужурбаности и славља, ипак нам остаје значајн постотак оних који махом доживљавају

негативне емоције. Као један од разлога лошег празничног расположења други аутори наводе додатне финансијске издатке (David 1983: 1083–1086) и фокусираност на трошење новца и добијање поклона (Kasser, Sheldon 2002: 328). Бајер (Baier 1987: 65) указује на то да људи усмерени на божићну куповину показују виши ниво стреса и анксиозности који их уводе у празничну депресивност и негативан афекат, као и да разлоге лошег празничног расположења код појединаца можемо тражити у недостатку планова за породично дружење и у осећању усамљености. Други аутори наводе да се разлози могу огледати у немогућности да буду са породицом и пријатељима (Barker, Gorman et al. 2014: 123–125) или у опажању да неки важни животни задаци нису завршени, односно да постоји дискрепанца између циљева и постигнућа (Syrek, Weigelt et al 2018: 314–315). У сваком случају, на основу наших података можемо закључити да се свака четврта или свака пета особа не осећа срећно, задовољно или не доживљава неко друго позитивно расположење, већ током празника код њих доминирају нека негативна расположења (нпр. тужно, суморно, мрзовољно). Овакви резултати јесу забрињавајући зато што је у другим истраживањима добијено да се у време Божића и Нове Године повећава стопа самоубистава (Barker, Gorman et al. 2014: 122–126) као и злоупотребе различитих супстанци (Vidal-Infer, Tomas-Dols et al. 2007: 134–141), што су показатељи нарушеног менталног здравља. Иако истраживања показују да се број психијатријских пацијената не мења значајно током године, укључујући и период око Нове Године и Божића (Velamoor, Cernovsky et al. 1999: 403) треба имати у виду да већ постојеће „рањиве групе" људи ове празнике могу доживети као доказ да су сами и да други не брину о њима. Зато ови резултати имају своје практичне импликације. Стручна лица и ауторитети одговорни за креирање медијског простора би могли осмислити и/или интезивирати кампање у којима се промовише породична и социјална укљученост како би се минимизирали ефекти недостатка социјалне подршке, осећања усамљености или неких других фактора.

У овом истраживању нисмо добили значајне разлике у погледу расположења зависно од пола и образовног статуса испитаника. Могуће је да су други фактори, као што су црте личности, околности у којима испитаници живе, социјална подршка, високо позиционирање празника у систему вредности особе много стабилнији предиктори празничног расположења него што су социодемографске карактеристике које смо ми испитивали.

На крају, морамо се осврнути на нега ограничења са којима се ово истраживање суочава. Највеће ограничење огледа се у томе да овај истраживачки нацрт није био конципиран тако да мери расположење испитаника пре и након празника, нити у неко друго време (нпр. током летњих одмора и сл.). То нас онемогућава да доносимо закључке о евентуалним разликама између празничног и ванпразничног расположења. С друге стране, ни узорак није уједначен по полу, већ две трећине испитаника чине жене. Ипак верујемо да су добијени резултати значајни, како због додатне могућности да разумемо како се ови празници емотивно рефлектују на људе, тако и због указивања на постојање једне „ризичне" групе оних чије емотивно функционисање, а последично и ментално здравље, у овом периоду може бити угрожено.

ЗАКЉУЧАК

Ово истраживање показало је да су током Нове Године и Божића позитивне емоције знатно израженије него негативне. У овом периоду људи у Републици Србији у највећој мери осећају пуно љубави, срећу и задовољство. Ипак, код не тако малог процента испитаних заступљене су и негативне емоције попут осећаја умора, поспаности, нервозе, напетости, суморног и мрзовољног расположења. Иако су оваква непријатна осећања „непожељна", она су сасвим нормална и представљају део широког спектра људских емоција. Иако празници славе породицу, традицију и заједништво, неповољни догађаји и непријатне емоције су део људских живота и неминовно се дешавају током целе године. Можемо закључити да празничне активности, породична окупљања и целокупна празнична атмосфера имају позитивно дејство на емотивни статус велике већине људи, док су код одређеног броја заступљена негативна расположења. Код њих је потребан додатни опрез како би се предупредиле евентуалне последице по ментално здравље.

ЛИТЕРАТУРА

Baier 1987: Marjorie Baier. The 'holiday blues' as a stress reaction. *Perspectives in Psychiatric Care, 24*(2), 64–68.

Barker, Gorman et al. 2014: Emma Barker, John O'Gorman, Diego De Leo. Suicide around public holidays. *Australasian Psychiatry, 22*(2), 122–126.

Bergen, Hawton 2007: Hellen Bergen, Keith Hawton. Variation in deliberate self-harm around Christmas and New Year. *Social Science & Medicine, 65*, 855–867.

Velamoor VR, Voruganti LP, Nadkarni NK. Feelings about Christmas, as reported by psychiatric emergency patients. Soc Beh Pers. 1999;27:303–308.

Velamoor, Cernovsky et al. 1999: Varadaraj R. Velamoor, Zack Z. Cernovsky, Lakshmi P. Voruganti. Psychiatric emergency rates during the Christmas season in the years 1991 to 1997. *Psychological Reports, 85*:403–404.

Vidal–Infer, Tomas–Dols 2009: Antonio Vidal–Infer, Sofia Tomas–Dols, Remedios Aguilar–Moya, Teresa Samper–Gras, Maria J. Zarza, Julia AguilarSerrano. Christmas work dinners. A pattern of recreational use of alcohol and other drugs? *Adicciones, 21*, 133–142.

Gaucher 2010: Renaud Gaucher. *La psychologie positive : Ou l'étude scientifique du meilleur de nous-mêmes*. Paris: L'Harmattan.

David 1983: Daniel J. David. Christmas and depression. *The Journal of Family Practice, 17*(6), 1083-1086.

Javaloy, Páez et al. 2007: Federico Javaloy, Dario Páez, José Manuel Cornejo; Besabe Nekane; Rodríguez Álvaro; Valera Sergi, Espelt Esteve. *Bienestar y felicidad de la juventud española*. Madrid: Injuve.

Jessen, Jensen et al. 1999: Gert Jessen, Borge F. Jensen, Ella Arensman, Unni Bille–Brahe, Paolo Crepet, Diego de Leo, Keith Hawton, Christian Haring, Heidi Hjelmeland, Konrad Michel, Aini Ostamo, Ellinor Salander–Renberg, Armin Schmidtke, B. Temesvary, Danuta Wasserman. Attempted suicide and major public holidays in Europe: findings from the WHO/EURO multicentre study on parasuicide. *Acta Psychiatrica Scandinavica, 99*, 412–418.

Kasser, Sheldon 2002: Tim Kasser, Kennon M. Sheldon. What Makes for a Merry Christmas? *Journal of Happiness Studies, 3*(4), 313–329.

Mäkelä, Martikainen 2005: Pia Mäkelä, Pekka Martikainen, Elina Nihtila. Temporal variation in deaths related to alcohol intoxication and drinking. *International Journal of Epidemiology, 34*, 765–771.

Mayer, Gaschke 1988: John D. Mayer, Yvonne N. Gaschke. The experience and meta-experience of mood. *Journal of Personality and Social Psychology, 55*, 102-111.

Mayer, J. D., & Cavallaro 2019: John D. Mayer, Rachael Cavallaro. *Brief mood introspection scale (BMIS): Technical and scoring manual (3rd Edition)*. New Hampshire, UK: Research Institutes, Centers and Programs at University of New Hampshire Scholars' Repository.

Masterton 1991: George Masterton. Monthly and seasonal variation in parasuicide: a sex difference. *The British Journal of Psychiatry, 158*, 155–157.

Miller, Rathouse et al. 2007: Graham Miller, Kathryn Rathouse, Caroline Scarles, Kirsten Holmes, John Tribe. *Public understanding of sustainable leisure and tourism: A report to the department for environment, food and rural affairs*. London: Delfra, University of Surrey.

Nakamura, McLeod et al. 1994: Jon K. Nakamura, Carol R. McLeod, John F. McDermott. Temporal variation in adolescent suicide attempts. *Suicide and Life–Threatening Behavior, 24*, 343–349.

Páez, Bilbao et al. 2011: Dario Páez, Maria Angeles Bilbao, Magdalena Bobowik, Miryam Campos, Nekane Basabe. Merry Christmas and Happy New Year! The impact of Christmas rituals on subjective well-being and family's emotional climate. *Revista De Psicología Social, 26*, 373–386.

Poikolainen, Leppanen 2002: Kari Poikolainen, Kalervo Leppanen, Erkki Vuori. Alcohol sales and fatal alcohol poisonings: a time-series analysis. *Addiction, 97*, 1037–1040.

Phillips, Wills 1987: David P. Phillips, John S. Wills. A drop in suicides around major national holidays. *Suicide Life–Threatening Behavior, 17*, 1–12.

Sansone, Sansone 2011: Randy A. Sansone, Lori A. Sansone. The Christmas Effect on Psychopathology. *Innovations in Clinical Neuroscience, 8*(12), 10–13.

Sparhawk 1987: Thomas G. Sparhawk. Traditional holidays and suicide. *Psychological Reports, 60*, 245–246.

Syrek, Weigelt et al. 2018: Christine J. Syrek, Oliver Weigelt, Jana Kühnel, Jessica de Bloom. All I want for Christmas is recovery–changes in employee affective well-being before and after vacation. *Work & Stress, 32*(4), 313-333.

Franz, Frick 2011: Torin Franz, Evan Frick. *Positive affect before, during and after the holidays*, Senior Research Project. Hanover: Hanover College.

Carver, Scheier 1982: Charles S. Carver, Michael F. Scheier, M. F. Control theory: A useful conceptual framework for personality–social, clinical, and health psychology. *Psychological bulletin, 92*(1), 111–135.

Cullum, Catalan 1993: Sarah J. Cullum, Jose Catalan, Kaye Berelowitz, Stephanie O'Brien. Deliberate self-harm and public holidays: is there a link? *Crisis, 14*, 39–42.

Dragana Z. STANOJEVIĆ
Miljana S. PAVIĆEVIĆ

IS „HAPPY NEW YEAR AND MARRY CHRISTMAS!" FOR EVERYONE? HOW WE ARE IN THE MOOD DURING THE HOLIDAYS

Summary

The festive atmosphere that abounds at the end of one year and the beginning of another is inevitably associated with happiness, joy, excitement and other positive emotions. It is a period of emotional, but also material exchanges with family members, friends, colleagues... A large number of people in the Republic of Serbia, in this time of year, go on a short vacation from work and obligations, wishing each other happy holidays. However, this is also the period when the achievements of the previous year are summed up, when people become aware of their failures, the small number of close people they can rely on and who can provide them with love and support. The main goal of this research was to examine the mood of people in Serbia during these holidays, i.e. do wishes for a good mood correspond to reality. We surveyed 450 adults aged 18-68, 65% of whom were women,

using an online questionnaire. In addition to sociodemographic data, respondents also provided answers to items from the Brief Mood Introspection Scale. The results showed that positive moods are significantly more pronounced than negative ones, and that the largest number of respondents feel emotions around New Year's and Christmas: full of love, happy, satisfied and active. However, nervousness, tension, fatigue, oversaturation and other negative emotions are present in a significant number of respondents. We can conclude that one of four, or one of five persons don't feel happiness, satisfaction or other positive emotion during these holidays, but they feel some negative emotions. Those results are important because some earlier researches showed that rate of suicide (Barker, Gorman, De Leo 2014:122-126) and substance abuse (Vidal-Infer et al, 2007: 134-141) are higher in New Year and Christmas season. In present research we didn`t obtained any significant differences regarded to sex or education level of the respondents. Finally, we have to assume that there are one group of people who are in risk to feel bad during holidays and to have a lower mental health. Professionals and authorities should pay additional attention on this vulnerable people and try to improve their social inclusion and support.

Key words: mood, Christmas, New Year.

Рад је предат 27. марта 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 821.163.41.09-94(049.32)
82.09-94(049.32)
82.0(049.32)
821.163.41.09-95 Бојанић Ћирковић М.(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45089

МОРАЛНИ СВЕДОК: САВРЕМЕНА ПОЕТИКА МЕМОАРА МИРЈАНЕ БОЈАНИЋ ЋИРКОВИЋ

(Универзитетска библиотека „Никола Тесла“ – Народна библиотека „Раде Драинац“, Ниш–Прокупље 2022, стр. 215)

Монографија Морални сведок: савремена поетика мемоара Мирјане Бојанић Ћирковић плод је теоријског интересовања за савремену мемоарску прозу кроз неколико линија њеног развоја од средине 20. века до данашњих дана, што је у научном смислу веома актуелна проблематика, а у нашој науци о књижевности и пионирски подухват. Насловна синтагма морални сведок, коју је ауторка усвојила од Пола Рикера како би подвукла сублимацију интенција и рецепцијског ефекта савремених мемоара, у књизи је вишеструко оправдана – како теоријским увидима, тако и аналитичким поглављима. Њен кључни концепт је велика прича као шири и обухватнији од мемоарско-аутобиографске прозе, а чијем је модерном утемељењу највише допринео савремени когнитивни психолог и наратолог Марк Фриман. Велика прича је тип наратива који настоји да са велике временске дистанце, „погледом уназад“ обухвати „читав живот“, што је обогаћује наративном рефлексијом неопходном за саморазумевање и поимање општег добра, дајући јој откривалачку моћ истине.

Поред увода, монографија садржи једно теоријско и осам аналитичких поглавља („Ка савременој поетици мемоара“, „Сећања Анђелка Крстића у контексту поетике документарно-уметничке прозе српског реализма“, „Поетика ратних мемоара у контексту мемоаристике прве половине 20. века“, „Мемоари Топличана о Другом светском рату: сведочење Драгољуба Поповића“, „Поетика сведочења спасених: од свитака до велике приче“, „Фрагменти сећања Лалија Соколова: прилог поетици мемоарско-аутобиографске прозе о Холокаусту“, „Савремена проза о холокаусту у текућој књижевној продукцији Републике Србије“, „Лица Кристијанине мемоарско-аутобиографске прозе“, „Парампарчад Џејмса Фреја: једна ревизија жанра мемоара“) подељених на мање одељке, значајан библиографски прилог – књиге о Холокаусту објављене у Републици Србији 2012–2022, списак коришћене литературе, појмовник, резиме на енглеском језику и биографију аутора.

Као спој интелектуалне, професионалне опсесије и иманентног породичног завештања коме се приступа свом душом и са крајњом посвећеношћу једног научног посленика, књига Морални сведок носи печат непобитне „стваралачке нужности“.

Почев од посвете и мотоа као места са „издигнутим значењем", где се и ауторка уписује у списак моралних сведока, та нужност зрачи са сваке њене странице, баш као и из грађе коју проучава. О тој нужности понајвише сведочи, осим саме тематике, њен језик и стил. Иако неспорно припада теоријском дискурсу једне изграђене и квалитетом потврђене теоретичарке (видети претходну, такође по много чему изузетну монографију М. Б. Ћ. Читалац у науци о књижевности, насталу на основу прерађеног рукописа докторске дисертације) и своје научно упориште проналази у релевантној литератури у историји проучавања жанра (М. Бахтин, М. Фуко, П. Рикер, П. Леви, М. Бамберг, М. Фриман; С. Ж. Марковић, Д. Иванић, С. Милосављевић Милић итд.), ова монографија открива и један литерарни, поетски квалитет пореклом из сфера есеја и белетре, чинећи је питким штивом не само упућеном стручњаку него и широј читалачкој публици.

Премда је у једној књизи овако уравнотеженог квалитета незахвално издвајати посебне вредности јер она функционише као живи организам чији сваки структурни елеменат обавља своју прецизно задату функцију, ми ћемо истаћи оне које сматрамо јединственим доприносом савременој науци о књижевности. Поред већ наведених, ту је и потреба да се одговори на генолошки изазов тешко одредиве књижевно-научне скупине која је обједињена више синтетичким него чврстим термином (тзв. „термином индикатором", према Н. Грдинићу) мемоарска литература, док оквире речничких дефиниција мемоара одавно превазилази; прецизније, од тренутка када је људско искуство понело страхоте концентрационих логора, те сведочење у име свих страдалих поприма карактер мисије. Како ауторка напомиње, то је прва преломна тачка у иманентној поетици мемоара и тиче се промена у садржају, док другу означава појава мемоара бивших зависника, када се тежиште нарације у још већој мери преноси са догађаја на доживљај. Стога, ово није књига о Холокаусту (овакав одјек имала је због поменутог библиографског прилога који садржи), премда сведочанства о томе представљају добар део њене грађе, али јесте књига која се аргументовано, на теоријски утемељен начин, бори за истину мемоара уопште.

Реч је о хетерогеним текстовима на лиминалној позицији између аутобиографије и мемоара, разговора и мемоара, романа и мемоара, научне студије и мемоара. И управо ту, у зналачком избору и распореду грађе на којој ће проверити своје полазне хипотезе, Мирјана Бојанић Ћирковић изнова потврђује свој неспутани истраживачки дух, научну објективност и методолошко мајсторство. У сваком сегменту њене анализе аргументација и закључци происходе из природе самих дела (а не из унапред задатих теоријских образаца), што јој и омогућава да препозна нове жанровске ликове мемоара и оспори/ревидира оквире њихових канонских дефиниција. Од сведочења преживелих о Холокаусту до сведочења преживелих наркомана, од ратних мемоара најзначајнијих државника и војсковођа (В. Черчила) до сведочанстава једва познатих Топличана, од Сећања Анђелка Крстића намењених породичном читању до мемоара бестселера, перманентно се провлачи питање о статусу документарног (чињеничног, истинитог) у мемоарима. Да ли мемоаре представљају само дела која се држе истине чињеница, или у овај жанровски корпус можемо сврстати и она дела која утемељење налазе у истинитости доживљаја?

Дакле,„да ли мемоари могу лагати?“ На то питање Бојанић Ћирковић одговара још у уводу, приликом постављања полазних хипотеза, али најчвршће аргументе смишљено даје тек на крају монографије, анализирајући најконтроверзнији тип мемоара, тзв. псеудо-мемоаре Парампарчад бившег зависника, аутора и теоретичара мемоара Џејмса Фреја. Да, мемоаристи лажу на нивоу чињеница, али остају верни истини на нивоу смисла, јер сведочанства бивших зависника чине беспредметним и само питање истине и лажи у мемоарима. Отуда поднаслов завршног огледа гласи: „Једна ревизија жанра мемоара“. Од тона тихе резигнације на почетку, ауторка се на крају књиге и сама укључује у полемику, смело и оправдано стајући у одбрану субјективне, али једино легитимне истине и естетске димензије истине ових мемоара.

Због одбране те истине, због своје научне вредности и иновативности, монографија Морални сведок Мирјане Бојанић Ћирковић вишеструко заслужује пажњу стручне и културне јавности.

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ

Рецензенти овог броја:

Академик, проф. др Славенко Терзић, редовни професор, академик, САНУ, Одељење историјских наука;

Др Срђан Цветковић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд;

Проф. др Јован Базић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Др Светислав Лутовац, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука;

Др Драган Ђурђевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет за цивилно ваздухопловство;

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Миодраг Гордић, редовни професор, Универзитет „Унион – НиколаТесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Весна Балтезаревић, редовни професор, Мегатренд универзитет, Правни факултет;

Проф. др Божидар Зарковић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровида;

Др Драгана Јањић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Петар Рајчевић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Љиљана Арсић, редовни професор Економског факултета Приштина – Косовска Митровица;

Проф. др Милан Палевић редовни професор, Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет;

Проф. др Зоран Јеротијевић, редовни професор Пословног и Правног факултета МБ Универзитет у Београду;

Проф. др Јасмина Ковачевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију;

Проф. др Милијанка Ратковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет за спорт;

Проф. др Оља Арсенијевић, редовни професор, Универзитет „Унион – НиколаТесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Душан Ранђеловић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Раде Стефановић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Факултет спорта и физичког васпитања Лепосавић;

Проф. др Жана Врућинић, ванредни професор, Универзитет у Бањој Луци, Факултет безбједносних наука Бања Лука;

Проф. др Синиша Достић, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“ Београд; Факултет за пословне студије и право;

Проф. др Слађана Алексић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Милутин Живковић, виши научн и сарадниук, Институт за савремену историју, Београд;

Проф. др Велибор Лалић, ванредни професор, Универзитет у Бањој Луци, Факултет безбједносних наука Бања Лука;

Проф. др Ана Костић Ђекић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Ивана Женарју Рајовић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Светислав Лутовац, ванредни професор, Мегатренд универзитет, Правни факултет;

Проф. др Ђорђе Ђекић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Сања Савчић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет;

Проф. др Марија Јовановић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Департман за педагогију;

Проф. др Драгана Радивојевић, ванредни професор,Универзитет у Источном Сарајеву, Педагошки факултет Бјељина;

Владан Станковић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије у Београд;

Проф. др Дејан Антић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Фаилозофски факултет;

Проф. др Огњен Вујовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет Косовска Митровица;

Проф. др Оливера Радовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Тамара Јеврић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Горан Ђоковић, ванредни професор, Висока школа модерног бизниса Београд;

Проф. др Адријана Вуковић, ванредни професор, Факултет за пословно право и менаџмент „Константин Велики“ Ниш;

Проф. др Крсто Јакшић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митовица;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Ивана Миловановић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Факултет спорта и физичког васпитања;

Др Александра Терзић, виши научни сарадник, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ;

Проф. др Емилија Марковић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Јелена Антић Бабић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Ненад Равић, ванредни професор, Висока школа за пословну економију и предузетништво Београд;

Др Весна Зарковић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Миљана Павићевић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Снежана Зечевић, доцент Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Ана Сентов, доцен, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Нови Сад;

Др Јелена Круљ, доцент, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Јелена Витомир, доцент, Мегатренд универзитет, Правни факултет;

Др Ратомир Антоновић, доцент, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Јован Симијановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Бранка Спасојевић, проф.с.с., Академија косовско метохијска, Одсек Пећ – Лепосавић;

Др Гордана Јовановић, проф.с.с, Академија косовско метохијска, Одсек Пећ – Лепосавић;

Др Ивана Веселиновић, доцент, Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију;

Др Милена Белић, доцент, Државни универзитет у Новом Пазару, Департман за филозофске науке и уметност;

Др Јован Јањић, научни нсарадник, Институт за политичке студије Београд;

Др Милан Канкараш, пуковник, доцент, Универзитет одбране, Војна академија, Београд;

Др Мирослав Терзић, пуковник, доцент, Универзитет одбране, Војна академија, Београд;

Др Дејан Гашић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Ивана Ристић, доцент, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Лепосавићу;

Др Нина Говедар, доцент, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет;

Др Јелена Витомир, доцент, Мегатренд Универзитет, Факултет за пословне студије, Београд;

Др Марко Павловић, предавач на Академији техничких струковних студија – Београд;

Др Надежда Витас Гавриловић, научни саветник, Археолошки институт САНУ;

Др Гордана Јеремић, научни саветник, Археолошки институт САНУ;

Др Драгана Јовановић, доцент, Универзитет у Нишу, Департман за педагогију;

Др Соња Јерковић, архивски саветник, Народна Банка Србије, Београд.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Јасмина Ахметагић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Баштина (Online) = ISSN 2683-5797
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 512015372